Szűcs Jenő

AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK

MILLENNIUMI MAGYAR TÖRTÉNELEM

Historikusok

Sorozatszerkesztő
GYURGYÁK JÁNOS, PÓTÓ JÁNOS

Szűcs Jenő

AZ UTOLSÓ ÁRPÁDOK

Osiris Kiadó • Budapest, 2002

Osiris Kiadó, Budapest
(Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja)
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Tábori Zoltán
A táblaborítón Szűcs Jenő portréja
A nyomdai előkészítés az Osiris Kft. munkája
A sorozatot tervezte Környei Anikó
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte a Széchenyi Nyomda Kft.
Győr 2002.K-3887
Felelős vezető Nagy Iván ügyvezető igazgató

ISBN 963 389 271 6
ISSN 1585-4248

TARTALOM

Első rész

AZ ORSZÁG „REFORMÁCIÓJA"

Első rész

AZ ORSZÁG „REFORMÁCIÓJA”

I.
HADÜGYI REFORM ÉS TÁRSADALOM (1242–1262)

1. AZ „ELNÉPTELENEDETT ORSZÁG"

„Ebben az évben Magyarországot, mely háromszázötven éven át fennállott, a tatárok hada elpusztította" – e lakonikus összegzést szinte olyanformán iktatta be a niederaltaichi monostor évkönyvi feljegyzései közé Hermann apát az 1241. évben, mintha már ki is mondta volna a komor verdiktet: a kereszténység e honának sorsa bevégeztetett. S annyi bizonyos, a pusztulás szörnyűséges méreteiről való hírek nem voltak légből kapottak. A keresztény világ akkoriban már emberemlékezet óta hasonlót nem élt át. A rettenetben fogant sötét pesszimizmus azonban hamarosan mégiscsak alaptalannak bizonyult. Magyarország történelme a Kárpát-medencében nem tört derékba negyedik évszázada közepén. Igaz, a folytatásba sokrétűen beépültek a megrázkódtatás tanulságai.

1242 márciusában Batu kán Esztergom alatt kiadta a parancsot a visszavonulásra. Az ország kiürítése nem csupán ahhoz hasonló tervszerűséggel és kíméletlen pusztítások jegyében zajlott, mint meghódítása, hanem végeredményben ugyanaz a tényező is mozgatta, csakhogy ezúttal a gyengéjéről. A Mongol Birodalom expanzív ereje a nomád államalakulások szigorúan „felülről lefelé" érvényesített autokrata szervezetében rejlett; ha „felül", a csúcson a folyamatosság megszakadt, máris jelentkezett a bomlékonyság hajlama. A

dinasztia ágai közt kirobbanó pártharcok újra meg újra kétessé tették a világtörténelem leghosszabb életű nomád birodalmának stabilitását. Miután Ögödej nagykán halálának (1241. december 11.) híre a következő év februárjában eljutott Magyarországra, Batu kán jobbnak látta, hogy mihamarabb a helyszínen teremjen a várható belső küzdelmek esetére. A hadseregrészek több oszlopban vonultak ki az egyelőre inkább terrorral megbénított, semmint a mongol hatalom organizmusába betagolt országból. A visszavonulás minden irányban a szokásos gyújtogatás és embervadászat jegyében folyt – „lépésről lépésre átkutatva még az erdők és mezők búvóhelyeit is", mint Rogerius írja –, a seregek letarolták és felélték az útjukba eső vidékeket, foglyok tömegeit hajtva maguk előtt.

A siralmas idők szemtanú krónikásának, az olasz származású Rogerius mesternek az Erdélyen át hurcolt foglyok közül sikerült megszöknie. Az átélt élmény hitele képi erővel jeleníti meg a pusztulás látványát és a rettegés állapotát, ahogy visszaemlékezéseiben leírja: „a templomtornyok vezették őket helységről helységre néptelen és üres földön át, az utakat fű és gyom verte fel. Útjukban gyökereken éltek, néhány fej vörös- vagy fokhagymát, ami a parasztok kertjeiben itt-ott megmaradt, csemegeként hozott elé szolgája és útitársa. Végre nyolcadnapra elérték [Gyula]Fehérvárt, az erdélyi püspök székhelyét, anélkül, hogy emberrel találkoztak volna. De itt sem találtak egyebet, mint a meggyilkoltak tetemeit és koponyáit, s egyházak és paloták szétdúlt és ledöntött, a sok kiontott keresztény vértől bemocskolt falait..." Csak tíz mérföldnyire a kísértetvárostól, már Kolozs megyében bukkantak eleven emberekre.

„Néptelen és üres földek": a szemtanú Rogeriusnak ez a kitétele évtizedeken át kísért mint terminus technicus az oklevelek tömegében. IV. Béla tömegesen adományozott falvakat, amelyek a kancelláriai formula szerint a tatárdúlás óta „üresen és lakosok híján", „teljesen elhagyatva" álltak, következésképpen megnevezésük nem is falu, *villa* többé, hanem egyszerűen csak „föld" (*terra vacua et habitatoribus carens*, *penitus destituta*) vagy „faluhely" (*sessio villae*). Olykor a pusztulás számszerűen is megragadható. Bor-Kalán nembeli Pósa fia Nána ispánnak a tatárdúlás előtti 24 Csongrád megyei birtoka közül mindössze három maradt „falu", a többi a számbavételkor (1266, 1276) puszta „föld", *terra* volt, s ezek közül is csak három népesült be utóbb. A régész ásója Orosháza környékén 31 elpusztult falu nyomait hozta felszínre a tatárjárás előtt virágzó 43 településből. A pusztulás e 70–75 százalék közt mozgó mutatója természetesen szélső érték, ehhez fogható általában csak az

Alföld természetileg is védtelen sík mezőségein mutatható ki, amelyeket ráadásul a tatár seregek nem is egyszer „jártak meg". Nem alaptalan a sáskajárást idéző tatárjárás nyelvi képzete. A kancellária mindenesetre gyakran vetíti elénk az 1242. évet követő két-három évtizedben az „általános pusztítás" (*generalis destructio*) képzetét, az „elnéptelenedett országét" (*regnum depopulatum*).

Mennyiben volt „általános" a pusztulás? Csakugyan szinte sivataggá változott volna e föld, s hitelt lehetne adnunk olyan krónikás közléseknek, miszerint az erdélyi Radnán ugyan csak 6 ezer embert, de Küküllővárott már 30 ezer, Nagyszebenben meg éppen 100 ezer férfit, nőt, gyermeket mészároltak le? Hol a reális szint a krónikás számadat, a Rogerius szemei előtt feltáruló „néptelen és üres föld" és a szükségképpen formulává merevedő kancelláriai szóhasználat, a helyi és az általános közt? Ugyanakkor a tatárjárás nem csak az öldöklő fegyvert és a tűzcsóvát jelentette. A mongol betörés évében nem volt aratás, 1242-ben országszerte elmaradt a vetés, 1243-ban pedig kegyetlen sáskajárás pusztította a termést. A fegyvert az éhínség váltotta fel, nyomában pedig fertőző járványok tizedelték a megmaradt népességet. Az emberek kutyát, macskát ettek, és gyökereken, gumókon, fakéregliszten tengődtek, az elhaltak holtteste szanaszét hevert a mezőkön, utak mentén. „Nem kevésbé pusztította a magyar népet az éhhalál keserves csapása, mint a tatárok öldöklő kegyetlensége" – összegezte három évtized múlva az eseményt ifjú fővel átélő krónikás, Ákos mester.

A pusztulás mértékének statisztikai felbecslésére nézve az eddig követett módszer annak számbavételében állt, hogy valamely forrásszerűen megragadható tájegységen belül a tatárjárás előtt említett települések közül hányat neveznek meg utóbb a források lakatlan „földként" vagy puszta „faluhelyként", valamint hány tűnt el nyomtalanul, vagy úgy, hogy emlékét csupán valamilyen földrajzi név őrzi a határban. Vidékenként igen jelentősek az eltérések. Míg a Tiszántúlon, Csongrádban és Csanádban az arány eléri, sőt meghaladja a 75 százalékot, a szomszédos Békésben már 50, a Duna–Tisza köze alsó részén: Bodrogban, Bácsban 45 százalék az eredmény. Ha pedig átlépünk a Dunán, Baranya megyében a pusztulási arányszám egészében már csak 15 százalék. Az erdős-hegyes vidékeken a pusztulás 10 százalék körüli, vagy még ennél is alacsonyabb, a mezőség és hegyvidék találkozását átfogó megyékben, Abaújban vagy Borsodban csakúgy, mint például Biharban 20 százalék körül ingadozik. Van olyan nézet, hogy a faluszámok megyénkénti alakulását alapul véve, a szélső értékek közt a középarányost keresve az országos pusztulás

mintegy 50 százalék körülire becsülhető. Ez abszolút számban azt jelentené, hogy Magyarország tatárjárás előtti mintegy kétmilliós népességéből a végzetes esztendő és kihatásai egymillió lelket irtottak volna ki. Hihető lenne egy ilyen mértékű népirtás és tömeghalál? Megmagyarázható lenne-e, hogy erről a szintről indulva a következő alig több mint fél évszázadban a III. Béla-kori népesség minden jel szerint legalábbis reprodukálódott, nem is szólva a gazdasági és társadalmi fejlődés különös dinamikájáról, amit e népesség hordozott?

A szemtanúk és krónikások közléseit nem lehet szó szerint venni. A „sok" hamar csúszott át a „százezerbe". Emellett minden túlélőnek egy-egy helyi, látványos vérengzés vésődött be az emlékezetébe, amit aztán hajlamos volt általánosítani. Rogerius nyilván nem szabadult meg a váradi vagy tamáshidai öldöklés rémképétől. A tatár hadviselés tudatosan élt ezzel a pszichológiai fegyverrel is. Ám végül is a mongol hódítás törekvése mégsem valami öncélúan tobzódó „genocídium" volt, hanem a holttestek tömegeivel és lángoló falvak sorával megrendezett brutálisan látványos színjátékok után a meghódított területnek és lakosságának adóztatása, belefűzése a birodalom szolgálati rendszerébe. A tatár hadsereg közeledtének hírére mindenki, aki csak mozogni tudott, erdőkbe, hegyekbe vagy lápok, mocsarak közé menekült. A veszedelem távoztával visszaszivárogtak az emberek rejtekeikből az üszkös romok közé, és az élet rendje szerint hozzáfogtak az újjáépítéshez. Ahol efféle rejtekek közel s távolban nem kínálkoztak, kivált a sík vidéki alföldi részeken, ott a tömeghalál képzete már inkább reális. Egyébként azonban országszerte meglepően hamar megélénkültek a szemtanúk által 1242 nyarán már elparentált helységek. Esztergom vallon, olasz és magyar vezető rétegét a kortársi beszámoló szerint „az összes lakosokkal együtt" lemészárolták, ám a polgárok építkezéseinek lendülete, a városnak már az 1240-es években fellendülő gazdasági élete arra int, hogy a híradás nem veendő szó szerint. Gyulafehérvárott Rogerius csak hullákat látott 1242 kora nyarán, az erdélyi püspök szavai azonban egy 1246. évi oklevél szerint azt tanúsítják, hogy mégsem veszett azért mindenki oda, még ha a lakosság erőteljesen meg is csappant. Bizonyos Komárom megyei királyi lovászok Csanak nevű falva hosszú ideig „üresen" állt, úgyhogy a király már mint lakatlan földet el is adományozta, mire egyszer csak (1257) a régi falulakók visszatértek és követelték földjüket – az új adományos nem kis bosszúságára.

A szórványos illusztratív részleteken túl több meggondolás figyelmeztet, hogy revízióra szorul a megyénkénti arányszámokat megállapító módszer is.

A falvak „eltűnése" nem kizárólag a tatárjárás rovására írandó. A tatárjárást követő fél évszázad a nagymértékű mobilitás korszaka, akár a népesség túlnyomó zömét kitevő paraszti rétegek kettős értelmű – társadalmi és földrajzi – helyváltoztatását, akár a települési szerkezet átalakulását tekintve. A kettős mozgás nagyfokú népességmobilitásban és a falurendszer strukturális átrendeződésében nyilvánul meg. A század második felének oklevelei tele vannak a különféle szolgáltató népelemek „szétszóródására" való utalásokkal. A tatárdúlásnak a társadalom merevségét mind a jogi, mind a lokális kötelékek terén „fellazító" hatása párhuzamosan érvényesült a királyi várbirtokrendszer rohamos felbomlásának, valamint a világi nagybirtok robbanásszerű megnövekedésének következményeivel. E három tényező együttesen – kedvezvén a legkötöttebb állapotú tömegek emelkedési vágyának – különös, egyfelől taszító, másfelől szívó hatás formájában rendezte át a népességet. Más szóval, a sok „üres", „lakosaitól elhagyott" falu, a sok puszta *terra* hátterében igen gyakran nem erőszakos pusztítás, hanem a lakosság elszökése, csoportos elvándorlása húzódik meg.

A másik, ezzel egyenértékű mozzanat a régi típusú földesúri házigazdaságok, *prédiumok* felbomlása. E sok kis, olykor mindössze néhány szolgacsalád által lakott település számottevő részét nem is annyira a tatárjárás, mint inkább belső gazdasági szükségszerűség, a földesúri gazdálkodás gyökeres átalakulása seperte el. A 10 háztartásnál kisebb települések a 12. században a faluhálózat mintegy 52 százalékát, a 13. században viszont már csak 27 százalékát tették ki. Ami tehát egy-egy megye formális statisztikájában „falupusztásodásként" jelentkezik, annak jelentékeny hányada a feudális gazdálkodás fejlődésjelensége.

Mindehhez járul, hogy az országos átlagot nem kaphatjuk meg reálisan oly módon, hogy az erdős-hegyes tájegységek és a sík föld mutatói közt mintegy a középarányost vesszük. A népsűrűség szempontjából jelentős „feszültség" mutatkozott már a tatárjárás előtt is a viszonylag sűrűn lakott Dunántúl, Csallóköz (10–16 fő/km^2) és az alföldi részek (3–6 fő/km^2) közt, míg az északnyugati Felvidéktől félkaréjban Barson, Abaújon át Biharig a középértékek voltak jellemzőek (5–10 fő/km^2). Ha most már gondolatban felidézzük a tatárjárás hadmozgásait, feltűnik, hogy a hadak leginkább és a legkegyetlenebb módon történetesen éppen a legalacsonyabb népsűrűségű tájakat „járták meg". A tatárdúlás regionális megoszlása mintegy fordított arányban áll a népsűrűség regionális eltéréseivel, ami nem hagyható figyelmen kívül a pusztulás arányainak reális felbecslésénél.

Mindent mérlegelve, hipotetikus értékkel annyi mondható ki, hogy az „elnéptelenedés" képzete az 50 százalékos országos pusztulásról igen-igen erőteljesen leszállítandó, alighanem 15–20 százalékra. Ami még mindig hatalmas szám, kegyetlen pusztulás, hiszen 3–400 ezer ember halálát jelenti. E tömeg megközelíti a honfoglalás kori egész magyar nép valószínű létszámát. Ehhez fogható pusztulást a magyarság majd csak a török korban, ám akkor is csak a hódoltsági területeken, és nem egyetlen év, hanem másfél évszázad népesség- és településpusztító őrlődésében szenvedett el. A tatárdúlás egy generáció számára legalábbis kitörölhetetlen emlék, mi több, „időszámítási" kiindulópont volt. A Margit királylány kanonizációját előmozdítani hivatott tanúvallatások idején (1276) többen, egyszerű emberek, életkorukat is csak ehhez az eseményhez tudták viszonyítani: „A tatárjáráskor gyerek voltam." „Anyám úgy mondta, hogy a tatár betöréskor hároméves voltam."

A nagy kérdés egyelőre, 1242 nyarán az volt, hogy a *regnum depopulatum* távolba űzött királya, nem különben részben ugyancsak elmenekült, részben itthon maradt egyházi és világi nagyjai – az „ország", a szó akkori politikai és társadalmi értelmében – levonják-e a tanulságokat, szembenéznek-e az okokkal, amelyek nem kis mértékben szolgáltak előfeltételül a *generalis destructió*hoz.

2. A TATÁRJÁRÁS TANULSÁGAI

IV. Béla Dalmáciában értesült a tatárok visszavonulásáról. Kiléphetett végre Trau erődjéből, az utolsó menedékből, ahol kereken egyesztendei, megalázó futás után a muhi csatatértől Felső-Magyarországon, a Dunántúlon, Szlavónián, a Tengermelléken át, még Spalato falaiban sem bízva, meghúzni volt kénytelen magát, hogy a kézre kerítésére valóságos hajtóvadászatot rendező tatár vezér, Ögödej nagykán fia, Kádán elől mentse magát, családját, kincseit, kíséretét. Megalázóbb már nem is lehetett a futás egy célratörő, már-már rideg jellem számára, aki néhány éve még az országbárók „dölyfös merészségét fékezve" megtilthatta, hogy jelenlétében a királyi tanácsban leüljenek. A már nem is oly ifjú, harminchat éves uralkodónak azonban a megalázó futásnál is keményebb próbát kellett kiállnia. Szembe kellett néznie egész korábbi politikai koncepciójával, amelynek csődjét éppen a tatárjárás hozta megrázó erővel felszínre. A magyar hadszervezet fiaskója mögött valójában mélyen fekvő társadalmi és politikai csődtömeg húzódott meg, az uralkodó konzer-

vatív reformpolitikájának elhibázottsága. Muhinál rosszul vizsgázott az ország „reformációjának" egész korábbi elképzelése.

Az öreg és az ifjabb király, II. Endre és IV. Béla ellentéte mögött az 1220–30-as években voltaképpen a válaszadás kényszerű parancsa húzódott meg a történelem kihívására, arra a nagy horderejű strukturális átalakulásra, amely a 12–13. század fordulója táján, Európa idősebb régióit már átformálva, az egykori peremterületeken is jelentkezett. Nehézkedési súlypontjai két, egymástól genezisükben oly különböző szférában helyezkedtek el: a feudális magánnagybirtok akkumulációjában és a pénzgazdaság, árucsere, árutermelés előretörésében. Nyugat-Európában a hűbéri viszonylatok kiteljesedése és a városiasodás időben párhuzamosan haladt előre a 11–12. század folyamán, s jelölte ki magában az államstruktúrában is – mintegy a 13. század közepéig – a hűbériség „klasszikus" korszakát, a „java középkor" kiteljesedését. Mindkét tendencia kezdeti elemei kitapinthatók már 1200 körül Magyarországon is, azt a feladványt állítva a politika elé, hogy felismeri-e (s helyesen ismeri-e fel) a belső igények diktálta átalakulás módját magában az államszerkezetben. A kor követelményeire II. Endre gyors, át nem gondolt, majdhogynem hebehurgya „válaszokat" volt csak képes adni. Hűbéri tendenciákat engedett kibontakozni anélkül, hogy a régi intézményi alapok vesztével ezt az új formulát igyekezett volna „intézményesíteni". Az árutermelés forrásaihoz nyúlt, de e még gyengén csörgedező energiával rablógazdálkodást folytatott, a gyors haszon reményében pedig valójában a haszon nagy hányadát kiengedte a kezéből. Az „új intézkedések (intézmények)", a meghirdetett *novae institutiones* ilyenformán, éppen intézményi felemás mivoltuk miatt, egyértelműen az államot gyengítették, holott akár erősíthették is volna. Az ifjú reformer, az 1220 óta „ifjabb királyi" címet viselő IV. Béla méltán tekinthette anomáliának, hogy az arisztokrácia, atyja politikájától támogatva, a „felesleges és haszontalan adományok" révén a hatalomban és kormányzatban túlsúlyra jutott, miáltal „a királyi korona joga csaknem a semmivel egyenlővé vált" (1228).

De ő is rossz választ adott a történelem kihívására. Programját abban foglalta össze, hogy Imre és II. Endre felesleges és haszontalan adományait visszavonva, „országunkat abba az állapotba (*status*) állítjuk vissza, amelyben elődünk, boldog emlékezetű Béla király idején volt". A *status regni* fogalma az ő számára azonosult a vár- és udvari birtokszervezet s a „vármegyék jogainak", (következésképpen a „korona jogainak") *restauratió*jával, a „királyi méltóság" e domaniális bázisra és igazgatási–hadszervezeti szisztémára támaszkodó régi

fényének felragyogtatásával. Valójában nem is annyira a konkrét III. Béla-kori állapotok lebegtek szeme előtt, hanem a korai Árpádok országlásának egyfajta ideálképe, a „hetvenkét megye" koncepciója, visszanyúlva Szent Istvánig. Apjával ellentétben valami "intézményi" megoldást keresett, magát az intézményt azonban abban az archaikus struktúrában vélte megtalálni, amelyen az idő túllépett.

E politika mindenekelőtt súlyos ellentmondást tartalmazott. A restauráció nem lehetett sem elég eredményes, sem elég következetes. Az ifjú uralkodó minduntalan engedményekre kényszerült, gyakran programjától eltérően Imre és Endre adományait is megerősítette. Másfelől azonban az évtizedes akció mégis elég kemény és kíméletlen volt ahhoz, hogy felháborítsa és a királyi hatalommal élesen szembefordítsa az arisztokrácia többségét. „Ez volt az a keserűség, ez volt az a kard, amely a magyarok szívét átjárta" – jegyezte meg a kortárs a birtokpolitikáról. Amit a király megnyert a réven, azt elvesztette a vámon; amit nyert gazdaságilag, elvesztette társadalmi értelemben. Az „ország *status*áról" gondoskodva a nagybirtokban rejlő potenciát ekkor már lehetetlen volt számításon kívül hagyni. Annál kevésbé, minél inkább ez jelentette az állam szempontjából oly nélkülözhetetlen korszerű hadipotenciált, a nehézfegyverzetű, páncélos haderőt. IV. Béla korai koncepciójának hibája abban rejlett, hogy az intézményi megoldást a múltba tekintve, a társadalmi súlyviszonyok megváltozását ignorálva, sőt azzal szembeszegülve kereste.

Politikájának további ellentmondása, hogy nem volt hajlandó észrevenni: maga az intézmény nemcsak külső kereteiben, szorosan véve a birtokállományban, hanem belső társadalmi képletében is bomlásnak indult. A várjobbágyok közül országszerte kiemelkedett egy felső réteg, amelynek a várföldből juttatott két-három ekeföldnyi kondicionális birtokán kívül teljesen szabad, szerzett örökbirtokai is voltak (*terra* vagy *possessio hereditaria*). Vagyoni szintben és életmódban tehát gyakorlatilag szabad kisbirtokosoknak számítottak, akiket csak jogi árnyalatok választottak el a nemesség előképétől, a király „szolgáitól" (*servientes regis*). Másfelől viszont sok várjobbágy vagyoni nívója, „paraszti" életmódja alig különbözött a várszolgákétól, legalábbis e szolgáltató tömeg jobb módú csoportjától. A fiatal IV. Béla nem volt hajlandó tudomásul venni e feltartóztathatatlan belső átrétegződés tényét, legkevésbé a várispánságok emelkedő, kitörni készülő elemeinek társadalmi igényeit. A birtokrendező bizottságok működésük során az 1228. évet követően gyakran ütköztek bele olyan esetekbe, hogy várjobbágyok önkényesen királyi

servienseknek nyilvánították magukat, vagy – önálló, szabad birtokosi mivoltukat érvényesítendő – a várnéppel addig földközösségben megművelt földjeiket kivonták a művelési kényszerből és elhatárolták, olykor várföldeket saját, szabad rendelkezésű birtokká nyilvánítottak. A király valamennyi ismert ügyben, ami csak színe elé került, a várjobbágyok ellenében döntött. A „szent király által rendelt" jogrend értelmében természetesen jogszerűen járt el, csak éppen azt nem vette észre, hogy magát a jogrendet a valóság egyre inkább anakronisztikussá tette, doktriner elképzelései erőltetésében pedig saját magát fosztja meg társadalmi – következésképpen hadi – erőforrásoktól. Annak ugyanis, hogy a hadszervezet királyi kontingense megfelelő ellensúlya legyen az arisztokráciáénak, az lett volna a feltétele, hogy az udvari lovagok szűk csoportján túl a királyi megyék is legalább részben hasonlóan korszerű, páncélos harcosokat állítsanak ki. Ennek viszont a vagyoni szint volt a feltétele. Az ispánok vezette megyei haderő az 1241. tavaszi gyülekezéskor hagyományos könnyűfegyverzetben, lovas íjászként jelent meg, akárcsak egy évszázaddal korábban, midőn Freisingi Ottó „rút fegyverekkel" – vagyis könnyűíjász fegyverzetben – látta felvonulni a királyi haderő zömét. A változás egyik feltétele a várjobbágyság elitje „illegális" törekvéseinek tolerálása lett volna. Minthogy a király erre nem mutatott hajlandóságot, a mereven „visszaállított" intézmény sem a nagybirtokkal szemben nem kínált számottevő társadalmi ellensúlyt, sem a tatárokkal szemben ütőképes katonai erőt.

A királyi haderőt az 1241. eleji mozgósításkor, mint tudjuk, az udvari vitézeken és a megyei csapatokon kívül a „királyi szolgák" egészítették ki. Maga az akkor alig három évtizede divatba jött név, a leendő nemesség törzsének *serviens regis (regalis)* megnevezése is sokatmondó, mintegy fogalmi burka annak a kísérletnek, ahogy a királyi hatalom a 12–13. század fordulója után a társadalmi súlyponteltolódást kivédendő egyebek közt az államelmélet archaikus vonásaihoz is visszanyúlt segítségért. A kis- és középbirtokos tehetősebb szabadok körét a királyi hatalom továbbra is úgy tartotta számon, mint akik a király tágan értelmezett kíséretét alkotják, e virtuális *familia* tagjaiként „szolgálnak" a király udvarában. „Szolgálatuk" és „hűségük" közjogi (alattvalói) jellege az archaikus modell szerint magánjogi formába öltözött. Egy társadalmi szektorban fenntartható volt valami a korai Árpádok államának kíséret jellegű struktúrájából, abból a fajta államszerkezetből, amelynek kovásza Nyugat-Európában a 9. század előtt a *Gefolgschaft* volt. Az ifjú IV. Béla nemcsak átvette ezt a koncepciót, hanem éppen az ő okleveleiben jelenik meg

e szemlélet ideologikus kifejtése, a király „szolgálatának" sajátságos propagált éthosza. Maga a felfogás minden tekintetben beleillett IV. Béla ifjúkori politikájába: menteni, ami menthető és „visszaállítható" az 1200 előtti államstruktúrából, az ország korábbi *status*ából. Ha e politika „intézményi" oldala a birtokrestauráció volt, „személyi" – társadalmi – aspektusa egy kíséret jellegű viszonylat erősítése azon a ponton, ahol a királyi hatalom és a társadalom katonáskodó elemei közé még nem ékelődött be a nagybirtok. Semmi jele, hogy a serviensek kezdeti rendi szervezkedését (1222, 1231) támogatta volna. Ez nem is illett volna bele a koncepciójába, mely a társadalmat alapvetően a királyi hatalomból levezetett vertikális metszetekben szemlélte, negligálva a csoportérdekek horizontálisan érvényesülő erővonalait. A „királyi szolgák" virtuális kísérete azonban azon a kezdetleges fokon, ahogy szervezésük még a tatárjárás előtt tartott, a politikai életben nem volt számottevő tényező. A hadszervezetben pedig nyújtotta, amire képes volt: azt a könnyűfegyverzetű lovas íjász hadikontingenst, amely a keleti harcmodort már jórészt elfelejtette, a nyugati típusú páncélos nehézfegyverzetre anyagi kapacitása nem lévén, a lovagi haditechnikához gyakorlata nem volt, következésképpen *sub vexillo regio* a muhi csatatéren éppoly csúfosan megbukott, mint az ispáni zászlók alatt a megyei csapatok.

A muhi katasztrófában és következményeiben egy csaknem két évtizedes politika tévedései exponálódtak megrázó erővel. A magyar haderő látványosan gyors összeroppanása mintegy lencsébe, a hadvezetés, hadszervezet és védelmi rendszer fókuszába gyűjtötte az egész társadalmi–politikai program korszerűtlenségének legfőbb vonásait.

Közvetlen hadászati értelemben mindenekelőtt két tanulság adódott az eseményekből. A mongol haditechnikának, mint általában a keleti nomád harcmodornak, két alapvető gyengéje volt. Egyrészt bármennyire fölényben volt fortélyával és villámgyors akciókészségével az európai hadszíntéren, egy ponton, a szemtől szembe való közelharcban a tatár harcosok feltétlenül alulmaradtak a páncélos lovagokkal szemben, ezért lehetőleg kerülték is a közelharcot. Másrészt bármennyire is be tudtak rendezkedni a várostromra, a kellően megerődített kővárakkal nem bírtak. Mindkét tanulság, főként a negatívjáról (de olykor a pozitívjáról) az 1241–42-es esztendő megannyi példájából önként adódott.

A muhi csata tulajdonképpen egy magyar hadisikerrel kezdődött, még április 11-én éjjel, amikor Kálmán herceg és Ugrin érsek, páncélos fegyvereseikkel, sikerrel verték vissza a Sajó hídjánál támadó tatár előhadat. Majd már

a csata napján, az általános zűrzavarban, ugyancsak ők és a templomos lovagok tartottak ki legtovább, jelentős veszteségeket okozva az ellenségnek. Egyébként, persze, a tanulság főként a negatívumból, a páncélos kontingens csekély számából és rossz hadimoráljából következett.

A Magyarországon ez idő tájt „várnak", *castrum*nak nevezett ispáni és püspöki székhelyek nagy része éppoly korszerűtlen volt, mint a társadalmi építmény, amelyet a király „visszaállítani" igyekezett, s amelynek csakugyan kézzelfogható tartozékai is voltak. Mégis akadtak ellenpályák, amelyek megmutatták, hogy a viszonylag leginkább megerősített várak képesek ellenállni a tatárok ostromának. Pozsonyt, Trencsént, Nyitrát, Komáromot korszerűbben megerősített falai és vitézül küzdő várjobbágyi-várnépi őrsége őrizte meg, de akadt ispáni vár másutt is, például Abaújvár és a tobolyi királyi vár (Sáros m.), amelyek ellenálltak. Sikerrel verte vissza az ostromot Pannonhalma várszerűen megerődített bencés monostora is. A Fehérvárott 1242 gyertyaszentelő napján egybegyűlt országnagyok Rómába küldött kétségbeesett segélykérő levele még tizenhét olyan *castrum*ról tud, amely tartja magát, jórészt – négy kivételével – a Dunántúlon, s jórészt megerősített régi ispáni várak és monostorok vagy „várnak" nevezett polgári települések. S ez utóbbiak szintén tanulságul szolgálhattak. Fehérvárt nemcsak a városi települést körülvevő mocsarak mentették meg, mint Rogerius véli, hanem az itt már – kivételesen – meglévő városfalak és a polgárság elszánt harckészsége együtt. A polgári, illetőleg szabad vendégtelepes elem hasonló szerepet játszott Pozsonyban, Nyitrán, Komáromban is, ráirányítva a figyelmet, minő védelmi erő rejlik a városi elem és a *castrum* együttesében.

A hadászati tanulságok – egyáltalán akár negatívumuk, akár pozitívumuk felől tekintve – mind további, sajátosan társadalmi és politikai jellegű konzekvenciák levonását parancsolták. Mindennek a végiggondolása szinte valamennyi lehetséges kiágazásban igen kedvezőtlenül ütött ki egy harminchat éves uralkodó csaknem másfél évtizeden át következetes keménységgel felépíteni próbált egész konzervatív reformépítményére. A döntés lélektani szempontból is keservesen nehéz lehetett. A gyermek és az ifjú Béla alkatát megannyi sérelem edzette olyan puritán keménnyé és döntéseiben visszakozást nem tűrővé, ahogy férfivá érve előttünk áll. Apja csapongó könnyelműsége, következetlenül kapkodó karaktere személy szerint rajta csattant, s e generációs konfliktus nyilván nem kis mértékben kényszerítette rá az érlelődő kamaszt és ifjút, hogy mintegy apjának ellenimágóját építse fel magában. Mindenesetre sokkal inkább e pszichológiai élményekkel, semmint az anyai

részről ereiben folyó „német vérrel" magyarázható alkatának komoly, sőt komor nehézkessége, energikus céltudatossága, kérlelhetetlen következetessége, már-már a pedantériát súroló attitűdje, ahogy már emigrációjából megtérte után, alig húszéves korától fogva (1225), átmeneti kudarcoktól sem tántorodva vissza, építette fel a politikában is apjának ellenképét. A fantázia szárnyalása, a dinamizmus csillogása távol állt lényétől, meggyőződését szívós konzekvenciával, s ami a legfőbb erénye volt, kiváló szervezőkészséggel, lelkiismeretes pedantériával juttatta érvényre. A körülmények szorították rá, hogy mindez a konzervativizmust szolgálta.

A történelem 1242 tavaszán az elé a nehéz dilemma elé állította ezt a súlyos jellemet, hogy ha a történteket átgondolja és mérleget készít, következetes csak úgy lehet, ha következetlenné válik addigi önmagához is. Lelkierejét és nagyságát mutatja, hogy, túltéve magát megaláztatásán, képes volt önmagával szemben is kérlelhetetlen lenni, önnön csődjéből levonva minden lehetséges konzekvenciát. A romokban heverő országba visszainduló uralkodó tetteiben 1242 után nyoma sincs a csüggedt aggályoskodásnak, amiként a tudósítás őt a muhi táborban bemutatta, de annak a merev konzervatív reformer attitűdnek sem, amely addigi politikáját meghatározta.

3. A KIRÁLY ÉS „HŰ BÁRÓI"

A király, az ostromgyűrűből szabadulva, még két hónapig időzött Dalmáciában, majd 1242. május derekán megindult családjával, kíséretével Szlavónián át „csaknem teljesen elpusztult országába". Kíséretében ott volt az egyháziak közül Báncsa István váci püspök és Benedek fehérvári prépost és alkancellár, a jövő két érseke és egymást váltó kancellárja, s még több püspök. Ott volt Türje Dénes bánnal együtt a királyi udvartartás három főtisztviselője, a legidősebb Csák Máté, Rátót Loránd és Gutkeled István, valamint az idős Kán László: a jövendő két évtized nádorai, országbírái, tárnokmesterei és bánjai. Ott volt a Duna-vonal védelme után Dalmáciába siető Geregye Pál országbíró, az ifjú Pok Móric és mások – „Magyarország maradványainak színe-virága", ahogy Spalatói Tamás számba vette IV. Béla dalmáciai kíséretét. Valamennyien részt vettek lovagi páncélzatban a Sajó mezei ütközetben, majd követték a menekülő uralkodót, ki előbb, ki később, a Tengermellékre. Többségük a király bizalmas környezetébe tartozott már a tatárjárás előtt is.

Valamennyiőjüket kötelezte a korábbi politika revíziója és, majd a kulcspozíciókban, a revízió végrehajtása.

Hiányosan ismerjük a király legelső intézkedéseit, de amit ismerünk, már mind az új politika egy-egy irányát jelzi. Még Trau mellett erősítette meg március 10-én az eléje járuló vegliai grófok korábbi adományát Modrus és Vinodol földjére nézve, ám immár azzal a konkrét feltétellel, hogy ha a király a Tengermelléken tartózkodik, két gályával és három „kellően és tisztességesen felszerelt", azaz páncélos fegyveressel tartoznak szolgálni. A hűbéries színezetű feltétel, meghatározott számú nehézfegyveres állításának kötelezettsége: az új politikai törekvés egyik sarkpontja.

Szlavónián átvonulva sorban megerősítette Petrinja, Szamobor, Varasd kiváltságait, majd Verőce mellett, november 16-án merőben újszerű intézkedést tett. Elrendelte, hogy a Zágráb-Váralján már a 12. század második fele óta virágzó kiváltságolt kereskedőtelep (*vicus Latinorum*) költözzék fel a „Grée" (Gradec) hegyre, s azt falakkal megerősítve új, teljes városi szabadságjogokkal is körülbástyázott, erődített várost létesítsen. Az új városi közösséget is kötelezte, hogy hadjárat esetén tíz páncélost küldjön a királyi seregbe. Ezáltal nemcsak megvetette Zágráb szabad királyi város alapjait, hanem egy újszerű elvet is megcsillantott: a város mint jogi–topográfiai–védelmi egység koncepcióját, amely néhány év múlva majd az „újpesti hegyen" Budavárát, az ország fővárosát fogja létrehozni.

Mielőtt a Drávát átlépte, átszervezte kormányát. A kincstár, a pénzügyek rendbehozatalának nehéz feladataira már korábban kinevezte tárnokmesterré Csák Mátét, aki hasonnevű unokájával, a majdani hírhedt tartományúrral ellentétben híven szolgálta királyát. Türje Dénest, gyermekkori társát és „mentorát" is már korábban nevezte ki „egész Szlavónia" bánjává. A kulcsfontosságú pozíciók elrendezéséből különösen kettő érdemel figyelmet. A legfőbb méltóságra, nádorrá Kán Lászlót tette meg, annak a Kán Gyulának a fiát, akit trónra léptekor mint apjának egyik legbizalmasabb tanácsosát, következésképpen mint saját személyes ellenségét, bosszút és kemény példát statuálva, börtönbe záratott. Egyébnek, mint korábbi nézetei megváltoztatását kézzelfogható módon jelezni hivatott gesztusnak aligha lehet tekinteni, hogy éppen ezt az idős főurat emelte az ország első méltóságába. Mintha csak az arisztokrácia egészével való megbékélést kívánta volna jelezni, az ellenzéket megnyugtatni. Ezt támogatja, hogy a rangban második főméltóságra, országbírájává az ugyancsak idős Csák Demetert tette meg, aki szintén II. Endre híve volt, s ugyancsak eltűnt a politikai életből 1235 után.

A változások közé tartozik, hogy Béla addigi országbíráját, 1224 óta fegyvertársát, Geregye Pál fehérvári ispánt a Dunától keletre eső országrész és Erdély viszonyainak rendezésére küldte el, aki „elsőként az ország előkelői közül" – mint később egy oklevél kiemeli – sietett a leginkább elpusztított „Dunán túli" részekre, mai fogalmaink szerint a Tiszántúlra. Egy későbbi oklevélből (1249) értesülünk, hogy ő volt az, aki az országnak e nagyobbik felén a tolvajokat és rablókat, akik „akkoriban ama részeken tömegesen támadtak", kiirtotta, ő gyakorolta a bírói hatalmat, nemkülönben a „mindenfelé szétszóródott népet összegyűjtötte" (vagyis az összekuszálódott birtokviszonyoktól kezdve a várszervezet működésének helyreállításán, a közigazgatás reorganizációján át a telepítésekig irányította az újjáépítés munkáját), megnyitotta az erdélyi sóbányákat – „és mindazt véghezvinni igyekezett, amire az ország reformációja érdekében csak képes volt, és ami a király hasznát szolgálta".

Figyelemre méltó e királyi oklevélben egy fogalmi mozzanat. A *reformatio regni*, az „ország reformációja" éppen nem új kategória a középkor jogi műnyelvében, sőt nagyon is régi toposz, csakhogy rendszerint éppen az ellenkezőjét jelenti, mint amivé a „reform" és „reformáció" a modern fogalomrendszerben vált. Nem átalakításra és – megőrizve – újításra gondolt a középkor embere e szót kimondva, hanem, híven a szó eredeti jelentéséhez: egyértelműen valami réginek a „helyreállítására". Figyeljük csak meg azonban, hogy IV. Béla konzervatív programjának ez a műszava hogyan módosul, milyen képzetegyüttest foglal össze és zár le az „és mindazt..." (*et cuncta*) fordulattal: olyan tevékenységi köröket, amelyeknek együttesét ma egy ország újjáépítésének mondjuk.

Az ország inkább megkímélt nyugati területein is egyelőre ahhoz hasonló elsődleges problémákkal kellett megküzdeni, mint Geregye Pálnak keletebbre. Mindenekelőtt itt is a „tolvajokkal és rablókkal". A közigazgatás, közbiztonság, bíráskodás rendje az elmúlt évben semmivé vált. A tatárok után a vákuumba az ország különböző részein rablólovagok törtek be, hogy az éhínséget, nyomort az 1243. évi sáskajárással kiegészítve egész vidékeket az ököljog uralma alá vonjanak. A Pozsony környékét pusztító osztrák herceget, II. Frigyest, aki különben három határszéli megyét bírt zálogban és Sopron, Kőszeg várában is megvetette a lábát, Hontpázmány Kozma és Achilles ispánok szorították vissza még 1242 májusában. A megtorló hadjáratra már maga IV. Béla vonult fel 1242 végén.

Eközben a tatárok visszafordulásának réme szüntelenül a levegőben volt.

Batu kán népe a Dnyeper és a Volga közt nomadizált, e széles térségben alakítva ki a birodalom európai – „kipcsaki" – részét. Innen hódoltatta az orosz fejedelemségeket. Egy seregcsoportja 1243 tavaszán Borku mellett szétverte Csernyigovi Mihály kijevi nagyfejedelem fiának, Rosztiszlávnak a seregét, aki az év kora nyarán IV. Bélához menekült a „tatárok visszafordulásának" hírével. A király nagybátyja, Berthold aquileiai patriarcha útján tüstént igyekezett felrázni a pápai udvart, IV. Ince ki is hirdette (júl. 21.) a keresztes hadat a Birodalomban. A keresztes hadjáratból éppúgy nem lett semmi, mint két éve, de szerencsére a tatár felvonulásból sem. A tatár „rumor" eleinte évente megismétlődött. Az 1243. évi rémületből mindenesetre egy haszna származott Bélának: Csernyigovi Rosztiszláv Magyarországon maradt, még 1243-ban feleségül kapta Béla legidősebb leányát, Annát, s az „orosz úr" – ahogy mondták –, nevét Ratiszlóra magyarosítva, idővel Béla kitűnő és tetterős munkatársává vált, főként a déli melléktartományok újjászervezésében.

Mert a szerteágazó teendők légiójában lehetetlen volt ugyan valami sorrendet felállítani, mindennek a feltétele azonban az volt, hogy sikerül-e kiválasztani az arisztokrácia soraiból egy olyan munkatársi gárdát, amely az országos főméltóságokat viselve, a kormányzat kulcspozícióiban híven és eredményesen hajtja végre a király elhatározásait, egyszersmind azonban garanciát jelent az arisztokrácia számára is.

Ami az arisztokrácia egészét illeti, Bélának természetesen megvolt az a szomorú előnye, hogy a történtek a Sajó partján őt „kigúnyoló" öntelt elbizakodottsággal szemben az ő aggályoskodását igazolták. Éppen elég veszteség érte az előkelőket is ahhoz, hogy dölyfük alábbhagyjon, s miután a király is más embernek mutatkozott az országba visszatérve, valahol középütt találkozzanak és békét kössenek. Az adományok bőkezű osztogatása már az első télen megkezdődött, első helyen természetesen azok számára, akik a Sajó mezei csatában és azt követően megállták a helyüket. Esztergom védőinek, a spanyol származású lovag testvérpár, Simon és Bertrand ispánoknak a már Nyitrán időző király 1243. január 24-én egyrészt visszaadta a birtokvisszavételi akció során annak idején tőlük elvett II. Endre-féle birtokadományt, másrészt egy sor várföldet nyertek adományul. Tévedés lenne úgy képzelni, hogy tapintatosan szó sem esett többé az „örökadományok visszavonásának" neuralgikus témájáról, sőt a *revocatio perpetuitatum* nagybirtokosi fülek számára oly rossz emlékű terminusa nagyon is sűrűn szerepel az 1240–50-es évek okleveleiben, csakhogy éppen ellenkező előjellel: a visszavonások visszavonása értelmében. A nagybirtokosok sorra kapták vissza korábbi adománybir-

tokaikat, amelyeket az 1230-as években a királyi várakhoz és udvari szervezethez „állították vissza" a biztosok. IV. Béla radikálisan szakított birtokpolitikája korábbi illuzionizmusával. Noha az ország erdős-hegyes peremterületein királyi uradalmak szervezésével éppen ő vetette meg az alapjait több új megyének, az ország korai megtelepedésű részein, ahol a nagybirtok már amúgy is előretört, éppoly szenvtelenül hagyta szétfoszlani a várispánságok szervezetét, amilyen céltudatosan egy-két évtizede még restaurálni akarta azt. Birtokpolitikájának részleteit később vesszük szemügyre. Nemcsak gesztusok, nem csupán a tatárjárás előtt a királytól oly idegen kímélet és tapintat jellemezte ezt az új politikát, hanem egyfajta mértékletesen kiegyensúlyozott súlyviszony megteremtése a király és a nagybirtok közt, oly módon, hogy a mérleg azért mégis egy jelentős árnyalattal a királyi hatalom felé billenjen el. Ámbár a tapintat látványos gesztusait is képes volt gyakorolni. Az arisztokrácia pedig józanul belátta, hogy vagyoni téren is jobban jár, ha hatalmaskodások helyett a királyhűséget választja. A megelőző és a következő időszakkal szemben a nagyjából 1242 és 1262 közé eső két évtized egyedülállóan magaslik ki a kései Árpád-kor történetéből, amikor nemcsak úgy látszott, hogy a nagyúri „hatalmaskodás" fogalma már-már kitörlődik a mindennapokból, hanem ellenzéki arisztokrata csoportosulásoknak, „ellenpártoknak" sincs nyoma a politikai életben.

A stabilitás aztán megbomlott, de ez a két évtized elegendő volt ahhoz, hogy a meggyötört ország regenerálódjék. S ebben kulcsszerepe volt az említett másik tényezőnek, a kormányzat személyi köre szerencsés kiválasztásának az arisztokrácia felső rétegéből. Alig másfél tucatnyi személyből állt az az exkluzív csoport, amely a kormányzat legfelsőbb szintjén, mintegy a király legbelsőbb munkatársi köre gyanánt az ország újjáépítését irányította. Már önmagában az is kivétel a feudális állam működési mechanizmusában, hogy két évtizeden át törésmentesen az a gárda viselte a főméltóságokat, amelyet IV. Béla a tatárok kivonulása után maga köré gyűjtött. Némi utánpótlást csak a természetes elhalálozás tett szükségessé. Szó volt már a két „öregről", II. Endre egykori híveiről, Kán Lászlóról és Csák Demeterről. A többiek valamennyien Béla korábbi környezetéből kerültek ki, és többé-kevésbé korban is társai voltak. Nem sokkal volt idősebb Türje Dénes, már rövid szlavóniai hercegsége idején kormányzatának tagja, aki éppúgy az ifjabb király fegyvertársa volt a bolgár, halicsi és osztrák határszéli hadjáratokban (1228, 1229, 1230), mint Geregye Pál már Klissza ostroma (1224) óta az említett hadjáratokon át Lánzsér és Borostyánkő visszavételéig (1235–36). Csák Máté az

átalakulás előtt asztalnokmester (1235–1242), Lőrinc majdani erdélyi vajda pohárnok (1239–1241) volt. Gutkeled Istvánnak viszont nagybátyja, Miklós volt a király bizalmas körének tagja, bánja (1239–1241), maga István Kálmán herceg szlavóniai udvarából került a tatárjárás idején Béla körébe, hogy tapasztalatait utóbb ismét majd Szlavónia újjászervezésében kamatoztassa. A valamivel ifjabb Rátót Loránd, Pok Móric és Ákos Ernye a Sajó mezei ütközetben tűntek fel, ahol egyébként a többiek java része is elszántan küzdött. Nagyjában ebbe a korosztályba tartozott még a híres Buzád ispánnak, az ifjú Béla 1224 óta belső bizalmasának fia, Hahót Csák és Héder nembeli Kőszegi Henrik, aki már a tatárdúlás idején kísérte a királyt dunántúli menekülésében, nemkülönben a muhi csatában ugyancsak részt vevő Aba Lőrinc. Utóbbiak valamivel később, az 1250-es években jutottak főméltóságokra. Ha e körhöz még hozzávesszük az 1243-ban Magyarországra került Csernyigovi Rosztiszlávot, valamint néhány ifjabb urat, akik a törzsgárda mintegy felének időközben bekövetkezett halálával az „udvari ifjak" csoportjából az 1250–60-as évek fordulója körül emelkedtek fel: előttünk is áll a kör, amely csaknem három évtizeden át Magyarország kormányzatát vitte.

Egyikük sem állapodott meg túlzottan sokáig egyazon poszton; a király még bizalmas híveinek e körében is rendszeresen csereberélte a méltóságokat. A cserékben azonban bizonyos rendszer mutatkozik. Az ifjabbak többnyire az udvari főtisztségekben (lovász-, asztalnok-, pohárnokmester) kezdték, onnan emelkedtek az országbírói, tárnokmesteri vagy báni méltóságra. Nádorrá kivétel nélkül a volt országbíró vagy bán lett; a volt nádor viszont többnyire újra a bánság élére került. Figyelemre méltó az ország nádorának és a legsúlyosabb társország, Szlavónia–Horvátország–Dalmácia kormányzatának e korrelációja. Mintha a királyi hatalom két súlypontját az uralkodó az általa létrehívott Buda és Zágráb hatósugarában jelölte volna ki, amit nem egy pénzügyi, kereskedelmi és politikai körülmény fog a továbbiakban alátámasztani. Volt olyan, aki egy évtizednél tovább megállapodott egy-egy melléktartomány élén, mint Gutkeled István Szlavóniában vagy Rosztiszláv, a déli tartományok „hercege". Akadt olyan is, aki valami okból visszavonult a felső politikától. Ez azonban kivételnek számított; a többség haláláig viselte az épp rá kiosztott főméltóságot.

Valamennyien régi, nagy nemzetségek sarjai voltak, csakúgy, mint az egyháznagyok többsége. A *homo novus* fogalmát IV. Béla kormányzata nem ismerte. Vérbeli arisztokrata légkör lengte körül a király udvarát, ahol végső fokon falvak ezreinek és vagy félszáznyi városnak az újjáépítése, sőt igen sok

esetben megalapítása, létrehozása, telepítése dőlt el. Ami különös, s a történeti szituáció sajátosságán túl már Béla emberismeretét és szervezőkészségét dicséri, hogy bármennyire zárt volt ez a vezető elit, nem vált (legalábbis az 1260-as évek előtt) „pártkormánnyá". Nem vált tehát az uralkodó osztálytól átmenetileg eltávolodó udvari klikké, de az arisztokrácia egy vagy más csoportját a királyi hatalommal szemben képviselő frakcióvá sem. Csakugyan „hű bárók" voltak ők, legalábbis Béla életében, az „ország oszlopai" (1249) és – ahogy Gutkeled Istvánról mondja egy oklevél – „szívünk szerint való férfiak" (1248). „Egész nemzetsége – olvashatjuk Hahót Csákról, Türje Dénesről – mindenkor a királyi korona odaadó hívének mutatkozott, nevezetesen az országban a legédesebb gyümölcsöket, mert a leghűségesebb bárókat termette" (1244, 1267). A legemelkedettebb jellemzést a „hű báró" ideáljáról egy királyi oklevél Gutkeled István szlavón báni kinevezésekor adta, biztosítva Trau polgárait, hogy a teljhatalommal kinevezett „szíve szerinti" férfi „nem romboló, hanem inkább építő, nem tékozló, hanem gyűjtő lesz, nem is pusztító, hanem inkább eredendő hűsége és bölcsessége révén nagyszerű megőrző" (1248).

Szóvirág ide vagy oda, ez a nemzedék valóban nem rombolt, hanem épített. Igaz, „gyűjtött" is valóban, s nem csupán az államnak, hanem magának, családjának, utódainak. Történetesen éppen e személyi körből fog majd támadni a második vagy harmadik generációban egy Ákos István, egy Kán László vajda és trencséni Csák Máté, egy Aba Amadé. Sőt Kőszegi Henrik már nem is várt, nem csupán a fiúk vagy unokák számára „gyűjtött", hanem saját személyében tette meg a fordulatot. A századvég félelmes tartományurainak fele IV. Béla „hű báróinak" leszármazottja. S akkor még nem is szóltunk olyan elvetélt tartományurakról, mint Geregye Pál lázadó fiai, vagy a királyi hatalom olyan hasonlóképpen makacs és féktelen ellenlábasairól, mint a „szív szerint való" Gutkeled István alaposan elfajzott fia, Joachim, aki az 1270-es évek politikájának egyik legfőbb cselszövője. A tatárjárást követő fél évszázad egyebek közt az arisztokrácia három nemzedékének tanulságos története is.

4. A HADSZERVEZETI REFORM ALAPELVEI ÉS SZÉLSŐ PÓLUSAI

Ha már a felismerés megszületett, hogy az ország tatárjárás előtti „státusának" társadalmi és politikai kiegyensúlyozatlansága a hadügyben csúcsosodott ki, logikus volt, hogy a tanulságokat leszűrő uralkodó a hadszervezet és az országvédelem korszerűsítésében találja meg azt az archimédeszi pontot, ahonnan kiindulva egész korábbi társadalompolitikáját kifordíthatja sarkaiból.

Az „állam" és „társadalom" kölcsönösségének kulcsa annyiban a hadi szférában rejlett, hogy az előrehaladó vagyoni, szociális és jogi szelekció a hadszervezet medrébe gyűjtötte ama társadalomelemeket, amelyek legtágabb értelemben „politikai" tényezőnek számítottak. A politikai súlyviszonyt jelentős mértékben az határozta meg, hogy a társadalom hadakozó elemei (*bellatores*) milyen megoszlásban és milyen irányban váltják be az őket kötő „hűséget". Mert a *fidelitas*, a politikai viszonylatoknak ez a középkori kulcsfogalma, „mely minden politikai erénynél (*virtus politica*) előbbre való" – mint IV. Béla egy oklevele (1248) kiemeli –, mindig csak a hadakozó elemekhez társul követelményként, sohasem az alattvalók szolgáltató tömegeihez, mutatva, hogy a szemlélet a *laboratores* sokaságát még elvileg sem számította bele a politikumba. A „hűség" etikai értékének egyáltalán csak ott volt funkcionális helye, ahol az emberi aktivitás egy magasabb, hadi servitium révén hatott ki a politikai viszonylatokra. Az államérdek felismerését e vonatkozásban már-már modernnek ható fogalmazásban tükrözi a 13. század dereka után feltűnő oklevél arenga-típus: „Az állam haszna (*utilitas rei publice*) annál méltóbb módon gondoskodás tárgya, minél inkább növekszik a kínálkozó és természetes utánpótlásból a nemesek és hadakozók (*nobiles et bellatores*) száma." Márpedig a „hadakozók számának növekedése" a valóságban, immár több évtized óta, nem csak a királyi hatalom számláján jelentkezett; sőt ott inkább feltartóztathatatlan csökkenés mutatkozott, minthogy a várispánsági szervezetnek a bomlásával egyre apadt a királyi hadikontingens, miközben a hadszervezet súlypontja fokozatosan tolódott át a „társadalomba", annak a várszervezettől független szektorába.

Éppen ez az átalakulás nyitotta meg különös súllyal a hadügy társadalompolitikai vetületeit. Viszonylag egyszerűnek látszott a megoldás mindaddig, amíg a várbirtokrendszer „visszaállítási" kísérletének szinte automatikus függvényeként a hadügy rendezése is merő organizatorikus feladatnak tűnt fel. Csakhogy miután a restauráció elve csődöt mondott, nyilvánvalóvá vált, hogy

a hadügy immár sokkal bonyolultabb képlet, semhogy rendeletekkel, biztosokkal és egyetlen vezérelv köré csoportosítva megreformálható lenne. Par excellence társadalmi igények figyelembevétele nélkül a „reorganizáció" már lehetetlen volt. A társadalompolitikai aspektus még határozottabb parancsoló erővel nyomult előtérbe, midőn a király a tatárjárásból okulva, egész birtokpolitikáját megváltoztatva, maga hagyta széttöredezni és összezsugorodni a régi intézmény birtokállományával együtt a korai Árpádok hadipotenciálját. Alapos körültekintést kívánt, hogyan aknázza ki a társadalom középrétegeiben rejlő hadászati lehetőségeket, ama társadalmi szektorban tehát, amely a várszervezet és a nagybirtok közt a vendégtelepesektől és a polgári elemtől a „szabad kondíciójú emberek" még elég heterogén rezervoárján át a középrétegek csúcsáig, a királyság „szolgáiig", a *serviensek*ig közvetlenül hozzáférhető volt.

A társadalompolitikai szempont a haditechnikai követelményen át vagyoni, birtokpolitikai és jogi szempontok mérlegelését foglalta magába. A teljes páncélzat, *apparatus militaris* igen költséges dolog volt. Maga a páncél e század adatai szerint 10 márka körül mozgott, „minden tartozékával együtt" egy hagyatékban (1317) 14 márkára becsülték. A hadimén ára 10–15 márka között alakult. A fegyverzettel, tehát pajzzsal, lándzsával, karddal együtt egyetlen páncélos kiállítása minimálisan 30 márka értéket képviselt, felszerelése tehát egy 12 ekealja (600 ha) nagyságú jelentős középbirtok teljes évi jövedelmét igényelte! Ahhoz, hogy a hadszervezet korszerűsödésében a középrétegek is részt vehessenek, vagyoni szintjüket kellett emelni vagy az emelkedést támogatni – adományokkal és jogi kiváltságokkal egyaránt, hiszen e kettő egymás nélkül elképzelhetetlen volt.

A helyzetet még az a körülmény bonyolította, hogy a mongol veszély megismétlődésének árnyékában nem volt elégséges kizárólag csak a páncélos erők kifejlesztését szorgalmazni. Szükség volt nagy tömegű erőre, amely a mongol harcmodorral szemben, még mielőtt közelharcra kerülne sor, nomád jellegű, villámgyors hadmozgásokkal, taktikai fogásokkal s a nyilazás művészetével is megállja a helyét. A reformot szorosan haditechnikai értelemben sem lehetett egyetlen vezérelvre felfűzni, éppúgy, ahogy a társadalompolitikai követelmények is szerteágaztak.

Az ország hadi és politikai helyzete továbbra is elsősorban a tatárjárás megismétlődésének rémével sürgette a reformot. 1245 tavaszán Péter kijevi metropolita rémisztette meg frissen hozott hírével az egész Nyugatot, hogy a tatárok újból Európa lerohanására készülődnek. 1245–46 telén Halics feje-

delme, Danilo, Batu kán udvarából visszatérve értesítette IV. Bélát a tatárok hadi készülődéséről. 1246. szeptember 8-án aztán bekövetkezett az ötödfél éve esedékes kánválasztás. Miközben az elhunyt Ögödej legidősebb fiát, Güjük kánt a mongol előkelőség nagykánná kiáltotta ki, egyszersmind vagy négyezer külföldi jelenlévő jelenlétében meghirdették a Nyugat elleni tizenkilenc éves háborút, mozgósítva minden tíz ember közül a három legvitézebbet családjával, marháival együtt. A hír már 1246 november–decemberében eljutott Magyarországra, onnan a pápai udvarba. IV. Ince válaszlevelében (1247. január 4.) a szokásos buzdításokon, az erődítésekre vonatkozó tanácsokon kívül újra kilátásba helyezte a keresztes hadat, amiről Béla már jól tudta, amit három év múlva a pápával is közölt: „csupán szavak..."

Úgy látszik, 1246–47 körül tetőzött a „tatárok visszafordulásának" réme, miután IV. Béla a tatár veszély látszólagos csitultával első nagyobb nyugati hadjáratát megrendezte Frigyes osztrák herceg ellen (1246. június). Tudnunk kell, hogy bármilyen reális volt is a tatár veszedelem, Béla hírszerzői révén értesült a birodalmat megbénító dinasztikus frakcióharcokról is, amelyek – mint utóbb kiderült – Güjük megválasztása után sem ültek el. A nagy európai hadjáratra így nem került sor. Ezzel párhuzamosan fordult a király a nyugati front felé, hogy aztán 1250 után tíz éven át háborúzzon Ausztriában, főként Stájerország birtokáért. Visszatekintve megállapítható, hogy a hadszervezet reformja a tatár veszedelemben fogant, de a reform próbája kizárólag a nyugati hadszíntéren, a Lajtán túl Bécsig és fel Morvaországig következett be. A tatár készülődések okoztak még olykor meleg napokat, heteket (1254, 1259, 1263), Béla királynak azonban Trau erődje óta haláláig nem kellett szembenéznie tatár hadakkal. A tatár vészhírek arra mindenesetre jók voltak, hogy a nyugati hadszíntér erőpróbáin túl tartósítsák, az ellanyhulás pillanataiban újra meg újra feléleszék a rettenet diabolikus vízióját. A magyarok csakugyan „szüntelenül nyakukon érezték a kést" – mint IV. Ince pápa találóan kifejezte –, hogy a hadi és védelmi reformok ügyét ne feledjék.

A hadi reformok sorában a magyar társadalom belső erőitől független nagyobb arányú akcióra mindössze két esetben került sor. Már e kettő is, a maga tartalmi és formai szélsőségeiben, világosan rámutat nemcsak a két említett haditechnikai pólus tudatos erősítésére, hanem szinte jelképezi is egyben a király új módszereinek tág rugalmasságát.

A kunok 1244 és 1246 dereka között vonultak vissza Magyarországra. A visszatelepítést alighanem az 1243. vagy 1245. évi tatár „rumor" mozgatta. A Kötöny meggyilkolása miatt vérig sértett nép visszacsalogatását alighanem

biztonsággal írhatjuk Geregye Pál javára, az „ország reformációja" körül a keleti országrészben végzett sokágú tevékenységéhez. A kunok akkoriban nem csupán a későbbi Nagy- és Kiskunság területét szállták meg, hanem az elpusztult falvak kitágult határai közt nomadizáltak a Duna–Tisza köze alsó felén és túl a Tiszán, a Körösök és a Maros vidékén, sőt lejjebb, a Temesközben is. A hadi szempont mindeme nagy térségekben párosult a telepítéssel – ahogy akkoriban mondták: „népek gyűjtésével" –, még ha ennek az akkori Európában már szokatlan nomád formájával is. A visszatelepült néprésznek csak fejedelme és előkelői vették fel egy évtized múlva a keresztséget, ők is csak formailag; maga a nép nyelvével, életmódjával, tradíciójával, nemzetségi szervezetével együtt pogány hitvilágát is megtartotta. Egy immár szokatlan, nyájaival, sátraival ide-oda vonuló pogány nomád atmoszféra éledt újjá az ország középső sík vidékein – a keresztény Nyugat nagy megbotránkozására. IV. Béla azonban vállalta a *szakrilégium* vádját is, sőt utóbb keményen odavágta a pápának, hogy keresztény segítség hiányában „sajna, most pogányokkal vagyunk kénytelen védelmezni országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit" (1250). Mi több, a megbékélés zálogául már 1246 vége felé ünnepélyes ceremónia keretében eljegyeztette hétéves kisfiát, Istvánt a kunok „királya" kisleányával, aki utóbb, a budai dominikánus kolostorban megkötött házasság alkalmából (1254) elnyervén a keresztséget, az Erzsébet nevet kapta. A kun fejedelem valószínűleg az a Szaján (*Zeyhan*) volt, akit egy királyi oklevél a házasságot követő évben „rokonának" nevez. Az újra megnyert kunokkal a királyi hatalom nemcsak a nomád harcmodort még kitűnően ismerő könnyűlovas íjász haderőt nyert, nem csupán egyelőre még különös (mert éppen még nem letelepedett) „telepeseket", hanem egyszersmind társadalmi–politikai erőt is, jelentékeny tömeget, amely kizárólag a királyi hatalomtól függött. A visszatelepült kun népesség mintegy 40 ezer lélekre becsülhető. Szaján halála (1260) után a „kunok ura" cím István hercegre, majd ifjabb királyra szállt, utóbb a mindenkori nádorra.

A másik szélső variánst a johannita (más néven ispotályos) lovagrenddel való megállapodás képviseli (1247. június 2.), amely egy lovagi intézménnyel megkötött, kölcsönös feltételeken alapuló, nyugati típusú hűbérszerződés. A rend jeruzsálemi házfőnökével való szerződésben IV. Béla e lovagokra bízta az egész délkeleti védelmet, ahogy a szerződésben áll: „az ország e legveszélyesebb része, a Kun- és Bolgárország felé eső vidék védelmét, ahol a tatárdúlás idején is az országba tört az ellenség". Ennek jegyében a lovagrend adományul kapta a Szörénységet, a Havasalföldnek az Al-Duna és az Olt

közé eső részét, két román kenézséggel együtt, és a „Kunországnak" nevezett térséget (az Olttól keletre eső havasalföldi és moldvai részeket), másrészt adományul nyert Erdély délkeleti sarkában, a Barcaság vidékén 400 ekealja (20 000 ha) országrésznyi földet, amit még egyéb szórt adományok egészítettek ki. IV. Béla eleve nem hagyta kicsúszni a kezéből az eladományozott országrészek felségjogát, hanem pontosan körülírt hűbérjogi garanciákkal és feltételekkel bástyázta körül az adományt. A jövedelmek felét például az egész területen fenntartotta magának, a főbenjáró ügyekben a bíráskodás megmaradt a királyi kúria hatáskörében. A lovagrend az adomány fejében kötelezte magát, hogy az erdélyi határvidéken kővárakat emel, ellenséges támadás ellen állandó jelleggel 100 lovagot tart készenlétben lóval és teljes páncélzatban, az adományozott területeket pedig benépesíti. A rend emellett kötelezte magát, hogy a nyugati határszélen is öt várban (Pozsony, Moson, Sopron, Németújvár, Vasvár) 50 lovagot tart készenlétben, mely létszám tatár támadás esetén 60 főre emelendő.

A nagyszabású és jól átgondolt intézkedés végül is nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A lovagok még 1260 előtt elhagyták a rájuk bízott országrészeket. A rend nem tartotta meg szerződés szerinti kötelezettségeit, a király tehát ugyancsak szerződésszerűen bonthatta fel a viszonyt, minthogy az 1247. évi megállapodás erre nézve is tartalmazott szankciót. Mindazonáltal az eredménytelenség nem érinti azt a lényeges körülményt, hogy a király a tatárjárás utáni években e szerződés bizonysága szerint „tiszta" hűbéri formák és intézmények meghonosításával kísérletezett a hadügy és védelem reformprogramja keretében.

A két szerződést, a kunokkal és a johannitákkal kötött egyességet időben alig fél év választotta el egymástól. Mert hiszen „szerződés" volt az előbbi is a maga módján – csak éppen hatalmas a különbség a formákban. Alig szimbolizálhatja valami jellemzőbben a király tatárjárás utáni politikájának rugalmasságát, mint e két aktus kiáltó kontrasztja. A János-lovagokkal megkötött vegytisztán nyugati hűbéri jellegű szerződéssel csaknem párhuzamosan a király nem habozott részt venni egy merőben ellentétes, mondhatni vegytisztán keleti nomád jellegű ceremónián. Az említett eljegyzésen, 1246 vége felé, tíz kun főember tett esküt „népük szokása szerint" egy karddal kettévágott kutya tetemére, hogy „a magyarok földjét a király híveiként a tatárokkal és más barbár népekkel szemben megvédelmezik..." A mélyen katolikus Béla elfogadta a „nép szokása szerinti" esküt, mert az okleveleiben is kifejezésre juttatott „államhaszon" azt kívánta, a keresztény hűségesküt pedig a János-

lovagoktól, ha ugyanazt szolgálta: a hűség biztosítását. Kiáltóbb végleteket, mögöttük tágabb spektrumot a 13. század derekán el sem lehet képzelni, mint amit a hadügyi reform e két külső (a magyar társadalom közegétől eredetében idegen) és egyszersmind két szélső pólusa jelez.

5. A REFORM ÉS AZ ARISZTOKRÁCIA

A két szélső pólus között a reform elsődleges energiaforrásait természetesen magában a magyar társadalomban kellett megtalálni, éspedig a lehető legszélesebb skálán, a csúcstól, az egyházi és világi nagybirtoktól le egészen addig a szintig, ahol a *bellatores* és *laboratores* határvonala még nem merevedett meg. Ha az eddigiek alapján azt várnánk, hogy a király e téren a vezérelvet a hűbériségben találta meg, várakozásunkban csalódunk. Béla ilyen irányú törekvései viszonylag korlátozottak maradtak, s ami fő, eleve nem érintették sem az arisztokráciát, sem a formálódó nemességet mint testületet.

A hűbériség némely előfeltételei embrionális formában megjelentek ugyan a 13. század első felében, annak arányában, ahogy a nagybirtok egyre több szabad társadalomelemet vonzott magához, ám ezek egyelőre nem határozták meg az uralkodó osztály belső szerkezetét, s nem öltötték fel a nyugati értelemben vett sajátos hűbéri formákat. A királyságnak természetesen nem volt érdeke a „hűbériséget bevezetni". Ami egy uralkodótól elvárható, az nem több, mint hogy a hűbéries fejlődés adott stádiumához mérten igyekezzen kiszűrni és hasznosítani a rendszerben magában rejlő integratív elemeket. Ilyen elem kétségtelenül a hűbérjognak az a vonása, hogy az adomány az ellenszolgáltatás, vagyis a „hűbéri" kötelezettségek szerződésszerű és pontos meghatározását tartalmazza; jogi műszóval: az adomány visszterhes jellege. Pontosan ebben s csakis ebben áll a vegliai grófok javára még 1242 tavaszán tett intézkedés „hűbéries" vonása, mely elvben modell lehetett volna a magyar arisztokrácia esetében is.

A dalmáciai intézkedésnek azonban a magyarországi nagybirtok vonatkozásában nem volt folytatása. IV. Béla tömeges adományainak egyetlen emléke sem tartalmaz konkrét kötelezettségeket. Ha mégis kirajzolódik egy sajátságos „hűbéries" adományrendszer (amiről alább lesz szó), azt az jellemzi, hogy a hagyományos birtokjog megkerülésével kísérelte meg létesíteni a király. Különben nagy birtokadományok esetében is – mint például a semptei ispán-

ság (Nyitra m.) korábbi eladományozásának átruházásakor (1261) – feltételként csupán annyit kötött ki a király, hogy az adományos a birtokot nem idegenítheti el, egyébként pedig ő és utódai, „miként országunk többi nemesei, köteles hűséggel tartoznak szolgálatokat teljesíteni nekünk és utódainknak". A nagy adományosok tehát nem váltak „nagyhűbéresekké". Adományuk jellege és szolgálataik természete elvileg azonos maradt a nemesivel, nem vált hűbéri jellegű *servitium*má. A körvonalazatlan „szolgálatok" forrása a nagybirtokos urat és kisebb nemest azonos minőséggel a király személyéhez és méltóságához (az országhoz, a koronához) fűző „köteles hűség", *debita fidelitas* maradt. A személyes és egymagában hadba szálló egyszerű nemes esetében azonban az ellenszolgáltatás meghatározatlansága kevesebb labilitást jelentett, mint az egyházi vagy világi előkelőnél, aki „fegyveres famíliájával" tartozott hadba vonulni. Ez az *armata familia* belső összetételét tekintve a század dereka után már egyre inkább csakugyan „hűbéries" formát öltött, minthogy egyre több szabad, sőt nemes, urának önkéntesen hűséget fogadó magánservienst ölelt fel.

Hány fegyveres „familiárissal" – a dolog lényegét tekintve már vazallussal – volt köteles hadba szállni a báró? A kérdésnek ez a vetülete szabályozatlan maradt, tulajdonképpen meghatározatlan és íratlan függvényeként a király és a társadalom nagyjai személyes viszonyának. Igaz, hogy a gyakorlatilag „alulról" érvényesülő hűbéri tendenciák egyelőre nem lazították az alattvalói köteléken. Hogy egy másik eladományozott várispánság példájához forduljunk, a locsmándi ispánság (Sopron m.) magánservienssé vált egykori várjobbágyait az adomány kötelezte, hogy immár „uruknak tartoznak szolgálni", egyebek közt abban is, hogy „méltó fegyverzetben vonulnak vele együtt a király úr udvarába és seregébe" – éspedig, mint az oklevélben áll – „valahányszor úgy adódik és úgy tetszik *(placuerit)* a comesnek", tudniillik az ispánság újból megerősített magánurának, Aba Lőrincnek (1263).

Ezen az „úgy tetszik"-en sok fordult meg. Aba Lőrincnek történetesen úgy tetszett, mert a király lekötelezett híve, a „hű bárók" fentebb körvonalazott körének belső tagja volt. S rajta kívül egyelőre, Béla életében, „úgy tetszett" az arisztokrácia java részének is, ahogy a hadjáratok bizonyítják. A csatadöntő elem már a gyakran név szerint is ismert bárók és püspökök „fegyveres famíliája" volt. Rendszerint ott volt a felvonuló hadban Rátót Loránd, Ákos Ernye, Gutkeled István, eleinte Geregye Pál, később Kőszegi Henrik, Kemény fia Lőrinc és sokan mások a főméltóságok közül, számos megyésispán, a király hű érseke, Türje Fülöp több püspökkel és apáttal, az

elmaradhatatlan Rosztiszláv orosz, szerb, bolgár, bosnyák csapatokkal. IV. Béla életében még a jelek szerint jól működött a „több adomány – több szolgálat" szabályozatlan mechanizmusa.

Ha magyarázatot keresünk rá, miért nem tett kísérletet Béla a nagy adományok hadi ellenszolgáltatásának „hűbéries" szabályozására, alighanem az új kormányzati stílust jellemző tapintatban és „balance"-keresésben jelölhetjük meg az okot. Az adományrendszer hűbéries jellegű kötöttségei az előkelőség berzenkedését váltották volna ki, Bélának pedig egyszer s mindenkorra elege volt a tatárjárást megelőző „gyűlölet" légköréből. Tudatosan tartózkodott bármitől, ami az arisztokrácia hatalmának intézményes korlátozását jelentette, vagy akárcsak annak látszatát kelthette.

Miközben „felül", a csúcson a király politikai meggondolásból volt kénytelen lemondani a hűbéri elvről, „alul" – a nagybirtok és a középrétegek viszonylatában – katonai érdekből kényszerült, s nem is habozott elősegíteni a hűbéries kapcsolatok kialakulását. A tatárjárás pauperizáló hatása meggyorsította a javait, szolgáit, marháit vesztett (most már többnyire „nemesnek" is mondott) szabad kisbirtokosok áramlását az egyházi és világi nagyurak védnöksége alá, s egy részük ily módon „királyi serviensből" – jó esetben – magánservienssé vált. Jó esetben, mert egyre több az olyan nemes, aki „szegénységtől kényszerítve" (*oppressus paupertate*) az Aranybullában kimondott előjogairól is lemondott, hogy valamely egyház kötött állapotú fegyveres „famíliáját" szaporítsa. Mások, szerencsésebbek, a nagybirtokos úr szabadabb és kötetlenebb serviens vagy familiaris hadába állhattak. Már a század dereka után nem ritka az olyan nagybirtokos, mint Kopasz Detre, akinek tizenegy serviense volt (1262). A század utolsó harmadában aztán, már István stájer hadjáratában (1271) az 50–70-es szám, sőt a „mérhetetlen sokaság" (1292) vált jellemzővé. Béla e folyamatot nemcsak nem gátolta, hanem minden esetben megadta az engedélyt a szolgálatba állni kívánóknak, sőt az esztergomi érsekség kiváltságait megerősítve (1262) mintegy általános és elvi érvénnyel deklarálta: „Országunk nemesei pedig alávethetik magukat szolgálatra, egyéb hadakozó nemesek módjára" *(ad serviendum... more nobilium exercituancium aliorum)*. E passzus tekinthető a már néhány évtizede csírázó *familiaritás* – a hűbérviszony magyarországi formája – első jogi szankcionálásának.

6. A HADI REFORM TÖRZSE

Ami a nagybirtok hadszervezetét illeti, a király politikájának vezérelve tehát nem annyira a közvetlen beavatkozás volt, mint inkább az, hogy engedte kibontakozni a magában a nagybirtokban rejlő belső nehézkedési erőket. Mintha csak kínosan ügyelt volna a nagybirtok és a királyi hatalom különkülön érdekszféráinak gondos elkülönítésére. Ami viszont az utóbbit illeti, itt annál aktívabbnak és körültekintőbbnek mutatkozott. Éppen ez volt az a szociális tartomány, amely csupa „mozgó", épp most formálódó képletet rejtett.

E tartomány csúcsán a királyi magánfamília, az *aula* hadakozó csoportja társadalmi értelemben tágan heterogén képlet volt. Előkelő nemzetségek sarjai, „udvari lovagok" (*aule nostre miles*) és „ifjak" (*iuvenis aulae*) alkothatták e kíséret krémjét, ugyanakkor társadalmilag egészen alárendelt elemek, lovászok, kulcsárok, pohárnokok is előbukkannak a *familia regis* hadakozói között. A szakszerű hadakozás, a modern fegyverzet és a rátermettség játszott meghatározó szerepet a família összetételében, mely ennélfogva adott esetben a társadalmi emelkedés színhelyévé is válhatott. Van eset, hogy a felemelkedés mozzanatait és feltételeit is pontosan ismerjük. A király ígéretet tett egy Dejter falubeli Miloszt nevű egyszerű pohárnoknak – nyilván az érdekelt ajánlkozására –, hogy ha két fia részt vesz az Ottokár elleni hadjáratban, mégpedig *in armis militaribus* (azaz pontosan előírva: páncélban, vassisakkal, pajzzsal, lándzsával, íjjal, nyíllal s hadiménen), az egész családot felmenti kondicionális szolgálatai alól. Minthogy az érintettek eleget tettek a feltételnek, a király 1252. június 15-i oklevelében szintén beváltotta ígéretét: mindaddig, amíg Miloszt és utódai az előírt módon katonáskodnak, szolgáltatásaiktól mentesülve a „királyi harcosok" (*exercituales regii*) közé számítanak. Az intézkedés páratlanul ritka részletező jellegével éles fényt vet a hadügyi reform lényeges kettős oldalára. Míg egyfelől a király a legeltérőbb formákkal kísérletezett, hogy páncélos haderejét növelje, másfelől a legkülönfélébb társadalomelemek igyekeztek, ha módjuk és tehetségük volt, e törekvés elébe sietni, hogy saját szociális céljaikat valóra váltsák.

Hasonlíthatatlanul szerteágazóbb módon és mélyebben eresztette gyökereit a társadalom mélységeibe a nehézfegyverzetű haderő növelését célzó reformnak az a törzse, amely a királyi birtokállomány társadalomelemeiben fogant. A nemrég még oly konzervatív hajlamú, csak a régi „visszaállításában" gondolkodni képes Béla a királyi birtokállománynak kifejezetten új szekto-

rait vette számításba. Mindenekelőtt két terrénumra fordította a figyelmét: a peremvidékeken körültekintő telepítő politika jegyében és új igazgatási keretek közt alakuló királyi uradalmakra és a céltudatos módon megindított várospolitika jegyében a polgárságra. E két szférában Béla kezét semmi sem kötötte meg, szabadon bontakoztathatta ki elgondolásait.

Az elgondolás lényege nyilván megérlelődött benne már akkor, midőn a Tengermellékről hazatérőben Zágráb városát kötelezte megszabott számú páncélos kiállítására. Abból indult ki, hogy a kollektív teherviselés elve megtörheti a nagybirtok nem jogi, hanem vagyoni alapokon nyugvó monopóliumát a nehézfegyverzetű harcászatban, ha a páncélosfelfegyverzési program megfelelő körültekintéssel és jogi–intézményi alapok megteremtésével a társadalom különféle középrétegeire kiterjed. A városokkal együtt, de azokon túl is tekintve, általában a középrétegek minőségi hadipotenciáljának megnyitása lebegett a hazatérő király szeme előtt, ahogy azt a szepességi hadi reform bizonyítja.

A szepesi „lándzsás nemesség" őseinek jogállása leginkább a várjobbágyságához hasonlított. Családonként átlagban két ekealja birtokon gazdálkodtak, s e kondicionális földjük fejében személyenként, íjász könnyűlovasként tartoztak katonáskodni. A tatárdúlás súlyosan megritkította soraikat. IV. Béla 1243 kora nyarán (június 7.) mind a hadakozás elvét, mind a jogállást tekintve lényeges újítást rendelt el. Az új elv szerint négy-négy családnak kellett közösen felszerelnie és hadjárat esetén a királyi seregbe küldenie egy páncélos vitézt. Négy család együttesen átlagban nyolc ekealja, azaz kb. 400 hektárnyi nagyságú tekintélyes birtokterületen gazdálkodott. Ekkora föld hozama már elbírta a páncélos kiállításának eleddig csak a nagybirtok jövedelmeihez szabott rendkívüli anyagi terhét. Ám aki a kor szóhasználata szerint „nemes vitézi fegyverzetben" (*in nobilibus armis militaribus*) jelent meg a király seregében, annak társadalmi presztízse is megemelkedett, s „nemesi" (páncélos lovagi jellegű) hadakozási módja megérdemelte, hogy jogi tekintetben is több „szabadságra" tartson igényt. A katonai aspektus tehát jogi következményt vont maga után. A privilégium hangsúlyozza, hogy a szepesiek közvetlenül a királyi zászló alatt harcolnak, mentesek a szepesi ispán joghatóságától is, és adót is csak akkor fizetnek, ha a király a maga servienseire, a nemesekre adót ró ki. E kiváltságok már tulajdonképpen azonosak az Aranybulla kardinális pontjaival. Már az 1243. évi kiváltságlevélben nemeseknek nevezték őket (*nobiles de Scepus*). Nemességük egyelőre ugyan korlátozott és helyi (partikuláris) maradt, mégis mind életmódjuk, mind kiváltságaik és autonómiájuk,

mind pedig „nemes”-páncélos hadakozási módjuk magasan fölébe emelte őket mindenféle kondícionárius rétegnek, kijárt tehát nekik a *nobilis* cím. A presztízsben osztozott az egész közösség, amelynek része volt e „nemes” megjelölésben, s amely már a század második felében újabb és újabb, jórészt alacsonyabb kondíciójú, *hospes* és egyéb elemeket szívott fel magába. A családok száma már 1300 táján száznál többre szaporodott.

További kísérleti terep bőven kínálkozott, minthogy éppen IV. Béla volt az, aki egyidejűleg hozzálátott, hogy elődei kezdeményeit jóval tágabb keretek közt és több szervezési energiával kiteljesítve meghódítsa az agrikultúra, a népesedés és megyealakulás számára a hatalmas északi és északkeleti „fekete erdőket”. A nagyszabású szervezőmunka katonai vonatkozása itt is telepítéssel és birtokosztással kezdődött a király egyik kedvelt tartózkodási helye, a turóci vár vidékén, a turóci fennsíkon. Különféle alsóbb szintű társadalmi elemek, vendégtelepesek és kondicionális sorból épp hogy emelkedők, egykori várjobbágyok és szegényebb szabadok kaptak itt is rendszerint két-két ekealja nagyságú birtokot. A király 1255. évi intézkedése lényegileg a szepességi elvet vezette be itt is, annyi különbséggel, hogy hat-hat család kötelességévé tette egy páncélos kiállítását. Nevük itt „jobbágyfiú” volt, a reform után azonban már őket is „nemesnek” kezdik nevezni (*nobilis de Turuch,* 1256, 1257 stb.). Nem arról volt szó ugyanis, hogy hat családfő közül egy páncélos vitézként kiemelkedett, a többi meg otthon a földet túrta. A katonai szolgálatot egy ilyen hatos csoport váltakozva (*spiraliter*) teljesítette (1255). Ily módon végül is minden „jobbágyfiúra” rákerülhetett a sor, hogy „nemes” fegyverzetben jelenjék meg a királyi zászló alatt. Az intézmény azonos elvek szerint gyökerezett meg aztán, csupán alig évtizedes fáziseltolódással Liptóban. Egyéb új uradalmakban, formálódó megyékben (Sárosban, Beregben, Ugocsában stb.) is megindult ilyen jellegű szervezés, ott azonban az intézmény végül is nem fejlődött ki ilyen pregnáns módon.

Ugyanaz a kollektív katonaállítási elv, amely a király uradalomszervező és telepítő politikájának részeként egy kisbirtokos, nemesi jellegű réteget hozott létre, természetesen érvényesült a másik területen is, ahol tulajdonképpen fogant: a megerősödő és kiváltságokkal körülbástyázott városokban. Ahogy Zágrábnak, Pestnek is – majd az új Budavárának – tíz páncélost (1244), Nyitrának tizenkettőt (1248) kellett kiállítania. Körmend privilégiuma (1244) pontosan meg is határozza, hogy mi legyen a felszerelés kvótája. Tizenöt család, illetőleg telek (*mansio*) tartozott itt egy páncélost küldeni lándzsával, sisakkal, pajzzsal, páncélzattal „és egyéb páncéloshoz szükséges fel-

szereléssel", minden vitézhez még egy tartalék lóval is. Hasonló lehetett a feltétel általában a városi polgári környezetben.

A teherviselés elve, sőt mennyiségi bázisa is minden tekintetben közös nevezőre hozza a páncélosfelfegyverzés e kétféle szociális ágát. Tizenöt városi telek együttesen, úgy látszik, nagyjából akkora jövedelmet hozott, mint a Szepességben négy kisbirtokos földje összesen. A teherviselés arányai mintha meg is adnák azt a gazdasági–vagyoni normát, amely a kor becslése szerint a páncélos hadviselés alsó limitje volt, hiszen a mérce 8–12 ekealja, kereken 400–600 hektár között mozgott. E földnagyság pedig már tekintélyes középbirtokot jelent. A hadi reform ez ágának lényege tehát, hogy megtörve a nagybirtok korábban szinte kizárólagos részvételét a páncélos haditechnikában, a kisbirtokos és polgári elemet is intézményesen bevonta a hadi mesterség e legmagasabb régiójába, miközben szoros összefüggést teremtett kollektív kiváltságok és hadakozás között. Nem kevésbé lényeges közös célzata e reformnak, hogy általa a királyság az arisztokráciától független saját, korszerű haderőt nyert, anélkül, hogy bárhol megsértette volna a nagybirtok érdekszféráit. E célzatot fejezi ki világosan és pontosan a körmendi privilégium, leszögezve, hogy a kiállított páncélos „egyetlen bárónk kíséretéhez sem csatlakozva, egyedül a mi zászlónk alatt lovagol, és rendelésünk szerint oda vonul, ahova parancsoljuk, s azt teszi, amit akarunk".

A királyi zászló alatt azonban mások is vonultak, sőt a had törzsét és zömét hagyományosan éppen a szabad kis- és középbirtokos réteg, a „király szolgáinak" csoportja alkotta. E réteghez épp ez idő tájt kezd hozzátapadni a „nemes" cím. Előbb csak „nemes szolgánk"-féle jelzős formában (*nobilis serviens noster,* 1244), de egy évtized múlva már a két szó közé egyre gyakrabban iktatott „vagy" kötőszó jelzi (*nobilis seu serviens,* 1257), hogy a szemléletben a két fogalom hamarosan szinonimmá vált. Az átbillenés már az 1250-es években bekövetkezett. Meggyőző hipotézis szerint éppen IV. Béla hadszervezeti reformja tükröződik e névcsere hátterében. Eszerint a király megkísérelte a maga „szolgáit" is páncélos lovagokká tenni; ezzel magyarázható az ez idő tájt „nehéz fegyverzetű, páncélos lovag" jelentésárnyalatot is tartalmazó *nobilis* megjelölés átvitele az egész rétegre. Valójában persze többről, mint ösztönzésről, buzdításról, a presztízs propagandisztikus emeléséről aligha lehetett szó. Mivel kényszeríthette volna a király e formálódó nemességet? Egyedül az adományrendszer és birtokjog megváltoztatásával, annak feltételessé – „hűbériessé" – alakításával. Intézményi megoldásra, mint az előző esetekben, nem volt mód, mert a nemesi (serviensi) birtokjog már

kialakult, annak pedig sarkpontja volt, hogy sem az örökölt, sem az adomány-, sem a szerzett birtok nem kondicionális; a szolgálat, *servitium* nem a birtokot, hanem a személyt terhelte. Vagy megpróbálta volna megváltoztatni Béla a nemesi adományrendszert? Ennek a leghalványabb nyoma sem fedezhető fel, de nem is illett volna bele egész tatárjárás utáni politikájába, éspedig lényegileg ugyanazon okokból, amiért az arisztokrácia irányában sem kísérletezett az adomány feltételekhez kötésével. A valószínű és elképzelhető szituációt alighanem egy hamis oklevél fogalmazása világítja meg. Az oklevélhamisítás köztudomásúan olykor terminológiailag többet árul el éppen a hamisítás korának jellegzetességeiből, mint akárhány hiteles oklevél. Egy 1186. évi dátumot viselő, de a 13. század közepe után gyártott oklevél szerint vita támadt bizonyos Pozsony megyei emberek és az esztergomi érsek között. Az érsek állította, hogy az előbbiek egyházi jobbágyok; „ezek azonban – szól a szöveg – kijelentették, hogy ők szabadok és páncélos fegyverzetben lovagolnak a király úr seregében, amiként illik (*tamquam decet*) a nemes serviensekhez..." A király olyan légkört teremtett tehát, olyan személyes erkölcsi nyomást gyakorolt, hogy az 1250–60-as években kialakult az oklevélhamisító által akaratlanul elárult presztízs, s nyomában egyfajta közhangulat: „illett" egy nemes serviensnek páncélban megjelenni a királyi zászló alatt.

Ezzel egyidejűleg a király a tatárjárást követő években egy újfajta, a hagyományos nemesitől eltérő s kifejezetten a páncélos haderő növelését célzó adományrendszer meghonosításával is kísérletezett. A tatárjárás után egy bizonyos Pap faluból való Écs nevű ember (várjobbágy vagy serviens lehetett) korábbi adományát a király egy hasonló értékű birtokra cserélte ki Szinye mellett (Sáros m.), a korábbi feltétellel, hogy tudniillik a föld fejében (*pretextu terre*) „vitézi (páncélos) fegyverzetben" tartozik a királyi seregbe vonulni. Ugyancsak ez idő tájt (1247) és ugyanezen a tájon, Szinye mellett a Sárosd faluból való Walter fia Pál kapta adományba egy magvaszakadt birtokos földjét, azzal a feltétellel, hogy úgy köteles megjelenni a királyi seregben, mint a többi királyi prediális (*ceteri nostri prediales*). Ugyanebben az évben a szomszédos Zemplén megyében a Nagyolasziból való – nyilván *hospes* – Egyed két tagban összesen tíz ekealja földet kapott oly feltétellel (*tali conditione*), hogy a többi prediális módjára (*sicul alii nostri prediales*) szolgál. Egy évre rá (1248) a Szepességben Perény szepesi vendégtelepes egy birtokot vásárolt, s a vételt a király azzal a feltétellel hagyta jóvá, hogy „jóllehet más kondíciójú, mint a vidéken birtokszomszédai, királyi serviensek, mégis a föld fejében (*pretextu terre*) fegyverrel tartozik szolgálni", ahogy már az eladó tette, e feltétel pedig

azokra is átszáll, akiknek esetleg a birtokot szabad rendelkezése folytán a jövőben átengedi.

E mind időben, mind térben közeli, egymást kiegészítő és magyarázó adatok mögött egy meghatározott intézmény körvonalai bontakoznak ki, amelynek részeseit „királyi prediálisoknak" nevezték. Maga az elnevezés Szlavóniából ered, az intézmény 1242 előtt Magyarországon ismeretlen. De ahogy a tatárjárást közvetlenül követő években itt megjelenik, már csak nevében, illetőleg ama döntő mozzanat révén függ össze a sejthetően szlavóniai előképpel, hogy az adomány feltételhez (*conditio*) van kötve, vagyis a hadakozás az adományföld ellenében (*ratione, pretextu terre*) követeltetik meg. Csak az adomány jellege „prediális", a birtok és a hadakozási kötelezettség kapcsolata nem érinti az adományos jogi–társadalmi helyzetét. Vendégtelepesek (*hospesek*) éppúgy részesülhettek ilyen adományban, mint nemesek. Ezt a következő évtized is mutatja. A Dém nemzetség tagjai már talán 1242–43 táján („mindjárt a tatárok kivonulása után") adományul kapták a Tisza melletti, lakosaitól elhagyott Bő nevű földet. A király az adományt megerősítve (1257) megismételte, hogy e föld fejében (*ratione eiusdem terre*), „ahányan csak vannak", a királyi seregbe tartoznak vonulni. Mint véletlenül tudjuk, 21 férfitagot számlált a nemzetség, és utóbb (1279) nemesekként szerepelnek. De részesülhettek jómódú középbirtokos nemesek is ilyen adományban, mint például Mátyás mester szepesi prépost testvére, a Hermán nembeli Andronicus, aki Abaúj megyében kapta meg az elpusztult Golop földet, már kifejezetten olyan feltétellel, hogy ő és e földet öröklő utódai két páncélossal jelenjenek meg a királyi seregben (1258).

Ha a hadi reform eme különösen érdekes ágának az eredetét keressük, ugyanarra az eredményre jutunk, mint a polgári hadikontingens és egyáltalán a meghatározott arány szerinti páncéloskiállítási elv genezisét illetően. A királyi prediálisok intézményében egy nagyszabású terv körvonalai kezdtek kirajzolódni. A király a hagyományos adományrendszer mellé egy immár határozottan hűbéries jellegű, meghatározott hadkötelezettséggel terhelt adományformát igyekezett megvalósítani. Az adománybirtok itt megszabadult a nemesi birtokjog hagyományos jellegétől, de ez nem érintette az adományozás megszokott társadalmi–jogi státusát, hanem a feltétel szabad és mintegy szerződéses jelleggel kizárólag a kikötött hadi szolgálatra korlátozódott. Nemes és vendégtelepes (s sejthetően egyéb elem is) egyaránt részesülhetett ilyen adományban. Az ismert esetek kifejezetten a páncélosfelfegyverzési programba kapcsolódnak. Erre mutat az egyetlen ismert birtoknagy-

ság is, a zempléni adományban: tíz ekealja (500 ha), azaz tekintélyes középbirtok. Az a körülmény, hogy különféle területeken bukkan elő az intézmény (Nyitra, Abaúj, Sáros, Szepes, Zemplén, Heves, Gömör, Vas megye), megengedi a feltételezést, hogy a király országos jellegűnek szánta: megkísérelte a „hűbéries" elvet – az arisztokráciát és a nemességet mint rendet kikerülve – a középrétegekhez, azok vállalkozó elemeihez férkőzve a *do ut des* alapon a felfegyverkezés szolgálatába állítani. Annyi bizonyos, hogy e kísérletét mindjárt hazatérte után elkezdte. Azt már csak sejthetjük, hogy valamikor az 1250–60-as évek fordulóján hagyott fel vele. Mindenesetre az 1260-as évekből ilyen természetű intézkedésről már nem tudunk, az intézmény elhalt. Az okok keresését hagyjuk későbbre.

Ami most már IV. Béla egész hadszervezeti reformelképzelését illeti, annak legfőbb mércéje nem is a hadszervezeti „sikerben" rejlik. Bizonyos értelemben paradox volt már maga az alaphelyzet is. Egy olyan uralkodót kényszerített a történelem, hogy társadalmi reformjai jelentős részét különféle irányokban a hadügy vezérfonalát kézben tartva gombolyítsa le, aki az Árpád-házi uralkodók sorában kivételes antitalentum volt a csatamezőn. De ez az ügyetlen és tétova hadvezér, ez a rossz katona ugyanakkor az Árpád-dinasztia legnagyobb szervező tehetsége és a legnagyobb realista volt Szent István után. Ha a történelem rákényszerítette, hogy a társadalom „politikai" szféráihoz a hadügy parancsoló, aktuális szükségletei felől férkőzzön hozzá, akkor onnan indult ki. Intézkedései nem egy részletben kudarcot vallottak vagy félbemaradtak. Háborúi nem sikerültek. Évtizedes makacs hadakozása Stájerország birtokáért annyi eredményt hozott, hogy sikerült helyreállítani a status quót, ahonnan elindult; a fiával való háborúban vereséget szenvedett. És mégis, a hadszervezeti reform „megmozgatta" a társadalom számba jövő rétegét, pontosabban mindenütt immanens mozgástendenciákat segített elő, a bárók és az egyházak hatalmi körében érlelődő belső, hűbéri jellegű nehézkedési erőktől a nemesség rendi jellegű szervezkedésén, a városi polgárság autonóm törekvésein át különféle köztes, sőt alacsonyrendű társadalomelemek emelkedési igényeiig. Ebben állt a hadi reform társadalompolitikai vetülete.

7. A VÁRÉPÍTÉSI PROGRAM

A hadszervezet és a védelem reformja, azonos tőről fakadván, természetesen egymással karöltve bontakozott ki a tatárjárás utáni években. A tanulság önként adódott a katasztrófából: várakat, minél többet, korszerű kővárakat kellett emelni stratégiailag fontos és alkalmas helyeken. Annál nehezebb volt a megvalósítás. A várépítés a páncélosfelfegyverzésnél is sokszorosan költségesebb dolog volt. Abban is összefügg tehát a kétféle reform, hogy a terheket meg kellett osztani a királyi hatalom és a társadalom között. Következésképpen a várépítési program is messzeható társadalmi és politikai következményekkel járt, még ha ezek sokkal pregnánsabban összpontosultak is egyetlen alapvető viszonylatra: királyság és arisztokrácia súlyviszonyára.

Téves az az elterjedt nézet, hogy Magyarországon a tatárjárás előtt egyáltalán nem akadt volna kővár. Szó esett már jó néhány erősségről, amely ellenállt a tatárok hajítógépeinek és ostromának. Ezek jórészt korszerűsített régebbi ispáni várak, erődített városi települések vagy monostorok voltak ugyan, de már az országnagyoknak a pápához küldött levelében (1242. február 2.) előszámlált tizenhét *castrum* között, amelyek a Dunántúl elözönlése után is tartották magukat, akad három nyugati típusú, habár még valószínűleg elég szerény kővár (Németújvár, Léka, Fülek). E kezdetek és előzmények azonban számra is, minőségre is szerények voltak, védelmi rendszert nem alkottak, és keveset módosítottak a tatárdúlás eredményén. IV. Bélára épp az a feladat várt – mint oly sok vonatkozásban –, hogy a sporadikus előzményekből átfogó rendszert teremtsen, épphogy csírázó folyamatokat segítsen kiteljesíteni.

Csaknem két évtized távlatából maga IV. Béla foglalta össze egy oklevelében akkor már számottevő eredményeket felmutató várépítési programjának alapelveit: „Hajdan, miután országunkat a tatárok kegyetlensége elnéptelenítette... összehívtuk országunk báróinak tanácsát, és elrendeltük, hogy a koronánk alá tartozó egész területen, arra alkalmas helyeken, erődítmények létesüljenek, várak (*munitiones, castra*) épüljenek, ahol a nép meghúzhatja magát, ha veszedelem fenyeget. Hogy pedig ez az üdvös gondoskodás minél alkalmasabb módon végrehajtassék, a következő rendelkezéssel éltünk: ha bárki magánszemély fekvésénél fogva erősségre alkalmas helyet birtokol, az csere vagy egyéb jogcímen valamely embersokaságnak (*multitudo hominum*) juttatandó erődítés céljából; ha pedig ilyen hely a királyi hatalom birtokában van, az hasonlóképpen magánszemélyek vagy egyházak avagy főpapok hasz-

nálatába adassék, hogy ily módon, e szabályozást alkalmazva az erősségre alkalmas helyek mindig azoknak jussanak, akik gondoskodása révén az építmények sokaknak menedékül szolgálhatnak..." (1260).

Érdekes, hogy az egykori rendelkezést (*moderamen*) ismertető szövegrész, kizökkenve az elbeszélő modorból, jelen időben áll. Mintha az oklevél csakugyan egy egykori, királyi tanácsban fogalmazott szabályzatot recitálna, hajdani elveket és elgondolásokat, amelyek aztán nem egészen az eredeti elképzelések szerint valósultak meg. Mert igaz ugyan, hogy különféle cserék, megváltások révén az alapelv lényege érvényesült, hogy a várépítésre alkalmas helyek olyanoknak jussanak, akik az építkezésre képesek voltak, de ezek közt egyrészt kisebb-nagyobb közösségek, „embersokaságok" csak elvétve s elvszerűen inkább csak kezdetben játszottak szerepet, másrészt az egyháznagyok sem igen jeleskedtek, annál inkább az arisztokrácia világi része; végül pedig a summázatban a király túlzott szerénységgel hallgatja el saját szerepét.

IV. Béla kétségtelenül jó példával járt elöl a megpezsdülő építtető tevékenységben. Már az 1250-es évtizedben állt a nyugati határon Kőszeg (kezdetben királyi vár), fő állagában megvolt már Béla akkori két székhelye, Zólyom és Turóc vára, a pilisi erdőségben épülőfélben volt a Dunára meredeken leereszkedő szikla alsó teraszán Visegrád hatszögű lakótornya, a sárosi határon újjáépült Toboly vára. Több régebbi ispáni vár korszerűsítése is befejeződött vagy folyamatban volt. Pozsonyban már készen lehetett az a nagyméretű, 20 méternél nagyobb oldalhosszú, négyszögű lakótorony a közelében épült védőtoronnyal és falakkal, amelynek alapjait a jelenlegi várudvar nyugati részén nemrég tárták fel. Hasonló korszerűsítésekre lehet gondolnunk közel tucatnyi királyi ispánsági székhelyen. A zólyomi uradalom és környéke királyi építkezésein dolgozó építőműhely határozott nyoma, hogy Berthold mester zólyomi királyi kőfaragó „váraink építkezésén való munkálkodása" érdemeiért nyert birtokadományt (1255).

Kétségtelen, hogy a király kezdetben érvényesíteni igyekezett az imént idézett narratióban említett elvet is, hogy minél több közösség, „sokaság" (*multitudo hominum*) kapcsolódjék be a programba. Ilyenfajta közösségnek fogható fel egy-egy várjobbágyi vagy „nemes serviensi" nemzetség is. Csakhogy a szelekciós elv itt sokkal kérlelhetetlenebbül érvényesült, mint akár a páncélosfelfegyverkezés terén. Az egyik szepességi várföldön például a király Marcellvára építését a „megyebeliekre" (valószínűleg várjobbágyokra vagy lándzsásokra) bízta. Ám már 1250 előtt az építkezés félbemaradt, egyetlen megyebeli (*provincialis*) sem vállalkozott rá, azzal védekeztek, hogy „nem

képesek a vár építésének megfelelni és terheit viselni". Erre a király a földet, a félig kész várat két faluval együtt a szepesi prépostnak adta. Az eset mintha rá is mutatna, mi volt a várépítés „ára", a szükséges alsó anyagi limit: legalább két falu jövedelme. Legalább, mert amidőn egy kővár időben legközelebb eső, pénzben kifejezett értékére bukkanunk, az erdélyi Kárpátokban fekvő, Mentőnek nevezett vár horribilisen magas, 2000 márkányi összege (1333) nyújt némi támpontot, mekkora befektetést igényelt egy ilyen építkezés. Nem váltotta be a reményt Bélának az az intézkedése sem, hogy egy gömöri, Sőreg falusi várjobbágy nemzetséget a nemességbe emelve, őket egyszersmind várurakká tegye (1245). A szomszédos Borsodban Dédeskő várát ugyancsak egy várjobbágy nemzetség kezdte el építeni a tatárok kivonulása után, de a költségeket nem bírták. Előbb csak harmadát adták el a tehetős Miskolc nem tagjainak (1247), majd alig évtized múlva már Ákos nembeli Ernye birtokában találjuk a várhegyet, rajta az immár felépült várral (1254). A hírneves Ákos Ernye bán, a király egyik bizalmasa és „hű bárója" kezén aztán nemcsak szilárdan megmaradt a vár, hanem körülötte néhány évtized folyamán több mint harminc faluból álló uradalom kovácsolódott össze. A Vas megyei királyi serviens Csém nemzetség a Pinka patak mellett fekvő, Óvár nevű régi földerődítményt kapta adományba azzal a kikötéssel, hogy a nemzetség ott várat emel, s öt fő közülük állandóan a várban fog tartózkodni, öten pedig szükség esetén az ellenséget fogják ki-kitörve rettegtetni (1244). Ám semmi nyoma sincs, hogy e vidéken valóban megépült volna a vár. Más esetekben is hasonló sorsra jutottak a kisbirtokosok kezdeti erőfeszítései. Az 1250-es években maga a király ejtette el a tervet, hogy az alakuló köznemességet be próbálja vonni a várépítési programba.

Egy-egy város közössége már sokkal nagyobb „sokaságot", *multitudó*t alkotott, együttes vagyoni ereje is jóval számottevőbb volt, mint külön-külön a kis- vagy akár középbirtokos nemzetségeké. De még e társadalmi miliőben is csak a legjelentősebb településeket övezte korszerű erődítmény, csak kivételes esetben számítottak „várnak". Budavára, IV. Béla király személyes alkotása, ahol a Várhegyet övező *castrum* magával a várossal volt azonos, magasan kiemelkedik a sorból. Egyébként a városok többnyire még csak abban a régi értelemben voltak „váras helyek" (amiben a képzet maga fogant), hogy a település kapcsolatban volt egy-egy várral. Fehérvár esetében a királynak sikerült betelepíteni a polgárságot a falakkal övezett *castrum*ba (1249), Esztergomnál kísérlete már megtört a városúr és a polgárság antagonizmusán (1256). Sopron fekvése is kivételes volt, minthogy itt a korai várispáni központ, majd városi terület a római Scarbantia városfalainak maradványaira

épült, amit gerendavázas agyag „vörös sánccal", a 13. század dereka után már a kőfal magasításával is, főként pedig tornyokkal erősítettek meg. A fal nagyobb arányú kiépítése később (1297), az igazán korszerű erődítményrendszer még később (1330–44 között) következett be. A városok anyagi erejéből többnyire nem futotta még e korban komoly erődítményekre. Az esztergomi királyi várost árok és szerény sánc övezte. Pozsonyban is főként lakótornyok szolgálták a védelmet, csak a következő század elején (1311) értesülünk a városfal építéséről. A városiasodás egyelőre még csak a kezdeti lépéseket tette meg a késő középkori *civitas* fallal kerítettsége, erődített jellege felé, s csakis ott, ahol a királyi hatalom valami okból különös figyelemmel felkarolta az erődítés ügyét.

A várépítési programban végül is, az 1250–60-as évek nagy fellendülése idején, a királynak egyetlen számottevő partnere maradt: a nagybirtok. S ott sem elsősorban az egyház. Egyetlen püspök sincs IV. Béla idején a várépítők között. Úgy látszik, ők megelégedtek azzal, hogy székhelyük egyébként is megerősített helyen – általában régi ispáni központokban – volt. Egyedül a király második esztergomi érseke, Türje Fülöp építette fel Szlavóniában Medvevárat (1248–62 között). Annál inkább igyekeztek a bárók, közülük is azok, akik „elég hatalmasak és gazdagok" voltak a feladathoz. Várúrnak egyelőre azt tekintették, akinek valamelyik birtokán volt egy vára; akinek kettő vagy három volt, már kiemelkedő hatalmasságnak számított. Ilyen volt a Dunántúlon a Hahót nemzetség, amelynek Arnold-ága Pölöske és Sztrigó (Zala m.), valamint Purbach (Sopron m.) várát építtette, Hahót-ága Alsólendvát (Zala m.), IV. Béla tárnokmestere és bánja, Hahót Csák pedig Csáktornyát. Héder nembeli Kőszegi Henrik versengett velük e tájon, felépítve Szentvid és Szalónak várát (Vas m.), s még 1270 előtt megszerezte a királytól Borostyánkőt és Kőszeget. Három-négy vár egy megyében: máris kivételes hatalmat jelentett. Az ország keleti felében egyedül Geregye Pál teljesített hasonlót, aki Bihar megyében három várat építtetett fel. Rajtuk kívül számos előkelő nemzetség, az Abák, Ákosok, Borsák, Hontpázmányok, Kacsicsok stb. egy-egy ága, illetőleg kiemelkedő tagja található az első várépítők között, de 1270 előtt igazolhatóan vagy nagy valószínűséggel még csak egy-egy várral. A király belső munkatársainak tucatnyi csoportja ugyancsak kitett magáért a program megvalósításában. Hiszen már az eddig említettek közül is idetartozik Hahót Arnold és a haláláig főméltóságokat viselő Hahót Csák, a tiszántúli részek „reformátora", Geregye Pál és a náluk valamivel ifjabb Kőszegi Henrik is, nemkülönben Türje Fülöp érsek. A „hű bárók" nagyobbik fele várúr volt, méghozzá a várurak krémjéből.

A várépítő arisztokrata szeme előtt azonban már nemcsak az országvédelem magasztos feladata lebegett, hanem egy új életforma csillant meg előtte, amelynek fókuszában újszerű – bár egyelőre elég komor – lakóhelye állt, keretét pedig egy ugyancsak újszerű képződmény alkotta: a vár „tartozékai". Vár és uradalom eleve összetartozott. Ilyesmi még fél évszázada ismeretlen volt. Az új látható formához, a várhoz az egész struktúra mélyreható változása is hozzátartozott: jobbágyháztartások, falvak csoportja, ahol a parasztnép immár a maga szántóföldi külsőségein, saját munkaeszközeivel dolgozva a késő középkori értelemben úrbéri kötelezettségekkel tartozott, s azokat befuvarozta a földesúr állandó lakóhelyére. A várhoz sok minden hozzátartozott tehát: agráratalakulás, jobbágytelek, a falu új települési formája – amelyekről később bőven lesz szó. A vár egyfelől a védelmi reformban, másfelől az agrárstruktúra gyökeres átalakulásában fogant. Ez tette lehetővé a királyi adománypolitikától és a birtokszerzés most megnyíló új módozataitól támogatva a falvak rendszerének, a „tartozékoknak" – az uradalmaknak – tervszerű és céltudatos kialakítását, hogy megjelenjék az érett feudalizmus vizuális képlete is: a magaslaton, a szirten a vár, lábánál meglapulva egy-két házsor, a „tartozék" falu, s odébb minél több ilyen falu még. Ami aztán visszahatott: a vár a nagybirtok hatalmának és presztízsének, az arisztokrata új életformájának kőbe formált jelképe lett. Több évtizedes folyamat ez, amely azonban rohamos dinamikával bontakozott ki, hogy a század utolsó évtizedére már kiérlelten álljon előttünk. Hogyan is szólt IV. Béla formulája hű bároiról? „Építők" és „gyűjtők" voltak ők. A várépítés és a király politikája mindenben elősegítette ezt a gyűjtőkedvet. Sőt az építés már nem is mindig szolgálta feltétlenül az eredeti királyi szándékot, a védelmi-stratégiai szempontot. Számos olyan magánvár épült, amelyek fontos útvonalaktól, völgyektől, várható ellenséges behatolási pontoktól távol, már egyedül és kizárólag egyetlen funkciót láttak el: uradalmi központok voltak. Az 1260-as években épített, forrásszerűen ismert földesúri váraknak csak feléről állítható, hogy valaminő stratégiai jelentőségük volt. A királyi politika zsilipet nyitott egy folyamatnak, amely aztán öntörvényei szerint hömpölygött tova.

IV. Béla életében azért megvolt még a medret többé-kevésbé szabályozó gátrendszer. Ez nem szorítkozott arra, hogy a várépítés eleve királyi engedélyhez volt kötve, s a király gyakran maga jelölte ki a helyet, főleg eleinte. Tekintélyes báró nyilván egyébként is megkapta az engedélyt. A szabályozó és korrigáló tényező sokkal inkább a király építtető tevékenységében, magában a királyi várak rendszerében és mennyiségében rejlett. Az 1260-as évek-

ben a király kezén maximálisan 33, de ha a bizonytalanságokat leszámítjuk, legalább 26 új és 11 átalakított korábbi ispáni vár, azaz összesen 37 erősség volt.

Hogy mekkora volt az ország várállománya 1270 előtt, kétségtelen bizonyossággal talán sohasem fogjuk tudni megállapítani. A várak egy része csak 1270 után bukkan elő első ízben az írott forrásokban. Ám ahogy tartózkodnunk kell egyfelől attól a véglettől, amely a század vége felé említett szinte valamennyi várat a tatárjárást követő két-három évtized produktumának véli, ugyanígy attól a másik véglettől is, hogy csak az 1270 előtt pozitíve említett *castrum*okat soroljuk ide. Azok a várak, amelyeknek a léte például első ízben az 1271. évi háború során tűnik szemünk elé, vagy az 1270-es években már birtokosztályok tárgyai, avagy egyéb módon igazolódik kiépítettségük, nagyfokú biztonsággal sorolhatók a Béla korában épültek közé. Ily módon, a korszerűsített korábbi ispáni várakat is figyelembe véve összesen 89 olyan erősség megléte igazolható vagy valószínűsíthető 1270 körül, amely a kor átalakult kritériumai szerint csakugyan „várnak" minősül. Ez még mindig az alsó határ (a valóság alighanem meghaladhatta a százas számot), de már feltétlenül reprezentatív értékű.

E mennyiség mindenekelőtt érzékeltet valamit az egész várépítési program kvantitatív értékéből. Ha nem is áll meg a közkeletű vélekedés, hogy a tatárjárás előtt egyetlen új típusú kővár sem akadt Magyarországon, annyi bizonyos, hogy kevés volt; az igazolható erősségek száma mindössze tíz. Minthogy pedig az 1242 után korszerűsített régebbi ispáni várak is lényegileg „új" váraknak tekinthetők, az 1242–1270 közti növekedés aránya kilencszeres (sőt alighanem tízszeres). A védelmi rendszer a várépítési program jegyében csakugyan minőségi értelemben korszerűsödött.

Az 1260 körül ismert várak közül, mint láttuk, minimálisan 37 volt a király birtokában, vagyis 41 százalék, a többi – miután a nemesség kiszelektálódott – nagybirtokosok magánvára volt. Az 1260-as évek folyamán elkezdődő, de királyi megváltásokkal némileg még ellensúlyozott megcsuszamlás a királyi hatalom részesedését már mintegy 37 százalékra csökkentette. E kvantitatív arány fontos, sőt tulajdonképpen az egyetlen megbízható kiindulópont e korban királyi hatalom és nagybirtok súlyviszonyának kifejezéséhez. Nem mintha ez az arány, 41:59 (illetve 37:63) százalék önmagában használható lenne. Egyelőre még több tényező a mérleg királyi serpenyőjét nyomta lejjebb. Ami szűkebben a várhálózatot illeti, minden korszerűbb módon megerődített város a király serpenyőjében jelentkezett. Ugyanakkor a magánvárak közül mintegy tucatnyi, azaz kereken egyötödük a király főméltóságai-

nak, a kormányzati támaszainak, „hű báróinak" birtokában volt, akik még az 1260-as években is egyértelműen a király bázisának számítottak. IV. Béla életében a királyi hatalom túlsúlya nem vált még kérdésessé.

Téves lenne, ha e várakat úgy képzelnének el, ahogy akár csak a megnevezettek egyike-másika is ma a turista szeme elé tárul. A fennmaradtak valamennyien többszöri átépítés, bővítés, újraépítés eredményei. Megdőlt az a sokáig dédelgetett illúzió is, hogy a kései Árpád-kori vártípust Sárospatak Vöröstornya őrzi; az ismert torony két évszázaddal később épült. A IV. Béla-kori várak többségükben még elég szerény, dísztelen és komor épületegyüttesek voltak. A legegyszerűbb forma – olyannyira, hogy kétséges, „várnak" tekinthető-e – az erődítés nélküli lakótorony volt (neve csakugyan *turris*, nem *castrum*). A „vár" igazában már komplexebb együttest jelent, két nélkülözhetetlen alapelemmel, a lakótoronnyal (vagy öregtoronnyal) és vele kapcsolatban álló kerítőfallal, amely veszély esetén a királyi program szerint csakugyan „sokaságot" volt képes befogadni. Lehetőleg feltétel volt még az „alkalmas hely", ami a gyakorlatban többnyire nehezen megközelíthető terepészt, magaslatot jelentett. A lakályosság általában még nem szempont a legkorábbi váraknál. Néhány kisméretű ablakon szűrődött be a fény a változó (3,5x3,5 m és 6x6 m közti) vastagságú falakon a többnyire szűkre szabott helyiségekbe (ritka a 8 m körüli belméretet meghaladó nagyság), melyeket télen kandalló fűtött. A berendezésről ennél többet nem is tudunk. Az előkelőbb várakban jelenik meg aztán két újabb elem, az öregtorony mellett a „palota" (*palatium*) és a kápolna. Példáját Léka vára (Vas m.) szolgáltatja. A századfordulóról már ismerünk néhány részletes várleírást (Gimes, Bene), de kétséges, mennyiben vetíthetők vissza az első két-három évtized váraira. Nem tudjuk, hogy a külön „palota", kápolna, esetleg melléképületek, több torony stb. tartozéka volt-e már a Béla-kori várnak. Feltehetően túlnyomó többségükben még nem. Az építéstörténeti jegyeken túl (vagy innen) számunkra annyi lényeges, hogy megszületett a védelem és életmód még meglehetősen egyszerű és tagolatlan, rideg és kisméretű, de a korábbi időszaktól mégis éles cezúrával elváló új sejtje. Ez egyelőre látható arányaival is dokumentálta a két partner közül a király fölényét. A pozsonyi vár lakótornyával, annak több mint 20x20 méteres alapterületével például egyetlen bárói „öregtorony" sem vetekedhetett, sem Szepesvár 100 méternél hosszabban elnyúló, szabálytalan alakú, fallal övezett belterületével. Ez a számunkra primitív, de magában a korban jelképi értékű külsőség, a várak megjelenésének „nagysága" 1260–70 körül még kifejezett valamit király és bárók viszonyából.

II. TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG (1242–1262)

8. AZ ORSZÁGOS TELEPÍTÉSI PROGRAM „VENDÉGTELEPESEI"

Az 1241–42. év katasztrófája az ország települési képén és népességén évtizedekig érzékelhető és kézzelfogható, az iszonyat erejével ható mély sebeket hagyott hátra: kiürült és elnéptelenedett falvakat, tájakat. A településrend helyreállítása és az ország benépesítése közvetlen és elsődleges feladatként hárult a dalmáciai kényszerű azilumából országába visszatérő uralkodóra, akinek már 1242. évi okleveleiben megfogalmazódott az az arenga-típus, mely aztán általában városi és vendégtelepes privilégiumokban évtizedeken át visszhangzik: „A királyok és fejedelmek dicsősége leginkább a népesség sokaságában (*in multitudine populorum*) gyökerezik."

Harmadfél évtized távlatából ekként tekinthetett vissza IV. Béla telepítőpolitikájára: „Miután egykor a tatárok az ország lakosainak nagy részét vagy megölték vagy elhurcolták, s az ország, mely azelőtt telve volt néppel, sok helyütt pusztasággá vált, királyi rendelettel (*edicto regis*) igyekeztünk a világ minden részéből mind katonákat, mind földműveseket gyűjteni az elpusztított és lakosaiktól elhagyott földek benépesítésére" (1268). Úgy vagyunk azonban ezzel az összefoglalással is, mint az imént a várépítési program elveinek summázatával. Némely kitételei inkább egykori szándékokat, a hajdani

edictum elveit visszhangozzák, mint amennyire a bekövetkezett fejlemények lényeges vonásait tükrözik valóban. A 13. század dereka utáni fél évszázadra éppen nem az a jellemző már, hogy távoli országokból, messze idegen tájakról áramlottak volna telepesek, ahogy még egy évszázaddal korábban a távoli Németalföldről, Flandriából, vallon vidékekről, Szászországból és egyéb német tartományokból. A nyugat-európai „agrárforradalom" kihatásai stabilizálták az agrárnépesség életszintjét, a közbülső német területek népességfeleslegét pedig Kelet-Európa északibb fele szívta maga felé. A *Drang nach Osten* fő hulláma a Kárpátoktól északra, mintegy Magyarország feje felett csapott át. Az egyedüli nagyobb tömeg kelet felől jött, a kunok. Ami nem azt jelenti, hogy Béla *edictum*a nyomán nem költöztek volna be 1242 után is nyugat felől „vendégek" (most már elsősorban német területek lakosai), de egyrészt ezek a közvetlen szomszédos szláv területekről és román vidékről áthúzódó földműves és pásztorelemhez képest kisebbségben voltak, másrészt java részük immár városlakó, iparos és bányász, vagy éppen tőkés vállalkozó volt. Az oklevélben kiemelt „földművesek" nem annyira a „világ minden részéből", mint inkább a szomszédos északi és délkeleti tájakról áramlottak a Kárpátokon át a 13. század közepe után.

De a 13. század második felének települési képletéhez az is hozzátartozik, hogy a „népek gyűjtése" fogalom legalább olyan – ha ugyan nem nagyobb – mértékben különféle társadalomelemeknek az ország területén belüli mozgását, nagyarányú belső migrációját és telepítését takarta, mint telepesek külföldről való behívását. Magán az országon belül jött létre egyfajta népesedési „feszültség" a tatárjárás nyomán, mely kiegyenlítődésre tört, ha ez esetben nem is az eltérő népsűrűségi szintek közti különbség volt a döntő tényező, hanem az egész állományában átrendeződő parasztnépesség eltérő társadalmi–jogi kondíciói között mutatkozó szintkülönbség. Hogy a kötöttségeiktől „illegális" módon szabadulni vágyó paraszttömegek, a tatárjárás után „szétszóródott" szolgarendű vagy egyéb kötött elemek valóságos belső vándormozgalma és a nagybirtok telepítési érdeke hogyan találkozott és járult hozzá a települési rend mélyreható átalakulásához (sőt többhöz: az egységes jobbágyság formálódásához), e rejtett folyamat részleteit később vesszük szemügyre, mert maga a folyamat a feudális állam (és „jogrend") kontrollja alól kiszabadulva bontakozott ki, s eredményei is hosszabb távon mutatkoztak. Volt tehát egyfelől egy királyi telepítési politika, másfelől egy települési folyamat; a kettő nem ugyanaz. Ezt már most tudnunk kell, midőn a telepítésről mint céltudatos és tervszerű királyi akcióról lesz szó.

A telepítési politika központi – noha távolról sem egyedüli – figurája a vendégtelepes, a *hospes*, régi magyar nevén *vendég*. Maga a fogalom jelentéstartalma már a tatárjárás előtt kezdett rácáfolni arra, hogy telepes csak külországból bevándorolt személy lehet. A név kezdte elveszíteni „bevándorló, jövevény idegen" értelmét azt követően, hogy az 1200 körüli időben maga a magyar népesség is feleslegeit a betelepítésre váró területek felé kezdte kibocsátani. Hiteles oklevélben a tatárjárást megelőző évtizedben fordulnak elő legkorábban olyan fordulatok, mint például: „vendégek, nevezetesen németek, szászok, magyarok és szlávok" (Valkó, 1231), „mind magyar, mind német vendégeink" (Bars, 1240). A tatárjárás után viszont észrevehetően és egyre határozottabban kezdett szétválni az egyszerű vendégtelepes és a sajátosan polgári „szabadság", *libertas* jogi tartalma. Maga ez a körülmény IV. Béla politikai érzékére vet éles fényt. Ő volt az első a magyar királyok sorában, aki nemcsak felismerte, hanem immár következetes szervezéssel kifejezésre juttatta, hogy „telepítés" és „vándorpolitika" bár egymással összefüggő, mégis két különböző dolog. Ha nem követte is a felismerést automatikusan terminológiai következetesség (a polgárokat még sokáig többnyire *hospes*nek, a városokat „szabad falvaknak" nevezték), maga a felismerés félreérthetetlenül utat tört. A tatárjárást követően csakugyan jelentékeny számban jelentkeztek telepesek – a király előbb említett *edictum*a nyomán vagy attól függetlenül –, külföldiek és a hazai belső migráció révén megbolydultak, parasztok és polgári elemek egyaránt. A király beérhette volna a korábbi tagolatlan „vendégkiváltságok" osztogatásával, amelyek hagyományosan megillették a szabad telepest. Ő azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem mérlegelte, melyek azok a tájegységek – fontos kereskedelmi útvonalak metszőpontjai vagy a fellendülő bányászat kisugárzásába eső települési körzetek –, amelyeknek sajátságos gazdasági szükségletei különös jogi alátámasztást érdemelnek, s melyek azok, ahol az agrikultúra fejlesztése az elsődleges érdek. Eszerint ruházott fel egyes településeket vagy telepes csoportokat a „vendégjogból" kiágazó magasabb szintű „szabadsággal" (ez tekinthető immár teljes jogú városprivilégiumnak) vagy az alacsonyabb szintű, jóllehet még így is igen értékes, közönséges hospeskiváltsággal. Ez utóbbi a tatárjárás után kifejezetten agrártelepüléseket volt hivatva létrehozni.

A vendégtelepes közösség szabadsága (*libertas hospitum*) mindenekelőtt a közösség saját jogszokásainak alsóbb fokon való érvényesítésében állt. A közösség választotta falunagy (*villicus*) illetékessége az úgynevezett „kisebb ügyekre" (*cause minores*), modern terminussal a polgári perekre korlátozó-

dott; a „nagyobb ügyekben" (*cause maiores*), azaz büntető perekben a megyésispán – magánföldesúri települések esetében a földesúr – ítélkezett. A telepes falu tehát – a várossal ellentétben – megmaradt az ispán vagy a magánföldesúr joghatósága alatt, önkormányzata korlátozott volt. De a falvak akkori tömegével szemben már volt önkormányzata, amit egyéb „szabadságok" egészítettek ki. Mindenekelőtt az a két sarkalatos jog, hogy a földesúri szolgáltatás már nem a személyhez kötődött, hanem a telket (teleknagyságot) terhelte, másrészt a kötelezettség tételesen, mintegy szerződésszerűen volt megszabva. A hospesfalu voltaképpen előképe volt a feudalizmusban egyáltalán elérhető paraszti szabadságnak.

Az elmondottakat téves lenne úgy értelmezni, mintha IV. Béla mindjárt 1242 után mintegy éles és merev határvonalat húzott volna telepes falu és város közt, melytől aztán nem tágított. A királyi politika jelentősége a körvonalak felvázolásában állt; a részletek kidolgozása már öntörvényeik szerint érvényesülő gazdasági tényezőkön, nem kis mértékben magukon a kiváltságolt személyeken múlt. Jól példázza ezt a Hernád és a Tarna völgyében, Abaúj és Sáros megye határvidékén az a korábban még gyér településhálózatú terület, amelynek nagyobb arányú beépítését IV. Béla kezdte el.

Kassa korábbi, szerény magyar település volt, amelyet a tatárdúlás valószínűleg elpusztított. Ezért jelölte ki a király az új jövevényeknek lakóhelyül a falu területét és ruházta fel őket már 1249 előtt a vendégtelepesek kiváltságaival. A beköltözők egy másik csoportja kapta meg északabbra Eperjes földjét, melyet hamarosan újabb földterülettel bővített Béla „a király hasznára és eperjesi szász vendégeink boldogulására" (1249). Egy újabban érkező csoportnak viszont Kassától délre, Szina területét jelölte ki ugyanebben az évben, őket már Kassa meglévő kiváltságaival ruházva fel, egyben két tekintélyes nagyságú várfölddel bővítve a település határát, hogy „legyen elég eke alá való földjük" (*pro araturis*). Néhány év múltán (1255) az egyre gyarapodó telepesek növekvő földszükségletét újabb kiterjedt birtokterülettel gyarapította, úgyhogy a határ immár hatalmas, legalább 5000 hektárnyi földet ölelt fel. Térképre vetítve e határokat nyilvánvaló e telepítés és a nagyvonalú határbővítések célzata. E tömb észak felől szervesen csatlakozott a Hernád völgyében alább, már a 12. század dereka táján létesült német telepes tömbhöz, ama tíz faluból álló nagy területhez, amely egy időben a különálló „vizsolyi ispánság" szervezetét alkotta. Abaúj megye kellős közepén, a Hernád völgye mentén ily módon több mint 60 km hosszan vendégtelepesek falvainak összefüggő lánca képződött, mely észak felé Eperjes irányában folytatódott, nyugat

felől, Szina alatt pedig csatlakozott a tekintélyes területű, tizenegy faluból álló füzéri királyi uradalomhoz. Füzér vára és tartozékai (új típusú királyi uradalom), valamint régi és új telepes falvak láncolata ilyenformán, domináns központi észak–déli és nyugat–keleti tengelyükkel új módon biztosították a királyi hatalom túlsúlyát a megyében, ahol egyébként a régi várispáni szervezet lehanyatlott, maga Abaújvár vára is jelentőségét vesztette. Az új szimbólumai: a füzéri szirten emelkedő királyi kővár és a szabad telepes községek kiváltságokkal egybefűzött láncolata.

Eleinte „falvak" voltak e települések mind, gazdasági tevékenységük súlyát a tágas határ irtása, az erdő meghódítása az eke számára és szőlő telepítése határozta meg. De a tekintélyesebbek egyben vásároshelyekké is váltak. Szinán szerdai, Kassán csütörtöki, lejjebb a vizsolyi területen, Göncön pénteki napokon alakultak ki heti sokadalmak a század folyamán. Amihez hozzáveendő, hogy mintegy 20 km-re nyugat felé, a telepítés terén a király nyomdokaiba lépő jászói prépost kiváltságolt telepes községében (1243), Jászón meg hétfői napokon volt hetivásár, tőle 10 km-re délre az eredetileg királyi, nevéből ítélve már a szepességi szászok kibocsátott belső rajaiból telepített Szepsi hospesfalva valószínűleg ugyancsak piachely volt már 1300 körül. A „lánc" tehát ebben az irányban is kezdett funkcionálni. Ebben közrejátszott a bányászat fellendülése a szomszédos Gölnicbánya vidékén 1255 táján, majd a század végéhez közeledve részben a Szepességen, részben Eperjesen át Ószandec, Krakkó irányában a lengyel kereskedelem megindulása. A „szelekció" működésbe lépett. Az agrár jellegű telepes falvak láncolatából Kassa és Eperjes már a 13. század második felében kiemelkedett; történetük valójában már nem is a „telepítés", hanem a várostörténet része. A többi vendégtelepes falu megőrizte domináns agrár jellegét, de vásárhely lévén és vendégtelepes kiváltságok birtokában a majdani mezővárosi hálózat alapszerkezeti elemeit szolgáltatta már 1300 táján, éspedig e viszonylag szűk régióban, Abaúj északi felén négy község: Szina, Gönc, Jászó, Szepsi.

Hasonló szerkezeti átalakulás másutt is megfigyelhető, ahol a forrásadottságok megközelítően jók. A korunkra maradt privilégiumok arra utalnak, hogy a telepítés ügyét töretlenül, élete utolsó évtizedében is szorgalmazta az uralkodó. A Zala megyei Komár falu (ma Komárváros) például azzal az indokkal kapta meg a „vendégek" kiváltságait, csütörtöki vásártartás engedélyével, hogy a király nemrég házat építtetett ott a maga számára, ezért rendelte el telepesek „gyűjtését" (1263). Hasonló szempont játszhatott közre a segesdi királyi uradalomhoz tartozó, Somogy megyei Berény kiváltságolásában is

(1264). Királyi monostor alapítása szintén alkalom volt a telepítésre. Amikor IV. Béla a mai Háros-sziget dunai oldalán megalapította a turóci prépostság filiáléjaként a csőti premontrei prépostságot, a hajdan Téténytől északra eső Csőt falu kapott kiváltságot (1264). Az ilyen típusú kiváltságolások mind kifejezetten agrártelepüléseket emeltek a paraszti társadalom akkor elképzelhető legmagasabb szintjére. A cél nem egyéb volt, mint a paraszti társadalom „minőségi" elemének létrehozása. A királyi politika nem egyebet teremtett meg a *hospes* személyében, mint a késő középkor szabad állapotú jobbágyának modelljét, amely egyelőre, 1250–60 körül még messze magaslott a különféle jogi és gazdasági állapotú földesúri szolgáltatónépek tarka és heterogén tömege fölé, ideértve a királyi várnépeket is. Az is volt csakugyan, modell, éspedig már a század második felében, a parasztnépesség valamennyi mobil – s épp most mobilizálódó – eleme számára. Tulajdonképpen e téren is egyfajta „szelektív elv" érvényesült: az agrárnépesség elit rétegének megteremtése, amely gazdálkodásában, a határhasználatban, a művelési rendszerben az európai „agrárforradalom" újításait közvetítette, elsőként honosította meg a feudális gazdálkodás új alapsejtjét, a jobbágytelket, s testesítette meg a paraszti státus új típusát, a személyében szabad jobbágyparasztot. Ez sugárzott ki aztán évtizedek folyamán az alsóbb, kötöttebb rétegekre.

Az 1267. évben kiadott dekrétumban van egy rendelkezés, mely kimondja, hogy minden olyan várföld vagy a királyi udvari szervezethez tartozó föld (udvarnokföld), amelyre a király vagy királyné nevében „népeket gyűjtöttek", állíttassék vissza a várhoz vagy az udvari szervezethez, „hogy ezek a falvak ne örvendhessenek a szabad vendégek kiváltságos nevének". Maga a dekrétum nem egyéb, mint a nemesség aktuális, rendi jellegű követeléseinek listája, amelyet a királyi hatalom kényszerűen szentesített. Az artikulus háttere, hogy a királyi hospesfalvak szívóhatásukat elsősorban a kisbirtokos nemesek gazdaságaiban élő szolganépre gyakorolták, hiszen a kisbirtokosnak volt legkevésbé hatalma, hogy a mozgást feltartóztassa; a nemesi *prædium*okról szökdöstek tömegesen a „népek" kedvezőbb feltételek közé: elsősorban a király telepes falvaiba. E nevezetes passzus szemléletesen tükrözi a királyi földeken létesült szabad telepes falvak virulenciáját és kisugárzó hatásukat. A hatás országos méretű lehetett, különben nem tartotta volna szükségesnek a nemesség első országos jellegű gyűlése, hogy legsajátabb rendi jellegű követelései között mindjárt a második helyen foglaltassa írásba az elemi egzisztenciáját fenyegető követelést.

IV. Béla telepítőpolitikája azonban nem korlátozódott arra, hogy az ország

különböző vidékein, megmaradt királyi birtokokon szabad telepes falvakat, mégpedig az iménti körülményből ítélve e települések országos méretű és jelentőségű hálózatát hívja életre. A politika további két irányban ágazott szét.

Az egyik irány a peremterületeken szervezett új királyi uradalmak felé ágazik el. Ez önmagában olyan komplex jelenségkör, hogy számbavétele külön lapra tartozik. A másik irány a nagybirtok telepítőkedvének ösztönzését jelentette, azt a törekvést, hogy Béla mintegy céltudatos munkamegosztás formájában igyekezett előmozdítani a megtépázott településhálózat helyreállítását. A telepítés korábban elvileg királyi jog volt. A tatárjárás után annyiban módosította Béla az elvet, hogy megtartotta ugyan a telepítés ügyét a királyi hatalom sajátos oltalma, védelme alatt (*sub protectione speciali*), de most már maga buzdította báróit „népek gyűjtésére". A már megkezdett telepítés jutalmul újabb adományt vont maga után, ami viszont újabb telepítésre ösztönzött; az újabb telepítés jutalma pedig a nagybirtokos legfőbb vágya, a népei feletti kizárólagos joghatóság, az immunitás elnyerése volt.

Hadd illusztrálja e logikai kapcsolatot a sok közül két jellemző eset. Arnold szepesi ispán fia, Jordán (a Görgey család őse) már az 1240–50-es évek fordulója körül érdemeket szerzett azáltal, hogy a Szepességbe „a környező országokból", Ruténiából (Halicsból) és Lengyelországból (tehát nem a „világ minden részéből") parasztokat telepített be. E tevékenységéért utóbb (1256) a király neki adományozta a Szepességben a Poprád folyó mindkét partja körül, a gyepűk között egészen a lengyel határig felhúzódó királyi erdőt, hatalmas területet, azzal a különös joggal, hogy az e földre betelepítendő jobbágyok kivétetnek a szepesi ispán joghatósága alól, felettük egyedül és kizárólag s minden ügyben (a „nagyobb ügyekben", bűnperekben is) az új földesúr bíráskodhat. Hogy a király e telepítésre ösztönző adománypolitikája már közvetlenül a tatárjárást követő években kezdődött, igazolja az erdélyi püspökség kiváltsága (1246). Gál püspök panaszkodott a királynak, hogy igen kevés lakos maradt meg Gyulafehérvárott és egyéb püspöki udvarhelyeken, Doboka, Kolozs és Belső-Szolnok megyékben, és sikertelen minden telepítési igyekezet, hacsak a király nem segít azáltal, hogy a betelepedni kívánóknak a királyi kegy „bővebb" nyilvánításával különös szabadságot biztosít. Béla tehát engedélyt adott „szabad állapotú vendégtelepesek" toborzására, egyszersmind pedig mentesítette őket a vajda, megyésispán vagy bármely más királybíró hatásköre alól, és saját falunagyjaik és a püspök bíráskodása alá helyezte, mindössze a súlyosabb ügyekre tartva fenn a királyi döntést.

Az intézkedés tükrözi Béla politikájának azt a jellegzetes „balansz"-keresését, hogy az ügyben mindhárom fél érdekelt legyen és lehetőleg jól járjon. A király jól járt, mert mind a püspöknek, mind a telepeseknek megadva az ösztönzést, ez országrésze betelepítésének ügyét előmozdította. A régi lakosok és az új telepesek egyaránt jól jártak, mert megkapták a telepes jogokat és alsófokú autonómiájukat. A püspök is jól járt, mert – csekély korlátozással – megkapta az immunitást.

A nagybirtokosok – egyháziak és világiak – sorra-rendre be is kapcsolódtak a telepítés országos művébe. Ami korábban elvétve fordult elő, megjelentek a magánnagybirtokon is a kiváltságolt szabad telepes falvak. A királyi földön megtelepült „szabad vendég" alakja nem csupán a parasztnép emelkedni vágyó elemei számára játszotta a modell szerepét, hanem közvetlen modell volt a nagybirtokos számára is. Már maguk a földesurak adták ki a kiváltságleveleket. Bizonyára nem esetleges, hogy az első ilyen ismert privilégiumok Béla belső tanácsosaitól származnak. Báncsa István esztergomi érsek és kancellár a Bars megyei Keresztúr (Garamszentkereszt, Ziar nad Hronom) telepeseit kiváltságolta (1246), az ifjabb király kancellárja, István kalocsai érsek Rimavölgy (1268) és Rimabánya (1270) számára, Majs nádor Kazsok (Somogy m.) számára adott kiváltságokat. IV. Béla nevezetes nádora, Rátót Loránd esetében utóbb (1275) értesülünk, hogy Veszprém megyében, Csül faluban éltek szabad, kiváltságolt telepesei. E részletes és értékes földesúri privilégiumok sora folytatódik később is. Különösen éles fényt vet a magánföldesúri telepesek helyzetére Theoderik mester (Ákos Detre) kiváltságlevele a Gömör megyei Kövi falu (1273) és Pál esztergomi préposté Hontnémeti (1292) részére. Erdélyben viszont István ifjabb király adott ki védlevelet minden szabad állapotú ember számára, aki Csák Máté bonchidai földjére kíván költözni (1263).

A várépítés mellett a telepítés a másik mozzanat, amely áttörte az adománybirtok konkrét feltételt nélkülöző jellegét. Ritka részletességgel határozta meg a feltételeket IV. Béla a Szent-Ivány család ősének, Bagomér ispánnak az esetében, akinek a király nagy, lakatlan erdőséget adományozott Liptó megyében a Hibe vize és a Szepesség között (1269), három pontban foglalva össze kötelezettségeit: „irtassa ki az erdőt és alakítsa át termőfölddé"; alapítson falut és „gyűjtsön" telepeseket; a telepesek, bárhonnan jönnek is, tíz évig adómentesek legyenek, azután pedig „a terület szokása szerint" fizessék a pénzadót (*census*) és egyéb kirovásokat (*exactiones*). E „szokás" nyilván nem volt egyéb, mint a liptói királyi népek nemrég (1265) írásba foglalt terhei. A

modellt itt maga a király írta elő, amely mindhárom pontjában a Magas-Tátra lábainál elterülő liptói vidék két évtizede megindult királyi kolonizációjának mozzanatait tartalmazza. Bagomér ispán „népeket gyűjtő" tevékenysége egyébként számszerűen is pontosan ismeretes. Attól kezdve, hogy lovagi szolgálataiért adományokat kezdett kapni, a magyar nemességbe fogadásáig, alig több mint két évtized alatt hat falut alapított Liptóban.

A telepítés magánbirtokon is a király különös oltalma alatt, *sub protectione speciali* folyt. E fogalomnak van egy szűkebb értelme is. Nemcsak a nagybirtokost kellett ösztönözni és érdekeltté tenni a telepítésben, hanem a települni kívánó parasztokat is királyi védelem alá kellett helyezni. Ha valamely nagybirtokos nagyobb arányú telepítésbe fogott, kapott a királytól egy pátens oklevelet, amelyet később védlevélnek (*litterae protectionales*) neveztek. Az oklevél azt tartalmazta, hogy ha bárki valamely birtokos birtokára kíván költözni, szabadon teheti és biztonsággal telepedhet meg, bizonyos évig (többnyire háromig) adómentes legyen, majd ennyi és ennyi földbért fizessen; ha pedig távozni akar, s földesúri engedélyt nyer, megfizetve hátralékait, ugyancsak szabadon teheti, javait (házát, ingóságait) szabadon eladhatja. Az oklevelet valamennyi vásáron (*per omnia fora*) ki kellett hirdetni. Az első oklevelek egyidejűleg bukkantak fel a Dunántúlon, Zala megyében és Erdélyben (1263), valamint Hevesben (1267), mutatva, hogy a magánföldesúri *hospes* telepítés királyi védelem alatt akkoriban már országosan folyt. Részleteiről később lesz szó.

9. A TELEPÍTÉS ÉS A KIRÁLYI BIRTOKSZERVEZET KOMPLEX REFORMJA. A MINTATEREP: A ZÓLYOMI ORSZÁGRÉSZ

Bármekkora országos súlya volt is – a nemesség 1267. évi reagálásából ítélve – az ország régi tájain a királyi birtokokon létrehívott kiváltságolt vendégtelepes községek hálózatának, végeredményben mégiscsak szigetek voltak. Új típusú települési szigetekként emelkedtek ki a széttöredező várispánsági szervezetből. Ha a király a „népek gyűjtésének" programját nagyobb, összefüggő területen kívánta megvalósítani, oly módon, hogy a telepítés egyben a királyi hatalom domaniális bázisát is számottevően tágítsa, akkor új területek után kellett néznie. Mert az ország régi szervezésű megyéiben a földállománynak – mint látni fogjuk – hol mintegy 70–80, hol 90 százaléka az

1250–60-as évek fordulójára már kicsúszott a királyi hatalom alól. Ilyen arányban esett ki a telepítés ügye is a király kezéből.

Új térségként mindenekelőtt az a gyér népességű, sőt javarészt lakatlan országrész kínálkozott, mely a zólyomi királyi uradalomtól keletre a máramarosi rengetegig húzódott: erdőuradalmak, vagy ahogy az oklevelek például Sárosról (1248), Beregről és Ugocsáról (1271) még ez idő tájt is mondták, „a szent királyok vadaserdeinek" övezete. E térség szervezete a legegyszerűbb módon valóban uradalmi volt. Az egyes uradalmakat általában nem is ispánok, hanem Zólyomban (1229) csakúgy, mint Beregben (1232) „gondnoknak" (*procurator*) nevezett királyi főtisztviselők igazgatták katonai kíséretükkel és alájuk beosztott „erdőóvókkal", „vízóvókkal", vadászokkal és halászokkal. A néptelen erdőségek sűrűjét csak a nagyobb folyóvölgyekben és medencékben törte meg egy-egy gyér népességű településcsoport, szláv lakosság. De volt e térségnek egy hatalmas előnye: egészében királyi birtok volt.

Az övezet legnyugatibb tömbje, a zólyomi királyi *predium* maga is országrésznyi területet ölelt fel, Bars és Hont megye északi vidékeitől hatalmas háromszög formájában nyúlván fel a Kárpátokig, felölelve a majdani Turóc, Árva és Liptó megyék területét is. IV. Béla figyelme méltán fordult a tatárjárás után e térségre. Országrésznyi terület volt itt a kezében, magánbirtoktól még elenyésző mértékben háborítva, amely mégsem volt már annyira lakatlan, mint az erdőispánságok többsége. Nem csupán dél felől csatlakozott már jelentékeny mértékben benépesedett és földművelő Észak-Bars, Hont és Nógrád megyei vidékekhez, hanem Zólyom környékén kívül főként két tájegységen, a turóci és a liptói fennsíkon számottevő szláv lakosság élt, a turóci medencében például 35 kisebb faluban, zömmel ugyan a fennsík szélén, közvetlenül a hegyek lábánál. A király személyes vonzódását e területhez elsősorban az magyarázza, hogy itt úgyszólván szűz talajon, hagyományos struktúrától nem korlátozottan bontakoztathatta ki elképzeléseit, éspedig a már bemutatottakat (a hadügyi és védelmi reformot, a telepítést) és alább bemutatandókat (a várospolitikát és az igazgatási–jövedelmi reformokat) egymással oly szerves összefüggésben, hogy a zólyomi vidék szinte a „tiszta" reprezentatív modellt adja kezünkbe a király koncepciójának megértéséhez. Nem a régi erdőuradalmi kereteket kívánta helyreállítani, nemcsak a már meglévő falvak népét gyarapítani, hanem a „csonka társadalom" helyébe hadügyi és gazdasági meggondolásokból Zólyom vidékétől a Kárpátokig korszerű társadalmi mikroklímát teremteni.

Ahogy az egész országépítés művét „hű bárói” kiválasztásával kezdte, ide is egy „hű” nagybirtokos kellett, akire Zólyom ispánjaként mint elgondolásai végrehajtójára tekinthet. A kiszemelt, az utóbb nagynevű Balassa család őse, Mikó ispán, majd fia, Detrik volt. Az ő birtokukban volt a zólyomi uradalom legészakibb részén nagyjából az az egész terület, amely később Árva megye nevét fogja viselni, noha ekkor jórészt még erdőség. Két évtizeden át ugyanaz a család, apa és fia volt a kísérleti terepen Béla legfőbb közege, immár nem „gondnoka”, hanem teljes jogú ispánja (*comes*). Annak az „építő és gyűjtő” nemzedéknek voltak reprezentáns tagjai, akiket már megismertünk. Mindenekelőtt csakugyan építettek két látható építményt, várat. Maguknak felépítették uradalmuk központjában Árva várát, a királynak pedig Zólyomot (1254 előtt). De „gyűjtöttek” is. A turóci fennsík falvai közül négyet megszereztek, Liptóban is volt birtokuk, Hont és Nógrád határán kialakították balassagyarmati uradalmukat. A zólyomi térség „csonka társadalmának” kiteljesedése már a csúcson is Béla politikájának eredménye. Bizonyos értelemben véve Béla maga teremtette meg itt az eddig hiányzó nagybirtokot, a világi arisztokráciát a Balassák elődeinek személyében. Aminthogy már csakugyan egyetlen aktussal teremtette meg az egyházi birtokot, midőn Znió vára alatt a turóci premontrei prépostságot megalapítva (1252) csak magában a turóci medencében öt falut adományozott a királyi birtokállományból az új egyháznak.

Az 1240-es években Zólyom és Árva mellett a turóci fennsík nyugati peremén is épült egy királyi vár (1251), Turóc, másként Znió vára, példásan megfelelve e térségben a védelmi reform célkitűzésének, az országhatártól az ország belseje felé vezető utakat mintegy lépcsőzetesen őrizve. A negyedik tájegységen, Liptóban a Vág völgyének ellenőrzésére Liptó vára vagy Nagyvár épült fel 1262 előtt. Hogy a védelmi reformot e tájon miként egészítette ki a hadszervezeti reform, a turóci és a liptói „jobbágyfiúk” intézményének megteremtése, már láttuk. Ezáltal lényegileg meg is volt vetve e tájegység kisbirtokos-nemesi jellegű hadakozó középrétegének alapja.

Az intézkedéssel azonban a királyt par excellence gazdaság- és telepítéspolitikai szempontok is vezették. A toborzottak a fennsík eke alá fogható, de mindeddig vad parlagjából kaptak kiosztásra földet úgy, hogy egy-egy családfőre átlagban két ekealja föld (100 ha) jutott. A katonai telepítés egyszersmind a szűzföld termőtalajjá alakítását célozta. Valamennyi telep egy-egy kisnemesi jellegű falumag volt. A turóci fennsíkon 28 ilyen jobbágyfiú – „turóci nemes” – település sorsa rekonstruálható, ami ugyanennyi megművelt határt s egy évszázadon belül ugyanennyi új falut jelent az 1241 előtt még

töretlen parlagon. Ugyanez volt a fejlődés útja egy évtizedes késéssel a Vág völgyi részen, Liptóban, ahol IV. Béla rendeletéből a zólyomi ispán az összevont szepességi–turóci modell szerint osztogatta a két ekealjakat. A fejlődés lépcsőzetesen haladt előre dél felől északnak. A turóci medencében már Béla haláláig a három évtizede még feltöretlen egész síkvidék felosztásra került, vagy újabb szláv falvak határává vált. A középkor végi településhálózat alapszerkezete kialakult. Feljebb, a liptói részeken pontosan 1300 jelzi a tervszerű telepítés lezárulását, ekkor osztották ki az utolsó üres földet. Árvában további három évtized kellett a folyamat lezárásához.

Honnan kerültek elő a jobbágyfiúk, e vidék jellegzetes, partikuláris kisnemessége? Szinte mind az ismeretlenség homályából. Gyaníthatóan akadtak köztük egykori várjobbágyok, a többség azonban a „szabad állapotú emberek" tarka és mobil egyveleg ből kerülhetett ki, amelyet éppen e sorsdöntő évtizedek fejleményei szortíroztak szét, hogy aztán fiaik és unokáik vagy a parasztság, vagy a polgárság, vagy a nemesség soraiban leljék meg végleges helyüket. Többségük, a vállalkozó kedvű zöm, jogi minőségét tekintve mint „vendég", *hospes*, azaz szabad telepes jelent meg a betelepítésre váró vidéken. Egyelőre, a 13. század második felében kollektív helyzetük is még az átmeneti fokozatot tükrözte. Birtokuk kötött volt, mert a katonáskodás feltételével (*conditio*) nyerték el, de már örökjogon (*iure hereditario*) bírták, apáról fiúra szállt, elidegeníthették, vásárolhattak újat. A nemesitől csak e „feltétel" és árnyalati különbségek választották el. Megnevezésükre ki is alakult tehát az átmeneti helyzetüket jól tükröző formula (1266): „valódi és nemes jobbágyfiúk" (*veri et nobiles filii iobagionum*), köznapi szóhasználatban azonban már 1256 táján egyszerűen „turóci nemesek" (*nobiles de Thuruch*). A korlátok egy évszázad folyamán leomlottak. A királyi politika e katonai, gazdasági és településiszempontokat kombináló sajátos alkotása, zólyomi kísérleti terepének ez a merőben új társadalmi képlete, a helyi nemesség a 14. század folyamán beolvadt az országos nemességbe – hosszú időn át őrizve mégis lokális jellegét, azt a sajátságos kétnyelvű kulturális atmoszférát, amely a turóci, liptói és árvai vidék kisnemesi társadalmának helyi színeit megadta.

A térség „csonka társadalmából" a tatárjárás előtt természetesen hiányzott a polgárság is. A zólyomi uradalom központjában és déli csücskében a tatárok kivonulása idején még nem polgárok éltek, hanem földműves vendégtelepesek, jobbára délről, Hont felől felhúzódó kiváltságolt magyar és német parasztok. Alighogy IV. Béla visszatért országába, figyelme mindjárt e településekre esett. Legelső városprivilégiumát a tatárdúlás után Zólyom-Váralján

lakó telepesei kapták (1243. december 28.), egy évre rá a területileg Hontba, de igazgatásilag Zólyomhoz tartozó Korpona (1244. december 15.), hogy aztán egy évtized múlva a kettőt összekötő úton fekvő Dobronya és Bábaszék már az utóbbi szabadságait nyerje el (1254). Időközben megtörte a „zólyomi erdő" csendjét a bányászcsákány zaja is. Rézércet, mégpedig nagy hozamú teléreket találtak a közeli Selmecbánya német bányapolgárai. A hírre már tőkés vállalkozók toborozták a telepeseket és bányamunkásokat, hogy királyi engedéllyel megalapítsák Besztercebányát. A király teljes városi kiváltságot adott a német kolonizációs városok mintájára tervszerűen megalapított településnek (1255), azzal a különleges joggal, hogy az egész zólyomi uradalom területén az övék lett az érckeresés monopóliuma. IV. Bélának e szuverén területén különös szerencséje is volt; a jövedelmi és gazdaságpolitikai szempontból oly kulcsfontosságú bányavidék a régi Selmecbánya környékéről a Garam mentén kitágult felfelé, Zólyom belsejébe, maga után vonva a városiasodás sajátos színét, a bányavárost.

Nyomában fellendült a vidék kereskedelme. A liptói népek kiváltságában (1265) már feltűnik Turdossin mint országos vámhely. A liptóiak ezen az úton kereskedtek, Lengyelország felé csupán a behozott teljes vég posztó, só és ólom után tartoztak vámot fizetni; a kiviteli cikkek között nyilván az élőállat játszotta a főszerepet. Korábban a zólyomi uradalomban csak a déli részeknek s kizárólag déli gravitációval volt funkciójuk, ezért is kezdődött itt a városiasodás. (Zólyom a Garam völgyén, Korpona, Dobronya és Bábaszék az Ipoly és Korpona völgyén kapcsolódott be a regionális árucserébe, egyelőre főként esztergomi súlyponttal). Besztercebánya megalapítása után megváltozott a szerkezet: az északi rész is funkciót nyert. Az árvai kereskedelmi út Kubinnál elágazott kelet felé, és a „Kocs havasokon" át vezetett a Vág völgyében tovább keleti irányban, egy másik városiasodási góc, a Szepesség felé. IV. Béla nem késlekedett követni a fellendülés dinamikáját. Átnyúlva a még zártabb és agrár jellegű turóci medencén, a liptói részeken előbb a lengyel forgalomhoz közelebb eső, Vág völgyi Németlipcsének adományozott teljes városi kiváltságokat (1263), majd hamarosan a völgyben keletebbre, a Szepesség felé eső Hibének (1265).

Két évtizeden belül a korábban várostalan „zólyomi erdőben" hét kiváltságolt város létesült, amihez még hozzáveendő, hogy a turóci vidéken is az 1250–60-as években jött létre egy városmag, Turócszentmárton, mely aztán csaknem évszázad múlva (1340) nyerte el Korpona kiváltságait. Létrejött a tervszerű királyi politika által támogatva egy tájegység városhálózatának mo-

dern korig kiható alapszerkezete. Mi több, a „kísérleti terep" jelleget a királynak némiképpen az organikus fejlődésnek elébe siető buzgalma, túlzott gondoskodása is mutatja. Városprivilégiumainak egyharmada, az egész századvégi városhálózat hatoda a néhány évtizede még egyszerűen „zólyomi erdőnek" számító területre esett. Ami kétségkívül aránytalanság, viszont rávilágít, hogy milyen iramot engedett volna meg magának Béla király, ha az egész ország szuverén rendelkezési területe lett volna, mint az országrésznyi zólyomi uradalom.

A társadalmi struktúra őshonos elemére, a parasztságra csak azután került sor, miután a nemesség és a polgárság csírái már kezdtek kihajtani. IV. Béla az 1257. évben adta ki első átfogó intézkedését az uradalmi nép helyzetét rendezendő, azzal az egyértelmű szándékkal, hogy most már ebben a szférában is megkezdi a telepítőpolitikát. Bár a tatárdúlás e vidéken nem sok kárt okozott, hatása a szolgáltató népre ugyanaz volt, mint országszerte. Azért adta ki a király a kiváltságlevelet, mert „turóci és liptói népeink közül sokan elszéledtek és mások uradalmaiban szóródtak szét". A tatárjárás fellazító hatása a földesúri kötelékek vonatkozásában a királyi uradalmakat is érintette, ahol íme, tetten érhető a település rejtett, „illegális" formája, a tömeges szökés, illetőleg a felduzzadó nagybirtok telepes szükségletében rejlő erő. Az oklevél bevezető passzusa a szökdösés tényét („minthogy sokan... szétszóródtak") a kiváltságok írásba foglalásával („ezért ilyen szabadságot [*talem libertatem*] rendeltünk nekik") félreérthetetlenül grammatikai és logikai kapcsolatban adja. A kiváltságlevél kettős célt szolgált. Egyrészt a korábbiaknál kedvezőbb feltételekkel és „szabadsággal" hivatott megtartani a megmaradt népet, másrészt ugyanezekkel, de még háromévi adómentességgel is új telepeseket hivatott csábítani.

Az új kiváltságok egy része jogi jellegű volt. A falusiak megkapták a szabad végrendelkezés jogát, mindössze egy kiválasztott érték (*una res*) illette a zólyomi ispánt. Emellett sajátos, területileg korlátozott szabad költözési jogot nyertek el: az ispán joghatóságán belül, de csakis ott (azaz Turóc, Liptó és Zólyom határain belül) „szabadon" áttelepedhettek. Az előbbi azonos volt a szabad telepesek kiváltságával, az utóbbi nem; mind területi, mind jogi értelemben korlátozás alá esett. De mindkettő messze magaslott a földesúr személyéhez kötött *conditionarius* elemek állapota fölé. Emellett a turóci falvak népe korlátozott alsófokú autonómiát is nyert. Szabadon választhatták meg falunagyukat (*villicus*), aki a közösség 2–3 pondus értéket meg nem haladó ügyeiben bíráskodhatott. Az összeg 3 kepe gabona, avagy egy bárány ára volt,

tehát igen alacsony limit, ahogy a falunagy bírói illetékessége is szinte jelképes volt – de már legalább jelképes. Az ország parasztnépességének túlnyomó zöménél akkoriban még csekély kommunális jogokról sem volt szó. Azt mondhatnánk tehát, hogy a király jogi tekintetben a turóci parasztokat a hospesjogot alapul véve, de azt korlátozva, a szabad vendégtelepesek szintje alatti jogi–társadalmi mezőbe emelte fel.

A szolgáltatások alakulását más helyen vesszük szemügyre. A lényeg e téren ugyanaz, mint jogi tekintetben: az egy-egyháznépre (*mansio*) nehezedő összteher megbecsülhető értéke 1 ferto (12 pondus) körül mozgott, egy fokozattal súlyosabb tehát, mint a telkenként szintén fél ekealjnyi szántóföldi külsőséggel rendelkező ismert hospesfalvakban, így Barskeresztúron vagy a gömöri Köviben, ahol az összeg a terményszolgáltatással együtt 8–10 pondusra tehető, de például Hontnémetiben (1292) az 1 1/2 fertót is elérte; igaz, a termékeny honti föld 60 holdja nem vethető egybe a soványabb turóci földdel. Egyetlen szó sem esett már a szolgai és egyéb kötött paraszti elemek legsúlyosabb munkajáradékáról, a szántási és aratási robotról. E terhes munkajáradék alól a turóciak – a hospesmodell szerint – felmentést nyertek. Gazdasági téren pontosan az a képlet ragadható meg, mint jogi tekintetben. A turóci parasztok olyan magasságba emeltettek fel, hogy már csak egy fokozat, egy lépcső választotta el őket a szabad telepesektől.

A turóci–liptói vidéken abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nem állóképet kapunk. Hogy e kiváltságokat a szomszédos uradalmi körzet, a liptói fennsík is megkapta, az a kiváltságlevelében utóbb olvasható visszautalásokból kétségtelen. Az 1265. évben azután e liptói „népek" különféle panaszokat, sérelmeket (*gravamina*) terjesztettek a Zólyomba látogató király elé. Két dolgot nehezményeztek. Egyrészt sokallták a „király asztalára" szolgáltatandó termények mennyiségét (a király *descensus* jogából következő terményadót), másrészt sérelmezték a szolgáltatások kivetésének elvét, azt a régi gyakorlatot, hogy a megművelt föld nagyságától függetlenül egy-egy háznépre (családra) rótták ki a terheket. A minta a „vendég" telepesek sarkalatos kiváltsága volt, akik terheiket a földnagyság – a telek határbeli tartozékai – arányában teljesítették. IV. Béla csakugyan „moderálta" is a terheket, noha egyelőre még csak felemás módon, tartózkodva. A telepesekre érvényes elvet egyelőre csak a széna és a zab vonatkozásában vezette be, a többi szolgáltatást továbbra is háznépek (*mansio*) szerint rótta ki, csökkentette és limitálta a „király asztalára" beszolgáltatandó régi terménynemeket is. Mindent összevetve az 1265. évi szabályozás értelmében egy fél ekealján gazdálkodó háznép

már csak 9,5 pondus körüli terhet viselt. Végső elemzésben a csökkenés 13–14 százalékos. Ez kétségkívül egy lépcsőfoknyi emelkedés volt, de még mindig a szabad telepes szint alatt maradt, nemcsak mennyiségben, hanem a kivetés elvében is. A liptói népek nem is hagyták annyiban. Tovább ostromolták a királyt. Nem is eredmény nélkül, mert 1265–70 között IV. Béla újabb, gyűrűspecsétes oklevelet adott „népeinek", melyben elismerte jogukat a telepesek adózási elvére, elrendelve, hogy ezentúl immár valamennyi szolgáltatásukat ne háznép, hanem ekeföld, azaz földnagyság után (*non de qualibet mansione, sed de quolibet aratro*) teljesítsék. A fejlődést a következő fokon V. István már csak kikerekítette, amidőn a kiváltságok megerősítésekor (1270) a parasztok követelésére elhagyta a királyi asztal számára bevezetett gabonaszolgáltatásra vonatkozó cikkelyt is. A folyamatnak csak a látható és mérhető fázisában tehát, tizenhárom esztendő leforgása alatt (1257–1270) a zólyomi uradalom korábbi kondicionális parasztjainak háznépenkénti feudális terhe kereken egyharmaddal szállt lejjebb.

A viharos fejlődés magyarázata ott van a forrásokban és a történeti körülményekben. Az egyik a vidék gazdálkodásában bekövetkezett rohamos átalakulás, amit már a szolgáltatások szerkezete is mutat. A terményadó két régi eleme (állat és zab) mellé az 1265. évben kenyér és 5 akónyi gabona került. A még egy évtizede pásztorkodó, a legelőt járó vagy az erdőben vadászó és halászó népesség számottevő módon már szántóföldjein foglalatoskodott. A másik irányt ugyancsak az 1265. évi kiváltságlevél mutatja. A liptói parasztok már Turdossinon át Lengyelországba jártak kereskedni. Így érthető, hogy a régi nyestbőradót is megválthatták már pénzen, az kezdett beleolvadni a *census*ba. Mindennek a bázisa az árvai és liptói kereskedelmi utak megnyílása az 1260-as évek elején, nyomában az egész Vág völgye gazdasági vérkeringésének megpezsdülése. A harmadik tényező, hogy a gazdaságilag megerősödő parasztság már nem nyomorult és alázatos szolgaként viselkedett, főként mivel a példa, a modell ott formálódott a szemei előtt. Még csak mindössze három éve, hogy e tájon kiváltságot nyert Németlipcse és Hibe, nyomukban menten megmozdult a „liptói nép". Nem egyebet kért, sőt követelt a királytól, mint amit a szomszéd kiváltságolt településeken látott. A negyedik tényező, a gazdaságtörténeti szituáció telepítéspolitikai aspektusa: a királyi hatalom válasza a feladványra. IV. Bélának érdeke volt e „népet" megtartani, sőt sokasítani, így hát fokról fokra, némi vonakodással, mindig az őt jellemző „balansz"-tartási kísérlettel engedett. Engedett, mert a tájegység általános gazdasági fellendülése további telepítéseket tett célszerűvé; a telepítés viszont

több és több „szabadság”, *libertas* megadását tette ésszerűvé. Ily módon a paraszti társadalomnak már egész szigetcsoportját emelte ki a jogtalan szolgai és kvázi-szolgai jellegű tengerből.

A turóci és liptói népek nem lettek teljes értékű szabad telepesekké, de jogilag is több irányban határozott lépést tettek felfelé egy évtizeden belül. Megkapták a jogot, hogy a földesúri terhek beszedése alkalmával az ispán közege mellé saját választott emberüket delegálják. A határhasználat terén is pontosan körülírt jogokat nyertek el. Az igazságszolgáltatás vonatkozásában is nem egy előírás védte őket. Az ispán például 2 pondusnál több bírságot nem hajthatott be rajtuk. Mindezek nem voltak túlzottan széles körű jogok – de már „jogok” voltak, kifejezetten a király oltalma alatt. S ami már önmagában mérföldes lépés volt a késő középkori jobbágyság modellje felé: jogaik minuciózus pontossággal körülírattak, írásba foglaltattak.

A gazdasági–jogi emelkedés, a bővülő „szabadság” eredménye pontosan kirajzolódik a turóci fennsíkon. Azt ugyan számszerűen nem lehet megragadni, hogy a tatárjárás előtt már meglévő szláv falvak lakossága hogyan gyarapodott, annál inkább számba vehető az új falvak keletkezése. Az új települések már kivétel nélkül a földművelésre alkalmas sík vidéken, a Turóc folyó termékeny völgyében létesültek, a tárgyalt „jobbágyfiú”-települések határszomszédságában, olykor azokkal földközösségben. Három évtized mérhető eredménye: 7 új falu a korábbi 33 mellett. Csak a szláv településhálózat egyötödével bővült. A régi falvak kirajzó népfeleslege és a lengyel, morva új telepesek egymással települési, nyelvi, kulturális vonatkozásban összeötvöződve a következő évszázadra e térségben is kialakítják annak az etnikumnak a sajátos arculatát, amely önmagát *slovenin*nek nevezte: a szlovákságét.

IV. Béla telepítőpolitikája nyomán e hegyekkel koszorúzott táj jellegzetesen két etnikumú, egyidejűleg korábbi szociális tagolatlanságából kiemelkedő, társadalmilag rétegzett szociális–települési szerkezetté érett ki. A déli peremen két faluban Hont és Bars felől felhúzódó magyar parasztok éltek, további 40 faluban szlovák „turóci népek” és már 1255 körül több mint 40 kis településen vegyesen magyar–szláv „turóci nemesek”; az utóbbiakból a 14. század derekára 28 falu hajtott ki. Egy helységben, Turócszentmártonban csírázott a polgárság magva. Az 1241 előtt kimutatható 35 falu mellé tehát két-három évtized folyamán csaknem 50 falumag nőtt ki a turóci medence ekével feltört parlagján, mely utóbbiakból egy évszázadon belül 34 valóságos, új falu és egy város szelektálódott ki. A településtörténeti eredmény tehát kereken száz százalék. Bízvást feltehetjük, hogy a szomszédos Liptóban hasonló volt a növekedés rátája.

Tágabban, az egész országrésznyi „zólyomi erdőben", Korponától a lengyel határig két-három évtized folyamán a „szent királyok vadaserdeje" és kezdetleges uradalmi szervezete helyén korszerű társadalmi mikrostruktúra létesült. Következésképpen nem is számított ez az országrész „zólyomi erdőnek" többé. „Zólyom" fogalma egyre inkább leszorult a háromszög déli sarkába. Négy korszerű kővár emelkedett a négy tájegységben; az ispán székhelyén kívül Turócban, Liptóban, Árvában. Egyre inkább ezek a nevek forognak a használatban, mert már nem pusztán természetes tájegységek, hanem igazgatási területek. Minden várnak megvolt a maga határa (megyéje), melyen belül a zólyomi ispán egy-egy tisztviselője (*officialis*) vagy a liptói *curialis comes* látta el az igazgatási feladatokat. Maguk a területek még csak formálódó megyék. De a körvonalak már 1270 előtt pontosan kirajzolódtak, s ezek tartalommal aztán már önsúlyuknál fogva töltődnek meg további fél évszázad folyamán. Az 1330-as évekre a „tisztviselőkből" ispán (*comes*) lesz, a „kerületekből" megye (*comitatus*) a (fő)ispán mellett alispánnal, négy-négy szolgabíróval: a nemesi önkormányzat egységei. IV. Béla király nemcsak korszerű társadalmi mikrostruktúrát hívott életre a nagy zólyomi királyi erdőuradalom területén, hanem egyidejűleg az „uradalom" (*predium*) helyén négy új megye alapjait fektette le.

10. ÚJ MEGYÉK ALAPJAI A PEREMTERÜLETEKEN

A királyi hatalomnak, ha az ország belsejében, a „hetvenkét megye" törzsterületén a lába alól kicsúszó birtokállomány pótlása után akart nézni, bőven volt még tere a „fekete erdők" övezetében a zólyomi erdőispánságtól keletre. Azon a hatalmas, keletnek tartva egyre szélesedő sávon, amely a „felső részeknek" nevezett vidék mintegy kétharmadát foglalta magába, a Szepességen kívül (ahol kivételesen már a 12. században ékszerűen északra nyomult a megyeszervezet) 1242 táján három régi határmegye északi nyúlványa és hat, nagyrészt lakatlan erdőuradalom terült el: a tornai, sárosi, pataki, beregi, ugocsai és máramarosi *predium*. Közös előnyük volt, hogy apró szigeteket leszámítva az egész erdőség királyi birtok volt.

A Szepesség már a tatárjárás előtt sem volt egyszerűen csak „uradalom", noha még sokáig csupán „kerületnek" (*districtus*, 1253, 1255) nevezik, főtisztségviselőjét azonban már régen ispánnak (*comes*). Nem volt ez „csonka társadalom" sem abban az értelemben, ahogy általában az erdőuradalmak. A

Szepesvár alá rendelt szolgáltató falvakon kívül megvolt már a maga kisbirtokos–hadakozó középrétege a lándzsások elődeinek személyében, és megvolt a kiváltságolt szabad telepes rétege is a szász településeken. A tatárdúlás azonban fizikai értelemben „csonkította meg" ezt az északi országrész átlagszintjéhez képest kiemelkedő és rétegezettebb településszigetet. Megvoltak ugyan az alapok, de 1242 után itt is teljes újjáépítésre volt szükség.

Itt vezette be a király elsőként, mint láttuk, a páncélosok kiállításának a kisbirtokos vagyoni szinthez igazított elvét, hadi reformja törzsét. Hogy a zólyomi és szepességi reformelgondolások mennyire összefüggtek, sőt karöltve bontakoztak ki, jól mutatja, hogy Zólyom főtisztviselője, a már megismert Balassa-ős, Mikó ispán kezdte el rendezni e tájon a birtokviszonyokat (1249). Az intézmény első kísérleti terepe a Szepesség volt, de a szervezés Zólyom felől indult meg. Figyelemre méltó az is, hogy Mikó ispán fia, Detrik éppen a reform kibontakozását követően két éven át (1256–58) egy személyben egyesítette a szepesi és zólyomi ispáni méltóságot. Maga a telepítési eredmény még mennyiségi arányaiban is kísértetiesen hasonlít a két rokon területen. A 14. század derekára 29 lándzsás község kristályosodott ki, ahogy Turócban is 28 falut eredményezett a telepítési akció kisbirtokos-nemesi ága. A falualakulás – e sajátságos hadi érdektől támogatott belső kolonizáció – ugyanolyan szabályok szerint ment végbe, mint a zólyomi térségben. Az etnikai kép is hasonló a turócihoz, azzal az eltéréssel, hogy itt a német elem is színezi.

A másik ág szintén meglévő magból hajtott ki, de kiterebélyesedése ugyancsak az 1242 utáni évtizedek fejleménye. A szepességi szászság, a „Zipserek" elődeinek települési vidéke a tatárjárás előtt még meglehetősen szerény lehetett, nem vethető egybe az erdélyi szászokéval. A tatárdúlás által azután még meg is tizedelt szepességi szász vidék nagyobb arányú betelepítése IV. Bélára várt. Agrár jellegű telepítés volt ez is, akárcsak a szabad „vendégek" toborzásának országos törzse. Még a három évtizeddel utóbbi kiváltságlevél is (1271) mint „egyszerű emberekről" (*homines simplices*) szól a szászokról, akik a föld művelésének (*agriculturis*) szentelik magukat; a határhasználat maximális szabadsága is azért járt ki nekik, hogy legyen elég kapacitásuk „az erdők irtására és szántóföldd alakítására, saját hasznukra fordítására". Személyükben az a „szabadság" illette meg őket, mint az ország többi szabad telepes parasztját, mindössze annyi különbséggel, hogy a „kisebb ügyekben" az egész falucsoport felett egyetlen választott bíró ítélkezett, akit hol a „németek ispánjának" (*comes Teutonicorum*, 1257), hol „szász bírónak" (*iudex Saxonum*,

1263), hol vagylagosan a „tartomány ispánjának avagy bírájának" (1271) neveztek. Egy fokkal magasabb kiváltságot jelentett az átlagos telepes falvakhoz képest, hogy földbérüket egy összegben és kollektíve fizették. Kiváltságaikat csak V. István megerősítő privilégiumából ismerjük (1271), nem kétséges azonban, hogy elemeiben már a tatárjárás előtti évtizedekben kialakult autonómiájukat IV. Béla is megerősítette, sőt a korábbihoz képest alighanem bővítette, ugyanazon indokból, mint minden vendégtelepes közösségét: „hogy a meghatározott törvényt élvező népek száma növekedjék". A nagyobb arányú bevándorlás kétségtelenül 1242 után indult meg. A korábbi településterület hatalmasan kitágult, a Poprádig, sőt azon túl, a Hernádtól délre pedig, Gölnicbánya vidékén egy teljesen új településtömb jött létre. Az új jövevények német területekről jöttek, de csak részben voltak „szászok". Késmárk telepeseinek első hulláma Thüringiából származott. Nyomai vannak, hogy az új telepesek részben Dél-Bajorországból, részben a német Érchegység vidékéről, részben Sziléziából jöttek a Szászföldön kívül. A különféle eredetű telepesek aztán itt ahhoz hasonlóan ötvöződtek össze sajátos nyelvi–etnikai csoporttá, mint ahogy a szomszédos szlovákság az őshonos szláv lakossággal egybeolvadó lengyel, morva, rutén telepesek ötvözetéből nyerte el etnikai arculatát. Valószínű, hogy annak a 24 településnek a többsége, amelyeknek plébánosai majd a 14. század folyamán létrehozzák a „24 királyi parochus testvérisége" elnevezésű testületet, az 1242 utáni három évtizedben alakult ki. Lélekszámuk, kollektív földbérük és katonaállítási kontingensük alapján, 1270 táján már 24–25 ezer körül lehetett.

A Szepesség kibontakozó városiasodása annyiban is analóg a zólyomi országrésszel, hogy a kikristályosodási pont itt is a bányászat megindulása és rohamos fellendülése volt. Az úrvölgyi és óhegyi rézbányák megnyitását néhány év választotta el attól, hogy a „szepesi erdőben", Gölnicbánya vidékén is megindult az ércfejtés. Magát a várost közvetlenül az 1255 utáni években alapította egy ugyanolyan tőkés jellegű konzorcium, mint a Garam mellett Besztercebányát. Teljes jogú városprivilégiumát az alapításkor kapta IV. Bélától, később IV. László már csak megerősítette azt (1276). A bányászat egy évtizeden belül megindult Iglón is. Gölnicbánya alapítása révén a megelőző fejezetekben felvázolt három tájegység kezdett is összekapcsolódni a fellendülő kereskedelem nyomán az 1250–60-as évek fordulója után. Nyugat felől egyrészt a Garam-vidék, másrészt a Turdossinon át megnyíló lengyel út nyomában a liptói részek fellendülése sugárzott ki errefelé, kelet felől a két városiasodó nagyobb királyi vendégtelepes község, Kassa és Eperjes kezdett

kapcsolódni e vidékhez. A szepességi falvak közül elsőnek Késmárk emelkedett ki, már IV. Béla életében elnyerte a városprivilégiumot (1269). Az 1245 után újratelepített Lőcse is városias jellegű településsé nőtt ki még az 1260-as években. A szászok privilégiuma már kifejezetten „városnak" nevezi, sőt ez lett a korábbi központi szerepű Szepesváralja helyett a szász „tartomány fővárosa" (*civitas provincie capitalis*, 1271).

E minőségi – szerkezeti – átalakulás aztán visszahatott a telepítés szférájára. Gölnicbánya hatalmas határt kapott a lakatlan környező erdőségben. Már az alapítás után két évtizeddel „a város határain belül létesült falvakról" olvashatunk egy oklevélben (1276). A 14. században tíz olyan irtásfaluról tudunk, amely Gölnic eredeti várostatárán belül létesült.

A Szepesség abban az értelemben sem volt „csonka társadalom" már a tatárjárás előtt sem, hogy itt már a nagybirtok is megkezdte térfoglalását. IV. Béla, új politikájához híven, folytatta az adománypolitikát, hiszen része volt ez a korábban megismert elvnek: a telepítés ügyén is megosztozott a nagybirtokkal. A Szepesség északi felét lényegileg két család, a Görgeyek és a Berzeviczyek ősei telepítették be a következő évszázad folyamán, akikkel csak a Zsegraiak vetekedhettek e tájakon. A különbség annyi a zólyomi térséghez képest, hogy Béla király itt nem „megteremtette" a nagybirtokot, hanem meglévő alapokból kiindulva engedte szabadra kifejlődését, másrészt a vidék sajátossága, hogy az itteni arisztokrácia javarészt német polgári eredetű. Az ellensúly szerepét Szepesvára uradalmi szervezete játszotta. Hogy az uradalomból még számottevő birtokállomány maradhatott, azt közvetve igazolja, hogy még Kun László is méltónak tartotta azt kiutalni anyjának özvegyi javadalomként (1275–1280). Szepesvára királyi uradalma csak Kun László utolsó évtizedében indult meg a teljes szétforgácsolódás útján.

A Szepesség is „mintaterep" volt IV. Béla komplex telepítő- és „társadalomszervező" politikájában. A keletebbre eső vidéken is előrehaladt az uradalmak, *predium*ok megyévé alakulása, de már korántsem jutott olyan szintig, mint nyugatabbra. A legfontosabb mutatót a várépítés adja kezünkbe. A régi „szent királyok vadaserdeinek" Zólyomtól és Szepestől keletre eső sávjában és környékén az 1240–50-es években nem kevesebb mint nyolc korszerű kővár (Murány, Szádvár, Füzér, Sáros, Toboly, Patak, Bereg, Baranka) és két királyi kúria (Tornagörgő és az ugocsai *domus regalis*) épült fel. Minthogy pedig a zólyomi és szepesi térség négy királyi építésű új vára is ideszámítandó, a számokban kifejezhető arány azt mutatja, hogy a bizonyosan Béla király által 1242 után építtetett vagy korszerűsített királyi várak csaknem 38 száza-

léka, az egész 1270 körüli országos várhálózat kereken 15 százaléka az egykori erdőrégióra, a királyság új uradalmi bázisára esik. Az új várak kettős funkciót láttak el: védelmi–stratégiai szerepük mellett királyi uradalmi központok voltak. Sőt egy harmadik összefüggés is kibontakozik. A várak többsége (Zólyom, Liptó-Nagyvár, Szepesvár, Füzér, Sáros, Patak, Bereg), de az egyik kúria, az ugocsai Királyháza is valamely szabad vendégtelepes község, sőt falucsoport (olykor már város) felett, közelében, azzal valamiféle területi–funkcionális összefüggésben épült fel. Ami arra mutat, hogy kezdetben IV. Béla nemcsak Zólyomot és a Szepességet tartotta szem előtt, hanem az egész korábbi erdőrégiót.

Erre egyéb jelek is vannak. A király hűbéries jellegű, hadakozásra kötelező adományrendszere, a „prédiális" intézmény főként Sáros, Szepes, Gömör, Abaúj, Zemplén megyék területén jelentkezik. Ezen túl azonban egyik-másik erdőuradalomban, mindenekelőtt Beregben és Ugocsában a 14. századra kialakuló *-háza*, *-falva* képzésű kisnemesi falvaknak nem csupán megléte, hanem közelebbi településszerkezeti sajátosságai is nem alap nélkül vetik fel a gondolatot, hogy a zólyomi és szepesi térségben megismert „jobbágyfiú" telepítések azonos tőről fakadó hajtásairól lehet szó. A legélesebb a kép Ugocsában, ahol a Tisza, a Túr és a Batár folyók által határolt területen tucatnyi bukkan elő belőlük a 14. században – ugyanaz a települési szerkezet, mint Turócban vagy Szepesben. Közelebbi nyomok is mutatnak a párhuzamra. Az 1300. évben négy határszomszédos településen négy korábbi birtokos utódai, Forgolány, Öszvény, Péter és Tivadar fiai – „ugocsai nemesek" – tűnnek elő. E települések néhány évtized múlva már Forgolányfalva, Öszödfalva, Péterfalva és Tivadarfalva néven szerepelnek. A névadó ősök 1250–60 táján éltek és nyerhették el adományul két-három ekealjnyi nagyságú földjüket. Földjeik zárt tömbje és megnevezésük territoriális jellege (*nobiles de Ugacha*) nyilvánvaló párhuzama a IV. Béla hadi–telepítési akciói által létrehozott *nobiles de Thurocz, de Lypthou* társadalmi képletének. Az elsőként említett Forgolány neve (*Fargalan, Fulguran, Fulgiar*) valószínűleg a *Folkram* formára megy vissza, szász „vendég" lehetett tehát, mint az északi részeken számos helyi nemes őse. Lehettek köztük egykori várjobbágyok és egyéb szabad magyar elemek, akik más vidékről húzódtak ide, mint a gödényháziak, akik az újkorig őrizték szamosháti nyelvjárásukat. Ha ilyen analógiák mutatkoznak a forrásszerűen inkább ismert végpontokon, Turócban és Ugocsában, megkockáztatható a feltevés, hogy IV. Béla eredetileg közös elvek alapján szándékozta megszervezni örökül kapott „erdőuradalmaiban" a kisbirtokos–hadakozó réteget, a

helyi nemességet. Ha idővel a mű mégis félbemaradt, vagy csak helyenként jutott el kiérleltebb formákig, az már valószínűleg a politikai viszonyok alakulásának számlájára írandó. Pontosan a kiérlelt és elmosódottabb formák között húzódott az 1262. évi országfelosztás határvonala.

Nem maradt torzó ezzel szemben a telepítőpolitikának a zólyomi és szepességi „mintaterepeken" oly határozott módon kirajzolódó ága, a kiváltságolt agrár jellegű, sőt hovatovább iparos-kereskedő, részben várossá fejlődő szabad vendég telepesek összefüggő településcsoportjainak létrehozása. Abaúj északi és Sáros déli felén már módunk volt korábban megfigyelni annak az összefüggő településláncnak a kialakulását, amely a vizsolyi ispánság régi német telepes falvaihoz és a füzéri királyi uradalomhoz kapcsolódva Szina, Kassa tágas határán át Eperjes, Sáros és Kisszeben új német településeiig nyúlt fel. E három sárosi telepes falu az új ispáni vár mellett a Tarnóc völgyében már IV. Bélától nyert közös kiváltságot, amit III. Endre megerősítő oklevelének (1299) említéséből ismerünk. Mindhárom település kivétetett „a szepesi vendégek módjára" a sárosi várnagy joghatósága alól, aminthogy az egész vidék minden jel szerint a Szepesség felől települt be. A további fejlődés azután e térségben is a gazdasági erőkön, a lengyel kereskedem megnyílásán múlt, ami már a századvég fejleménye. Ennek következménye, hogy Eperjessel együtt Sáros és Kisszeben is városi rangot kapott (1299).

Egy sávval keletebbre a pataki erdőuradalom területén Patak már 1261 előtt városi jellegű kiváltságokkal élt, hogy utóbb ugyanezeket nyerjék el a szomszédos Sátorhegy aljában élő „sátorelői" (újhelyi) telepesek (1261). Tovább keletre, a beregi erdőuradalomban, a kijevi kereskedelemnek az „Orosz kapun" (Vereckén) át a tiszai részek felé vezető útvonalán szintén volt már egy korai telepes falu, Luprechtszásza (Beregszász), mely a tatárjárás után egyike volt a városi privilégiumot nyert településeknek (1247). Minthogy az új királyi vár a régi Borsova helyett e településtől alig 10 km-re épült fel Beregben, az előzőkhöz hasonló szerkezet jött létre. Az ugocsai vidék abban különbözött a beregitől, hogy a telepesek itt csak a tatárjárás után jelentek meg, legkorábban a vidék mezőségi központján, Nagyszöllősön. A település már István ifjabb királytól nyert városprivilégiumot (1262). Szatmárnémetivel együtt itt húzódott a tatárjárás után kialakuló magyarországi városhálózatnak – Erdélyen kívüli – legkeletibb pereme. De a szabad telepesek nem álltak meg a Tiszán innen, hanem új rajaik a folyó túlsó partján már jóval 1262 előtt megalapították Szászfalut (utóbb Nagyszász), majd a Tisza partján épült új „királyi ház" mellett Felszászt. Ez utóbbi hamarosan felvette a királyi kúria

után a Királyháza nevet, és privilégiumot kapott (1272). Az új kiváltságolt települések és a király új uradalmi rezidenciája közti kapcsolat itt még a helynév alakulásában is kifejezésre jut. A keletibb, hatalmas máramarosi erdőség kezdődő betelepítése viszont – éppen Bereg és Ugocsa felől – már az 1270 utáni évtizedekre maradt.

Szemlénk végére érve megállapítható, hogy az egykori „fekete erdők" régiójában kelet felé haladva lényegileg mindenütt a Zólyomnál és a Szepességben megismert elvek és szerkezet körvonalaira bukkanunk, még ha ezek itt-ott elmosódottabbak is, vagy nagyságrendi arányaikban nem foghatók a „mintaterepekhez". Egyedül ebben a keletibb sávban a tíz új királyi vár mellett – azokkal funkcionális összefüggésben – négy erdőuradalomban (Sáros, Patak, Bereg, Ugocsa) hét városnak az alapjait vetette meg IV. Béla király. Ha most már az egész új koncepcióban fogant széles telepítési sávot tartjuk szem előtt, az egész erdőuradalmi térségben 1242–1270 között nem kevesebb mint 18 város jött létre. Más szóval: a 13. század utolsó harmadára kialakult városhálózat – a kései középkori városszerkezet alapja – több mint egyharmada IV. Béla új uradalomszervező politikájának az eredménye.

Ezzel jelentőségében vetekedő eredmény, hogy a megtárgyalt északi és észak-keleti félkaréjban IV. Béla uradalomszervezései vetették meg az alapját a kései középkori (s az újkorig érvényes) közigazgatási egységeknek. Egyetlen erdőuradalom volt, a pataki, amelyből a század utolsó harmadának nagy birtokadományai miatt nem alakult megye; az ispánság beolvadt Abaúj és Zemplén területébe. Zólyomtól Ugocsáig öt erdőuradalomból (*predium*) már IV. Béla életében általában „kerület" (*districtus*), majd hol az 1270-es, hol az 1290-es évektől az 1320–30-as évekig kilenc megye (*comitatus*, *provincia*) fejlődött ki a szokásos megyei tisztikarral (Zólyom, Turóc, Liptó, Árva, Szepes, Torna, Sáros, Bereg, Ugocsa). Máramarosban viszont a tulajdonképpeni „uradalomszervezést" a készen kapott modell szerint csak III. Endre kezdte meg (1300), hogy aztán néhány évtizeden belül a folyamat ott is lezáruljon. Ha pedig az erdélyi félkaréjt most kihagyjuk, mert itt a telepítés ügyét a király meglévő etnikai autonóm erőknek, a székelyeknek és szászoknak engedte át (a románok nagyobb arányú betelepítése pedig 1270 után, s akkor már elsősorban a nagybirtok aktivitása révén folyt), a nagy félkör végén, már lent délen, megint van két terület, amelynek alapjait IV. Béla telepítő és uradalomszervező tevékenysége rakta le: Hunyad és Krassó megyéét. Erre mutat mindenesetre, hogy e várakban oly szegény országrészben éppen itt épült két királyi vár: a már meglévő hátszegi (Hateg) román földtől és bizo-

nyos Dragun és Kodoch nevű kenézek földjeitől északra Déva (1264 előtt), lejjebb pedig Érsomlyó vára. Egy időben szerepel Krassó területén egy „somlyói ispánság" is, amely alighanem párhuzamba állítható az északi erdőispánságokkal. E táj azonban már elvész a szem elől a forrásnélküliség homályában.

11. A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÉS A GAZDASÁGPOLITIKA ÁTFOGÓ REFORMJA. VÁROSPOLITIKA

IV. Béla reformpolitikája a tatárjárás után egyetlen kiágazásában sem előzmények nélküli. Minden ágon inkább arról van szó, hogy a király kitapintotta azokat az elemeket, kezdeményeket vagy motívumokat, amelyek már az 1241 előtti évtizedekben a fejlődés mélyén az új csíráiként jelentkeztek, hogy aztán ezeket alapul véve az elszórt előzményekből rendszereket formáljon ki. Téves az a régebbi közkeletű vélekedés, hogy a várost IV. Béla „teremtette meg" a tatárdúlás után. A magyar várostörténetnek van egy korai előtörténete, sőt már a 12. század derekát követő évszázad folyamán némely alapelemeiben kezdetét veszi a magyarországi urbanizáció leválása az archaikus vonásokat őrző „keleti" szféráról, hogy fokozatosan a városiasodás „nyugati" típusába tagolódjék be. Fehérvár és Esztergom bonyolult és archaikus szerkezetükben tagolt korai „latin" városmagvain kívül egyértelműen persze egyelőre még csak Pest, Selmecbánya és Nagyszombat számít ide. Az utóbbi kettő már IV. Béla tatárjárás előtti alkotása (1235–39, 1238). Tágabb értelemben még idevonható az erdélyi Radna és Beszterce, valamint az erdélyi szászok már ez idő tájt kétségtelenül városias jellegű két központja, Nagyszeben és Brassó. Ha Zágráb-Váralja kiváltságolt „latin" kereskedőtelepét is ideszámítjuk, kereken tíz új típusú várost tarthatunk nyilván 1241 körül, amelyeket tehát már nemcsak az elemi és legtágabb értelmű települési és gazdasági kritériumok, hanem jogi–társadalmi ismérvek is igazi várossá avatnak.

Amikor IV. Béla 1242 őszén számba vette az örökséget, természetesen nem csak e maroknyi új várossal számolhatott. Igaz, veszteségként kellett betudnia az egy évszázaddal előbb még számon tartott „78 város" (Abú Hamíd) túlnyomóan nagy többségét, mely szám mögött zömmel a régi ispáni székhelyek váraljai települései húzódtak meg. E korai „váras helyek" többsége az elmúlt évszázad folyamán visszavonhatatlanul kihullott a városiasodás tartalékából. Sok ispáni vár már a 12. században jelentőségét vesztette, az átren-

dezôdő árucsere új helyi központokat alakított ki. Egy másik csoport nem feltétlenül a városiasodás tartalékából, hanem a királyi hatalom rendelkezési állományából esett ki: azok az ispáni központok, amelyek egyszersmind egyházmegyei székhelyekké váltak (Veszprém, Bács, Csanád, Szerém, Gyulafehérvár). Az egykori ispáni központoktól függetlenül létesült egyházmegyei székhelyeken (Pécs, Vác, Eger, Várad) pedig IV. Béla nem tehetett egyebet, minthogy a várospolitikát átengedi az egyháznak.

Mivel számolhatott IV. Béla a tatárok kivonulása után az örökségből? Adva volt egyrészt egy szerkezeti képlet az ország akkori kereskedelmi hálózatának három kulcspontján (Fehérvárott, Esztergomban és Zágrábban), ahol a városterület egyik magvában maximális gazdasági és jogi feltételek alakultak ki, hiányzott azonban a város topográfiai és védelmi egysége. Másrészt adva volt egy képlet az ispáni „váralják" formájában, amelyeket a védelem és a forgalmi helyzet kedvező adottságai jellemeztek, de mint településtípus sem a társadalmi–jogi feltételek mérvét tekintve nem volt igazi város, sem topográfiai tekintetben nem alkotott egységet, következésképpen gazdasági energiáit sem volt képes akadálytalanul kibontakoztatni. Harmadszor adva volt egy modell a néhány kiváltságolt „új típusú" város formájában, amelyek épp azáltal hordozták az új csíráit, hogy bennük már valóra vált a településforma társadalmi–jogi és topográfiai egysége, viszont védelmi szempontból voltak esendők. Ami tehát a kifejlett középkori város komplex ismérveiből megvolt az egyikben, az hiányzott a másikból. Éppen e heterogenitás mutatta, hogy a magyar várostörténet „második fejezete" még épphogy csak elkezdődött. E háromféle modellen kívül természetesen az örökséghez tartozott még egy negyedik féle településtípus is, a városfejlődés természetes és tág értelmű „tartaléka": azok a szabad vendégtelepes falvak, amelyek mindenféle feudális központtól, vártól függetlenül szerte az országban már a 12. század dereka óta létesültek, és a századforduló után olykor már kiváltságlevelet is nyertek. E településtípus városmag mivoltát már éppen IV. Béla ismerte fel a tatárjárás előestéjén, Nagyszombat várossá emelésével.

Nemcsak a szerkezet őrzött archaikus vonásokat a 13. század derekáig, hanem a királyi politika is. A korai magyar királyságot elemi gazdasági érdek késztette, hogy részint a megműveletlen földek kultúrtalajjá alakítására, részint a regále-jövedelmek növelése céljából mind földművelő, mind kézműves és kereskedő jövevényeket minél nagyobb számban hívjon az országba. E fiskális és telepítéspolitikai szemlélet hosszú ideig nem differenciált paraszt és polgár közt. Mindkét fajta jövevény egyaránt – számottevő különbségtétel

nélkül – számíthatott tehát a „vendégjogra" (*libertas hospitum*). Természetesnek tűnt, hogy a városias település is ugyanazt a jogot élvezze, mint bármely kiváltságolt falu; végül is mindkettő egyazon elv, a telepítőpolitika (*congregatio hospitum*) kiágazásaként került közös nevezőre. Ez a magyarázata, hogy például az ispáni várak váraljai települései, még ha „városiasak" voltak is, az általános hospeskiváltságokban részesültek. Ilyen értelemben olvadt tagolatlan módon a régi szemléletben a város fogalma a „telepítés" fogalomkörébe. Az új csírája ott jelentkezett, ahol valamely gazdaságilag erős és társadalmilag öntudatos kereskedőcsoport – a Rajna környéki *wik* kommunális öntudatának hordozója – kieszközölte a Nyugaton kialakult teljesebb autonómiát, melynek magyarországi megjelölése a 13. századra már a „fehérvári polgárok szabadsága" volt (*libertas civium Albensium*). A királyi hatalom fordulata viszont akkor következett be, amikor ezt az együttest, a „polgári szabadságokat" tudatos politikai eszközként alkalmazta, mint IV. Béla Nagyszombat kiváltságolásánál (1238): a fehérváriak kiváltságával ruházta fel e „Szombathelynek nevezett helyet" – vásárhelyet – azzal a figyelemre méltó indoklással, hogy a település „igen alkalmas helynek látszik vendégek betelepítésére" (*locus... hospitibus congregandis aptissimus videatur*). Az „alkalmasság" ismérve: a település az Esztergom felől Prágába vezető kereskedelmi út („cseh út") átkelőpontján, a Kisalföld és a Kis-Kárpátok találkozásánál feküdt. Ez az első pillanat a magyar történelemben, amikor egy uralkodó immár meg is nevezte a városfejlesztés tényezőjét. Ami itt már a tatárjárás előtt formálódott, nem egyéb, mint a „telepítéspolitikából" vagy alsóbb kezdemények királyi szentesítéséből, egyszerű fiskális szempontok érvényesítéséből kiágazó és önállósuló új minőség: várospolitika.

A király eszköze a városprivilégium volt. A városfejlődés alapvetően természetesen nem jogi, hanem gazdasági tényezők függvénye. De a jog mégsem valami mellékes és járulékos tényező a középkori urbanizáció növekedési törvényszerűségeiben. A feudalizmus kiváltságokkal tagolt és felszabdalt rendjében egyetlen társadalmi csoport sem képes kibontakoztatni latens energiáit „felülről" szankcionált előjogok hiányában. Azáltal, hogy IV. Béla a korábbi előzményekből és csírákból a tatárjárást követő években rendszerré formálta a tulajdonképpeni városi kiváltságot, három felismerést összegezett. Tudatára ébredt, hogy bármilyen kedvező – „alkalmas" – helyzetű valamely település sem gazdasági energiáit, sem telepítési vonzerejét (következésképpen a királyi jövedelmet növelő fiskális jelentőségét) nem képes optimális módon kifejteni, ha a „vendégjog" hagyományos korlátozásai között marad.

A másik felismerés az államstruktúrában bekövetkezett változás konzekvenciáinak levonását jelentette. A megyésispán tényleges magánhatalma a század derekán már valamilyen mértékben szükségképpen a király és a „vendégjogú" városias helyek közé ékelődött. Az ellenszer ott rejlett a „fehérvári szabadságokban", ami jogi szempontból tulajdonképpen nem egyéb volt, mint a feudális *immunitas* elvének alkalmazása egy-egy polgári közösségre. Minthogy a részletek a fehérvári kiváltságokban pozitíve adva voltak, önként következett a Nagyszombatnál már érvényesített harmadik felismerés: valóságos „közösség" (*communitas*) azáltal keletkezik, ha a városi népességnek nem csupán egyik magva, hanem az egész település elnyeri a homogén kiváltságolt státust.

A városprivilégium sarkalatos pontja, ahol elválik a hospeskiváltságtól, mind az igazságszolgáltatás, mind az igazgatás és a gazdaság szférájában az *immunitás* adománya, amit a kor kiváltságlevelei inkább az *exemptio* (az ispán joghatósága alól való „kivétel", mentesítés) néven neveznek. Az *immunitas* nem korlátozódott az igazságszolgáltatásra, hanem felölelte általában a városigazgatást, minthogy a két fogalomkör a középkorban még szinte megbontatlan egységet alkotott. Minden városban elvszerűen megszűnt az ispán „megszállási" (*descensus*) joga. A királyt földesúri jogon megillető földbért, amely a polgárok telkeire egy összegben kirótt pénzbeli *census*sá alakult, a városi hatóság hajtotta be és juttatta el a királynak. Valamennyi városprivilégium elmaradhatatlan és központi jelentőségű pontja, hogy a település a jövőben „szabad vásár" (*forum liberum*) jogával él, azaz a vásár joghatósága a város birtokába ment át, és a vásárvámot ezután a városi hatóság emberei hajtották be. Mindezekhez járult, hogy a városok által meghatározott kvóta szerint kiállított fegyveresek nem a megyésispán, hanem akárcsak a nemesek, a királyi zászló alatt, *sub vexillo regio* vonultak hadba.

A városprivilégium igazi jelentősége azon a ponton mérhető le, hogy kik váltak részesévé a „polgári szabadság" összességének. A város azáltal emelkedett a szabad vendégtelepes falu fölé, hogy a település egész népessége (s elvileg bárki, aki a jövőben betelepül), bármiféle jogállapotú volt is eredetileg, a kiváltságolás révén részesévé vált e magasabb fokú „szabadságnak". Ez az a *punctum saliens*, ahol a város képlete elhatározó módon átfordult a régiből az újba, végképp megszabadulva archaikusan heterogén jogi, társadalmi és topográfiai szerkezeti örökségeitől. A privilégium azáltal vált a társadalmi mobilitás tényezőjévé, hogy egyetlen politikai aktussal a település egész lakosságát, olykor társadalmi minőségében eredetileg igen heterogén „népét" au-

tonóm polgári közösséggé (*universitas* vagy *communitas civium*) avatta, mely ezáltal egyszersmind jogi személlyé emelkedett.

A tatárjárást követő csaknem három évtizedből IV. Bélának (Szlavóniát nem számítva) tizenkét magyarországi városprivilégiuma maradt korunkra teljes szövegében: Zólyom (1243), Pest (1244), Korpona (1244), Körmend (1244), Beregszász (1247), Nyitra (1248), Bábaszék és Dobronya (1254), Besztercebánya (1255), Németlipcse (1263), Liptóhibe (1265) és Késmárk (1269) kiváltságlevelei. Szűkebb kör ez, mint amit a régebbi irodalom idevont, válogatás nélkül minden kiváltságlevelet „városprivilégiumnak" fogva fel, melyek pedig világos kritériumok szerint valamely település egyszerű „vendégjogait" foglalják össze vagy erősítik meg. A privilégiumok tizenkét települést érintenek (Pest jogai szálltak át Budára). További esetekben valamely későbbi megerősítés vagy jogbővítő oklevél hivatkozik néhai „Béla király privilégiumára". Teljes városi jogokat kapott Gölnicbánya (1255 után), Patak (1261 előtt), Désvár (1261), és egy kései hivatkozás (1458) szerint még Szeged nyerte el IV. Bélától a fehérvári kiváltságokat. Idevonható még az a két új városprivilégium is, amelyeket István ifjabb király még társuralkodóként bocsátott ki: Sátoraljaújhelyé (1261) és Nagyszöllősé (1262). Együttesen tehát huszonkét kiváltságolást tarthatunk számon, mely körbe még nem számítanak bele az éppen IV. Béla által létrehívott, dinamikusan fejlődő, de egyelőre csak a szabad vendégtelepesek szabadságaival felruházott új keletű városmagok (Kassa, Eperjes, Sáros, Kisszeben, Lőcse).

Településtipológiai és regionális szempontból bizonyos szerkezeti sajátosságokat olvasunk le IV. Béla városfejlesztő politikájának számba vehető eredményén. Az újonnan kiváltságolt helységek sorában meglepően kevés a régi ispáni váraljai település. A negatívum magyarázatra vár. A bármiféle feudális központtól függetlenül már a tatárjárás előtt létrejött s a „vendégek" kiváltságaival felruházott telepes falvak köre is viszonylag szerény (Korpona, Beregszász, Patak, Körmend). Az új városok kereken fele vagy új alapítás, vagy valamely szerény faluból új telepítéssel létrehozott, egyetlen aktussal várossá emelt település. Még feltűnőbb az arány, ha földrajzi és telepítéspolitikai szempontból tekintjük át az új városok állományát. Az új kiváltságolások nagyobbik fele az újjászervezett „erdőuradalmak" régiójára esik. A várospolitika számokban mérhető eredménye egyelőre az északi sávon jelölte ki a városhálózat bővülésének súlypontjait, aminek magyarázata a megelőző fejezetek ismeretében már kézenfekvő. Az összképen sokat módosít természetesen, ha tekintetbe vesszük a városhálózatnak már a tatárjárást megelő-

zően kialakult új típusú elemeit (Fehérvár, Esztergom, a négy régebbi erdélyi német város, közbül pedig a püspökiek, kivált Pécs és Várad).

Rávetítve a privilégiumokat az ország meglévő kereskedelmi hálózatára, bizonyos rendszer, körültekintő aránykeresés körvonalai bontakoznak ki a sorozat mögött. A cseh-morva kereskedelem kulcspontján megvolt már Nagyszombat, a Garam-melléki bányavidéken pedig Selmecbánya. Az utóbbihoz illeszkedett – a másik irányban Esztergom vonzásában – a két legkorábban kiváltságolt új város a zólyomi „mintaterepen", Zólyom és Korpona, utóbb még a két kisebb zólyomi városka. E két északnyugati körzet közé illeszkedett funkcionálisan Nyitra kiváltságolása. A Dunántúlon a velencei kereskedelem akkori két főútvonala, a két *via Latinorum* metszéspontja jelölte ki Körmend korai fontos funkcionális helyét. Pest privilégumának megerősítése az ország gazdaságföldrajzi közepének stabilizálását jelentette. Innen egyelőre két főútvonal, *via publica* vezetett sugarasan a Dunától keletre eső országrészekbe. Az északibb „sóút" (Szolnok–Szalacs–Szatmárnémeti) végpontján Dés helyezkedett el. A délibb, marosi út közvetítő központjában viszont Szeged nyerte el kiváltságait. A lengyel kereskedelem majd csak Béla halála után élénkül meg, itt egyelőre csak városmagok keletkeztek (Kassa, Eperjes stb.), de a keleti leágazásban megint csak egy korai kiváltságolt várost találunk: Beregszászt. Béla király mindjárt a tatárok kivonulását követő években, az ország kereskedelmi vérkeringésének ütőereit kitapintva kezdte el kijelölni a különböző országrészekben a gazdasági csomópontokat, amelyek jogi kiemelést érdemeltek.

E törekvés logikus folytatása, egyszersmind a gazdasági és országvédelmi szempontok együttes érvényesítése volt az évtized legfontosabb – máig kiható – mozzanata, Buda megalapítása.

Lehetséges, hogy Pesttel szemközt, az akkor „pesti hegynek" nevezett magaslaton már a tatárjárás előtt is volt egy szerény kis település a majdani Várhegy északi részén. Az új Buda azonban nem ennek az elképzelhető kis falunak és vásárhelynek köszönhette létrejöttét, hanem három tényező egybeesésének: erődítésre kiválóan alkalmas terepviszonyainak, a túlparti Pest kiváltságolt polgársága közelségének, egyszersmind kereskedelmi szempontból központi fekvésének és Béla király tudatos elhatározásának, hogy a Zágráb esetében már kezdeményezett modellt országa szívében, a stratégiailag oly fontosnak tartott Duna-vonal egyik pontján is alkalmazza. IV. Béla 1247-ben adta ki döntő jelentőségű rendelkezését, hogy Pest német polgárai a Duna másik partjára, a hegyre telepedjenek fel, és az ottani magyar telepe-

sekkel együtt korszerű kőfallal kerítsék körül a magaslatot. A rendelkezést közvetlenül nyilván az a korábban már említett hír váltotta ki, hogy a mongolok meghirdették az Európa elleni általános háborút.

A király már nyolc év múlva kijelentette, hogy „a pesti hegyen nagy tömegű emberrel megtöltött várat építettünk" (1255). Az új város hosszú időn át ingadozó nevének egyetlen állandó tagja van: a „vár" (*castrum*). Maga az elnevezésbeli ingadozás az új város alapítóinak kettős topográfiai, társadalmi és etnikai eredetét tükrözi. Hol „Budavár" (*Castrum Budense*) volt az új erődített város neve az óbudai magyar jövevények után, hol a pesti német polgárság után a „pesti hegy" vára, többnyire „Pestújhegy vára" (*Castrum Novi Montis Pestiensis*) vagy „Pestújvár" (*Novum Castrum Pestiense*), aminthogy a túlpartiak Pest régebbi német nevét (*Ofen*) is átvitték kiváltságaikkal együtt új településükre. Minthogy a pesti németek zöme és társadalmi elitje átköltözött, eleve Pest korábbi, csak nemrég (1244) megerősített kiváltságai szerint rendezkedett be az új város. A domináns, városvezető csoport az a jórészt délnémet (zömmel alsó-ausztriai, bécsi) származású, egy személyben kereskedő, pénzügyi vállalkozó és földbirtokos–lovagi jellegű, *comes* címet viselő rétegből került ki, amely Pesten már a tatárjárás előtt vezető szerepet vitt. A városalapítók kétféle származáshelye és etnikai eredete sajátságos települési és egyházi kettősséget hozott létre. A Várhegy északi része, „Szombathely" környéke új telepesekkel gyarapodva is megmaradt magyar településnek. Itt volt épülőfélben (1257) templomuk, a Mária Magdolna-egyház. A középső és dél felé keskenyedő, de nagyobbik rész a Pestről felköltöző németeknek jutott. Itt épült fel (1248–1269 között) a város főtemploma, akkor a németek plébániája, a Boldogasszony-templom, a Mátyás-templom elődje. A két közösség külön-külön szabadon választotta papját. Szintén a települési dualizmus lenyomata, hogy a városnak két vásártere volt. Az északi részen, „Szombathelyen" a magyarok, a déli félen (a mai Dísz téren), hamarosan országos vásárok színterén a németek tartották a vásárt. A település topográfiai kettőssége és a közösségi életnek ezek az elkülönülő egyházi és gazdasági keretei azonban az alapvető vonatkozásban, a polgári „szabadság" terén már nem osztották meg a városlakosságot. Pest kiváltságai – végső fokon a „fehérvári szabadságok" – elvileg éppoly osztatlanul vonatkoztak a teljes jogú polgárrá vált magyarokra (*cives Hungari*) és németekre, ahogy az erődítés, a *castrum* is osztatlan védelmi–topográfiai egységként ölelte körül az egész települést. Más kérdés, hogy az autonómia gyakorlása, a városvezetés hosszú időn át, a 15. századig a súlyosabb német elem kezén volt.

A középkori Magyarország első kiváltságolt erődített városa a középkori urbanizáció minden lényeges jegyét magán viselte. Az utcahálózat, legfőbb szerkezeti elemeiben, már az első évtizedekben kialakult. Az utcák három irányból, három kapun át vezettek a vár két gazdasági fókuszába, vásárterére. Nyugati irányból a „Zsidó kapun", a Duna felől a „Szent János kapun" át lehetett megközelíteni a déli nagy vásárteret, észak felől a „Szombat kapun" (ma Bécsi kapun) át vezetett az út a szombati piacra. Az utóbbi kapuhoz közel rendezkedett be a később *Kammerhof* vagy „régi királyi ház" (*antiqua domus regis*) néven emlegetett pénzverő műhely (1255), minthogy a város Esztergom mellett korán pénzverő kamara székhelye is lett. A városalapítás tervszerűségét mutatja, hogy az eredeti telekméretek az utca felőli fronton az egész városban szabályszerűen háromféle nagyságot mutatnak (9–10, 13–15, 18–20 m), ami feltehetően a polgárok vagyoni szintjének kategóriáit tükrözi, egyben más-más háztípust is hordozva. A magaslaton fallal kerített városhoz a Várhegy aljában északról és délről egy-egy korábbi település külvárosi jellegű „váralja" gyanánt csatlakozott. Az északkeleti lejtőn, a Duna felé a magyar lakosságú külváros – a Víziváros magva – neve utóbb „Szentpéter" lett. Dél felől viszont, a Tabán és a Gellért-hegy lába között a tatárjárás előtti „Kispest" vagy Kelenföld (*Kreinfeld*) nevű német település vált Budavár váraljai külvárosává. Mindkettő igazgatásilag a budavári bírónak (utóbb a rektornak) volt alárendelve.

Budavár vagy Pestújvár nevében olyanformán hordozta a *castrum* képzetét, mint a régi ispáni központok *-vár* végződésű „váras helyei". Mégis egészen új típusú településforma jött itt létre. Maga a város lett a „vár", nem valamely feudális központ, melyhez a „váraljákat" már kifejezetten polgári kötelékek kapcsolták. A feltételezés, hogy a Várhegy déli részén királyi palota létesült már IV. Béla korában, nem bizonyítható. A 14–15. századi palota helyén feltárt 13. századi falmaradványok valószínűleg a Várhegy legalacsonyabb pontját stratégiailag védő elővár („Vorburg") típusú erődítés maradványai, melyet magától a tulajdonképpeni *castrum*tól is fal választott el. Budavárat IV. Béla védelmi és gazdaságpolitikai szempontokat kombinálva alapította meg, de nem királyi „székhelyként", hanem kifejezetten és tisztán várospolitikai meggondolásokból: megteremtendő azt a modellt, amely a kiváltságolt város ismérvei közül az eleddig hiányzót, az erődítettséget is tartalmazza. Budavár eredendően erődített polgárvárosi mivoltában vált egy évtizeden belül az „ország közepévé" (*medium regni*). E megjelölés korábban Fehérvárt illette meg (1097, 1233) vagy Óbudát (1241), hogy aztán a tatárjárás után hamarosan az

új Budavár vonja magához (1250). A súlypont áttételét már elsődlegesen gazdasági mozzanatok irányították. Az új város már 1255 előtt megkapta azt a különleges kereskedelmi előjogot, amely akkoriban még egyedül csak Fehérvárnak járt ki: az országos vásártartás jogát. Az évi kéthetes sokadalom (szeptember 1–15.) természetes módon átvette Pest és Óbuda korábbi szerepkörét. Nem a királyi udvar jelenléte, hanem a kereskedelem erővonalai jelölték ki Budán az „ország közepét", meghatározván egyszersmind a kibontakozó magyarországi városhálózat centrumát és gazdasági súlypontját – a török hódítás torzításaitól eltekintve napjainkig.

Buda megalapításában csak két partner játszott szerepet: a király és a polgárság. Tervszerű városalapítás zajlott le az 1247. évet követően egy olyan terepen, ahol egyetlen feudális hatalmasságnak, megyésispánnak vagy püspöknek, egyéb egyházi intézménynek nem voltak öröklött előjogai. Budavára volt a legelső, kifejezetten királyi iniciatívára, tervszerűen alapított város Magyarországon. Egyetlen számba jövő előképe, Selmecbánya más variánst képvisel. Budán semmi nyoma, hogy valamely kereskedőtőkés vállalkozás játszott volna szerepet a városalapításban. A városalapítás tervszerű mozzanatai (mint a telkek, házhelyek említett szabályos kimérése) itt nem valamely tőkés vállakozás, hanem két jogilag egybeolvadó „organikus" közösségnek közvetlen királyi intenciókat követő működési mechanizmusát tükrözik – meglehetősen ritka változatként az alapított városok európai típusában.

Miközben IV. Béla Budavár megalapításával a korszerű erődített város „tiszta" modelljét kívánta formába önteni, alighanem tudatában lehetett annak is, hogy egyidejűleg új „fővárost" hozott létre. A pápához intézett levelében (1250) már félreérthetetlenül Budavár épülő falaira célzott, midőn az „ország közepének" kulcsszerepét hangsúlyozta a Duna-vonal megerődítése kapcsán. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az ország régi „közepét", Fehérvárt és egyházi *metropolis*át, Esztergomot – a korai városiasodás e két kikristályosodó pontját – sorvadásra ítélte volna. Sőt e két régi főváros helyzetének „megreformálását" Buda megalapításával párhuzamosan és azonos elvek jegyében határozta el az uralkodó.

Az archaizmus mindkét régi „főváros" esetében a településszerkezet topográfiai és jogi széttagoltságában állt, aminek leglényegesebb eleme a jellegzetes dualizmus volt: a többsejtű település domináns városmagva és gazdasági súlypontja, a kiváltságolt „királyi város" önálló telepként különült el a vártól. Fehérvárott a kivételesen nagy kiterjedésű és fallal kerített *castrum Albense* a korai Árpádok uralmi és szakrális központjain (a királyi palotán, a Bazilikán,

a Szent Péter-templomon) kívül az ispán és a királyi alapítású káptalan rezidenciáit, a prépost és a kanonokok „palotáit" övezte körül. A tulajdonképpeni város – a *vicus Latinorum* – északabbra, az utóbb „budai külvárosnak" nevezett *suburbium*ban terült el. Az utak is innen ágaztak ki Esztergom, Győr, Pest, Veszprém felé, maga a vásártér (*forum, teatrum*) mégis a várfalon belül, a Bazilika és a királyi palota között terült el, a vásár jövedelmén a prépost és a veszprémi püspök osztozott.

Alighogy a király elrendelte a budai Várhegy benépesítését, Fehérvárott is e mintát alkalmazva határozta el a polgárság és a vár elavult kettősségének felszámolását. A vár adva volt, csak el kellett rendelni a „latinok" és egyéb polgárok áttelepedését a meglévő falak közé. Minthogy az akció (*translatio civium in castrum Albense ac divisio terrarum castri*) 1249 végén már befejeződött, de még egészen frissnek számított, mert a prépost és a betelepült polgárok között még a jogviszonyok rendezése folyt (1249. november 28.), Béla rendelkezését 1249 tavaszára lehet tenni. A helyzet azonban csak látszólag volt egyszerűbb, mint a budai Várhegyen. Az intézkedés Achilles prépost és káptalanának jogait sértette. Az autonómiájuk teljességére törő polgárok elfoglalták a prépostság birtokait, lefoglalták a vásárt, és igényt formáltak a joghatóságra valamennyi várbeli egyházi telek felett. A prépost eleinte mereven ellenállt, de végül is a célkitűzéséhez ragaszkodó király „méltatlankodása miatt" (*propter indignationem regis*) engedni kényszerült, legalábbis részben (1250). Mivel Béla sem akarta túlfeszíteni a húrt, így hát kompromisszum született. A polgárság legfőbb gazdasági követelése, a *forum liberum* királyi szentesítést nyert, a várbeli vásár joghatóságát és jövedelmét a polgárközösség kapta meg; ezzel szemben a városterület és a határ nem vált szuverén birtokává, mert a király abba már nem mehetett bele, hogy a kancelláriáját irányító prépost szolgálattevőinek telkei polgári *jurisdictio* és adózás alá kerüljenek. Az a különös helyzet alakult tehát ki, hogy az ország legrégibb autonóm polgárközössége – a városi kiváltságolás mintája – erődített város birtokosa lett ugyan, de a városterület megosztott maradt, a polgári autonómián és joghatóságon kívül rekedtek a prépost és „népei". A régi és tekintélyes polgárközösség még azt a jogot is nélkülözni volt kénytelen, amely pedig oly sok közönséges szabad telepes községet is megilletett: a szabad papválasztást.

Még nehezebb volt a megoldás Esztergomban, ahol a fehérvári intézkedéssel egyidejűleg, kifejezetten a királyi tanács határozatára hivatkozva rendelte el a király a királyi város „maradék népességének" felköltözését a Kis-Duna

melletti *burgus*ból az erődített Várhegyre (1249. március 15.). Jóval szűkösebb terület volt ez a fallal kerített *castrum*, mint a fehérvári vár, ráadásul egészében már az érsek birtoka. A király kieszközölte, hogy az érsek a polgárok rendelkezésére bocsássa a várterület északi felét, de a polgároknak így is csak a „vár falain belüli maradék" (*totum residium infra muros castri*) jutott. A polgárság mindazonáltal itt is hozzáfogott a feltelepedéshez, polgári „paloták" kezdtek épülni a Várhegyen, közben azonban napirenden voltak a viszályok és összetűzések is a falak közt. Az egyházi hatalmasság és a polgárság sehogy sem fért meg egymással. „Ahol a remény szerint a béke anyját kellett volna dédelgetni, a béke mostohaanyja és a viszály kezdett uralkodni, eladdig, hogy az istentisztelet dallamába szörnyűséges visszhangként a polgárok kardcsattogása és pengéinek csörgése vegyült bele" – értesülünk néhány év múlva (1256). A kísérlet kudarcát hamarosan maga Béla kényszerült belátni és megvallani („nem volt az sem gyümölcsöző, sem hasznos királyi alapítás számára"), s rendelkezését visszavonva megengedi, hogy a polgárok visszatérjenek eredeti településükre (1256. december 17). Néhány éves közjáték után az esztergomi királyi város – *civitas Strigoniensis*, a fogalom szűkebb és minősített értelmében – visszaszorult eredeti *burgus* helyzetébe.

A fehérvári kompromisszum és az esztergomi kudarc a királyi várospolitika lehetőségeit szűk mederbe kényszerítő masszív gátak meglétére figyelmeztetett. Ezek éppen a legjelentősebb és legrégibb városok vagy városmagok esetében torlaszolták el a király elképzelései szabad kibontakozásának útját. Nemcsak a püspöki székhelyek többsége esett ki eleve rendelkezése alól, hanem gátakba ütközött valamennyi olyan régi városias település esetében, ahol éppen a régiség folytán többnyire egyházi, de olykor – mint látni fogjuk – világi hatalmasságok is érdekeltek voltak. Az egyháznagyok java része politikai támasza, kormányzati munkatársa volt. Alkancellárjával, Achilles prépostttal szemben még éreztetni tudta „indignációját", Benedek esztergomi érsek azonban már hatalmasabb tényező volt. Maga a szituáció is az ésszerű kitérést diktálta. A visszavonulást elrendelő oklevél egy sorozatba tartozik. Ennek legfőbb tagja egy előző nap (1256. december 16.) kiadott privilégium, amelynek arengája éppen az érsekség és a királyság egymásrautaltságát fejtegeti: a magyar egyház feje, *primas*a az univerzális Anyaszentegyház eszközeivel, *vice Dei* segíti a királyi hatalmat mindenben, és szorít minden hívőt és hitetlent „a király és a Szentkorona engedelmességére"; ennek fejében viszont a király oltalmazni tartozik világi „jogaiban". E kölcsönös viszony – mintegy az „államrezon" – jegyében a várospolitika szempontjait

természetszerűen háttérbe szorította a nagyobb súly. A politikai mérlegelést már csak díszíti IV. Bélának az a máshol kimondott s a várospolitikára többszörösen visszaható frázisa, hogy „ami egyszer istennek adatott, nem vonható vissza" (*quod semel Deo dedicatum est, non debet revocari*). Mindezek mögött végeredményben a „balansz"-keresésnek, az éppen ezekben az években – mint látni fogjuk – vezérmotívumként hangoztatott *suum cuique* elvnek az alkalmazása húzódik meg. Az öröklötten bonyolult szerkezetű, települési és jogi tekintetben felszabdalt régi városokban törés veszélye nélkül csakugyan nem is igen volt más megoldás, mint hogy az egyház is, a polgárság is megkapja a „magáét".

De éppen ez idő tájt mintha magának Bélának a döntéseiben is valami különös önellentmondás mutatkozna. A legkirívóbb példát e téren Buda szolgáltatja, ahol semmiféle öröklött ballaszt, feudális előjog nem gátolta a városi autonómia teljes és maradéktalan kibontakoztatását. Ám éppen akkor, amikor a falak már elkészültek (1255), a király váratlanul különös intézkedést tett. A Nyulak szigetén (a Margitszigeten) felépült apácakolostornak adományozta az új város vásárvámját és a Boldogasszony plébánia kegyúri jogát. Különös intézkedés volt ez, hiszen azt jelentette, hogy amit Béla egyik kezével néhány éve megadott, azt másik kezével most két lényeges ponton visszavonta. Példátlan anomália állt elő, hiszen az „ország közepe" megfosztatott autonómiája sarkalatos tartozékától, amelynek pedig egyetlen kivétel nélkül valamennyi kiváltságolt királyi város birtokában volt, a „szabad vásár" (*forum liberum*) jogától. Mi vezethette IV. Bélát ebben az önnön politikáját kontrázó döntésben? Talán az a körülmény, hogy a tatárvész és saját megalázó futása idején a dalmáciai Klisszában született Margit leánya, akit akkori szorongatottságában a Szent Szűznek ajánlott fel, e kolostor lakója volt? Vagy ekkori legközelebbi egyházi körének, a dominikánusoknak a befolyása, netán a királyné unszolása húzódik meg a különös gesztus mögött?

A kérdés eldönthetetlen. Nem kerülheti el azonban a figyelmünket, hogy a nehezen érthető budai intézkedés időben pontosan egybeesik egy több irányból kirajzolódó megtorpanással a király városteremtő és városfejlesztő tevékenységében. A kezdeti lendület megtört, vagy legalábbis észrevehetően alábbhagyott 1255 körül. Az ismert városi kiváltságlevelek eddig folyamatos sorozata éppen ebben az évben csaknem egy évtizedre megszakad. Az utolsó évtizedben már kizárólag csak az egykori „erdőuradalmak" területén fogja majd elnyerni a városi rangot további öt település. A „régi" országrészben, az ország belsejében 1248 után egyetlen korábbi városias település, városmag

sem kapott kiváltságot. Pedig a királyi kézen megmaradt ispáni váralják közül jó néhány önként kínálkozott a minta további alkalmazására.

Mindez a megyésispáni központok „váraljai" településeire irányítja a figyelmet, mely településtípus annál feltűnőbb passzívumként jelentkezik IV. Béla várospolitikájának mérlegén, minél természetesebb tartalékát képezte a városképződésnek. Kizárt dolog, hogy Béla körültekintő figyelmét eleve elkerülték volna ezek a helységek, ahol adva volt mind az erődítmény, mind az iparos-kereskedő vendég elem is, csupán a királyi intézkedés kovásza hiányzott az erődített és kiváltságolt városi státushoz. Zólyom csakugyan elsőként városprivilégiumot is nyert (1243), Nyitra is a „budai program" megkezdése utáni évben (1248). A sor azonban megszakadt. Holott Győr, Sopron, Pozsony vagy Vasvár, minden archaikus jogi és településszerkezeti vonásuk ellenére már „városiasabb" feltételeket hordozott, mint az 1270 előtt várossá emelt helységek többsége.

Leginkább Győr és Sopron helyzetét ismerjük ezekben az évtizedekben. Győr „falu" (*villa Iauriensis*) 1271 előtt a mai város helyén az ispáni és a püspöki palotát befogadó vártól meglehetősen távol terült el fontos utak csomópontján, de jellegzetesen archaikus települési halmazként. A király szabad és kiváltságolt vendég telepeseivel elvegyülve, velük földközösségben (*inter ipsos hospites*) hatféle jogállású és joghatóság alá tartozó „népek" éltek itt. Egy részük a régi ispáni és udvarnok szervezet maradványa volt, a többiek egyházi alattvalók. A település a győri megyésispán hatósága alá tartozott, maguk a kiváltságolt „vendégek" is neki szolgáltatták be földbérüket. A településnek saját szombati vására volt, jövedelme azonban az ispánt illette. A „falu" jogi státusa semmiben sem különbözött bármely szabad telepes falutól, holott magasan emelkedett e falvak szintje fölé.

Sopronban annyiban volt „városiasabb" a képlet, hogy az ispáni váron – a régi római *castrum* maradék falain – kívül, a völgyben elterülő *villa Soproniensis* (eredeti központjában a Szent Mihály-dombon emelt plébániatemplommal) vendég eleme kezdett felhúzódni a falak közé. Az immár „várbelieknek" (*burgenses*) nevezett polgári jellegű lakosság a vár nyugati részét szállta meg. E településterület északnyugati szélén kezdték felépíteni már 1278 előtt a ferencesek kolostorukat. Megjelenésük biztos mutatója, hogy Sopron már határozottan városiasodó helynek számított. Valójában persze sajátos köztes helyzetben volt. A „vár–váralja" archaikus kettőssége már feloldódóban volt, de a dualizmus egyelőre még reprodukálódott magán a váron belül. Az ispán és várnagy kíséretének kerületét a várterületet északról délnek át-

szelő határ (ahol később az „Új utca" alakult ki) különítette el a polgári „várbeliek" lakóhelyétől. Az alsófokú önkormányzat ahhoz hasonlóan rendelődött alá az ispánt képviselő várnagy joghatóságának, mint általában a „vendég" községeké. A polgári elem már jelen volt, de az erődítésrendszer, a lakótornyok többsége a tehetősebb várjobbágyok birtokában volt. Egyelőre még a vásár is az ispán joghatósága alá tartozott. A jogegységesítés felé az első lépéseket a király csak uralkodása végén (1269) tette meg, amikor az udvarnokok földjét azzal adományozta oda a közösségnek, hogy az ide telepedők ugyanazon jogokat nyerjék el, mint a „várbeliek", majd a szomszédos Lővér falu felét is határőr íjász lakosaival együtt Sopronhoz csatolta, immár „a polgárok (*cives*) számát növelendő". Az ispán hatósága alóli teljes immunitást és a „fehérvári szabadságokhoz" tartozó korlátlan városi rangot azonban Sopron csak évekkel utóbb (1277) nyerte el.

Nyomós oknak kellett kényszerítenie a királyt, hogy a megkezdett csapásról letérjen, éspedig éppen azokban az években, amikor fehérvári akciója miatt összeütközésbe került legbelsőbb kormányzati köre egyik oszlopával, alkancellárjával, Achilles préposttal, sőt az esztergomi kudarc is kezdett nyilvánvalóvá válni. Ki tudja, miféle kölcsönös „indignációkat" váltott ki már Nyitra 1248. évi kiváltságolása is, ahol a vár ráadásul ispáni és püspöki székhely volt egyben! A valószínű magyarázat ott keresendő, hogy a presztízsveszteségen túl hatalmas jövedelmi csorbát ejtett a megyésispán hatalmán minden városi kiváltság, hiszen elesett a „megszállás" jogától a bírságokon át a vásárvámban való részesedésig egy sor jövedelemtől. A városi rang azzal járt, hogy nemcsak a szabad vendég elem csúszott ki hatósága alól, hanem a maradék várszervezeti „népek" is; az egész településre érvényesített „polgári szabadság" mintegy saját székhelyén húzta ki a megyésispán lába alól a talajt. Éppen Pozsony, Sopron, Győr, Vasvár megyésispáni méltósága néhányadmagával (somogyi, zalai, mosoni) a kor ispáni hierarchiájában a „legelőkelőbbek" közé számított. Viselőiknek neve jóformán elmaradhatatlan az említett méltóságlistákból. Nemcsak mert fontos várakról volt szó, hanem mert e tisztségek bizonyos értelemben már „közjogi" magaslatra emelkedtek, legalábbis annyiban, hogy szabályszerű tartozékai és javadalmai valamely országos vagy udvari főméltóságnak, viselőik ezekben az évtizedekben kivétel nélkül a királyi tanács tagjai. A szóban forgó négy ispánság három évtizeden belül mindössze tucatnyi főméltóság körében csereberelődött. A névsor csaknem pontosan azonos IV. Béla legbizalmasabb kormányzati testületének, „hű báróinak" körével.

A reformkirály éppen a leginkább városiasodó ispáni székhelyek esetében válaszút elé került: vagy vállalja a konfliktushelyzetet, legfőbb kormányzati támaszainak szinte személyes megsértését, vagy a várospolitikában választja a visszavonulást. A korai feudális örökségnek ez a várospolitikát korlátozó világi ága bizonyos értelemben még fogasabb problémát jelentett, mint az egyházi. A megyésispán világi joghatóságát ugyanis nem lehetett „megosztani"; vagy teljes önkormányzatot és immunitást nyert az egész település, vagy fennmaradt a status quo. Az előbbi bármely esetben „hű bárói" valamelyike szemében feltétlenül jogfosztásként tűnt volna fel.

Ha ilyen összefüggésben szemléljük a városfejlesztő törekvések apályát az 1250-es években, megszűnik érthetetlen talánynak lenni. Ebben az évtizedben egyébként is külpolitikai bonyodalmak, az osztrák háborúk, a belpolitikában a birtokrendezések kötötték le Béla figyelmét. Az „indignáció" után már csak a szuverén cselekvés mintaterepei, a zólyomi uradalom és a Szepesség kapott városokat – igaz, ezek aztán annál többet. A feudális kormányzat egyensúlya és a városfejlesztés szempontjai konfliktusba kerülvén, IV. Béla az előző javára döntött.

Mi sem esne messzebb a történeti realitástól, mintha e kompromisszumok elmarasztaló minősítéssel kerülnének mérlegre. Az „ország reformációjának" IV. Béla-féle programja minden kiágazásában a feudális struktúra korszerűsítését célozta. Amennyire szervesen hozzátartoztak e koncepcióhoz immár a városok, annyira áthághatatlan határjelekkel vonta körül a várospolitika lehetőségeit magának a koncepciónak egy ugyancsak „modern" szempontja: a királyi hatalom és a feudális előkelőség kiegyensúlyozott viszonya.

E korlátozó körülmények és mozzanatok hátteréből is markáns vonásokkal emelkedik ki a „városalapító" király alakja. Míg a tatárjárás idején mindössze öt teljes értékű kiváltsággal felruházott város volt Magyarországon (közülük is kettő már IV. Béla alkotása), a király halálakor a szám már meghaladta a húszat. De természetesen nemcsak a tatárjárás utáni kiváltságolásokat kell figyelembe vennünk, kiegészítve a két korábbi előzménnyel (Selmecbánya, Nagyszombat), hanem azokat a városmagokat is, amelyek egyáltalán IV. Béla telepítésének és gondoskodásának köszönhették létüket, mint Lőcse, Eperjes, Sáros, Kisszeben, Kassa. Valójában a kései középkori magyarországi városhálózat fele, huszonöt város genezise IV. Bélával függ össze – s akkor még nem szóltunk a városszerkezet olyan minőségi elemeiről, mint az új főváros, Buda megalapítása és a régi (Fehérvár) helyzetének megreformálása, a bányavárosok jelentősége vagy az a nem mellékes körülmény, hogy az

1238–1270 között létrehozott városok nyolctizede vagy új telepítés volt, vagy egyszerű telepes faluból nőtt ki céltudatos fejlesztés révén. Ilyen értelemben méltán jár ki Béla királynak a „városalapító” jelző.

12. A BIRTOKPOLITIKA REFORMJA

Amikor Rogerius mester, visszatekintve a tatárdúlás előzményeire, pontokba szedte a magyarokat a királlyal szembefordító „gyűlölet okait”, harmadikként sorolta elő az ifjú Béla király birtokpolitikáját, a „felesleges adományok” visszavételének programját. Akár elsőként is említhette volna. Ez volt a legérzékenyebb pont, ahol nemcsak a presztízsében megsértett előkelőség, hanem az egész birtokos osztály – egyháziak és világiak egyaránt – elemi érdekeiben érezte fenyegetve kialakult státusát. Ugyanakkor ez volt az a mag, amely köré az ifjú Béla egész konzervatív reformkísérlete kikristályosodott; az oklevelek szólamaiban nemritkán úgy tűnt fel, mintha ez lenne maga a reform, hiszen – mint láttuk – a „korona jogainak” *restitutió*ja hajlamos volt fogalmilag azonosulni a királyi várbirtokállomány *revocatió*jával. Nyilván nem véletlen, hogy a tanulságok éve után hosszú időn át maga e neuralgikus téma lekerült a napirendről.

Mégsem lehetett azonban a birtokviszonyok kérdését végképp törölni a napirendről. A tatárdúlás nyomában országszerte valóságos birtokjogi vákuum támadt. Ahány „üres föld”, mindmegannyi alkalom volt önkényes foglalásokra, hiszen a tatárok kivonulását követő években sok vidéken közigazgatási és jogszolgáltatási vákuum is uralkodott. Bármilyen tudatosan jelölte is ki a király birtokállománya bővítése színteréül a peremvidékeket, mégsem nyugodhatott bele tétlen közönnyel a várföldek tömeges kisajátításába a régi megyék területén sem. Előbb-utóbb egyfajta „reformáció” a várak összekuszált jogállapotát illetően is esedékessé vált. De hogyan? Hiába tartoztak e földek elvileg a „király státusához”, a gyakorlatban mégis sok ellentmondásos jogigény, „konfúzió” terhelt egy-egy földdarabot, s ami fő, alig volt kínosabb hangzású szó, mint a „visszavétel” (*revocatio*). Nemcsak „földek” jogi helyzetének tisztázásáról volt itt azonban szó, hanem a probléma sajátos társadalompolitikai vetületéről is.

A várföldek kisajátítói között ritka volt a nagybirtokos báró; annál több közép- és kisbirtokos akadt a foglalók között, kivált egy-egy vidék tehetős

várjobbágyai, akik ahol csak lehetett, igyekeztek lazítani a várispánsághoz fűző kötelékeken, s most kapva kaptak a vákuum teremtette alkalmon, hogy néhány ekealjnyi területtel kerekítsék ki kisnemesi jellegű gazdaságukat. A birtokviszonyok konfúziójának rendezése ebben a vetületben elsődlegesen a király és a formálódó nemesség viszonyát érintette érzékenyen.

IV. Béla mindenekelőtt azzal adta tanújelét megváltozott felfogásának, hogy több mint egy évtizedig tapintatosan jóformán hozzá sem nyúlt az összekuszálódott birtokviszonyokhoz, legalábbis a régi megyék területén. Más kérdés, hogy a Szepességben felülvizsgáltatta minden földdarab jogi státusát (1249). A politikai stabilizáció előrehaladtával felmerült már ugyan az 1248. évben a terv, hogy az egész ország területére (*per totum regnum*) birtokrendező bizottságok szállnak ki, de a jelek szerint már a következő egy-két évben le is került a napirendről. A birtokügyekhez átfogó jelleggel csak az 1250-es évek derekán nyúlt hozzá IV. Béla. Miután egyéb területeken reformjai már kezdtek beérni, s ő maga úgy látta, hogy országa már „megreformáltnak" minősíthető és a nyugalom állapotába jutott (*regno ad statum meliorem reformato et in tranquillitatem posito*), 1254 tavaszán vagy nyarán Vácra három megye, Hont, Nógrád és Gömör számára gyűlést hirdetett ki azzal a céllal, hogy „a tatárok szörnyű öldöklése miatt örökösök híján maradt, elfoglalt birtokokat a jogrend szerint (*iuris ordine*) visszaszerezzük", és „mind az elfoglalt birtokok, mind az elkövetett jogtalanságok ügyében elégtételt vegyünk". Azt az általánosabb célt, amely a váci gyűlés döntéseinél mintegy irányelvként szolgált, egy évvel utóbb e kettős indokban összegezte egy oklevél: „országunk deformált állapotát jobbá reformálni (*statum regni nostri deformatum in melius reformare*) és kinek-kinek a magáét visszaadni (*unicuique quod suum est, restituere*)". Az „ország reformációjának" toposza figyelemre méltó együttesbe illeszkedik e program szövegében. Szó sincs immár az egykori birtokrestaurációs munkálatoknak kizárólag a király vagy a királyi várak „státusát" hangsúlyozó egyszempontúságáról. A *status regni* valami más, több, közelít ahhoz, amit ma „feudális államnak" mondunk, különösképpen ha szoros fogalmi kapcsolatban áll az általános jogrend, *iuris ordo* és a „kinek-kinek a magáét" római jogi inspirációjú vezérelvével. Új tartalmat sejtet a gyűlés összehívásának akkor még szokatlan formája is. A gyűlésben a király elnökölt, ennyiben a régi fehérvári törvénylátó napokra emlékeztet. De határozottan különbözik is azoktól, hiszen egy körülhatárolt vidék, három megye számára „hirdették ki". Ez utóbbi vonásával viszont már kifejezetten előlegez valamit a néhány évtizeddel utóbb rendszeresedő *proclamata congregatió*kból.

Egy-egy megyébe vagy országrészbe teljhatalommal felruházott vizsgálóbiztosi vagy bírói hatáskörrel (*inquisitores seu iudices*) valamely országnagy szállt ki, hogy ott rendszerint a megyéspüspökkel együtt a tatárjárás előtt készített „registrumot" alapul véve – ha megvolt – vizsgálja meg a vár tartozékait, döntsön a vitás ügyekben, majd új jegyzékbe foglalja a várbirtokállományt. Rátót Loránd nádor országos hatáskörrel tevékenykedett ezekben az években (1255–58) különböző tájakon, hol a győri, nyitrai püspökkel, hol az esztergomi érsekkel együtt; Hahót Csák tárnokmester Zalában (1257) működött, Gutkeled István bán Szlavóniában volt illetékes, Balog Miklós főasztalnokmester viszont az udvarnokföldek országos revíziójára kapott megbízást (1254–55). Történetesen ismerjük a váci programnak mintegy „végrehajtási utasítását". Hahót Csák egyik biztosi minőségében kiadott oklevele (1257) hivatkozik IV. Béla rendeletére (*mandatum*), melyben ez állt: „Ahogy a vár jogait (*iura castri*) ne hagyja idegenek foglalásában, éppúgy mások jogait (*aliorum iura*) se mellőzze, minthogy mi sem tűrjük, hogy a vár vagy a vár népei bármit elfoglaljanak: ez okból az ilyen ügyekben a teljes igazság kivizsgálása útján törekedjék a méltányos döntésre." A biztosok teendője tehát nyomatékos módon kétoldalú szempont érvényesítésében tűzetett ki. Most már a király és „mások" – a világi és egyházi birtokosok – érdekeinek kiegyensúlyozása volt a program, híven a *suum cuique* alapelvéhez. A király a birtokviszonyok terén is jogilag pontosan szabályozott határvonalat kívánt vonni a saját és az „országlakosok" (birtokosok) státusa között. Más szóval, a birtokjogi szférában is a feudális állam egyensúlya volt a világosan kitűzött cél. Eljárási tekintetben is új mozzanat, hogy a biztosok mellett szerepet kapott a megyei birtokosság. Pozsony megyében a nádor már a kivizsgálásokba is bevonta a várjobbágyokon és egyéb várelemeken kívül a megyei nemeseket (*nobiles provincie*), Szlavóniában pedig István bán a tartomány nemeseivel együtt (*una cum nobilibus regni*) ítélt esküt a vitás ügyekben. Tulajdonképpen alaki elismerése volt ez annak, hogy az akció nem egyedül a király magánügye.

Valamilyen mértékben mindenütt sikerült visszaszerezni „illetéktelenül elfoglalt" földeket, de az is bizonyos, hogy az eredmény távol állt az ispánságok vagy az udvari szervezet valami hatékony reorganizációjától. De ez már látnivalóan nem is volt cél. Elsődlegesen az lehetett a szempont, hogy a megmaradt várnépi vagy udvarnok kondicionális parasztnép elegendő földhöz jusson hagyományos terhei szolgáltatására, nehogy a migrációs kedv általános áramlását követve „szétszóródjon". Nem a földmennyiség, hanem a szol-

gáltató nép állt középpontban. Ahol egyáltalán a birtokvisszavétel eredménye adatszerűen megfogható, mindenütt a méltányos tapintat gesztusai mutatkoznak. A Sáros megyei munkálat keretében bizonyos Náta fia Gergelytől négy lakott falut összesen 24 ekealja föld határral vettek vissza és csatoltak a tobolyi várhoz. A király azonban utasította a sárosi ispánt, hogy a birtokost tekintélyes, 30 ekealjnyi lakatlan földdel kárpótolja a szomszédos Zemplénben – „nehogy úgy tűnjünk fel, hogy bárkit a maga igazságában sújtunk" (1254). A király gyakran revízió alá vette saját biztosainak döntéseit, még olyan esetekben is, amikor a „vár jogai" nyilvánvalóan csorbát szenvedtek. Rátót Loránd nádor egy pozsonyi várjobbágytól vett vissza egy 32 holdnyi földdarabot, mert bebizonyosodott, hogy várföld volt. Miután azonban a várjobbágy személyesen a királyhoz fordult, előterjesztett érve („földje szűkössége miatt nem képes teljesíteni a király urat és a várat megillető szolgálatát") hatott annyira, hogy IV. Béla azonnal elrendelte a föld visszaadását, sőt utóbb még ünnepélyes oklevéllel örökjogon meg is erősítette a birtokban (1253). Az adománylevél a döntést, mely a régi szellem szigorának mércéjén tulajdonképpen egy „jogtalanságot" szankcionált, jellemző módon a jogrendre és a méltányosságra hivatkozva (*ordo iuris et vigor equitatis*) indokolta meg.

A „méltányosság": ez volt valójában az az új kulcsfogalom, amely a régebbi doktriner merevség helyébe a meglepő rugalmasságot iktatta. Itt nyílt meg az egész kérdéskör említett társadalompolitikai vetülete is. IV. Béla átalakuló szemlélete szinte szimptomatikusan tükröződik, sőt fokozatonként követhető egyetlen egyedi sorsban, egy zalai várjobbágy nemzetség tanulságos történetében.

A Szölc faluban lakó rokonság, bizonyos Heym és Cheyd fiai valósággal prototípusát testesítették meg annak az emelkedni vágyó várjobbágyi rétegnek, amely létnívójában és életformájában már alig különbözött az alakuló nemesség törzsétől. Az ambiciózus Heym-fiak már 1220 táján erősen állították, hogy a szokványos kondicionális illetményükön kívül egy a Kerka patak mellett kezükön levő másik birtok öröklött földjük (*terra hereditaria*), sőt ennek alapján „a királyi szolgák nevét bitorolva viselkedtek" (*se gerebant nomine serviencium*). Az 1220-as években a nagy hatalmú Atyusz bán foglalta el hatalmaskodva birtokukat, hogy aztán 1228 után Béla biztosai a zalai várhoz csatolják vissza. A Heym-fiak azonban szívósak voltak. A tatárdúlás után újra követelték „örökbirtokukat", és újfent hangoztatták, hogy ők a „király szolgái" közé tartoznak. A Zalában ekkortájt (1248 körül) működő királyi biztosokon megint csak megtört minden kísérlet. Eljött azonban az új bir-

tokrendezés ideje, amikor is a Heym-fiak már a királyt ostromolták, sorstársaikhoz hasonló érveléssel: nincs elegendő földjük a hadi szolgálat ellátására. Az érv ezúttal is hatott. Miután a király bekérte ekkori biztosai, Hahót Csák tárnokmester és Felicián kalocsai prépost „titkon és nyíltan, szubtilis vizsgálat útján" szerzett jelentését (1257. június 25.), most már késedelem nélkül (július 8.) elismerte öröklött, szabad birtoknak a negyedfél évszázada vitatott Kerka menti földet. IV. Bélát ekkor már sokkal kevésbé a homályba vesző jogi eredet, mint inkább a jelen realitása érdekelte, főként miután időközben a helyi közvélemény is – a vizsgálat során megkérdezett nemesek és egyéb birtokszomszédok vallomása – szankcionálta a törekvő várjobbágyok évtizedek óta makacsul hangoztatott állítását. Doktriner elvek erőltetése helyett nyert egy hadakozásra képes „kvázi nemest". Mert az ügynek ebben a fázisában a Heym-fiak ugyan bölcsen hallgattak „serviensi nevükről", de nem is kétséges, hogy immár „öröklött birtokukban" királyi oklevéllel megerősítve hamarosan éppúgy elérték vágyukat, mint országszerte a várjobbágyság elitje: nemesnek minősültek.

De nem is volt már feltétlenül szükség turpisságra. A várispáni szerkezet megbomlásával párhuzamosan, pusztán a birtoklás alapján nem egy vidéken már a század dereka táján automatikusan királyi servienssé minősültek át a jobb módú várjobbágyok. Gömör megyében a Balog-, Vály-, Turóc-völgyi várjobbágy nemzetségek egész sora semmiféle formális nemesítésben nem részesült, mégis már 1252 táján a „királyi szolgák" közé számították őket (*generatio servientium nostrorum*). Az átváltozásnak volt egy lényeges feltétele. A kettő-négy ekealjnyi szolgálati birtokoknak ki kellett szakadniuk a várszervezet földközösségből, abból a művelési kényszerből, amely mind a földhasználat belső szabályozó elve folytán, mind úgyszólván szimbolikusan egyazon organizmusban tartotta össze a hadakozó birtokos várjobbágyokat és a terményszolgáltatásra kötelezett várnépi paraszti elemet. Az 1250-es évek birtokrendezése éppen ebben a vonatkozásban jelentett döntő fordulatot, minthogy a jelek szerint a biztosok megbízatásának mindenütt tartozéka volt a várjobbágyi földek elhatárolása a várnépek által művelt várföldtől. A célzatot a király egyik instrukciója, Csák mesterhez, az egyik szlavóniai biztoshoz intézett *mandatum*a (1257) világosan összefoglalja „Mind a várak illetéktelenül elfoglalt földjeit és egyéb jogait állítsa vissza, mind pedig a várjobbágyoknak ama földjeit, amelyek körül nincs vita és a vár jóvoltából eddig békésen birtokolták, határolja el a várnépek földjeitől, s e várjobbágyok számára új határjeleket emeljen, hogy a továbbiakban semmiféle perbeli kereseletet ne lehessen indítani e téren."

Alapjában ugyanaz az indoklás, mint amit általában a „várjogok" és a nemesi földek pontos elkülönítése viszonylatában már fentebb láttunk; csakhogy ezúttal magán a várszervezeten belül. IV. Bélát természetesen közvetlenül e téren is a *iuris ordo*, a jogok pontos distinkciójának óhaja vezette, miközben egyszersmind egy évtizedek óta eleven társadalmi igényt ismert el. Végeredményben azonban most már maga adta meg a végső lökést a várszervezet elavult belső egységének felbomlasztásához. Miután a várjobbágy birtoka, határjelekkel elkülönítve, kivált a földközösségből, gyakorlatilag önálló nemesi kisbirtokká vált. Ahogy maga az ispáni hatáskör és haderő gyöngült, s viszont az adott vidék, megye kis- és középbirtokosságának helyi érdekközössége – függetlenül a serviensi vagy várjobbágyi eredettől – erősödött, a folyamat viharos gyorsasággal zajlott le néhány évtized alatt, és már a következő évtizedben nem egy téren látványosan manifesztálódott. A birtokrendezés tulajdonképpen felsőbb királyi elhatározás által siettetve, a „jogrend" jegyében és országos méretekben mozdította elő ugyanazt, amire a Heymfiak és társaik már évtizedek óta egyedenként, helyileg és a „jogrend" ellenében törekedtek.

Felismerte volna IV. Béla a formálódó nemességben rejlő társadalmi bázist és politikai szövetségest? Mintegy tudatosan törekedett volna az egységes nemesség „megteremtésére"? A válaszadást hagyjuk a későbbiekre. Tény azonban, hogy mind a király hadügyi reformjának és uradalomszervező–telepítőpolitikájának megannyi eleme, mind birtokpolitikájának most vázolt új iránya valamilyen formában a nemesség kialakulásának útját egyengette. De az is bizonyos, hogy szó sincs arról, mintha a király gondosan számba vette volna azt a szociális tartományt, amelyből az alakuló nemesség rekrutálódhatott, hogy aztán ezt az egész – egyelőre még elég heterogén – tömeget tág bőkezűséggel oltalma alá vonja. Éppen ellenkezőleg, e téren is igen határozottan egyfajta „szelektív" elv bontakozik ki döntéseiből. A tatárdúlást követő évek nyomorúságai – éhínség, járványok, sáskajárás – kényszerítettek sok kisbirtokost, hogy birtokát vagy földjei egy részét eladja. Most, hogy a birtokrendezési program jóvoltából forgalomba került a „kinek-kinek a magáét visszaadni" vezérelve és az „illetéktelen földfoglalás" centrális szólama, sorra-rendre jelentkeztek az eladók a földbíráknál és a király előtt azzal az érveléssel, hogy földjük ilyen illetéktelen foglalás áldozata lett (*terra indebite occupata*). A király erre, a tömeges ostromot kivédendő, elvi döntést hozott, melyet általános rendelet (*edictum generale*) formájában országszerte kihirdettetett: „Az éhínség idején történt birtokelidegenítések nem vonhatók

vissza" (1255). Valahány ügy a következő években mégis színe elé került, kivétel nélkül mindenkor a vevők javára döntött. A vevők természetesen nagybirtokosok vagy igen jómódú nemesek voltak. Ez esetben őket illette a *suum cuique*. A király politikája ezen az ágon a szabad birtokosság kevésbé tehetős csoportjainak pauperizációját siettette.

A birtokrendezés által felszínre vetett s ezután az oklevél-arengákban gyakorta visszatérő *suum cuique* vezérelv tartalma jóval tágabb, hogysem közvetlenül egy bizonyos társadalmi csoport, réteg viszonylatában fejezett volna ki egyfajta protekcionizmust. Az elv végeredményben két alapviszonylatban jelzett nagy horderejű változást.

Az egyik az „ország státusát" biztosító statikai alapelvek programszerű átrendezésében állt. Miután a király feladta a reménytelen vállalkozást, hogy a korai Árpádok állama megroppant „intézményi" pilléreinek reparálgatásával próbálja biztosítani az építmény statikáját, a súlypontot elvi érvénnyel áthelyezte a társadalmi szférába. Valójában az új statikai viszonyokon munkálkodott valamennyi reformjával, de a dolog természetéből következően mégis a birtokstruktúra volt az a legérzékenyebb pont, ahol a revíziót a leghatásosabb módon kellett kinyilvánítani. Ez a magyarázata, hogy miért éppen a váci gyűlés mondta ki a végleges verdiktet az egész korábbi statika felett. A *suum cuique* ebben az aspektusban azt jelentette, hogy a király „státusához" tartozó birtokállomány ésszerűen limitált visszaszerzése nem statikai súlypontja immár az „ország reformációjának", mindössze annyit jelent, hogy az ország ténylegesen megosztott birtokállományából a királyi hatalmat is megilleti, ami „az övé", de immár nem valami múltbeli eszmei állapot normái értelmében, hanem – a „jogtalan foglalásoktól" eltekintve – a kialakult status quo szerint. A többi: „másokat" illet (*iura aliorum*), azaz a „társadalmat", a maga kialakult szociális és birtokjogi tagoltságában.

Szervesen következik ebből a másik újdonság, a „kinek-kinek a magáét visszaadni" elv viszonyító mércéje, melyet az oklevelek efféle értelmező fordulatokban adnak meg: „oly módon, hogy [a király] mindenkit megtart és megőriz a maga igazságában (*sic, ut... quemlibet in sua iustitia manuteneat ac conservet,* 1262). A látszólag semmitmondó toposz mögött a gyakorlat sokatmondó fedezete húzódik meg: nem életidegen sémák, egy múltban feltalált „ideális rend" víziói szolgáltak immár alapul ahhoz, hogy kit mi illet meg, hanem a ténylegesen kialakult állapot.

Ha a birtokrendezés kihatásai közvetve mégis elsősorban a nemesség formálódása terén felbecsülhetetlen jelentőségűek, azt több körülmény együtt-

hatása magyarázza. A vitás ügyek zömében, a dolog természetéből következően, a kisebb birtokosok voltak érdekeltek; a bárók a maguk ügyeit elintézték az udvarban. De a földbírák előtt is egyre inkább a vidék nemesei és várjobbágyai hallatták hangjukat, terjesztették elő panaszaikat. Az új elvek értelmében pedig éppen a tehetősebbek – mindenekelőtt az ügyekben leginkább előtérben álló várjobbágy elit – húztak hasznot a munkálatokból. Ilyen értelemben a birtokrendezés nagymértékben segítette elő a belső szelekciót. Az eredmény már a következő évtizedben megmutatkozott. Az országos munkálatok a király rendeletére már 1258-ban lezárultak. Amikor aztán az 1267. évi esztergomi gyűlés – a nemesség első önálló országos fellépése – után a birtokrendezés újabb hulláma megindult, a megyei keretek között szerveződő nemesség asszisztensből főszereplővé lépett elő.

13. AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS REFORMJA

A tatárdúlás megsemmisítő csapást mért a királyi kincstárra is, de nem a tatároknak kellett eljönniük ahhoz, hogy rádöbbentsenek az államháztartás krízisére. A korai Árpádok jövedelemrendszere – mint korábban láttuk – akkoriban már több évtized óta krónikus válságban volt. A tatárjárás csak megrázó mementó erejével figyelmeztetett, hogy a *reformatio* kincstári téren sem jelentheti valami réginek a „visszaállítását", hanem az egész királyi jövedelemrendszer strukturális értelemben szorul reformra.

Egyetlen dolog mindenesetre bizonyosnak látszott, még ha kiindulópontként önmagában csak negatívummal szolgált is: az államháztartás domaniális szerkezete és szervezeti kerete a múlté. A negatívummal szemben a tatárjárás előtt még csak igen bizonytalan körvonalaiban jelentkezett a felismerés, hogy az államháztartás súlypontját valamiképpen az áru- és pénzforgalomból nyerhető regáliákra kell áthelyezni. E téren azonban a kincstári politika a tatárjárás előtti évtizedekben kettős értelemben is circulus vitiosusba került. Miközben gyors és felületi eszközökkel növelni képzelte egy szektorban a jövedelmet, maga a kincstári haszon feltartóztathatatlanul lezuhant; miközben az áru- és pénzforgalomban vélte megtalálni új bázisát, módszereivel inkább rombolta ezt. Be kellett látni, hogy e kínálkozó, de egészében egyelőre mégiscsak szerény hozamú energiaforrással nem szabad rablógazdákodást folytatni, mert ez magát a forrást apasztja el. A királynak meg kellett fordítania atyja szem-

léletmódját: nem azt nézni, hol aknázhatók ki a lehetőségek minél gyorsabb haszon reményében, hanem megfordítva: azt keresni, hol és hogyan fejleszthetők a gazdasági energiák, hogy aztán a kincstár javára is hasznosíthatók legyenek. Más szóval, fel kellett ismernie, hogy a kincstári reform nem egyszerűen kincstári szempontokon fordul meg, hanem reformmá igazában akkor érik, ha tágabb gazdaságpolitikának rendelődik alá.

Mindazonáltal újabb aránytévesztés lett volna, ha a király most már jövedelemrendszerének a romokból újjáépítendő statikáját egyoldalúan a pénzügyi realitásokra súlyozza, figyelmen kívül hagyva egyrészt, hogy országa gazdasági szerkezetében az árutermelés még mindig viszonylag szűk szektor, másrészt azt a tényt, hogy udvartartása hatalmas terménymennyiséget igényel és emészt fel. Ha a király teljes kíséretével megjelent valahol, 12 ökör, 1000 kenyér és 4 hordó bor illette meg. A királyi hercegnek e mennyiség fele járt, hasonlóképpen a királyné udvartartásának is (1248). Hozzávetőleges becslés szerint Béla király, Mária királyné és István herceg udvartartásának évi szükséglete csak e három terményből több mint 2000 ökör, 3000 q gabona és 1800 hl bor volt, együttesen mintegy 3500 ezüstmárka értékben. A feudális uralkodó udvartartása nemcsak a 13. században, hanem még jóval később sem nélkülözhette a „domaniális" bázist. A kibontakozás módját voltaképpen már előző fejezeteink mutatták be. Mert hiszen a telepítéspolitika és az egykori erdőuradalmak korszerű átszervezése akár a „kincstári" reform vetületeinek is tekinthetők, miközben plasztikusan mutatják, hogyan vált valósággá az imént jelzett felismerés. Az értékrend csakugyan megfordult. Nem arról volt immár szó, hogy bizonyos jövedelmi reformintézkedések vontak maguk után ilyen vagy olyan gazdasági és társadalmi következményeket, hanem megfordítva: komplex tartalmú, mintegy önálló létre kelt gazdasági és társadalmi reformpolitikának voltak jövedelmi kihatásai. A megismert tágas régió Zólyomtól Ugocsáig a maga „erdőuradalmi" kereteiből kibontakozó agrikultúrájával, új telepes községeivel, jelentékeny királyi birtoktesteivel: nem egyéb volt ez, mint a királyság új keletű és új képletű „domaniális bázisa". Az északi sávon kívül természetesen ideszámítottak még az országszerte megmaradt vár- és udvarnokföldek, sőt – mint láttuk – az országos birtokrendezés keretében 1254–58 között reorganizációjuk is megtörtént. A munkálat keretében Balog Miklós főasztalnokmester külön megbízást kapott az udvari gazdaságok országos rendezésére (1254–55). Működéséről éppen olyan dunántúli megyékből van tudomásunk (Veszprémen kívül Somogy és Zala), melyeken a régi országrész egyedüli számottevően megmaradt királyi uradal-

ma, Segesd tartozékai terültek el. Ehhez fogható az ország közepén Visegrád körül a pilisi „kerület", a Csepel-sziget, a bakonyi „ispánság". Ahol pedig a hagyományos udvari gazdaság bomlófélben volt, sajátos módon már a kincstár egyéb pénzbevételei segítették az uradalmi keret fennmaradását. A régi tornagörgői királyi székhely és udvarház (*continua residentia et curia nostra*) körül az egykori nagy tornai uradalom birtokai az 1260-as évek elejére úgy megritkultak, hogy a király ott-tartózkodása idején – mint olvashatjuk (1263) – „nehézkes volt távoli vidékekről az élelmiszert odaszállítani". A király tehát egyességre lépett az esztergomi érsekkel: a tornai főesperesi kerület egész terménydézsmáját az uradalom kulcsára és a királyné udvarmestere hajtotta be, értékét viszont a király a kincstárból pénzben utaltatta ki az érseknek. Alighanem kivételes, sőt a kort tekintve már-már paradox helyzet, hogy a kincstár pénzjövedelmei csorogjanak vissza uradalmi keretek közé. Abból a szempontból viszont az eset már példaértékű, hogy biztos mutatója a kincstári helyzet megszilárdulásának. Csakis rendezett és bőséges pénzjövedelmek birtokában engedhetett meg magának a király efféle luxust.

Mindehhez a legelső előfeltétel volt, hogy felszámolódjék a több mint két évtizedes káosz a pénzverés körül. Vissza kellett állítani a magyar ezüstdénár megingott hitelét. IV. Béla új dénárja félgrammos (0,53 gr) kis finom pénzdarab volt, melyből 440 tett ki egy márkát. Az új dénárral több évtizedes zavarok után ismét megjelent a hazai piacon a jó minőségű királyi pénz. Már az 1250-es évek okleveleiben kikötött fizetési feltételek mutatják, hogy a vert pénz visszanyerte elvesztett hitelét. Gyakori az olyan típusú vagylagos feltétel, hogy a fizetés akár tizedrészig égetett (*decime combustionis*), azaz a kor technikája mellett „finom ezüstnek" számító ezüstben, akár mérlegelt királyi dénárokban (*in denariis regalibus stateralibus*) történhet. Minthogy az évente kibocsátott pénz ezüsttartalma állandó és megbízható maradt, a veretek többnyire minden további nélkül azonosnak vétettek azonos súlyú finom ezüsttel. A visszanyert bizalom jele, hogy 1245 után egyre gyakoribb a „dénármárka" (*marca denariorum*) fogalma a forrásokban. Ez már a mai értelemben vett pénzvalutát, a számlált veretekben való fizetést jelentette. Ennek megfelelően váratlanul gyorsan kiszorították a friesachi dénárokat. Az osztrák pénz 1244 után eltűnik a forrásokból. A pénz stabilizációja kedvező hatással volt az áruforgalomra. Megszűnt a bizonytalanság, a különféle pénznemek által okozott piaci káosz és az átszámításoknál keletkező veszteség. Ugyanakkor a kincstár is visszajutott az évtizedekre elvesztett felségjog jellegű hasznához, a pénzváltás nyereségéhez. Az a tény, hogy ezután IV. Béla

uralkodása alatt idegen pénznemek elő sem bukkannak az adásvételekben, biztos mutatója, hogy az idegen kereskedőkre kötelező beváltásnak érvényt lehetett szerezni, s bizonyára nem csak kényszerrel, hiszen a kereskedő jó minőségű pénzhez jutott.

A pénzverés megmarad a kamarabérleti keretben, de IV. Béla szigorú kontroll alá helyezte. Az esztergomi érseket illette meg a jog, hogy erre kijelölt embere a tárnokmester megbízottjával együtt őrizze a pénzverő szerszámokat és a véseteket, azokat csak a pénzverés heteiben adja át a kamaraispánnak, és a helyszínen felügyeljen az öntés és pénzverés munkálataira. E funkciója fejében az érsekséget minden pénzzé vert márka után egy *pondus* (későbbi nevén *pisetum*) azaz 1/48-ad márka illette meg. Nem tudjuk pontosan, hogyan jutott az érsekség e sajátosan kincstári, „állami" funkciójához; valószínű, hogy az okot a bérletrendszerben 1250 körül bekövetkezett változás szolgáltatta. Ebben az évben az esztergomi polgárokat egy Bécsből bevándorolt zsidó vállalkozó, Henel váltotta fel a kamaraispánságban. Az egyház és a zsidóság viszonya érthetővé teszi, hogy a magyar egyház feje igényt formált az ellenőrzés jogára. A változás a pénzverés szervezetét is érintette. 1250–51 körül létesülhetett az épülőfélben levő Budán is egy pénzverő műhely (*fabrica*), ahol Esztergomból családjaikkal együtt áttelepült pénzverők dolgoztak (1255). Időközben a Szerémségben is létesült egy pénzverő kamara (1253 előtt), s újjáéledt a csanádi egyházmegyei kamara, alighanem Szegeden.

Henelnek és fiainak kulcsszerepe nyomán a pénzügy reorganizációjában a kincstári reformnak ez az ága is megtermette a maga társadalompolitikai vetületét: IV. Béla zsidó privilégiumát (1251. december 5.). Nem mintha a Magyarországon a tatárjárás után feléledő zsidó közösségek (Esztergom, Pozsony, Nyitra, Vasvár stb., köztük is hamarosan kiemelkedő helyen Buda) tevékenysége a kincstár szolgálatában merült volna ki, de azt a később is érvényesülő szemléletet, hogy a zsidók a *fiskus*, a kamaraügy alá tartoznak (*ad cameram et fiscum nostrum pertinere dignoscuntur*), bizonyára tekintélyes vezető elitjük funkciója alakította ki. A kiváltságlevél alapja és fő forrása is II. Frigyes osztrák herceg privilégiuma (1244), amelyet Henelék hozhattak magukkal, miután az 1220–30-as évek zsidóellenes hisztériájának következtében részben Bécsbe távozott zsidóság visszatérő csoportjaival együtt megjelentek Magyarországon. A kiváltságlevél alapelvei jól illeszkedtek IV. Béla „népeket gyűjtő" telepítéspolitikai koncepciójába. Intézkedéseinek vezérfonala, hogy a zsidó is „vendégnek" minősül, akit alsó fokon sajátos jogszokásai (*iura, statuta consuetudinis et libertatum ipsorum*), felső szinten pedig a király

különös oltalma illetnek meg. Ennek megfelelően a zsidóság kivétetett a városbírák hatásköre alól. Alsó fokon, egymás közti pereikben a zsidóbíró volt illetékes. A kereskedelemben a városi polgárokkal azonos jogokat élveztek. Számos intézkedés védte a zsidóságot az atrocitásokkal és önkénnyel szemben; a privilégiumot a magyar zsidóság a kései középkorig aranybullájának tekintette, és újból meg újból megerősíttette.

A pénzverés terén egyelőre mégis inkább csak stabilizációról vagy konszolidációról, mintsem gyökeres reformról lehet beszélni. A reform az évenkénti pénzújítás (kényszerbeváltás) rendszerének eltörlésében állt volna. Hiába biztosította ugyanis a kincstári politika a veretek állandóságát és ezüsttartalmát, a dénár igazában csak az új pénz idején *(tempore enove monete)*, a tavaszi hónapokban tartotta névértékét. Ezt követően valamilyen mértékben óhatatlanul kezdett devalválódni. Maguk a királyi vámszabályzatok (1255, 1278) kalkulálják be, hogy minden évben elkövetkezik az idő, amikor „a dénárok kezdenek leszállni *(incipient descendere)*", értékük negyedrészét elvesztik. Volt azonban egy terület, ahol a korai pénzgazdaság e szükségszerű zavaró jelenségét sikerült megszüntetni: a Dráván túli vidéken, „egész Szlavóniában". Itt már a szó igazi értelmében átütő reformra került sor. Értelmi szerzője IV. Béla „hű báróinak" egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt, Gutkeled István, aki élete végéig e legfontosabb melléktartományt kormányozta (1248–1260). Időközben, Dél-Stájerország átmeneti meghódítása után (1254) „Stíria kapitánya" tisztségében az ifjú István herceg mellett ő igazgatta az új tartományt is. Hogy a pénzreform valamiképpen összefügg a stájer tapasztalatokkal, már az időbeli mozzanat is mutatja. István bán az 1255. évben alapította meg az önálló szlavóniai pénzverő kamarát Pekrecen. (Utódai alatt a kamara székhelye Zágráb lett.)

Az új tartományi kamara felállításának eleve egyik legfőbb célja lehetett az osztrák pénz kiszorítása. Ezt már maguk a veretek is mutatják. A „báni dénárok" – mint hamarosan nevezni kezdték – jóval súlyosabbak voltak a királyiaknál, csaknem egy grammos (átlagsúlyban 0,974 gr) érmek, azaz lényegileg a friesachi dénárral azonos súlyúak. István bán dénárjai, a maguk „tizenhatod részig égetett", 15 latos finomságával felülmúlták az egész addigi magyar pénzverés finomsági fokát. Nem önmagában a pénz minősége jelentette azonban a fordulatot, hanem az, hogy az új kamara kezdettől fogva szakított az évi pénzújítás rendszerével. A kincstár pénzverési jövedelméről István bán új módon gondoskodott: a kincstár haszna *(lucrum camerae)* fejében háztartásonként évi 7 dénáros egyenes adót vetett ki *(collecta)*. Az adó stabil jöve-

delmet jelentett a kincstár számára, miközben kiküszöbölte az évi pénzújítással óhatatlanul együtt járó értékingadozást. Gutkeled István jó háromnegyed évszázaddal megelőzte Károly Róbert pénzreformját, amelynek kiindulópontja majd lényegileg ugyanez lesz. Nem kevésbé fontos, hogy a szlavóniai pénzreform szilárdnak és következetesnek bizonyult. A „báni dénár" az értékálló, jó pénz fogalmával azonosult. Károly Róbert pénzügyi reformjait az 1323. évben azzal kezdte el, hogy a „jó új dénárok" mintájául az egész országban ama „régi báni dénárokat" tette meg, „melyeket Béla király idején néhai István bán kezdett veretni". A báni dénár forgalma nem szorítkozott Szlavóniára. A Kapela-hegységen túl, a tengermelléki Horvátországban, Boszniában és egyéb balkáni részeken is elterjedt fizetési eszközzé vált a század második felében, egyidejűleg pedig utat talált a Drávától északra is. Baranya és Somogy megyében idővel egészen általánossá vált, hogy az árakat báni dénárokban fejezik ki.

A pénz stabilizációja volt az alapfeltétele annak, hogy a kincstár hozzáférkőzzék a megélénkülő kereskedelmi forgalom hasznához. Önmagában azonban, mintegy automatikusan még nem kínált csodaszert, mert a vámregále öröklött rendszerében nem egy elavult vonás akadályozta meg az eredményes és ésszerű kiaknázást. A vámrendszer súlypontja a 13. század derekán még a belső vámokra esett, a határvámok („nyolcvanad") jelentősége alárendelt volt. De a belső vámok rendszerében is a súlypontot a közlekedési vámok (út-, rév- és hídvámok) képezték, sokkal kevésbé a tényleges piacforgalom illetéke (vásárvám). A vámolás elve is elavultnak minősült már a 13. század derekán; többnyire csak a mennyiség szolgált alapul. Egy szekér után például ugyanannyit kellett fizetni, ha értékes luxusszöveteket vagy levantei cikkeket, fűszert, drágaköveket szállított, mintha sóval vagy gabonával volt megrakva. E rendszer nem tette lehetővé, hogy a vámregále hasznával kifejezésre jusson az egyre nagyobb volumenű kereskedelem.

Az útvámok helyzetének rendezésére az 1250-es években került sor. Erre mutat egyebek között a fennmaradt győri útvámtarifa (1255). A Budáról Esztergomon át Morvaországba vezető kereskedelmi főút vámhelyeiről is háromnegyed évszázad múlva azt tanúsították a brünni és a nagyszombati polgárok, hogy azokat Béla király állapította meg. A későbbi évtizedekben, a gomba módra szaporodó magánvámok időszakában „törvényes" vámokként azokat ismerték el (1290, 1298), amelyeket IV. Béla rendezett és jóváhagyott *(loca tributorum a tempore Bele regis instituta legitima et omnino iusta)*. IV. Béla még igyekezett viszonylag alacsony szinten tartani az útvám-

tarifát. A győri szabályozás szerint egy szekér után – hacsak nem különösen értékes rakományt szállított – 2,5–10 dénárt, átlagban 1 pondust kellett fizetni; az összeg utóbb, az évtizedek folyamán háromszorosára emelkedett (1336). Ugyanakkor az 1255. évi győri útvámtarifában már kétirányú, figyelemre méltó differenciálás érvényesül. Az egyik, hogy a „német szekerek" után fizetendő vámösszeg négyszerese volt a magyar szekerek vámtételének; a kihajtott ökrök esetében az összeg háromszoros. Az elvben nem idegenellenességet vagy holmi „védvám" csíráit kell látnunk, hanem az első kísérletet az értékvámolás bevezetésére már az egyszerű útvám esetében is. A „német szekerek" – az egyre inkább áramló bécsiek, regensburgiak, bajorok, sőt Rajnán túliak – szállították ugyanis a németalföldi, flandriai posztóbálákat, értékes fegyverzetet, páncélt, fűszereket. A kincstári politika igyekezett a külkereskedelem hasznához hozzáférkőzni. Kétségtelenül a tatárjárás után bővült a szabályzat a fejlődés irányát markánsan mutató legfiatalabb réteggel. A „szekerek" addig árunem szerint differenciálatlan sokaságától most már tetemesen magasabb – három-négyszeres – vámtétellel kiemelték a mézet, bort és sót szállítókat, főként pedig a „latin vendégek" *(hispites Latini)* szekereit, mely utóbbiak után a vám (1 ferto) több mint tízszerese volt akár a „német szekerek" illetékének. Hogy itt itáliai, elsősorban velencei kereskedőkről van szó, kétségtelenné teszi, hogy ugyanebben az évben iktatták be az esztergomi szabályzatba a velencei kereskedők *(mercatores Veneti)* egyszázalékos vámkötelezettségét. Tudva, hogy a velenceiek hozták a legértékesebb bíbor és selyemkelméket, drágaköveket és egyéb levantei luxusárukat, az értékvámolás előtérbe kerülése nyilvánvaló: a velencei áru nagyjából valóban tízszeresen értékesebb volt, mint amit a német kereskedők hoztak. A legutolsó tételcsoport aztán tisztán és egyértelműen mutatja az értékvámolás elvét is: a bors, fűszerek és mindenféle szatócsáru után az érték századrészét, egyszázalékos vámot kellett fizetni.

A vámregále másik, fontosabb csoportját a vásárvámok *(tributum fori)* alkották. Valószínű, hogy e téren a budai vámszabályzat (1255) egy általános érvényű, országos jellegű szabályozásnak csupán egyik fennmaradt emléke. Hogy 1255-ben történhetett a kereskedelempolitika fordulata, arra az a nyilván nem véletlen egybeesés mutat, hogy az útvám új elvei (Győr), a posztóbehozatal általános vámkötelessé tétele (Esztergom) és a vásárvámtarifák rögzítése (Buda) és egy ugyanazon évben következett be. A budai vámszabályzat már mintegy harminc féle árufajtára terjed ki, nagy többségében élőállat és hal, mezőgazdasági termékek (különös súllyal a bor), állati nyerster-

mék (bőr, faggyú, háj) és erdei termék (fa, méz, viasz) vámolására, de külön csoportként emelkednek ki a bányatermékek (vas, ólom, ezüst, só) és az iparcikkek közül a posztó és lenvászon. Itt már egyértelmű és általános az értékvámolás elve. A városba érkező posztókereskedő szállására elmentek a vámosok, felbecsülték a posztó értékét *(estimant pannum)*, és 5 márka érték után 1 pondust, azaz 1/24-ed részt (0,41 százalék) hajtottak be vám címén. A kulcs az elterjedt tizenkettes számrendszerben, a márka osztási egységeiben (12, 48) rejlett. Ugyanez volt a kulcs több árucikknél (ökörbőr, vadbőr, viasz, ezüst), gyaníthatóan többnyire ott is, ahol csak egy összeget tüntet fel a szabályzat, kivéve a sót, mely után már egy százalék volt a vám. Az új rendezéssel jelentősen bővült a vámköteles áruk köre, ami már önmagában is a kereskedelem virulenciájának jele. Megvámolni csak élénk forgalmú és tömeges árufajtákat lehetett, különben a vámkényszer a forgalmat elapasztotta volna. A kincstár szempontjából a nehézség abban állt, hogy a vásárvámok jelentékeny hányada, köztük kulcsfontosságú helyeké (Esztergom, Győr, Veszprém, Zágráb stb.) el volt adományozva. Sőt mint láttuk, az új Buda vásárjövedelmét rejtélyes okokból maga IV. Béla adományozta el. Hogy a kincstár hogyan segített magán, arra az esztergomi vámtarifa elemzése vet fényt. Ahol a vám kicsúszott a birtokából, a kincstár létesített egy azzal egyenértékű másik vámot, azaz a vámkulcsot több mint duplájára emelve bevezette az egyszázalékos értékvámot. Ennek fele illette az adományost, harmada hagyomány szerint az ispánt, fennmaradó hatoda a királyt. E királyi vagy királynéi részesedéssel függ össze az ez idő tájt felbukkanó harmincad *(tricesima)*; későbbi jelentésmódosulásával szemben nem határvámot, hanem az eladományozott városi belső vámokból való kincstári részesedést jelölte.

Az általános értékvámmá emelt vásárvámot azonban nem lett volna célszerű a végsőkig kihasználni, mert bénítólag hatott volna vissza az áruforgalomra, kivált a zsenge hazai polgárság kereskedelmi tevékenységére. A rideg „kincstári" szempontokkal szemben e téren is az általánosabb kereskedelempolitika elve érvényesült. A városi polgárok, sőt többnyire a vendégtelepesek is kiváltságaik tartozékaként valamilyen szintű vámmentességet élveztek. Országosan fel voltak mentve már ez idő tájt mindennemű vámkötelezettség alól Fehérvár, Buda, Pest, Nagyszombat, Zólyom, Korpona polgárai. A többi város lakosai bizonyos körzeten, egy-két vagy több megyén belül kaptak mentességet. Kereskedelmi forgalmuk egyébként e határt általában nem is lépte át. Egy másik vetületben a vámpolitika szintén magasabb várospolitikai meggondolásoknak rendelődött alá. Ha egy település teljes városprivilégiu-

mot kapott, szabályszerűen elnyerte – mint fentebb láttuk – a „szabad vásár" *(forum liberum)* jogát, azaz a vásárjövedelmet is, mely ilyenformán többé nem a kincstárat, hanem a polgárközösséget gazdagította. A városok általános gyarapodása fontosabb szempont volt, mint a közvetlen regále jövedelem, annál is inkább, mert ami itt kincstári szempontból elveszett, az közvetve, egy másik, új regálián – a városi adón – át részben meg is térült.

Végeredményben mindabból, ami IV. Béla vámpolitikájából rekonstruálható, egy bizonyos felismerés körvonalai bontakoznak ki: a király tanácsadóival együtt kereste a módozatokat, hogyan aknázható ki a vámregálében rejlő lehetőség az áruforgalom tényleges értékhierarchiájához igazodva, de egyben oly módon, hogy a kincstár minél kevesebb teherrel sújtsa a hazai kereskedelmet, és minél inkább lefölözze a külkereskedelem hasznát. A feltűnő mértékű differenciálás a külföldiek és hazaiak vámtételei közt, az útvám részbeni, a vásárvámnak pedig teljes átalakítása kereskedelmi értékvámmá, ugyanakkor a hazai polgárság jelentékeny részének mentesítése a vámterhek alól: mindez elemeiben már előlegez valamit a majdani nagy Anjou-uralkodó, Károly Róbert gazdaságpolitikájából.

A kereskedelempolitika mintegy önsúlyánál fogva irányította rá a figyelmet egy jövedelmi ágra, amely a tatárjárásig be volt zárva az államháztartás „domaniális" keretei közé: a bányászatra. Az ország európai léptékben is kiemelkedő gazdagsága nemesércekben különleges szívóerőt gyakorolt a fizetőeszközben szűkölködő európai távolsági kereskedelemre. Velenceiek, németek, sőt Rajnán túliak már a századforduló ideje óta elsősorban az ezüstért keresték a magyarországi piacot; áramlásuk annak arányában fokozódott, ahogy a régi lelőhelyeken (Selmecbánya, Radna), majd másutt is növekedett a magyar nemesfémbányászat hozama. IV. Béla már a tatárjárás előtt rátalált arra a partnerra, a bányavállalkozókat és munkásokat toborzó német tőkés városalapító konzorciumra, mely a selmeci bányavidéket kiemelte a régi uradalmi szervezetből (1235–1239); e szerkezet regionális tágítása és a termelés ugrásszerű növekedése azonban már a tatárjárás utáni évtizedek fejleménye. Részleteiről máshol lesz szó. A bányaművelés gyökeresen kiszakadt a királyi magángazdaság keretei közül: városi vállalkozási ággá alakult. A királyi bányavárosi polgárok vonatkozásában a bányaszabadság elve érvényesült. Bárkinek a birtokán szabadon kereshettek ércteléreket. Minthogy elvileg érvényben volt a király felségjoga a föld méhének kincseire (királyi bányamonopólium), a feltárt bánya a király birtokába ment át, a fejtett érc viszont a bányavállalkozót illette, mindössze a bányabért *(urbura)* kellett megfizetnie a

kincstárnak. Ez a korábban magángazdasági jellegű szolgáltatás az új keretben felségjogon szedett adóvá alakult át. Az arany után a kitermelt érc tizede, ezüst és más érc nyolcada illette meg a kincstárat. Hogy a bányabér-jövedelem a tatárjárás után hamar önálló regále-jövedelemként szakadt ki az ispáni szervezetből, mutatja az urburaszedők *(exactores urburarum)* megjelenése (1256). A magyarországi nemesércbányászat hozamának becslése alapján a jövedelem a kincstár számára évente 5000–5500 márka bányabér formájában realizálódhatott.

Hasonló irányban fejlődött a sóbányászat, talán egy-két évtizedes késéssel. Az erdélyi sótelepek közül Désvár már korszakunkban várossá vált, hogy IV. Béla halála után hamarosan további települések kövessék (Désakna, Torda, Kolozsakna, Szék, talán Vízakna is). A királyi uradalmi sómunkások helyébe évtizedek folyamán egyre inkább sóvágó polgárok léptek. Midőn 1290 táján módunk van bepillantani a részletekbe, a sóbányászat és -forgalmazás királyi felségjogának érvényesülése teljes épségben bontakozik ki. A sóügy is kamaraszervezetet nyert, élén kamaraispánokkal és tisztjeikkel. Intakt volt a kincstári sóárusítási monopólium is. Az egyházi tized levonásától eltekintve a bányászott só királyi tulajdon volt még a század végén is. A kamarai keretben forgalomba hozott só központi raktárai (Szalacs, Szeged, Lippa, néhány határszéli város) zavartalanul ellátták feladatukat. IV. Béla kincstárának jövedelme a sómonopóliumból aligha lehetett kevesebb, sőt inkább több, mint III. Béla idején.

Az eddigiekben érintett regále jellegű jövedelmi ágak közös vonása, hogy a királyi politika régi felségjogok újszerű kiaknázása révén az államháztartás súlypontját a gazdasági átalakulás új elemeire helyezte át – miáltal a jövedelmi rendszer egész belső szerkezete átalakult. Az adóregále terén ezzel szemben a királyi hatalomnak efféle mozgási lehetősége nemigen volt, miután az országos egyenes adókat a 12–13. század fordulóját követően bekövetkezett földcsuszamlás feltartóztathatatlanul maga alá temette. A régi ököradó egyedül a székelység adózásában maradt meg; az egyre nagyobb számban betelepülő románok szintén állattartásuk után adóztak („ötvened"); védelmi díj fejében a kunok és a jászok is hozzájárultak a kincstár jövedelmeihez. E terményadókkal szemben a zsidóság pénzben, egy összegben adózott. Mindez azonban együttesen sem jelentett számottevő tételt a bevételek közt. Más volt a helyzet Szlavóniában, ahol az ún. „nyestadót" *(marturina)* még a 13. század második felében is rendszeresen behajtották. Valójában túlnyomórészt nem terményadót jelentett már ez, hanem sok évtizede átalakult 4 pondus

összegű pénzadóvá, melyet a szabadokon, vendégtelepeseken kívül várnépi elemek is fizettek. A behajtás a bán hatáskörébe tartozott. Az egyenes adók pótlására IV. Béla is folytatta az 1220 körül kialakult gyakorlatot rendkívüli adók *(collecta, exactio)* kivetésével. Összegéről csak egyetlen esetben értesülünk, midőn az ifjú Béla herceg esküvője alkalmából (1264) egész Szlavóniában háztartásonként 7 dénár összegű adót vetettek ki. Lehetséges azonban, hogy ez csak Szlavóniát érintette. Valószínű, hogy a rendkívüli adót csak többéves időközökben hajtották be, inkább csak afféle ad hoc jövedelmi kiegészítésként játszott szerepet az államháztartásban. Mindenesetre a királyi hatalom viszonylagos erejét mutatja, hogy IV. Béla idején – szemben a későbbi évtizedekkel – a mentességek tömege még nem tette teljesen illuzórikussá e „kivetések" eredményét. Nemcsak a városokra, vendégtelepesekre, szászokra és egyéb királyi népekre vonatkozott a kötelezettség, hanem a magánföldesúri szolgáltatók nagy részére, sőt az egyház „szabad jobbágyaira" (a leendő egyházi nemesekre), a partikuláris nemességre (pl. a szepesi jobbágyfiúkra), sőt – *collecta generalis* esetén – a királyi serviensekre is.

Számszerűen megfogható támpontjaink az egyes jövedelmi ágak alakulásáról nincsenek, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az 1260-as évekre a kincstár helyzete szilárd alapokon konszolidálódott. Aligha lenne elképzelhető egyébként, hogyan lett volna képes István ifjabb király 1264 első hónapjaiban egyetlen udvari szállítótól több mint 1400 márka értékben csak luxuscikkeket megrendelni. Az államháztartásnak a század első évtizedeiben állandósult krízise a múlté volt. IV. Bélának sikerült a királyság nélkülözhetetlen „domaniális" bázisát az arisztokrácia érdekszféráin kívül újjászerveznie, egyidejűleg pedig sikerült az áru- és pénzforgalom bányászatra, városiasodásra alapozott regále-jövedelmeket oly módon a szerkezet súlypontjává tenni, hogy a kincstári szempontok nem uzsorázták ki, sőt számos vonatkozásban elősegítették e bázis további erősödését. A döntő alapvonás, hogy a kincstári reorganizáció a legfontosabb ágakon gazdaságpolitikai meggondolásoknak rendelődött alá. IV. Béla tárnokmesterei – a kincstár rendbehozatalában legfőbb munkatársai – „hű báróinak" krémjéből kerültek ki. Első tárnokmesterét, az idős Csák Mátét (1242–1246) a gyermekkori fegyvertárs, Türje Dénes váltotta fel (1246–1247), majd Hahót Csák (1249–1260) és Pok Móric (1263–1270) viselte a méltóságot. Gazdaságpolitikai téren a legtöbb kezdeményezőkészséget Gutkeled István Szlavóniában mutatta fel. Hogy a tárnokmesteri hivatal milyen kulcsfontosságú volt, jól mutatja, hogy nem egy esetben azért került sor a főméltóságok – a „kormány" – átszervezésére, mert

a tárnokmester meghalt, vagy egyéb okokból kellett megválnia tisztségétől. A tárnokmester átvette a megyésispánok korábbi szerepkörének egy részét, ő lett a városok főbírája; már nemcsak kincstartó és a király legfőbb pénzügyi tanácsosa volt, hanem a kialakuló kamarák (pénzverés, érc- és sóbányák) központi hatósága, az udvar „főkamarása" (*summus camerarius aulae regiae*), ahogy nevezni kezdik. Valószínűleg IV. Béla idején alakult ki a szemlélet, mely utóbb (1290) kifejezésre is jutott: a nádori rangban követő legfőbb méltóság a tárnokmester. Egy gyenge pontja volt a kincstári igazgatásnak. Túlzottan személyhez kötött, a „hű bárók" egyikének-másikának személyi megbízhatóságától függő volt az egész rendszer. Ha a király és munkatársai harmonikus viszonya megingott, megingott a rendszer is. A kincstár biztonságának feltétele a király és az országnagyok egyetértése volt. IV. Béla halála után az egyensúly felborulván a stabilizáció eredményeinek egy része is veszendőbe ment.

III.
POLITIKUM ÉS TÁRSADALOM
(1242–1262)

14. A MELLÉKTARTOMÁNYOK ÉS A KÜLPOLITIKA REFORMJA

1249 tavaszán egy oklevél úgy pillant vissza „az éhség és az ország megrázkódtatásának idejére" (*tempus famis et concussionis regni*), mint ami elmúlt, végleg lezárult. Meglepően hamar, már az 1240-es évek második felében behegedtek a tatárdúlás ütötte nyílt sebek. Maguk a kortársak úgy látták, hogy az elemi csapások időszaka a múlté. Az 1254. évi váci gyűlésen a király joggal nyilváníthatta ki, hogy az ország immár „jobbá reformált statusba" és a „nyugalom állapotába" jutott. A „megreformált ország" (*regnum reformatum*) képzete nem alaptalanul emelkedett az oklevelek toposzkincsének központi helyére 1254–1255 körül. A beállapotokat egyre inkább a szenzációk megnyugtató hiánya jellemezte. Mindaz, ami a „belpolitikai" szférában szokványosan foglalkoztatta e korban Európa-szerte a kedélyeket, nagyúri csoportosulások küzdelme az országos méltóságokért, a királyi hatalmat korlátozni hivatott akciók és a királyok represszáliái, magánháborúk és megtorló akciók, egyházi kiközösítések és világi „zúgolódások": idegenek e két évtizedtől. A feltételeket mindehhez a változó politikai konstelláció adta meg. Itt tapinthatók ki azok az időbeli koordináták is, melyek az ország „reformációjának" művét közvetlenül tagolják.

A tatárok kivonulását közvetlenül követő években a megtiport ország politikai helyzetét szemléletesen fejezte ki a kép, mely IV. Bélának még egy későbbi levelében is visszatér: „mint a juhaklot a kerítés", úgy vették körül ellenségek és – valóságos vagy vélt – veszélyek. Nem volt alaptalan az akolba zártság érzete.

Kelet felől, a Dnyeper és Volga vidékéről Batu kán kipcsaki birodalma – az „Aranyhorda" – uralmi hatósugarába tartozott az egész tágas kelet-európai térség Lengyelországig, a Kárpátokig és az Al-Dunáig. Az orosz fejedelemségek többsége behódolt, a mongolok adófizetőjévé vált. Egyetlen ütközőállam tartotta még magát, a Magyarországgal északkelet felől közvetlenül határos Galícia (vagy Halics). Az országgal és fejedelmével, Romanovics Dániellel (Danyiil vagy Danilo) a magyar államot a múltból örökölt ambivalens szálak fűzték össze. A magyar királyok csaknem fél évszázada igényelték a „Halics királya" címet is. IV. Béla viszonya kétértelmű volt e fejedelemséghez már a tatárjárás előtt. A jó viszonyt elvben tartotta, mégis segédcsapatokkal támogatta a Halics trónjára aspiráló Mihály csernyigovi fejedelmet és fiát, Rosztiszlávot (1237), aki a tatárjárás után ott élt Béla király udvarában, és személyében garanciát kínált a régi hűbérúri igény feltámasztására. Tény, hogy Rosztiszláv fegyveresen szállt szembe Borkunál a tatárokkal, de egyelőre nyitott kérdés, hogyan viselkedik majd Danilo. A többi orosz fejedelem példája ébren tartotta a gyanút, hogy Halics ura is lepaktál a mongolokkal. Régi hódító igény és új védekező reflex együttesen táplálta tehát a képzetet, hogy a „juhaklot övező kerítés" északkeleti túloldalán „hitetlen ruténok" tatárvezetőkként állnak lesben.

Keleten és délkeleten, az Erdélyt nagy félkaréjban körülölelő „Kunországban" és a hozzá nyugat felől az Oltig csatlakozó Szörénységben ezzel szemben a veszély realitása nem volt eltúlzott. A kunokkal szembeni rossz lelkiismeret, újbóli behívásuk előtt, tehát még 1242–44 folyamán, méltán táplálhatta a gyanút, hogy ebből az irányból egy újabb tatár támadás éppoly akadálytalan lesz, mint Muhi évében. Egyébként is nyílt terep volt ez a nomád hadmozgás szempontjából. Az alig évtizede szervezett Szörényi bánság, a Duna és Olt közt, megsemmisült a tatárjárás idején. Tovább nyugat felé a „túlsó Szerémségben" (Belgrád, Macsó vidékén) szétzilálódott II. Endre görög unokaöccse, Angelosz Kaloján hercegsége. Délre, Boszniában viszont Ninoszlav nagykenéz – a magyar hűbéri fennhatóság szempontjából az 1230-as évek óta „boszniai bán" – kapott az alkalmon, hogy a római katolikus egyházszervezet által több mint évtizede fenyegetett bogumil hitű alattvalóit

függetlenítse a magyar államtól. Példáját követte déli, Horvátországgal határos szomszédja, Hulm (magyarosan „Halomföld") kenéze, Endre. 1243–44 táján úgy látszott, hogy a magyar királyság több mint évszázada több-kevesebb sikerrel építgetett keleti és déli hűbéri övezete megsemmisült.

Az adriai tengermelléken, Dalmáciában is megingott a Magyar Királyság fennhatósága. E térségben Velence használta ki az alkalmat, hogy régi igényét érvényesítse a dalmát városokkal szemben. 1243 májusában a velencei flotta több mint negyven gályával támadta a dalmát partokat, és foglalta el rövid harc után Zárát (Zadar). Lejjebb Spalato (Split) lázadt fel a magyar fennhatóság ellen.

Nyugati irányból Babenberg II. Frigyes osztrák herceg pusztította az ország nyugati megyéit „már a tatárok jelenlétekor, majd visszavonulásuk után is" (1242 tavaszán és nyarán), mint IV. Ince pápa egy leveléből tudjuk, „sokakat e végvidéken, javaikat felégetvén, kardélre hányva". A nyugati helyzetre pontosan állt, ahogy utóbb IV. Béla keserűen foglalta össze a pápához írt levelében (1250): „Egyedül nyugatról és északról, a németektől, mint azonos hiten levőktől várhatná országunk a segítség némi gyümölcsét, de nemhogy gyümölcsöt kapnánk, hanem a háború töviseit kell éreznünk, minthogy váratlan rablótámadásokkal az ország javait ragadozzák el..."

De nemcsak az országot három égtáj felől szorongató veszélyek indokolták a „juhakol" érzetét, hanem bármiféle számottevő és hatékony szövetséges hiánya is. Az ország külpolitikai tekintetben is izoláltan „akolba" volt zárva. A szomszédok közül egyedül Krakkó és Sandomir (Kis-Lengyelország) hercege, Szemérmes Boleszláv számított szövetségesnek, aki már a tatárjárás előtt elnyerte feleségül IV. Béla Kinga leányát (1239). Egymagában azonban erőtlen szövetséges volt. A Magyar Királyság számára nem maradt egyéb, mint a keresztény univerzalizmus egymással rivalizáló két távoli hatalma, a pápa és a császár. II. Frigyes, a zseniális utolsó Staufer-uralkodó azonban ez idő tájt már az anarchiába süllyedő „Szent Római" Birodalomnak is hátat fordított, sokkal inkább el volt foglalva külön „mintaállama", a Nápoly–Szicíliai Királyság szervezésével, védelmével és a pápával való konfliktusaival, semhogy ujját mozdította volna. A pápaság tevékenysége kimerült keresztes hadakra tett ígéretek monoton ismételgetésében.

IV. Béla első akciója, miután 1242 novemberében Verőce felől átlépte a Drávát, az „akol" nyugati kerítésének biztosítása volt. A nyugati határvidékre sietett, ahol a soproni ispán, Osl fia Herbord csapataival egyesülve és Pozsony felől Hontpázmány Achilles ispán (a Szentgyörgyiek egyik őse) csapataitól

támogatva még valószínűleg 1242 decemberében visszavette Kőszeget és Sopront, majd rákényszerítette az osztrák herceget, hogy a tatárjárás előtt zálogba vett három megyét (Moson, Sopron, Locsmánd) visszaadja.

Délen és keleten egyelőre csak ingatag látszateredmények, vagy éppen kudarcok vártak a szorítóból való kibontakozás kísérleteire. 1244 tavaszán maga a király indult meg seregével, hogy boszniai bogumil „lázadóit" hódolatra bírja, Türje Dénes bánt pedig egyidejűleg a Tengermellékre küldte rendet teremteni. A Boszniába nyomuló király előtt mind a terület ura, Ninoszlav „bán", mind Endre hulmi „nagykenéz" eljátszották a szokott jelenetet. Színleg hűséget fogadtak, egyházi téren pedig elismerték a boszniai katolikus püspök joghatóságát (1244. július 19. és 20). Mihelyt azonban IV. Béla kitette a lábát, Dalmáciában az 1243–44. évi háború előtti status quo állt vissza. Keleti irányban sem hozott sikert a hagyományos politika. Rosztiszláv, az „orosz úr" magyar segédcsapatokkal benyomult Danilo országába, elfoglalta Premisl erődjét, hogy aztán csúfos vereséget szenvedve ismét visszameneküljön apósához (1245).

A következő évben a nyugati front bolydult meg, hogy váratlan eredményt hozzon. Babenberg Frigyes osztrák herceg nem nyugodott bele a négy évvel korábbi megleckéztetésbe, 1246 tavaszán ismét behatolt a pozsonyi és soproni részekre. A hírre Béla király általános hadjáratot indított Ausztria és „személyes ellensége" ellen. Ez volt a király első nagyobb hadjárata a tatárjárás után. Seregében ott voltak már a visszahívott kunok. Különös háború volt ez, megszívlelendő próbája a magyar haderőnek. Miután a sereg átkelt a Lajtán (1246. június 15.), a kunok gyors mozgású előcsapatai meglepő sikert értek el, mihelyt azonban beleütköztek az osztrák páncélos lovagokba, a sereg megtorpant, áttekinthetetlen káosz keletkezett. Fölénybe került az osztrák nehézlovasság, ellentámadásba lendült át, foglyul ejtett számos magyar előkelőt. A megbomlott hadrendű magyar sereg már menekülésbe fogott, midőn elterjedt a hír: az osztrák herceg lebukott lováról, Rosztiszláv katonái leszúrták, holttetemén átgázoltak. Frigyes halála demoralizálta a már lényegében győztes osztrákokat. A vesztett csatából váratlan és véletlen magyar siker született. II. Frigyes herceg halálával magva szakadt az osztrák határgrófságot, majd hercegséget két és fél évszázada kormányzó Babenberg-dinasztiának. Magyarország nyugati határán uralmi vákuum támadt.

Nem kis mértékben e vákuum volt a kiindulópontja IV. Béla új külpolitikai koncepciója kialakulásának. Ami ugyanis mindeddig történt, nemigen nevezhető valami nagyvonalú és eredeti elgondolásnak. Az ország elemi regenerá-

lásán fáradozó és belső reformjain munkálkodni kezdő uralkodó egyelőre ötletszerűen és jórészt a régi vágányokon képzelte el országa külpolitikai konszolidációját.

Az egyelőre még ingatag és részleges politikai stabilizációba robbant be a nagykán-választás (1246. szeptember 8.) korábban már említett híre, azzal az értesüléssel, hogy a tatárok ünnepélyesen meghirdették Európa ellen a „tizenkilenc éves háborút". A választási ceremónián részt vevő keresztény követek már a tél elejére meghozták az értesülést, amely komolyabbnak és reálisabbnak látszott, mint az eddigi mendemondák, alkalmi rémületek, „rumorok". Güjük kán személyében Ögödej halála (1241. december 11.) óta ismét nagykánja volt a félelmetes Mongol Birodalomnak. Egy afféle expanzió megismétlődése, mint amit 1239–41 között szenvedett el egész Közép- és Kelet-Európa, most igazán várható volt. Olyan kihívás volt ez, amelyre megfelelő válasz kellett.

IV. Béla új külpolitikai koncepciója több fokozatban, 1246 és 1250 között alakult ki. A kezdetekről jól tájékoztat, milyen értelmű utasításokkal jelentek meg az iménti hírvivő követek 1246–47 fordulóján az akkor Lyonban tartózkodó IV. Ince pápánál. A pápa válaszleveleiből (1247. január 29. és február 4. között) pontosan kihámozható, hogy a követeknek a király intenciói szerint három fő kérdéskörben kellett hatniuk a pápára. A balkáni és a tatárkérdés, valamint Ausztria problémája szoros belső logikával kapcsolódott egymásba. Ami az elsőt illeti, a követek minden lehetőt előadtak, ami Béla királyt a római egyház buzgó terjesztőjének tüntethette fel a Balkánon. Bosznia ügyében is előterjesztették a király ígéretét a hatékony térítésre, de egyben kérését is, hogy a pápa csak hagyja rá Boszniát, tanácsa nélkül ne cselekedjék semmit. A másik probléma a tatár veszély volt a lyoni tárgyalásokon. Tudnunk kell, hogy az 1245. évi lyoni zsinat határozatából már egy éve készülődőben volt egy általános keresztes hadjárat IX. Lajos francia király vezérlete alatt a Szentföld felszabadítására. IV. Béla követei azt igyekeztek elérni, hogy a pápa lássa be: az egész kereszténység szempontjából égetőbb most a mongol veszély, mint a Közel-Kelet, irányítsa hát a szerveződő keresztes hadat a tatárok ellen. Látszólag eredményes is volt az érvelés. A pápa Béla király kérésére írásban közölte, hogy a Szentföldre szánt valamennyi keresztest mielőbb Magyarország felé indítja útnak (1247. február 4.). A harmadik kérdéskör viszont már talán ekkor a negatívjáról függött össze az előbbi kettővel. IV. Béla alighanem kezdte már feladni az egyetemes katolikus egyház fejéhez fűzött reményeit; kezdte belátni, hogy szorongatott helyzetéből csak saját hatalmi pozíciójának erősítése révén törhet ki. E ponton jött kapóra az imént ölébe hullt ausztriai

győzelme s a nyomában keletkezett uralmi vákuum. A kiürült hercegségre természetesen több német fejedelem, a cseh király is szemet vetett. IV. Béla is beállt a sorba. A követek feladata volt, hogy a király írásos érvelését a pápa előtt szóban is nyomatékosítsák. S úgy látszott, az eredmény nem marad el. IV. Ince támogatta Béla aspirációját, sőt e napokban expediált levelében fel is szólította németországi hívét, az ellenkirályt, hogy legyen az ügyben IV. Béla segítségére (1247. január 29.).

A követség, dolgát jól végezvén, hazatért – IV. Ince azonban egyik ígéretét sem tartotta be. A keresztes had IX. Lajos vezérletével majd csak 1248. augusztus 12-én indult ki Párizsból, de nem Magyarország irányában, hanem Aigues-Mortes-ból kihajózva (augusztus 25.) Ciprus felé, hogy évekig egy helyben topogva a keresztes hadjáratok történetének egyik legeredménytelenebb fejezetét produkálja. Ausztria hercegjelöltsége ügyében pedig a pápa egy éven belül átpártolt Hermann badeni őrgrófhoz. Már 1246 táján a pápai levelek hangzatos ígéreteit meghazudtolva IV. Ince és IX. Lajos javában titkos tárgyalásokat folytatott a mongol nagykáni udvarral. A keresztény világpolitika irányítói lemondtak a tatárokkal való konfrontációról; valójában az egész mongol kérdést a szentföldi politika függvényeként és kereskedelempolitikai vetületében kezelték. Egyre sűrűbben küldözgetett követeik útján egyrészt igyekeztek rábírni a nagykánt az Arab Kalifátus megtámadására, másrészt paktumokat kötöttek a távol-keleti kereskedelem megnyitására Európa felé. A keresztény univerzalizmus kötelező szólamai mögött már a 13. században javában reálpolitikai indítékok működtek. Ideje volt, hogy a maga uralmi szférájában IV. Béla király is szakítson az illúziókkal: ahelyett, hogy a négy égtáj felől fenyegetett „juhakol kerítései" mögül szüntelenül szorongva csak Nyugat felől várja a felmentést, magát a kerítést a rendelkezésre álló eszközökkel is racionálisan erősítse, sőt tágítsa a négy égtáj felé. Ausztria megszerzésének ötlete már ebben a felismerésben fogant, hogy ettől azután se álljon el, amikor a pápa cserbenhagyta, sőt a teljes következő évtizedet külpolitikai és hadi téren ennek szolgálatába állítsa.

Új külpolitikai koncepcióját utóbb – már a teljes kiérlelődés idején – vázolta fel és foglalta össze, visszapillantva az elmúlt három évre, IV. Ince pápához Patakról, 1250. november 11-én írt levelében. A levél vezérmotívuma a tiszteletteljesen tartózkodó, de határozott kritika az egész nyugati keresztény politika felett. „Két okból írunk főként – olvashatjuk –, hogy ne vádolhasson senki sem a készséget illetően, sem hanyagsággal. Ami a készséget illeti, elmondhatjuk, hogy amit a gyakorlati tapasztalat harci készenlétünkből

megmutathat, azt már megmutattuk... Hanyagság pedig semmi esetre sem vethető szemünkre. Megkerestük ugyanis az egész kereszténység három legfőbb udvarát, a Tieteket, melyet a keresztények valamennyi udvara urának és mesterének hisznek és vallanak, a császárét... és a franciákét. Mindezektől azonban semmiféle vigaszt vagy segítséget nem kaptunk, legfeljebb csak szavakat..." Majd alább: „Szeretnénk, ha világossá válnék főpapi Szentséged előtt a nyilvánvaló bizonyság erejével, hogy annyi szorongattatás közepette Európa egyetlen keresztény fejedelmétől vagy népétől sem kaptunk bárminemű hasznos segítséget..." „A bölcsek sokasága csodálkozik azon, hogy az adott körülmények között Atyaságod engedélyt adott Franciaország királyának, az egyház eme oly nemes tagjának, hogy eltávozzék Európa határaiból"; „csodálkozik továbbá, s nem szűnik meg csodálkozni azon, hogy az apostoli kegyesség oly túlzottan gondoskodik a konstantinápolyi [latin] császárságról meg a tengerentúli részekről [a Szentföldről], melyek ha elvesznek is – ami távol legyen –, nem ártana Európa lakóinak annyit, mintha netán egyedül csak a mi országunkat foglalnák el a tatárok". A keserűen kemény panasz, sőt vád azonban csak azt szolgálja, hogy a király közölje a lényeget: ilyen körülmények között, miután a keresztény Nyugattól egyebet nem kapott, „csak szavakat", kénytelen volt „ahhoz folyamodni, amihez lehetett" (*ad id quod potuimus recurrentes*).

Eme új posszibilitások – ma úgy mondanánk, reálpolitikai lehetőségek –, részben a szokványos nyugati keresztény értéknormákon kívül: az új politika koordinátái. Elő is számlálja őket a programlevél. Nemcsak István királyfi eljegyzése a kun fejedelemlánnyal – egy pogány, de katonailag hatékony népességet megnyerendő – számított mésalliance-nak, hanem az Árpádoknak az utóbbi fél évszázadban divattá vált francia, német, angol, olasz súlypontú házassági politikájához képest kelet-európai, sőt „szkizmatikus" szövetségeket célzó házasságok is. Ilyennek minősült Róma szemszögéből már Rosztiszláv és Anna frigye is (1243). Csakhogy évek során nagyot fordult IV. Béla halicsi politikája. Még egyszer segédhadakat adott ugyan orosz veje mellé (1249), de utoljára. Rosztiszláv ezúttal Jaroszlav falai alatt ismét megsemmisítő vereséget szenvedett Danilo fejedelemtől (augusztus 17.). A király már valószínűleg 1245–46 telén kapcsolatban állt Danilóval. A realitás meggyőzte, hogy országa északkeleti határán a hatalmat valóságosan gyakorló személyiségre kell tennie. Míg a tatárjárás előtt hallani sem akart házassággal megerősített szövetségről (1240), most ő közeledett és ajánlotta fel leánya, Konstancia kezét Danilo fiának, Leónak. A házasság ünnepélyes formában nyélbe

is üttetett 1250 nyarán vagy őszén a zólyomi várban, ahol természetesen ott volt személyesen, kíséretével Halics fejedelme is, megkötendő a politikai szövetséget. Kinga, mint láttuk, már 1239 óta Boleszláv krakkói herceg felesége volt; Anna és Rosztiszláv frigyét István és Kun Erzsébet eljegyzése (1246), majd Konstancia és Halicsi Leó házassága folytatta, hogy a sort még az 1250-es években teljesítse ki Jolánta házassága a lengyel Boleszlávval, Gniezno (Nagy-Lengyelország) uralkodójával. IV. Béla kivételesen termékeny házasságából nyolc élő gyermeke közül ötnek a házassága a király tatár politikáját, a kelet-európai szövetségi rendszer kitágítását szolgálta.

A pataki levél aztán beszámol már megismert fejleményekről, a kunok betelepítéséről, a johannitákkal kötött szerződésről (1247), a városépítkezésekről, miközben történelmi és földrajzi–politikai érveléssel emeli ki Magyarország, különösképpen a Duna-vonal fontosságát az egész keresztény világ szempontjából. Külpolitikai szempontból azonban a lényeg középütt rejlik, az idézett néhány szóban. A király a szorítóból kitörni akarva immár valóban évek óta „ahhoz folyamodott, amihez lehetett": a realitáshoz.

Így épült ki a korábbi vákuum helyébe észak- és délkeleten a védelmi övezet. Halics szövetsége és a johannita rendnek hűbérjogon adományozott egész „Kunország" (a moldvai és havasalföldi részek) a Szörényi bánsággal együtt: csaknem összefüggő félkaréjt jelentett ez Sáros túloldalától le az Al-Dunáig. Fentebb északon Szemérmes Boleszláv lengyel hercegsége volt a folytatás. A halicsi szövetség az 1250-es években jól funkcionált. Danilo fejedelem, amíg lehetett, szilárdan ellenállt a tatároknak. Mi több, kisebb védelmi ütközetek után volt egy pillanat, amikor magyar és lengyel segédhadakkal már támadásba is lendült át (1258), Berke kán seregei csak Kijev alól fordították vissza. Csak egyre súlyosbodó tatár támadások (1259, 1263) elviselhetetlen nyomása alatt tört meg Halics ereje; addig az orosz szövetséges nem egy támadási kísérletben játszotta a hullámtörő szerepét. IV. Béla azonban nem ejtette el másik orosz szövetségesét sem, Csernyigovi Rosztiszlávot, aki a magyar királyi udvarban élve királylány-feleségével, áttért a római hitre, s hamarosan idomult nyelvében és szokásaiban új hazájához.

Két kulcsfigurája volt a következő évtizedben a déli melléktartományok *reformatió*jának: az orosz Rosztiszláv és a 11. században bevándorolt ősei révén német eredetű Gutkeled István. 1248 tavaszán IV. Béla általános átszervezést hajtott végre főméltóságainak körében, ami a melléktartományok vonatkozásában is új szereposztással járt. Ekkor kapta báni kinevezését teljhatalommal (*plena auctoritate*) a Dráva és az Adria között Gutkeled István.

Talán már ugyanekkor – de legkésőbb 1249–50 folyamán – kapta meg Rosztiszláv is a megbízást a Száva–Duna vonalától délre „Rácországig" (Szerbia) terjedő széles sáv még elég kaotikus állapotainak rendbehozatalára.

„Egész Szlavónia" (*tota Slavonia*) ekkoriban azt a hatalmas területet jelentette, mely a szűkebb értelemben vett szlavóniai, azaz Dráván túli, keleten az Orbász völgye által határolt részeken kívül magába foglalta a Kapela-hegységen („Gozdon") túli Horvátországot és a dalmát városokat is. A tulajdonképpeni reorganizáció e térségben István bán kormányzatával kezdődött meg, éspedig már 1248 őszén olyan határozott és rendszeres birtokrendezési akcióval, amely nemcsak hat évvel megelőzte a magyarországit, hanem minden jel szerint hatékonyabb és szélesebb körű is volt. A Kapela-hegységen túl kemény kézzel rendet teremtett az egymással marakodó horvát urak közt, megfékezte az évek óta eluralkodó anarchiát, elűzte a „hűtleneket". Hasonlóképpen zabolázta meg a „Gozdon" innen, a Kulpa és Una folyó vidékén a térség önállósodni kezdő birtokosait, majdani tartományurait, Vodicsa ispánjait (a Babonicok őseit). Telepítő és gazdaságpolitikájában ugyanazokat az elveket érvényesítette, mint királya északabbra, sőt – mint fentebb láttuk – a pénzügyek reformja terén még tovább is lépett. Különösképpen figyelemre méltó várospolitikai kezdeményezése. Kőrös várossá fejlődése már István bán nevéhez fűződik. Maga gondoskodott „népek gyűjtéséről", telepesek toborzásáról a település gyarapítására, s az új *libera villa* lakosait Zágráb kiváltságaival felruházva városi rangra emelte (1252). Egészen önálló kezdeményezés fűződik nevéhez a dalmát tengerparton, ahol Arbe (Rab) szigetével szemközt egy magaslaton Jablánc várát kezdte építtetni, egyidejűleg átadva az alatta elterülő földet kifejezetten városépítés céljából – „saját hasznára és a magyar király tiszteletére" – az áttelepedni kívánó rabiaknak, felruházva a leendő települést a dalmát városok kiváltságaival (1251). Gutkeled István volt az első nagybirtokos báró, aki várost alapított. Ugyanakkor a báni hatalom kivételes súlya Gutkeled István idején még nem fenyegette, sőt erősítette az állami egységet, holott kivételesen hosszú ideig, megszakítás nélkül haláláig (1260) kormányozta a tartományt. Nem kis részben személyes érdeme, hogy „egész Szlavónia" gazdasági, katonai, politikai tekintetben halála után, az 1260-as években is megmaradt a magyar állam legfontosabb melléktartományának, Béla király szilárd bázisának.

A szomszédos déli részeken Csernyigovi Rosztiszláv talán már 1250 körül egy hadjárattal igyekezett Boszniában pozícióját megerősíteni, de hamarosan nem volt szüksége fegyverre, mert IV. Béla ingadozó hűbérese, Ninoszlav bán

meghalt (1251), maga Rosztiszláv lett „Bosznia ura". Ezáltal hosszú időre megszűnt a Magyar Királyság számára a „boszniai probléma", jóllehet azon az áron, hogy a neofita kormányzó kemény kézzel biztosította a római egyház befolyását. Egyebekben is sikeresebb szervezőnek bizonyult, mint halicsi katonai akcióiban. A szomszédos Hulm kenézét, az időközben meghalt Endre kenéz Radoszláv nevű fiát is tartós hűségre kényszerítette, aki ezután e címmel élt: „Radoszláv zsupán, a magyar király eskü szerinti híve" (1254). Kaloján herceg halála (1254) után Rosztiszláv hatalmi köre kiterjedt a Száva–Duna vonaláig. E széles sávban az ő nevéhez fűződik az igazgatás konszolidációja, a tartomány szoros hozzáfűzése a Magyar Királysághoz. Ebben az évtizedben alakulnak ki ama bánságoknak a keretei, amelyeknek láncolata Szlavóniától a Szörénységig húzódva századokon át majd a magyar állam déli védelmi vonalát fogja alkotni. A legnyugatibb volt az Ozorai bánság (Orbász és az Ozora-Boszna völgyében nyúlt le Boszniáig), kelet felől csatlakozott hozzá a sói (a tuzlai sóbányákkal a központban), majd tovább a macsói (a Drina és a Morava völgye között) és a kucsói (a Morava folyó és a Szörénység között, Barancs és Kucsevo vagy Kucsó vidéke). Ezáltal vált teljessé és igazgatási tekintetben összefüggővé a déli melléktartományok rendszere Krajnától és az Adriától a havasalföldi és moldvai részekig. Rosztiszláv e területet, Boszniával együtt, az 1254 után felvett „Bosznia és Macsó hercege" címen igazgatta.

Az 1246–47 körüli fordulat következményeként a magyar állam védelmi stabilitása egy évtized leforgása alatt megsokszorozódott. Csakugyan „megreformált ország" volt már külpolitikai helyzetét tekintve is 1254–55 körül, jól szervezett melléktartományokkal és szövetségi kapcsolatokkal; az izoláltan fenyegetett „akol" képzete elavult. Sőt *regnum regnorum* volt, az államtest (*corpus regni*) köré szervezett hűbéri jellegű tartományok láncolatával – ahogy a kifejezések felbukkanása ez évek okleveleiben tükrözi a fordulat szemléleti következményeit is. Az 1250-es évek derekán állt IV. Béla hatalma csúcspontján. A reformuralkodónak szerencséje is volt: az 1246. évi nagykánválasztással a Mongol Birodalomban nem ültek el a belső hatalmi harcok, a meghirdetett Európa elleni általános háborúra nem került sor. A tatárok csak Möngke nagykánná emelése (1251) után aktivizálódtak, de erőiket lekötötték egyelőre a hol itt, hol ott függetlenedő orosz fejedelemségek (Novgorod, Vladimir, Szuzdal, Jaroszlav). Ezekben az években egyetlenegyszer sikerült orosz földön áthatolva nyugatabbra becsapniuk, feldúlva Béla vejének krakkói fejedelemségét (1254), de Magyarországra nem jutottak el. A látszathó-

dolások és függetlenedési törekvések között ingadozó orosz föld lekötötte a tatárok erőit. Ilyenformán nyílt kérdés marad, hogy egy általános tatár támadásnak Magyarország ellen tudott volna-e állni.

A kortársak ítélete e téren megoszlott. A Mongol Birodalom belső viszonyait jól ismerő Rubruk úgy becsülte, hogy Magyarország aligha képes 30 ezer fegyveresnél többet kiállítani, következésképpen nem lenne képes ellenállni (1255). Másfelől viszont a következő évtizedben a nápolyi udvar követe, a montecassinoi apát így foglalta össze kéthavi tapasztalatait az országban látottakról: „A magyar királyi háznak hihetetlen a hatalma. Keleten, északon moccani sem mer senki, ahová a diadalmas vezér, azaz a dicsőséges király seregét megindítja. Észak és Kelet legtöbb országa rokonság vagy hódolás címén uralmához tartozik." (1269) Kinek volt igaza? Az apát nyilvánvalóan túlzott. Rubruk viszont talán a létszámot tekintve volt hiperkritikus. De ez nem is fontos; aligha volt a nyugati kereszténységben ország, amely az 1241. évihez fogható erejű mongol támadás megismétlődését kiállta volna. Tény azonban, hogy IV. Béla osztrák háborúiban a krónikások szerint „egész világ vonult Béla király zászlai alatt". A leírások tobzódnak a nációk számbavételében: „vad magyarokon" kívül oroszok, kunok, székelyek, besenyők, románok, lengyelek, bolgárok, bosnyákok, „böszörmények és izmaeliták". Az oroszokat Danilo hozta, a lengyeleket IV. Béla két Boleszláv nevű veje, a szerbeket, bolgárokat, bosnyákokat Rosztiszláv, a délszlávokat, horvátokat István bán, a kunokat Alpra nevű vezérük. A melléktartományok és a szövetségesek mozgósítható népe nagymértékben hozzájárult, hogy IV. Béla ne ejtse el már 1246 őszén–telén megfogamzott tervét, s miközben keleten, északon és délen biztosította hatalmát, bázisát a negyedik égtájon is bővíteni próbálja: Ausztriában.

15. HÁBORÚK AUSZTRIA BIRTOKÁÉRT

Nincs birtokunkban IV. Bélának egyetlen nyilatkozata sem, mely évtizedes makacs osztrák háborúskodásának igazi motívumait megnevezné, de ez érthető is. Hódító törekvéseket az államok ritkán szoktak nyíltan bevallani. A legitim indokot egyedül az nyújtotta, ha úgy lehetett beállítani, hogy a másik fél kezdte „kihívó gonoszsággal" a konfliktust – mint már az 1250. júniusi háború indoklása szólt. Ebben volt is némi igazság, de csak ami a *casus belli*t illeti. A valóságos indok mélyebben rejlett, amit 1247 januárjában a pápai

udvarban megjelenő követek még nem is titkoltak: a magyarok királya továbbra sem állt el tervétől, hogy „az osztrák hercegséget kézre kapja és birtokolja". Erre hamarosan az újabb uralmi vákuum is alkalmat adott. IV. Ince pártfogoltja, Hermann badeni őrgróf alig foglalta el a hercegi trónt, máris meghalt (1250. október 4.).

Hogy azonban IV. Bélát nem merőben hatalomvágy, még kevésbé holmi határszéli sérelmek megtorlása vezérelte évtizedes háborúzásában, arra közvetve egy figyelemre méltó körülmény utal, mely ott van elrejtve országvédelmi programját kifejtő 1250. őszi levelében. Már utaltunk rá, hogy a király milyen feltűnő módon a Duna vonalát emelte ki „országunk és egész Európa" védvonalaként. Mintha az országhatár a Duna mentén húzódott volna. A való helyzet a számszerűség erejével támasztja alá a kifejtett elvet. A Dunántúlon és az északnyugati Felvidéken – az egész országterület mindössze vagy harmadán – épült fel a IV. Béla korában igazolható várak kétharmada. IV. Béla látnivalóan eleve nem bízott az ország keleti felének ellenállóképességében; az „országtest" súlypontját tudatosan a nyugati részeken jelölte ki. E mellé logikusan kívánkozott – és kínálkozott is – a melléktartományok rendszerének nyugatibb súlypontja, miután a Nyugat univerzális értelemben bázisként irreálisnak bizonyult.

Már az első, 1250. évi hadjárat sem volt arányban az ürügyként kínálkozó helyi jellegű hatalmaskodással, némely stájer lovagok határszéli rablótámadásaival. A király azonban állítólag bárói és főpapjai előtt megesküdött, hogy „egész Ausztriát" feldúlja, általános hadfelkelést hirdetett meg és fő erejével Bécsújhely felé nyomult előre (1250. június). Az elöl járó kunok Bécstől a Semmeringig száguldoztak, nomád módra dúlva a vidéket. E határszéli vidéken több kisebb vár került magyar kézre. Annál különösebb, hogy a király nem használta ki kezdeti sikereit, hanem minden megfogható magyarázat nélkül befejezte hadjáratát.

A hadak hazavonulása után, október elején halt meg Ausztria rövid életű ura, badeni Hermann. IV. Béla most már nem a pápai kúriához fordult, hanem az imént másodszor is megözvegyült Gertrúdnál, a két Babenberg-nőörökös egyikénél kereste igényei támaszát. Több eséllyel lépett fel azonban e téren a fiatal, ügyes és ambíciózus morva őrgróf, Premysl Ottokár, I. Vencel cseh király fia. Ausztriában hamar „pártot" tudhatott maga mögött, s *de facto* birtokba is vette Ausztria ama részeit, ahova híveinek befolyása kiterjedt. Házassági politikájában is gyorsabb volt, mint Béla, nem habozott elvenni feleségül a nála vagy kétszer idősebb másik Babenberg-lányt, néhai Frigyes

herceg szintén özvegysorban levő nővérét, Margitot. Béla ellenakciója nem késett: új szövetségi rendszeréből választotta ki az ifjút, akinek nevében Babenberg Gertrúd kezét megkérhette: Danilo halicsi fejedelem korban harmadik fiát, Románt. Ezáltal érdekesen és szemléletesen kapcsolódott össze a külpolitikai koncepció kettős, keleti és nyugati pólusa, Galícia és Ausztria. A jogcím nem hiányzott, hiszen a kiszemelt új feleség, Gertrúd a magyar király fegyveres segítségét kérte.

A magyar sereg e második felvonulásához már a pozsonyi táborban csatlakozott Danilo fejedelem is személyesen, fiaival, halicsi segédcsapataival (1252. június 2. körül). Maga a hadjárat jellegében hasonlított a két év előttire. A fősereg most sem mutatkozott valami aktívnak. Egyik ága behatolt ugyan a stájer részekre, és elfoglalta Pettau városát, a zöm azonban megelégedett Bécs környékének hódoltatásával, s azzal, hogy miközben a Bécs melletti táborban vesztegelt (1252. június 15–20. táján), Halicsi Román és Gertrúd egybekelt, a magyar had pedig ezúttal is hamar visszavonult. A házasság azonban nem oldott meg semmit, mert mihelyt a magyarok távoztak, Ottokár újra megjelent, s főként stájerországi híveire támaszkodva ismét birtokba vette a hercegség egy részét.

1253 késő tavaszán tehát immár harmadszor gyülekeztek a hadak Magyarországon. A sereg nagyobb volt, mint az eddigiek. Az osztrák források 80 ezres létszámot, Béla támogatói között „kilenc királyt" emlegetnek. Az előbbi valószínűleg túlzás, az utóbbi nem, ha a *kunig* fogalmán általában uralkodókat, hercegeket, fejedelmi sarjakat is értünk. A személyesen újra hadba szálló Bélán kívül jelen volt tizennégy éves István fia is, valamint Danilo és Rosztiszláv, a két Rurik-ivadék, IV. Béla további két veje, krakkói Boleszláv és az ifjú Danilovics Leó. Negyedik veje, Henrik bajor hercegfi Felső-Ausztria felől igyekezett beleavatkozni a küzdelembe. Részt vett még az akcióban Vladiszláv opuliai herceg is. Ha a kunok vezérét is „királynak" tekintették az évkönyvírók, csakugyan megvan a kilences szám. A csapás iránya ezúttal Morvaország volt. A háború sorsába ezúttal IV. Ince pápa avatkozott be, aki úgy látta, épp ideje, hogy e keresztények között elmérgesedő háborúban békebíróként lépjen fel. A háború kellős közepén küldte el Rómából követét, Velasco minorita frátert béketeremtésre (1253. július 1.), akinek megjelenésére Béla fel is hagyott Olmütz ostromával, hadait visszavonta, most már legalább őrséget hagyva hátra a Morvaország szívében elfoglalt várakban. Hajlott azonban a kompromisszumra. 1254 áprilisában jöttek össze tárgyalásra a két fél követei Buda mellett. Időközben azonban nem elhanyagolható

fordulat következett be. Vencel halálával (1253. szeptember 22.) fia, a morva őrgróf lett Csehország királya II. Ottokár néven. Béla immár nem egy őrgróffal állt szemben, hanem olyan koronás uralkodóval, aki egy egész ország hadipotenciálját tudta maga mögött. Miután érthetetlen okokból három éven át elmulasztotta kihasználni hadi sikereit, most már az erőviszonyt is ajánlatos volt figyelembe venni. A két király által Pozsonyban megkötött béke (1254. május 1.) kimondta, amiről Béla az előző őszön még hallani sem akart, hogy Ottokár megtartja – vagy inkább legálisan birtokba veszi – Ausztriát „az Ennsen innen és túl" (Alsó- és Felső-Ausztriát), sőt Stíria északi sávját is, IV. Béla viszont a stájer hercegség déli felét kapja meg a Semmeringtől Krajnáig. A Babenberg-örökség felosztása a pozsonyi békével kettős kompromisszum volt Béla részéről. Nemcsak beleegyezett ellenfele osztrák hercegségébe és beérte a jóval kisebb területtel, hanem hátat fordított két éve kovácsolt tervének is. De az a tény, hogy beérte a Vas, Zala és Varasd megyékkel határos stájer területtel, közvetve megint csak igazolja, hogy Bélának ausztriai politikája révén eleve állama teherbíró képességének nyugati súlyozása volt a célja. Inkább választotta a kisebb részt, de azt közvetlen magyar fennhatóság alatt, mint esetleg az egészet, ám csupán laza szövetségi kapcsolat árán.

A stájer hercegség a pozsonyi béke után olyanféle szoros melléktartományi kapcsolatba került Magyarországgal, mint Szlavónia. Kormányzója is ugyanaz a személy lett, Gutkeled István bán, aki eme minőségében felvette a „Stíria kapitánya" címet. A bán – ahogy itt nevezték: a „zágrábi herceg" – a Szlavóniában megszokott keménységgel igyekezett rendet teremteni az egymással is civakodó stájer előkelőség körében. Rövid időre úgy látszott, IV. Bélának csakugyan sikerült megvetnie a lábát egy nyugati ponton. Kereskedelempolitikai szempontból kulcshelyzete volt a tartománynak, hiszen a velencei kereskedelem útvonala mind Fehérvár és Buda, mind Bécs felé Pettaun át vezetett. Talán az sem véletlen, hogy IV. Béla kereskedelempolitikájának vázolt fordulata a stájer foglalás utáni évben, 1255 körül tapintható ki. De a rend és nyugalom csak átmeneti volt. A magyar igazgatás nem eresztett gyökeret Stíriában. A lappangó elégedetlenség 1258 elején tört felszínre, midőn István bán éppen egy hatalmaskodó főúr megzabolázására indult a Dráva völgyében. A környék lovagjai fellázadtak. IV. Bélának tehát, 1258. május-júniusában ismét mozgósítania kellett. A tartomány pacifikálása után visszavonult, hátrahagyva immár tizenkilenc éves István fiát „Stíria hercegeként" (1258–60), a kapitányként oldalán maradt Gutkeled Istvánnal.

Az ifjú trónörökös tulajdonképpen itt kezdte politikai pályafutását, noha

már az előző évben bírta az „Erdély hercege" címet. Most magyar és kun kíséretével Pettauban rendezte be udvarát. Kérésére atyja hozzácsatolta a stájer hercegséghez Vas és Zala megyét, valamint a bakonyi ispánságot. Formás nyugati melléktartomány körvonalai bontakozhattak volna ki e megnagyobbított területen, egy vegyes német–magyar nyelvű lovagi miliő, immár királyi herceggel a fókuszában. Maga az ifjú herceg is rátermettnek, minden újra fogékonynak mutatkozott, aki tartománya berendezésében határozott energiával lépett fel, amellett egy vonatkozásban előnyösen különbözött atyjától: nemcsak lóra termett, hanem kifejezetten seregvezetésre, harctéri döntésre is. Valósággal hadvezérnek született, mint azt a következő évek hamarosan be is bizonyítják. A stájer felkelés után azonban igazában már nem állt helyre a rend az új hercegségben. A stájer urak elégedetlenségét Bécsből Ottokár nem szűnt meg táplálni. A cseh király és osztrák herceg hallgatólagos támogatásával 1259 késő őszén Otto von Hardegg gróf vezetésével Ausztria felől jelentékeny haderő ütött be Stíriába, majd egyesülve a belső ellenzékkel, egyik várat a másik után kerítette hatalmába. Nagy vérveszteségek közepette őrlődött fel a magyar uralom e vidéken. A nem egészen hatéves stájer epizód sorsa meg volt pecsételve. A legelőkelőbb stájer urak, köztük Ulrich von Liechtenstein már 1260 márciusában Bécsben hódoltak Premysl Ottokárnak.

A sors nem engedte meg, hogy IV. Béla kipróbálja kompromisszum árán szerzett, a tervezettnél szerényebb átmeneti nyugati bázisának hatékonyságát ott, ahová eredetileg s immár több mint évtizedes fáradozása szerint szánta: a tatár fronton. Már 1258–59 tájban, a stájer zavargások idején, több baljós körülmény kezdte itt is, ott is megingatni az 1246–47 után emelt politikai építményét.

A délkeleti bástya különben elvileg kitűnő terve nem váltotta be a hozzá fűzött reményt. Nem épült ki a johannita rend elképzelt minta-hűbértartománya „Kunország" és a Szörénység térségében. 1258–59 körül a jeruzsálemi lovagok feladták a területet, Erdély délkeleti sarkával együtt. 1259 nyarán leomlott az északkeleti bástya is, Halics. A földrengés a Mongol Birodalom belsejéből indult ki. A kipcsaki birodalom fejedelme, Magyarország egykori eltiprója, Batu kán halála (1255) után nem kevésbé tetterős öccse, Berke kán vette át a hatalmat a Dnyeper-vidék és a Kaszpi-tenger között. Az 1250-es évek már említett ellenállása több orosz fejedelemségben az új kipcsaki kánt arra bírta, hogy erőit az orosz földre, sőt tovább, nyugati irányban koncentrálja. 1259 nyarán nagy seregtest indult meg a Dnyeper-vidéki tatárság kánja, Nogáj és Batu unokája, Telebuga vezérletével, nyomukban indult ki az orosz

földet már 1240-ben hódoltató Burundáj. Az ár ezúttal már Halicsot sem kerülte ki. „Dániel, az összes oroszok királya" a fejedelemségén áthömpölygő hadak elől pánikszerűen Magyarországra menekült. IV. Béla veje, Leó már nem is menekült, hanem beadta a derekát, bekényszerült Burundáj segédcsapatai közé, hogy a tatárokkal együtt 1259 novemberében IV. Béla másik veje, krakkói Boleszláv tartományának feldúlásában működjön közre. Az északi bástya is megrendült tehát, a lengyel herceg szintén Béla udvarában keresett menedéket.

Még 1259 kora őszén IV. Béla ultimátumot kapott magától Berke kántól a Dnyeper vidékéről. Helyesebben a kipcsaki birodalom feje Magyarországra nyargaló követei útján pontosan részletezett, formális szövetségi ajánlatot tett, s csak ennek nem teljesítése esetén helyezte kilátásba Magyarország elpusztítását. A tatárjárás óta ilyen közeli és kézzelfogható formában még nem tornyosult az ország fölé a tatárvész viharfellege – miközben keleten és északon egyszerre rendült meg a védelmi rendszer, nyugaton pedig az osztrák támadás és a stájer felkelés döntötte romba a kiépített bázist. Mit tehetett a király? Egyszerre fenyegető és könyörgő levelével sürgősen elküldte követét IV. Sándor pápához. Kemény hangon felhánytorgatta a pápa elődeinek negligenciáját; ha most ezer számszeríjászt nem kap, kénytelen lesz elfogadni Berke kán ajánlatát. A pápai válaszlevél (1259. október 14.) annyi konkrétumot tartalmazott, hogy felhatalmazta a királyt: igénybe veheti az egyházi jövedelmek ötödrészét, s kilátásba helyezte – a bizonytalan jövőben – a szokásos irrealitást, „az összes keresztény fejedelem és nép" keresztes hadát. Egyébként pedig kioktatta a királyt, hogy keresztény alázattal tudomásul kell vennie, e csapás isten büntetése, melyet keresztényi türelemmel kell elviselni.

Nem a pápaság tanácsain, hanem a Mongol Birodalmat belülről bénító tényezőkön múlt, hogy a viharfelhő 1259–60 fordulója után lassanként mégis eloszlott. Az időközben újból kiélesedett hatalmi válság a birodalom belsejében tanácsossá tette, hogy a nyugaton harcoló seregtestek visszatérjenek, mert ismét esedékessé vált a nagykán-választás (1260. február). Berke kán Belső-Ázsiába távozott, ahol az események Európa szempontjából kedvező fordulatot vettek. A nagykánná emelt Dzsingisz kán-unokát, Kublájt (1260–1294) Európa nem érdekelte különösebben, egyedül Kína. Cserében a kínai kultúra felszívta: alapítója lett a Jüan-dinasztiának. Az új nagykán uralomra lépése évétől kezdve a Mongol Birodalom Dzsingisz kán teremtette egysége gyakorlatilag megszűnt, több, egymástól lényegileg független részbirodalomra bomlott fel. Megkezdődött a mongol fénykor lassú leáldozása.

IV. Béla számára, a fellélegzés jegyében, elérkezett tehát a döntő számvetés ideje a cseh királlyal az osztrák tartományok ügyében. Mindkét fél tisztában lehetett azzal, hogy a tét immár nem Ausztria felosztása az 1254. évi alapon, hanem a győzelmen vagy vereségen most már egész Ausztria birtoklása dől el. Erre mutatnak a hadi készülődés méretei mindkét oldalon már 1260 tavaszán, nem kevésbé az eddigi hadjáratok portyázó alkalomszerűségével szemben a komor ünnepélyességgel hangsúlyozott lovagi formák és szabályok, melyek közül figyelemre méltó már az első lépésben a formális hadüzenet. A lovagi tornát hatalmas léptékben és vérre menően imitáló háború készülődött, ahol a felek valamelyikének a másikat irgalmatlan erővel ki kellett ütnie a nyeregből. Mindkét királyság teljes haderejét és szövetségeseit mozgósította, ami már eleve Ottokárra ütött ki kedvezően, két okból is. Egyrészt IV. Béla szövetségi rendszere, mint láttuk, épp az előző évben roppant meg. Ismét ott volt ugyan a hadban Danilo, csakhogy most már Leó fia és serege nélkül, amint hogy krakkói Boleszláv sem hozhatott számottevő segédhadat imént feldúlt hercegségéből. Megjelent még Mazóvia hercege, Leszko, s az előbbiekkel szemben még számottevő szerb, bosnyák, bolgár haderőt tudott mozgósítani Bosznia és Macsó hercege, Rosztiszláv, nemkülönben a szlavón–horvát–dalmát részekről Gutkeled István bán. Ákos Ernye vajda hozta az erdélyi hadakkal a székelyeket és a románokat, Alpra kun vezér a kun tömegeket. Mégsem volt ez már „kilenc király" serege, mint 1253-ban, a segédhadak pedig túlnyomórészt könnyűlovas íjászokat jelentettek. A sereg törzsében, a király zászlaja alatt természetesen megjelentek lovagi fegyverzetben és kísérettel szinte kivétel nélkül az eddig is megismert „hű bárók", köztük első ízben a majdani híres és hírhedt Héder nembeli Kőszegi „Nagy" Henrik, immár országbíró és somogyi ispán. De az egész népes hadban a nehézfegyverzetű páncélos kontingens mégis minden bizonnyal feltűnő létszámbeli kisebbségben volt. S ez az a másik körülmény, mely eleve Ottokár javára billentette a mérleget. Az ő szövetségi rendszere keretében vonult fel az osztrák és stájer lovagság színejava, ott volt unokatestvére, Ulrik, Karintia hercege és sógora, Ottó, Brandenburg őrgrófja, továbbá két sziléziai fejedelem, Henrik Boroszló és Vladiszláv Opulia hercege – szinte csupa páncéloserő élén, miközben saját seregzöme, a cseh és morva lovagság szintén talpig vasban gyülekezett, még lovaikat is páncélzat borította. Béla király páncélosfelfegyverzési programja másfél évtized leforgása alatt nem volt képes évszázados lemaradást behozni.

A háború keleties bravúrral kezdődött a Laa mellett, az osztrák–morva határon, melynek a kun környezetben felnőtt István most is, utóbb is mestere

volt. Visszahúzódott egy-két mérföldre, Staatz térségébe, csak kis portyázó egységeket hagyott a látótávolban, hogy ingereljék az ellenség táborát. A cseh, osztrák, brandenburgi lovagok pontosan úgy lépre mentek, mint hajdani elődeik a kalandozó magyarok taktikájával szemben. Miután István előcsapata színlelt menekülésbe fogott, a cseh–német lovagság előreszegezett lándzsával a nyomában, rejtekeikből apró, mozgékony lovaikon előtörtek István íjászai, meglepetésszerűen oldalba, hátba támadták a páncélos monstrumokat, és villámgyors, rutinos győzelmet arattak. Stratégiailag nehezen megfejthető talány, hogy Béla király miért nem adta ki a parancsot a győzelem kihasználására, holott az ő serege már együtt volt. Ott vesztegelt a folyóparton tétlenül, készenlétben álló hadával csaknem két héten át, érthetetlenül megvárva, míg a július 4-én a Laa mellől meginduló ellenség, bevárva az időközben megérkező újabb csapatokat, lassú menetben, impozáns tömegben és rendben megjelent a látótávolban, a folyó túlpartján. Talán az elkövetkező ceremóniára várt, egyszer már „szabályos" lovagi ütközetbe akart bocsátkozni? Mert a lovagi tornához illő stilizált modor folytatódott: követváltások, tárgyalások. A magyar hadvezetés belement a stílusba, hogy mindjárt meg is törje azt, megszegve a szabályokat. A magyar átkelés a megegyezés előtt egy nappal, már július 11-ről 12-ére virradó éjjel megkezdődött a gázlókon a Morvamezőre. Be sem várva a sereg zömét, az előcsapatok máris rátámadtak a stájer egységekre. Kroissenbrunn mellett, Marchegg térségében csata fejlődött ki. Ottokár rendezte cseh nehézlovasságát, és súlyos tömbként nekirontott a csatatéren száguldozó magyaroknak és kunoknak. Maga Béla király és bárói környezete – a magyar had legfőbb páncélos magva – a túloldalon rekedt; az ütközet nélkülük zajlott le! A páncélosok valósággal lehengerelték a magyar, kun, székely, orosz és egyéb könnyűlovas íjászokat. Hadrendjük felbomlott, káosz keletkezett, az ifjú István eltűnt a forgatagban, pánikszerű menekülés kezdődött vissza a folyóhoz, ahol állítólag több ezren lelték halálukat. A csatatéren pedig egy – bizonyára túlzó – becslés szerint 18 ezer elesett holttestén gázolt át Ottokár és szövetségeseinek lovagsága. Az 1260. július 12-i morvamezei ütközet minden elképzelést felülmúlóan csúfosan ütött ki sorozatos hadvezetési baklövések miatt.

Az ifjú István kivágta magát, megmenekült, de a Morvamezőn IV. Béla csaknem másfél évtizedes ábrándja foszlott szét végérvényesen. Ottokár a fölényes győztes pozíciójából fogadta a békét kérni hozzá siető Rátót Loránd nádort. IV. Bélában pedig a kudarc után ismét csak volt annyi a rá jellemző szigorú önkritikából, a tanulságok levonásának ritka képességéből, hogy

őszintén lemondott dédelgetett tervéről, és most már a békét fogta fel komolyan, melyet végül is Bécsben kötöttek meg (1261. március 31.). A cseh király az osztrák hercegség mellé megkapta egész Stíriát, zálogként pedig megállapodtak, hogy a magyar király ekkor már tizenhat éves kisebbik fia, Béla herceg elveszi feleségül Ottokár sógorának, a háborúban is részt vett Ottó brandenburgi őrgrófnak Kunigunda leányát – ami három év múltán be is következett.

Az osztrák kérdésben az akkori Kelet-Közép-Európa két legerősebb állama és egyben két legkomolyabb uralkodói egyénisége került konfliktusba; a végeredmény viszont nem volt véletlen, tulajdonképpen kifejezte a tényleges erőviszonyokat. A két ellenfél a köztük levő nagy korkülönbség ellenére rokon egyéniség volt. Mindketten eréllyel és koncepcióval törekedtek országukat a szó akkori értelmében „modernné" tenni. II. Premysl Ottokár nevéhez is a feudális széttagolódás megszüntetése, telepítés- és várospolitika, egy erős és egységes cseh állam biztosításának törekvése fűződik. De a Cseh Királyság, melyet megkímélt a húsz év előtti tatárvész, a feudális „infrastruktúra" terén egy fokkal haladottabb volt, mint Magyarország, modernebb szövetségi rendszere révén is erősebb volt, mint a nagyobb területű, de a megpróbáltatásokból épp hogy regenerálódó, szövetségi rendszerét tekintve is történetesen válságba került Magyar Királyság. Magyarország IV. Béla jóvoltából mégis volt olyan tényező, hogy Ottokár is belátta: a maga részéről is érdeke az évtizedes ellenségeskedésre pontot téve tartós szövetségest keresnie benne. Eltaszította jogcímül szolgáló öregedő feleségét, Babenberg Margitot, és IV. Béla udvarát kereste fel új feleségért, aki végül is unokáját, Csernyigovi Rosztiszláv és Anna leányát, Kunigundát ajánlotta fel. A pozsonyi esküvő után (1261. október 25.) a harangzúgás sajátos politikai fordulatot hirdetett meg a népnek: egy évtizedes szívós ellenségeskedés után a magyar és cseh király szilárd szövetségét a következő egész évtizedre. IV. Béla tatárjárás utáni külpolitikájának harmadik szakasza köszöntött be: nyugaton Ausztria birtoka helyett Csehország királyának, egyben Ausztria és Stíria hercegének szövetségi bázisával.

Akik valami konstans „nemzeti karaktert" keresnek a történelemben, s ezt a magyarság hadi erényeiben vélik megtalálni a régi századokban, nemigen tudnak mit kezdeni IV. Bélával. Ákos nembeli Ákos mester nemsokára így fogja jellemezni: „békeszerető férfiú volt, a hadviselésben és csatákban a legkevésbé sem volt szerencsés". A történetíró tapintatos volt. Béla király nem egyszerűen csak balszerencsés, hanem tehetetlen és tehetségtelen volt had-

vezérnek; legalább annyira, amennyire nagy volt a sztereotíp vélekedés szűrőjén nem „specifikusan magyar" minősítéssel kihulló tulajdonságokban: szervezőerőben, építő koncepciókban, hibák belátásában és mindig szívós újrakezdésben. Amennyire érthető és indokolható volt az ausztriai terv, annyira kisszerű és ügyetlen volt a megvalósítási kísérlet. Az egységes magyar haderő Ottokár megkoronázása előtt nyilvánvaló túlsúlyban volt az uratlan osztrák tartományok minőségi, de fejetlen hadinépei felett. A hadjáratok azonban (1250, 1252, 1253) kisszerűek voltak. Más kérdés a kunok nyargalászása; az nem „háború" volt, hanem nomád stílusú megfélemlítés, portya, „kalandozás". A király óvatoskodó tehetetlenséggel várta ki, míg ellenfele pozíciója, a cseh koronát megkapva, megerősödik, s hadvezérként az egész évtizedben hibát hibára halmozott. Felmerül a kérdés: miért tartotta fenn magának ez az egészen más szférákban otthonos uralkodó a hadvezéri szerepet, éspedig következetesen, minden esetben? Miért nem volt hadvezére? E fontos kérdésre nem tudunk megnyugtató választ adni, holott tény, hogy környezetében számos vitéz báró volt, akik nemcsak személyes bátorságról tettek oly sokszor tanúbizonyságot, hanem arról is, hogy mesterei közelebbről a lovagi-páncélos hadakozásnak is. Még élt az idősebb nemzedékből Geregye Pál, a Duna-vonal hónapokon át sikeres védője 1241–42 telén. Ott volt a fiatalabbak között egy sor jó katona, Rátót Loránd például, az 1246. évi osztrák háború főparancsnoka, Gutkeled István, Ákos Ernye, Rosztiszláv, vagy a fiatalabb generáció talán legjobb katonája, Kemény fia Lőrinc, aki a morva hadjáratban (1253) számos páncélos rohamban tűnt ki, és bizonyította több vár elfoglalásával, hogy a várostromban is járatos. Netán arról lenne szó, hogy IV. Bélának egyéb körülményekből is kibontakozó jellemvonása, zordon hiúsága magyarázza ragaszkodását a személyes hadvezérlethez? A hadszíntéren is demonstrálni kívánta, hogy a döntés az ő dolga?

Az ausztriai terv kudarca végül is nem volt tragikus, mert IV. Béla a vereségből levonta a politikai konzekvenciát. 1260 körül már alighanem józanabb és hasznosabb volt az egyre erősebb Cseh Királysággal békében élni, mint ahogy utóbb fia és unokája cselekedett: újfent „legfőbb ellenségnek" kiáltani ki II. Ottokárt, végezetül pedig – ami Kun László legmaradandóbb történelmi tette – a Habsburg-házat végérvényesen Ausztria birtokába segíteni (1278). Végeredményben Béla király állama egy új irányultságú külpolitikai konszolidáció jegyében nézett az új évtized elé.

16. A KIRÁLY ÉS AZ EGYHÁZ

A tatárdúlás első hónapjaiban, IV. Béla segélyt kérő leveleiben (1241. május 18., 1242. január 19.) bukkan fel első ízben az a sok évszázados jövőkép, hogy Magyarország a kereszténység „fala" (*murus*), védőtornya vagy „bástyája" (*antemurale*), mely ha ledőlne – ahogy utóbb az 1250. őszi programnyilatkozat jellegű levélben áll –, „megnyílna az ellenség számára a kapu a többi katolikus hitű térségek felé". A szimbólum lényege, hogy a magyar állam egy nagyobb egység szerves része, ezen belül hivatott sajátos funkcióit betölteni. A funkció: a keresztény hit védelme, bármiféle ellenséggel szemben, éspedig egyfajta határvidéken; innen a „fal" képzete. A metafora voltaképpen ugyanazt fejezte ki, mint a több évszázados múltú és elterjedtebb másik kép: minden római keresztény és a keresztények bármiféle közössége „tagja" egy misztikus „testnek", melynek „feje" Krisztus, e világi „helytartója" pedig (*vicarius Christi*) a pápa. Ahogy a tagok engedelmeskednek a fejnek, úgy tartoznak engedelmességgel a misztikus közösséget „megtestesítő" egyház főpapjának a tagok – köztük minden keresztény fejedelem is. Ez a kiindulópontja a kereszténység belső politikumának.

Ami a kiindulópontot és az alapelveket illeti, IV. Béla miben sem különbözött nyugati keresztény kortársaitól. A római egyház szervezetét ő is úgy fogta fel, mint amelyet isten „erős sziklára kívánt alapítani, ezért... egyedül Péterre és utódaira bízta kormányzatát, hogy mindazok, akik igazán az egyház fiainak vallják magukat, úgy engedelmeskedjenek neki, mint tagok a fejnek, és kellő időben bizton kapjanak kölcsönös vigasztalást..." (1242). A nyilatkozatok végighúzódnak a király egész uralkodásán. Felfogásában őszintén élt a hit: minthogy a fej és tagok egymásra vannak utalva, kölcsönösen segíteniük is kell egymást. Így nyer hangsúlyt már a tatárjárás előtt írt leveleiben a „kölcsönösség", azaz a kétoldalú működési elv: a Magyar Királyság magára vállalja az érdekszférájába eső „szkizmatikusok és eretnekek" megtérítését, ennek fejében elvárja a pápaság kézzelfogható segélyét az állam védelmében, a tatárok ellen. E kölcsönös működési elv azonban sehogy sem akart az ideális normák értelmében funkcionálni. Részben ebben, de korántsem csak ebben rejlettek a kereszténység belső politikumának sajátos problémái. A tatárjárás éve e téren kizárólag negatívummal szolgált; egyedül azt exponálta, hogyan bénítja meg a keresztény univerzalizmus két ágra hasadása a keresztény politika legbelsőbb lényegét, magát a „kereszténység védelmét". Magyarországot a kereszténység mindkét „feje" cserbenhagyta.

Csalódását azonban a király közvetlenül a tatárjárás után véka alá rejtette. Viszonyát az egyházhoz alapvetően két körülmény határozta meg. Az egyik, hogy az ország „reformációjában" eleve és természetes módon nélkülözhetetlen volt a magyar klérus. A másik körülményt az határozta meg, hogy a kereszténység e világi „fejére", II. Frigyes császárra nem lehetett számítani, ugyanakkor a várhatóan megismétlődő tatár veszély elhárítása az „egész kereszténység", „egész Európa" valaminő segélye nélkül nem lett volna elképzelhető. Mindez egyértelműen jelölte ki a minden eddiginél határozottabb római orientációt. Különben is remélni lehetett, hogy Szent Péter székének új betöltője, IV. Ince megválasztása (1243. június 25.) kedvező fordulatot hoz. Az új pápa csakugyan komolyan kezdett foglalkozni a keresztes hadjárat dolgával. Néhány éven belül azonban kiderült, hogy a tatár frontról legfeljebb megnyugtatást célzó ígéretek formájában esett szó. Az eredményt végigkövethettük; lényegét maga IV. Béla sokkal lakonikusabban foglalta össze: „csak szavak..." Ahogy mélyült IV. Béla csalódása és kiábrándulása, úgy figyelhető meg a hangnem erősödése a pápai udvarral folytatott diplomáciai levelezésben. A pápai politika feletti „csodálkozás", „meg nem szűnő csodálkozás" (1250, 1253) kifejezésre juttatását követi – mint mindjárt látni fogjuk – a pápa valósággal elméleti kioktatása (1253), majd a szárazan lakonikus összegzés: „semmiféle megfogható" a Szentszéktől csaknem két évtized óta (1259). A kiábrándulásnak volt persze egy pozitív következménye: az egész külpolitika megismert átfordulása a realitások felé.

De a kereszténység sajátságos belső politikuma korántsem korlátozódott a keresztény „belügyből" hovatovább tisztán „külpolitikává" fejlődő diplomáciai manőverezésre. Még nagyobb volt a tét abban a vonatkozásban, hogy a római hierarchiába tagolt magyar egyház energiáit mennyiben tudja az uralkodó a belső országos reformmunkálatokban hasznosítani. A királynak szüksége volt a főpapságra, a püspöki karra, élén „Magyarország prímásával", az esztergomi érsekkel (aki rendszerint a főkancellári méltóságot is viselte), hiszen megillette őket a hely a királyi tanácsban, súlyos szavuk volt az országos ügyekben, de végrehajtó közegekként is fontos szerepköröket töltöttek be. Ezt a fentiekben láthattuk például az országos birtokrendezés (1254–1258) kapcsán; valamely országos főméltóság mellett a másik kiküldött bíró rendszerint a helyileg illetékes megyéspüspök volt. Kulcsfontosságú kérdés volt tehát, kik töltik be a főpapi székeket, különös tekintettel arra, hogy a püspöki karnak csaknem fele holtan maradt a muhi csatatéren. Ami a prímási széket illeti, a király közvetlenül a tatárok kivonulása után, még Dalmáciából

küldött üzenete útján utasította az esztergomi káptalant, hogy jelöltjét, a volt váci püspököt és római követét, Báncsa Istvánt válassza érsekké.

Mert azért a királynak megvoltak a maga legális eszközei, hogy befolyásolja a magyar egyházszervezet kulcspozícióinak összetételét, jóllehet a kánonjog szerint a püspök a székeskáptalan választásából (*electio*) és a pápa megerősítéséből (*approbatio*) nyerte el méltóságát. A királynak mindenekelőtt „ajánlási" joga (*propositio*) volt. Az uralkodó erején, határozottságán és hatalmán múlt aztán, hogy a gyakorlatban, Béla idején, a jelölt rendszerint egyetlen személy volt: a király valamely kiszemelt megbízható híve. Másrészt a királynak hozzájárulási, beleegyezési joga (*consensus*) volt a választás eredményével kapcsolatban. Végül a pápához való felterjesztés (*postulatio*) kapcsán a királynak módjában volt megválasztatott jelöltjét protezsálni a római kúriánál. Az erőviszonyokon múlt tehát, hogy az államérdek mennyire érvényesült.

Miután a király viszonya a Szentszékkel a tatár ügyben már amúgy is kiéleződött, a legnagyobb és leginkább figyelemreméltó konfliktus 1252 és 1254 között robbant ki az esztergomi érsekség betöltése kérdésében. A tatárjárás utáni idő első érsekét, Báncsa Istvánt IV. Ince pápa 1252. október–novemberében Rómába hívta, bíborossá nevezte ki, és megtette a Róma melletti palestrinai egyház püspökének. A főpap csakugyan Rómába költözött, de azért nem akart lemondani hazai javadalmáról sem, kieszközölte tehát, hogy a pápa tartsa meg az esztergomi egyház élén, az érsekség adminisztrátorának minőségében (1252. december 30). E ponton robbant ki a konfliktus. Időközben ugyanis IV. Béla előterjesztette az esztergomi káptalannak megválasztásra első számú hívét, kancellárját, az akkor már évek óta a kalocsai egyházat kormányzó Benedeket. A választás annak rendje és módja szerint egyhangúan lezajlott már 1252 végén, mire híre jött a pápa és az új bíboros közös tervének. Erre föl expediáltatta IV. Béla azt az értekezésszámba menő levelét Rómába (1253. május 11.), amely nem egyéb, mint a király egyházpolitikai elveinek összefoglalása.

A levél jogászi érveléssel veszi védelmébe a káptalani választás törvényességét (*legitimitas*), ez azonban az argumentumoknak csak közvetlen egyházjogi rétege. A következő, mélyebb rétegben a levél már elméleti szinten fejtegeti a magyar egyház fejének funkcióját és – a királyság szemszögéből tekintett – alkalmassági elvét. „Mert az esztergomi érsek egyházi és világi előkelőink között az első, aki nekünk tanáccsal és segítséggel tartozik segédkezni országunk minden fontos és titkos ügyében, akinek tehát jelenlétét aligha tudjuk nélkülözni, akárcsak rövid időre is" – szól az érvelés, majd folytatódik

azzal, hogy erre a szerepre éppen Benedek alkalmas. Éppen azért érdemelte ki az egész ország beleegyezését (*approbatio*), mert arra hivatott, hogy ne magán-, hanem közszerepben (*non in privato sed in publico*) jeleskedjék, azaz „az esztergomi egyház élén minden képességét körös-körül a közjóra (*utilitas publica*) fordítsa". A végső érv e vonatkozásban: „A közjót méltán a magánügy elébe kell helyezni." Ezzel kerekedik ki az értekezés második rétege. A „közjó" (közhaszon) az a fogalom, amellyel a kor az államérdeket fejezte ki. A fejtegetésben explicit módon és egyértelműen hangsúlyt nyer az egyházfő – végeredményben az egész magyar egyházszervezet – világi, kormányzati („állami") funkciója, az egyház szerepének abból a szemszögből való felfogása, amit ma államrezonnak mondunk.

Végül a fejtegetésre ráépül még egy fontos, harmadik réteg is. Nemcsak formai tekintetben volt törvényes az eljárás (*legitime factum*), a pápa intézkedése viszont „sérelmes és zavarba ejtő", hanem az utóbbi elvi és elméleti tekintetben is jogtalan volt. „Mert bár a hatalom teljességénél fogva (*ex plenitudine potestatis*) mindent megtehettek, hatalmatokról e tekintetben mégis le kell mondanotok, miként maga Isten – akinek helyettesei vagytok a földön – sem él mindenben hatalma teljével, hanem feltételes módon (*potencia condicionata*), jóllehet hatalma teljes (*potencia absoluta*). Ti is tehát csak azt tehetitek meg, amit jog szerint tehettek (*quod de iure potestis*); nem illő, hogy onnan származzék a jogtalanságra alkalom, ahonnan a jogok erednek!" – hangzik az érvelés. A lényeg itt a „feltételes" (korlátozott) és „abszolút" hatalom ellentétpárja, melyet az egykorú államtanból kölcsönözve a király és jogászai sajátos és eredeti fordulattal „Krisztus helytartósága" dimenziójába vetítenek, és kioktatják a pápát, hogy az ő hatalma sem abszolút, hanem korlátozott. S miért? Mert ha a pápa a már megejtett és törvényes jelölést nem fogadná el: „olyan látszatba kerülnétek, mint akik nemcsak nekünk, hanem az isteni akaratnak is ellenszegültök, minthogy az egész klérus, az előkelők és a nép... egyaránt akarják és kívánják, hogy tisztelendő Benedek atyánk legyen az esztergomi egyház atyja és pásztora, márpedig a nép szava isten szava (*vox populi, vox Dei*), a tömeg véleménye pedig a prófécia erejével bír!"

A frazeológia megint csak a kor államtanában gyökerezik, annak is abban az irányzatában, amely az uralkodó hatalmának korlátozását a római jogból átvett „nép", *populus* akaratában jelölte meg, az utóbbin az uralkodó kormányzati partnereit értve. Valójában a „nép" itt sem jelent egyebet, mint a felső kléruson kívül egy társadalmi kört, melynek megjelölése egyébként magában a levélben is több ízben *principes regni* vagy *barones et ceteri homines*

regni nostri: az országbárók, előkelők, kormányzati férfiak. Azáltal, hogy valamennyien helyeselték a káptalan választását és a király jóváhagyását, olyan akaratot testesítenek meg – a Magyar Királyságét –, mely korlátot szab a pápai hatalomnak: ez a mondanivaló elvi lényege. Mátyás királyig nem volt magyar uralkodó, aki ilyen eréllyel és ilyen logikával merészelte volna kioktatni a pápát a magyar egyháznak a király által kijelölt helyéről az államon belül. Ami pedig az egyedi esetet illeti, a király szívósnak bizonyult; sikerült meghajlítania a pápát. IV. Ince végül is a Lateránban kiállíttatta a Benedeket érsekké kinevező bullát (1254. február 25.).

Ami itt közvetlenül az elmérgesedő viták középpontjában állt, az a királyi egyházpolitika kulcskérdése volt: az uralkodó főkegyúri joga. A probléma végighúzódik IV. Béla uralkodásán és viszonyán a soron következő pápákkal. IV. Béla keményen és következetesen ragaszkodott 1263-ban világosan kimondott alapelvéhez: „A kezünkben levő kormányhatalommal egybeforrt kötelességünknek tartjuk, hogy Isten szent egyházainak gondját viseljük mint Magyarország valamennyi egyházának kegyurai" (*tamquam universarum ecclesiarum regni Hungarie patroni*). A harc a főkegyúri jog kérdésében másfél évszázadon át nem dőlt el a királyi udvar és a pápai kúria között; aki azonban e téren Zsigmondot és Mátyást megelőzve nem egyszerűen csak előfutárnak számított, hanem az államérdeket a legtöbb esetben érvényesíteni is tudta, az éppen IV. Béla volt.

A római kúriával való diplomáciai hadakozás egy további, önmagában is érdekes körülményre irányítja figyelmünket. Kik voltak a király követei? A tatárjárás évében az utóbb sok bonyodalom forrásává vált Báncsa István még váci püspök korában. A következő szintén püspök volt, a francia Bertalan, a pécsi szék betöltője, de utána már csak egy püspököt ismerünk, Türje Fülöpöt. Ő azonban már az ifjabb nemzedék tagja volt, királyi klerikusként és dömösi prépostként kezdte a tatárjárás körüli időkben, a királyné kancelláriája vezetésén és csehországi, bajorországi követségeken (1246–48), hivatali megbízásokon át emelkedett a zágrábi székbe (1248–61), s onnan az esztergomi érsekségig (1261–72) ívelő egyházi karrierje már mindvégig Béla király személyes pártfogásának köszönhető. Az 1250-es években a püspökök követi sorának vége szakad. Az új követi gárda közös nevezője hármas. Valamennyien a királyi klerikusok (*clerici regis*) tisztviselői karából kerültek ki, előbb és utóbb is – hogy úgy mondjuk – ez az „állami" címük. Valamennyiük titulusa „mester" (*magister*), ami viszont egyházi státusukat és egyben képzettségi szintjüket jelöli. Végezetül egyházi javadalmaikat tekintve részben a

hierarchia felső, de nem püspöki rétegéhez (prépostok), részben a hierarchia jól javadalmazott középrétegéhez (kanonokok, főesperesek), az egyházi elithez tartoztak. Javadalmaikat kifejezetten királyi tisztviselői minőségükben, udvari klerikusokként nyerték el a király gondoskodása folytán, vagy a királyi alapítású és közvetlen királyi kegyuraságot élvező pozsonyi káptalanban, vagy az 1252 után egymást felváltó két esztergomi érsek és királyi kancellár, Benedek és Türje Fülöp jóvoltából Esztergomban, akik már azért is teljesíthették a király mindenkori kívánságát a javadalmak osztogatásában, mert mindketten azonos pályán emelkedtek fel a királyi klerikusok közül. Hazatértük után viszont három esetben egész szabályszerűen következett be, hogy a követek már a következő évben egyházi javadalomként elnyerték a legfontosabb királyi prépostságot, a fehérvárit, egyidejűleg átvéve a királyi kancellária tényleges vezetését, alkancellárrá léptek elő: Smaragd (1255), Pál (1260) és Demeter (1268).

Egy értelmiségi elit reprezentáns képviselői lépnek itt elénk, akik pályájukat, életsorsukat tehetségükön kívül Béla királynak köszönhették, ennek fejében egész életpályájukon a királyt – az államot – szolgálták kifejezetten intellektuális munkakörökben, királyi klerikusokként, követekként, a kancellária vezetőiként, hogy magas – olykor legmagasabb – egyházi méltóságokba emelkedve majd a magyar egyházi hierarchia és a királyság jó viszonyának garanciáivá váljanak. Sixtus mester érdemeit egy királyi oklevél (1264) ekként foglalja össze: „Miután a római kúriához küldtük követünkként, ott a királyi méltóság becsülete és országunk jó állapota érdekében (*pro regie dignitatis honore et bono statu regni nostri*) leküzdve ellenfeleink és ellenségeink veszedelmes gyűlölködését, megküzdve az időjárás viszontagságaival és számtalan egyéb kényelmetlenséggel, sok éven át bocsátkozva bele fáradságos viták küzdelmébe, hűséggel és bölcsen védelmezett bennünket és koronánk jogait (*nos et iura corone nostre*), miközben sok egyéb ügyünket is és az ország dolgait, melyeket az említett kúriában előmozdítandó rábíztunk, dicséretre méltó módon és haszonnal képviselt..." A kor egyetlen szóval sem tudta kifejezni e fogalmat: „állam". A körülírások egyik tipikus fogalmi kísérlete e kettősség: a királyi méltóság becsülete és az ország „státusa". Az oklevél azt mondja ki, hogy a követ a pápai udvarban a magyar államot, az államérdeket képviselte eredménnyel.

Az államnak a kor intellektuális színvonalán mozgó képzett értelmiségiekre volt szüksége, nem egyszerűen csak – a külszolgálatban – ékesszájú szónokokra vagy – a belső igazgatásban – olyan klerikusokra, akik képesek

egy oklevelet megfogalmazni vagy egy birtokelhatárolást foganatosítani, hanem mindenekelőtt a kánonjogban, de lehetőleg már a római jogban is jártas jogászokra. Ezt a jártasságot az itthoni egyszerű káptalani iskolákban már igazában nem lehetett megszerezni, de a külföldi egyetemek között sem Párizs volt már ekkor e téren az élvonalban, hanem Bologna és Padova. A sok évi diákoskodás azonban igen költséges dolog volt. Hogyan juthatott ki valaki Bolognába római és kánonjogot tanulni? Ha mecénása volt vagy olyan önálló és tekintélyes javadalma, amely lehetővé tette a tanulást. Bolognában 1260 táján 36 magyar tanuló neve bukkan fel különféle ügyletek kapcsán. Akadt köztük már két prépost is, java részük kanonok és főesperes. Nem úgy állt ugyanis a helyzet, hogy kimentek az ifjak tanulni Bolognába, majd képzetten hazatérve itthon javadalmakat kaptak, hanem megfordítva: már meglevő értékes egyházi javadalmaik biztosították egyetemi tanulmányaikat. Akkoriban félig-meddig már felnőtt fejjel tanultak a magyarok Bolognában. S kiktől kapták javadalmaikat? Elsősorban – közvetlenül vagy közvetve – a királytól, aki felismerte, hogy képzett jogászokra van szüksége, és tehetséges klerikusainak kanonoki, főesperesi javadalmakat biztosíttatott, régi hivatalnokait, egyházi főméltóságait is erre ösztönözte. Ez volt az elitértelmiség kiképzésének belső mechanizmusa és sajátos protekcionista rendszere e korban. Gondoljunk vissza az 1253. május 11-i margitszigeti levél – „értekezés" – gondolati anyagára és fráziskincsére. Ilyen írást, ezzel a gondolati építkezéssel és specifikus terminus technicusokkal egy hazai káptalani iskolát végzett klerikus semmi esetre sem lett volna képes megszerkeszteni. Jellegzetes római jogi szakkifejezések sora bukkan fel már az 1240–50-es évek fordulója után az oklevelekben. Az a római jogi motívum, hogy az uralkodói autoritásban a „törvények császársága", *legum imperatrix* testesül meg (1244), a váci gyűlést követően (1254) a római jogi *suum cuique* centrális eleme és hasonlók már önmagukban is árulkodók. Az elitképzés királyi támogatása már az 1240–50-es évek fordulóján kezdődhetett el.

Erre egyébként további támpontunk is van, amely egyben IV. Béla egyházpolitikájának egy újabb aspektusával azonos. A világi papság körében a tulajdonképpeni szellemi központok a káptalanok voltak, ahol iskolák is működtek. A gyakorlati lelkészi teendőktől mentesülve, általában nagyobb településeken, többnyire városokban lakva, egymás közti kommunikációs lehetőségek közepette elsősorban a kanonokoknak volt módjuk olvasásra, elmélkedésre, ismereteik gyarapítására. Annak, hogy a kanonokok egyfajta szellemi elitté váljanak, természetesen anyagi feltételei voltak, minél nagyobb ré-

szesedés a tizedjövedelmekből, prebendákból, külön ház, háztartás. Az egyházmegye tizedjövedelmének – régi szokás szerint – háromnegyede a püspököt, negyede a káptalant és a papságot illette, csakhogy ez utóbbi elosztása mindig vitás volt. A vita a 13. század első felében azon zajlott, hogy a tizednegyed fele, harmada vagy negyede illeti-e meg a lelkészkedő papságot. Róma ez esetben az alsópapság pártját fogta, így foglalt állást a negyedik lateráni zsinat (1215) is: a tized negyedén a két fél fele-fele arányban részesedjék. A küzdelem azonban nem ült el, sőt éppen a tatárjárás után élesedett ki egyfelől a kanonokok és főesperesek, másfelől a papság között. Az ügy a király elé került (1255). Döntése egyértelműen a kanonokok és főesperesek javára szólt, megerősítve ezeknek már több évtizedes törekvését: a tizednegyed osztozási elvét háromnegyed–negyed arányban (a teljes tized 18,75–6,25 százaléka) a káptalanok javára és a papság rovására tolta el. A szituáció talán első pillanatra különös, de nem meglepő a király már megismert politikai elveinek ismeretében. Kétségkívül a pápaság álláspontja volt szociálisabb, mert szeme előtt (*in spiritualibus*) a lelkipásztorkodás anyagi és szellemi nívójának emelése lebegett. A király más – „racionálisabb" – szemszögből (*in temporalibus*) fogta fel a kérdést, mert az egyház struktúráját az államhaszon (*utilitas publica*) felől szemlélte. Az állam szempontjából felhasználható intellektuális réteget természetesen nem a nagy tömegében tudatlan falusi plébánosok között, hanem a műveltebb – és még képzettebbé tehető – kanonokok és főesperesek körében kereshette és találta is meg.

Ő maga viszont, ami a lelkieket illeti, kitartott szívéhez közel álló dominikánusai mellett. Gyóntatója az 1260-as évek elejéig mindig dominikánus fráter volt, egy időben bizonyos Romanus. A „prédikátor rend" testvérei közül sokan szerves tagjai voltak az udvari kápolna testületének, sőt a lelkészi teendők ott főként rájuk hárulhattak. IV. Bélát a kolduló rendekhez belső hitbeli szempontokon túl alighanem kimondottan egyházi meggondolások is vonzották, ami részben magyarázhatja azt is, hogy az egyházi elit és az egyszerű lelkészkedő világi papság vitájában miért ítélt oly szenvtelenül az utóbbiak rovására. Az új rendek a lelki gondozásban is sikeresebbek és rátermettebbek voltak, mint a plébánosok. A domonkosok és a minoriták valami újat hoztak a monotóniába, le tudták kötni és szavakba tudták formálni az emberek transzcendens igényeit. Ezen túl érdemlegesebben foglalkoztak a gyóntatással, valóban látogatták és ápolták az elesetteket és betegeket, belső eszközökkel toborozták a híveket. Olyannyira, hogy el is hódították a híveket a plébánosoktól. Európa-szerte éles konkurencia bontakozott ki a 13. század

dereka táján a világi papság és a kolduló rendek között. Ebben a konfliktusban IV. Béla király a kolduló rendek mellé állt.

Ám vonzalma 1260 körül hirtelen és határozottan sok évtizedes kegyenceitől, a domonkosoktól a ferences testvérekhez fordult át. Gyóntatói közül elmaradnak a dominikánusok, helyükbe minoriták lépnek, mi több, a király élete vége felé belépett a ferences rend világi testvérközösségébe (*confrater*), egy templom felszentelésénél állítólag ő vitte a fehér zászlót. Halottas ágyán utolsó kívánsága volt, hogy a ferencesek templomában temessék el Esztergomban. A fordulat valószínű magyarázata legalább olyan érdekes, mint a király vonzódása általában a kolduló rendekhez. A Premsyl Ottokárral való kibékülés (1260) zálogául kínálkozott a margitszigeti zárda lakója, Margit királyleány, akinek kezét a cseh király először megkérte. A Margit-legendából tudjuk, hogy Béla minden igyekezetével megpróbálta rábírni a tizennyolc éves apácanövendéket a házasságra, hivatkozott a kötelező gyermeki engedelmességre, kilátásba helyezte a pápai felmentést. A tét Béla szemszögéből nagy volt, mert most már a legkomolyabban akarta dokumentálni szövetségi hajlamát Ottokárral. Margit azonban türelmes alázattal, de határozottan ellenállt, majd sebtében bekövetkezett a felszentelés a dominikánus provinciális közbenjárására, ami végképp becsapta az ajtót nemcsak Ottokár előtt, hanem az előtt is, hogy Béla legfiatalabb – s immár utolsóként hajadonnak maradt – leányával bármikor is bármit kezdjen sokágú házassági politikája kikerekítésében. Margit ellenállása őszinte belső devócióból fakadt, a sürgős felszentelés ötlete viszont már szinte bizonyosan a dominikánus rendfőnöktől származott. A felszentelés mindenesetre a dominikánusok szigeti templomában következett be, demonstrálva a tényt, hogy a rend provinciálisa szembe merészelt szegülni a király akaratával – az „államérdekkel". Ezt követően tűnnek el a domonkosok a király környezetéből, helyükbe Assisi Szent Ferenc „kisebb testvéreinek" családja lép. IV. Béla király jellemébe alig világíthat be bármi is élesebb fénycsóvával, mint hogy vallási áhítatának átfordulása mögött is az államérdek motívuma húzódott meg.

Ha a királyi kancellária a felvázolt sokágú reformmű egészét minél pontosabb terminusokkal akarta jelölni, a tartalmi gazdagság olykor mintha már zavarba ejtette volna a fogalmazót. Egy 1255. évi oklevél „az ország reformációja helyreállítása, konszolidációja és megszilárdítása" (*reformatio, reparatio, solidatio et corroboratio ipsius regni*) együttesének nevezi a művet. Ideje most már, hogy áttekintsük a romokból feltámadt állam működési mechanizmusát.

A király oldalán a kormányzat (*regimen, gubernium*) legfelsőbb irányító szerve, az államélet fókusza a királyi tanács volt: „országunk báróinak tanácsa" (*consilium baronum regni nostri*) vagy egyszerűen csak „országtanács" (*consilium regni*). A tatárjárás tanulságai levonásának egyik látványos jele, hogy alig akadt országos fontosságú ügy, amelynek oklevéli lecsapódásakor ne hangsúlyozta volna a király az országtanács összehívását (*convocatio*), a bárók beleegyezését (*consensus*), többnyire magát a tényt, hogy az adott ügyben a tanács határozatából (*de consilio regni nostri*) adta ki a rendeletet. Még a birtokrendezéseket elindító váci gyűlést is az „ország tanácsából" hirdettette ki a király (1254), bár ahhoz szuverén joga lett volna. Elmúlt az az idő, midőn IV. Béla úgy képzelte helyreállítani „a királyi méltóság fényét", hogy – Rogerius tanúsága szerint – kidobatta a székeket a tanácsból. Valóságos és érdemi tanácskozások folytak az 1242 utáni évtizedekben.

A „bárók tanácsa" tulajdonképpen nem pontos kifejezés, mert a tanács tagjai voltak a főpapok (*prelati*) is; az „ország tanácsa" már pontosabb, mert a tanácsba belépni jogosultak képviselték, mintegy megtestesítették az „országot", ennélfogva ők maguk voltak – „az ország". E körhöz tartozott mindenekelőtt a három legelőkelőbb országos méltóság mindenkori viselője, a nádor, az országbíró és a tárnokmester, továbbá a királyi udvartartás három főméltósága, a lovászmester, az asztalnok- és a pohárnokmester. Ott volt a helye az összevont Dráván túli tartomány (Szlavónia, Horvátország és Dalmácia) bánjának és Erdély vajdájának; Csernyigovi Rosztiszláv 1252 után „Bosznia és Macsó hercege" címen, harmadikként foglalt helyet a territoriális kormányzók csoportjában. Az „ország bárói" elnevezés mögött tulajdonképpen e kilenc főméltóság húzódik meg, noha még mindig nem egészen pontosan.

Elvben a legelőkelőbbnek számító megyésispánoknak is helyük volt vagy lehetett a tanácsban, kivált Szolnok megyének. A jelek szerint IV. Béla a Duna és Erdély közé eső országrészben, akkori szemlélet szerint a „Dunán túl"

valami ahhoz hasonló területi kormányzatot képzelt el kialakítani, mint amilyen Erdély vagy Szlavónia volt, s kormányzójának – „teljes autoritással" – a szolnoki ispánt tekintette. Az esztergomi érsek kancellári minőségében lett éppen a tatárjárás utáni időben a király egyik legfőbb tanácsosa. Magát a hivatal vezetését az alkancellár vette át, mely szerepkör viszont már a tatárjárás előtti időben a fehérvári prépostsággal kapcsolódott egybe. Állandó helye volt a tanácsban a püspöki kar tagjainak is. Az „ország tanácsában" teljes joggal helyet foglalók száma tehát a huszonöt személyt nem haladta meg. Alkalmi meghívásra olykor részt vehettek még a tanácskozásban mások is, megyésispánok vagy kiemelkedő prépostok, úgy is mint királyi klerikusok, olykor a királynéi vagy hercegi udvartartás főméltóságai, de már inkább csak előadói minőségben, semmint határozati jogkörrel.

Igen-igen szűk, arisztokratikus körnek volt tehát szava az „ország ügyeiben" (*negotia regni*). Nemcsak a keret volt szűk, hanem maroknyi volt maga az a személyi kör is, amely e keretet kitöltötte és a főméltóságok birtokában felső fokon a végrehajtó hatalmat is gyakorolta. Ha kifejezetten a világi kormányzat kulcspozícióira összpontosítjuk figyelmünket, tizenegy főméltóságról van szó, a kilenc országbárón kívül a szolnoki ispánt és egyetlen egyháziként az alkancellárt is ideszámítva. E főméltóságokat húsz teljes éven át, az 1262 táján kezdődő válságig mindössze 18 személy töltötte be. Húsz kerek esztendőn át nem akadt egyetlen pártütő vagy renitens, de egyetlen kegyvesztett, „bukott" politikus sem. Egyetlen személy akadt a szabályt erősítő kivételnek, Geregye Pál, aki – mint látni fogjuk – alighanem sértődöttségből vonult vissza bihari birtokaira; de ő sem lázadt fel. Ez a kivételes kormányzati stabilitás annál inkább feltűnő, mert mögötte valami „abszolutisztikus" uralkodói törekvésnek nyoma sincs, még kevésbé volt arról szó, hogy a stabilitást holmi „rendi" jellegű szervezkedés garantálta volna. Hol rejlik e stabilitás kulcsa?

Ha a magyarázatot önmagukban nem adják is meg, különösen figyelemreméltóak azok a markáns kezdemények, első határozott lépések, amelyek a „hivatali" infrastruktúra terén IV. Béla király nevéhez, közelebbről éppen a tatárjárás utáni politikájához fűződnek. Mindenekelőtt a „királyi klerikusok" testületére kell gondolnunk, ahol a „szakigazgatási" képesség zsengéi kezdtek csírázni Béla uralkodása alatt. Ez voltaképpen ott kezdődött, hogy a király jövendő hivatalnokait már ifjúkorukban kiszemelte és gondozta. Ha IV. Béla idején számos klerikus, kancelláriai ember életsorsának elbeszélése azzal kezdődik, hogy zsenge gyermekkoruk óta (*a primevis pueritie sue*) szolgálták a

királyt és a koronát, ez azt jelenti: az udvarban nevelkedtek. A gondoskodás a felsőfokú képzésen át kísérte a kiválasztottakat. Az 1265–1271 között Bolognában megismert 36 magyar tanuló közül 14 személy pályáját tudjuk követni 1270–1300 között. Közülük hatan kizárólag egyházi pályán maradtak, nyolcan viszont magas egyházi javadalmak birtokában (három prépost, egy püspök, két érsek) az államot szolgálták: klerikusokként, kápolnaispánként, alkancellárként (hárman), kancellárként (négyen). Ők voltak azok, az udvar klerikusai, akiket egy későbbi oklevél (1284) mint „előrelátó és hatalmas férfiakat" (*viros providos et potentes*) magasztal, a „közhaszon" (*utilitas publica*) illusztris munkásait. „Hatalmuk" abban állt e férfiaknak, mint egy másik oklevél (1275) fejtegeti, hogy a „tudomány eledele" tette őket erőssé (*viri doctrine dapibus refecti*). Diplomatákként, követekként ők képviselték az államot. Másfelől lépten-nyomon ott találjuk őket „királyi emberekként" (*homo regius*) a mindennapi igazgatás aprómunkájában, birtokba iktatásoknál, határmegállapításoknál, birtokosztályoknál. E két szélső pólus között ők voltak a tulajdonképpeni szakközegek a nagyobb országos munkálatokban. Szerepük volt a bíráskodásban is. Akár a Szentszéknél merült fel valami rendkívüli ügy, mely „az ország és koronánk státusát" (*status regni et corone nostre*) érintette, akár itthon, valamely félreeső faluban bármiféle vitás kérdés, melyben az oly gyakran hangsúlyozott „jogrendet" (*iuris ordo*) kellett érvényesíteni: kéznél voltak a szakemberek. E hivatalnoki gárda bizonyos értelemben értelmiségi „testület" volt, mégsem alkotott zárt létszámú, pontos körvonalakkal elhatárolt testületet, aminthogy a kormányzat döntéseket hozó felső grémiuma, a királyi tanács sem. Átlagos keretlétszáma történetesen mindkettőnek nagyjából hasonló lehetett, mindkét esetben mintegy két tucatnyi személy. Sőt, a kettő egy bizonyos határzónában át is nyúlt egymásba, hiszen „alulról", a klerikusok közül az előkelőbbek és tapasztaltabbak, tekintélyes jogtudók, prépostok alkalmilag részt is vettek a tanácsüléseken. Innen érthető címük gyakori jelzője: a király vagy az udvar *familiaris clericus*ai. A királyi udvar „familiáján" belül a *clerici regis* csoportja a kormányzat végrehajtó szférájában a szellemi fegyvert forgató elitet jelentette. Csoportjukon belül azonban már az 1240–50-es évek fordulója körül kezdett elkülönülni egy valóságos hivatal: a kancellária.

Az ifjú Béla már a tatárjárás előtt igyekezett megreformálni a kancelláriai ügymenetet. Elrendelte, hogy az ügyeket írásbeli kérvény (*petitio*) útján kell intézni. 1245 körül aztán határozott fordulat jelei mutatkoznak a kancelláriából kikerült okleveleken is. 1253 táján az „üzemszerűség" tovább fejlődött.

Az oklevelek száma ugrásszerűen megnő, mintegy kétharmaduk azonban most már vagy hat személytől származik. A királyi klerikusok közül néhányan már elsődlegesen kancelláriai alkalmazottaknak számítanak tehát, az ő címük az 1260-as években már „udvari jegyző" (*notarius aule nostre*), sőt közülük is kiemelkedik egy személy, az utóbb gazdag könyvtára révén ismertté vált László mester, akinek címe már *notarius specialis* (1262). A kancellária tovább szakosodott: a nagyobb királyi pecsét alatt kiadott oklevelekért az alkancellár, a gyűrűs pecséttel megerősítettekért a „speciális jegyző" volt felelős. A szakosodás egyebekben is megmutatkozott, a többi jegyző irányításában, sőt valószínűleg a királyi tanács ülésein vitt szerepben.

Az országbárók némely hivatala is a szakszerű korszerűsödés kezdeti jeleit mutatta. A nádor, bírói joghatóságát tekintve, már a 13. század elején kivált a királyi udvarból, és a nemesség országos bírájaként alkalmanként különböző vidékeken tartott ítélőszéket; egyik helyettese, alnádora azonban a tatárjárás utáni időkben (1244, 1272) már állandó jelleggel Pesten „rezideált", külön ítélőmestere és jegyzője volt. A nádor helyét a királyi kúriában az „udvarbíró" (*iudex curiae*) vette át, magyarul azonban valószínűleg már országbírónak nevezték. Minthogy követte a királyi udvart vonulásaiban, felmerült a szükség, hogy a királyi kúria bírójának állandó székhelye legyen. Az alországbírói hivatal, mint első állandó székhellyel rendelkező bírói fórum, a század második felében Óbudán működött, ahol a szabályos időközben megtartott törvénykezési nyolcadok (*octavae iudiciales*) IV. Béla korában veszik kezdetüket. A további szakosodás az igazságszolgáltatás terén is megkezdődött. A nagybírák mellett az 1260-as években tűnnek fel a szakjogászok, az ítélőmesterek (*protonotarius*).

Az állam stabilitásához a királyi klerikusok kvalifikált gárdája és a kancellária sokszorosan nagyobb súllyal járult hozzá, mint a maroknyi létszám indokolná, de a kormányzati stabilitás magyarázatához ez az egyelőre még zsenge „hivatali infrastruktúra" önmagában elégtelen. Netán „rendi" biztosítékai lettek volna a kormányzat kiegyensúlyozottságának? Mint ismeretes, az arisztokrácia nem igényelte, hogy tényleges főrendiségét jogi kategóriákban formába öntesse. Megelégedett a puszta ténnyel, hogy a kialakult súlyviszony és a „szokás" szentesítette a hatalomból való körvonalazatlan részesedését. Maga az 1230 táján divatba jött nyugati importszó, a „báró" (*baro*) nem rendi státust, hanem „hivatali" funkciót fejezett ki: a főméltóságok, országos tisztségek viselőinek (*quicunque et qualescunque comitatus, dignitates et honores regni tenentes*, 1270) járt ki. Axiómának számított, hogy a

bárók testesítik meg az „ország" akaratát a kormányzatban, de már a királyi hatalom és az arisztokrácia adott viszonyán múlt, hogy melyik minőségük jut túlsúlyra: kormányzati funkciójuk vagy a szűk csoportérdek. Annyi bizonyos, hogy 1242 után a kormányzat kulcspozícióit betöltő személy szerint ismert másfél tucatnyi báró „képviselte" ugyan egy bizonyos tág értelemben a magyar arisztokráciát, de nem oly módon, hogy kiválasztódásukban az arisztokrácia mint – latens – „rend" bármiféle szerephez jutott volna; a „hű bárók" másfél tucatnyi személyi csoportját egyedül és kizárólag a király válogatta ki a „mágnások" köréből. Netán olyan értelemben lettek volna rendi biztosítékai a kormányzat kiegyensúlyozottságának, hogy IV. Béla tudatosan kereste s találta is volna meg a bázist az éppen formálódó alsóbb nemességben, amelynek tagjai ez idő tájt vették át az arisztokrácia által levetett *nobilis* címet?

A nemesség kérdésébe már az eddigiekben is több ízben beleütköztünk; a kép valamilyen formában valamennyi vetületben bizonytalan, ellentmondásoktól terhes volt. Béla király nyilván szerette volna páncélos lovagokként üdvözölni a zászlaja alá sereglő nemes „szolgáit", de ez csak nagyon-nagyon részlegesen vált valósággá. Megkísérelte bevonni őket a várépítési programba, de e téren kudarcot vallott. Támogatta egyfelől a nemesség sorainak feltöltődését nemesítésekkel, másfelől a „királyi szolgák" nagy tömegét szenvtelenül, sőt programszerűen hagyta magánfüggésbe süllyedni. A nemesség helyi autonóm szervezkedése a megyékben egyes vidékeken, kivált a Dunántúlon, előrehaladt a tatárdúlás utáni két-három évtizedben (a „szolgabírák" intézménye határozottabb körvonalakkal ekkor kezdett kiformálódni), de hogy a király élete legutolsó évei előtt e helyi kezdeményeknek különösebb figyelmet szentelt volna, e spontán akciókat felkarolta vagy bátorította volna, arra nincs egyetlen pozitív támpontunk sem. A nagy országos munkálatok lebonyolításában köznemeseknek aktív szerep nem jutott. Szavukat egy-egy vidéken, megyében, *provinciá*ban már meghallgatták; egyelőre több nem jutott nekik. Még a hivatalnoki gárdában, a királyi klerikusok körében is feltűnően kevés személyről van pozitív tudomásunk, aki a *servientes regis* rétegéből emelkedett volna fel az udvarba; annál feltűnőbb még ebben a körben is az előkelő nemzetségek sarjainak száma. IV. Béla és a nemesség viszonyának megítélésében rendszerint kulcsszerephez jut az az 1267. évi nevezetes oklevél, amelyet „törvénynek" szokás nevezni. Csakhogy az 1267. évi statútum éppen nem az 1242 után kialakult több mint két évtizedes kormányzati mechanizmusból következett, hanem megfordítva: már e mechanizmus zavarainak volt egyik tünete az uralkodó élete alkonyán. Erről részleteiben később

lesz szó. A „királyi szolgákból" nemessé váló szabad birtokos réteget ugyan egy bizonyos értelemben „testületnek" fogták fel már a század derekán (*collegium, consortium, societas*), de éppen nem valamiféle „politikai testnek" (*corpus politicum*) a monarchia szervezetében, ahogy a Nyugaton csírázó rendi felfogás kezdi már formulázni, hanem ahogy a nemesítő oklevelek arengáiból kitűnik: egyszerűen egyfajta hadakozó testületnek (*collegium bellantium*) a királyi zászló alatt. Rendi szerepük, bármiféle, mégoly laza értelemben vett „képviseletük", vagy akár funkciójuk a kormányzatban nem volt. A király a bárók és főpapok tanácsából kiadott, s egy szűk értelmiségi elit által véleményezett rendeletekkel, *mandatum*okkal, *edictum*okkal kormányzott.

Bizonyára szerepe volt meghatározott döntések előkészítésénél, „szakértői" minőségben – ha nem is kormányzati funkciókban – egy társadalmi erőnek: a csírázó városi polgárságnak. Mindenesetre szerepe érdemibb és nélkülözhetetlenebb lehetett, mint a nemességé. A pénzügyi, kereskedelmi, várospolitikai reformok a polgárok közreműködése nélkül el sem képzelhetők. Az első, akit személy szerint is gyaníthatunk e szerepkörben, a velencei származású (*natione Venetus*) Archinus, Esztergom polgára lehetett, az 1240-es évek végén a pénzverés bérlője, kamaraispán. Az udvarral való belsőséges kapcsolatát mi sem világíthatja meg jobban, mint hogy Mária királynét kérte fel kisfia keresztanyjának (1249). Utóbb a király Zágráb podestájává nevezte ki (1266 előtt). Hasonló szerepkört tölthetett be Esztergom olasz–francia „latinusain" kívül a budai német városvezető elit, a budai zsidó pénzember, Henel és három fia, akik 1250 után több mint egy évtizeden át a pénzverést tartották kézben, majd az őket 1261–65 között felváltó Walter budai polgár. Érdemeit utóbb (1268) egy királyi oklevél így foglalta össze: „Sok hűséges szolgálata révén kiérdemelte tetszésünket és udvarunk iránt tanúsított mindennapos és családias készségei által (*in cottidianis et familiaribus obsequiis domus nostre*) mindenkor kedveltté tette magát..." E polgári kör közös nevezője volt, hogy alig hasonlított a képzetünkben élő kései középkori polgárságra. Tagjai egytől-egyig a kereskedelemben és pénzügyi vállalkozásokban jártas személyek voltak, egyidejűleg azonban valamennyien földbirtokosok és a páncélos hadakozásban is otthonos lovagi jellegű előkelők, akiknek ennélfogva kivétel nélkül kijárt a *comes* cím. IV. Béla király viszonyát a polgársággal is a „szelektív" elv határozta meg. Hogy mennyire nem tartott szem előtt holmi „rendi" elveket, azt jól illusztrálja kedvenc városa, saját kreációja, Budavár belső kormányzatának átalakítása. Miután a fiával kirobbant belháborúban a város mintegy belső végvárrá lett, élére katonai kormányzót állított *rector* címmel.

Minden tekintetben arisztokratikus légkör honolt tehát IV. Béla király kormányzatában. Az országbárók mindegyike, a főpapság zöme a legrégibb, legpatinásabb nemzetségekből került ki, szinte fele-fele arányban a három évszázados törzsökös magyar születési arisztokráciából (Abák, Ákosok, Csákok, Kánok, Türjék) és az egy–két–három évszázada asszimilálódott német és francia lovagi jövevények sarjaiból (Gutkeledek, Héderek, Hahótok, Pokok, Rátótok). Már az is kivételnek számított, ha egy-két báró nem a legvagyonosabb és legelőkelőbb nemzetségekből került ki, mint Pál szolnoki ispán, Geregye országbíró vagy Kemény fia Lőrinc feltehetően a Szente-Mágocs nemzetségből, de ők is még „igen nemes vérből" származóknak minősültek, aminthogy mindig hangsúlyozott kritérium volt ez a püspöki székek betöltésénél is. A második vonalban, a megyésispánok között akadt egy-két olyan család, amelyeknek *de genere* származása homályos vagy ismeretlen, például a Detrik-fiaké, a Balassa-ősöké, de már ők is nagybirtokosok voltak a 13. század elején. Alig világíthat bele élesebb fénnyel bármi is a királyi udvar masszív arisztokratizmusába, mint a zágrábi püspöki szék betöltése körüli ötödfél éves makacs huzavona (1262–67). Amikor a pápa kinevezte püspökké káplánját, a zágrábi káptalan egyik tagját és zalai főesperest, a szolgarendű származású, de „erkölcsi, élete és tudománya fényes érdemei" (*clara morum et vite ac scientie merita*) miatt alkalmasnak ítélt Timótot (1264. szeptember 24.), az intézkedés általános felháborodást keltett a királyi udvarban. Béla király kereken közölte, hogy a kinevezett püspök személye Magyarországon „lenézett, megvetett" (*persona contemptibilis*); „hitvány" származása (*originis vilitas*) miatt „méltatlan, hogy a király oldalán foglaljon helyet".

IV. Béla király udvarának arisztokratizmusa mégsem szorítkozott egyedül a vérségi elvekre. Geregye Pál kiválóságát egy királyi oklevél azzal emelte ki, hogy „nemcsak származása révén (*ex genere suo*), hanem jó cselekedeteinek nemeslelkűsége miatt is (*ex bonorum operum magnanimitate*) országunk legjelesebbjei és legkiválóbbjai közé számít" (1249). Kemény fia Lőrinc dicséretében (1264) az erények (*virtutes*), a két évtizedes tettek révén bizonyult „nemes férfinak" (*vir utique nobilis*). A „nemesség", *nobilitas* itt elsődlegesen nem vérségi, hanem etikai kategória: egyfajta „belső nemességre" utal, hogy a század végén Benedek váradi püspök (1291–96) egy prédikációjában jelenjék meg kiérett formában a születési nemesség, előkelőség (*nobilitas generis*) és a „mentális nemesség" (*nobilitas mentalis*) fogalmi szembeállítása, azzal a következtetéssel, hogy az ideális a kettő egyesítése. Béla király udvarában a tatárjárás utáni időkben ott lebegett a tanácsülések felett egy etikai értékrend

követelménye, melyet a klerikusok szavakba is tudtak önteni. Nemcsak rigid szociális szempont, a „mágnás" származás határozta meg a „hű báró" ideálképét, hanem ezt kiegészítve, legalább ilyen súllyal egy erénykövetelmény, a tettekkel bizonyított belső nemesség. S egyelőre, a szóban forgó évtizedekben, nem is volt feltűnő a különbség ideál és valóság között, amennyiben csakugyan valóságos tettekről van bőséges tudomásunk, az etikai követelmények számottevő mértékben valóban a politikai értékrend fókuszát, a „közhasznot" (*utilitas publica*) szolgálták.

Az igazi meghatározója a politikai értékrendnek mégis a hagyományos hűség, *fidelitas* volt, az a hűség, mely „minden politikai erénynél (*virtutes politicae*) előbbre való" és amelyben „minden király és minden ország hatalma (*potencia*) áll" (1249). Egyre lényegesebb volt, hogy az „államhűség" megfogalmazást nyerjen, egy olyan korban, mely az „állam" fogalmát egyértelműen nem tudta kifejezni, egyszersmind egyre több alattvalót szorított magánjogi függésbe. Ezért nyomult előtérbe a frazeológiában a 12. század vége óta a korona. Ez azonban túlzottan egyértelműen csak a király státusára utalt (*corona nostra, regia*). Kétféle törekvésnek határozott nyoma van ezekben az évtizedekben. Az egyik, hogy megszületett a „szent korona" (*sacra corona*) fogalma, éspedig valami általánosabb eszmei tartalom kifejezésére, mely több, mint a király személye, hiszen mindig azzal együtt, de egyben attól el is különítve fordul elő (első ízben: 1256). A másik eszmei törekvés kezdete ugyancsak 1253–58 között körvonalazódik. Ez idő tájt bukkan fel egyre gyakrabban a „közhaszon", *utilitas publica,* valamint az ország, állam, kormányzat kifejezésére a *res publica* fogalma, sőt a korábban már tárgyalt arenga-típusban az „államhaszon" (érdek), *utilitas rei publicae*. Hogy ezek az antikizáló fogalmak nem merőben tartalmatlan toposzok gyanánt kerültek be a kancellária kiadványaiba, hanem szerves gondolati funkciójuk volt, arra elég példát láthattunk mind a reformok, mind a politikai fejlemények kapcsán.

A „hűségideológiában" – vagy inkább propagandában – azonban nem merült ki az az elvonatkoztatási igény, mely az állam és kormányzat empirikus valóságát és gyakorlati normáit fogalmi eszközökkel is ki akarta fejezni. Az antik formula, miszerint az uralkodói *auctoritas* a „törvények császára" (*legum imperatrix*) kerek ideologikus kifejtés formájában jelenik meg IV. Béla egy 1247. évi oklevele arengájában: „Mivel országunk valamennyi joga (*cuncta iura regni nostri*) a mi autoritásunkhoz, mintegy a fejedelmi trónhoz tartozik, mely *principaliter* a jogot kimondja, ezért a királyi magasságot illeti az alattvalók tetteit illetően a megerősítés." A *principaliter* kifejezés persze kétértel-

mű. Értelmezhető úgy is, hogy az uralkodót kizárólagosság illeti meg, de úgy is, hogy „főként, elsősorban” az övé a jogalkotás szférája. A hatalom isteni eredete és a törvényhozás római jogi elve egyébként nemritkán ötvöződik egybe efféle formulákban: „A királyi felséghez tartozik, akitől Isten adományából a jogok erednek, hogy kinek-kinek megadja a maga jogát (*unicuique reddere sua iura*) és az alattvalóknak igazságot szolgáltasson...” (1259). Más kérdés azonban, hogy a hatalom és a jog birtokosa elvileg – isteni kegy folytán – a királyi autoritás, s megint más, hogy a gyakorlatban miként él hatalma teljességével. Ez utóbbi jelenti a kormányzatot. Ha az arengák erre utalnak, a képlet már mindig egy jellegzetes kettősség, ilyen típusú indoklásokban: „Hogy mindaz, ami a jók megfontolásából határoztatik el (*que bonorum deliberatione disponuntur*), főként pedig amit a törvények császára, a királyi autoritás (*legum imperatrix regia auctoritas*) átgondol, rendben és háborítatlanul maradjon meg” (1244). Még egyértelműbb módon mutatja, pontosan miről van itt szó, egy későbbi átírás, mely harmadik személybe teszi át egy 1254. évi királyi oklevél szavait: „Béla király... országa főpapjaival és báróival megfontolva (*cum prelatis et baronibus regni sui deliberando*) határozatba hozta istent tartva szem előtt, aki által a királyok uralkodnak és a császárok kormányzatukat bírják, s a törvényalkotók (*legum conditores*) a jogot meghatározzák...” – majd következik a határozat kivonata. A megoldás nemcsak gyakorlati–kormányzati, hanem teoretikus szinten is tisztázott volt IV. Béla udvarában. Gondoljunk vissza a pápához írt 1253. május 11-i nagy levél okfejtésének harmadik rétegére a „hatalom” mibenlétéről. Aki a kor legmodernebb államelméleti szakkifejezéseit Isten, a pápai hatalom és a „nép” viszonylatára fordította át, az a gondolatmenetet onnan vette, ahol szerves helye volt: a hatalom e világi gyakorlásának elveiből. Olyan körből, ahol tisztáztatott, hogy a királyt isteni kegyből kifolyóan elvben megilleti ugyan a hatalom teljessége (*plenitudo potestatis*), vagyis az „abszolút hatalom” (*potentia absoluta*), az ideális uralkodó azonban gyakorlati okokból mégsem „él mindenben hatalma teljével”, hanem arról bizonyos mértékben „lemond”; csak azt teszi, amit „jog szerint tehet”, hatalma tehát „feltételes” (*potentia condicionata*). Oly mértékben ráillik ez a fejtegetés az 1242 utáni két-három évtized kormányzati gyakorlatára és a jogrend (*ordo iuris*) immanens létének eszmei hangsúlyozására, hogy a bizonyosság erejével mondhatjuk ki: itt rejlik a magva a IV. Béla udvarában kicsírázó „államelméleti” felfogásnak. IV. Béla király és az „országtanács” kormányzata valójában nem is élt az alkotmányjogi értelemben vett törvény (*lex*) eszközével, hanem rendeletekkel, melyek-

nek neve gyakran *edictum*. Amire viszont megint csak római jogi alapja volt, hiszen ugyancsak az udvarban ismert antik „*lex regia*" mondta ki: amit az uralkodó oklevéllel vagy ediktummal elrendel, az törvénynek tekintendő (*legem esse constat*).

IV. Béla kormányzata tulajdonképpen még az arisztokratikus jellegen belül is szelektív elven működött. A király „hatalmának teljességéről" nem az egész arisztokrácia, hanem annak is csak kiválasztott elitje javára mondott le. A kormányzat e működési mechanizmusának voltak nagy előnyei, de hátrányai is. Előnyei minden további nélkül realizálódtak abban a hatékonyságban, ahogy a király és jól kiválasztott munkatársi gárdája mintegy két évtized folyamán tető alá hozta az „ország reformációjának" művét. Hátránya viszont az egyszeriségben, a megismételhetetlenségben rejlett. A rendszer addig funkcionált, amíg egy nagy személyiség kisugárzó hatása, személyes emberismerete és energiája összetartott egy nemzedéket, pontosabban egy nemzedék elitjét. Mihelyt a kisugárzás lanyhult, már e gárda maradék része is megingott itt-ott, egyre inkább immanens erők kezdtek hatni az építményre – nem kis mértékben olyan erők, amelyeket maga Béla király támasztott fel. A stabilitás túlzottan személyi garanciákon múlt, következésképpen hosszú távon tarthatatlannak bizonyult. Egy új korszak beköszöntője, hogy már 1262 őszén Pozsony mellett teljes harci készenlétben nézett farkasszemet egymással az 56 éves Béla és a 23 éves István serege. Nem egyszerűen csak „trónviszály" volt ez, hanem valaminek a kezdete, ami egyre inkább kikezdte az „ország reformációjának" politikai stabilitását. Egyelőre még nem rázta meg elemi erővel a reformépítményt, sőt a reformmunkálatok itt is, ott is tovább folytak, némi defenzivitással, de a politikai felszínen az 1260-as évtized már új fejezet tárgya. Az már sokkal inkább az ifjabb király, V. István története, mint IV. Béláé.

Második rész

A „MEGREFORMÁLT ORSZÁG" EGYENSÚLYZAVARAI

IV.
A FEUDALIZMUS NÖVEKEDÉSI TÉNYEZŐI (1262–1272)

18. A KIRÁLYI BIRTOKSZERVEZET BOMLÁSA

Az ország „reformációjának" sikere jelentős mértékben azon múlt, sikerül-e IV. Bélának partnerül megnyernie a nagybirtokos arisztokráciát. A sikert igazolja, hogy a reformmű megvalósítása megannyi kiágazásában egyfajta munkamegosztás jegyében haladt előre. E munkamegosztásnak azonban megvolt az ára. A királynak a gazdagság és hatalom legfőbb forrásán, az ország földállományán is programszerűen osztoznia kellett legszámottevőbb politikai partnerével. Az új elv, mint láttuk, már korán és világosan kimondatott: a királyt a kormányzat tiszte készteti, hogy adományait „ne kisebbítse, hanem inkább növelje" (1248).

Az adománypolitika nagy tartaléka 1242 után a háramlott javakon kívül nem is lehetett egyéb, mint az udvari birtokszervezet és a várispánságok megmaradt állaga. IV. Béla nem kívánta többé regenerálni az archaikus szervezeteket, melyeknek fél évszázada feltartóztathatatlan bomlását a tatárdúlás és következményei különös erővel siettették. Ami e birtokállományból elnéptelenedett, sorra-rendre, látható fenntartások nélkül az eladományozás sorsára jutott. Márpedig „üres föld" (*vacua terra*) igen-igen sok volt országszerte az ispáni várak és a királyi udvarházak tartozékai között. A birtokrendezések 1254 után inkább csak a maradék számbavételére, a kialakult *status*

quo pontos rögzítésére szorítkoztak, miközben többnyire legalizálták a „nemes" várjobbágyok foglalásait. Egészében véve a vezérmotívummá vált *suum cuique* alapelve nem egyebet takart, mint a birtoklási viszonyokban bekövetkezett eltolódások szentesítését. Azt is mondhatnánk, IV. Béla a királyi birtokállomány egész „kiürült" részét tudatosan és programszerűen a magánbirtoknak juttatta.

Ez volt az új politika ára – de nem csak ez. Nem számított már érinthetetlennek a lakott és megművelt (*populosa, mansionata*) várföld vagy udvarnokföld sem, ha a személy, aki szemet vetett rá és adományul felkérte, érdemesnek bizonyult. IV. Béla igyekezett még bizonyos elvszerű korlátok között tartani az elidegenítéseket. Az idevágó formula már az 1240-es évek derekán kialakult: az adományföld kihasítása „a vár és földje lakosainak sérelme nélkül" történjék. Mégis gyakoribb már ezekben az évtizedekben, hogy az egész birtoktest a hagyományosan kialakult határok között az adományos tulajdonába került, a király csak a föld maradék „népét" igyekezett megtartani oly módon, hogy áttelepítette valamely szomszédos királyi birtokra. Az első ilyen típusú ismert adomány történetesen egy udvarnokfalu (Gönyű, Komárom m.) földjét juttatta Mihály bolondóci ispán birtokába a tatárjárás idején tanúsított vitézkedése jutalmául, miközben a falu lakosai királyi rendeletre „átköltöztek többi udvarnoktársaikhoz" (1244).

Némely várispánság keretei oly mértékben fellazultak, hogy a király nemcsak szórt birtokainak, egyes „földjeinek" sorát juttatta magánkézre, hanem feladta az egész szervezetet. Azáltal, hogy Komárom vára tartozékaival együtt már az 1250-es évek óta a budai kamarabérlők javadalma lett, a komáromi királyi várispánság megszűnt létezni. Hasonló sorsra jutott Sempte (1261 előtt), majd Locsmánd (1263) – immár egész tagok az egykori „hetvenkét megye" állagából. Igaz, az „eltűnt" várispánságok a kisebbek és jelentéktelenebbek közé tartoztak. A locsmándi adomány azonban más szempontból jelez fordulatot. Míg a korábbi várbirtok-adományoknál az említett áttelepítés dívott, az előkelő Aba Lőrinc adományul kapta immár Locsmánd „egész kerületében" a maradék várnépi szolgáltató elemet is. Csak a „nemes" várjobbágyoknak adatott meg az eltávozás joga. A fordulat, úgy látszik, az 1260-as évek elején következett be.

Milyen mértékű volt a királyi birtokszervezet bomlása a tatárjárást követő évtizedekben? E kulcsfontosságú kérdésre a fennmaradt források szórt esetlegessége miatt aligha fogunk tudni valaha is átfogó érvényű és statisztikai értékű választ adni. Némi fogalmat ad az arányokról az e téren még leginkább

ismert minta: Zala megye. Az okleveles említések alapján 64 faluban van tudomásunk a zalai vár földjeiről. A valóságos birtokállomány persze sokkal nagyobb lehetett. Az ismert várföldekből 7 már a tatárjárás előtt eladományozásra került, további 12 IV. Béla, 11 pedig az ifjú István adományából jutott magánkézre (1242–70, illetőleg 1259–72 közt), majd IV. László adományozott el még 15 várföldet (1272–90). Ha feltennénk, hogy megközelítően azonos nagyságú birtokokról volt itt szó, valamint hogy a csak egyszeri említésből ismert várföldek (szám szerint 19) megmaradtak királyi kézen, ez azt jelentené, hogy a 13. század elején még meglévő birtokállománynak 1272-ig csaknem 47 százaléka, 1290-ig mintegy 70 százaléka veszett el a zalai vár számára és gyarapította a magánbirtokot. A zalai királyi megye létalapja a 13. század dereka után egyre gyorsuló ütemben sorvadt.

Ha a statisztikai arányok csak megközelítő értékűek is, a zalai minta a várszervezet bomlásának némely jellemző vonására már mindenképpen éles fényt vet. Az eladományozott várbirtokok itt is, mint országszerte, több esetben lakatlan, „üres földek" voltak. Mindazonáltal az adományok nagy többsége már lakott és megművelt földeket érintett. További jellegzetesség, hogy az adományok csaknem kizárólag a világi birtokot, éspedig javarészt a már meglévő nagybirtokot növelték; mindössze három adomány szólt egyházaknak. Az adományosok nagy többsége *comes* címet viselő előkelő, méltóságviselő, közülük is kiemelkednek a Hahót, Tomaj, Péc, Türje nemzetség tagjai: a vidék arisztokráciájának krémje. Nem kevésbé figyelemreméltó az időbeli mozzanat. IV. Béla adományainak kétharmada az 1260-as évtizedre esik, V. István adományai közül viszont közel kétharmad még – a Zala megyével megnagyobbított – stájer hercegsége idejében kelt (1259–60). Az 1260 táján készülődő, majd kifejlődő országmegosztás, a hívek lekötelezésének szükséglete szemmel láthatóan meggyorsította a várbirtok elidegenítését – az arisztokrácia súlygyarapodását.

Azt már nehéz lenne megbízhatóan megmondani, hogyan viszonylik Zala példája az országos átlaghoz. Annyi bizonyos, hogy voltak a királyi birtokállomány szempontjából sokkal rosszabb, de jobb helyzetű megyék is. A viszonylag jól adatolt Biharban például már az 1210–20-as években mindössze 18 faluban van nyoma a várszervezet viszonylagos épségének. Ugyanakkor például Bars megye mintegy 150 településéből a 13. század második felében még 35 faluban éltek királyi népek, várszolgák és udvarnokok. Elszórt adatokon túl az ispáni méltóság hierarchiája is arra mutat, hogy némely megyékben, kivált a nyugati országrészben (Pozsony, Nyitra, Sopron, Moson,

Vas, Somogy stb.) még viszonylag számottevőbb lehetett a várbirtok. Ezt támasztja alá, hogy e megyék hadszervezete még az 1260–70-es évek háborúiban is tényezőnek számított. A zalai arányt – legalábbis a régi megyék viszonylatában – afféle középértékként képzelhetjük el. A királyi magánbirtokok udvari szervezete semmiben sem mutat más képet, mint a várszervezet. Az egykori tornai uradalom tartozékai a század dereka után úgy megritkultak, hogy – mint láttuk – az időnként megjelenő király és kísérete számára az élelmet „távoli részekről" és „sok nehézséggel" lehetett csak szállítani.

Végül is túlzás lenne általánosítóan a királyi birtokállomány és szervezet országos „felbomlásáról" beszélni még IV. Béla uralkodása idején. A keretek nem semmisültek meg teljesen még a régi megyékben sem, az éppen ez idő tájt megyévé formálódó szélterületeken pedig helyenként még a király halálakor is a föld 50–70 százaléka királyi birtok volt (Turócban pl. a falvaknak mintegy 59 százaléka), nem is számítva a születő városokat és a király hatalmi szféráját erősítő kondicionális nemesség új falvait. Ellensúlyként, éppen a „régi" megyékben megindult földcsuszamlást kiegyensúlyozandó, nem elhanyagolható kvantumról van itt szó. Országos léptékben aligha lenne indokolt az egyensúly végzetes megbillenéséről beszélni királyi hatalom és nagybirtok viszonylatában, még akár az 1260-as évtizedben is. A régi várispánságok felbomlása hosszan elnyúló folyamat, mely a 12–13. század fordulóján kezdődik, és – vidékenként eltérő ütemben – az Árpád-kor végéig tart. Ami a megyék törzsállagát illeti, minden jel szerint a döntő fordulat az 1260-as évtizedben következett be. Ekkor már sajátos politikai hajtóerőként kapcsolódott be az országmegosztás, a két társuralkodót mozgató kényszer, hogy egymással versengve osztogassák az adományokat, félretéve a korábbi elvszerű korlátozásokat is. A zalai minta az arányok terén is kifejező. Erre az évtizedre esik e megyében az összes ismert várföldadományok mintegy 42 százaléka.

A nyertes két társadalmi erő volt: a nagybirtokos arisztokrácia és a nemesség. Mert hiszen nyertes volt az utóbbi is, ha szerényebb mértékben is, minthogy a várföldeket kisajátító várjobbágy-elit előbb-utóbb beolvadt a nemességbe, az adományosok között pedig mindenütt akadnak szép számmal „királyi szolgák" is. De az igazi nyertes, a földcsuszamlás legfőbb haszonélvezője már a század harmadik negyedében természetesen mégiscsak a nagybirtok volt.

A korszakban rejlő gravitációt mi sem fejezi ki inkább, mint egy paradox tény: a királynak még az az igyekezete is, hogy a nagybirtok útjából kitérve új uradalmi bázisát a szélterületeken építse ki, a nagybirtok növekedését mozdította elő. Erre is a zólyomi erdőispánság nyújt szemléletes példát.

Az uradalmat úgy örökölte IV. Béla, hogy atyja adományából az egész későbbi Árva megye és bizonyos liptói területek már a Balassa-ősök magánbirtokában voltak. Az uradalom északi kikerekítése vezérelte a királyt, midőn e részeket visszaszerezni igyekezett – természetesen nem a korábbi „visszavételek" stílusában, hanem méltányos cserékkel. A cserebirtokok kézenfekvő módon várföldek voltak. A liptói területek ellenértékeként kapta meg Detrik ispán egyik fia, Miklós a nógrádi vár alól kivett Gyarmat földet (1246), a későbbi Balassagyarmatot, Árváért pedig 1259 előtt értékes észak-trencséni várbirtokokat (Zsolna, Teplicska, Várna) és egy turóci falut nyert el cserében a másik fiú, Mikó, aki atyját a zólyomi méltóságban követte. Tulajdonképpen e királyi csereakciók jelölték a Balassa-ősök uradalomépítésének két súlypontját. E két magból sarjadt ki a család tatárjárás utáni két nemzedéke koncentrált és céltudatos terjeszkedése jóvoltából a század utolsó negyedére a Balassák kétpólusú uradalomkomplexuma: északon, a Vág-völgye felől Turóc irányában terjeszkedve öt vár (Hricsó, Budetin, Lietava, Várna, Szucsány) tartozékainak csaknem összefüggő láncolata, az Ipoly-vidéken pedig Gyarmat, Hídvég tornyainak és Kékkő várának sokfalus tartozékrendszere. A két tömböt hovatovább összekötötte, hogy a második nemzedék tagjai – III. Detrik, Biter és „Forró" Péter – a felváltva viselt zólyomi ispánságot egyre inkább magánhatalommá fordították át. Ily módon Észak-Trencséntől és Árvától Turócon át királyi várak (Árva, Liptóvár, Zólyomlipcse, Zólyom) tényleges birtoklása révén területileg többé-kevésbé összefüggő hosszú sávon az Ipoly-völgyéig valóságos „tartományi" hatalmat építettek ki. A kialakulás igen gyors volt, három évtized alatt következett be. „Forró" Péter már elég erősnek érezte magát, hogy szembeforduljon a királyi hatalommal, kékkövi vára 1285 után Kun László ellenségeinek menedékhelye lett e vidéken.

Béla király „hű báróinak" körében szinte csupa nagy birtokszerzővel találkozunk. Ilyen értelemben is az arisztokrácia „reprezentánsai" voltak a reformmű munkatársai. A birtokfelhalmozás kikristályosodó pontjain jóformán mindenütt kitapinthatók a bőkezű királyi adományok. A bárók többsége azonban nem érte be azzal, hogy helyzeti előnyét kihasználva várbirtokot

kért és kapott adományul. A szórt birtokot a birtokgyarapítás új stílusa jegyében a birtokkoncentráció váltotta fel. Az eredetileg különféle országrészekben fekvő birtokok kisebb-nagyobb tömbjei felett rendelkező arisztokraták egy-egy értékes királyi adományt mintegy bázisul tekintettek, hogy azt vásárlásokkal és cserékkel céltudatos módon kikerekítve egy bizonyos vidéken alakítsák ki uradalmi központjukat. Az eredetileg Győr megyében honos, de a Dunántúlon és egyéb országrészekben is (Nyitrában, a Szilágyságban, a Dráván túl) elszórt birtoktestekkel rendelkező Pok Móric, Béla király tárnokmestere például Fülek vára és tizenegy falus uradalmának adományát (1246) tekintette a jövő alapjának. Ebből kiindulva vált a nógrádi–gömöri részek egyik leghatalmasabb urává. A kormányzat egy másik „oszlopa", Ákos Ernye vajda, bán, majd nádor eredeti birtokai szintén szórtan terültek el Biharban, Szabolcsban, Szatmárban, Hevesben. A tatárjárás után Dédeskő megszerzésével (1254 előtt) Borsod megyét szemelte ki magánhatalma bázisául. Ő és István fia itt, Borsod szívében kovácsolta össze néhány évtized alatt több mint harminc falus birtokkomplexumát, a diósgyőri uradalmat; a századforduló egyik „tartományúri" hatalmának, az Ákos-territóriumnak magva voltaképpen már IV. Béla uralkodása idején kiformálódott. A Kőszegi-territórium magvának kialakulásához még közvetlenebb módon a király adta meg a lökést azáltal, hogy „Nagy" Henrik két várához és uradalmához (Szalónak, Szentvid) az 1260-as években adományul adott még két, sőt talán három királyi várat (Borostyánkő, Kőszeg és talán Léka), miáltal nádorát az ország legnagyobb várurává emelte.

A birtokszerzés új stílusának – mind a mentalitásnak, mind a realizálásnak – talán legjellegzetesebb példáját Geregye Pál szolgáltatja, Béla királynak ez az ifjúkori híve és támasza, a tiszántúli részek „reformációjának" teljhatalmú irányítója. Ősi birtokai a Nyugat-Dunántúlon terültek el, Egervár környékén. Mindössze egyetlen birtoka volt csak Biharban, a Sebes-Körös partján elterülő nagy határú Jenő földje már IV. Béla korai adománya (1236). Ez volt az a pont, melyből kiindulva Geregye Pál a bihari részek legnagyobb urává vált. Az alapozás ebben az esetben is bőkezű királyi adomány volt, a tiszántúli tevékenység jutalma: tíz nagy határú „föld" – jórészt elnéptelenedett királyi birtokok – Biharban és további hat a szomszédos Közép-Szolnok és Kraszna megyei részeken (1249). Maguk a birtokok egyelőre három tömbben terültek el. A közök kitöltése vált Pál országbíró fő tevékenységévé a következő évtizedben. Birtokcsere révén feladta dunántúli jószágait, és megszerezte falvak egy további tömbjét Bihar északkeleti részén is, a Berettyó vidékén (1255).

A tömbök összekötésére felépíttette a megye szívében Adorján várát. De falualapítások, telepítések, vételek mellett az erőszak eszközétől sem riadt vissza, hogy a tömböket összefüggő területté kovácsolja össze. A Várad környéki és a Királyhágón túli birtokokat összekapcsolandó a Sebes-Körös közbeeső szakaszán erőszakkal elfoglalta a Csanád nembeliek (a Telegdiek ősei) falvainak sorát és a bertényi révet, a terjeszkedés biztosítására pedig közbül, a folyó mellett felépítette Sebesvár, feljebb a hegyek között Sólyomkő várát. A másik irányban, az Érmelléken valamikor 1255 után elfoglalta a szalacsi „nagy út" kulcshelyét, Székelyhidát. Ily módon alig egy évtized leforgása alatt a Berettyó-vidéktől le az Erdőhátig, a Réz-hegységtől a kalotai vidékig csaknem összefüggő uradalmak halmaza született meg, három várral.

Geregye Pál céltudatos terjeszkedéssel a váradi püspökség mellett nemcsak Bihar legnagyobb birtokosa, hanem egyben az ország második legnagyobb várura lett. Egy kisebbfajta „tartomány" magva formálódott ki e részeken is a század dereka után, hiszen az ispáni hatalom elenyészvén, a megye vezető földesura lett az úr a megyében, aki várai révén a Szatmár-Szalacs és Erdély felől az ország belsejébe vezető legfőbb utakat is ellenőrizte. Pál fiai aztán csakugyan egész Bihar megyét hatalmuk alá vonták. Maga Pál nem jutott még el idáig, pályájának alakulásában azonban van egy figyelemre méltó mozzanat. Béla király régi törzs- gárdájából ez a helyi hatalmassággá emelkedő főúr az egyedüli, aki az 1250-es évek első felében eltűnik a főméltóságok sorából, holott jóval később (1264–71 között) távozott az élők sorából. A látszólag rendhagyó kiválás nem érthetetlen, ha tudjuk, hogy konfliktusba került a királlyal már a Sebes-Körös-vidéki földfoglalások ügyében, sőt IV. Béla arra kötelezte a büszke főurat, hogy fiaival együtt Szent László váradi sírjánál esküdjön meg az elfoglalt földek visszaadására (1256). Minthogy az ítéletnek már egy-két éves huzakodás lehetett az előzménye, másfelől Pál az országbíróságtól 1252–54 között vált meg, aligha kétséges, hogy szakítása az egyensúlyt és a „jogrendet" őrizni igyekvő király és az uradalomépítés lendületében jogtalan utakra tévedt egykori „hű báró" e konfliktusára vezethető vissza. Ez az első ismert eset, hogy Béla király belső hívével került szembe. Geregye Pál sértődötten visszavonult bihari váraiba, többé semmiféle tisztet nem viselt. Élete utolsó évtizedében már csak magánhatalma gyarapításán fáradozó nagybirtokos várúr volt, ahogy egy oklevél jellemző módon meg is adja ez idő tájt a státusát kifejező címét: „Berettyó ura".

Az országbárók nemcsak a kormányzatban „reprezentálták" politikai értelemben az egész arisztokráciát, hanem egyben megszemélyesítői voltak a

nagybirtokos új típusának, mely országszerte előretörőfélben volt. Melyek voltak e típus közös vonásai? Mindenekelőtt az említett céltudatos törekvés a birtokok tömörítésére. Nem holmi hatalomvágy játszott itt közre, hanem a belső szükséglet a földesúri gazdaság átalakítására, amit viszont a mélyben az agrárstruktúra belső átalakulása mozgatott. Ebből következik a másik vonás. A birtokkoncentráció nem öncélú volt, hanem a földesuraság újszerű képlete, uradalom, lehetőleg váruradalom kialakítását célozta. Minél több falu, minél zártabb területi egységben egyazon földesuraság alatt mint meghatározott birtokközpont „tartozékainak" rendszere: egyre inkább ez az ideál lebegett a nagybirtokosok szeme előtt. Az 1260–70-es évek fordulóján mind több ilyen uradalmi keret körvonalai vannak kibontakozófélben, a legjelentősebbek központjában immár nem egyszerű udvarházzal, hanem magaslaton épült várral. Hovatovább a várúr számított csak igazán előkelőnek. Ebből viszont egy harmadik vonás következik. Mind több az olyan vidék, ahol az uradalomszervező várúr, vagyoni súlya alapján, domináns hatalmi helyzetet foglal el. A regionális hatalmi gócok 1270 előtt még meglehetősen kezdeti stádiumban voltak (Geregye Pál vagy Kőszegi Henrik példája a jövő előképe), de a folyamatot feltartóztatni már nem lehetett.

E vonások természetesen nem korlátozhatók az országbárókra, a főméltóságok azonban mégis kivételes helyzeti előnyökkel vehettek részt a birtokgyarapításért folyó versenyben, mert ők voltak leginkább abban a helyzetben, hogy a királyi adományok osztogatását uradalomépítésük területi koncepciója szerint befolyásolják. De ennél többről volt szó. A birtokok kikerekítése pénz nélkül már elképzelhetetlen volt, ennek azonban még a nagybirtokosok sem voltak bővében ez idő tájt. A legnagyobb pénzjövedelmet mindenesetre a főméltóságok viselése jelentette. A század adatai szerint egy udvari főméltóság, például a pohárnokmester fizetése 300 márka (1217), a királynéi lovász- és tárnokmesteré vagy kancelláré 500 márka (1265, 1276), országos főméltóságé, például országbíróé már 1000 márka (1278) összeget tett ki. Hatalmas, semmi egyéb pénzforrással egybe nem vethető összegek e *stipendium*ok, még ha valószínű is, hogy csak egy részük folyt be készpénzben. De a megyésispáni tisztség is igen számottevő készpénzjövedelemmel járt, hiszen a bírságokon kívül az út- és vásárvámok hagyományos harmada még ott is az ispánt illette meg, ahol a vám maga már régen eladományozásra került. Az országbárók fizetése részben „valuta" értékű értékes textíliákban, ékszerekben, drágakövekben, luxuscikkekben történt. Az arányokra nézve tanulságos támpontot nyújt az a becses jegyzék, amely egy velencei udvari szállí-

tónak alig fél év folyamán eszközölt kifizetések tételes elszámolását tartalmazza István ifjabb király udvarában (1264). A legbelsőbb kormányzati híveknek – a kalocsai érseken és kancelláron kívül másfél tucatnyi bárónak és a kun főembereknek – juttatott tételekben éppen a szokványos *stipendium*ok jelentkeznek. A teljes értékösszeg (1485,5 márka) csaknem 35 százaléka (517,5 márka) jutott az udvar említett személyi körének. Ha most már az ispáni harmad igen régi elvére gondolunk, csábító a feltevés, hogy a királyi jövedelmeknek talán normatív módon nagyjából harmadrésze járt ki a főméltóságok betöltőinek. Ez lehetett a legfelsőbb kormányzati kör szabályszerű „részesedése" az államjövedelmekből. Ami aztán annál erőteljesebben hatott vissza a birtokakkumulációra, az uradalomépítésre és a helyi magánhatalom növekedésére, minél nagyobb hányadában pénzjövedelem formájában jelentkezett.

A nagybirtok expanziója és a politikai-kormányzati szféra között tehát sajátos kapcsolat állt fenn, ami idővel annak arányában váltott ki feszültséget, ahogy az arisztokrácia növekvő birtokszerző étvágya, hatalom- és presztízsigénye kezdett szembekerülni a király „szelektív" kormányzati elveivel. Mind többen akadtak, akik kezdték megelégelni, hogy „képviseletüket" a kormányzatban az uralkodó személyi szelekciója oldja meg, következésképpen a főméltóságokkal járó kivételes előnyöket a „hű bárók" válogatottan szűk és viszonylag zárt csoportja élvezi. A királyi hatalom körüli zavarok 1260 után kapóra jöttek, hogy az addig rejtőző ambíciók utat találjanak a kielégülésre – éspedig egyelőre a királyhűség jegyében és leplében. Az ifjú István külön udvara, majd külön „országa" egyszeriben megduplázta a főméltóságok számát, az országmegosztás pedig megtöbbszörözte a „több érdem – több adomány" hagyományos mechanizmusának hatásfokát. A dinasztikus konfliktus hátterében az 1260-as évtizedben már félreismerhetetlenül ott formálódott egy tényező: a mozgásszabadságot és fokozott növekedési ritmust igénylő, egyszersmind önálló politikai erőként hatni kezdő nagybirtokos arisztokrácia, mely miután a reformpolitika árát megkapta, most már a „hűség árát" is követelve tört céljai felé.

A birtokkoncentráció képletében megannyi vidéken jól kivehető az 1260-as évek fordulat jellege. Borsod megyében például az említett Ákos Ernyének két számottevő riválisa akadt, két jelentős új birtokkomplexum emelkedett ki. Az egyik összekovácsolása Miskolc Panyit nevéhez fűződik Éleskő és Miskolc vidékén, lényegileg az a birtokállomány, melyet utóbb (1322) a Szécsiek kaptak meg. A Miskolc nemzetség e tehetséges, de eredetileg nem va-

lami tehetős tagja kezdettől az ifjú István környezetéhez tartozott. Emelkedésének mozgatója az volt, hogy mindvégig kitartott István oldalán. Ama kevesek közé tartozott, akik az 1264. évi válság idején követték az ifjú királyt Feketehalomba, majd maga vezérelte a felmentő sereget, és – a rivalizálást a harcmezőn kezdve el – ő ejtette fogságba Ákos Ernyét, Béla hadvezérét. Jutalma a dobokai ispánság, majd a szörényi báni méltóság, nemkülönben számos birtokadomány lett: borsodi és környékbeli uradalmainak megalapozása. A másik nagy birtoktömb Borsodban a század vége felé Rátót Domokosé volt, központjában Sajókazával. Maga e borsodi rész keleti nyúlványa volt egy súllyal Heves, Nógrád, Gömör megyében elterülő birtokkomplexumnak, melynek magvát még az atya, Rátót („Porcs") István szerezte meg, miután IV. Béla és az öreg királyné udvarát odahagyva István hívévé szegődött (1264). Már a következő évben az ifjabb királyné lovászmestereként nemcsak nyilván ugyanazt az 500 márkányi *stipendium*ot kapta meg, melyet előbb Béla országrészében élvezett (már az 1264. évi jegyzék juttatásai között csaknem 60 márkával, a második legnagyobb összeggel szerepel), hanem Ágasvárat is Heves és Nógrád megyei tartozékaival (1265). Ez az adomány lett aztán kiindulópontja atya és fiú birtokfelhalmozásának e részeken. Hasonló a kép, ha Abaújba, Zemplénbe vagy Beregbe tekintünk át, ahol Rosd Mihály, a Rozgonyi-ős Básztély Rénold, a Sós-ős Baksa György és a Forrai-ős Aladár hasonló lefolyású birtokakkumulációi követhetők végig – csupa olyan személyiségé, akiket az ismeretlenség homályából az 1260-as évek fejleményei, az István ifjabb király szolgálatát követő bőkezű birtokadományok emeltek fel.

Az 1260-as évek felhajtó ereje természetesen bonyolultabb, semhogy redukálható lenne egy afféle feszültségre, melynek egyik pólusán IV. Béla bárói körének reformnemzedéke – az „építők és gyűjtők" –, a másikon az ifjú István oldalán a már inkább csak „gyűjtők" csoportja áll. István ifjabb király báróinak törzskarában sajátos módon kiemelkedő helyet foglaltak el éppen az egykori „építő" nemzedék leszármazottai közül többen, mint néhai neves Gutkeled István bán, néhai Csák Máté tárnokmester vagy néhai Kán László nádor fiai. Talán kevesellték már azt a karriert és gyarapodási lehetőséget, amely az öregedő Béla udvarában, a fokozatos előrejutás jegyében várt reájuk? Nem egy esetben határozottan ez lehet a benyomásunk. Az ifjú Gutkeled Joachim például még az országszakadás kezdeti időszakában Béla hívei közé tartozott, Miklós fivérével együtt. 1264 elején azonban mindketten Istvánhoz pártoltak át. Hogy itt milyen méltóságot nyertek el jutalomként, adatok híján nem tudjuk, de az anyagi jutalom mértékéről van fogalmunk. Már halála

után értesülünk, hogy Gutkeled Joachim királyi adományból bírta – egyebek között – *Hatzok, Myhad* és *Gepuelv* nevű birtokokat (1278). E sommás megjelölések mögött a terjedelmes hátszegi uradalom (egész kerület Hunyad megyében), Miháld vagy Mehádia kerülete (a szomszédos Temes megye déli része), és fent Zemplén északi vidékén ugyancsak hatalmas kiterjedésű szélterület (a későbbi Gyapal, mely majd a 14. században Jeszenő vára uradalma lesz) húzódik meg. Alig kétséges, hogy e megyerésznyi hatalmas dominiumokat Joachim V. István adományából nyerte el, éspedig még az ifjabb királyság idején, ahová e területek tartoztak. Joachim fivére, Miklós pedig a koronázás után Murány váruradalmát kapta meg. Ez volt az átpártoló jutalma – a „hűség ára". Az 1270-es évek új politikai érájában aztán, amikor a királyi hatalmat jóformán félretolva két nagybirtokos érdekcsoportosulás, főúri „párt" rivalizálása tölti majd ki a színteret, különösebb akadály nélkül találtak már egymásra az előző évtized két táborából indulók. Az egyik érdekcsoport két markáns vezéregyénisége éppen az István jóvoltából felemelkedett Gutkeled Joachim és Béla hajdani „hű bárója", Kőszegi Henrik lett. A másik „párt" vezérei, az egykor István ügyét támogató Csák-fivérek viszont kezet fogtak például az öreg király hívei közül jött Hontpázmány Tamással, Gimes urával. A dimenziók gyökeresen átalakultak – de feltételeik az 1260 után kiformálódó dimenziókban rejlenek.

20. EGY ORSZÁG – KÉT KORMÁNYZAT

Amikor V. István közel egy évtized távlatából visszatekintett az atyjával 1262 őszén kirobbant konfliktusra, a *casus bellit* abban nevezte meg, hogy annak idején hasztalan követelte „az elődök által a királyi elsőszülöttek számára alapított hercegi jogot" (*ius ducatus*); igényén felgerjedve Béla király egybehívta az országos hadat, mire ő is mozgósította seregeit. Eszerint a robbanóok kizárólag dinasztikus motívum, a támadó fél pedig IV. Béla lett volna. Nem bizonyos azonban, hogy e magyarázkodás nem torzít.

A szlavón hercegség általában valóban az elsőszülött trónörököst illette meg, ha e „jog" írásban nem is volt rögzítve, és nem is érvényesült következetesen. Tény, hogy miután a stájer hercegség elveszett (1260), a király az akkor a 20. életévét betöltött Istvánt mellőzve, a szlavón hercegséget 15 éves kisebbik fia, az ifjabb Béla számára jelölte ki. István „királyi elsőszülöttként"

(*primogenitus regis*) a formailag már előbb is (1257–58) birtokolt erdélyi hercegséget nyerte el. Mi lehetett a döntés oka?

Biztos válasz nem bontakozik ki a forrásokból, a körülmények azonban egyértelműen egy bizonyos irányba mutatnak. A pünkösdi életű stájer herceg katonai képességein túl egyelőre főként azzal tűnt ki, hogy stíriai bárói környezetét adományokkal halmozta el. Ennek az udvari körnek reprezentánsaként tekinthető Péc Dénes, egy dunántúli nagybirtokos, aki a stájer hercegség idején István asztalnoka, zalai ispánja, majd pettaui kapitánya (1259–60) volt. Előzőleg kormányzati szerepet nem játszott. Már 1260 táján a hozzá hasonló nagybirtokosok voltak a hangadók a herceg környezetében, javarészt olyan főurak, akik IV. Béla kormányzatában nem jutottak pozícióhoz, vagy kevesellték azt. Erre utal a Gutkeled fivérek fentebb megismert példája is, akikkel István személyes kapcsolata szintén a stájer időkre megy vissza. Az ifjú István saját „hívének" nevezi már 1260-ban azt a Záh Jób pécsi püspököt, aki ellen akkoriban már évek óta eljárás folyt, mert ki akarta vonni püspökségét a király kancellárjának és első számú tanácsosának, Benedek érseknek a joghatósága alól. A polgárháború előestéjén Béla király követe a pápa előtt Orvietóban bizonyos főpapokra tett panaszt, akik „egyenetlenségeket és viszályt hintenek el az országban"; jóllehet hivatásuk a béke megőrzése lenne, az öreg Béla és az ifjú István között „káros meghasonlásokat idéznek elő". Aligha csak az 1264. tavaszi szituációra áll ez, hanem elemeiben már az 1260 körüli időre is. A követ előadása szerint „nem riadtak vissza, hogy a királyt ingereljék, miközben a hűségesküt semmi véve... neki mint királyuknak az engedelmességet és a kötelező tiszteletet megadni vonakodtak..." A főszerepet alighanem már kezdettől a herceg körül tömörülő főpapi és bárói csoport játszhatta. Valószínű, hogy a szlavón hercegség megtagadásában ez a körülmény (végeredményben tehát az értékes szlavón–horvát–dalmát tartomány mindenáron való megóvása) vezérelte Bélát. A döntés dinasztikus szempontból csakugyan István íratlan „jogának" megsértése volt, az ország egyensúlya szempontjából pedig eredetileg bizonyára nem is sejtett messzeható következményekkel járt.

Az ifjú István 1260 vége felé kénytelen-kelletlen Erdélybe vonult híveivel – hogy már a következő két évben sem egyszerűen csak szerény „erdélyi hercegként" viselkedjen. Már az a tény is feltűnő, hogy – a hagyományokhoz képest szokatlanul – címsorának elejére felvette a *dei gratia* megjelölést, pecsétjére pedig pajzsos címerben a kettős keresztet vésette: a királyi hatalom jelképét. Hatalmát és hatáskörét már 1261–62 folyamán kiterjesztette messze

Erdélyen túl, hiszen az ország egész északkeleti és Erdéllyel határos tiszántúli részén is szuverén módon adományozott birtokokat, nemességet, városi kiváltságokat. Tiszántúli befolyását növelte, hogy a kunok felett is rendelkezett. Önálló udvartartása volt, hatalma alá tartozott az erdélyi vajda, továbbá a keleti megyék ispánjainak csoportja, hívek meghatározott köre, akiket természetesen birtokadományokkal igyekezett lekötelezni, elemi érdekük volt tehát e regionális különhatalom. István viszonya szemlátomást egyre feszültebbé vált Béla királlyal. Az alább említendő szerződésekből kiviláglik, hogy már jóval 1262 ősze előtt nem volt ritka egymás híveinek megtorló jellegű „kifosztása", birtokainak feldúlása, másfelől meg „bujtogatása" és kedvezményekkel való csalogatása.

A konfliktus kirobbanásának részletei több ponton homályosak. Kérdéses, hogy a fegyverkezést csakugyan a szlavón hercegség ügye váltotta-e ki, vagy István valójában már inkább a *de facto* kialakult országmegosztást kívánta pontos keretek között „közjogilag" legalizálni. Az viszont több mint kérdéses, hogy Béla király lett volna a támadó fél, hiszen az ősz folyamán az ifjú István nyomult be seregével Barson keresztül a pozsonyi részekre. Azt sem tudjuk, pontosan hol és mikor „állt szemben egymással, mindkét részről sereggel, készen arra, hogy kezet emeljenek egymásra" az atya és fiú – ahogy a feleség és anya, Mária királyné idézte fel egy levelében a drámai eseményt. Valószínű, hogy a seregek valamikor 1262 novemberében, Pozsony tájékán néztek farkasszemet. Ezúttal azonban még nem a fegyver, hanem a jelenlévő két érsek, több püspök és báró hozta létre a kompromisszumot.

Az 1262. december 5. előtti napokban Pozsonyban megkötött béke sokkal inkább emlékeztet két önálló uralkodó formális békeszerződésére, mint egyszerű dinasztikus megegyezésre. Az országterület szabályos határokkal (*regni termini*) két részre osztatott. A IV. Béla kezén megmaradt nyugati rész határa a Duna volt, folytatása észak felé a még ide tartozó Hont–Zólyom–Szepes keleti határán húzódott fel a Kárpátokig; az e vonaltól és a Dunától keletre eső nagyobbik országfél az ifjabb király felségterülete lett. A két tömb részben egybeesett az esztergomi és kalocsai érsekség területével; ez magyarázza a két érsek kiemelkedő szerepét a megosztott ország kormányzatában. Ők voltak a két fél kancellárjai, egyben a béke kiszemelt őrei és a közös bíráskodás legfőbb közegei.

A keleti félen az ifjú István a békeszerződés után többé nem királyi elsőszülöttként vagy királyfiként gyakorolta a hatalmat, hanem felvette és Béla haláláig konzekvensen viselte az „ifjabb király" (*iunior rex*) címet, miközben

megtartotta Erdély vonatkozásában hercegi titulusát is, és kiegészítette a „kunok ura" (*dominus Cumanorum*) címmel. Valódi és tudatos „közjogi" újításról volt szó, amely a királyi hatalom gyakorlati és elvi megosztását volt hivatva kifejezni. Az ifjabb királynak megvoltak immár a maga külön bárói, nemesei és egyéb „országlakosai", ahogy a poroszlói megerősítés meg is nevezi ezt a sajátosan Istvánnak alávetett alattvalói kört (*nostros barones, nobiles, regnicolas vel Cumanos*). Nemcsak a királyi hatalom, hanem a gyakorlati kormányzat is legálisan megduplázódott. A keleti országfélen az ifjabb királynak immár nem csupán külön udvara volt, hanem a szó szoros értelmében teljes országbárói kara: nádora, országbírája és tárnokmestere, akikhez az erdélyi vajdán kívül most már a szörényi bán is csatlakozott. Az ifjabb királyt illették a terület összes királyi jövedelmei, csupán az erdélyi sóbányák hozamának felét tartotta fenn a pozsonyi béke IV. Bélának. A békeszerződés egyébként szabályos kölcsönös meg nem támadási szerződés elemeit tartalmazza. A felek kötelezték magukat, hogy nem támadnak – sem fegyverrel, sem nyílt vagy titkos „machinációkkal" – egymás híveinek váraira, nem bujtogatják vagy csábítják egymás alattvalóit és szövetségeseit.

A szerződés szinte két szuverén uralkodó külön-külön hatalmi szféráját vázolja fel. De mégsem egészen. IV. Béla és jogászai igyekeztek fenntartani valamit a főhatalom és az ország eszmei egységéből. A szerződés és kiegészítései (1263, 1266) az „ország" (*regnum*) fogalmát következetesen Béla területére tartják fenn, István is elismerte, hogy az ő területe csak „országrész" (*portio, pars regni*), amely számára „kijelöltetett" (*nobis assignata*). „Országa", azaz királyi hatalma elvileg csak az öreg királynak volt, az ifjú király hatalma csak „kormányzat" (*regimen*). Két király – egy ország? Két kormányzat – egy országban? Elvileg is nehéz dilemma. Nem csupán István nevezte önmagát királynak – még ha csak az „ifjabbnak" is –, hanem atyja is elismerte e státusát, a közvélemény is; az egri káptalan hiteleshelyi gyakorlatában például az évtized második felében mindkét uralkodó, minden megkülönböztető jelző nélkül, *rex Hungariae* volt. Hogy a kérdést nehezen lehetett eldönteni, annak oka az országhasadás sajátos szerkezetében rejlett.

Tulajdonképpen az eszmeileg egységes *regnum* egyik fele sem volt már igazi értelemben vett „ország", ahol a körülhatárolt territórium és az alattvalók köre fedte volna egymást; nem volt az már Béla területe sem. Az országmegosztás kompromisszuma közjogilag is képtelen helyzetet teremtett. Bár a két országrésznek megvoltak a maga világos földrajzi határai, az alattvalók köre elvileg nem ismert „határokat". A szerződések megteremtette

sajátságos dualisztikus államkonstrukció lényegéhez tartozott annak elvi kimondása, hogy a területi illetékességtől függetlenül bármely országlakos (*regnicola*) annak híve lehet, azt az uralkodót követi szabadon, akit választ (*adherendi ei et sequendi eum... liberam habeat facultatem*). Az uralkodó „híve" (*fidelis*) kifejezést jellemző módon kínosan kerülik a szerződések, ehelyett laza körülírásokkal próbálkoznak, például egyik vagy másik király „embereiről" (*homines sui*) beszélnek, többnyire azonban jóformán terminus technicusként egy ugyancsak laza, pontatlan és bizonytalan kifejezést alkalmaznak: *adhaerentes*, azaz egyikhez vagy másikhoz „csatlakozók", tőle „függők", mintegy „hozzá húzók". Modern szóhasználattal ezt úgy mondanánk: „párthívek". Lényegében erről is volt szó. A területi és személyi elvnek ez az egymást keresztezése éppen nem idegen ugyan a klasszikus hűbéri struktúrától, idegen azonban a magyarországi előzményektől, ennélfogva mintegy a legális jogi feltételeket teremtette meg a feudális anarchia kibontakozásához. Eme bizonyos „adhaerens" megtestesítője a dolog természetéből következően elsősorban, sőt szinte kizárólag a nagybirtokos volt, hiszen már a kisebb birtokos „nemes királyi szolga" sem igen engedhette meg magának, hogy például Biharban Béla „követője", Zalában meg István „embere" legyen. A területi princípiumon átütő személyi függőviszony elve fenntartotta ugyan az egységes „ország" fikcióját, eszmeileg korlátozta ugyan az ifjabb király „országrészének" szuverenitását, korlátozta azonban egyben a Béláét is, kihatásaiban pedig alighanem még károsabb volt az állam szempontjából, mintha egyértelműen két *regnum* alakult volna ki.

A megosztott ország működési mechanizmusát és a jellegzetes láncreakciókat egyetlen jellemző eseménysor plasztikusan megvilágítja. A Zala és Vas megyében nagybirtokos Hahót Csák – mint láttuk – az ifjú István egyik bárója volt, de még az 1260. évben visszatért Bélához, és megkapta a szlavón bánságot. Unokatestvére, Hahót Panyit is Béla országrészében, Zala, Vas, Somogy megyében elterülő birtokain élt. Ő nem viselt méltóságot, annál inkább kitűnt helyi hatalmaskodásaival és garázdaságaival; az 1260-as évek elején már több – végre nem hajtott – ítélet volt a rovásán, sőt most már Béla király erélyes lépésre szánta el magát, birtokelkobzó ítéletet hozott ellene. Hahót Panyit válasza a királyi döntésre: egyszerűen átment István országrészébe, az ifjabb király „híve" lett. István viszont oklevelet adott ki, melyben érvénytelennek nyilvánította a királyi bírák ítéletleveleit, és megígérte, hogy mihelyt trónra kerül, a garázda főúr elkobzott birtokait visszaadja (1264). Ezzel azonban nincs vége a történetnek. Csák bán otthon maradt ugyan, de

Istvánhoz fűződő régi kapcsolatai és Panyit elpártolása miatt az öreg király elfogatta és méltóságaitól megfosztotta. Kapcsolatban lehetett az üggyel Hahóték nagybirtokos szomszédja, Rátót Loránd bán öccse, István is, az öreg királyné lovászmestere. Csák elfogásával egyidejűleg IV. Béla az ő összes birtokait is feldúlatta, állítólag 3000 márka értékű kárt okozva. Rátót István mit is tehetett volna egyebet: ő is átment Istvánhoz, ahol is – mint már láttuk – főméltóságot és jelentős birtokadományt, egész váruradalmat nyert.

Az *adhaerentes* elve gyakorta így érvényesült. A gyanakvás és hisztéria légkörében már az öreg király is ahhoz folyamodott, amit a szerződések nyomatékkal tiltottak: birtokok feldúlásához, a másik híveinek vagy egyszerűen csak gyanúsítottaknak „kifosztásához" (*spoliatio*). Az anarchia anarchiát szült; az egyedüli nyertes a nagybirtokos volt. Akár úgy, hogy a másik országrészben hivatalhoz és birtokhoz jutott, akár úgy, hogy megtért bárányként visszakéredzkedett, az uralkodó pedig a „hívek" toborzásának igyekezetében fátylat borított a múltra. Ez ugyanis a történet logikus folytatása. A polgárháború után a garázda Panyitot minden megtorlás nélkül visszafogadta Béla, ahogy Hahót Csáknak is megbocsátott; az utóbbi 1265 után ismét zalai, majd nyitrai ispán lett.

A Hahótok és a Rátótok összefüggő története nemcsak azért tanulságos, mert mint cseppben a tenger, tükröződnek benne jellegzetes *circulus vitiosusok*, melyek 1260 előtt elképzelhetetlenek voltak, hanem azért is, mert történetesen éppen e családok sarjai nemrég még a stabil és harmonikus kormányzat támaszainak számítottak. Éppen a Hahótok „egész nemzetségéről" hangzott el annak idején ama fennkölt metafora, hogy az ország számára a „legédesebb gyümölcsöket, hű bárókat termett" (1244). A Rátótok szintén már a második nemzedékben adták az „ország oszlopait". Az itt szereplő István nagybátyja volt a neves Loránd, a reformuralkodó kiemelkedő országbárója az elmúlt negyedszázadban. S hogy a történet teljes legyen, a szituáció kikezdte magát Rátót Loránd bánt is. Miután a lázadó kunok elleni megtorló hadjáratban – kifejezetten Béla parancsára – Istvánnal együtt vett részt (1266), öccse pedig István bárója volt, ráterelődött a gyanú, hogy az ifjabb királyhoz „húzók" közé tartozik, ezért az öreg Béla megfosztotta báni méltóságától, s „különböző birtokait kegyetlenül feldúlatta" (1267). Természetesen Loránd is István ifjabb király udvarában talált menedékre, amiért viszont a koronázás után megkapta jutalmul a szlavóniai Kemlék (Kalnik) várát összes tartozékaival és az ez idő tájt forgalomba kerülő „örökös ispáni" címmel (1270). A sorsát elbeszélő oklevél szerint Béla kegyét „ellenségei gyaláz-

kodásai", vádaskodása miatt (*per emulorum obloquia*) vesztette el, s ebben nincs is semmi hihetetlen, hiszen már a szakolyi szerződés (1263) is világosan tükrözi, hogy a gyanúsítgatások és vádaskodások, a „gyalázkodók és árulkodók szavai" (*oblocutorum et delatorum verba*) mindkét udvar szellemét megmérgezték. Az országmegosztás nemcsak közvetlen politikai, hanem szükségszerű morális lazulást is jelentett az államéletben. A vesztes az állam volt, sőt személy szerint erkölcsileg is maga IV. Béla király, akit szintén kikezdett a lehetetlen helyzet. Élete végére jutott el oda, amitől évtizedeken át tartózkodott: a mérték és belső egyensúly elvesztéséhez, a bosszúálló önkényhez.

Hogy az országmegosztás a nagybirtokosok érdekeit szolgálta, nyilvánvaló. De a szakadás nemcsak érdekükben állt, hanem jelentős mértékben az ő művük is volt. Mária királyné fentebb idézett levelében az áll, hogy az 1262. őszi viszály az atya és fia között „álnok alattvalók rábeszélésére" (*perfidorum subditorum suasione*) robbant ki. Utóbb nemcsak Béla római követe vádolta a viszályok „elhintésével" az országos előkelőség egyházi felét, hanem V. István számos oklevele is „bizonyos hűtlen bárók felbujtása" (*incitatio*) és „tanácsa" (*ex consilio*) számlájára írja a történteket. Természetesen mindkét fél a másik híveit (saját szempontjából „hűtleneket") tette meg bűnbaknak. Egy további fontos mozzanat világít rá a mozgatóerőkre. Maga a pozsonyi békeokmány nem maradt ránk, csak átírása és megerősítése István részéről Poroszlón. Miért volt szükség erre az újabb oklevélre? Az ifjabb király a békepontokra ez alkalomból tette le az ünnepélyes esküt, mert most már megszerezte a béke megerősítéséhez „báróink és nemeseink egyetértését, jóváhagyását, akaratát és beleegyezését" (*consensus, beneplacitum, voluntas et approbatio*), nemkülönben a kun főemberek *assensus*át. István tehát seregével Pozsony vidékéről immár legális országrészébe vonultában a Tiszánál, a Heves megyei Poroszlón egybehívta országbáróit és a kun vezéreket (sőt még nemeseket is), hogy az ő konszenzusuk adja meg a szerződés tulajdonképpeni legalitását. Ez az aktus volt a feltétele a szerződés végleges megerősítésének (*confirmatio*) 1262. december 5-én. Más szóval: az ifjabb király különhatalmát azok erősítették meg, akik nélkül e hatalom nem jöhetett volna létre.

Az ifjabb király országbáróinak köre három jól körvonalazható csoportból tevődik össze. Az elsőhöz tartoztak a stíriai udvar ama korábbi tagjai, mint a több ízben említett Hahót Csák vagy az első alkancellár, Pécsi Benedek (1257–64), akik Béla kormányzati köréből kerültek az ifjabb király oldalára. Közös vonásuk, hogy – ki előbb, ki utóbb – általában vissza is tértek Béla hűségére. A másik csoportba az országos politika színpadán mindeddig is-

meretlen személyek tartoznak, csaknem kivétel nélkül *de genere* névmegjelöléssel élő, de szerényebb középbirtokosok, akiknek jószágai, néhány falvuk vagy részbirtokuk az Istvánnak jutott keleti országrészbe esett. A már említett Básztély Rénoldon (Abaúj) és Miskolc Panyiton (Borsod) kívül idetartoznak a Kállayak ősei, Balog-Semjén Mihály és Egyed (Szabolcs), Kökényes-Radnót Mikod és Imre (Nógrád, Erdély), a Baksa Simon-fiak (ők a Csapi és a Sóvári Sós családok elei) őse, Simon pataki ispán és mások. Jellemzőjük, hogy még az ifjabb király idején sem emelkedtek országos méltóságra, legfeljebb megyésispáni szintre, viszont végigküzdötték István háborúit, s valamennyiük nagybirtokossá – egy részük országbáróvá – emelkedése majd az 1270–80-as évekre éppen annak köszönhető, hogy István hívei voltak.

Az igazi törzsgárda azonban egy harmadik típusból rekrutálódott: csupa nyugat-magyarországi arisztokratából, neves és előkelő nemzetségek sarjaiból. Ők tették ki az országbárói kar többségét a sorsdöntő évtizedben. Az említett Gutkeled fivérekről és Péc Dénesről, az első nádorról (1263) tudjuk, hogy a stíriai udvarból jöttek. Szembetűnő a szintén dunántúli Csák nemzetség több tagjának tömörülése az ifjabb király oldalán: a dobóci ágból való Domokos az ifjú István nádora (1266); Bás mester, az első országbíró (1263); az ugodi ágból Csák és Ugod mester; a szörényi bánságot elnyerő Ugrin (1268). 1264 előtt mentek át csákvári ősi birtokközpontjukból (Fejér m.) az ifjabb király keleti országfelébe a Máté-fiak, a vajdaságot átvevő (1265–72) ifjabb Máté, és István kiemelkedő hadvezére, Péter. A család közbülső nemzedékének képviselői voltak ők, Béla tatárjárás utáni tárnokmestere és a majdani leghatalmasabb tartományúr, trencséni (III.) Csák Máté közt. Maga Csák Péter már az első bulgáriai hadjáratban (1261) István seregében harcolt. E személyi kör alkotta a párthívek, az *adhaerentes* magvát; a szerződéseknek ez a fogalma tulajdonképpen az ő testükre volt szabva.

Mert hiszen miféle motívumok sarkallhatták ezeket az arisztokratákat, hogy miközben igen tekintélyes birtokaik, udvarházaik, sőt egy-két esetben váraik az öreg király országának határai között (*in terminis, in territoriis... Bele regis*) terültek el, mégis az ifjabb királyhoz „húztak", az ő hívei lettek? Olykor, mint Záh Jób vagy Hahót Panyit esetében, a motívum egyértelműen világos: e hatalmaskodó és garázda figurák pártállását egyszerűen a menekülés határozta meg. De mi mozgathatta például néhai István bán fiait, a Gutkeled fivéreket, akiknek legfőbb rezidenciájuk már ez idő tájt Sztenicsnyak (Stenicnjak) vára volt Zágráb megye közepén? A pettaui udvar reminiszcenciája magyarázatnak erőtlen. Későbbi ambícióik, kivált Joachimé, sokkal hihetőb-

bé teszik a feltevést, hogy miként az ifjú István követelte szlavón hercegi jogát, ők bizonyos értelemben már szintén „jussuknak" tekintették atyjuk méltóságát, a szlavón bánságot vagy egyéb országbárói tisztséget. Holmi hercegi pohárnokmesteri állás vagy megyésispánság, amit Bélától 1260 után elnyertek, számukra már degradáló lehetett. A kielégülést V. István táborában lelték meg: bánságot, országbíróságot, megyerésznyi adományokat egyaránt. Ők már nem a tatárjárás „építő" nemzedékéhez tartoztak, hanem ahhoz a következőhöz, amely immár az atyák érdemeiből presztízst formálva nyújtotta ki kezét országos főméltóságok és magánhatalom felé. S vajon nem ez mozgathatta-e néhai Csák Máté és Demeter fiait? Éppúgy 30. életévük körüli becsvágyó ifjak voltak, mint a Gutkeled testvérek, csakhogy nekik meg éppen semmiféle méltóság nem jutott az öreg király kormányzatában. Ez esetben még egy közelebbi motívum is gyanítható. A csákvári Máté-fiak közül a legidősebb, István, a király *familiaris*a már 1254 előtt a birtokgyarapítás önkényes módszeréhez folyamodva elfoglalta Tatát. Éppen az országos zavarok kezdetén szólította fel a pápa IV. Bélát, hogy királyi hatalmát vesse latba e nagybirtokossal szemben (1260). Minthogy ilyen akciókat Béla még közeli híveinél sem tűrt, kézenfekvő, hogy igyekezett megrendszabályozni „familiárisát", ami vele részben birtokközösségben élő öccseit is érintette. Nagyfokú valószínűséggel itt a közelebbi magyarázata, miért nem jutottak a csákvári Csák fivérek tisztséghez a nyugati országrészben, s miért keresték azt a keletiben.

Nehéz lenne eldönteni, milyen arányban keveredett egymással 1260–62 táján az ifjú István hatalmi becsvágya és bárói környezetének „felbujtó" hatása. De ez nem is túlzottan lényeges. A kettő szorosan egymásra volt utalva, egymást erősítette. A dinasztikus konfliktus melegágya a királyi hatalommal szemben önállósodni kezdő nagybirtokos arisztokrácia belső „feszültsége" volt. A szituáció magyarázza, hogy a feszültség a megosztott királyi hatalom közegében tört kiegyenlítődésre. Az országmegosztás évtizede lehetővé tette, hogy az arisztokrácia egyelőre a koronahűség jegyében készüljön fel a feudális frakciók – „pártok" – alakulására; a kettős kormányzat (vagy inkább már két „ország") volt a feudális anarchia előiskolája. Az öreg király egy levelében (1265. március 28.) csüggedt rezignációval az „idő öregedését" és az „emberi természet" elfajulását látta a fejleményekben, a „jámborság", az „őszinteség" és a „földi úr iránti hűség" fokozatos kihunyásában. Valójában az ifjú István és bárói – sőt hovatovább maga az öreg Béla és bárói is – inkább eszközei, mint irányítói voltak feltartóztathatatlan folyamatoknak: a feudalizmus növekedési szabályainak, melyektől egy bizonyos ponton elválaszthatatlan az állam szétesése.

21. A BELHÁBORÚ ÉS AZ ORSZÁGMEGOSZTÁS POLITIKAI-MORÁLIS KÖVETKEZMÉNYEI

Az országmegosztás működési mechanizmusát szabályozni hivatott pozsonyi béke nem hozott még átmeneti stabilitást sem, mert jellegénél fogva eleve nem is hozhatott. Fél év sem telt el, máris kiegészítő cikkelyeket kellett hozzáfűzni, melyekre István ifjabb király Nógrádban a szakali monostor mellett (1263. május 3.) újra ünnepélyes esküt tett. A cikkelyek mutatják, hogy a kölcsönös hatalmaskodások okozta károk jóvátétele alig haladt előre, a vegyes bíróságok működése hatástalan volt – érthetően, hiszen fedezetként hiányzott az egységes végrehajtó hatalom. Sőt most már elszaporodtak a „fosztogatások" (*spolia*) a két uralkodó tudta nélkül is. A magánhatalmaskodásokhoz a politikai háttér jó ürügyet szolgáltatott, éppúgy, mint a személyes ellenségek bevádolásához, feljelentgetésekhez a két udvarban. Ezúttal fogalmazódott meg a jámbor követelmény, hogy egyik uralkodó sem hallgat a jövőben a „gyalázkodók és árulkodók szavaira". Kialakult a gyakorlat, hogy egyik uralkodó a másik területi hatalma alatt élő báróknak, városoknak hol különféle ajándékokat („sülteket, tálakat és hasonlókat"), hol viszont fenyegető leveleket (*littere comminatorie*) küldözgetett. A hívek toborzásának igyekezetében a két udvar a kicsinyes megvesztegetés és a nyílt megfélemlítés eszközéig alacsonyodott. Éppen a tatárjárás utáni idők egyik nagy vívmányát, a jogrendet (*ordo iuris*) zilálta szét az ország megosztása.

Nyilvánvalóvá vált néhány hónap alatt az is, mennyire hatástalan biztosítéka a békének a két érsek rendelkezésére álló erkölcsi eszköz, a kiközösítés. Az „ország integritásán fáradozók", mindenekelőtt a két érsek, Türje Fülöp és Smaragd feladatává tétetett tehát, hogy az ügyet immár az univerzális egyház védnöksége alá helyezzék, eszközöljék ki a béke pápai megerősítését Szent Jakab napjáig (július 25.). IV. Orbán pápa követe, Velasco minorita fráter meg is jelent a nyáron Magyarországon, igyekezett rábeszélni Béla királyt a tárgyalások újrafelvételére. A király azonban elzárkózott; beérte annyival, hogy Zólyomlipcsében egész udvara jelenlétében újból letette az esküt a pápai követ kezébe a pozsonyi béke pontjaira (1263. augusztus 3.).

1263–64 fordulója körül kezdett kiteljesedni az országmegosztás egy további szükségszerű belső gravitációja is. A territoriális megosztottság nemcsak anarchiát szült, hanem további territorializációt is. Ez a két országfélen más-más formában jelentkezett. István arra törekedett, hogy az immunis területeket bekebelezve országrészét valóban egységes territóriummá for-

málja. Elfoglalta tehát az összes nőági javadalmakat, az anyjának, Mária királynénak kiutalt Beszterce vidéket a mezőségi részekkel („Királyi"), Beszterce, Radna városokkal együtt Erdélyben és Szalacsot Biharban, nemkülönben nővérének, az időközben megözvegyült Anna macsói hercegnének birtokait, a Bereg területének akkor még túlnyomóan nagyobbik részét kitevő borsovai királyi uradalmat és a füzérit Abaújban. Az ifjabb király országrésze tehát zárt territóriummá vált. Az öreg király viszont még 1263 vége előtt tovább osztotta a magáét. Immár nemcsak behelyezte hercegségébe 18 évessé cseperedett kisebbik, Béla fiát, hanem a Szlavón Hercegség területéhez csatolta az egész Dél-Dunántúlt is, Vas, Zala, Somogy és Baranya megyéket a Dráván túl szomszédos Valkó megyével együtt, a közbeeső Pozsegát pedig nejének, Mária királynénak adományozta. Ifjú Béla a Szlavón Hercegség megerősítéseként egyidejűleg megkapta a legfontosabb és legerősebb nyugati várak láncolatát is, Nyitra, Pozsony, Moson, Sopron és Vasvár erősségeit. Az 1262. évi országmegosztás után egy évvel tehát maga a nyugati országfél is további két, csaknem azonos területű félre osztódott. Ehhez járult, hogy Rosztiszláv halála (1262) után a déli melléktartomány-rendszer is három részre vált. Az „orosz úr" Mihály fia Boszniát, Béla fia a különválasztott Macsót (Szlavónia határaitól a Szörényi bánságig húzódó sávot), az északbulgáriai hódítást pedig egy orosz hűbéres, Szventszlav Jakab kapta meg. Béla két évtized szívós munkájával a romokból helyreállított egységes állama formailag kezdett hasonlítani dinasztikus szálakkal lazán egybekapcsolt territóriumok halmazához, melynek ráadásul két alappólusát el nem csitult, sőt növekvő ellenséges feszültség határozta meg.

A fejlemények kronológiája nem világos; a Szlavón Hercegség megnagyobbítása és a Mária királynénak tett adomány bizonyosan 1263. december 23. előtt – valószínűleg októberben – történt, István foglalásai némely jelek szerint 1264 elején, de az sem kizárt, hogy megelőzték Béla intézkedéseit. Annyi bizonyos, hogy a fejlemények egymással szoros oksági kapcsolatban voltak; valamennyi ügyet egyszerre adta elő Béla követe a pápa előtt Orvietóban 1264 kora nyarán, hogy aztán valamennyiben július derekán expediálja a pápai kancellária a megerősítő vagy intő leveleket (július 14., 15., 16.). Eközben azonban itthon már fegyverzajtól volt hangos az ország. A kun főemberek megvesztegetése, az egész kun haderő „átcsábítása" egyik utolsó láncszeme volt az öreg király „machinációinak", hogy István híveinek körét fellazítva a végső leszámolást előkészítse. Mert ezúttal már vitathatatlanul Béla volt a támadó fél. Rászánta magát, hogy a minden ízében károsnak bizonyult

országmegosztást a fegyver erejével számolja fel. Csillaga jól állt. A keleti országrész legfőbb haderejétől, a kunoktól megfosztotta rivális fiát, bárói egy részének átcsalogatásával demoralizálta táborát. Az országos had túlnyomóan erősebbik fele – olyan hadvezérekkel, mint Ákos Ernye, Kemény fia Lőrinc, Kőszegi Henrik, Preussel Henrik – az ő oldalán állt. A zászlóbontás 1264. június vége felé, alighanem a hadra kelés hagyományos időpontjában, Szent Iván napján (június 24.) következett be.

Béla hadai két oszlopban törtek be az ifjabb király területére. Az egyik, vonultában a kunokkal kiegészülve, a Maros-völgyében Erdély felé tört előre, az átállt vajda, Kán László vezérletével. A másik a hevesi részeken át Észak-kelet-Magyarország felé nyomult. A haddal együtt vonult Anna hercegasszony is, konfiskált abaúji és beregi birtokait visszaszerzendő. István híveit felkészületlenül érte a támadás. Ütőképes serege nem volt együtt, alattvalóinak többsége kardcsapás nélkül megadta magát. Béla király főserege úgy törhetett előre Dévaig, hogy egyetlen várat sem kellett megvívnia. Az északkeleti seregrész az első útjába eső erősséget, a Heves megyei Ágasvárat könnyen elfoglalta az ügyetlenül védekező Záh Jób pécsi püspök ellenében. Abaújban Rosd Mihály megtartotta ugyan Füzér és Nyitrában Temetvény várát, ellenállt e részeken az újonnan átállt Rátót István is, de – mint István utóbb (1270) emlékezett – „csaknem valamennyi várunkat, ahol fejünket gyermekeinkkel együtt lehajthattuk volna, árulóink – akiket híveinknek véltünk – átadták szüleinknek, akik elfogásunkra törtek". Rövid ellenállás után elesett Patak vára is, az ifjabb király udvartartásának egyik központja. Az őrséggel együtt fogságba esett az ott-tartózkodó ifjabb királyné, Kun Erzsébet is gyermekeivel (köztük a kétéves kis László fiával) és egész udvarával együtt. Béla főserege Déva váránál ütközött meg István hamarjában összeszedett csapataival. Itt már azonban az első bolgár hadjárat óta (1261) István oldalán álló Csák Péter kitűnő hadvezetői képességébe ütköztek a támadók, aki ebben az első nagyobb ütközetben – valószínűleg még a nyár elején – szétverte az átpártolt vajda kunokkal megerősített seregét. István szerencséje ezúttal az volt, hogy az öreg Béla megint csak rossz stratégának bizonyult, hiszen a Kán László vezette seregből hiányoztak a legnagyobb országbárók kontingensei, a főcsapás sem előkészítve, sem koncentrálva nem volt.

A győzelem ellenére az ifjú István ügye rosszul állt. A Tiszántúl után Erdély nagy része is átpártolt Bélához, a kunok után most már a szászokat is sikerült megnyernie, hogy „a föld természetes urának elismerjék". 1264 őszén az ifjabb király tulajdonképpen egész országrészét elvesztve Erdély délkeleti

sarkába, Brassótól északnyugatra, a barcasági Feketehalom várába szorult vissza csekély számú megmaradt hívével. Feketehalom neve, a sarokba szorítottság megalázó élménye István későbbi okleveleinek sorában úgy kísért, mint a siralomház emléke, mint egy helyütt olvasható: „a nyomorúság és halál helye". IV. Béla második, az előbbinél erősebb seregét Kemény fia Lőrinc országbíró vezette Feketehalom alá, és megkezdte az ostromot. A várban kisebb birtokosok és kondicionárius hadakozó elemek kis létszámú csoportján kívül alig tucatnyi báró és előkelő vette körül az ifjú királyt – egytől egyig a jövő emberei, az előzőkben részben személy szerint is számba vett belső hívek java része. Az ostrom belenyúlt a télbe. A maroknyi védő vitézül küzdött, sűrűn ki-kicsapva az ostromlókra, míg megérkezett az északkeleti részeken gyűjtött felmentő sereggel a már jól ismert Miskolc Panyit. A felmentők és a várból kitörők fényes és megsemmisítő diadalt arattak, magát a parancsnokot is ledobták a lováról. A stájer háborúk kiemelkedő bajnokát, Kemény fia Lőrincet sok más előkelő fogollyal vezették István színe elé, az ostromló sereg a halottakat és a foglyokat hátrahagyva szétszóródott.

Most mutatkozott meg az ifjú István ragyogó hadvezéri képessége. Minden késedelmeskedés nélkül – amire atyja adott helyzetekben mindig hajlott –, nem törődve a tél viszontagságaival, megindult nyugatnak, hogy győzelmét tüstént kihasználja. Serege győzelmeinek arányában gyarapodott, menet közben a bihari, szabolcsi vidékről egészült ki, majd az északibb részekről csatlakoztak hívei, Rátót István királynéi hadinépek élén, Kacsics Péter gömöri ispán a megyei csapatokkal. A sereg vezérletében főként Csák Péter, Miskolc Panyit és a Kökényes-Radnót fivérek osztoztak az ifjabb királlyal, akinek vonulása a Tiszántúlon Pest alá, három viharos és döntő győztes csata állomásain át valóságos diadalmenet volt. Az elsőben (az egész háború immár harmadik győztes csatájában) az újra egybeverődött kunokat szórták szét Ménk nevű vezérük alatt. A másodikban egy Ákos Ernye bán vezette ellentámadást hiúsítottak meg a Tisztántúlon, magát a parancsnokot is fogolyként vitték tovább magukkal. Végül már Pest előtt, Isaszegnél következett be a döntő ütközet 1265. március elején Béla országos seregével, melynek élén formálisan ifjú Béla macsói herceg, ténylegesen a nádor, Kőszegi Henrik állt. A kifejlődő lovascsatában rövid ingadozás és mindkét részen véres öldöklés után hamarosan István emberei kerültek fölénybe. Az ifjabb király személyesen is ott küzdött a csatatéren páncélos lovagi fegyverzetben. Az öreg király vezérét, Kőszegi Henriket Básztély Rénold ütötte ki a nyeregből és ejtette fogságba. Béla újdonsült osztrák hívét, Budavár imént kinevezett rektorát,

Preussel Henriket István önkezűleg kaszabolta le, miután fogolyként elébe hozták.

A távoli Krakkóban eközben az öreg Béla szent életű leánya, Kinga hercegné szorongva és kétségbeesetten osztozott „drága atyja sokrétű fájdalmában" – mint unokahúgának írta Prágába –, hiszen hajlott korában, midőn már pihennie kellene, megfosztatik öregsége támaszától, elűzetik trónjáról, elárulják hívei, azok közül pedig, akik királyi felségének igazságát védelmezik, sokan elhullanak". A királyi háznak volt oka az aggodalomra. Ilyen éles dinasztikus szakadásra, ilyen nyílt törésre, formális háborúra emberemlékezet óta nem volt példa. Az isaszegi csatatéren diadalmaskodó ifjú Istvánban azonban több volt a józan belátás, semhogy nénje félelmét beigazolva, átütő hadi sikereit kihasználva csakugyan megkísérelje elűzni atyját a trónról. Ennek nem is lett volna sok realitása a belső erőviszonyok miatt, s ami fő, sem Istvánnak, sem báróinak nem volt érdeke a korábbi *status quo* felborítása, sőt elemi érdekük éppen abban állt, hogy most már a győztes biztos pozíciójából ismertessék el a részhatalmat az 1262. évi alapokon. Nem lehetett tehát nehéz dolga a táborban megjelenő Türje Fülöp esztergomi érseknek, midőn a kalocsai érsekkel együtt „közvetítőként, sőt mintegy pajzsként és védőfalként" vetette magát közbe az „ország integritása" érdekében – mint utóbb Béla oklevele magasztalta béketközvetítő tevékenységét.

A békeszerződést még március dereka táján megszerkesztették, megküldték megerősítésre a pápának (1265. március 28.), majd a királyi ház szembekerült különböző tagjainak összebékéltetését követően, éppen egy évvel később sor került a két király személyes találkozójára a Margitszigeten, ahol – akárcsak három éve – mindketten ünnepélyes esküt tettek a békepontokra (1266. március 23.). Az új béke, noha többet ígért, valójában lényegbevágó újat nem tett hozzá a pozsonyi alapelvekhez, inkább csak egy-két ponton precizírozta azokat. A másik uralkodó „emberei" – bárók, nemesek és egyéb hívek – átcsábításának és befogadásának megismételt tilalmán túl a szerződés most már részletezte a hívek immunitását is, ami korábban csak homályosan és általánosságban mondatott ki: „népeik" mentesek a területileg illetékes uralkodó által kivetett bármiféle adó és pénzváltási illeték, várépítési közmunka, megszállási teher alól. A korábbi vegyes bíróságok életképtelensége miatt a jövőre nézve a másik fél alattvalóját érintő „vegyes" ügyekben az igazságszolgáltatás fórumaként a megegyezés most már a két király személyes ítélőszékének illetékességét mondta ki, mely ilyen esetekben kiegészült a másik fél egy delegált bárójával. A nagybirtokosok szempontjai törtek utat az im-

munitás elvének részletezésén túl abban az egyetlen igazán új vonatkozásban is, amely egy közbevetett utalásban rejtőzik. A hívek átcsábításának és befogadásának újból hangsúlyozott tilalmazása keretében újdonság a megismételt közbeszúrás: kivételt képeznek az átköltözni kívánó parasztok (*preter rusticos et villanos; preter ruricolas inhabitandi gratia transmigrantes*).

Történeti irodalmunkban van egy álláspont, mely e kitételekben a parasztság szabad költözési jogának első elvi és általános jellegű kimondását véli felismerni; egy másik álláspont szerint viszont csak a királyi birtokok népeinek szabad mozgásáról lenne itt szó. Az utóbbit egy rosszul magyarázott grammatikai érven kívül nem támogatja semmi, de az előbbi értelmezés is fölöttébb kérdéses, hiszen e szerződés egyrészt nem „dekrétum", másrészt valamennyi paraszti réteg államilag elismert legális szabad költözéséről ez idő tájt – s még jó ideig – szó sincs. Valami másban keresendő e közbeszúrás értelme és háttere. A rohamosan gyarapodó nagybirtok telepesszükséglete a gyakorlatban már évtizedek óta kialakította a parasztnépesség különféle rétegeinek nagyarányú „illegális" migrációját; az országmegosztás mögött álló nagybirtokosok most megragadták a kínálkozó alkalmat, hogy az új békeszerződésben megkíséreljék legalizálni ezt a gyakorlatot, melyet különben a törvényhozás majd csak évtizedek múltán fog szankcionálni. A jog szférájában tehát egyelőre csak a szituáció jóvoltából, korán és kényszerűen elismert igényről van szó, mely ez esetben történetesen találkozott a legalsóbb néprétegek törekvéseivel is. Ami figyelmeztetés, hogy bár az országmegoszlás valóban sok negatív vonást mutat fel, mégsem szabad azt egyedül a nyilvánvaló negatívumok, vagy akár kizárólag csak az államegység szemszögéből szemlélni, mert végeredményben – visszásságaival együtt – a feudalizmus növekedési törvényszerűségeit fejezte ki.

A növekedés a legfeltűnőbb módon természetesen abban az adományáradatban mutatkozik meg, mely mindkét országfélen a belháború befejezését követte. Különösen szembeszökő ez a keleti félen. István ifjabb királynak a harcok lezáródásától, 1265 derekától az 1270. augusztusi koronázásáig eltelt öt évből mintegy 80 hiteles oklevele ismeretes, melyek közül 38, azaz az írott intézkedések 47,5 százaléka vár- és udvarnokföldek vagy konfiskált, háramlott javak adományát tartalmazza, mégpedig kétharmad részben kifejezetten az 1264–65. évi háborúban való részvétel jutalmaként. További 10 oklevél (12,5 százalék) a harcokban kitűnt vitézek és egész rokonságuk, részint várjobbágyok, részint alsóbb kondíciójú vár- vagy udvari elemek (tárnokok jobbágyai, pohárnokok, szakácsok, várszolgák) nemesítését tartalmazza. Az in-

tézkedéseknek tehát kereken 60 százaléka jutalom, ami megoszlik – egyenlőtlen arányban – a nagybirtok és a nemesség között.

Az országmegosztás fennmaradása nemcsak a nagybirtok további gyarapodását, másfelől a királyi birtokszervezet felbomlásának meggyorsulását siettette különös erővel, hanem egyidejűleg bomlasztóan hatott a politikai morálra is. Még ha ideálkép volt is a tatárjárás utáni időkben az „erkölcsi nemességet" (*morum honestas* vagy *nobilitas*) megtestesítő „hű báró" eszménye, megvolt határozott fedezete a tatárjárás nemzedékében. Mihelyt azonban a „hűség" megoszlott, sőt cserélgethető volt, mi több, mintegy meg kellett vásárolni – e fedezet ment veszendőbe. A következményeket jó néhány egyéni sors alakulásán már láttuk. A pártállás cserélgetése nem szűnt meg az 1264–65. évi válság után sem, amikor az országmegosztás a fegyverek újabb nyomatékosító hatására kezdett megszilárdulni, mintegy természetes állapotnak tűnni. Rátót Loránd megismert esete – „kifosztása" az egyik oldalon, bőséges jutalma a másikon – az újabb béke után három évvel következett be. Kán László vajda 1264 kora nyarán ugyancsak Bélához átpártolt öccse, Miklós erdélyi prépost a háború után visszatért István ifjabb királyhoz, sőt már valószínűleg a margitszigeti eskük idején (mindenesetre 1266. június 20. előtt) István megtette kancellárjának, alighanem tekintélyes bátyját visszacsalogatandó; a prépost azonban egy évig sem viselte méltóságát, midőn többekkel együtt másodszor is otthagyta az udvart, István megint „szökevényként" emlegeti (1267). A hasonló eseteket hosszan sorolhatnánk. A frontok változékonyak, a csoportosulások cseppfolyósak voltak egyelőre, de minthogy mindennek egy teljes évtized az időbeli kerete, jó iskola volt az arisztokrácia számára, hogy megtanulja: érdekcsoportosulások, „pártok" formálódása nemcsak lehetséges, hanem fölöttébb hasznos is. Innen már csak egy lépés a következő: a hűségnek a koronák között való megosztása után magának a koronahűségnek a megtagadása. A jellemző illusztrációt e téren is a délnyugat-dunántúli Hahótok nyújtják. Hahót Panyitot a birtokszerzés erőszakos és garázda módszerei az 1260-as évek derekán még csak arra ösztönözték, hogy kétszer cseréljen királyt. Miklós nevű unokaöccse – bátyjának, Béla egykori nádorának, Arnoldnak fia –, a zalai Pölöske és Sztrigó várura az évtized fordulóján már úgy érezte, hogy tovább léphet. Meg sem jelent V. István koronázásán 1270 májusában, viszont német zsoldosokat fogadott Pölöske várába, onnan pusztította a környéket. Amikor pedig a király az újonnan kinevezett zalai ispánt, Aladár fia Mihályt haddal küldte ellene, a lázadó várúr szétszórta az ostromlókat, és lekaszabolta magát az ispánt. Az idősebb

nemzedék tagja még beérte birtokszomszédjai legyilkolásával, miközben két uralkodó között lavírozott; az ifjabb nemzedék tagja már önálló úrnak érezte magát várában, és megyésispánt ölt, magával a királyi hatalommal szegült szembe – nyíltan szakított a koronahűséggel. Abban mindenesetre igaza volt az öreg Béla királynak, hogy – miként említett levelében felpanaszolta (1265) – országszerte csakugyan „fogyott a hűség". A tatárjárás utáni idők ethosza kezdett szétfoszlani, hogy a feudális önérdek egy nyersebb és leplezetlenebb attitűdjének adja át a helyét.

Eközben lazult az egész államszerkezet, a belső statikán túl külső pillléreiben is. Az 1250 táján kiépített délkeleti és keleti pillérek megroggyantak már az évtized végére, miután a Szörénységet a johannita lovagok otthagyták, másrészt Berke kán támadása nyomán Danilo halicsi fejedelem hatalma megingott (1259). A mongol felvonulás térségében jóformán vákuum támadt. A kiürült Szörénységbe 1260 nyarán bolgárok csaptak és pusztították. A következő évben Béla és az ifjú István közös megtorló expedíciót vezetett bolgár földre. A Rosztiszláv-féle hódítás Bulgária északkeleti részén fölöttébb ingatag lábakon állt, hiszen a hadjárat útvonala még e területre esett. Még bizonytalanabbá vált e terület megtartása, miután a bizánci „Latin Császárság" megbukott (1261. július 15.), s a császári trónra került görög Palaiologosz Mihály természetes szövetségese lett a Bulgária nagyobbik részén uralkodó, Tirnovót is visszafoglaló (1258) szerb származású cárnak, Konstantinnak. A cár most már görög szövetségben igyekezett visszafoglalni a Vidin körüli magyar hűbérterületet. Az ifjú István megismételt hadjáratai (1263, 1266) bravúros haditények voltak, villámgyors hadmozgások hol görög földig, hol Tirnovóig, de tartós eredményt nem hoztak. A Szörénység újjászervezését és katonai megerősítését a johannitákkal való fiaskó után viszont megint csak az országmegosztás gátolta. A terület 1262 óta az ifjabb királyhoz tartozott, Istvánnak pedig az adott anarchikus körülmények között nem volt energiája ahhoz, hogy a báni méltóság betöltésén túl újabb koncepciót dolgozzon ki e határvidék állapotainak rendezésére. A védtelen területre 1265–66 körül most már az újsütetű bolgár „despota" tört be és kegyetlenül pusztította, alighanem azzal a céllal, hogy fejedelemségéhez csatolja. A bolgár kérdésnek tehát a Szörénységgel való összefüggésben volt jelentősége; István időnkénti impozáns fegyvertényei nem pótolták a szükséges szervező tevékenységet.

Kelet felől Berke kán kipcsaki Mongol Birodalma továbbra is sötét árnyként vetült az országra, még ha a tatár veszély egyre inkább vesztett is elementáris erejéből. A vészjósló jelek éppen az országmegosztást követő év-

ben, 1263 őszén kezdtek újra feltűnni, amikor a kán ismételten nyugati akcióba kezdett. Sorra hódoltatta az orosz fejedelmeket, a korábbihoz hasonló fenyegető szövetségi ajánlatokat küldött Béla királynak, sőt portyázó tatár csapatok – két évtized óta először – be is törtek a Kárpátokon, és erdélyi részeket pusztítottak. Híre jött, hogy a Dnyeper-vidéken Berke kán már „a magyarok ellen fegyverkezik". A támadás elmaradt, viszont Halics fejedelme, Danilo ezen a ponton fáradt bele az ellenállásba. Nyugati orientációját feladva, a római egyháznak, a pápától nyert királyi címének és a Magyar Királyság szövetségének hátat fordítva az 1263. évben állt be véglegesen az Aranyhordának adót fizető, a kán hatalmát elismerő orosz részfejedelmek sorába. Kérdés, megtette volna-e e lépést, ha hátában továbbra is, mint az előző évtizedben, egy katonailag és politikailag egységes Magyarországot tudhat.

A két részre bomlott ország melléktartományok és külpolitikai szövetségesek terén sajátságos képletet mutatott. Béla országrészén körös-körül – a nagyobbik félkaréjban – továbbra is biztosító lánc húzódott: délen a két nagy melléktartomány (a megnagyobbított Szlavónia és Bosznia–Macsó hercegségei), nyugaton a szövetséges II. Ottokár cseh királyi hatalma az osztrák–stájer hercegségekkel együtt, északon három szövetséges lengyel hercegség, Krakkó és Sandomir, Mazóvia, valamint Gniezno. Keleten és délkeleten viszont, az igazi veszedelemmel szemben, űr tátongott. Sőt az országmegosztás következményeként válságba került az az erő is, amelyet egy tatár támadás esetén aligha lehetett volna nélkülözni. Éppen a béke margitszigeti megerősítésekor jött a hír, hogy a kunok egy része fellázadt, és az Al-Duna felé kivonult az országból. Az okok közelebbről ismeretlenek, valószínű azonban, hogy a lázadás összefüggött az 1264–65. évi fejleményekkel: átcsábításukkal a nyugati oldalra, majd Istvántól – az imént még „uruktól" – elszenvedett kétszeri vereségükkel. A politikai légkör a kunokat is demoralizálta. István még 1266 áprilisában táborba szállt, az öreg király Rátót Loránd bánt rendelte melléje (aki aztán hamarosan részben épp e közös akció miatt lett kegyvesztett). A hadjárat a „szökevények" ismételt megnyerése helyett e lázadó csoport végleges kiűzését eredményezte Magyarországról. Felháborodásában az ifjú király átmenetileg, 1266 nyarán, le is tette a „kunok ura" címet.

Egyidejűleg azonban kezdett érlelődni az ifjú királyban a külpolitikai elszigeteltségből való kitörés gondolata is: a két kormányzat tényéből logikusan következett a külpolitika kétféle orientációja.

22. AZ 1267. ÉVI DEKRÉTUM HÁTTERE ÉS EREDMÉNYE: AZ ÚJ MEGYESZERVEZET KEZDETE

Alig telt el egy esztendő a margitszigeti királytalálkozó óta, s egy merőben másféle találkozó zajlott le Esztergomnál. A Margitszigeten 1266 márciusában a két országfél főpapjainak és báróinak gyülekezete az arisztokrácia kívánságait foglaltatta szerződésszövegbe; Esztergom városa alá viszont 1267 augusztusában a megosztott ország mindkét feléből közép- és kisbirtokosok sereglettek össze „közös gyűlést" tartani, akik vallották, hogy „Magyarország összes nemeseit, akiket királyi szolgáknak mondanak" (*nobiles regni Ungarie universi qui servientes regales dicuntur*) képviselik, s miután meghányták-vetették közös ügyeiket, aktuális sérelmeiket és követeléseiket, azokat pontokba szedve mint kérelmeket terjesztették megerősítés végett a társuralkodók elé.

E tíz pontba szedett „petíciók" közül nem egy félreérthetetlenül mutatja, hogy maga a gyűlés, legalábbis ami létrejöttének közvetlen indítóokait illeti, az országmegosztás sajátos körülményeiben gyökerezik. Az a követelmény például, miszerint nemeseket „rosszindulatú sugallat miatt" (*propter malam suggestionem*) egyik uralkodó se fogasson el vagy károsítson meg javaiban avagy személyében, éppúgy az évtized jellegzetes problematikájában fogant, sőt a békeszerződések központi motívumaival cseng egybe („gyalázkodók és árulkodók" feljelentgetései, a másik híveinek üldözése és „kifosztása"), mint az a másik, hogy nemesek szabadon mehessenek át a másik uralkodóhoz, és „emiatt birtokaikat se dúlják fel". Miközben a nemesség most előállt a tervvel, hogy az évi fehérvári törvénynap legyen az a fórum, ahol „minden kártételért és jogtalanságért (*de dampnis et iniuriis*), bárki követte is el azokat, elégtétel adassék" – részint a szerződések által is ismételten sürgetett „jóvátételek" (*restitutio*) ügyében, részint tágabban, a szerződésekben ugyancsak szóvá tett országos méreteket öltő anarchia és pusztítások (*destructiones in regno*) megfékezéséhez javasolt valamiféle intézményes keretet, melyben már maga is képviseleti formában részt óhajtott venni.

Az előterjesztett és megerősített pontok közül mindjárt az első látszólag még azonos is azzal, amely a békeszerződés 1266. márciusi megerősítésében ugyancsak első helyen következett a bíráskodás új szabályozása után: az érintettek földesurasága alá tartozó népelemek mentessége a királyi adók és a megszállási teher alól. Ám éppen e látszólagos azonosságon átütő lényegbevágó eltérés mutat rá, hogy az azonos szituációból mégis kétféle minőség fakadt és ágazott szét. Míg a békeszerződésbe a két király külön-külön sze-

mélyes híveinek – „báróinak és servienseinek" – népei foglaltattak bele, a nemesség mostani előterjesztésében szó sem esett már sem bárókról, sem e sajátos kettős függőviszonyról, de még a serviens szó is kiesett; a követelmény ezúttal immár minden további nélkül csak a „nemesek népeire" (*populi nobilium*) vonatkozott. Ugyanazt, amit egy évvel előbb párthívekre (*homines ad nos spectantes*) vonatkoztattak, azt most egy önmaga identitását országos rendi csoportként felfogó sokaság igényelte a maga számára. E sokaság önmagát magától értetődő természetességgel nemesnek nevezte. A régi megjelölés („királyi szolgák") már csak a királyi megerősítésben fordul elő, ott is csak kiegészítő és értelmező jelleggel. Maguk az artikulusok, valahányszor csak megnevezik az érintetteket, kivétel nélkül csak a „nemes" (*nobilis*) címet ismerik. A megerősített pontokban sajátosan vegyülnek az országmegosztás aktuális problémái az emberöltővel korábbi „aranybulla mozgalmak" atmoszférájával. A különbség mégis lényegbevágó. Az egykori bullamozgalmakban a nemesség elődei hol az ellenzéki országnagyok (1222), hol a főpapság (1231) védnöksége alatt, függvényként, mintegy politikai tömegerőként vettek részt, hogy cserében megkapják kiváltságaiknak a királytól kieszközölt írásos és aranybullával megerősített rögzítését. Most viszont kizárólag („királyi szolgáknak mondott") nemesek gyűltek össze Esztergom mellett. Nem az uralkodók valamelyike hívta egybe őket, nem bárók vagy főpapok rendezték meg a gyűlést, sőt e három tényező egyike sem vett részt a tanácskozáson. Ugyanakkor e nemesi gyülekezet szemmel láthatóan kényszerű szükségállapotként kezelte az országmegosztás tényét. Kiváltságai tekintetében nem ismert el részterritóriumokat; a követelmények felett a szövegben többször megismételt egyetlen és osztatlan „jogrend" (*iuris ordo*) posztulátuma lebeg, amire mintegy rímel a királyi megerősítés kitétele: az artikulusok jóváhagyását az indokolja, hogy általuk gondoskodni lehet az „ország kedvezőbb állapotáról" (*de commodiori statu regni*) – az államegységről.

Annál feltűnőbb a cikkelyek egyoldalú nemesi célzata. A tíz cikkely közül hét (art. 1, 3, 4, 6, 7, 8, 9) a régi Aranybulla egy-egy artikulusát eleveníti fel, ám érdemben módosítva, a hangsúlyokat is máshová helyezve, azaz korszerűsítve; három cikkely (art. 2, 5, 10) egészen új követelés. Ami szembetűnő: a cikkelyeknek csak kisebbik hányada gyökerezik az országmegosztás aktuális problémáiban; a módosítások nagyobbik fele és az új követelések csoportja tulajdonképpen IV. Béla király egész tatárjárás utáni politikáját bírálja, sőt opponálja. Aligha véletlenül áll az élen a rendkívüli adó, a kamarahaszna, az élelemadó és a királyi megszállás terhei alól való mentesség követelése. IV.

Béla már a tatárok kivonulását követő évben elvben nyilatkozott, hogy az általános *collectát* igenis kiveti a serviensekre és „bármiféle más nemesre", s a jelek szerint csakugyan ez volt a gyakorlat negyedszázadon át. Ugyanez áll a kamara hasznára, mely pénzváltási illeték különben teljesen jogszerűen illette a királyi kincstárt. Hogy milyen gyakran „szállt meg" IV. Béla az országmegosztás előtt nemesi birtokokon, nem tudjuk, tény azonban, hogy az említett 1262 utáni szerződések sérelemlistáján a mindkét király által gyakorolt *descensus*ok hangsúllyal szerepelnek. A nemesi „szabadságok" triászának egyik kardinális pontján tehát IV. Béla okkal tűnhetett fel az Aranybulla semmibe vevőjének.

A másik kardinális pont a személyes hadba szállás joga volt a királyi zászló alatt, azzal a „szabadsággal", hogy kötelezően csak védelmi háborúban kellett kivonulni, az országhatárokon túl vezetett hadjáratokra nem, csak ha a király fizeti a költségeket (1222, 7). Az 1267. évi szöveg egyik legélesebb fogalmazása éppen ezt a pontot érinti (art. 7). A védelmi kötelezettségnek még említése is kiesett, ezzel szemben bekerült a király ígérete, hogy hódító hadjáratra nemeseket „akaratuk ellenére" nem „hurcol" magával és nem „kényszerít" (*trahere, compellere*), csak ha valaki önként vagy pénzért vállalkozik. A merőben új kitételek IV. Béla tatárjárás utáni hadi politikája fényében válnak érthetővé. Ezt a negyedszázadot az a sajátos helyzet jellemezte, hogy miközben a tatár veszedelem árnyéka váltig ráborult az országra, IV. Béla király mindössze csak két alkalommal kényszerült védelmi hadfelkelést meghirdetni, azokat is csak a kezdeti időben, és Frigyes osztrák herceg ellen (1242, 1246). A korszak valamennyi többi hadjárata az Aranybulla kategóriájában kifejezve *extra regnum* vezetett hadi vállalkozás volt, kezdve a Boszniát hódoltató akciókkal (1244, 1250) és a Halics elleni hadjáratok sorozatával (1250, 1252, 1253, 1258, 1260), s befejezve a Bulgária elleni hadjáratokkal (1257, 1259, 1260, 1261, 1263, 1266). Az Aranybulla szellemében a „király szolgáinak" voltaképpen 1246 óta ki sem kellett volna húzniuk a kardot hüvelyéből. Ezzel szemben IV. Béla, „kényszerítette" és „hurcolta" őket a hadjáratokra – ahogy az esztergomi gyűlés háborogva fogalmazott. A triász harmadik pontját, mely szerint a nemes egyedül királyi bíráskodási jogkör alá tartozik, IV. Béla normális körülmények között már bizonyára nem sértette meg, ámbár az országmegosztás hisztérikus légkörében már ő is hajlamossá vált megfeledkezni a tapintatról, kivált, ha ellenlábas fia „párthívének" számító nemesről volt szó. A „szabadságok" tárgykörében még további két cikkely a királyi kincstár háramlási jogát – nyilvánvalóan annak IV. Béla idején gyakorolt alkalmazását – szűkíti, és a nemesi örökösödési jogot bővíti.

A dektérum cikkelyei közül három minden előzményt nélkülöző, vadonatúj javaslat. Az egyik nem egyebet javall, mint hogy mindazok a várföldek és udvarnokföldek, melyekre a király vagy a királyné telepeseket „gyűjtött", állíttassanak vissza a várakhoz és az udvari birtokszervezethez – „hogy e falvak ne örvendhessenek a szabad vendégek (*hospites liberi*) kiváltságos nevének" (art. 2). E különös kívánság hátteréről már volt szó. A szabad telepes falvak és városok – a konzervatív szóhasználatban egyaránt „szabad falvak" (*libere ville*) – a legelementárisabb módon éppen a kisbirtokosok még javarészt szolgaerőre alapozott „prédiumainak" személyi állományát fenyegették, tömegesen vonzották magukhoz a „nemesek népeit". A hajmeresztően naiv és egyben otromba ötlet abban a vágyálomban fogant, hogy jó lenne, ha egyáltalán megszűnnének a kiváltságos telepes falvak és városok – IV. Béla király politikájának legsajátabb termékei. Egyébiránt a nemesség előállt egy olyan újfajta birtokrendezési koncepcióval, mely a *restitutió*t kizárólag egy irányban, a királyi népek által elfoglalt nemesi földek „visszaállítása" formájában javasolta (art. 5), homlokegyenest az ellenkezőjét vetve fel annak, ami IV. Béla király birtokrendezési munkálatainak vezérelve volt. Végül a cikkelyek sora azzal zárul, hogy a nemesek ügyeit „petíciók nélkül kell elintézni" (art. 10). A javaslat IV. Bélának a kancelláriai ügyintézés szakszerűsítését célzó reformját opponálja.

A tíz cikkely tehát a nemesi „szabadságok" tatárjárás utáni sérelmeit teszi szóvá, kettő a király háramlási és rendelkezési jogát szűkíti birtokügyekben, három pedig olyan meghatározó pontokon támadja IV. Béla politikáját, mint a telepítések és a városfejlesztés, a birtokrendezési koncepció és a kancelláriai reform. Igazán konstruktív országos érdekű javaslat egyetlen akad a tervezetben, az elképzelt évi gyűlés, mely a szövegben többször emlegetett, de megbomlott „jogrend" helyreállításához szolgált volna intézményes keretül. Egyszersmind éppen ez a javaslat tükrözi legkoncentráltabban a köznemesség mind szervezeti, mind öntudati megerősödését. Ha egyáltalán elképzelhető volt, hogy „minden megyéből" (*de quolibet comitatu*) két vagy három nemes rendszeresen, évente összejöjjön Fehérvárott, ez azt mutatja, hogy már valóban az ország minden megyéjében működött olyanféle választott testület, *collegium nobilium*, mint amilyen 1248 táján Győr és Komárom megyében igazolható. Ha Esztergomban elképzelhették, hogy e gyűlés ellenőrzi majd a kormányzat működését, az a kollektív öntudat biztos fokmérője.

1267 késő nyarán–kora őszén tehát egy jellegzetes nemesi *charta* született meg – bizonyos értelemben egy „harmadik aranybulla". Az okmány azonban

különbözött az aranybulláktól, azon túl is, hogy nem aranypecsétek függtek rajta: mind kieszközlése körülményeit, mind tartalmát tekintve a köznemesség saját, önnön testére szabott chartája volt. Ezt az oppozíciós kívánságlistát a királyi hatalom „jogszerűnek és törvényesnek" ismerte el (*considerantes fore iustas et legitimas*), s nemcsak királyi rendelkezésként oklevélbe foglalta, hanem megtartására a társuralkodók az evangéliumra és a feszületre tett kézzel ünnepélyes esküt is tettek, a cikkelyek megszegése esetére pedig az esztergomi érsek kiközösítése alá helyezték magukat. A rendelkezés pontosan olyanformán helyeztetett az egyház szankciója alá, mint az Aranybulla 1231. évi kiadása. A szituáció különös, s magyarázatra vár. Ez a különös történeti pillanat elemi erővel irányítja a figyelmet a királyi hatalom és a köznemesség viszonyára a tatárjárás utáni döntő jelentőségű évtizedekben. Mert az a tény, hogy a „királyi szolgák" nevét levető *nobilis* közép- és kisbirtokosság múltbeli politikai súlytalanságához képest ilyen feltűnően rövid időn belül – európai viszonylatban is kirívóan korán, úgyszólván „koraéretten" – lépett fel önálló rendi csoportként, nem független IV. Béla király tatárjárás utáni politikájától, a *reformatio regni* tág körű programjától. De hogyan érthető akkor a vázolt oppozíciós alapállás? Egyáltalán, e politika következményeként vagy pedig éppenséggel annak ellenére formálódott ki a koraérett rendi jellegű öntudat, mely az esztergomi gyűlés megrendezéséhez vezetett?

Az a latens terminológiai vita, mely a *serviens* vagy *nobilis* megnevezést illetően a dekrétumban jelentkezik, nem újkeletű, hanem elemeiben még a tatárjárás előtti időkben kezdődött. Arra a közép- és kisbirtokos rétegre, mely az államalapítás utáni időkben mentes maradt a királyi várak és az egyházi birtokok korai feudális intézményi kötelékeitől s a magánföldesúri szolgálattól is – a kor fogalmai szerint tehát megtartotta „örökös" vagy „aranyszabadságát" –, a királyi hatalom a 13. század dereka után úgy tekintett, mint egy tágas és képletes famíliára, a királyi ház vagy udvar országos kiterjedésű házanépére. Akit a király az alsóbb szintről az „aranyszabadságba" emelt fel, azt szimbolikusan „házába fogadta". Az oklevélformulákban ez a társadalmi státus olyan érmeként jelentkezik, melynek hol előlapját, hogy hátlapját mutatják fel. Aki ugyanis e körhöz számított, arról vagy azt mondják, hogy e képletes házban, famíliában „szolgál", vagy azt, hogy ott „örök (arany) szabadságnak örvend". A királyi hatalom az érmének inkább azt az oldalát mutatta, melyre a „szolgálat" volt írva. Ennek folyománya a *serviens regis* rétegmegjelölés. A kisebb szabad birtokosok sokaságának a királyi ház „szolgáiként", egy tágabb körű uralkodói kíséretként való felfogása rokonságot mutat

a kijevi „fiatalabb" druzsina képzetével és a „szabad szolgálat" (*volnie slugi*) orosz földön oly hangsúlyos ideológiájával. Minél inkább megroppantak Magyarországon a kíséret jellegű „szolgálóállam" szerkezeti tartópillérei, a királyi hatalomnak annál inkább szüksége volt arra, hogy legalább imaginárius országos „famíliája" körében fenntartson valamit a korai Árpádok államának kíséret jellegű szerkezetéből. A *serviens regis* fogalmának előtérbe nyomulása a kancelláriai gyakorlatban, 1210 után a királyi hatalom védekező reflexének eszmei–terminológiai vetülete.

Maga az érintett társadalmi csoport azonban nem mindenben igazodott a királyi kancelláriához, ha az érmét felmutatta. A helyi köztudatot tükröző források már 1210–20 táján arról vallanak, hogy a „király szolgái" a maguk társadalmi miliőjében nagyobb hangsúlyt adtak „szabad" mivoltuknak, mint a kancellária, másrészt a királyi hatalom „familiárisan" vertikális szemléletmódjával ellentétben a származás (*genere*) és a társadalmi rang (*gradus, status, ordo*) alapján immanens horizontális összetartozásukat emelték ki. Mi több, maga a *nobilis* cím is másként viselkedett a megyei élet köznapjaiban, mint fent az udvarban, ahol még a tatárjárás idején is csak arisztokratáknak járt ki. Vidéki bíráskodások alkalmából már az 1220–30-as években nemritkán nemeseknek titulálják általában a megyei birtokos társadalmat (*nobiles patrie*), sőt egy Bodrog megyei ügy kapcsán az 1237. évben világosan kifejezésre jut, hogy a helyi szemléletben a „nagyobb" nemeseken kívül a kisebb birtokosok is nemeseknek minősülnek, csak éppen „kisebb nemeseknek" (*nobilibus illius patrie tam maioribus, quam minoribus*). Különben az önfelértékelés e korai jelei, aligha véletlenül, főként a Dunántúl ama területein (Vas, Zala, Somogy, Győr, Baranya) mutatkoznak, ahol a megyei autonómia is csírázott már a tatárjárás előtt.

A magyarázat tulajdonképpen ott van elrejtve a zalai serviensek nevezetes kehidai oklevelében (1232). A „király szolgái" gátlás nélkül maguk közé valónak nevezték a hatalmas Atyusz bánt (*qui unius erat nobis*), ugyanakkor az eljárás során felvonult húsz tanút, köztük szemmel láthatóan kisebb egzisztenciákat, „eléggé nemes férfiaknak" (*viros satis nobiles*) minősítették. Közülük hatan tartoztak *de genere* számon tartott rokonsági csoportokhoz, ám többségük vagyoni szintje már éppen nem volt előkelő; de rajtuk kívül „elég nemesnek" bizonyult még tíz személy, csak keresztnéven említett kisebb birtokosok. Ugyanakkor a testület poroszlója Kadar-Kalász nembeli Andornok volt. Hogy miként lett a „névtelen" *serviensek* végrehajtó közegévé egy származásra nézve neves és „nemes" nemzetségtag, történetesen pon-

tosan tudjuk. A szóban forgó Andornok valami ok miatt kiesett a nemzetség Nyitra–Bars és Pest megyei birtokközösségéből, és még a tatárjárás előtt a távoli Dráva-vidéken kért és kapott a királytól két „földet" szállásbirtokul, melyekről megerősítésükkor (1248) még azt is megtudjuk, hogy összesen öt ekealjat tettek ki. A nemzetségi névvel büszkélkedő Andornok Zalában már csak jövevény kisbirtokos volt.

Hasonló a képlet, ha közelebbről szemügyre vesszük a megyei közélet korai időkből ismert személyiségeit. Eredetileg az számított *nemes*nek, aki valamely társadalmilag számon tartott *nem*hez tartozott; a presztízsben még a vagyont is megelőzte a származás ősisége, a vér szerinti „nemesség" (*sanguinis nobilitas*). Ezt a vérségi arisztokratizmust az idők során két körülmény kezdte alámosni és elmosni. Az egyik, hogy a vérségi „nemesek" jelentős csoportjai a családok szaporodása, birtokosztályok és különféle egyéb okok miatt a 13. század elejére már közönséges közép- vagy kisbirtokos szintre süllyedtek le; a másik, hogy a meginduló megyei szervezkedés nyomán azonos keretben találták magukat egyszerű „királyi szolgákkal". Mindenekelőtt tehát a vagyoni nivellálódás hozta egymáshoz közel az ősi alapon „nemeseket" és a nemesnek nem számító kisbirtokosokat a 13. század első évtizedeire. Ez azonban nem önmagában, hanem egy helyi és egy országos jelenséggel együtt segíthette a *nobilis* fogalom kiszélesedését. A tatárjárás előtti időkben csírázó „megyei közélet", az alulról képződő autonómia, az ítélkezések, ahol sokadalmak asszisztáltak, a szokásba jövő tömeges tanúbizonyítások mindmegannyi alkalmat adtak a vagyoni nivellálódás ama presztízsbeli konzekvenciájának levonására, hogy a nemzetiségi ősöket nélkülözők is „elég nemesek". Egyszóval az egyik katalizátor a megyei *patria* volt. A másik az, hogy bármily szerény szerepük volt is a királyi *serviens*eknek az 1222. és 1231. évi Aranybulla kieszközlésében, maguk az alkalmak mégiscsak a történelemben először hozták össze a távoli vidékekről e réteg képviselőit országos gyülekezetekbe, másrészt először került sor országos „szabadságaik" rendszeres összefoglalására. Ez kézenfekvő módon megerősíthette azt az érzést, hogy ők nem egyszerűen csak egy királyi família „szolgái", hanem egy országos méretekben létező és számottevő származási csoport (*genus*) tagjai, következésképpen egyfajta *ordó*t alkotnak. A *de genere* „nemesség" alsó és a *servientes regis* felső zónájában lejátszódó összeolvadás folyamata nem felsőbb kezdeményezésre, sőt az uralkodói szemlélet ellenére, a társadalom belső és organikus életműködéseként bontakozott ki. Ez a távoli háttere a köznemesség első önálló és országos politikai szereplésének, az 1267. évi esztergomi gyűlésnek.

Ha a tatárjárás után fordulatról beszélhetünk, az elsősorban az uralkodói szemléletre állt. A fordulatot IV. Béla király tulajdonképpen már az 1243. évben deklarálta azáltal, hogy páncéloskorszerűsítési programja elsőként kiszemelt részeseit, a szepesi „lándzsásokat" nemeseknek titulálta (*nobiles de Scepus*), egyidejűleg pedig kinyilvánította, hogy a „királyi szolgák" is a nemesek egyik fajtájának tekintendők. A *nobilis* jelző átvitelét az 1240–50-es évek folyamán a király „szolgáira" (*nobiles servientes regis*), mint a maga helyén láttuk, a hadi reform tovább lendítette előre, noha az a latens terminológiai vita, mely az uralkodói szemlélet és a társadalmi önértékelés feszültségét tükrözve már 1220–30 táján kezdődött, bizonyos értelemben végigkíséri IV. Béla uralkodását a tatárjárás után is. Mert igaz, hogy a király immár elismerte, hogy ha „szolgái" – vagy közülük sokan – „nemes" lovagi fegyverzetben (*cum nobili apparatu militari*) jelennek meg a királyi zászló alatt, akkor kijár nekik jelzőként a *nobilis* cím, de a *serviens* képzetről, a „szolgálatra" való utalásról általában nem mondott le. A formulákra a „nemes szolgák" vagy „a királyi zászló alatt szolgáló nemesek" és hasonló összetételek jellemzőek. Azt is láttuk a hadi reformok kapcsán, hogy ha IV. Béla király páncélos lovagokként akarta is fogadni „nemes szolgáit" zászlaja alatt, ez óhatatlanul csak töredékesen valósulhatott meg, s csak mint *pars pro toto* segíthette a *nobilis* cím átruházódását a nagy tömegre. Ha pedig a politikai szférában vetünk egy pillantást IV. Béla király és az alakuló köznemesség viszonyára a tatárjárás utáni időben, arról nem sok pozitívumot mondhatunk el.

Az Aranybulla nem egy rendelkezését, mint láttuk, a király semmibe vette; egyáltalán magát az aranypecsétes szabadságlevelet majd negyedszázadon át mély hallgatás vette körül. Semmi jele továbbá, hogy a király bármiféle protekcionizmussal védte volna *serviens*einek körét a létszámapadástól, az elszegényedő elemek kihullásától. A tatárjárás és a rá következő ínséges esztendők kisbirtokosok sokaságát tették tönkre, akik tömegesen kényszerültek eladni örökbirtokaikat, vagy álltak be egyházi szolgálatba – kiesve ezáltal a „király szolgáinak testületéből". Ami az előbbit illeti, a király megelégelte a sok utólagos kérelmet, hogy az örökbirtok „szükségtől hajtott" eladása érvényteleníttessék, s *edictum generale* formájában mondta ki, hogy az éhínségek idején történt elidegenítések visszavonhatatlanok (1255). Egyidejűleg az egyházi szolgálatban állók kérelmeit sorra jóváhagyta, majd miután az esetek gyakorisága miatt a folytonos engedélyezés már terhes lett, szintén elvi döntést hozott (1262). Ezután bárki nemes királyi engedély nélkül is egyházi szolgálatba állhatott (*se subiicere ad serviendum*) „más nemes hadakozók módjára".

Ugyanakkor a király nem igyekezett ezt a pauperizálódás miatt az alsó szinten bekövetkezett ritkulást oly módon pótolni, hogy viszont az egyház felé törő „nemes” jobbágyait befogadta volna a testületbe, sőt az 1254. évi váci gyűlés határozatából karhatalommal állíttatta vissza őket egyházi szolgálatba. Annak sincs jele, hogy valami túlzottan gyakori kegynyilvánítással emelt volna fel alsóbb kondíciókból érdemleges sokaságot a kihullottak pótlására. Míg utódai, V. István és IV. László minden 20–25 oklevelére esik egy nemesítés, IV. Béla hosszú uralkodása alatt csak minden 90 oklevélre jut egy felemelés „a királyi szolgák testületébe”. Az egyéb téren is megfigyelt szelektív politika, a minőség megtartása és a „haszontalan sokaság” kiselejtezése jellemezte a királyt servienseivel való viszonylatában.

A kormányzat ízig-vérig arisztokratikus köréhez, ahol nemcsak az országbárók, de még a megyésispánok között sem akadt egyetlen *homo novus*, az alakuló köznemességnek természetesen semmi köze sem volt. De még a szaktestületben, a királyi klerikusok körében is feltűnően magas az előkelő nemzetségi sarjak aránya. IV. Béla udvarában jó néhány polgári szaktanácsadó működött, viszont köznemes szerepének az udvarban semmi nyoma. Ha a csírázó helyi nemesi autonómia vezető emberei „állami” funkcióban tűnnek fel, akkor a végrehajtás legalsó fokán játszanak szerepet mint királyi vagy nádori poroszlók vagy *homo regius*ok. A századközép nagy országos munkálatát, az általános birtokrendezést ugyan Vácott egy nemesi *congregatió*n kezdte meg a király, de aztán felhagyott a formával. A munkálatot éveken át arisztokratikus bizottságok végezték, élükön országbárókkal és püspökökkel vagy előkelő klerikusokkal. A különbség a tatárjárás előtti munkálatokhoz képest annyi volt, hogy most már meghallgatták a megye nemeseit (*nobiles provincie*), sőt olykor „tanácskoztak” velük. A döntéshez azonban közük nem volt. IV. Béla kormányzata 1242 után a koncepciókat illetően egészen újszerű volt, a mechanizmust tekintve azonban mit sem változott.

Mindebből nem az következik, hogy IV. Béla holmi nemességellenes politikát folytatott volna a tatárjárás után. Egyszerűen arról volt szó, hogy a reformkirály valamelyest korszerűsítette ugyan a korábbi „szolgálati ideológiát”, alapjaiban azonban nem szakított azzal a szemlélettel, hogy az alakuló köznemesség egyfajta tág körű és imaginárius fegyveres kíséretet alkot a királyi hatalomnak alárendelten – holott a nemesség ennél már többre tartotta magát. Valóban „testületként” (*collegium, consortium, societas*) fogta fel e sokaságot az uralkodói hatalom, mint az oklevélformulák világosan kifejezésre juttatják, csakhogy mint a „nemes” hadakozó testületek egyikét,

mely a „szabadságok" és a presztízs magasabb fokán áll, mint a többi, létszámra is népesebb amazoknál, de mégsem egyéb, mint egyfajta hadakozó testület (*bellantium collegium*) – azaz nem autonóm és korporatív identitás, ahogy viszont Győr és Komárom megye keretei között e társadalmi kör már 1248 táján felfogta önmagát (*collegium nobilium*). Ennek műszava két évtized múlva majd *universitas* vagy *communitas* lesz. A feszültség az uralkodói és a társadalmi szemlélet között nyilvánvaló. IV. Bélától távol állt, hogy az utóbbi értelemben tekintse országos *collegium*nak a köznemesség törzsét.

Valami lényeges következett be aztán az 1260-as évtizedben, ami mindkét fél, a köznemesség és a király alapállását megváltoztatta: az ország kettéhasadása két „országra", két koronás fő alatt.

Az 1262 után viharosan kibontakozó, formális belháborúban kicsúcsosodó anarchia, az előző két évtizedben oly gyakran emlegetett jogrend megbomlása és a politikai morál lezüllése eresztékeiben lazította meg IV. Béla egész tatárjárás utáni építményét. A napirendre kerülő erőszakoskodások, a másik uralkodó párthíveinek személyén és javain gyakorolt bosszúállások elsősorban a védtelenebb kisebb birtokosokat sújtották vagy legalábbis fenyegették „szabadságaikban", sőt elemi egzisztenciájukban – amint az országmegosztás szerződései és az 1267. évi dekrétum egybehangzóan mutatják. Az országmegosztás azonban nemcsak fenyegette a köznemesség létét és kiváltságait, hanem sajátos módon egyidejűleg erősítette és bátorította is e társadalmi réteget. A párthívek (*adhaerentes*) gyűjtése jegyében mindkét uralkodó ráébredt, hogy a bárókon és mágnásokon kívül – akik eladdig meghatározták a politikumot – a kisebb birtokosság is politikai támasz és tényező lehet. A jelek szerint erre elsőnek István ifjabb király ébredt rá. Abban az adományáradatban, mely 1265 és 1269 között a keleti országfélen a rendelkezések kereken felét teszi ki, számos kisebb egzisztencia jutott néhány ekealjnyi földadományhoz. Ugyanakkor csak ebből az öt évből ugyanannyi nemesítő oklevél ismert, mint Béla király addigi egész, csaknem három évtizedes kormányzata idejéből. E nemesítések új vonása, hogy az ifjabb király egy-egy kegynyilvánítása rendszerint tág körű rokonsági csoportokat emelt egészében nemesi sorba. Az ifjabb király terminológiai téren is sokkal inkább kezdte elismerni a nemesség létezését, más szóval idomult a helyi szóhasználathoz, mint IV. Béla kancellárja. A Béla kancelláriájában készült margitszigeti szerződésben a kisbirtokosok megnevezése a régi módon *servientes* (egy ízben *servientes nobiles*), a pozsonyi béke István kancelláriájában szerkesztett poroszlói és szakolyi megerősítéseiben viszont az általános érvényű kijelen-

tések felében *servientes seu nobiles*, másik felében már minden további nélkül *nobiles* forma szerepel. Ez utóbbi fordul elő egy fontos „közjogi" mozzanatnál, mely megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Egy 1263. évi oklevélből értesülünk, hogy a közelmúltban István ifjabb király rendeletéből öt megye „nemesei és egyéb kondíciójú emberei" részvételével gyűlés zajlott le, melyen az István territóriumának északnyugati határa és a Tisza vonala közé eső országrész nemessége vett részt. Másfelől tudjuk, hogy az ifjú István Pozsonyból keletre vonultában, a Heves megyei Poroszlón 1262. december 5-én valamennyi bárójának és nemesének hozzájárulásával erősítette meg a pozsonyi békét, kikérve még a kun előkelők tanácsát és hozzájárulását is. A két adat nagyfokú biztonsággal összekapcsolható: a Hevestől északkeletre eső öt megye gyűlése Poroszlón (Heves m.) zajlott le 1262. december elején. E tényben nagy horderejű konklúzió rejlik. A magyar történelemben eleddig királyi döntésekhez a főpapokon és bárókon kívül mások *consensus*át még soha nem kérték ki. A nemesség egyetemleges hozzájárulásának és *approbatió*jának elnyerése egy „közjogi" aktushoz, ráadásul a kun főemberek szerepével kiegészítve, már előrevetít valamit az 1276. évvel kezdődő „koraérett rendi" gyűlések sorozatából; az 1262. évi oklevél egyben első dokumentuma a nemesség „közjogi" elismerésének. Az öt megye nemesi testülete, *collegium*a nyilvánvalóan már éppúgy kialakult, mint a Dunántúlon. Az 1267. évi esztergomi gyűlés közvetlen előzménye alighanem az 1262. évi poroszlói gyűlésben jelölhető meg. Nemcsak a Dunántúl, hanem a Tiszán inneni részek nemessége is fel volt készülve az országos fellépésre.

De a királyi hatalom, személyesen IV. Béla is engedett arisztokratizmusából az 1260-as évtizedben, amikor a stabilitás megcsuszamlott. Egy 1267. októberi oklevél fejtegeti, hogy „az ország integritása és boldogulása" (*pro... regni nostri integritate et felicitate*) érdekében minden cselekedet magasztos, mely az országot „a nyugalom és békesség állapotába vezeti vissza". Néhány héttel előbb azzal szentesítette a királyi hatalom az esztergomi nemesi gyűlés kérelmi listáját, hogy ezáltal is „gondoskodni lehet az ország alkalmasabb állapotáról" (*de commodiori... statu regni*). Amiben az egymástól sokáig oly távol álló öreg király és a kisebb nemesség találkozott, az éppen az ország integritásának és a dekrétumban többször kiemelt jogrendnek helyreállítási vágya volt. Az öreg király rászánta magát hosszú élete utolsó kompromisszumára.

A dekrétumban lecsapódott kompromisszumot megkönnyítette, hogy azért az efféle „chartákat" mégsem kellett minden ízükben komolyan venni. Aligha vette komolyan például IV. Béla király akárcsak egy percre is a szabad

telepes falvak és városok eltörlésének nemesi fantazmagóriáját. A kormányzatot kontrollálni hivatott nemesi gyűlések egybehívásának sincs nyoma. Egy ponton azonban kétségtelenül, mondhatni tüntetően demonstratív jelleggel megkezdődött a dekrétum rendelkezésének végrehajtása, amiből aztán valami más – bizonyos értelemben sokkal több – következett, mint amit a nemesség eredetileg kívánt.

A dekrétum ötödik cikkelye azt mondta ki, hogy a nemesek mindazon földjei, melyeket a királyi vagy királynéi „szabad falvak" népei, valamint udvarnokok vagy várszolgák elfoglaltak, állíttassanak vissza a nemesek birtokába; kimondatott, hogy a munkálat két báró irányítása alatt bonyolódjék le, akikben a király és a nemesség egyaránt megbízik. Ami itt megfogalmazódott, az diametrális ellentéte volt a IV. Béla uralkodása alatt eddig lefolytatott birtokrendezési munkálatoknak. A követelés egyirányúan a királyi birtokszervezetek népei földfoglalásainak „visszavonását" és a földeknek nemesi birtokba való „visszaállítását" irányozta elő. Ez az egyirányúság fejeződött ki a kinevezett biztosok címében és az esküszövegben is: „nem egyebet, hanem csakis a kondicionáriusok által jogtalanul elfoglalt nemesi jogokat állítják vissza".

Már az őszön kijelöltetett a kétoldalú bizalmat élvező két báró, Kemény fia Lőrinc nádor, somogyi ispán és Hahót nembeli Csák bán, zalai ispán személyében. Már a két személy kiválasztása is figyelmet érdemel. Az elsőnél még gondolhatnánk arra, hogy nádori minőségében esett rá a választás, de Hahót Csáknak „bán" megjelölése csak névkiegészítés; évek óta egyedül Zala megyésispáni tekintélye volt. A Dél-Dunántúlon 1268 első felében megindult munkálatnak Zalából és Somogyból, az év második felében Veszprémből maradtak fenn okleveles emlékei. A munkálat valójában nem „rendezés", hanem vigasztalanul kisszerűen és egyoldalúan *restitutio* volt, pontosan követve az írásba foglalt nemesi kívánságot. Az igényt támasztó nemesek bejelentései alapján a bizottságok kiszálltak a falvakba, ahol maguk a birtokkövetelők és több-kevesebb „hasonló nemességű" birtokszomszédjuk esküje után minden esetben nemesi örökbirtoknak nyilvánították a vitás földeket, majd a határjárás és beiktatás következett. A valóságos vagy állítólagos foglalók hol szomszédos, hol azonos falubeli királyi vagy királynéi birtokalattvalók voltak, hol hospesek, hol várjobbágyok, hol várszolgák, udvarnokok vagy királyi pásztorok.

Az egész kérdéskör azonban nem elsősorban az 1267. évi dekrétum szorosan vett végrehajtásának síkján, a birtokügyek terén érdemel figyelmet. A

szervezeti keret annyiban hasonlított a régi munkálatokra, hogy a kiválasztott két báró egyikének elnöklete alatt bírótársak (*iudices, socii*) alkották a bizottságot. Új jelenség azonban, hogy bírótársak, legalábbis Somogyban, kettős minőségben működtek közre. Egyrészt a király által „deputált" bírák voltak, másrészt a helyi nemesség által választott emberek, pontosabban: a „választott embereket" deputálta a király bírótársakul. A somogyi bizottság öt tagja, élén Izsép fia Jánossal már az 1260-as évek eleje óta szolgabírói minőségben igazolható. Más szóval, IV. Béla király a már működő választott nemesi testületet bízta meg a birtokrendezéssel – de nem egymagában, hanem oly módon, hogy a testület elnökévé a megyésispánt, Lőrinc nádort nevezte ki. A képletben alapvetően új volt, hogy a királyi *comitatus* feje azonos testületbe került a nemesi *collegium* tagjaival, éspedig egy királyi rendelkezés – ma azt mondanánk, „állami" feladat – végrehajtása céljából. Ami Somogyban a birtokrendezés keretében működni kezdett az 1268. évben, az nem egyéb, mint a nemesi megye teljes tisztikara, élén az ispánnal.

Zala megyében még markánsabban mutatkozik meg a fordulat, éppen mert a kiindulópont nem teljesen ugyanaz. Itt ugyanis a birtokrendező bírák személyi köre nem esett egybe a szolgabírói testülettel. Ám a munkálatot irányító Csák bán ugyancsak az 1268. évben immár nem mint a birtokrendező bizottság elnöke, hanem egyedül zalai megyésispáni minőségében és már nem a birtokbírákkal, hanem a négy szolgabíróval és még „sok más nemessel együtt" ítélőszéket tartott, méghozzá királyi parancsból (*ex mandato domini regis*). Az ügynek semmi köze nem volt a birtokrendezéshez; két nemesi peres fél viszályáról volt szó bizonyos Ukk nevű föld megosztása tárgyában. Az úgynevezett nemesi megye legelső ismert ítélete született meg, amire korábban sem Zalában, sem egyebütt nem volt példa. Hogy egy intézmény kezdett működni pontosan a birtokrendezés évében – de attól már elszakadva –, azt kétségtelenül mutatja két tény. Az egyik, hogy a következő, 1269. évben a király újból parancsot intézett immár Zala megye egész szervezett nemességéhez (*omnibus nobilibus de comitatu Zaladiensi*), csakhogy most már egy közbűntény ügyében, a megye pedig az ispán pecsétje alatt küldte meg jelentését. A másik tény, hogy a létrejött intézmény független volt a személytől, hiszen Csák bán 1268. november eleje előtt távozott, és Péc nembeli Dénes lett Zala megye ispánja.

A két megyében kétféle módon, de egyszerre, éspedig nem valami ellenőrizhetetlen fokozatossággal, hanem egyetlen fordulattal következett be ugyanaz. Mert igaz, hogy a megyésispán olykor már 1268 előtt is bíráskodott ne-

mesek egymás közti perében, de csakis a felek felkérésére és királyi megbízásból, formailag választott bírói minőségében és a szolgabíráktól függetlenül. Igaz másfelől, hogy a szolgabírói testület is bíráskodott már a tatárjárás előtti idők óta ilyen perekben, de az meg a megyésispántól függetlenül. A kettő egybeolvasztása a birtokrendezés által érintett két megyében egyszerre következett be. Az egybeolvadás újdonsága Zalában máris megmutatkozott. A valóságban ugyanis a nemesi testület a korábbi időben inkább csak megpróbált ítélkezni, mert nem lévén semmi hatalma, az ítéletet többnyire nem tudta foganatosítani. Az Ukk föld ügyében elmarasztaltak is megkísérelték, hogy távol maradva negligálják az ítéletet, ám a megyésispán – „minthogy a jogrend kikényszerítette és megkövetelte", közli az oklevél – egyszerűen kiküldte a helyszínre ítélőmesterét és Orbóc nevű *officialis*át, akik megosztották a földet, és kitűzték a határjeleket. Hogy az új szerkezetben a megyésispán elsősorban a végrehajtó hatalmat jelentette, azt már az 1268. év frappánsan megmutatta.

Ha most már a fordulat mozgató rugóit keressük, két negatívumból indulhatunk ki. Az egyik, hogy az 1267. évi esztergomi gyűlés „petíciói" között (következésképpen a dekrétumban) szó sem volt választott bírótársakról, csak a két báró irányító szerepéről; a másik, hogy 1268 előtt a megyésispán és a nemesi testület szimbiózisának sehol a leghalványabb jele sincs. Azt a tényt, hogy Somogyban – ellentétben Zalával és Veszprémmel – *eo ipso* a szolgabíró testületet „deputálta" a király bizottsági tagokká, semmi esetre sem tarthatjuk felülről való, azaz királyi kezdeményezésnek, hanem a helyi szervezeti öntudat királyi jóváhagyásának. Azt a másik tényt viszont, hogy Zalában az ispán a szolgabírák testületével együtt ítélkezett, nem vélhetjük alsó kezdeményezésnek, minthogy kifejezetten „a király úr parancsából" történt, s királyi rendeletből következett a töretlen folytatás is. Hogyan egyeztethető össze ez a látszólagos ellentmondás? Biztos választ nem adhatunk, de egy nagyfokú valószínűséget megkockáztathatunk. A birtokrendezés megteremtett egy szervezeti keretet, melynek történetesen a Somogyban megvalósult formája voltaképpen „Kolumbusz tojásaként" adhatta a királynak az ötletet, hogy két szervi hibával rendelkező szervezetet egybekapcsoljon. A helyi választott testületnek volt kellő társadalmi fedezete a királyi megye keretei között élő nemességnél, de nem volt hatalma; a megyésispánnak volt kellő hatalma a minden „bomlás" ellenére is még számottevő „nemes" várjobbágyi kontingensben, de nem volt elég társadalmi fedezete. A Somogyban „alulról" kialakult modellt tehát a király a jelek szerint Zalában máris alkal-

mazta „felülről" – hogy aztán halála után egy-két évtizeden belül a modell az egész országban elterjedjen. Ha így volt, nem egy analógiája van IV. Béla tatárjárás utáni politikájában, s a legnagyobb mértékben jellemző a királyra. Mindig belement egy kompromisszumba, mely idegen volt korábbi lényétől, de mindjárt megkereste a kialakult helyzetnek azt az ágát, mely a *status regni* érdekét szolgálta – azaz, hogy amint az 1267. évi dekrétum bevezetésében szó szerint áll: amellyel „gondoskodni lehet az ország alkalmasabb állapotáról". A nemesség birtokokat akart visszakapni (vagy egyszerűen kapni), s megkapta a megyét.

Az esztergomi gyűlést megrendező nemesség nem volt már alázatosan hálás IV. Béla királynak, még ha formailag „alázatosan és híven" terjesztette is elő oppozíciós kívánságlistáját. Öntudata már rendi *chartát* kívánt. De akkoriban már az öreg király sem elsősorban hálát, hanem inkább politikai támaszt várt e rétegtől – egy olyan korszak küszöbén, melyben a feudalizmus növekedési szabályai szerint rohamosan „fogyott a hűség", ahogy maga az uralkodó komoran nyugtázta 1265. évi levelében. Ennek megfelelően vonta le a király a konzekvenciát, hogy – az *ordo iuris* és a *status regni* érdekében – a „királyi" megye maradványait a nemesi testülettel összevonva létrehozza az új, komplex megyét. Élete utolsó előtti évében, az 1269. esztendőben már nemcsak Zalához, hanem a területileg közvetlenül kapcsolódó Vas megye szervezett nemesi testületéhez is parancsot intézett ítélkezésre, az pedig lényegileg ugyanolyan formában jelentett, mint ugyanebben az évben Zala. A modell hamarosan átterjedt az egész országra.

23. KÉT KORMÁNYZAT – KETTŐS KÜLPOLITIKA

A dilemma, hogy az 1262. évi pozsonyi béke után két „kormányzat" (*regimen*) működik-e egy országban, vagy már valójában két „ország" (*regnum*) létezik, külpolitikai tekintetben tulajdonképpen eleve és elvileg eldőlt. Minthogy a béke, majd poroszlói megerősítése szabályos megnemtámadási szerződés elemeit tartalmazta, elvileg kimondatott a külön-külön szövetségi rendszerek legalitása, valójában tehát a két *rex* külpolitikai szuverenitása. Ami viszont a tényleges helyzetet illeti, az erőviszonyok egyelőre fölöttébb egyenlőtlenek voltak a két országfél szövetségi háttere vonatkozásában.

Béla király az osztrák–stájer háborúk lezáródása óta komolyan fogta fel II.

Premysl Ottokár cseh király és osztrák–stájer herceg szövetségét. A viszony a két uralkodó között legalább oly harmonikussá vált, mint amilyen diszharmonikus volt az előző évtizedben. Amikor a poroszlói szerződés utalt Béla környezetére – melynek „csábítását" a béke tiltotta –, okkal emelte ki a „németeket és cseheket, akik jelenleg mellette vannak, vagy a jövőben lehetnek".

A geográfiai helyzetből következett, hogy István ifjabb király potenciális szövetségeseiként viszont az ő országrészének határain túli fejedelemségek kínálkoztak, elsősorban Krakkó és Sandomir lengyel hercegsége és Halics. Ezért nevezte meg a poroszlói szerződés az Istvánt támogató – vagy támogatható – „külföldiek, királyok, hercegek" sorában éppen a „ruténokat vagy a lengyeleket". Az ifjabb király legalábbis számíthatott rá, hogy leválasztja őket az öreg uralkodó szövetségi rendszeréről. A remény azonban nem vált valóra. Míg Danilo halicsi fejedelem – „a ruténok" – támogatása nem egyszerűen csak István, hanem egyáltalán a magyar állam szempontjából esett el, mint az előzőkben már láttuk, a „lengyelek", azaz Krakkó és Sandomir hercege, Boleszláv és a másik Boleszláv, Gniezno hercege, nemkülönben Leszko, Mazóvia hercege megmaradtak Béla király szövetségi rendszerében.

Nyilvánvalóan e diplomáciai elszigeteltség ösztönözte Istvánt, hogy legalább az országrészének délkeleti vidékéhez lazán kapcsolódó bulgáriai részek megingott hűbéruraságát – Rosztiszláv örökségét – próbálja újra meg újra elismertetni. A felbomlott bolgár állam bizonytalan határú északnyugati sávjáról van szó, mely a Szörénységhez csatlakozva, Orsova vidékétől húzódott le az Al-Duna mellékfolyója, a Timok két partján Szófia vidékéig, magába foglalva Vidin, Lom, Vratnica, Plevna várait. Már Rosztiszláv kormányzata is bizonytalan volt e részeken, majd Kemény fia Lőrinc szörényi bán (1260) és maga István (1261, 1263) hódoltató és büntető expedíciókat voltak kénytelenek vezetni e vidékre a magyar hűbéruraságot egyelőre elismerő orosz Szventszlav Jakab megsegítése ürügyén. A villámgyors hadi vállakozásoknak azonban nem sok politikai eredménye lett, mert nem követte a magyar királyság érintkező határvidékének, a Szörényi bánságnak megerősítése. A margitszigeti béke aztán 1266 márciusában megteremtette a viszonylagos belső konszolidációt ahhoz, hogy az ifjabb király újból megkísérelje bázisát megtalálni Bulgária eme északnyugati erdős, hegyes vidékein. Miután seregével a fellázadt kunok megrendszabályozására levonult az Al-Duna vidékére, Keve tájékáról (május 14.) valószínűleg már vissza sem fordult, hanem hadát kiegészítve benyomult bolgár területre, egy hónapon belül Vidin mellett táborozott (június 23.). Elfoglalta a várat és a várost, majd e részek többi fontos

erősségét, serege átcsapott Konstantin cár területére is, Tirnovo vidékéig. Öt győztes ütközetet vívtak meg, az akció – az átütő katonai siker ellenére – mégsem hozta meg az eredményt. A függő viszony laza és ingatag maradt, hamarosan újból fel is bomlott, nem volt fedezete a politikai erőviszonyokban.

Valamivel megfoghatóbb eredmény volt, hogy a győzelem megerősítette az ifjabb király pozícióját az öreg uralkodóval szemben. A próba egy incidens volt Szerbia uralkodójával, az idős I. Urossal. „Az egész szerb föld királya" évtizedek óta békében élt Magyarországgal, csapatai azonban 1268 folyamán beütöttek Macsóba, „az ország határait fosztogatták". A sérelem Rosztiszláv fia, az ifjú Béla herceg territóriumát, tehát az öreg Béla hatalmi szféráját érte, ennek megfelelően a büntető hadjárat kapitányává Béla király István pozsonyi ispánt, Mária királyné udvarbíráját nevezte ki. A szerbiai hadjárat azonban az ifjabb királlyal közös vállakozás volt, sőt a sereg zömét István báróinak csapatai tették ki. A magyar sereg győzelme gyors és elsöprő volt 1269 kora tavaszán. Maga Uros király is fogságba esett kíséretével együtt, több szerb előkelőt személyesen Csák Mihály ejtett fogságba, s a foglyokkal együtt a szerb királyi zászlót is az öreg király udvarába hozták (1269. április 8). Minthogy az ifjabb király hadseregének súlya döntötte el a győzelmet, István megragadta az alkalmat, hogy megpróbáljon kitörni diplomáciai elszigeteltségéből. A békekötés záloga az lett, hogy a szerb király fiát, Dragutin Istvánt eljegyezték István ifjabb király másodszülött leányával, az akkoriban 12–13 éves Katalinnal.

Külpolitikailag az öreg uralkodó még életének utolsó évében sem volt elszigetelt helyzetben; a rivális ifjabb király viszont épp ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy nagyobb formátumú sakkhúzással törjön saját külpolitikai szuverenitása felé. Az évtizednek a jövő szempontjából legfontosabb diplomáciai aktusa, a magyar Árpádok és a nápolyi Anjouk házának összekötése – az Anjouk majdani magyarországi trónigényének jogforrása – valójában ennek vetülete.

Maga a kezdeményezés Anjou Károlytól indult ki, a kamatoztatás azonban már István műve volt. Anjou és Provence grófja 1265 telén kelt át az Alpokon, hogy pápai áldással elnyerje a nápoly-szicíliai kettős királyság koronáját (1266. január 6.). Az új uralkodó személyében színre lépett az akkori európai politika egyik legérdekesebb és legdinamikusabb egyénisége, aki formailag pápai hűbéresként és a „guelfek uraként", ténylegesen a II. Frigyes-féle szekularizált állameszme folytatójaként egy új „birodalmi" gondolat koncepciója jegyében építette fel politikáját, melynek végső célzata Bizánc meghódí-

tása révén a Mediterráneum keleti felének egyesítése lett volna Nápoly hegemóniája alatt. E koncepcióban megvolt a helye a magyar Árpád-háznak is. Első lépésként Anjou Károly célja egy szövetségi rendszer létrehozása volt, mely az Adria keleti partvidékén érdekelt államokat volt hivatva Anjou-szövetségben közös nevezőre hozni, a „Latin Császárság" bukása (1261) után Palaiologosz VIII. Mihály által restaurált görög császárság és a két nagy tengeri vetélytárs, Velence és Genova ellen. A magyar királyság több szálon is számításba jött az 1267–69 folyamán kikristályosodó kombinációkban. Mindenekelőtt a dalmát partvidék egy része, még ha Zára már visszavonhatatlanul velencei befolyás alá került is, Velence ellenében változatlanul a magyar koronához húzott. Másfelől a Magyar Királyság az észak-bulgáriai hűbérigény miatt ellenséges viszonyban állt Konstantin bolgár cár szövetségesével, az új bizánci császárral. A szerbiai magyar győzelem és a nyomában létrejött szerb–magyar dinasztikus kapcsolat egy harmadik ágon, közelebbről az adriai szférában teremtett közös nevezőt, minthogy a Ragusa és Cattaro körüli partvidékre a Szerb Királyság hatalma nyúlt le.

A kombinációkban minden belső meghasonlása ellenére tényezőnek számított még a Magyar Királyság. Nem csekély túlzás van ugyan a majd Magyarországra küldött nápolyi követ, a montecassinói apát Sárosban papírra vetett summázatának már idézett kitételében, miszerint „hihetetlen hatalma van a magyar királyi háznak, akkora hadereje, hogy a keleti és északi részeken nem akad senki, aki moccanni merne, ha a dicsőséges király hatalmas seregét mozgósítja..." (1269. december 12.). A kép, mint tudjuk, nem fedte már a tényeket; annyi azonban kétségtelen, hogy Kelet-Közép-Európa jórészt részfejedelemségekre szétforgácsolt államainak sorában II. Ottokár Ausztriával bővített Cseh Királysága mellett még mindig IV. Béla és ifjú István kettős magyar királysága képviselte a legszámottevőbb erőt. Maga Anjou Károly kopogtatott a magyar királyi udvarban, előbb az öreg királyéében. Első feleségének halála (1267. szeptember 23.) után is a szűz apácanövendék, Margit kezének elnyerésével próbálkozott, s csak miután éppoly makacs ellenállásba ütközött, mint évekkel előbb Ottokár, nézett más feleség után. A szövetség gondolatát azonban sem ő, sem Béla király nem ejtette el. A tét több volt, mint a nápolyi–magyar viszonylat; szükségképpen azzal egészült ki, hogy milyen helyet kap a Cseh Királyság az Anjou-diplomáciában. A Bélával való szövetség az Ottokárral való szövetkezést is jelentette, sőt egy ideig, 1267 ősze és 1268 dereka között úgy látszott, hogy Anjou Károly csakugyan erre a szövetségre tesz.

E ponton lépett azonban közbe az ifjú István diplomáciája, és fordította meg a konstellációt. Atyjától függetlenül tárgyalásokba kezdett a nápolyi Anjou-uralkodóval még talán 1268 folyamán, de legkésőbb 1269 első felében, s nem eredmény nélkül. Amikor ugyanis István követei Apulia akkori központi kikötőjében, Barlettában partra szálltak (1269. szeptember első napjaiban), már magukkal hozták az ifjabb király felhatalmazását az elvileg előkészített szerződések írásba foglalására. Anjou Károly ekkor már egyedül Istvánt tekintette partnerének, mi több, az Anjou-udvar diplomáciai levelezésében az ifjabb király (szeptember 14., 15.) minden további nélkül és következetesen „magyar királynak" számított. A két fél követei szeptember 14. előtt írásban rögzítették a két előkészített szerződés szövegét Melfiben. Az egyik kölcsönös barátsági és segélynyújtási, a másik kölcsönös házassági szerződés volt. Az előbbi értelmében a nápoly-szicíliai kettős királyság uralkodója olyan értelemben lép barátságra és szövetségre a „nagyságos és illusztris István fejedelem úrral, Magyarország Isten kegyelméből való királyával" (*dei gratia rege Ungarie*), hogy megsegíti minden ellenségével szemben, különösképpen pedig „minden némettel és Németország szövetségeseivel szemben tőle négy járóföldnyi távolságra", István viszont kötelezi magát, hogy Anjou Károlyt támogatja valamennyi ellenségével szemben (1269. szeptember 14.). „Németországról" – a Német Királyságról – szó sem volt Anjou Károly terveiben, ellenben *Theotonia* néven tartották számon a nápolyi udvarban II. Ottokár cseh–osztrák államát; különben minden félreértést eloszlat a „négy járóföldnyi távolság" kikötése. A szerződés Ottokár ellen irányult. Nem kétséges, hogy István diplomáciája fordította meg a nápolyi udvart kelet-középeurópai orientációjában, hiszen személy szerint Anjou Károly közömbös volt e téren, Istvánt viszont annál nyomósabb érdekek mozgatták ebben az irányban. De nem is annyira Ottokár személyén fordult meg a dolog, mint inkább IV. Béla és Ottokár tartósult szövetségén. Mert hiszen István részéről a szerződés burkoltan természetesen saját atyja ellen irányult. Az óvatosan diplomatikus fogalmazást is ez magyarázza, végül is „Magyarország királya" nem köthetett szerződést „Magyarország királya" ellen, a „Csehország királya" nyílt kitételét viszont a nápolyi udvar óvatossága tiltotta. Istvánnak tehát sikerült elismertetnie a maga „országának" teljes legitimitását Dél-Itáliában.

A másik, párhuzamos szerződés a szövetség zálogaként szolgáló házassági tervezet volt a két uralkodó gyermekei között, melynek értelmében egyfelől Károly idősebb fiát, a vele azonos nevű salernói herceget (a majdani II. Károly

nápolyi királyt) István „király" és Kun Erzsébet akkor 11–12 éves Mária leányával jegyzik el, másfelől Károly leánya, Izabella (majdani magyarországi nevén többnyire Erzsébet) az ifjabb magyar királyi pár ekkor még mindössze 7 éves László kisfia (a majdani IV. „Kun" László) jegyese lesz. Mindkét szerződés véglegesítésére még 1269 őszén Bernát montecassinói apát vezetésével nápolyi követség szállt hajóra az apuliai partokról Magyarország felé. A formáknak eleget téve valószínűleg tisztelgett a követség Béla királynál is, a szerződések véglegesítése azonban természetesen István országfelében, Sáros várában következett be (1269. december 12.). Az öreg király – aki aligha ismerte az első szerződés szövegét – ragaszkodott presztízséhez, így hát a kis Árpád-házi Máriát (akinek majd unokája, Károly Róbert lép Magyarország trónjára a következő század elején) országos küldöttség kísérte el Nápolyba. 1270. május 27. előtt egy-két nappal be is következett Nápolyban az ünnepélyes eljegyzés, majd szeptember 16. körül Drogo de Belmonte lovag, Szicília marsallja hasonló „tisztes és előkelő kísérettel" indult útnak, hogy Kun László majdani szerencsétlen sorsú nejét, Anjou Izabellát Magyarországra kísérje.

Az Árpádok és az Anjouk házának történeti összekapcsolása, ez a jövendő századot meghatározó döntő mozzanat akkor következett be a nápolyi ceremónia keretében, amikor itthon az öreg Béla király már három hete halott volt, és István, e néven az ötödik, átvette – mint okleveleiben sűrűn hangoztatta – „egész Magyarország kormányzatát". Akkorra sikerült végre kiépítenie „ifjabb királysága" diplomáciai bázisát, amikor az eredeti célkitűzés értelmében már nem volt szüksége rá. Rivális atyja megelőzte azáltal, hogy eltávozott az élők sorából.

24. IV. BÉLA KIRÁLY HALÁLA – V. ISTVÁN ÖRÖKSÉGE

IV. Béla, „Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia (Macsó), Galícia és Lodoméria, Kunország királya" 1270. május 3-án a Margitszigeten, életének 64., uralkodásának 35. évében elhunyt. Kedvenc fia és öregségének vigasza, a nevét viselő szlavón–horvát–dalmát herceg életének virágában, még 1269 nyarán megelőzte; felesége, fél évszázadon át élettársa, az öreg Mária királyné 1270 nyarán követte őt a sírba. Mindhármójukat az esztergomi ferencesek Boldogasszonynak szentelt templomába, a nagyoltár előtti kriptába temették. Ott szólította meg később a kegyeletét leróvó zarándokot a kőbe

vésett felirat: „Nézd a drága kincset, hárman övezik a Szűz oltárát, a király, a herceg és a királyné” – hogy aztán már a nagy halott emlékéhez szóljon a fohász, a magyar középkor talán legszebb sírverse:

Dum licuit, tua dum viguit rex Bela, potestas, Fraus latuit, pax firma fuit, regnavit honestas.	(Amíg lehetett, míg hatalmad fénylett, óh Béla király, az álnokság lapult, a béke szilárd volt, tisztesség honolt.)

Ez azonban már az utókor hangja volt, a következő nemzedék kőbe vésett fohásza: ama évtizedeké, amikor már nem a tisztesség, hanem a nyers feudális erőszak „regnált”. Az uralkodó halálát követő heteket éppen nem a kegyeletes gyász töltötte ki, legalábbis azokban a körökben nem, amelyek igényt tartottak politikai szerepre. Ott mindenki lázas igyekezettel kereste a maga helyét az új konstellációban, miközben a keleti országrész (és egy feudális „párt”) királya oly hosszú várakozás és rivalizálás után okleveleiben nyomatékkal hangsúlyozhatta, hogy átvette „az egész Magyarország teljes jogát és kormányzatát” – egykori hívek és egykori ellenségek felett. Az elmúlt évtized kellőképpen előkészítette a talajt ahhoz, hogy a csendes gyász helyett zajos vitalitással törjenek felszínre személyes és csoportérdekek. Az öreg király még halálos betegágyán, balsejtelmektől gyötörve íratta meg utolsó levelét szövetségeséhez, az „édes fiának” szólított II. Premysl Ottokár cseh királyhoz, reá bízva („végakaratunkként, halálos ágyban...”) Mária királynén és Anna hercegasszonyon kívül „mindazon báróinkat, akik hűségükön állhatatosan megmaradtak”. „Országát” már nem tudta szövetségese oltalmába ajánlani, csak „hű báróit” – akik aztán tulajdonképpen e végakarat teljesítésére hivatkozva válhattak a „korona hűtleneivé”.

A rivalizálás a maga módján nem kímélte meg még az öreg király alig kihűlt holttestét sem. Minthogy a IV. Béla egész életét átható bensőséges vallási devóció élete alkonyán Szent Ferenc „kisebb testvéreihez” hajlott, a haldokló végakarata volt, hogy a ferences rend esztergomi templomában temessék el. Az esztergomi érsek, Türje Fülöp azonban úgy vélte, hogy személyes presztízsét, sőt az egész egyházi hierarchiát sérti, ha az uralkodó nem fent a várban, az érseki bazilikában nyugszik. Hatalmi szóval magának követelte a holttestet, s miután békésen nem kapta, emberei véres dulakodás után kiragadták a koporsót a kriptából. Csak hosszas per és huzavona, a pápai kúria ítélete után kapták vissza később a barátok a meghurcolt királyi holttestet.

De már előzőleg egy másik botrány vetett árnyékot István ifjabb király leendő kormányzatára. Mihelyt az öreg király lehunyta a szemét, a végrendeletében „legédesebb leányának" nevezett Anna macsói hercegasszony, Rosztiszláv özvegye sebtiben szekérre rakatta mindazokat a tárgyakat az „ország kincsei" (*thesaurus regni nostri*) közül, amelyekhez hozzáférhetett, s mintegy atyja végakarata szellemében Prágába menekült a cseh királyhoz. A kincsek között (ez idő tájt kezdett kialakulni a hiedelem, hogy azokat „a magyar királyok Attila ideje óta gyűjtötték") ott volt két aranykorona is, továbbá jogarok, egy kard, egy „szék", nyakláncok, korsók és egyéb értékes ötvösművek. Valószínűtlen, hogy akár a szóban forgó koronák, akár a jogarok (*sceptra regalia*) valamelyike azonos lett volna a fehérvári bazilika kincstárában őrzött koronázási jelvényekkel. Az elhurcolt kard azonban már csakugyan a régi koronázási kard lehetett, mely utóbb (1368) a prágai dóm kincstárában bukkan majd fel „Szent István kardja"-ként. Ha az öreg király valóban az utolsó években hadúrnak tekintett ifjú Béla hercegnek ajándékozta, a herceg halála után kézenfekvő módon anyja keze ügyében lehetett, a többi kinccsel együtt valószínűleg a Zágráb feletti Medvevárból került Prágába. A hír hallatára István éktelen haragra gerjedt; állítólag „magyarosan elkáromkodta magát". Mindenesetre nem volt jó ómen, hogy elődeinek egyik hatalmi szimbólumát nélkülöznie kellett a koronázási szertartáson.

Királyi hatalma jelképiségének megcsonkításán túl már a koronázási ceremónián nyugtáznia kellett királyi tekintélyének csonkulását is, egy újabb botrányt. Jó néhány tekintélyes báró nem ismerte el legitimnek uralmát. Béla hajdani nádorának fia, Zalában és Sopronban három vár ura, Hahót nembeli Arnold fia Miklós távol maradt a koronázásról, sőt az uralomváltás idején átállt Ottokárhoz. Béla volt nádora, az uralomváltáskor éppen Szlavónia bánja, Héder nembeli Kőszegi „Nagy" Henrik talán még megjelent a koronázáson, talán már nem; mindenesetre röviddel a koronázás után az ország legnagyobb várura, négy vár és uradalmainak birtokosa a nyugati határszélen szintén Ottokár híve lett. Példáját követte Béla néhai „hű bárójának", már az előző évtizedben sértődötten visszavonult bihari várúrnak, Geregye Pálnak két fia, Miklós, az imént még erdélyi vajda és István, az öreg Mária királyné udvarbírája, Vas megye ispánja. Ők három várukat hagyták oda Biharban, a nyugati határszéli Dobra várát viszont ők is átjátszották Ottokárnak. Ott volt az átpártolók sorában Béla egy cseh híve is, bizonyos Jan (Gyanur) fia Mérk, aki egy Fertő melletti várát adta át; csatlakozott az öreg király volt asztalnokmestere és soproni ispánja is, a locsmándi várispánság friss adományos ura,

Aba Lőrinc, Sopron megyei Lánzsér várával. E disszidenseket nyilván az mozgatta, hogy túlzottan exponálták magukat az országmegosztás idején az öreg király híveiként, tarthattak tehát István bosszújától. Aligha véletlen azonban, hogy Béla báróinak csoportjából éppen a leghatalmasabbak, háromnégy vár, fél megyényi uradalmak, egész egykori várispánság urai merészelték megtenni ezt a lépést. Ők bizonyosra vehették, hogy a prágai udvarban is számítanak reájuk, honorálják átállásukat adományokkal – ami be is következett.

Egyelőre csak a legnagyobbak merészkedtek idáig. Már például az öt év előtti polgárháborúk másik két hadvezére Béla oldalán, Kemény fia Lőrinc és Ákos Ernye sem követte sors- és érdektársait, jóllehet mindketten tudták, hogy István személyes ellenségeiként tartja őket számon. Számukra már tanácsosabb volt a hódolat minél gyorsabb kinyilvánítása. Lőrinc nádor csakugyan ezt az utat választotta, sőt éppen ő volt az Béla király legbelsőbb kormányzati köréből, aki – mint V. István már a következő évben hálásan nyugtázta – „országunk többi báróit és előkelőit megelőzve készségét és hűségét nyilvánította királyi magasságunk iránt, ily módon példájával megnyitotta az utat a többieknek, hogy felségünkhöz hívekként csatlakozzanak". Nádori méltóságát természetesen rögvest elvesztette, nemkülönben somogyi és kemléki ispáni javadalmát. Somogy az ifjabb király korábbi párthíve, a most országbíróvá avanzsált Gutkeled Miklós jutalma lett, a szlavóniai Kemlék (Kalnik) pedig – már magánbirtokként, „örökös ispáni" címmel – az ugyancsak Bélától átállt Rátót Lorándé.

István atyja halálhírére lóhalálában sietett a tiszántúli részekről Fehérvárra. A sietséget jól mutatja, hogy atyja május 3-án halt meg, de már a május 13. előtti napokban fejére helyezte az oly régóta áhított koronát Türje Fülöp érsek. Az esztergomi egyházfő e sietség fejében meg is kapta késedelem nélkül a maga különleges jutalmát. Az érsekség elnyerte adományul egész Esztergom megyét, azaz a királyi várszervezet maradék birtokait a megye „örökös ispánságának" méltóságával együtt. A koronázási szertartásra az egyháznagyokon kívül egybegyűltek a koronahűséget megtartó országbárók és egyéb főtisztviselők, sőt nemesek, „királyi szolgák" is, állítólag „hatalmas gyülekezetet" (*immensam congregationem*) alkotva, akik előtt az új koronás uralkodó a szent relikviára és a feszületre tett kézzel letette az esküt.

A koronázási eskü nem volt már azonos a ceremónia régi szabályzatának (*ordo*) hagyományos liturgikus szövegével. Utóbb V. István egy oklevelében két esküpontra hivatkozik. Az egyik szerint a király „mindenkit egyenként

és összességükben egyetemlegesen (*singulos singulariter et universos universaliter*) sértetlenül megőriz jogaiban"; a másik summázata ez: „az igazságtalanul elidegenített vagy elfoglalt jogokat visszaállítjuk". Az utóbbi esküpont nem egyéb, mint az 1267. évi dekrétum ötödik cikkelyének megismétlése az elidegenített nemesi birtokok visszaadásáról; az előbbi általános hivatkozás az aranybullákban lefektetett kiváltságok – az egyház és a nemesség területi, „egyetemleges jogai" (vagy „szabadságai") – megőrzésének ünnepélyes esküvel megerősített ígéretére. Az új koronás uralkodónak egészen más szituációval kellett szembenéznie, mint elődei sorának, s nem csupán az áruló „hűtlenek" feltűnő távolmaradása miatt. Merőben új, hogy a koronázási szertartáson részt vevő gyülekezet, mely főpapokon és arisztokratákon kívül most már nemesekkel is kiegészült, a királyeskübe beiktattatta testületi–rendi jellegű, „egyetemleges" kiváltságainak biztosítását, ami eddig csak a charta jellegű szabadságlevelek, „aranybullák" tartozéka volt. Új mozzanat, hogy ebbe már a köznemesség hangja is belevegyült, különben aligha lenne érthető a három évvel korábbi esztergomi nemesi gyűlés „petíciói" egy pontjának felidézése és beleszövése a koronázási esküformulába.

Az V. István néven trónra lépő király nem szabadulhatott meg atyja emlékétől és történeti súlyától azután sem, hogy riválisként megszabadult tőle. Akárhová nézett is, mindenütt atyja hagyatékával kellett szembesülnie – melynek formálásában, persze, az utóbbi évtizedben már maga is tevékenyen közrejátszott. Voltaképpen közös eredményként könyvelhette el a koronázás mindkét újdonságát, a „hűtlen" arisztokraták távolmaradását és a „hű" (de igényeiben egyre hangosabb) köznemesség tevőleges jelenlétét egyaránt. Mert hiszen a disszidensek egytől egyig IV. Béla jóvoltából jutottak 1242 után ama birtoktöbbletükhöz, közelebbről pedig hatalmukat, presztízsüket kifejező kőváraikhoz, amelyek alapján aztán szuverén feudális hatalmasságokként viselkedhettek. Hogy a nemesség politikai színre lépéséhez a feltételeket mennyire közösen készítette elő a két uralkodó, részleteiben nyomon követhettük. De mindez a hagyatéknak csak legszembetűnőbb két eleme volt.

A hagyaték minden ízében valami egészen más struktúrát testesített meg, mint amilyet annak idején az ifjú IV. Béla vett át saját atyjától, vagy akár a tatárdúlás romjain elkezdett „reformálni". Még ha nem is volt ez még a feudalizmusnak az a minden irányban kiteljesedett és kiérlelt formája, amely Nyugat-Európában a 12–13. századra bontakozott ki, minden lényeges szerkezeti eleme *in statu nascendi* jelen volt és funkcionálisan hatni kezdett. 1235 körül még meglehetett az illúzió, hogy a korai feudális struktúra restaurálha-

tó; 1270 körül ilyen illúziónak már nem volt talaja, a régi alapok oly mértékben meglazultak, az új pillérek pedig oly mértékben megszilárdultak. A nagybirtokos arisztokrácia súlygyarapodása a birtokállomány meggyorsuló mennyiségi felhalmozódásán túl most kezdett átcsapni új minőségbe. Mostanra vázolódott fel határozott kontúrokkal a feudális magánhatalom gazdasági és társadalmi bázisának kettős „modern" pólusa: az uradalom és a hűbéries familiaritás. Mindkettő a nagybirtok súlyát növelte a királyi hatalom ellenében, sőt a nagybirtok pólusán is a vitálisabb világi fél súlyát emelte meg a kötöttebb, konzervatívabb egyházzal szemben.

Ezzel párhuzamosan, a tatárjárást követő évtizedekben rajzolódtak ki a társadalmi struktúra új konstitutív elemeinek nem kevésbé határozott körvonalai, amelyek ettől fogva a politikai erőtérben is figyelmen kívül nem hagyható tényezőkként voltak jelen: a nemességé és a polgárságé. A tatárjárás előtt még csak „királyi szolgák" léteztek; 1270 táján jelen volt már a maga országos kiterjedésű szociális és jogi alapkereteiben a nemesség (*nobiles universi regni Hungariae,* 1267), sőt kialakulófélben volt már funkcionális kapcsolata is a feudális állammal. A tatárjárás előtt még csak kiváltságolt szabad „vendégek" (telepesek) léteztek, laza kapcsolatban heterogén jellegű városiasodó településekkel; 1270 táján már jelen volt a szabad és autonóm városi polgárság (*cives*) magva, felvázolódtak a magyarországi városhálózat körvonalai. Mindennek alapján pedig a mélyben, az ország lakosságának hatalmas többségét kitevő parasztnépesség tömegeiben is kezdetét vette egy döntő jelentőségű átrendeződés: a „parasztnép első felszabadulása". A tatárjárás előtt a parasztnépesség túlnyomó többségét vagyontárgy jellegű „szolgák" vagy alig kedvezőbb helyzetű „szabadosok" és „kondicionáriusok" tömege tette ki, akiknek tengeréből csak itt-ott emelkedtek ki a paraszti „szabadság" szigetei a kiváltságolt vendégtelepes (*hospes*) községek formájában; 1270 körül formálódott már a paraszti státus új – úrbéri kötelmeiben szabályozott és limitált, meghatározott személyes és kommunális „szabadságokkal" övezett – formája, melynek neve „jobbágy" (*iobagio*) alakban szintén a század dereka után kezd feltünedezni.

Nagy igyekezettel ez a formálódó új struktúra is belepréselhető volt a hagyományos fogalmi triászba, miszerint az emberi társadalmat az isteni gondviselés három „funkcionális rendbe" osztotta, kinek-kinek kijelölve a helyét a klérus, a hadakozók vagy a munkát végzők (*oratores–bellatores–laboratores*) csoportjában. Az egyház fiktív társadalmi egységén kívül azonban az ideálséma másik két tagja már visszavonhatatlanul további két-két társadalmi

képletté, hovatovább valóságos renddé vált szét: az arisztokráciára és a köznemességre, a polgárságra és a parasztságra. A struktúrát, melynek nyers, de definitív körvonalai 1270 tájára felvázolódtak, érett feudalizmusnak nevezzük. Hogy a képlet mennyiben volt IV. Béla király személyes műve, részleteiben megismerhettük. Hosszú kormányzata egy struktúraváltás korszakos jelentőségű történeti kerete. Ennél azonban többről van szó. Ha választott példaképe, István király tudatosan ismerte fel a feudalizmus szükségszerűségét, ő tudatosan munkálkodott – önmaga ifjúkori énjét is megtagadva – a feudalizmus egy „modernebb" európai formáján. A történeti fejlődés hosszabb trendjén még a tatárdúlás szörnyű veszteségei sem jelentettek egyértelműen katasztrófát. Sok mindent fizikailag kitöröltek magából az archaikus struktúrából is, ami többé már nem volt visszaállítható, amellett pedig rádöbbentettek egy nagy uralkodót, hogy egész koncepcióját új irányba fordítsa. Ha pedig a folyamatok az államfejlődés terén szükségképpen centrifugális erőket szabadítottak fel, az nem egyéb, mint a történeti fejlődés sajátosan gyorsított ritmusának és egyben sajátosan „összevont" jellegének egyik vetülete e térségben.

A magyar történeti fejlődést eleve determinálta, hogy a magyar nép és a Magyar Királyság népei csak a középkor derekán kapcsolódtak be az európai feudalizmus fejlődésritmusába, igen jelentős „szerkezeti feszültségekkel" ama nyugati régióhoz képest, melynek genezise az antik *orbis Latinus* felbomlásáig nyúlt vissza. Másrészt viszont a korai magyar történelmet az is determinálta, hogy már egy szerkezeti alapelemeiben kialakult történeti egység – a keresztény-feudális Nyugat – fejlődésritmusába kapcsolódott be, mely körülmény a feszültség viszonylag gyors (sok tekintetben szervetlenül gyorsított) feloldása irányában hatott. Következésképpen a magyar történeti fejlődésben – ellentétben a Nyugattal – nem különültek el éles időbeli keretekkel, külön-külön „korszakok" formájában olyan struktúraváltások, mint a korai feudális társadalom- és államszerkezet kiépülése és dezintegrációja (Nyugaton a 6–8. század), majd a hűbéri keretek között (9–13. század) a feudalizmus kiteljesedése, „kiérlelődése", előre vetítve egyszersmind a rendi és állami integráció erővonalait. A magyar történelemben a feudalizmus korai és érett formája viszonylatában a struktúraváltás kezdetei az államfejlődés „hűbéries" tendenciáinak kibontakozásával karöltve és időben jóformán egyetlen évszázadon, a 13. században belül vázolódtak fel, miközben egyidejűleg már korai „rendi" vonások is színezték, de még számos archaikus szerkezeti elem, „eredeti jellegzetesség" szőtte át a képletet. E sajátosan gyorsított és összevont fejlődésritmusban meghatározó jellegű volt IV. Béla korszaka.

Hogyan élt Béla király emléke a közvetlen utókor tudatában ama rétegek, rendek hagyományában, melyeknek kiformálódásán segédkezett? Az idézett sírvers az esztergomi minoriták egykori templomában nem holmi „köztudatot" tükröz, hanem elsősorban magukét a ferencesekét. Ugyanez türköződik a magyar krónika 14. századi szerkesztményében, melybe egy budai minorita barát látott szükségesnek beiktatni 1332 után egy passzust Béla királyról (179. fejezet), oly soványnak tartotta krónikás elődjének idevágó szövegét. Ő jegyezte fel az akkor már látható sírfelirat szövegét is, így összegezve értékítéletét a boldogult királyról; „Erényekben gazdag férfiú volt, akinek emléke mind a legédesebb méz, oly jóízűen él mind a mai napig minden magyar és több más nemzet ajkán."

A summázat szemmel láthatóan korrigálni kívánja a megelőző három nyúlfarknyi fejezet információit, amelyeket Ákos nembeli Ákos mester vetett papírra nem sokkal a király halála után, 1272 körül. E fejezetek közül az első megemlékezett Béla koronázásának körülményeiről, a második röviden elbeszélte a tatárdúlást és utalt az 1246. évi osztrák háborúra, majd a harmadik az „ország reformációjáról" egyetlen szót sem ejtve – egyetlen mondatban megemlítette az 1260. évi morvamezei vereséget, hogy furcsán száraz és lakonikus összegzéssel zárja a Béla király történetének szentelt ösztövér részletet: „Békés férfiú volt ugyanis, de a hadvezetésben és a csatákban legkevésbé sem szerencsés..." Különös eljárási mód attól az írótól, aki negyedszázadon át Béla király bizalmas hivatalnoka, udvarának „hű klerikusa" volt, akitől tehát inkább valami hízelgő dicshimnuszt várnánk, semmint ezt a hűvös és hiányos szöveget. Ám bárhogyan viselkedett is Ákos mester mint hivatalnok, „ideológusként" és történetíróként saját rétegének, az ősi, születési, nemzetségi arisztokráciának a tollnoka volt, sőt éppen azt a tudatszintet helyezte történeti kontextusba, amely az 1260-as évtizedben erősödött meg. Ugyanakkor a krónikás hosszú fejezetet szentelt II. Endre jeruzsálemi vállalkozásának, közölve, hogy visszatértekor „országát szerencsés állapotban (*in prospero statu*) találta". Mint ismeretes, II. Endre a valóságban tökéletes káoszban találta országát 1218 végén; a „prosperitást" akkoriban a király birtokpolitikájának gyümölcsét élvező nagybirtokos arisztokraták élték át, akikre aztán rossz napok virradtak, mihelyt az ifjú IV. Béla trónra lépett.

Midőn az arisztokrácia eme irodalmi képviselője után alig évtizeddel a születő köznemesség közvéleménye tört utat az irodalomba első ideológusának, Kézai Simon mesternek művével, a történeti kép még egy fokkal inkább félrebillent. Míg Ákos mestert a „prosperitáson" kívül még főként a

Szentföldről hazahozott relikviák foglalkoztatták, Simon mester már úgy vélte tudni, hogy a teljes fiaskóval végződő jeruzsálemi vállalkozásról II. Endre király „nagy dicsőséggel" (*cum summa gloria*) tért haza, maga az uralkodó, aki a valóságban a királyság tekintélyét elherdálta, „hatalmas és kiváló király" (*rex potens et illustris*) volt. „Utána pedig fia, Béla uralkodott, Esztergomban a minorita frátereknél temették el; az ő idejében jöttek be Magyarországra a tatárok..." – folytatódik ez esetben is különös kontraszttal a sovány szöveg: három mondat a tatárjárásról, kettő az 1246. évi osztrák háborúról. Nemcsak az arisztokrácia, a nemesség sem ápolta e jelek szerint valami kegyelettel IV. Béla emlékét, ami a nemesség kialakulásáról és színre lépéséről az előző fejezetben elmondottakkal éppen nincs ellentétben, sőt logikusan következik belőlük. Igaz, hogy a király élete vége felé a nemesség kapott egyfajta „charta jellegű" szabadságlevelet, de ezt – okkal – úgy könyvelhette el, mint amit kikényszerített az uralkodótól. S viszont éppen ez volt az a pont, ahol atyjának emléke a magasságokba emelkedett. Az 1222. évi Aranybulla a nemesi köztudatban hovatovább már-már ahhoz hasonló mitikus vonásokat öltött fel, mint a „szentkirály" alakja – annak arányában, ahogy elmosódtak kiadásának konkrét körülményei. Már csak a szöveg számított, a fundamentális okmány, elválaszthatatlanul II. Endre nevétől; az Aranybulla fénye viszont különös ragyogó glóriával övezte körül a nemesi utókor szemléletében kiadójának fejét, és verődött vissza hamis csillogással a szánalmas keresztes hadjárat emlékéről.

Egy más szociális miliő emlékezetéből közvetít valamit az úgynevezett Szepesszombati krónika, ez a 15. század derekán a szepességi szászság körében, valószínűleg Lőcsén keletkezett német nyelvű lokális művecske – egyedüli polgári krónikánk a középkorból. Szerkesztője már keveset tudott a régi századokról, idevágó feljegyzései javarészt a közkézen forgó 14. századi krónikaszerkesztményből (*dy ungerische cronica*) merítenek. Két emléktöredék azonban a helyi, szóbeli hagyományból való. Az egyik, hogy a szászokat a Szepességbe „egy bizonyos Béla nevezetű király hozta be". Ezt az emléket a szerző sajátos okoskodással II. (Vak) Bélára értelmezi: „ennek a Bélának kellett lennie – írja –, hiszen neki kellett sok egyéb vendégtelepest is (*geste*) az országba hoznia, ellenségei [a nagy földesurak, *lanthern*] miatt, hogy őket megfékezze". II. Béla (1131–1141) számottevő telepítőpolitikájáról azonban mit sem tudunk; az első telepesek megjelenését a Szepességben a helyi hagyomány egyébként is II. Géza (1141–1162) nevéhez fűzte. Ezzel szemben IV. Béla volt az, aki a tatárdúlás idején kegyetlenül elpusztított Szepességet

újra benépesítette, jóformán újratelepítette, s különben is „sok egyéb vendégtelepest is" az országba hozott – részben éppen a közvetlenül szomszédos sárosi, abaúji részekre. A két évszázad folyamán elbizonytalanodott „Béla nevezetű király" a helyi emlékezetben eredetileg IV. Béla lehett, amint hogy az író is már csakugyan az ő korához fűzi azt a másik nem irodalmi eredetű információját, hogy Lőcsét – a Szepesség fővárosát – a zipserek az ő uralkodása idején építették fel, „hogy ezután inkább védekezhessenek ellenségeikkel szemben". Bármennyire el is homályosította, sőt torzította az idő a szájhagyományt, e szociális és etnikai sziget a telepítés és városalapítás mozzanatát társította Béla király emlékéhez.

IV. Béla, az országreformer nem kapta meg kortársaitól és az utókortól a „Nagy" jelzőt, amit nagyatyja, e néven a harmadik, mint a korai Árpádok archaikus „méltóságának fényét" utolsóként felragyogtató uralkodó egy ideig – igaz, folytatás nélkül – elnyert (*Bela Magnus*, 1238). A történeti értékítéletet akkoriban kizárólagos jelleggel kimondó arisztokrácia és nemesség fanyalgása azonban érthető. IV. Béla nevéhez nem fűződtek sem látványos területi hódítások, sem hatásos rendi szabadságlevelek. Hogy az örökölt és a tatárdúlás idején alapjaiban megingott államkomplexumot éppen ő szervezte újjá, kevesebbet nyomott a latban, mint hogy gyakorlatilag ő adta fel a hűbérigények közül az irreális Halicsot és Ladomériát, új hódító törekvései pedig (Stíria, Észak-Bulgária) kudarcot vallottak vagy hamar elenyésztek. A rossz hadvezér emlékének a minősítésben nagyobb súlya volt, mint a tehetséges szervezőnek. Hogy a rendi erők fundamentumait valójában ő rakta le, kevésbé értékelték, mint hogy nem fűződtek nevéhez fundamentális „aranybullák". Abban, hogy IV. Béla kortársainak körében nem volt valami népszerű, nyilván szerepet játszottak pszichológiai motívumok is. „Hű báróinak" és közvetlen hivatalnokainak, klerikusainak egy része bizonyára őszintén tisztelte, ez azonban maroknyi csoport volt. Már az arisztokrácia többsége aligha tudta feledni az ifjú uralkodó kíméletlen és rideg elvszerűségét, a tatárjárás előtti személyes megalázásokat. A többség alighanem mindvégig rejtett bizalmatlansággal szemlélte a tatárjárás utáni pálfordulást, amihez aztán hozzájárult, hogy az ifjú István által felkavart politikai atmoszférában sokan legálisan tekinthettek az öreg királyra mint „ellenségre". A formálódó nemességnek meg jóformán személyes kontaktusa sem volt az uralkodóval; az udvar zárva maradt előttük. De ebben az udvarban nem is zajlott olyan kedélyes élet, mint az atya vagy nagyatya idején vagy akár a renitens fiú környezetében. Nem voltak itt napirenden lovagi tornák, lakomák. Komor, kissé régimódi

ünnepélyesség jegyében a tanácsülések valóban a munka, nagyobb távlatú reformelgondolások és napi országos gondok döntéseinek valóságos műhelyei voltak. Ráadásul ez a feudalizmus „modern" modelljén munkálkodó uralkodó negyedfél évszázadon át ahhoz hasonló ósdi konzervativizmussal járta az országot udvarával, mint régi elődei, „megszállva" időnként udvarházain és várain kívül híveinek jószágain is, akik e kitüntetést megfelelő ambivalens érzésekkel fogadták.

Ennek az ódivatú udvarnak a központjában pedig ott székelt egy uralkodó, aki sokkal bonyolultabb személyiség volt, semhogy egyértelmű lelkesedést válthatott volna ki feudális környezetéből. Nyilván nehezen volt követhető egy mentalitás, mely inkonzekvenciában volt konzekvens, olykor kíméletlen erélyében kegyes, viszont kompromisszumaival célratörő, nagy fordulataiban szilárd, de aktuális döntéseiben (főként a harcmezőn) hezitáló. Érthető, hogy emléke annak arányában szépült meg, ahogy az elkövetkező évtizedek kontrasztjában uralma egyre inkább a „tisztesség regnálása" és a „béke" korszaka gyanánt tűnt fel, éspedig művének haszonélvezői közül elsősorban a polgárság tudatában. Ámbár ami a „jogrendet" illeti, hamarosan mércévé és ideállá vált a Béla-kori állapot. Béla és István fiának neve már az 1290. nyár végi koronázási dekrétumba ideálnormaként foglaltatott bele: akkoriban már ők számítottak ama „boldog emlékezetű, dicső" királyoknak, akik „Magyarországot az igazság eszközével, szerencsés és sikeres eredménnyel kormányozták, s mindig üdvös tanácsokkal éltek". (1290, 6).

Ami a „népszerűséget" illeti, Béla király riválís fia sem a legszerencsésebb ómenek jegyében lépett a trónra 1270 májusában, mint láttuk, a politikai körökben mégis elnyomta az öreg király elhunytán érzett gyászt a reménykedő várakozás. Az elmúlt évtizedben személye körül kialakult „párt" természetesen lelkesen állt mögötte, hiszen bizonyos lehetett abban, hogy az „egész ország kormányzatának átvételében" személyesen részesedik. De a király korábbi, atyjáénál is bőkezűbb adománypolitikája és atyjáénál szorosabb kapcsolata a nemességgel a nyugati országrészben is reményeket kelthetett, annál is inkább, mert a remények beváltásának ígérete immár el is hangzott a koronázási esküben. Egyébként is, minden jel szerint „népszerűbb" személyiség volt, mint atyja, inkább igazodott a feudális értéknormákhoz. Hogy elsőrangú hadvezér, számos alkalommal bebizonyította. Emellett valószínűleg sokkal könnyedebb és oldottabb természetű is volt, mint súlyosabb és szigorúbb alkatú atyja. Udvarában a lovagi formák, külsőségek már a stájer idők óta több szerepet játszottak, mint atyjáéban. Sőt nem csupán csak

a külsőségek. Okleveleinek fráziskészlete határozottan arra utal, hogy az európai lovagi ízlés és ethosz bizonyos elemei itt valóban kezdtek már kihajtani. A személyes „dicsőség” (*gloria*), az individuális tettek által való „kiemelkedés” (*claruere*), éspedig személyes virtus, lovagi vitézkedés által: ezek a motívumok V. István oklevélnarrációiban szemmel láthatóan nagyobb súlyt nyernek, központibb helyre kerülnek, mint korábban. Sőt halványan megjelenik már a lovagi értékrend egy jellegzetes eleme, magyar földön újdonságként: az udvari szellem (a francia *courtoisie*) követelményei is. Különös érdemként könyveltetik el immár, például Rátót Loránd bán dicséretében (1270), hogy „társalgásban kellemes (édes)”, képes magát megszerettetni (*conversatione dulcis, omnibus est amandus*). Egy Ottokártól átálló cseh lovag azért „ékítette” az udvart, mert egyéb erényei mellett „dicséretes társalkodásával (*conversatio laudabilis*) udvari embereinkhez testben és lélekben (*corpore et animo*) idomult...” (1271). Ez a lovagi szellemű uralkodó nemcsak jól ülte meg a lovat, nyeregbe termett, hanem szervezőkészségben sem mutatkozott ügyetlennek. Még részuralkodóként is olykor tanújelét adta, hogy több mint „pártkirály”, külpolitikai tekintetben is ügyesen kezdte alakítani diplomáciáját, atyjának telepítő, vendégtelepeseket gyámolító, sőt városalapító politikáját már kezdettől magáévá tette. Balszerencséje mindenekelőtt abban állt, hogy túlzottan sokáig kellett várnia a koronára. Az akkori fogalmak szerint már nem is oly ifjú, 31 éves iménti „ifjabb királynak” mindenesetre 1270 májusában fel volt adva a feladvány: mit tud kezdeni atyja hagyatékával.

25. KÍSÉRLET AZ EGYENSÚLY HELYREBILLENTÉSÉRE: V. ISTVÁN KORMÁNYZATA

„Miután átvettük egész Magyarország kormányzatát” – V. István okleveleinek ez a gyakori stiláris fordulata több merő legitimáló célzatú szólamnál; mintegy deklarálja, hogy az uralkodó a korona és a teljes országterület birtokában immár szabadulni kíván ama béklyókból és kényszerhelyzetekből, melyekbe őt a részuralom szorította.

Ennek jegyében nevezett ki az új uralkodó mindjárt a koronázás után biztosokat a „királyi jogok reformjának” érdekében (*propter iurium regalium reformationem*), sőt alkalmanként személyesen hirdetett ki egy-egy vidék számára gyűlést, a Dunántúlra vonultában például – itineráriumából követ-

keztetve 1270 telének elején – Vasvárra. Az akkoriban már hónapok óta folyó akcióban figyelemre méltó, hogy célkitűzését tekintve szakított az 1267. évi dekrétum alapelvével, a nemesi érdekek egyoldalú érvényesítésével, sőt a koronázási esküvel is ellentétben egyedül és kizárólag a várjavak visszavétele tétetett a biztosok (*super iuribus castri revocandis... iudices seu inquisitores veritatis*) feladatává. A várjavak „reformációjának" napirendre tűzése ugyanabba az irányba mutat, mint Béla király városprivilégiumainak következetes megerősítése valamennyi vidéken, ahol az új uralkodó e hónapokban megfordult. V. István immár „az egész ország kormányzatának" birtokában látnivalóan programként tűzte ki az előző évtizedben labilissá vált egyensúly visszabillentését a királyi hatalom javára.

A program kibontakoztatását természetesen fékezte, hogy az országmegosztás körülményeiből átöröklött nehézkedési erők egyelőre többet nyomtak a latba, mint a szándék. A kormányzat kulcspozícióinak természetes várományosai az iménti legelőkelőbb párthívek voltak, akiknek a koronás uralkodó le volt kötelezve. Másfelől az iménti ifjabb király és II. Ottokár régi feszültségéből öröklődtek át azok a gyúanyagok, amelyek az átpártolásokkal súlyosbítva előbb-utóbb óhatatlanul újabb robbanáshoz vezettek a magyar és a cseh királyság egy évtizede már konszolidálódni látszó viszonyában. Az előbbi körülmény valamilyen mértékben eleve megkötötte az uralkodó kezét, az utóbbi viszont egy időre szükségképpen elvonta figyelmét magáról az épphogy csak formálódó programról.

A koronázás után IV. Béla kormányzati gárdájának maradéka is csaknem teljesen eltűnt a politikai életből; azok is, akik nem menekültek át a prágai udvarba. Számottevő kivételnek szinte csak az új nádor, Majs fia Majs számított. Béla király e régi udvari főtisztviselője (1260 után ifjú Béla herceg tárnokmestere) mellett is nyilván az szólt, hogy nem exponálta magát az előző évtized konfliktusaiban, ugyanakkor a királyi ház rokonaként és egy tatárjárás előtti neves nádor fiaként a folytonosság képzetét sugallta az arisztokrácia közvéleményének. Egyébként a kulcspozíciókat az iménti keleti országfél notabilitásai nyerték el: a Gutkeled fivérek, a csákvári Csák fivérek és a Monoszló fivérek. Ilyenformán a királyi tanács világi felét, az országbárók testületét tulajdonképpen három család sarjai majorizálták. Az országtanács egyházi felében hasonló volt a helyzet. Az esztergomi érsek, Türje Fülöp az új nádorhoz hasonlóan, mint Béla régi híve, a folytonosságot volt hivatva dokumentálni, de már a kalocsai érsek, ifjabb Báncsa István a keleti országfél kancellárja volt korábban, a váradi és az erdélyi püspök, Ladomér és Péter

(mindketten a most befolyáshoz jutott Monoszló-atyafiság tagjai) ugyanott egymást követték az alkancellárságban; a pécsi püspök, Záh Jób egyike volt az ifjabb király legrégebbi személyes híveinek, a váci, egri, csanádi püspököt is majd évtizedes szálak fűzték a keleti országfél volt uralkodójához. Nem volt ez még „pártkormányzat" az 1272 utáni idők szellemében. Más posszibilis érdekcsoportosulás egyelőre nem szerveződött az országban; a posszibilis ellenzék egyszerűen kifutott az országból. Annyiban mégis „párt"-jellege volt már a kormányzatnak, hogy a szereposztást domináns módon a megelőző pártállás határozta meg.

Az őrségváltás bekövetkezett az egész területi igazgatásban. Az egykori párthívek, harcostársak szerényebb, most emelkedő csoportja megyésispánságot nyert el, mint Rosd Mihály (Nyitra) és testvére Demeter (Szatmár, Kraszna), Miskolc Panyit (Zala), Básztély Rénold (Szabolcs) és mások. A legfontosabb ispánságok azonban már országbárói méltóságokkal kapcsolódtak egybe, érdekes területi elosztásban. Pozsony és Vas megye a két Monoszlónak, Sopron a nádornak, Moson Jób pécsi püspöknek jutott, sőt már a Gutkeledek és a Csákok esetében egész tömbök rajzolódtak ki. Szlavónia kormányzatát Joachim bán tartotta kézben, ugyanakkor a legfontosabb szlavóniai megye, Zágráb ispánsága atyafiának, Hodosnak jutott, a szomszédos Somogy és Bács-Szerém ispáni tisztét két fivére, Miklós országbíró és Pál nyerte el. E délnyugati részeken tehát már egyetlen család territoriális hatalmának körvonalai vázolódtak fel. A Csák nemzetség tagjai két területen jutottak domináns helyzethez: Csákvári Máté befolyása Erdély kormányzatán kívül a szolnoki ispánság révén a Tiszántúlra is kiterjedt, a Dunántúl szívében viszont dobóci Mihály és ugodi Csák került centrális pozícióhoz, a veszprémi és a bakonyi (immár „örökös") ispánsághoz; Bás mester Szolgagyőr (Galgóc) igazgatását kapta. Nem egyszerűen csak felosztatott a területi igazgatás az 1260-as évek párthívei között, hanem itt-ott már magánhatalmi gócok is formálódtak.

Külpolitikai téren egyedül az késleltette ideig-óráig az összeütközést a Cseh Királysággal, hogy egyik fél sem volt még felkészülve. Istvánnak szövetségesek után kellett néznie, ezért kelt útra, hogy Krakkóban, Szent Szaniszló sírjánál tett zarándoklat ürügyén szövetséget kössön Boleszláv herceggel (1270. augusztus 27.), amint hogy időközben atyja szövetségi rendszeréből sikerült megnyernie már Béla macsói herceget is. II. Ottokár figyelmét viszont egyelőre az kötötte le, hogy Ulrik karintiai herceg halálával (1269. október 27.) igényt formált Karintia és Krajna birtokára. Miközben mindkét

oldalról ezek az akciók folytak, a felek igyekeztek tárgyalásokkal és fegyverszünetekkel elodázni a konfliktust. A két uralkodó személyesen találkozott Pozsony és Pottenburg között egy Duna-szigeten (1270. október 16. után), és kétévi fegyvernyugvásban állapodott meg. Az egyenlőtlen erőviszonyokra jellemző, hogy István kénytelen volt engedni minden aktuális ponton; az Ottokárhoz átállt magyar főurak ügyében sem történt semmi. Sőt ez idő tájt, novemberben történt, hogy a lázadó Hahót Arnold fia Miklós német zsoldosok segítségével kaszabolta le Pölöske várából kicsapva az ellene küldött zalai ispánt.

Alighanem ez az incidens adott ürügyet Istvánnak, hogy amit diplomáciai eszközökkel nem sikerült elérnie, fegyverrel kísérelje meg. Az imént megkötött fegyverszünet, a „gyalázatos hitszegés" Rómáig elhatoló vádja Ottokár részéről nem zavarta. 1270 decemberében ütött be Ausztriába, felidézve az 1250-es évtized hadjáratainak emlékét. Újra kun hadak nyargalásztak a Semmeringtől Bécs környékéig. Évtizedes szünet után újból fellángolt a cseh–osztrák és a magyar állam háborúja, ámbár kezdetben még inkább kölcsönös határszéli csetepaték formájában. Az alkalmi háborúzás azonban hamarosan ahhoz hasonló általános konfrontációhoz vezetett, mint 1260 nyarán a Morvamezőn, de lényeges különbségekkel. Ottokár most már – hatalmában, hadereјében gyarapodva – súlyos offenzívát indított. A tatároktól eltekintve régen nyomult be ellenfél ilyen mélyen magyar területre. II. Ottokár mögött a cseh, morva, osztrák, stájer lovagságon és Karintia új erőin kívül ott állt egy sor territoriális fejedelem segélyhada, Thüringia, Meissen, Brandenburg, több sziléziai hercegség csapatai, zömében nehézlovasság. A magyar hadfelkelésben megjelent ugyan mindenki, aki számított, valamennyi országbáró familiárisaikkal és a megyei csapatokkal, Béla macsói herceg is, nemkülönben a nemesi, valamint kun, székely, román kontingensek, de a seregzöm a könnyűlovasság volt.

Ottokár hada 1271 húsvétját (április 5.) követő héten kelt át a Morva folyón, s lehengerelte a gyenge ellenállást. Elfoglalta egyebek között Pozsonyt, Szentgyörgy, Bazin, Vöröskő várát, Nagyszombat városát és Nyitrát. Három hét leforgása alatt a cseh–német haderő birtokba kerítette a Dunától északra eső területet az országhatártól a Garamig, majd átkelt a Dunán, és összecsapott a késlekedve gyülekező és felvonuló magyar főhaddal. Az első ütközet, valahol Óvár és a Duna között (1271. május 9.), a magyarok vereségével végződött, amit követett a második (még május 15. előtt) Mosonnál. Ottokár csapatai ezután lehatoltak a Fertő mentén Sopron megyébe, V. István pedig a Rábca mögé vonta vissza seregét.

S ekkor kezdődött a magyar hadvezetés részéről egy afféle taktikázás, amiben nehéz fel nem ismerni a magyarok régi, keleties hadviselésének jellegzetes vonásait. Maga a terep is, a Fertő és a Rábca közti mocsaras vidék azonos azzal, ahol annak idején, a 11. században nemegyszer sikerült császári támadásokat meghiúsítani. Alighanem a cselvetést szolgálta már az is, hogy V. István békealkudozásokba kezdett. Gyengeséget, megadási hajlamot mutatni hozzátartozott ahhoz a fortélyhoz, ami aztán a régi, bevált keleties recept szerint következett soron. Egy magyar csapatrész megjelent Ottokár Moson melletti táboránál (május 21.), ütközetet kezdeményezett, mozgásba hozta az ellenség főerőit, majd menekülésbe fogott a Rábca felé. A mocsaras terepen nehezen mozgó lovagok beleestek a kelepcébe. Egyszer csak minden oldalról nyílzápor fogadta őket, könnyűíjászok gyors lovakon törtek elő, és zilálták szét a páncélosok tömbjeit. A hadi helyzet megfordult, a megbolydult nehézlovasság menekülésbe fogott, V. István támadásba átlendülő főereje Mosonig verte vissza az offenzívát. Másnap, május 22-én Ottokár visszavonta demoralizált és kifáradt seregét, Pozsonyban feloszlatta hadát, maga sürgősen Bécsbe tért vissza. A magyar és kun könnyűlovasság bosszuló portyákkal pásztázta végig az alsó-ausztriai és morva részeket. V. István hadvezéri képessége ismét – utoljára – beigazolódott, Ottokár pedig nyomós figyelmeztetést kapott, hogy keleti szomszédját respektálnia kell. Mindazonáltal az eredmény a háború előtti status quo kétoldalú elismerése lett azzal a pozsonyi békében (1271. július 2.) kimondott kompromisszummal, hogy István lemondott a Prágába vitt királyi kincsekről, Ottokár viszont kinyilvánította, hogy Kőszegi Henriket és menekült társait nem támogatja Magyarország elleni akcióikban, sőt ilyen vállalkozás esetén felségterületére eső birtokaikat elkobozza.

A győzelem konszolidálta az új uralkodó hatalmi helyzetét a belső viszonyok terén is. Ennek egyik jeleként a disszidensek közül Geregye Miklós a békekötés után hazatért. A király természetesen kegyébe fogadta a behódolót. A továbbra is renitens Kőszegi Henrik négy várát viszont a vasi ispán, Monoszló Gergely által vezetett sereg vette be. A „hűtlen" lázadók e hangadójának javait lefoglalták, familiárisait kiűzték az országból. Minthogy Hahót Miklóssal már az előző év végén sikerült leszámolni, a főúri ellenzéken úrrá lett a királyi hatalom; a nyugat-magyarországi ingatag zóna pacifikáltatott. E konszolidáció jegyében 1271 őszén az uralkodó most már határozott energiával látott hozzá a koronázása után kitűzött program megvalósításához, a királyi hatalom pozíciójának „reformációjához". Ez legszembetűnőbb

módon a várospolitika terén nyilvánult meg. Az északkeleti országrészre vonultában V. István valamennyi útjába eső város IV. Bélától kapott kiváltságlevelét megerősítette, kiadta a szepesi szászok átfogó privilégiumát, sőt egy ponton tovább is ment: Szatmárt városi rangra emelte. Valószínűleg visszatértekor (1271. október 10-én már Komáromnál, a Zsitva mellett tartózkodott) került sor legnevezetesebb intézkedésére, Győr városprivilégiumának kiadására. A *hospes*joggal rendelkező „falu" lakosságát betelepítette az ispáni várba, s a különböző kondíciójú (várnépi, tárnok és egyéb szolgáltató) népességet a „fehérváriak szabadságával" felruházva létrehozta az autonóm és erődített polgárváros alapját Győrött. A rendelkezés az atyja által kezdeményezett, de az 1250-es évek derekán felhagyott modell kiterjesztése volt. Elvi jelentőségű lépés volt ez, ismerve azt a gátló tényezőt, mely az ispáni központok várossá fejlődését a feudális államigazgatás szerkezetéből következően akadályozta, s magát IV. Bélát is meghátrálásra késztette. V. István viszont folytatta a sort. Valószínűleg ez idő tájt nyert Kolozsvár is városprivilégiumot; csak az 1271 után beköszöntő zavaros állapotokban vesztette azt el, hogy majd Károly Róbert újítsa meg V. István intézkedését. Tekintetbe véve a rövid időt, mely V. Istvánnak megadatott, nemkülönben még ifjabb király korában kiadott kiváltságleveleit (Újhely, Nagyszöllős), nem kétséges, hogy a magyar városszerkezet kiteljesítésén fáradozó uralkodóval van dolgunk – másodiknak a sorban. Atyja nyomdokaiba készült lépni a kiváltságolt vendégtelepes községek fejlesztésében is. A meglévőket sorra-rendre megerősítette szabadságaikban, és újabbakat hozott létre; tőle származik Aranyosmeggyes (Szatmár) és Felszász (Ugocsa) privilégiuma, mindkettő 1271-ből.

Ami a nemességet és a birtokügyeket illeti, két ismert mozzanat mutatja a király politikájának irányát. A háború befejezte után – valószínűleg 1271 szeptemberében – a király a Heves megyei Hajóhalmon a Dunától keletre eső megyék (Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Zaránd, Külső-Szolnok), egész országrész nemessége számára gyűlést tartott, melynek programszerű célja mindenben a IV. Béla-koriakkal hangzik egybe: „országunk állapotának reformációja" és „kinek-kinek az igazság kiszolgáltatása" – a „jogrend" megtartása jegyében. A nemesség által ismételten követelt fehérvári törvénynapok helyébe iktatott regionális igazságszolgáltatási gyűlés zajlott itt le, olyan területen, ahol több megye nemessége közös gyűlésezésének már megvoltak a hagyományai. A birtokügyek terén pedig a maradék udvari birtokszervezet módszeres reorganizációját tűzte napirendre a király. Megbízottja országos jogkörrel az atyjától örökölt klerikus és volt

római követ, Sixtus mester volt, aki 1272 első felében a Dunántúl megyéit járta, rögzítette és szabályozta az udvarnokok földhasználatát, jogviszonyait és rendezte a királyi birtokok vitás ügyeit.

Az iménti trónriválís és „párturalkodó”, aki korábban a személyes hívek gyűjtésében és a harcmezőn aratott bravúros győzelmekben tűnt ki, élete utolsó évében – mindössze 33 éves volt – országát rendbehozni törekvő, várospártoló, kormányzati egyensúlyt kereső, országos munkálatok beindítását tervező királynak mutatkozik. Annál váratlanabb az épphogy csak megkezdett tervek derékba törése, a fiatal uralkodó lelki összeroppanása és hirtelen halála. Mintha csak az évtizedes feszültség, az atyjával való rivalizálás kikezdte volna V. István életenergiáit: az első csalódásra, mely „reformációs” tervei között érte, összeomlott.

V. István rövidre szabott uralmának – s vele együtt egy egész politikai korszaknak – egy példátlan botrány vetett véget, amely egyben szimbolikusan egy új politikai korszak nyitányának is tekinthető. 1272 késő tavaszán V. István egész udvarával a Tengermellékre készült vonulni, hogy végre személyesen találkozzék távoli szövetségesével és nászával, Anjou Károllyal. Kíséretében ott volt immár tízévessé cseperedett kis László fia is, Anjou Izabella várományosa. A Dalmáciába vezető hadi út hagyományos pihenőhelyén, Bihácson június 24. táján váratlan esemény bolygatta fel az utazó udvar hangulatát. A trónörökös, a gyermek László „egész Szlavónia” bánjával, Gutkeled Joachimmal együtt eltűnt a táborból. Mint hamarosan kiderült, a bán egyszerűen elrabolta a gyermeket, és Kapronca (Koprivnica) várába vitte magával. A példátlan királyfiszöktetés motívuma a későbbi fejlemények ismeretében vált világossá. A nagy hatalmú bán elérkezettnek látta az időt, hogy a királyi sarjat fizikai és politikai értelemben egyaránt a markába vegye, országos főméltóságból – a királyi hatalom tisztviselőjéből – országos politikát diktáló hatalmassággá emelkedve viselkedjen. Ehhez két feltétel kellett: egy erkölcsi és egy hatalmi. A Gutkeled nemzetség e nagy vagyonú és nagyralátó sarját voltaképpen a körülmények tanították meg, hogyan lehet a dinasztia tagjainak konfliktusából, a „hűség” cserélgetéséből hasznot húzni, magasabbra emelkedni; miért ne fogalmazódhatott volna meg benne az ötlet, hogy a konfliktust önhatalmúlag elő is lehet idézni? Ami annál kézenfekvőbb, mert bizonyos jelek szerint nem kizárt, hogy a hercegrablás a királyné, Kun Erzsébet tudtával történt. A hatalmi feltétel viszont abban állt, hogy – mint láttuk – a merénylet egész tágabb környéke Joachim bán és rokonai, familiárisai territoriális hatáskörébe tartozott. Valóságos „tartomány” volt már ez. Így

érthető, hogy hiába küldött az esetbe belebetegedett király ostromló sereget a vár ellen, ahol a királyfi fogoly volt, az uralkodó emberei nem jutottak eredményre. Közel s távolban a bán magánhatalmi szférája érvényesült. Mindehhez járult, hogy Gutkeled Joachim az előző években nyerte el feleségül IV. Béla házassági politikájának gyümölcsét, Babenberg Margit és Román halicsi herceg leányát, miáltal egycsapásra három uralkodóház – köztük az Árpád-dinasztia – atyafiságához számíthatta magát: olyan személyiségnek, aki joggal diktál a politika felső szférájában.

A megrendült és a botrányba belerokkant V. István nem folytatta tervezett útját; visszatért Magyarországra, a margitszigeti udvarházban, majd Csepel-szigeten feküdt betegen, s 1272. augusztus 6-án meghalt. Halálát a közeli kortársak korszakosnak tekintették, olyan időpontnak *(post mortem domini regis Stephani)*, amely után „robbantak ki országunkban a zavarok" – ahogy egy 1285-ből származó oklevélben áll. Mint már említettük, 1290 táján IV. Béla és V. István uralkodását a közeli utókor egyazon korszakként tartotta nyilván: amikor Magyarországot még „az igazság eszközével és sikeres eredménnyel kormányozták". Az igazi határvonal a magyar állam történetében csakugyan nem IV. Béla halálakor, 1270-ben húzható meg, e cezúra bizonyos értelemben már 1260–62 táján felvázolódott, majd 1272-ben vált élessé.

Harmadik rész

A SZERKEZETI ÁTALAKULÁS ALAPJAI

V.
A FALU
(1250–1330)

26. NÉPESEDÉSI TREND ÉS A BETELEPÜLÉSEK

Egy francia dominikánus *Descriptio Europae Orientalis* című leírásában (1308) úgy jellemezte Magyarországot, hogy sok város, vár és erődítmény, „számtalan falu" van e királyságban, ám „mindezzel együtt ez az ország üresnek tűnik fel nagysága miatt". Arra utalna ez az egybehangzás a magyar kancellária gyakori kitételével („üres ország"), hogy Magyarország még a harmadik emberöltőre sem heverte volna ki a tatárdúlás népességveszteségét? Vagy pedig egyszerűen csak a viszonylagosságról van szó? Egy terület, ahol a 10 fő/km² értéket meghaladó népsűrűség még mindig magasnak számított, érthetően viszonylag „üresnek" tűnhetett fel a nyugati szemlélő számára, aki három–ötszörös értékeket tükröző látványhoz szokott.

A források szórt információi mintha még csak növelnék az ellentmondást. Tény, hogy az oklevelekben még a 13. század vége felé is feltűnően gyakoriak az „üres", elnéptelenedett földek. Másfelől ugyanezek a források és a belőlük nyerhető településtörténeti következtetések új területek benépesítéséről, régiek feltöltéséről és szerkezeti átalakításáról vallanak; a 13. század második fele általában igen számottevő népesedési aktivitás és mobilitás keretének mutatkozik.

Az egyedüli támpont, mely a népesedés arányaira nézve globális számszerűséggel statisztikai egybevetés alapjául kínálkozik, megtévesztő számokat nyújt. Magyarország két érsekének és tíz püspökének összesített és közös pénzalapra (régi márkára) hozott jövedelmei 1300 táján 25 százalékkal alacsonyabb összeget tettek ki, mint 1185 körül: 23 200 márka helyett csak 17 475 márkát. A főpapi jövedelmek annyiban demográfiai mutatószámok, amennyiben lényeges alkotóelemük, a tizedjövedelem az ország agrártermelésének volumenét, közvetve tehát az országos népesség meghatározó tömegét tükrözi. Kérdés persze, hogy mennyiben. A főpapi jövedelmeknek ugyanis csak a tizedbevételekből származó hányada tekinthető „demográfiai mutatónak". Kulcskérdés tehát, hogyan alakult a két időpontban e jövedelmek belső struktúrája, melynek még két lényeges meghatározó eleme volt: a királyi jövedelmek tizede és a saját birtokok, birtokjogok földesúri hozama. A korai feudális államszerkezet viszonylagos épségéből következett, hogy 1185 táján még a főpapság jövedelmeinek 46 százaléka az államjövedelmekből eredt; a többi valószínűleg nagyjából 1/4:3/4 arányban oszlott meg a domaniális bevételek és a tizedek közt. Az archaikus államszerkezet felbomlása ezt a jövedelemstruktúrát alapvető módon átrendezte a 13. század folyamán. Ami a pénzváltás tizedét illeti, az érsek elvileg is csak a bérleti díj tizedét kapta kézhez, a század végi anarchikus viszonyok közepette pedig a gyakorlatban annak is csak egy részét. Még erőteljesebben apasztotta le a püspökök részesedését a királyi jövedelmekből a vámok tömeges eladományozása éppen az 1185 utáni évtizedekben, eladdig, hogy a 13. század második felére nem maradt számottevő vámhely királyi kézen. A püspököket illető tized a régi összegnek aligha tehette ki akár 10 százalékát is, ami pedig a sóbevételeket illeti, a régi jövedelem felénél többel aligha számolhatunk. Együttesen tehát a királyi jövedelmekből való részesedés egy évszázad folyamán az egykori szint mintegy ötödére esett vissza – átalakítva az egész főpapi jövedelemstruktúrát. Ugyanakkor a püspöki birtokállomány e században nem nőtt; még ha az agrártermelés növekvő hozamai és a telepítések révén e rovaton reális is legalább 25 százalékos növekedéssel számolni, a jövedelemstruktúra átalakulását a következő hipotetikus táblázat mutatja:

	Évi jövedelem régi márkában		Index
	1185	*1300*	*(1185=100)*
Királyi jövedelmek tizede	10 600	2 100	20
Birtokjövedelmek	3 200	4 000	125
Tizedjövedelmek	9 400	11 375	120
Összesen	23 200	17 475	75

A jövedelemszint egészének csökkenésén belül tehát az országos agrártermelés volumenére, következésképpen a népesség nagyságára utaló tizedjövedelmek a 12. század végi szinthez képest legalábbis 20 százalékkal növekedtek. E szám azonban még mindig nem releváns mutató, mert a 13. század fejleményei nemcsak a jövedelmek belső szerkezetét alakították át, hanem egyfajta ollót is nyitottak a püspöki tizedjövedelmek és a tényleges agrártermelés között.

Mindenekelőtt tekintetbe veendő, hogy a székeskáptalanok vagyoni elkülönülése, birtokállományuk ugrásszerű növekedése és az egyházmegye jövedelmeiből való fokozott részesedése éppen a III. Béla-kori jövedelemkimutatás után, 1200 körül bontakozott ki. A váradi egyházmegyében például, úgy látszik, nagyjából a harmadolás elve érvényesült. Már önmagában ez a körülmény is nem jelentéktelen népességet „vont ki" az 1300 körül ismert püspöki tizedjövedelmek alól. Második helyen említendők a püspöki joghatóság alól mentes, „exempt" egyházak. Már a korai alapítású kiváltságos monostorok birtokain bekövetkezett népességnövekedés sem mutatkozik a püspöki jövedelmekben, s egészében hiányzik abból az 1185 után alapított királyi és nemzetségi monostorok sora. E püspöki tizedhatáskör alá nem tartozó jövedelem neve „szabad tized" *(decima libera)* volt. Ez illette meg az összes királyi alapítású egyházak, kápolnák plébánosait és rektorait is; ide nyúlik vissza, hogy az erdélyi szászság (1224), majd a szepességi szász telepesek tizedei is függetlenedtek a megyéspüspököktől, de idetartoznak mindazok a városok (az 1242 után alapítottak csaknem fele), melyeknek egyháza *parochia exempta* volt. Más szóval, a szabad telepes vidékek és a városiasodás jelentékeny hányada megint csak nem tükröződik a püspöki tizedjövedelmekben. Mindehhez járult, hogy ha valamely egyházi testület irtás vagy telepítés révén népesítette be saját birtokát, régi hagyomány folytán a tizedek őt illették *(decimae novalium)*. Végül nem hagyható figyelmen kívül, hogy a

13. században betelepülő görögkeleti (szkizmatikus) népesség, főként románok, egyházi tizedet nem fizettek.

E tényezők együttesét lehetetlen számszerűen megfogni, nagyon valószínű azonban, hogy az „olló" a püspököket illető tizedek és a tényleges tizedjövedelmek mennyisége között legalább további 20–25 százalékos növekedést takar. Végeredményben tehát a főpapi jövedelmek alakulása kifejezetten mintegy 40–50 százalékos növekedést feltételez az 1300 körüli időszakra. Hogy e feltételezés mennyiben áll összhangban településtörténeti körülményekkel és általános demográfiai trendekkel, arra még visszatérünk.

Ami a növekedés tényezőit illeti, kézenfekvő, ha mindenekelőtt a külföldi telepesekre gondolunk, hiszen megismerkedtünk IV. Béla király 1242 után meghirdetett programjával, mely „a világ minden részéből" *(de omnibus mundi partibus)* számolt új telepesek tömegeivel „az elpusztított és lakosaiktól elhagyott földek benépesítésére".

A 13. század második felében telepesek valóban minden égtáj felől áramlottak a magyar királyságba. Ha a valóságban az új telepesek többsége a „világ minden része" helyett a közvetlenül szomszédos országokból rekrutálódott is, a királyi hatalom szerepe pedig 1270 után a telepítéspolitika terén észrevehetően hanyatlott, az eredményt mindez alig befolyásolta. A szomszédságnak számottevő népességtartalékai voltak, a telepesszükséglet diktálta kedvező jogi–társadalmi feltételek nagy vonzerőt gyakoroltak, a megerősödő nagybirtok pedig törés nélkül átvette a főszerepet a telepítések terén a század utolsó harmadában. A betelepedések új hulláma több tekintetben új vonásokat mutat fel, az ország etnikai képének átalakításában pedig az előzőnél maradandóbb változások nyitánya.

Az új vonások egyike, hogy a nyugati „vendégtelepes" a 13. század dereka után szinte kizárólag a német föld jövevényével azonos. Európa nyugatibb részeiből ahhoz fogható telepes rajok, mint az előző korszakban *(Latinus*ok*)*, nem indultak útnak többé Kelet-Európa felé. E német bevándorlás része, egyik ága volt a „Drang nach Osten" hullámának, nélkülözte azonban azt a koncentrált intenzitást, mely e mozgást északabbra, a cseh és lengyel korona országaiban jellemezte. Nagyobb és zártabb népcsoportok, mint az évszázada betelepült erdélyi szászság, a szepesi szászok kivételével nem jelentek meg a tatárjárás után. E szepességi német elem viszont annyiban korszakunk produktumának tekinthető, hogy a tatárdúlás hatalmas veszteségei után telepes csoportok évtizedeken át áramló újabb rajai tágították ki a régi kereteket, és egyidejűleg közvetítőivé váltak az ország egész északkeleti részébe

irányuló új német betelepedésnek. A Szepesség e funkciója déli irányban Gömör és Abaúj, keletre Sáros felé, végeredményben valószínűleg egészen Beregig, Ugocsáig és Szatmárig sugárzott ki. Eredetében heterogén tömegről van itt szó, maga Szászország csupán egyike volt a területi forrásoknak. Nyelvi és történeti nyomok különféle délnémet vidékekre is (Bajorország, Tirol, Stíria stb.) utalnak, emellett a Német Érchegység vidéke, főként pedig Szilézia adott nagyszámú új telepest. Maga a szepességi szászság, mint a maga helyén láttuk, már 1270 körül elég megbízhatóan 24–25 ezer főre becsülhető, többségében új telepes tömeg; a 14. század elején több mint 30 ezer fővel számolhatunk. Újabb jövevényekkel és a belső népszaporulattal együtt, ideszámítva továbbá a jelzett települési hatósugarat is, a 14. század elején az egész északkeleti országrészben legalább még ennyi német telepest feltételezhetünk.

A nyugati határszélen a 12. század végén meginduló német betelepedést az e tájon birtokos német eredetű nagybirtokos családok és alsó-ausztriai gyökerű egyházi intézmények folytatták tovább. Sopron megyében a Héder, Gutkeled, Hahót, Ják nemzetség sarjai, a Fraknói család, valamint a Heiligenkreuzból kiágazó borsmonostori ciszterci apátság, a Sankt Pöltenből kiágazó moróci ágostonos prépostság játszott e téren vezető szerepet. A betelepedést a század végén meggyorsította, hogy Nyugat-Magyarország többször került osztrák függés alá, a tartományúri hatalmat kiépítő Kőszegieknek pedig osztrák területen is voltak birtokaik, új telepeseiket szinte kizárólag onnan hozatták. A század utolsó harmadának városprivilégiumai (Sopron, Vasvár, Pozsony) sajátos lendületet adtak az évszázados áramlásnak. Az északi megyékben viszont a soltészintézmény megjelenése az 1270-es években, majd elterjedése 1300 körül jelzi a német betelepedés irányait. A kezdetben főként szepességi földesurak által Lengyelországból kölcsönzött telepítési szerződések gyakorlata egyrészt Gömör, Sáros és Zemplén felé tört utat, másrészt – már inkább morva és sziléziai példák nyomán – a Vág, Nyitra és Garam völgyében Trencsén, Turóc, Bars, Zólyom megyék irányában. E részeken is egy tartományúr, Csák Máté lett a betelepítés legfőbb szorgalmazója a 14. század elején; az ő nevéhez fűződik egyebek közt Észak-Trencsén, Zsolna és környéke kezdődő betelepítése. Az erdélyi és szepességi szászságon kívül zártabb etnikai tömbbé csak a nyugat-magyarországi német települési vidék kovácsolódott össze, az is csak a 14–15. századi hozzávándorlások révén. Egyébként a német települések inkább kisebb-nagyobb szigetszerű foltokban színezték az ország etnikai térképét, a belső tájak felé

haladva egyre ritkulva, másutt viszont, kivált a bányavidékeken (Bars–Zólyom, Gömör–Szepes) és némely városkörzetekben már 1300 táján viszonylag sűrűbb, „tömbszerű" alakzatokat alkotva. A Duna vonala mentén jelennek meg a századforduló táján vagy után új német csoportok, jellegzetes kétmagvú településekben, külön „német falut" (vagy várost) alkotva a régi település mellett (Vác, Visegrád, Nagymaros, az Esztergom megyei Szőgyén stb.). Alig érintette az új hullám az ország belsejének jelentősebb városias centrumait (Várad, Szeged, Pécs). Mindazonáltal e szórt jellegű, de sok tájegységet érintő, társadalmi minőségében is többrétegű német betelepedés korszakunkban együttvéve több tízezernyi lakossal gazdagította az ország népességét.

Jelentőségében e nyugati áramlással vetekszik, méreteiben és etnikai kihatásaiban pedig ezt felül is múlta az északi és délkeleti irányból bekövetkezett betelepedés: a szlovákság településtörténetének kitágulása és a románok előrenyomulása Dél-Erdélyen túl immár a határos megyék felé is. Sajátos és egyedi színt jelentett ebben az áramlásban a havasalföldi, Al-Duna-vidéki részekről visszahívott kunok betelepedése az ország leginkább kiürült középső vidékeire már 1246 előtt, ami – mint láttuk – mintegy 40 ezer főnyi, egyelőre különös nomád jellegű „telepest" jelentett IV. Béla népesedéspolitikája számára.

Az új települési hullám jellegét jól érzékelteti, hogy míg a tatárjárás előtt a *Tóti* helynevek száma a fele sem volt a *Németi* faluneveknek (az összes ilyen típusú neveknek mindössze 12,8 százaléka), a 13. század után az arány megfordult: Németfalu az e csoportba tartozó helyneveknek már csak 13,9, Tótfalu viszont 49,2 százaléka. (A tót név persze egyaránt vonatkozott az északi erdős-hegyes országrész szlávjaira és a déli, Dráván túliakra.) A szlovák betelepedés kérdéséről szó esett már a királyi „erdőuradalmak" régiójának IV. Béla-féle újjászervezése kapcsán. A zólyomi uradalom kereteiből önállósuló turóci medencében, mint láttuk, a településhálózat kereken százszázalékos bővülése volt az eredmény; hasonlóan magas növekedési rátával számolhatunk a településtörténetileg rokon liptói fennsíkon is, nem szólva arról, hogy Árva mindeddig lakatlan erdőségeiben korszakunkban jelennek meg egyáltalán az első falutelepülések. De még a 13. század előtt viszonylag sűrűbben lakott Trencsénben és Észak-Nyitrában is igen számottevő volt a betelepedés mértéke. Az e területre kiterjedő nyitrai püspökség jövedelmei az 1200 előtti szinthez képest az átlagos 25 százalékkal szemben mindössze 8 százalékkal csökkentek, ami mögött a kifejtett meggondolások értelmében

a tizedjövedelem legalább 35 százalékos növekedése húzódik meg. Ezt mindenben támogatja a települési kép megváltozása, a váruradalmak sűrű láncolatának kiépülése a Vág és Nyitra völgyében 1300 körül és az északi vidékek, Zsolna és környéke ez idő tájt kezdődő betelepedése.

A szláv településterület egyidejűleg kitágult dél felé is. A 14. század elejére kialakuló etnikai határt itt a Kis-Kárpátokban, Pozsony és Nyitra határán létesült „cseh" (azaz cseh–morva területről származó) telepes falvak jelzik. Nagyjából e magasság keleti irányú meghosszabbításában, Hont megye északi vidékén, ahol a tatárjárás előtt a „vendégtelepes" fogalma még a némettel volt azonos (Szebelléb, Németi, Korpona stb.), szintén megjelennek a szlávok. Hontnémeti egyik részének neve Tóti volt; amikor pedig az esztergomi káptalan hospes-kiváltságot adott a falu telepeseinek (1292), a privilégium kiemelte, hogy az kifejezetten „magyaroknak és szlávoknak, nem németeknek" szól. Ami jól mutatja, hogy a szlávság északról, a magyarság délről való előrenyomulása találkozott. Az érintkező határzóna jól kirajzolódik e vonal további keleti meghosszabbításában Gömör, Abaúj és Zemplén területén át egészen Ung megyéig.

A népességutánpótlás az északnyugati részen cseh–morva területről, keletebbre viszont a határos lengyel és rutén vidékről származott. Már a Görgeyek őse, Arnold fia Jordán ispán érdemeit méltató oklevél (1256) világosan utal rá, hogy „a környező országokból és különféle vidékekről a Szepességbe hívott népek összegyűjtése" az adományosnak *in Ruthenia et Polonia* végzett tevékenységével függ össze. A szlovákság az északi erdőrégió kelet felé egyre gyérebb és szórványosabb eredeti szláv népességének és e háromféle etnikai elemből kiszakadt új telepesek tömegének összeolvadásából jön létre majd a 14–15. század folyamán. Ekkor alapozódott meg az erőteljes lengyel és rutén hatás alatt a keleti szlovákságnak a nyugati tömbtől sok tekintetben elütő nyelvi–etnikai jellege is. A településtörténeti körülmények amellett szólnak, hogy a tatárjárás utáni háromnegyed évszázad folyamán közel százezres nagyságrendű népességgyarapodással számolhatunk e formálódó szlovák településterületen.

A Dél-Erdélyben, Fogarasföldön 1200 körül feltűnő román pásztornép észak és nyugat felé vándorlása megindulhatott már a tatárjárás előtt. Hunyad megye déli részén Hátszeg (Hateg) környékén a század derekán már számottevő román népesség mutatkozik királyi birtokokon (1247, 1263), tovább nyugatra, Karánsebes vidékén azonban a 14. század előtt még aligha számolhatunk román lakossággal. E román pásztorelem eredetileg kizárólag királyi

földesuraság alatt élt. További betelepítésük ügyét a 13. század utolsó harmadában a gyarapodó nagybirtok karolta fel, kezdetben alkalmi engedélyeket eszközölve ki a királytól magántelepítésre. Az első közt nyerhetett engedélyt a gyulafehérvári káptalan 1272–1290 között, hogy Nagyenyed és Fülesd birtokaira, Gyulafehérvár vidékére 60 háznépnyi románt telepíthessen le. Királyi engedéllyel jelentek meg 1270 után román telepesek Bihar déli, erdős-hegyes vidékén is, Borsa Loránd vajda széplaki uradalmán és a váradi püspök Belényes vidéki birtokain; hegyi településeik 1294 táján már számottevő módon elszaporodtak. Az Ákos nemzetség Hunyad megyei birtokaira nyert királyi telepítési engedélyt (1292). III. Endre megkísérelte ugyan visszaállítani a román telepítés kizárólagos királyi jogát (1293), a gyakorlat azonban visszavonhatatlanul áthágta már az elvet. A román település útja és iránya a déli Kárpátokból Alsó-Fehér megyén át Dél-Biharig földrajzilag és kronológiailag aránylag jól követhető a 13. század második felében. A románság számbeli gyarapodásának kétségtelen jele, hogy az 1291 tavaszán Gyulafehérvárra meghirdetett tartományi gyűlésre a magyar nemességen, a szászokon és a székelyeken kívül meghívták már a románok képviselőit is. Annak viszont semmi nyoma, hogy a román kirajzás a 14. század előtt a vázolt vidéken túl Észak-Erdélyt, nyugati irányban pedig Aradot vagy Temesvárt elérte volna. Északabbra, Máramarosban legfeljebb csak szórványos pásztorszállásokkal számolhatunk a 13. század második felében; a fordulópontot e részen a viski uradalom megszervezése (1300) és a királyi telepítő politika kezdete jelzi.

Az Erdélyben lezajló települési mozgások sorában különös figyelmet érdemel a szászok és a székelyek végleges településterületeinek kirajzolódása, noha e fejlemények már inkább a „belső kolonizáció" jelenségköréhez kapcsolódnak. A szászok településterületének kijelölése annak idején Dél-Erdély benépesítését célozta az Olt és a Küküllő között. A 12. század második felében azonban a szász településvidék még viszonylag keskeny sávot ölelt fel Szebentől keletre az Olt völgyében. Akkoriban még e vidéktől nemcsak északkeletre éltek székelyek (a Biharból áttelepült telegdiek és a marosiak), hanem északabbra is. A későbbi Szászkézd vidékén terült el a kézdi székelyek szállásvidéke, nyugat felé pedig, a majdani Szászsebes és Szászorbó vidékén a sepsi (eredetileg „sebesi") és orbai székelyeké. A sebesi székelység áttelepítése a Barcasághoz csatlakozó keletibb sávba (Sepsiszék) még valamikor 1224 előtt következett be, miközben a szász településterület nyugati irányban tágult ki, az Andreanum idejére bekebelezve immár a sebesi székelyek el-

hagyott földjét is egészen Hunyad megye határáig, Szászváros környékéig. Erdély délkeleti sarka, a Háromszéki medence nagyobbik fele azonban a Kárpátok koszorújáig még a tatárjárás idejére is lakatlan terület maradt. Ez volt az a vidék, ahol IV. Béla a tatárok kivonulása után – mint láttuk – egy lovagrendre, a johannitákra kívánta bízni a telepítés ügyét (1247). Ami a lovagoknak nem sikerült, megvalósították a székelyek. A kézdi székelység egy része az akkori Szászföldtől északra eső vidékről délkelet felé húzódva megszállta a szóban forgó lakatlan terület északi felét (Kézdiszék); más csoportjuk nyugatra vonulva kiürült tordai várbirtokot népesített be (Aranyosszék). Ezzel egyidejűleg az orbai székelység költözött át az üres terület déli felére (Orbai szék). E később Háromszéknek nevezett terület megszállásával fejeződött be Erdély sarkának betelepítése, a lakott és művelt föld kiterjesztése a Kárpátokig; ezáltal foglalta el a székelység végleges településterületét. A korábbi székely vidékekre viszont évtizedek folyamán a szászok terjesztették ki földjüket. A szász településterület a 14. század elejére az 1200 körüli állapothoz képest több mint kétszeresére tágult ki. E sajátságos „helycsere" részletei közelebbről ismeretlenek, valószínű azonban, hogy a johannitákkal 1259 táján bekövetkezett szakítást követő évtizedek fejleménye. A székelység háromszéki csoportjai e folyamatban „üres földeket" kolonizáló belső telepes elem funkcióját töltötték be.

Ha az erdélyi szászság tatárjárás alatti népességveszteségét a magyarországival azonosnak vesszük, a maradéknak azonban – a településterület kétszeresre tágulását és hozzávándorlásokat figyelembe véve – megduplázódását feltételezzük a 14. század elejére, kereken 52–55 ezer fővel számolhatunk. A székelység lélekszáma 1330 körül a pápai tizedjegyzékek alapján mintegy 34 ezer főre becsülhető. Minthogy a románokat hadi és jövedelmi vonatkozásban a székelyekkel egy sorban emlegetik, 30–40 ezer főnyi tömeggel szintén számolhatunk.

Végeredményben a tatárjárást követő évtizedek meghatározó módon járultak hozzá Magyarország későbbi etnikai struktúrájának felvázolásához. A tatárdúlás pusztítása, a peremterületekre szorított királyi uradalomszervezés és a nagy tömegű adománybirtok követelte magánuradalmi telepesszükséglet együttesen alkotta a felhajtóerőt, mely az etnikai szerkezet határozottabb térbeli koordinátáit is felvázolta. A 11–12. századi bevándorlók túlnyomó többsége a 13–14. századra beolvadt a környező magyarságba. Ezzel szemben a tatárjárás után gyarapodó és formálódó népi tömbök közül a szlovákok és a románok, közvetlenül határos etnikai forrásokból merítve és nem apadó

telepesszükséglettől ösztönözve, nemcsak megőrizték etnikai létüket, hanem területüket a továbbiakban bővítették és sűrítették is, sőt sajátos etnikai jellegüket éppen a magyar államon belül nyerték el. Ugyanez áll a nyugat-magyarországi németségen kívül a jogi–kommunális keretek által egységben tartott egyéb német tömbök és szigetek java részére is, a két szász egyetemen kívül a bányavidékekre és a városi körzetekre. A népi tömbök között egyedül a ruténség az, melynek előrenyomulása korszakunkban még csak csíráiban jelentkezik. Bereg és Ugocsa megyében, a Borsova völgyében csak 1330 után bukkannak fel a „vlach" kenézbirtokosok. Ugyanez áll Ung és Zemplén felső részeire; Máramaros keleti és északi részein az első adatok még későbbiek (1350). A szórványos betelepedés kezdete 1300 tájára tehető. Az etnikai disztinkció azonban bizonytalan, hiszen a „vlach" (innen: oláh) nem etnikai, hanem társadalmi minősítés; nem takar többet, mint: „hegyi pásztor".

A tatárjárás utáni háromnegyed évszázad (határpontként az 1330. évet véve fel) népességgyarapodása külső betelepedések révén végül is óvatos és minimális becsléssel együttesen mintegy 200–250 ezer főre becsülhető. Ez már önmagában is megközelíti a tatárdúlás elképzelhető népességveszteségét. Ami azonban szembetűnő: az ország leginkább elpusztított belső, mezőségi tájaira a kunokon kívül számottevőbb idegen telepes elem nem jutott. Az idegen etnikumú jövevények nagy többsége korábban lakatlan vagy igen gyéren lakott peremterületeken, hegyes vidékeken irtotta az erdőt, kutatott érc után, vagy legeltette nyájait. E körülmény már önmagában is figyelmeztetés, hogy felfoghatjuk-e a külföldi betelepedést mintegy az emberveszteséget „pótló" fejleményként. Éppen ellenkezőleg, inkább egyfajta expanzió jele volt ez: annak arányában áramlottak telepesek az országhatáron át befelé, ahogy a királyi birtokszervezet és a magánnagybirtok nyomult „kifelé", egészen az országhatárokig. Ilyen expanziós mozgás pedig elképzelhetetlen, ha egy belső telepítési energiáiban erőtlen, demográfiai veszteségeit csak felében-harmadában kiheverő ország képe lebeg szemünk előtt.

27. NÉPESEDÉSI TREND ÉS BELSŐ DEMOGRÁFIAI TÉNYEZŐK

A tatárdúlás demográfiai és településtörténeti szempontból nagyon különböző mértékben sújtotta az ország különféle tájait. Némely területek, kivált az alföldi részek, kétségkívül oly súlyos veszteséget szenvedtek el, hogy a településhálózat valóságos szétrombolását a középkor végéig nem heverték ki. Ha lehetett is némi szintkülönbség a Dunántúl és az Alföld között 1241 előtt, semmi esetre sem volt oly feltűnő, mint 1242 után. A földművelés kezdődő technikai átalakulására valló, aszimmetriára hajló legkorábbi ekevasak éppen alföldi vidékekről, Kecskemét, Orosháza környékéről, Békés megyéből kerültek elő. A tiszántúli részek településhálózata a tatárjárás előtt sok helyütt ugyanazt a sűrűséget mutatja, mint más országrészeké. Orosháza környékén 600 km² területen 43 helység maradványait tárta fel a régész; a falvakban átlag 20–22 háztartás élt, a településeket ahhoz hasonlóan 5–7 km választotta el egymástól, mint a Dunántúlon. E falvak több mint 70 százaléka, szám szerint 31 nem támadt fel többé a tatárdúlás után, a vidék településtérképe még 1330 körül is vigasztalanul „üres": a települések között többnyire 30–40 km űr tátong. De az egész tágabb környék, Békés, Csanád, Csongrád megyék településhálózata hasonló súllyal őrizte meg a tatár hadak nyomait. A falvak sűrűbb láncolata csak a folyók, a Tisza, a Maros, a Körösök mentén, árterületeken és mocsaras vidékeken maradt meg, ahol a lakosság inkább átvészelte a tatárok vonulásait. E vidék hatalmas üres peremtérségein legfeljebb a kun szállások körül volt élet még 1300 táján is, sajátos nomád atmoszféra, éles kontrasztban a „keresztény módra" falutelepülésekben élő és földművelő magyar környezettel – mint az 1279. évi kun törvényben megfogalmazódott.

Tévedés lenne azonban az alföldi tájak képét kivetíteni más vidékekre, kivált a Dunántúlra vagy az északibb részekre. Tanulságos, ha közelebbről szemügyre veszünk egy olyan vidéket, mely éppen nem tartozott a „megkímélt" részek közé, de nem sorolható a végletes katasztrófaterületekhez sem; amellett mind kivételesen nagy kiterjedésénél fogva, mind azért, mert eltérő – mezőségi és hegyvidéki – tájegységek találkozási zónáját öleli fel, reálisabb mintát nyújt a sejthető országos átlagból: Bihar megyét.

Bihar területén kereken 30 olyan tatárjárás előtti falutelepülésről van pozitív tudomásunk, mely 1242 után nem támadt fel többé. Másfelől ama új falutelepülések száma, melyeknek keletkezése 1242–1330 közé datálható: 35.

A számok egyik irányban sem teljesek, mert az írásbeliség korlátai mindkét irányban torzítanak; a kétféle ismeretlen nagyjából semlegesíti egymást. A növekedés mértékét azonban még mindig nem fejezi ki az így nyert mintegy 16 százalékos arány, mert a megye területén vagy háromszor több olyan település volt, mely elpusztult ugyan a tatárjárás idején, de legkésőbb a 13–14. század fordulója körül újból benépesedett. A településszerkezet gyarapodása tehát a fenti aránynál sokkal magasabbra becsülhető, amihez még hozzáveendő, hogy az ismert új falvak közül csak kettő a román település (Oláhtelek, Hodos), minthogy a román betelepedés ez időszakban még falunevek formájában nem fogható meg; valójában ennek többszörösével kell számolnunk a megye déli és keleti hegyes vidékein.

Honnan származott az új falvakat létesítő népesség? Korábbi határjárások alapján olykor nyomon követhető, hogy az új települések valamely régebbi faluhatáron belül keletkeztek. Geregye Pál országbíró 1249. évi adománybirtokai között volt például a Váradtól délkeletre eső, az Erdőhátra messze felnyúló, tágas határú Kér „föld" – akkoriban néptelen terület. Az ismert határokon belül már 1277 előtt nemcsak Al- és Felkér népesedett be, hanem egy új falu is keletkezett: Alpár. Hasonló módon állapítható meg, hogy a Sebes-Körös túlsó partján Jenő és Adorján régi határain belül, feljebb a Berettyó-vidéken további két-két falu létesült 1277 illetve 1291 előtt: csak a Geregye-birtokokon öt új település. Így volt ez más birtokosok földjén is. Valószínű, hogy a Hontpázmány nembeli Czibakok a Sebes-Körös mentén keletebbre, céckei uradalmuk ez idő tájt alakult három vagy négy falvába a megye nyugati részéről vagy Szabolcsból hozták a parasztokat, érmelléki birtoktömbjükön viszont Újmarját a régebbi falu, Ómarja népfeleslege hozta létre még 1291 előtt. A példákat hosszasan sorolhatnánk. Figyelmet érdemel, hogy a tatárjárás utáni évtizedekben alakult új falvak többsége a korai településű mezőségi tájakra esik, csak mintegy 35 százaléka a megye erdős-hegyes keleti részeire, a folyóvölgyekben feljebb hatoló paraszti birtokosok által szorgalmazott települési terjeszkedés eredménye. A számba vehető 33 falu közül 17 (51,5 százalék) világi nagybirtokosok, régi nemzetségek sarjainak uradalmaiban, 7 (21,2 százalék) egyházi birtokon keletkezett, a többi 9 köznemesi családok kirajzásának köszönhette létét.

Bármely országrész felé irányítjuk tekintetünket az Alföld belsején kívül, a kép hasonló. E települési mozgás természetéről a következő fejezetben lesz szó, már itt megemlítendő azonban három jellemző vonása.

Az egyik, hogy köröskörül az egész országban megfigyelhető a magyar

paraszti elem kirajzása a régi megtelepedésű vidékekről, nyomában a lakott és művelt terület kitágítása az erdős-hegyes zónák irányában. Ez a „belülről kifelé" való mozgás megkezdődött már a 12. században, de még inkább csak szigetszerűen; az új települészónák kitágítása és feltöltése a 13. századra várt. A tatárjárás e téren csupán megtorpanást eredményezett, hogy aztán a mozgás annál nagyobb lendületet kapjon. A részletek jól kirajzolódnak egy-egy mintaszerűen feldolgozott vidéken, például a Felső-Tisza vidéken, Ugocsában. E területen kétségkívül számottevő szerepe volt a tatárjárás után beköltöző újabb német vendégtelepeseknek, akik a városjogot elnyerő Nagyszöllős benépesítésén kívül vadonatúj településeket hoztak létre a Tisza túlpartján is (Nagyszász, Felszász, Ardó). A számarányt tekintve azonban jóval fölülmúlta a jövevényeket a magyar paraszti elemek áramlása, mely három irányból indult meg, három nagybirtokos család uradalomépítése keretében. Dél és nyugat felől, Szatmárból és Beregből jöttek parasztok a Káta nem csaholyi ága adományba kapott (1260, 1274) „üres földjeire", hogy az 1261–84 között felépülő Bábony vára uradalmának keretében 1300 táján már hat új falu földjét műveljék. Nyugat és észak felől a Gutkeledek Szabolcs, Szatmár és Bereg megyei jószágairól indultak meg további rajok a megye északi részébe, a formálódó salánki uradalomba. Ezzel egyidejűleg a Hont-pázmányok egyik ága szintén IV. Béla, majd V. István adományai (1251, 1271) folytán Biharból telepedett át Ugocsába, felépítve már jóval 1300 előtt Visk várát és öt vagy hat új telepítésű faluból álló uradalmát. E vidéken át nyomult előre a telepeshullám a következő nemzedékben a „szent királyok vadaserdeinek" legszélső rengetegei, Máramaros felé is.

Mindazonáltal e „belső expanzió" mellett a régi megtelepedésű tájakon is új falvak keletkeznek; éppen a belső közök és hézagok egyidejű feltöltése a másik jellemző vonása a települési aktivitásnak e korszakban. Bihar példája az arányokra nézve is tanulságos.

Végül, harmadik vonásként említendő a településhálózat belső szerkezetének kezdődő átalakulása: olyan népességkoncentráció a vásárhelyeken – leendő mezővárosokban –, mely specifikusan a korszak új fejleménye. Az egyszerűség kedvéért forduljunk ismét Bihar példájához, ahol a 14. század elején 11 vásárhely volt. A tizedösszegek több-kevesebb pontossággal tükrözik a népességarányokat. Az előrehaladó koncentráció mutatója, hogy a vásárhelyekre, azaz a falutelepülések 6 százalékára esett a (Várad nélkül számított) tizedösszeg kereken 20 százaléka (405,5 garas). Ha a megye városát, Váradot is tekintetbe vesszük, akkor a népességkoncentrációt kifejező

arányszám már 34 százalékra ugrik fel. Márpedig a városiasodás vagy annak „küszöbe", a vásárhelyek feltöltődése demográfiai szempontból ugyanannak a népesedési aktivitásnak egyik vetülete, amely a szélterületek vagy a faluhálózat belső közeinek feltöltődési irányzatában mutatkozik.

Mindehhez hozzáveendő, hogy tág körű mintán végzett számítás szerint a falvak országos átlagnagysága a 12. századi 20,7 háztartásról a 13. századra 28 háztartásra emelkedett. Az átlagszám persze önmagában még nem sokat mond. A hegyi települések, irtásfalvak általában kicsiny, legfeljebb 10–15 házas települések voltak, amellett az átlagot befolyásolja a köznemesi családok kirajzása révén keletkezett (gyakran *-telke*, *-háza* helynévtípusban jelentkező) új „prédiumok" olykor csak egy-két vagy néhány házas településtípusa; mindkettő a korszakra jellemző képződmény. Beszédesebb az arány, ha onnan nézzük, hogy a 15–40 háztartást számláló, főként a mezőségi vidékekre jellemző, népesebb falvak aránya a 12. századi 24,3 százalékról a 13. századra már 53,3 százalékra nőtt.

A településtörténeti körülményekből nyerhető számszerű arányok nem csak arra figyelmeztetnek, hogy a tatárdúlást a szörnyűséges következmények ellenére sem lehet valami szélsőséges népirtásként elképzelnünk, mert ez magyarázatnak kevés. A számok mindenképpen arra utalnak, hogy a katasztrófát a népességszaporulat különös dinamikája kellett hogy kövesse, ami különben gyakori történelmi tapasztalat. De egyébként is, a demográfiai hullámok általában összefüggnek a gazdasági fejlődés kedvező trendjeivel, sőt elsődlegesen éppen ezek függvényei. Európa lakossága 1050 és 1200 között mintegy harmadával növekedett (46 millióról 61 millióra), 1300-ig pedig a szaporodás csaknem 60 százalékos (73 millió). A dinamikát az első másfélkét évszázadban a nyugati térfél határozta meg, közelebbről az a fellendülés, mely az agrártechnika, a művelési módszerek ugrásszerű fejlődése és a városiasodás következtében átformálta Nyugat-Európa egész arculatát, és a feudális struktúrát a zenitre juttatta. Ezután már az apály következett demográfiai tekintetben is (1350: 51 millió). Magyarországot a gazdasági növekedés e hulláma 1200 táján érte el, maga az „agrárforradalom" – mint látni fogjuk – 1250 után bontakozott ki. Vannak támpontjaink arra, hogy a fejlődés itt is egyfajta „demográfiai robbanással" járt együtt?

A kutatók már felfigyeltek arra, hogy a 13. század második felében elszórt adatok vallomása szerint is viszonylag magas az egy-egy családra eső gyermekek száma. A Bars megyei Kisszelepcsényen (1247), a zalai Pécselyen (1251), a veszprémi Berényben (1266) eltérő – „lovas jobbágy", szabados és szolgai

– környezetben az egy családra eső fiúgyermekek száma 1,75–1,37–2, sőt a Pilis megyei Solymáron találkozunk olyan szolgával is (1266), akinek 4 fia volt. Hasonló eredményt mutatnak két kiválasztott évben (1273,1274) a nemesítő oklevelek adatai: 38 megnemesített férfi közül csak kettő volt gyermektelen, a többinek összesen 79 fia volt, egy apára tehát átlagban mintegy 2,1 fiú jutott. Az értékek jóval magasabbak, mint a korábbi, nagyobb tömegekre kiterjedő aradi (1177) vagy tihanyi (1211) összeírásokban, ahol egy-egy családi egységre átlagban csak egy vagy alig több fiúgyermek esett.

Az ilyen típusú szórt adatokkal szemben két kivételesen pontos szolgaösszeírás – demográfiai minta – áll rendelkezésre e korból, melyek abban különböznek minden korábbitól (s a középkorban nincs is párjuk), hogy mindkettő pontos fejenkénti *(per capita)* összeírás: a családfőn kívül tartalmazzák a feleség, mindkét nembeli gyermekek és az együtt élő egyéb családtagok összességét. Az egyik úgy keletkezett, hogy midőn a politikai történetből jól ismert Miskolc Panyit kénytelen volt visszabocsátani Pölöske és Purbach váruradalmát eredeti birtokosának, kárpótlásul bizonyos számú szolgát kapott, akiket aztán a Vas megyei Nickről Borsodba való átköltöztetés után az egri káptalan „fejenként" összeírt (1273. április 21. előtt), összesen 25 háztartást 83 szolgafővel. A másik forrás szintén neves személyiség, Majs nádor és somogyi ispán monostoralapítását (1263) követően keletkezett, miután a Tolna megyei ábrahámi ciszterci monostort a főúr többszöri pótlólagos adománnyal (1272, 1273), kilenc Tolna és egy Bodrog megyei faluban 20 szolgacsaláddal, együttesen 81 fővel ajándékozta meg. Az összeírások a teljes családstruktúrát tükrözik; a kutatás szerencséje, hogy olyan időpontban készültek, amikor még létezett a szolgai státus, s a szolgáknak „fejenkénti" áruk volt (3 márka), de már ritkult e réteg, épp ezért készítettek az „állományt" egészen precízen felsoroló fejösszeírást.

Milyen értelemben minősültek szolgának az itt összeírt személyek? Kétségkívül adható-vehető „vagyontárgyak" voltak még 1270 táján is, de a föld, melyet megművelték, bizonyos értelemben már az ő „gazdaságuknak" számított. Ez kiderül Ábrahám egyik tartozékán, Visz faluban, ahol egy szolga feleségével és két fiával két szőlőt művelt, amellett 10 hold földön termelt gabonát, s a gazdasághoz még kaszáló is tartozott. A gazdasági realitásokat tekintve tehát a parasztgazdaság már jelen volt, csakúgy, mint a tartós és a társadalmilag elismert családi keret, annak elengedhetetlen fizikai feltételével, a saját házacskával együtt: az a három feltétel, mely a „házas-földes" szolgákat megkülönböztette a földesúri munkaeszközhöz *„assignált"* házi rabszolgák-

tól. Éppen ezért tanulságos, ha az összeírásokból kibontakozó háztartás- és családstruktúrát egybevetjük a megelőző korszak tipikus környezetével, a *„prédiális"* struktúrával, melyre nézve hasonlóan pontos s aránylag számottevő mintát (43 háztartásban 106 személy) nyújt a Fejér megyei Baracskán alapított monostor hat prédiumának „emberleltára" (1212).

Már a háztartástípusok felől tekintve is éles a szerkezeti különbség, amit az alábbi táblázat mutat.

	Egyedül élők	Nem család háztartások	Egyszerű család-háztartások	Kiterjesztett család-háztartások	Háztartás/személy összesen
	százalék (kerekítve)				
Baracska 1212	14 (32,5)	3 (7)	26 (60,5)	–	43/108
Nick 1273	2 (8)	6 (24)	13 (52)	4 (16)	25/83
Ábrahám 1272/73	1 (5)	–	18 (90)	1 (5)	20/81

A régi struktúrát az egyedül élők magas aránya jellemezte: a nyers szolgaállapot, a „házi" rabszolgák jogképtelensége a saját ház birtoklására és a legitim házasságra. Baracskán a pásztorelem és a prédiális háztartás házi személyzete tartozott ide. Ez a vonás a 13. század második felére eltűnt. Nicken és Ábrahám tartozékain a magános személyek aránya nem magasabb már, mint a kései középkorban. A szolgaállapottal függött össze a gyermektelen és „nem család" jellegű háztartási együttesek viszonylag magas aránya is: testvérekkel, nővérekkel, anyjukkal élő nőtlen és gyermektelen férfiszemélyek vagy szolganők („három leány", „két asszony", „három szolga" stb.). A Nickről elhurcoltak között a még mindig magas arányt a rendkívüli körülmények magyarázzák, itt-ott családi kötelékek erőszakos megbontása és a megszököttek „pótlása" máshonnan kiszakított szolgai *caput*okkal. De az organikus kötelékeiben bontatlan Ábrahámon 1270 táján már ez a háztartástípus jelen sincs.

Demográfiai szempontból akkor kapunk szignifikáns eredményt, ha elkülönítjük a családi együtteseket (ahol „háztartás" és „család" fogalma egybeesett), hiszen ezeken múlt a népesség reprodukciója: Baracska tartozékain és a Nickről áttelepítettek között egymással megegyező módon a populáció közel nyolctizede (79, illetve 79,5 százalék) élt ilyen kötelékben, Ábrahám tartozékain meg éppenséggel majdnem mindenki (98,7 százalék). Az alábbi

táblázathoz megjegyzendő, hogy a nickiek közül az áttelepítés közben megszökött (és még 1272 őszén jegyzékbe foglalt) három fiút természetesen számítani kell; a velük megnövelt eredmény ( ) között szerepel. Megjegyzendő továbbá, hogy a kisgyermekeket – valószínűleg 5 év alatt – nem foglalták jegyzékbe. Analógiák alapján arányuk a populáció mintegy 70 ezrelékére becsülhető; a velük megnövelt érték [ ] között látható. A gyermekszám tehát így alakult:

	Gyermekek száma		
	a teljes populációban	a család-háztartásokban	kisgyermekekkel (5 éven alul) együtt
Baracska 1212	1,02	1,69	[1,91]
Nick 1273	1,28 (1,4)	1,88 (2,05)	[2,15 (2,32)]
Ábrahám 1272/73	2,1	2,21	[2,5]

Nyilvánvaló, hogy míg 1210 táján a prédiális struktúrát tükröző mintában kifejezetten negatív „reprodukciós modell" jelentkezik, addig 1270 körül a paraszti lét küszöbét átlépő csoportoknál a családonkénti 2,3–2,5 gyermekátlag a demográfiai növekedés biztos jele. Annál is inkább, mert például Ábrahám tartozékain néhány esetben forrásszerűen tetten érhető, hogy a gyermektelen házaspárok 1263 és 1272 között szakadtak ki családi együttesekből, egészen friss képződményekről van tehát szó. Még plasztikusabb, ha a gyermekszám szóródását is szemügyre vesszük. Míg a korábbi struktúrában a három és többgyermekes családok az összes család mindössze 15 százalékát tették ki, addig 1270 után egymással szinte pontosan megegyező módon 36, illetve 37 százalékát.

	Gyermektelen	Gyermekszám							Családháztartás összesen
		1	2	3	4	5	6	7	
Baracska 1212	2	9	11	3	1				26
Nick 1273	3	6	2	3	2	1			17
Ábrahám 1272/73	3	6	3	2	3	1		1	19

A demográfiai mozgás egy szűkebb metszetben, az ábrahámi monostor négy törzsfalvában (Ábrahám, Csika, Bót, Tengőd) kivételesen évtizedes trendben rekonstruálható is. A monostorhoz az 1263. évben e négy faluból 34–35 „szolgafőt" rendeltek, akik akkor hét családban oszlottak meg. Az 1272–73. évi összeíráskor már 42 főre és tíz családra növekedett a létszám, mert a régebbi családi kötelékekből három fiú kiszakadt és családot alapított. A növekedésből három személy feleség, 4 vagy 5 gyermek az időközben bekövetkezett elhalálozásokon felüli reprodukciós többlet. Az évi növekedés tehát 13–15 ezreléknek mutatkozik e kis létszámú, de stabil keretű populációban – ami a középkor viszonyai között, ahol az átlagos növekedési rátát a nagyfokú gyermekhalandóság, járványok miatt 4–5 ezreléknél többre nem lehet becsülni, tekintélyes dinamikának számít.

Adataink egyértelműen arról vallanak, hogy Magyarország a tatárdúlás után a katasztrófa veszteségét elementáris erővel kiegyenlítő demográfiai trendbe érkezett el; egyebek közt ez tette képessé a népességet arra a belső „telítő" mozgásra, melyet a településtörténet minden oldalról mutat. Mit jelent mindez becslés értékű számokban? A tatárdúlás emberveszteségét első fejezetünkben 300–400 ezer főre becsültük. Ha a megmaradt népesség átlagban csak a szokványos évi 4 ezrelékes ráta szerint reprodukálta önmagát, akkor is az 1310-es évekre a régi lakosság belső szaporulat révén elérte a 2,15–2,3 millió főt. A reprodukció bizonyosan magasabb volt tehát, mint a külföldről bevándoroltak tömege. Ha a külső telepesek 200 ezer főnél talán valamivel még többre is taksálható tömegét figyelembe vesszük, Magyarország egész lakosságát az 1310-es években mintegy 2,3–2,5 millió főre tehetjük. Ami azt jelenti, hogy e korszakban a demográfiai növekedés 15–20 százalékkal túlhaladta a tatárjárás előtti szintet. Ez az arány egybevág azzal a rátával, amelyet a püspöki jövedelmek alakulása mögött következtettünk ki, s amelyre regionális településtörténeti megfigyelések is utalnak.

Semmi esetre sem volt tehát „üres ország" Magyarország a 14. század elején; legfeljebb különösen sújtott alföldi vidékei nyújthattak ilyen benyomást, ami aztán a nyugati szemlélőnek, például a *Descriptio* írójának amúgy is meglévő viszonylagossági érzetét fokozhatta. Tény, hogy a tatárdúlás egészen szélsőségesre fokozta a népsűrűség terén korábban is meglévő feszültséget az alföldi tájak és az egyéb országrészek között. Békés, Csanád, Csongrád megyében például a korábbi felére zuhant le az átlagérték (még 1330 körül sem több, mint 2 fő/km^2, de még a Duna–Tisza köze alsó felén, Bácsban is a népességritkulás jele az 5–6 fő/km^2 érték). A Dunántúlon vagy az ország

északnyugati részein viszont mindenütt jóval 10 fő/km² feletti értékkel számolhatunk; Baranya megyében például az átlagérték 11–12 fő/km² körül mozgott 1330 körül, de a termékeny hátságokon és mezőségi részeken a népsűrűség meghaladta a 18 fő/km² értéket. Ugyanakkor a telepítések és erdőirtások révén országszerte bizonyos kiegyenlítődési tendencia jelei mutatkoznak, hiszen például az északkeleti országrészben, Abaújban maga a 8,3 fő/km² átlagszám is számottevő fejlődést fejez ki a 12. századi állapothoz képest.

Van egy nagyon figyelemreméltó mutatónk e kiegyenlítődési tendencia kifejezésére: a földárak alakulása. A föld árát a középkorban az azt megművelő és járadékot szolgáltató népesség határozta meg. Éppen ez volt az a tényező, mely a valóságban tájanként és a napi életben elég szélsőségesen „széthúzta" a föld piaci árát az országos becsérték (egy ekealja 3 márka) körül. Eleve csak megművelt vagy megművelhető földek képezték adásvétel tárgyát. Tanulságos, ha az ismert föld-adásvételek adatainak átlagát úgy állítjuk össze tájegységenként, hogy 1270 körül határvonalat húzunk.

Országrészenkénti megoszlás*	1 ekealja (aratrum) föld átlagára márkában		Áremelkedés %-ban (kerekítve)
	1200–1270	1270–1320	
Nyugati határszél (Pozsony, Moson, Sopron)	4,75	7,65	61
Dunántúl (Győr, Veszprém, Fejér, Vas, Zala, Somogy, Tolna, Baranya, továbbá idevéve egészében Komáromot és Esztergomot)	3,4	3,5	3
Északnyugati országrész (Nyitra, Trencsén, Bars, Hont, Zólyom, Turóc)	3,9	4,65	19
Északkeleti országrész (Nógrád, Heves, Gömör, Borsod, Abaúj, Zemplén, Szatmár)	1,75	3,7	112
Országos átlagban	3,5	4,8	50

*A feltüntetett megyékből vannak adataink.

A határvonalat az indokolja, hogy a földárak emelkedése szemmel láthatóan az 1270-es években kezdődik. Az emelkedés rátájának regionális megoszlása elsődlegesen településtörténeti mutató. Ahol a népsűrűség és a földek művelési szintje már a 13. század első felében relatív „telítettséget" ért el, mint a Dunántúlon, az emelkedés érthetően nem jelentős. Már sokkal számottevőbb, ahol az új betelepedések révén egyfajta – viszonylagos – „túltelítettség" következett be, kivált a nyugati határszél három megyéjében. A legfeltűnőbb az északkeleti országrészen a földárak kiugró, több mint 100 százalékos emelkedése, miáltal e vidékeken – Nógrádtól Szatmárig – az árszint lényegileg a dunántúlihoz vált hasonlóvá. Ugyanakkor a földárak alakulása az idő dimenziójában is lényeges pontra mutat rá: 1270 után kezdtek beérni mind az agrártechnikai átalakulás, mind a népesedés vonatkozásában a tatárdúlás utáni regenerálódás eredményei.

28. NÉPESSÉGMOBILITÁS ÉS FÖLDESÚRI TELEPÍTÉSEK

A tatárjárást követő korszak demográfiai és településtörténeti összképét egy látszólagos ellentmondás zavarja. Míg egyfelől mind több és több a jele a népesedési és települési aktivitásnak, másfelől még a század végéhez közeledve sem kevesebb, sőt inkább több az „üres föld" *(terra vacua)* az okleveles anyagban, mint 1250 táján. Többnyire éppen nem szűzföldekről vagy erdőségekről van szó, hanem egykor művelt és lakott, de „kiürült" földekről. Honnan az elnéptelenedett földeknek, nemritkán egész falvaknak ez a ki nem merülő tartaléka?

Hogy az adománylevelekben és határjárásokban felbukkanó pusztaföldek jelentékeny hányadát nem lehet a tatárok számlájára írni, arra már eleve két körülmény figyelmeztet. Az egyik, hogy a tatárokra való hivatkozás idők folyamán szembetűnően ritkul, sőt hovatovább elenyészik; ehelyett az „üres föld" magyarázata mind gyakrabban pusztán annyi, hogy azt lakosai, művelői vagy népei „elhagyták" *(habitatoribus* ill. *cultoribus, populis destituta)*, miközben a „tatárok idejére" való utalás helyébe általános időmegjelölések, „hosszú ideje" *(a multis temporibus)* és hasonlók kerülnek. A másik körülmény, hogy az ilyen „elhagyott" földek legalább oly tömegben fordulnak elő a tatárok által viszonylag megkímélt, sőt érintetlen vidékeken, mint a katasztrófazónákban.

A földek időleges elpusztásodása mögött valójában meghatározhatatlan arányban húzódik meg a tatárdúlás és egy másik jelenségkör, mely viszont már éppen nem a pusztulás, hanem egy sajátosan dinamikus települési és szociális átrendeződés vetülete. A kötött paraszti elemek, szolgák és egyéb szolgarendű jogállású csoportok gyakori „szétszóródásáról", azaz szökéséről már 1220 körül a *Váradi Regestrum* számos esete tudósít, abban az időben, amikor a Dunántúlon egyik egyházi intézmény birtokairól a másikra kezd átcsapni a lázongás tüze a földesúri terhek könnyítéséért. Mindkettő, a szökés is, a lázadás is ugyanazt célozta: a kiemelkedést a „szolgaság igájából" *(a iugo servitutis)*. A lázadókat azonban „szolgamódra" kopaszra nyírva vetette vissza korábbi állapotukba a megtorlás, mint még a legmakacsabb pannonhalmi mozgalmak sorsa (1234) is mutatja. Lázadás esetén ugyanis csak a földesúrnak volt partnere: a királyi hatalom, mely bírói és végrehajtó közegeivel sietett segítségére. Szökés esetén azonban már a terhein és jogi helyzetén könnyíteni vágyó szolgának is akadt partnere: egy másik földesúr, aki érdekeinek engedve hajlamos volt szemet hunyni a jogállapoton („a szolgai eredet szégyenfoltján") és kedvezőbb feltételek között befogadni a szökötteket. Az ilyen földesurak száma annak arányában nőtt, ahogy II. Endre nagy birtokadományai nyomán már az 1220–30-as években egyre több lett a betelepítésre váró föld, nőtt a munkaerőigény. Mert a feudalizmus növekedése nemcsak a birtokfelhalmozásban nyilvánult meg, hanem egyidejűleg kedvezett a paraszti mobilitásnak is – elsősorban a személyi alárendeltség archaikus formáit őrző régi és hagyományos birtokszervezetek rovására. Szinte kizárólag az egyházi és királyi birtokokról való szökésekről értesülünk. Már II. Endre általános rendeletet adott ki „a szétszóródott várnépek összegyűjtésére" (1221).

A tatárdúlást követő évtizedek különös erővel és szélességben bontakoztatták ki ezt az illegális népmozgást. Már maga az a tény is, hogy a katasztrófa esztendeje nemcsak emberek és falvak tömegét pusztította el, hanem egyszersmind fellazította a feudális jogrendet is, sajátos továbblendítő erőt jelentett. Parasztok tömegei előtt csillant fel a lehetősége, hogy társadalmi–jogi kötöttségeiktől megmenekülhetnek. E reménynek annak arányában volt fedezete, ahogy falvak sokasága pusztult el másutt, és a visszatérő földesúr „népeket gyűjtött" kiürült falvaiba. Az esélyek annak arányában nőttek, ahogy a királyi adománypolitika megtöbbszörözte a magánbirtok-állományt, azon belül is a betelepítésre váró „üres" területeket. Az oklevelekben a 13. század derekán felbukkanó három kulcsfogalom, a sok „üres föld" *(terra*

vacua), az adományok célzataként gyakran megnevezett „népek gyűjtése" *(congregatio populorum)* és a „népek szétszóródása" *(dispersio populorum)*: egyazon jelenségkörnek három vetülete.

Nem mintha ezt a kapcsolatot a regenerálódó államhatalom jogszerűnek ismerte volna el. A johannitákkal kötött szerződés (1247) eleve tiltotta, hogy a lovagok a benépesítésre adományozott erdélyi földekre „bármilyen kondíciójú és nyelvű parasztokat... országunkból befogadjanak, hacsak nem különös királyi engedéllyel". Éppen a tiltás általános érvénye mutatja azonban, hogy a belső népáramlás aktuális és országos probléma lehetett már a konszolidáció kezdetén. Ugyanebben az évben IV. Béla király azzal az indoklással adott többletföldet bizonyos bolondóci várnépeknek, hogy „ne szóródjanak szét kóborokként és szökevényekként". A rend helyreálltával, 1250 körül került aztán napirendre lépten-nyomon a tömeges szökések ügye. A néhai Kán Gyula Baranya megyei nekcsei birtokáról „szétszóródott" szolgákat bírói ítélettel fogdosták össze (1250). Az országos birtokrendezés (1254–1258) keretében a bizottságok egyik feladata a szétszéledt várnépi elemek felkutatása és visszarendelése volt, ami hivatali címükben is benne foglaltatott. A munkálatot megindító váci gyűlés a birtokosok földjeiről „szétszóródott" szolgáltatók problémáját is napirendre tűzte. Három nógrádi nemes feladatává tette, hogy kutassák fel egyebek közt az esztergomi érsekség szétszéledt kondícionáriusait, „az egyház szolgálatából szökötteket". Hogy azonban a szökevények összefogdosása, ez a karhatalmi megoldás mennyire csak részleges lehetett már, azt életközelből példázza az előző fejezetben megismert szolgaáttelepítési akció a Vas megyei Nickről Borsodba. A kiszemelt 83 szolgafő közül még az áttelepítés kezdetén, 1272 nyarán kilencen megszöktek. A felleléshez maga az átadó földesúr sem sok reményt fűzött, mert kötelezte ugyan magát, hogy két héten belül megkísérli összefogdosni a szökevényeket, arra az esetre azonban, „ha fellelni őket nem sikerül", már eleve kilátásba helyezte a kárpótlást. A névsorok ismeretében még az is megállapítható, hogy mindössze egyetlen szökevényt sikerült elfogni, a többit részben pénzben, részben újabb szolgákkal pótolta a zalai földbirtokos. Itt tehát mintegy statisztikailag tettenérhető: az alkalmat az érintett szolgák kereken egytizede a szökésre használta fel.

Az elszököttek hatalmi szóval való „visszahívása", azaz úri tulajdonba való visszaállítása mellett (amit a *revocare* műszó fejezett ki) más módszerekkel is kísérleteztek a birtokosok. Mindenekelőtt maga IV. Béla király. Midőn a zólyomi reformok során kiderült, hogy a királyi uradalmakból sok nép „tá-

vozott és szóródott szét mások birtokaira", a „visszahívást" ezúttal már az a „többletszabadság" volt hivatva elérni, amit a király előbb Széki és Balog földekre (1257) biztosított, utóbb kiterjesztett a turóci medencére, végül liptói uradalmára is (1265). A részleteket láttuk a maga helyén. A király példáját mások is kezdték követni, elsősorban a kötött népelemeiben szintén felbolydult birtokszervezet, az egyházi földesuraság. Az első ismert eset, hogy egy egyházi intézmény a népmozgásra nem a szökevények hatalmi visszakényszerítésével, hanem bizonyos „kondicionális szabadságok" megadásával reagált, az 1264. évből való, midőn a tihanyi apát Gamás (Somogy m.) falusi népeivel kényszerült egyezkedni. Ezt követi az 1260–70-es évek fordulójától fogva a hasonló szerződések sorozata, jelezve egyben az időbeli fordulópontot is, amikor a szökés már a helyben maradók számára is eredményes fegyverré kezdett válni. A több évtizedes rejtett mobilitás kezdte meghozni első legális gyümölcseit.

Több egymásba kapcsolódó jel mutatja, hogy az 1260-as évtizedben csakugyan fordulóponthoz érkezett e belső népmozgás. A gamási eset előtt egy évvel a pápa mint országos jelenséget tette szóvá az egyháztól személyükben függő, de „más uraságokhoz állt" földesúri alattvalók *(homines de corpore)* ügyét (1263). Alig később a nemesség esztergomi gyűlése (1267) a kiváltságolt vendégtelepes falvak ellen ágált, melyek a kisnemesi prédiumok szolganépére gyakoroltak szívó hatást. A két országfél békéjét rögzítő margitszigeti szerződésbe (1266) viszont a békepontokat diktáló nagybirtokos arisztokraták ama cikkelyekhez, melyek a hívek egyik országfélből a másikba való csábítását és befogadását tiltották, két helyen is hozzáfűzték: kivételt képeznek az átköltözni kívánó parasztok *(rustici et villani)*. Ez a passzus természetesen nem mondta ki a parasztok általános szabad költözését, mert ezt nem is tehette, nem lévén törvény; kimondott azonban egy igényt, legalizálni próbálta a két évtizede folyó illegális migrációt. Az igényt nyilvánvalóan a nagy adománybirtokosok, telepítő főurak toldatták be a szerződésszövegbe. A telepítő védlevelek megjelenése csakugyan jelzi, hogy a földesúri telepítő politika is új fázisába érkezett.

Ezeket az okleveleket *(litterae protectionales)* a telepítő birtokos kérésére a király adta ki azzal a céllal, hogy a vásárokon „nyilvánosan és ünnepélyesen" hirdessék ki. Az oklevél megnevezi a betelepítésre szánt birtokot, közli a feltételeket, és azt, hogy a költöző jövevényeket a királyi hatalom különleges védelme alá vette. Minthogy a védlevelek egyszerre bukkannak elő olyan egymástól távol eső területeken, mint Zalavár környéke és az erdélyi Bonc-

hida (1263), majd a Heves megyei adománybirtok, Fancsal (1267), nyilvánvaló, hogy a nagybirtok immár szervezett formában, mintegy a királyi telepítőpolitika formáit imitálva kapcsolódott be a telepítés művébe. Csakhogy ez azzal a következménnyel járt, hogy formailag alkalmazkodni kellett az érvényes jogszokáshoz, a „jogrendhez". A védlevelek ugyanis a költözés jogát, következésképpen a királyi oltalmat kizárólag a „szabad kondíciójú emberek" *(liberae conditionis homines)* körére korlátozták. Egyedül ők voltak a „legális" telepesek. Ugyanez a formula vonatkozott a vendégtelepes községekbe és városokba beköltözőkre is a privilégiumok hosszú sorában, legalábbis Vasvár kiváltságlevelével bezárólag (1279). Csak Pozsony privilégiumában (1291) oldódik fel a régi megkötés; jogszerűnek első ízben ez az oklevél nyilvánítja ki bárki számára és bármely faluból *(si aliquis de quacunque villa...)* a beköltözést, ami az érlelődő változás jele a jog szférájában is.

Ennek ellenére a népmozgás és telepítés javában folyt e kritikus évtizedekben, éspedig olyan játéktérben, ahol már az 1260-as évtizedben különböző erők feszültek egymásnak.

A mobilitás és a telepítések ügye a jog szférájában másként festett, mint a gyakorlatban. A legális telepes rezervoár, a „szabad kondíciójú emberek" köre elvileg nem bővült a tatárjárás utáni évtizedekben sem. Nemcsak a szolga és a tőle inkább gazdasági, mint jogi helyzetében különböző „szabados" *(libertinus)* volt a földesúr tulajdonosi jellegű függésében (az imént idézett egyházjogi kifejezéssel *homo de corpore*), hanem a lényeget tekintve azok a paraszti tömegek is, akiket összefoglalóan *condicionarius* néven neveztek. Mint még a szóban forgó időszakban is V. István elvileg deklarálta (1270), *condicionaliter* megszabott szolgáltatásaikhoz ők is „örökre kötve és rendelve" *(astricti et in perpetuum deputati)* voltak. Éppen ezért a kor a kondícionáriusokat is végső fokon „szolgai jellegű" jogi rétegként tartotta számon *(homines condicionarii serviles,* 1293*)*. Sőt a Bolognában tanult egyházjogászok éppen az 1270-es évtizedben (1270, 1274, 1276) kezdik e népes réteg jogállását a késő antik *colonus* analógiájára a római jogból kölcsönzött „földhöz (röghöz) kötött" terminusok alá foglalni *(originarii, ascripticii, glebae adhaerentes)*. De sajátos módon még azoknak zöme sem számított a „szabad kondíciójú emberek" közé, akiket valamilyen értelemben „szabadnak" *(liber)* tituláltak. Sokak „szabadsága" csak az adott intézményen, magán a birtokszervezeten belül bírt értékkel (pl. *liber ecclesie*), egyébként magával a szervezettel már „kondicionális" viszonyban álltak, abból tehát jogszerűen nem léphettek ki. Idetartozott még a három kiterjedt korai feudális birtokszerve-

zet birtokkezelői és katonáskodó kisbirtokos elitje, a várjobbágyok, az „udvarnokok szabadjai" és az egyházi jobbágyok rétege, nem is szólva ama egykori szabad törpebirtokosok zöméről, akik idők folyamán földjükkel együtt vagy attól már megfosztva bekényszerültek e szervezetek függőségébe. Ez formailag – mint egész Európában – önkéntes *(sponte voluntate)* beállásként jelentkezett a földesuraság „védelme alá" *(sub protectione)*. Az ilyen *liber* is csak szökve távozhatott, ha pedig elfogták, fejét leborotválva „örök szolgaság" lett a büntetése.

Mindazonáltal e „védelem alá" húzódó egykori szabadok között mégiscsak akadtak olyanok, akik nem csupán megtartották szabad nevüket, olykor birtokuk örökletes *(hereditarius)* jellegével együtt, hanem valami többet is a fogalom eredeti tartalmából. Elsősorban azt a jogukat őrizték meg, hogy „szabadon" választhatták meg, hol „szolgálnak"; egykorú oklevél szavaival: „miként szabadon lépett be (*intravit*, [ti. földesúri szolgálatba]), akként szabadon is távozhat, amikor akar" (1211). Ez volt az a világos és éles határvonal, mely nemcsak a szolgai jellegű tömegektől való elkülönítésben, hanem magán a „szabadok" heterogén körén belül is egyértelmű ismérvként kínálkozott. Aki legálisan elhagyhatta urát, az már a *Váradi Regestrum* terminológiájában „teljesen" szabadnak *(omnino liber)* minősült. Ugyanebbe a kivételes paraszti jogi státusba került az a szolgarendű személy is, aki pénzen megváltotta magát „a szolgaság igájából", ura felszabadította. A felszabadítás *(manumissio)* formulája szintén a fenti ismérvet emelte ki a 12–14. századok folyamán: „bárhova, ahova akar, szabadon távozhat". Az elnyert jogállapotot olykor „abszolút szabadságnak" *(absoluta libertas)*, olykor „arany (örök) szabadságnak" *(aurea, perpetua libertas)* nevezték. Részesei voltak e jogállapotnak természetesen a szabad vendégtelepesek *(hospites)* is, sőt az ő kiváltságban rögzített *libertas*uk egy lényeges fokozattal még magasabb és határozottabb körvonalú is volt. Ezek – és csakis ezek – a társadalomelemek számítottak a 13. században szoros értelemben „szabad kondíciójú embereknek".

Azokat a paraszti elemeket, amelyek a fenti értelemben „teljes" szabadságukat megőrizték, már a tatárjárás előtt általában „szabad jobbágyoknak" *(liber iobagio)* nevezték. Az 1250 előtti időszakban statisztikailag értékelhető 106 falutelepülésen 2447 háznépből 50 volt szabad vendégtelepes, azaz 2 százalék; hogy további 620 (25 százalék) jobbágynak, lovasnak vagy szabadnak nevezett háztartásfő közül hány volt „teljesen szabad", nem dönthető el. Pontosabb kép nyerhető a pannonhalmi apátság birtokainak tatárjárás előtti (1237–40) összeírásából, mely egymaga csaknem ugyanekkora mintát (2248

háznép) nyújt. Mindössze nyolc faluban éltek „szabadnak" nevezett jobbágyok: együttesen 43 háznép, az uradalmi népesség 1,91 százaléka. E szigorúan kötött és hagyományos struktúránál persze az országos arány mégiscsak jobb lehetett, hiszen például szabad vendégtelepesek akkoriban még szinte kizárólag királyi birtokokon éltek. A *Váradi Regestrum*ból adódó arányszám viszont, ahol e szabad *(liber* és *hospes)* kondíciók aránya 27 százalék, a másik irányban torzít, hiszen a forrás természetéből adódik, hogy a „szabadságukat" védők esetei emelkednek meg. A településre jogosult „szabad kondíciójú" parasztok országos arányszáma a 13. század derekán aligha becsülhető többre 10 százaléknál. Mindenki más költözése jogi értelemben „szökésnek", „szétszóródásnak" minősült.

Ha mármost ezt a mennyiséget szembesítjük az ugrásszerűen növekvő telepesszükséglettel, az olló nyilvánvaló módon tágra nyílik. Sok helyütt gyanítható ugyan, hogy a földesúr saját régi birtoktesteiről telepített át parasztokat adománybirtokaira, amire példákat is láttunk az előző fejezetben Bihar és Ugocsa megyéből, ez azonban magyarázatnak elégtelen. Az új falvak mennyisége többszörösen nagyobb, mint a régi települések elképzelhető emberfeleslege vagy népszaporulata, a földesúr pedig nem „ürítette ki" új szerzeményei kedvéért régi birtokait. Egyetlen ép magyarázat kínálkozik: a különbözet jelentős része közelebbi-távolabbi vidékekről szökve távozó szolgákból vagy kondícionáriusokból származott, akiket a telepítő földesúr éppoly „illegálisan" fogadott be, amilyen illegális volt maga a népáramlás. Van egy körülmény, amely közelebbről is rávilágít erre. A 14. században, amikor a parasztság szabad költözése már törvényileg biztosítva érvényesült, az új településők vállalkozó kedvét általában 5–10 évi kezdeti szolgáltatásmentesség volt hivatva felkelteni, sőt nem ritka a 12–24 évi mentesség sem. Ezzel szemben a 13. század második felében a „vásárokon proklamált" és a vendégtelepes kiváltságlevelekben kikötött mentességi idő sohasem haladta meg a 3 évet. Ez volt a norma, de előfordult magánbirtokos telepítésnél a Dunántúlon éppúgy (Veszprémbogdány, 1275), mint az északi részeken (Hontnémeti, 1292) a 2 év is. 4 évi mentesség első ízben a következő század elején (1302) tűnik fel. Ami félreérthetetlenül mutatja, hogy viszonylag bőven volt telepeskínálat, éspedig olyan alsóbb kondíciókból, melyek számára ez a szerény kedvezmény is komoly vonzerőt jelentett.

Ezekben az összefüggésekben válik csak igazán érthetővé az 1260-as évek említett jelenségcsokra, az egyházi és köznemesi tiltakozások a tényleges mobilitás ellen, sőt éppen 1270 után a kondícionáriusok „földhöz, röghöz

kötöttségének" jogelvi szintre emelése és ideologikus hangsúlyozása mind a királyi hatalom, mind az egyházak részéről, másfelől viszont a terjeszkedő világi nagybirtokosok igénye, hogy a szabad áttelepedés elvileg terjesztessék ki minden parasztra és falusi lakosra (1266). A népmozgás az 1270-es évektől minden jel szerint még csak növekedett, annál is inkább, mert a királyság központi hatalma Kun László anarchikus uralma idején kikapcsolódott a játéktérből. Nem volt már erő, közeg, mely a szökevények felkutatására és „összeszedésére" képes lett volna; a várispánságok felbomlásával szétfoszlott maga a karhatalom is. Az új időszakot afféle merőben elvi deklarációk jellemzik már, mint a somogyi Csaba falu királyi részének adományában (1282) áll, ahol négyháznépen kívül a többi szolgáltató rég megszökött: „ha sikerülne bárhol fellelni" a szökevényeket, azok is az adományos veszprémi prépost alattvalói legyenek. Olykor egészen nagy számok tűnnek elő. A pécsi püspöknek a következő évtizedben nyolcvan háznépnyi szolgáltatója *(servi seu conditionarii)* „szóródott szét" (1296). A „lakosaik által elhagyott" földek szüntelen reprodukálódása a 13. század végéig, sőt azután is e mozgás vetülete. Maga a folyamat jóformán önindukció formájában haladt előre: minél több „üres" föld került eladományozásra, annál inkább nőtt a telepesszükséglet: minél inkább benépesedtek ezek, annál több „üres föld" mutatkozik másutt. Mindez persze nem puszta körforgást jelentett, nem is merőben településtörténeti fejleményt, hanem olyan szociális felhajtóerőt, melynek jelentősége aligha becsülhető túl. A jelenség olyan jéghegyhez hasonlít, melynek tömegei az írástalanság mélyében, pontosabban: a településtörténet tényeiben rejlenek. Ezek viszont egyértelműen arról vallanak, hogy e rejtett – „illegális" – népmozgás a szóban forgó évtizedekben olyan tömeges méretekben zajlott, hogy túlzás nélkül nevezhető országos vándormozgalomnak.

Vessünk most egy pillantást a jéghegy látható csúcsára. A telepítő védlevelek említett megjelenése 1263 táján két dolgot jelez. Az egyik, hogy a magánbirtokosok telepítő tevékenysége immár szervezett kereteket igényelt, s ehhez szüksége volt a királyi hatalom védnökségére is; hogy csak „szabad kondíciójú embereket" lehetett volna befogadni, a gyakorlatban aligha jelentett reális korlátozást. A másik körülmény, hogy most már a magánbirtokosok is belefogtak a telepítés legmagasabb formájába, kiváltságolt *hospes*-községek alapításába. Ilyenek a század derekán még szinte kizárólag királyi vagy királynéi birtokon létesültek. A pannonhalmi apátság füzitői birtokára még 1263-ban is IV. Béla király adott ki telepítő privilégiumot, a nemesség 1267. évi esztergomi gyűlése is csak a királyi és királynéi szabad vendégek falvai ellen

berzenkedett. Barskeresztúr kiváltságlevele (1246) ismert formájában kétes hitelű, Jászó privilégiuma (1243) pedig bizonyosan évtizedekkel később készült szerkesztmény. A legkorábbi kétségtelen hitelű magánföldesúri *hospes*-privilégiumok az 1260–70-es évek fordulóján jelennek meg, az elsők Gömörben a kalocsai érsek rimavölgyi (1268) és az Ákosok Kövi birtokán (1273), majd Hontban a sági prépostság Egeg birtokán (1279), de egyidejűleg a Dunántúlon is, Majs nádor tolnai Kazsok (1270) és Lőrente ispán veszprémi Bogdány friss adományföldjén (1273), mely utóbbi mintája Rátót Loránd nádor közeli Csül *hospes*-falvának kiváltsága volt; még ezeket is megelőzte Csák Miklós fia Máté bonchidai telepítése (1263). A 13. század utolsó harmadából az említett Hontnémeti és az erdélyi püspök Sárd birtokára kiadott privilégiumaival bezárólag (1292, 1295) közel tucatnyi ilyen kiváltságlevél maradt fenn – már elég számottevő minta a sokszorosan gazdagabb egykori valóságból. A telepítés e formáját a királyi hatalomtól vette át a magánbirtok és az egyház a „vendégek szabadságainak" több évtizedes hagyományú normáival együtt. A jelenség éppen azáltal vált országos jelentőségűvé, hogy kilépett a királyi birtok keretei közül. Ez segített igazában hozzá, hogy a *hospes*-szabadság modellje kisugározzék a parasztság alsóbb rétegeibe azáltal, hogy maga a modell bizonyos értelemben „lesüllyedt" . A telepítések révén tulajdonképpen a *hospes*-jog sok-sok kicsinyített mása, szerényebb és töredékesebb kiadása hintődött el országszerte, magával a gondolati modellel együtt, mely a kiváltságlevelek indoklásában is jelentkezik: a földesúr azért ad több szabadságot az adott település lakosainak, „már összegyűjtötteknek és összegyűjtendőknek... hogy számuk mindenkor gyarapodjék" *(...ut numerus eorum semper augeatur)*.

A *hospes*-telepítések sajátságos kiágazásaként jelent meg már közvetlenül a tatárjárást követő években (1243, 1244) a Szepességben, majd terjedt el a század utolsó harmadában, főként az északi országrészekben a telepítés új, vállalkozói formája: a soltészfalu. Az intézmény Szilézia és Morvaország felől hatolt át a Kárpátokon, meghonosítva e részeken is az erdőirtás és szervezett falualapítás különösen hatékony vállalkozói jellegű módszerét, mely az Elbától keletre és a Kárpátoktól északra már a 12. század vége óta „német jogú" falvak tömegét hívta életre. A telepítés e formájában a földesúr maga már nem is játszott aktív szerepet, hanem meghatározott területen minden tevékenységet rábízott egy vállalkozóra, akit olykor soltésznek *(scultetus)*, olykor más neveken *(locator, advocatus, populator)* neveztek. A kötelességeket és jogokat pontos írásbeli szerződés rögzítette. A telepes toborzás a soltészek dolga

volt, főként keletnémet területről származó vállalkozóké, a telepeseknek viszont csak egy része volt német, számottevő hányadban morva és lengyel területekről érkeztek. A feltételek már kellően uniformizálódtak korszakunkra, hogy az egész szervezetet bemutassa korszakunk egyik fennmaradt szerződése. A Tátra alján, a Veresvíz és a Poprád között hatalmas, „teljesen műveletlen és lakosokat nélkülöző üres erdőséget" adományozott IV. Béla király 1264-ben a Máriássy család ősének, Márk fia Batiz ispánnak azzal, hogy e területre „népeket és jobbágyokat gyűjtsön" *(populos et iobagiones congregare)*. Az egész lakatlan föld a déli részén elterülő Csetenye nevű rétről nyerte nevét. A földesúr aztán az 1279. évben szerződést kötött két vállalkozóval, a közeli Metzdorf Gotschalk nevű bírájával és egy Froling nevű felkai emberrel, hogy „az erdőt kiirtják és termőfölddé alakítják át, népeket gyűjtenek össze és német módra *(more Theutonico)* falut vagy falvakat létesítenek". A birtokos tehát átengedte a területet a vállalkozóknak, földesúri jogaiból csak a majdani telepesek előre kikötött járadékát és a „nagyobb ügyekben" való bírói hatáskört tartva fenn. Minden jövevény 60 holdnyi szántó külsőséget kapott a kiirtott erdőségből, s az irtás és faluépítés idejére, 16 évre teljes mentességet a földesúri teher alól. Ezt követően minden telek szolgáltatása egységesen 1 fertóban (1/4 márka) állapíttatott meg. Az összeg megfelelt az átlag (szántónagysághoz mért) *hospes*-tehernek. Jogaik is e normákhoz igazodtak. Még többet nyertek a vállalkozók. Mint minden soltészfaluban, ők lettek az alapítandó falu örökös bírái. Nekik két-két telek járt ki, 120 holdnyi, földesúri terhektől mentes külsőséggel. Emellett még a falu földesúri szolgáltatásának hatoda („minden hatodik dénár") is őket illette, nemkülönben „szabad", azaz tehermentes malom- és sörfőző jog, azzal a monopolisztikus kiváltsággal, hogy az egész falu náluk volt köteles gabonáját őrletni és árpáját főzetni. Alig évtizeddel a szerződés után Csetenye falu már megjelenik az oklevelekben. A soltészfalvak csekély eltéréssel másutt is hasonló feltételekkel létesültek. A telepítés e formája 1300 táján északnyugaton már mélyen lehatolt a Vág, Nyitra és Garam völgyében, keletebbre a Szepességen át Gömörbe, illetőleg Sáros és Zemplén irányában. Az irtásfalvak jelentős hányada soltésztelepítés volt, gyakran magában a névformában is (szlovák *lehota* vagy *volya*, német *hau* vagy *häu*, magyar *vágás*) őrizve fogantatásuknak körülményét. Maga a cseh eredetű *lehota* szó, mely – földesúri tehertől való – „könnyítést, könnyebbséget" jelent, közvetlenül utal a társadalmi vetületre is.

A telepítés e vállalkozói formája nem szorítkozott az északi hegyes-erdős vidékre. Már az a Henc nevű *villicus* is, aki IV. Béla füzítői privilégiuma (1263)

szerint vendégtelepesek „gyűjtésére" vállalkozott és egyidejűleg két malom jogát kapta meg, ilyen *locator* lehetett. Gömör megye déli részén, Köviben (1273) a földesúr egy Herbord nevű német vállalkozóra bízta a *hospes*-telepítést, aki itt is tehermentes telket kapott és örökös bírája lett a falunak. De nem csak németek játszhatták ezt a szerepet. A garamszentbenedeki apát a monostor Duna melletti Kakat (Párkány) falurészének benépesítését egy Simon nevű esztergomi várjobbágyra bízta (1268). Ez a várjobbágy, aki elsőnek kapott telekhelyet és a felvidéki soltészekhez hasonlóan egy ekealjnyi földet, valamint jogot a telepestoborzásra és földjeik kimérésére *(ordinare et collocare vel dividere)*, a soltészekhez hasonló telepítési vállalkozó volt.

Meg kell még emlékeznünk a telepítés egy sajátos formájáról: megüresedett birtokoknak kifejezetten „népek gyűjtése", benépesítése célzatával való bérbeadásáról. Az utóbb bérletnek *(locare)* nevezett ügylet kezdetben adomány formájában jelentkezett, s elsősorban egyházak éltek vele. Így kapta meg például a veszprémi püspökségtől a tatárdúlás idején elnéptelenedett Balaton melletti Berény földet telepítés céljából a püspökség alkamarása, bizonyos Absolon mester (1256). Később, amikor a váradi káptalan adta át telepítésre *(congregationi)* Bihar megyei Méhes faluhelyét Babonyai Gergely ispánnak, a feltételek már közelebbről ismertek: a benépesítendő falu termény- és munkaszolgáltatásai a telepítőt illették, a többi földesúri jövedelem a káptalant és a telepítőt közösen (1300). A kikristályosodott bérleti forma aztán megint csak a Dunántúlon, a veszprémi püspökség Tolna megyei Szil birtokán jelentkezik (1313). A püspök itt már egy márkában rögzített évi bérösszeg fejében engedte át a földet időlegesen a dombóvári várnagynak, öt évet hagyva a betelepítésre, s rábízva a bérlőre az „összegyűjtendő népek és jobbágyok" szolgáltatásainak megállapítását, az egész korszakra jellemző indoklással: „olyan szabadságot rendeljen nekik, mellyel összegyűjtheti őket" (*ad illam libertatem, quam eisdem ut congregari valeat, ordinabit*).

Telepítés, migráció és paraszti létfeltételek szoros kölcsönös összefüggését tömörebben nem is igen lehetne kifejezni, mint amit ez a valóságos kulcsmondat mond ki. A települési mozgás egyidejűleg töltötte ki a faluhálózat belső hézagait, népesített be szélső szűzföldeket, és hozta működésbe mindenütt a szociális felhajtóerőt. A különböző formák nem zárták ki egymást, sőt a földesurak gyakran kombináltan alkalmazták őket. Illusztrálja ezt a sok közül egyetlen példa, az Ákosok Bebek-Csetneki ágának jól rekonstruálható gömöri telepítőpolitikája.

Ákos nembeli „Szár" (vagy „Tar") Detre és Fülöp 1243. június 5-én kapta

adományba IV. Béla királytól a nagy határú Pelsőc birtokot, továbbá a Sajó völgyében Berzétét, a Murány völgyében Lice, a Turóc patak völgyében pedig Kövi falut. Valójában e birtokok túlnyomórészt hatalmas határú lakatlan földek voltak, Pelsőc vidékétől legyezőszerűen kiszélesedve, magukba foglalva Gömör megye északi, erdős részének csaknem egész keleti felét, nyugati irányban pedig jelentős tömböt a Turóc patak forrásáig. E nagy területnek csak déli részén, a folyó- és patakvölgyekben volt az adomány idején 10 falutelepülés, a legészakibb ponton Csetnekkel. Az adományföldeken a birtokosok két nemzedékének telepítő tevékenysége folytán az unokák birtokosztályáig (1318–20) további 19 falu létesült három kialakuló uradalmi központ körül. Délen Pelsőcön épült fel a nemzetségi monostor és egy vár, Pelsőc *possessio* régi határain belül öt újabb falu keletkezett, vegyesen magyar és szláv települések. A nyugati tömbben, Kövi falu felett szintén vár épült, magát a birtokközpontot pedig – mint láttuk – már *hospes*-kiváltsággal látta el a földesúr (1273), akinek itteni két további falutelepítése közül az egyik nevét is viselte (Tarfalva). A harmadik birtokközpont az északi részen Csetnek lett, ahol már a fellendülő vasbányászat mozgatta a telepítést. A korábban lakatlan erdőségben tíz bányász- és szénégető falu létesült a szóban forgó évtizedekben, zömük a falunevekből következtethetően (Petermannfalva, Rochfalva, Marcellusfalva stb.) már soltésztelepítés. Mindehhez járult még a másik fellendülő bányavidéken, Berzéte régi birtokhatárán belül még 1291 előtt két új település, köztük Rozsnyó alapja. Az Ákosok eme gömöri adománybirtokán tehát háromnegyed évszázad leforgása alatt a faluhálózat háromszorosára bővült, a maga magyar–szláv–német telepeseivel etnikailag is színes képletet produkálva. A vásárhelyeken (Kövi, Pelsőc, Csetnek) megjelentek a majdani mezővárosok csírái is, melyek beérése majd az 1330 utáni időszakra esik. Ha a közbeeső és határos birtokok két másik földesurát, a Záh nemzetség itteni ágát és a Máriássy-ősöket is ideszámítjuk, Gömör megye eme északkeleti negyedében 1242–1320 között e három család telepítő politikájának eredménye 36 új falu volt.

A 13. század második felében kibontakozó népesedési aktivitás nem valami merő demográfiai tény, még kevésbé magyarázható a telepítési aktivitás kizárólag külföldi telepesek áramlásával, hanem olyan növekedésről van szó, melynek meghatározó eleme egy földrajzi és szociális tekintetben egyaránt „mozgó" képlet volt. Magyarország parasztnépessége számottevő hányadában mobillá vált e korban, ami közvetlenül vagy közvetve visszahatott az immobil elemekre is. Ebben áll a korszak dinamikájának egyik alapfeltétele,

melyet a politikai szférában bekövetkezett anarchia 1272 után nem fékezett, sőt bizonyos fokig még elő is segített. Önmagában ez a körülmény azonban valóban csak „anarchiát" eredményezett volna, ha nem kap fedezetet a dinamika egy másik alapfeltételében: az agrártechnika és a földművelés rendszerének átalakulásában.

29. AZ AGRÁRTECHNIKA ÚJ ESZKÖZE: A KERÜLŐEKE

Az eke fejlődésének nem az a döntő ismérve, hogy a földművelésnek ez az alapeszköze „nehéz" vagy „könnyű" . Nyolc ökör által húzott nehéz ekék nem voltak ritkák Magyarországon már a 11–12. században sem, de ezek az eszközök még mindig a túró talpekék válfajába tartoztak, annak „nehezebb" változatai voltak, akárcsak az egykorú lengyel „nagy eke", a *plug*. Ez az eke feltörte ugyan a földet, de nem forgatta be, nem akadályozta meg a gyomosodást, következésképpen tökéletlenül tárta fel a föld táperejét. A túróeke és az elvetett mag kétszeresnél nem nagyobb hozama összetartozó jelenségek.

Az európai „agrárforradalom" egyik legfontosabb technikai vívmánya és egyben alapfeltétele az aszimmetrikus ekevassal, csoroszlyával, kormánydeszkával ellátott, taligához kapcsolt fordító- vagy ágyeke, kivált „kerülő" altípusának elterjedése. E típus magyarországi megjelenésének legkorábbi tárgyi bizonyítékai az egykori Nyugat-Magyarország, a mai Burgenland területéről (Zemendorf) kerültek elő a földből: két közepes nagyságú (22x22, 22x21 cm), de már kifejlett módon aszimmetrikus ekevas, erősen kiképzett jobb oldali pengeszárnnyal. Mindkettő kétségkívül kerülőeke tartozéka volt, a 13. század dereka táján rejtették őket a földbe. A leletek lényegesen különböznek azoktól az átmeneti típusoktól, melyek már a tatárjárás előtt használatban voltak, és szintén régészeti leletekből ismeretes (Orosháza, Békés, Kecskemét vidéke). A burgenlandi lelet is „átmeneti" még, mert utóbb az ekevas meghosszabbodott, mint a későbbi, de jellegében rokon soproni lelet tanúsítja (27,5x17,5 cm), a gerendely is megnyúlt utóbb, ahogy képi ábrázolásokról ismerjük (1380 k., 1456). Alapjában véve azonban a 13. század közepén már egész konstrukciójában kialakultnak tekinthető az ekének az a típusa, mely kivált mezőségi kötött talajok megmunkálásában a 19. századig használatban volt.

E fordító–kerülőekéknél nemcsak az ekevas újszerűen erőteljes aszimmetriája, nem is csak a csoroszlyával való kombinációja vagy a kerekes taligához

való kapcsolás az újdonság, hanem mindezek lényeges kiegészítőjeként a kormánydeszka megjelenése és beépülése a konstrukcióba. Az új eke a felhasított földet az általában jobboldali irányban hajlított ekevas formája és a kormánydeszka segítségével megforgatta, és oldalra, jobbra döntötte. Ezáltal már valódi és széles barázda keletkezett, melyre ráborult a következő, nem maradt tehát felszántatlan, gyepes föld; a felszíni növényzet befordult a földbe. Az eredmény a föld olyan hatékony megforgatása lett, mely mind tápereјének jobb kihasználását, mind a korábbinál lényegesen hosszabb idejű vetését–aratását tette lehetővé.

A burgenlandi lelet legközelebbi rokonai osztrák, szlovén és horvát területen terjedtek el, mutatva azt az irányt, ahonnan az új eketípus közvetlenül származhatott. Hogy közvetítője a Nyugaton kialakult új művelési eljárások nem egy elemével együtt a *hospes*-elem lehetett, köztük nyugati és déli szláv telepesek, nyelvi nyomok mutatják. Ezzel magyarázható, hogy új szláv eredetű terminusok nem egy esetben kiszorították még az eke alkatrészeinek régebbi magyar megnevezését is. Az eke rúdjából, vezérből *gerendely* lett, a hosszúvasból *csoroszlya*, a laposvasból *lemes*, ahogy az új elemek nevei is jórészt szláv eredetűek, például *kormány* (1332) vagy *taliga*.

Az új eketípus elterjedésének nyomon követését a 13. század második felében az teszi lehetővé, hogy az új eszköz sajátos szántási technikát és munkaparcellát követelt meg, ennek pedig már ott van a lenyomata az oklevelekben is. Minthogy a kerülőeke a barázdát egy oldalra (általában jobbra) vetette, a felszántandó földdarab egyik oldalán vonták az első barázdát, majd a parcella végén az ekét kiemelték, és a túlsó oldalon, ellenkező irányban vonták a következőt; az ekét itt újra kiemelve a harmadik barázda már az elsőre, a negyedik a másodikra borult át, és így tovább, egyre beljebb fordulva, míg végül a földdarab közepén hosszanti mélyedés maradt a csapadék összegyűjtésére. Az eke nagy vonóerőt igényelt, rendszerint 6–8 ökör húzta, az ekekapacitás jobb kihasználása tehát minél hosszabb földcsíkok kialakítását és minél rövidebb széltében való üresjáratokat tett ésszerűvé.

A „hold" *(iugerum)* eredendően nem valami absztrakt földmérték volt, hanem olyan szántóterület megnevezése, melyet egy nap alatt fel lehetett szántani. Egyfajta „hivatalos" mértéke is kialakult már korai időben, a királyi mértékkel *(cum regali mensura)* mért, eredetileg nyilván a kiterjedt királyi birtokszervezetekben alkalmazott holdmérték: 12x72 királyi öl (à 3,126 m), azaz 84,42 ár nagyságú terület, ahol is a föld széle-hossza 1:6 viszonyban állt. Éppen a 13. század utolsó évtizedeiben és azt követően vannak félreérthetet-

len jelei, hogy a régi állapotokat tükröző királyi mértékhez képest a holdak némely vidékeken számottevően elkeskenyednek, miáltal területük jelentősen csökken, alakjuk „megnyúlik". A középkori mentalitás tradicionalizmusára jellemző, hogy miként fejezték ki a változást ama ritka esetekben, amikor a hold nagyságát pontos ölméretekben adták meg. Az egyik módszer abban állt, hogy a nagy „királyi öllel" adták meg ugyan a terjedelmet, ám a földdarabot széltében a 12 öles „királyi mértéknél" jóval keskenyebbre mérték, míg a hosszúság a hagyományos maradt. A Baranya megyei Adoson 7x70 (1270), a Hont megyei Dalmadon 7x72 (1345) királyi öles holdnagyság ismeretes. Valószínűleg az utóbbi méret az, mellyel már egy századdal korábban a Dalmadhoz közeli Ledényben és Szebellében „szokták a földeket kimérni" (1233). Esztergom megyében 8x72 öles (1278) holdnagyság ismeretes, a szomszédos Győrben szintén 8 és 9 öl volt a hold szélessége (1311). E földterületek nagysága tehát – kerekítve – 48, 49 és 56 ár volt, alig több mint fele vagy éppen kétharmada a királyi holdnak, alakjuk pedig sokkal elnyújtottabb: oldalviszonyuk a régi 1:6 helyett hol 1:10, hol 1:9 vagy 1:8. A másik módszer abban állt, mint Pozsony megyéből értesülünk (1311), hogy a tekintélyhez igazodva 12x72 öllel számították ugyan a holdat, ám a nagy királyi ölnél jóval kisebb ölmértékkel, melyet már ez idő tájt az „ország szokása szerint" valónak neveztek; „a lábtalptól a fejtetőig felemelt kézzel" *(a planta pedis usque ad verticem capitis)* tartott mértékkel, mely 2,2–2,3 méternél nem volt több. E „szokásos", „közönséges" *(usualis, communis mensure)* holdnagyság tehát 42–45 ár közötti méret lehetett: a királyi hold fele.

Mi e jelenség kulcsa? A királyi hold az az archaikus mértékegység volt, mely nagyságában is kifejezte a túró talpeke kapacitását. A régi ekével és nyolc–tíz ökrös igaerővel egy nap alatt tökéletlenül ugyan, de viszonylag nagy területet lehetett fölszántani. Az új, a kerülőeke lényegesen jobb munkát végzett, de kisebb területi kapacitással. Szükségessé vált hát egyrészt a „szokásos" *(usualis)* holdnagyság csökkentése, hozzáigazítása az új szántási technikához, másrészt ésszerű volt a kapacitás jobb kihasználása végett a réginél keskenyebb, „nadrágszíjparcellákat" kialakítani. Mindez lehetséges is volt, mert az így felszántott föld hozama ugrásszerűen megnőtt. E változásokra csupa dunántúli és északnyugati megyéből vannak pontos adataink. Hogy a jelenség valóban az új eketípus elterjedési területét jelezheti, arra van egy további pozitív és – ellenpróbaként – egy negatív támpontunk.

A kerülőeke használata meghatározott „technikai" szabályokat vont maga után. A 16. században Debrecenben például előírták, hogy egy hold „50 ke-

rülés legyen", azaz 100 barázdát vontak egy holdon. Ez nemcsak helyi jelenség lehetett, hiszen a Pest megyei Bicskén és környékén is így tartották számon: *centum sulcos wlgo holdfeld*. Az ilyen hagyományoknak mély gyökerei szoktak lenni. A 19. században a barázdák szélessége rendszerint kb. 25 cm volt, száz barázda tehát 25 méter körüli holdszélességet ad ki. A „királyi hold" több mint 37 m szélességének e mérethez semmi köze, ezzel szemben a 13. században 7 vagy 8 királyi öllel megadott méretek (21,88 vagy 25 m) éppúgy e nagyságrendbe tartoznak, mint a 12 „szokásos, közönséges" öllel kifejezett holdszélességek. Van egy további pontos adatunk a dunántúli hold szélességéről a Veszprém megyei (Balatonfő-) Kajárról, ahol 96 mérőkötéllel, melynek mindegyike 10 királyi öl volt, mérték ki 140 hold szélességét; a hosszúság hagyományszerűen adott volt (1239). Egy-egy hold szélessége mintegy 21,43 m volt: lényegében ugyanannnyi, mint amennyit hét királyi öllel (21,88) fejeztek ki Baranyában vagy Hontban. A szántóföld alakja a jelek szerint a „kerülésekhez", szám szerint ötvenhez igazodott; a barázdák annyival voltak keskenyebbek a 19. századiaknál, amennyivel az ekevas kisebb volt.

A kerülőeke és a holdnagyság kapcsolatát negatív ellenpróbaként látszik alátámasztani, hogy viszont az ország északkeleti területein, ahol az új ekefajta hódításával még nemigen számolhatunk, itt-ott még a „királyi" méretnél is hatalmasabb holdnagyságokkal találkozunk, például Balassagyarmat környékén, Nógrádban 12x80 királyi öles (1278), vagy Mezőnyék vidékén, Borsodban 12x84 öles (1367) holdakkal. Szerencs környékén, Zemplénben a helyileg „szokásos" hold, 12x62 királyi öl (1358) csak valamivel volt kisebb a királyi holdnál. E szántóföldek „tömzsibb" alakja is (1:6,6, 1:7, 1:5) azt tanúsítja, hogy e részeken még a régi szántási technika élhetett tovább.

A Dunántúlon és északi meghosszabbításán rekonstruálható holdnagyságok amellett szólnak, hogy a legújabb korig használt úgynevezett magyar hold (43,16 ár) méretének gyökerei e 13. századi agrártechnikai átalakulásra nyúlnak vissza. Valami kizárólagosságot persze az említett területen sem képzelhetünk el, hiszen például Tolna és Baranya megyékből még a 14–15. századból is kerültek elő szimmetrikus ekevasak. A máriabesnyői lelet (Pest m.), enyhén aszimmetriára hajló, viszonylag nagy méretű (31x17 cm) ekevas viszont esetleg arra utal, hogy számolni lehet a tatárjárás előttről ismert átmeneti eketípus tovább élésével. A kerülőeke elterjedésének tájföldrajzi és immanens agrártechnikai határai is voltak. Az új eke kihasználása elsősorban mezőgazdasági tájakon volt gazdaságos. Az irtásos–égetéses hegyes és erdővidékeken, köves hegyoldalakon maga a szántástechnika követelte meg a

könnyebb és mozgékonyabb eketípusok tovább élését. Erdélyben például sokáig tovább élt a csoroszlyával, taligával ellátott, de kormánydeszka nélküli túróeke, melynek ábrázolása is ismeretes a székelyudvarhelyi templom zárókövéről (1460). A Szepességben és környékén hasonló ekefajtával számolhatunk korunkban, bár nincs kizárva, hogy a fordítóeke könnyebb, már kormánydeszkával és csoroszlyával ellátott változata is megjelent, a váltóeke. Erre utal, hogy a Szepességben „ekefordulókkal" *(versiones aratri)* mérték ki a soltészfalvak belső telkeinek hosszát is (1317, 1321).

Egy vonatkozásban nem követték a nyugati országrészek sem a nyugat-európai átalakulást: a fogatolásban. A középkor technikai ugrópontja e téren a váll- és szügyhám alkalmazása volt a lovakon, mely a vonóerőt megtöbbszörözte. Mivel a ló szívósabb és gyorsabb az ökörnél, a nehéz fordítóeke elterjedése együtt járt azzal, hogy az új fogatolás elterjedésével a ló a szántásban kezdte kiszorítani az ökröt. Ezzel szemben Magyarországon továbbra is váltig ökörrel szántottak; az ekefogat a 13. században is 6–8, sőt olykor 10 ökörből állt. A magyarázat bizonyára abban rejlik, hogy a szarvasmarha-állománynak lényegesen nagyobb súlya volt Magyarország mezőgazdaságában, mint Nyugat-Európában. A viszonylag nagy ökörállomány mellett nem volt kényszerítő erő a fogatolás megváltoztatására. Alig akadt persze olyan parasztot, akinek nyolc ökre lett volna. Mi volt hát a viszony az eke, az állatállomány és a parasztgazdaság között?

Az eke és a vele évente megművelhető földterület viszonyát, azaz az ekekapacitást korai időtől fogva az „ekealja" fogalma fejezte ki. Eredendően olyan földnagyságot jelölt, „amennyit egy eke megmunkálni képes" *(quantum potest laborare unum aratrum*, 1113), mármint egy év leforgása alatt. Ez a földnagyság is természetesen az agrártechnika függvénye volt. Kézenfekvő, hogy a „királyi mértékkel" mért ekealja nagyságában konzerválódott az a korai állapot, mely a túró talpeke nyolc ökörrel vont, nehéz változatának kapacitásával azonos. Nagyságát pontosan ismerjük: 150 királyi hold, azaz 126,63 hektárnyi hatalmas terület volt. Ami persze nem ugyanennyi szántóterületet jelent, hanem valószínűleg a felénél is kevesebbet. A 13. században az „eke művelésére elegendő" földterület éppoly radikálisan lecsökkent, mint a napi szántásé. A helyi gyakorlatban különböző vidékeken, 100, 110, 120 holdas ekealjak fordulnak elő, de nem királyi, hanem „közönséges", „szokásos" holdmértékkel. Ha például a honti Ledényben és Szebellében, ahol 110 holdat számítottak egy ekealjára (1233), a holdnagyság nagyjából akkora volt, mint az alig 10 km-rel odébb Dalmadon később pontosan ismeretes (1345),

akkor „egy ekére való föld" e részeken pontosan 54,16 hektárt tett ki. Az átlagos 42 ár nagyságú „kis" holddal és a legelterjedtebb 120-as beosztással számolva mintegy 50 hektárban láthatjuk az új művelési technikához igazított ekealja nagyságát – ami a hatalmas „királyi" ekealjának kevesebb mint fele. Természetesen ez nem évente felszántott szántóterületet jelentett, hanem a szántóföld és a pihentetett parlag („mezei föld") egységét. Az új művelési rendszerből következik, hogy e területnek nagyjából fele, 50–60 hold volt a tényleges vetésterület.

Az eke valóságos évi kapacitását a „legtisztábban" ott érhetjük tetten, ahol még a régi típusú gazdálkodás dívott, azaz földesúri ekékhez beosztott szántó (*arator*) szolgák kötelme volt a szántás-vetés, a földterület pedig holdban van megadva, és kifejezetten szántóföldre *(terra arabilis)* vonatkozik. A pannonhalmi birtokok nagy összeírásában (1237–40) három kisebb prédium felel meg e kritériumoknak. A zalai Apátfa környékén, a veszprémi Kajáron és Sáron egy-egy háznépre – kerekítve – 40, 55, 60 hold jutott. Hogy ez norma lehetett, alátámasztja, hogy olyan szabad vendégtelepes községekben vagy irtásos soltészfalvakban, ahol a telepítés kapcsán a határ új felparcellázása következett be, a szántóföldi külsőség nagysága szabályszerűen vagy 50 hold (Kövi 1273) vagy 60 hold (Egeg 1279, Csetenye 1279, Hontnémeti 1292) volt. Ez pontosan egybevág a 8 ökrös ekefogathoz számított angliai *hide* vagy a normandiai ekeföld nagyságával (kb. 60 magyar hold). Csakhogy az ország régi települési vidékein a korszakunkban kialakuló jobbágytelki szántó külsőség nagysága nem ennyi volt, hanem – mint látni fogjuk – 15–20 hold körül mozgott, a parasztoknak pedig nem 8, hanem optimális esetben 4, de inkább 2–3 ökrük volt. Következésképpen az ekék általában két-három család közös birtokában voltak, aminthogy az ekefogatot is csak közösen tudták kiállítani. A mezei munka és a határhasználat közösségi jellege a föld feltörésénél kezdődött.

A hatalmas különbség abban állt a prédiumokon dolgozó szolgacsaládokhoz képest, amelyek „technikailag" pontosan így, szabályszerűen ketten vagy hárman dolgoztak egy földesúri ekével, hogy a század komplex fejleményei folytán ez az eke már közös paraszti „vagyonnak" számított, ama „javak" *(bona)* közé tartozott, melyek szabad végrendelkezés tárgyai voltak.

30. A SZABÁLYOZOTT TALAJVÁLTÁS ÉS A HATÁRHASZNÁLAT EGYÉB FORMÁI

Azokon a vidékeken, ahol a kerülőeke elterjedésével lehet számolni, három egymással összefüggő jelenség tűnik szembe az okleveleknek a határhasználat módjáról valló részeiben. Az egyik, hogy a határ művelés alá fogott részein a földeknek többnyire háromféle megnevezése fordul elő: magyarul „teleknek" nevezett trágyázott vagy porhanyós föld *(terra fimata*, olykor *mollis, stercorata)*, szántóföld *(terra arabilis)* és az utóbbival valaminő kapcsolatban „mezei föld" *(terra campestris)*. A másik sajátosság, hogy a birtokrészek vagy telektartozékok legtöbbször nem egy tagban, hanem olykor igen sok darabban vannak szétszórva a faluhatár különböző helyein vagy „rendjében" *(in ordine)*, s oszlanak meg a fenti földminőségek között, mások földdarabjaival „vegyesen" *(mixtim)*. Végül gyakran értesülünk arról, hogy e földek időnként osztásra kerülnek, éspedig holdanként vagy „füvönként" *(dividendo per iugera seu per erbas)*, sőt ennek az osztásos és „elegyes" birtoklási formának a neve a köznyelvben „füvönosztás" *(fyunoztas)*.

Mi volt a trágyázott földdel azonosított „telek" a 13. században? Eredetileg azt a területet nevezték így, ahol a falu ridegen tartott jószágállománya áttelelt, a földet taposta és trágyával „telítette"; innen a *telek* szó. Ez egyszersmind a talaj szántásra-vetésre való előkészítésének természetes s viszonylag nagy állatállomány mellett eredményes módszere volt. A „telek" a 13. században az egész szántóföldi állománynak már csak kis részét alkotta: olyan határrészt, ahol megelőzően hosszabb ideig jószágállás volt. A Zala és Veszprém határán fekvő Peszejen a „trágyázott földek" két helyen is itatóhelyek, kutak mellett feküdtek *(Alasunkutha, Mosoukuth)*, a somogyi Kinosberényben is egy kúthoz csatlakoztak *(versus puteum Gyruskut)*. A veszprémi Szabadiban a Kövestelek nevű „trágyázott föld" szintén a falu közelében *(prope villam)* volt. De nem változatlanul élt a régi szisztéma tovább. Kivált Peszejen (1269) rekonstruálható jól, hogy a „trágyázott földnek" nevezett szántóföldi tagok négy helyen terültek el a határban, akárcsak a szomszédos Vámoson, ahol a trágyázott földek „rendjének" *(in ordine terre fimate)* nevezték e szántóföldi tagokat, melyekben a lakosság osztás révén részesedett (1304). Úgy látszik, hogy a „telkesítést" bizonyos terv szerint végezhették már. A kutak közelsége azt az újabb korból ismert eljárást idézi fel, mely az itatóhelyek környékén felgyülemlett trágya tervszerű szétterítésében állt, a területek sejthető „mozgása", az Ótelek–Újtelek típusú megnevezések pedig azt a „kosarazás-

nak" nevezett eljárást, melyet főként juhokkal, a karámhely időnkénti továbbhelyezésével végeztek. A „telek" tehát korszakunkban már a talaj előkészítésének tervszerű, a faluhatár több részére kiterjedő és az állattenyésztéssel összehangolt módszerének mutatkozik. Ennek feltétele egyrészt a falu viszonylag nagy állatállománya volt, másrészt az, hogy a ridegtartás valamilyen mértékben tovább élt. A század adataiból úgy tűnik, hogy e földek az egész szántóföldi állományon belül szabályszerűen kétféle nagyságrendbe sorolódnak. Ahol a határból való egyházi vagy nemesi részesedésről van szó, az arány 20 százalék körül mozog, vagy azt meg is haladhatta: ahol viszont jobbágytelki részesedésről van szó, az arány 2–4 százalék körüli.

A határrészek tagozódásának másik pólusán a „mezei földek" helyezkednek el, közbül pedig az egyszerűen szántóföldnek nevezettek. Nem egyszerűen mező vagy legelő volt a *terra campestris*, mert a legelőket *(pascua)* világosan megkülönböztetik. Teljesen műveletlen, elvadult föld sem lehetett, mert azt „gyepnek" nevezték *(terra inculta que gep vocatur*, 1257). Ugyanakkor neve is mutatja, hogy mégiscsak „mező" volt, sőt legelőnek is használhatták. Erre utal egyebek közt egy birtokosztály, ahol e mezei földeket kifejezetten „a legelőkkel együtt" *(simul cum pascuis gregum)* hagyják a földesúr és a jobbágyok közös használatában (1309). Másfelől nyilvánvaló funkcionális kapcsolatban álltak a szántóföldekkel. Birtoktartozékként való felsorolásokban a szántók után és egyéb határrészek (rétek, legelők, berkek-ligetek, erdők) előtt van a helyük. A somogyi Csicsalon (1251) két ekealjnyi „mezei föld" és ugyanannyi szántóföld a falu nyugati határrészében, mégpedig egymás folytatásában terült el *(que continuantur predictis terris)*. Hasonlóan váltakoznak szántókkal „mezei földek" Zamárd határjárásában (1292) és másutt. A veszprémi Szőllősön (1336) négy jobbágytelek szántóföldi, trágyázott és „mezei földi" tartozékairól világosan megmondják, hogy egymással *per erbas* határosak, ami vagy úgy értelmezhető, hogy füves csíkkal – „ekefordulóval" vagy dűlővel – voltak elválasztva, vagy úgy, hogy a füvönosztás révén voltak kapcsolatban. Az említett Zamárdon pedig a földek közt haladva egy szakaszon úgy vonták a határt, hogy határjelek voltak egy bizonyos „mezei földön" *(in terra campestri)*, majd a következők „szintén egy földön, mely nem volt szántva" *(similiter in terra que non fuit arata)* – amiből nemcsak az következik, hogy a mezei föld általában felszántatlan, hanem az is, hogy adott esetben fel is lehetett szántva.

A „mezei földek" funkcionális kapcsolata a szántóföldekkel egy jellegzetes művelési rendszer kialakulását mutatja, melynek nyomai a Dunántúlon itt-

ott már a tatárjárás előtt mutatkoznak, de általános elterjedése a 13. század második felében tapintható ki: a szabályozott talajváltó vagy parlagrendszerét, mely a határhasználat korábbi extenzív módszereit meghaladva még a 14–15. század jó részében is uralkodó földhasználati rendszer marad a mezőségi vidékeken. Lényege a faluhatár művelésre kijelölt részének bizonyos időközökben ésszerűen váltogatott eke alá fogása és pihentetése, ami kiegészül a régi időkből örökölt trágyáztatásnak, „telkesítésnek" a réginél tervszerűbb és tágabban alkalmazott módszerével. Nem a trágyázott „telek" és a többi föld állt itt művelési kapcsolatban, hanem a közönséges szántóföld különböző tagjai és a „mezei föld" területei. Bizonyos értelemben vagy fokig ezek is „trágyázottak", amennyiben bizonyos értelemben legelők is: a téli álláshelyről kora tavasszal kihajtott jószágállomány éveken át legelte és egyben tapodta e számon tartott parlagföldeket, ami a talaj előkészítését célozta a szántás alá és segítette irtani a gyomot. Ezzel függhetnek össze a „csordajárás" (*charadajaras*, 1282) vagy a következő századból ismert barom-„nyomás" (*calcatus pecorum wlgo nomas*, 1367) típusú helymegjelölések. Idő múltán, mikor a szántók már kimerülőben voltak, elkövetkezett e pihentetett földek holdankénti – „füvön" való – kiosztása a faluközösség tagjai között és felszántása; az eddigi szántóból pihentetett parlag, „mezei föld" vált. Az Alföldön a 18. századig tovább élő művelési rendszerben a váltás időtartama 2–3 és 6–8 év között váltakozott. A rendszerrel meghatározott vetésterv járt együtt. A parlag feltörése, az első tavaszi szántás után elsőnek rendszerint kölest vetettek, már a következő évi tavaszi szántás után árpa vagy zab, ősszel már búza, rozs következhetett. Évente legalább kétszeri – tavaszi és őszi – szántással számolhatunk e rendszer keretében, de kései középkori adatok arról vallanak, hogy közbül, éppen az újonnan kiosztott parlagrészek feltörésére rendszeresen beiktatódott egy harmadik szántás is, melyet „gyepszegésnek" neveztek. Egy-egy dűlőben nemcsak a gyep feltörése, hanem a további szántásrend és a vetés is, azaz hogy hol, milyen terményfajtát termeltek, össze volt hangolva. Peszejen például egy másfél holdas földről megjegyzik, hogy „kender vetésére alkalmas" .

A szabályozott talajváltás vagy parlagrendszer természeténél fogva elválaszthatatlan egyrészt a periodikus újraosztás mozzanataitól, másrészt a művelési kényszer követelményétől. A rendszer belső racionalizmusa, de egyszersmind kényszere is diktálta, hogy egy-egy fordulóban azonos időben és vetésritmushoz igazodva folyjanak a mezőgazdasági munkák; minthogy azonban a határrészek földminősége és a településtől való távolsága külön-

bözött, az igazság kívánta meg, hogy az újraosztásnál a faluközösség egyetlen tagja se maradjon hátrányban. Az újraosztás mozzanatát sokféleképpen nevezték, ahol is rendszerint a „fű" fogalma és az „elegyes" birtoklás a központi képzet *(mixtim quod vulgariter fyu dicitur*, 1272). A legbővebb meghatározás Zamárdról (1292) olvasható: „holdanként, azaz füvön, egyenlően, közösen és elegyesen" *(dividendo per iugera seu per erbas equaliter, communiter et mixtim)* történik. A „füvönosztás" fogalma abból a képzetből vonódhatott el, hogy az osztás a füves mezőn történt, de az is belejátszhatott, hogy felszántás után füves csík választotta el egymástól a parcellákat *(erbali distinctione)*. A földek kiosztása sorshúzással – eredetileg valószínűleg nyíllal – történt. Részesedéshez a faluközösség minden tagjának joga volt. A „fűkötél" *(funiculis quod vulgo fiu vocatur*, 1248; *fyketel*, 1322) egy-egy részesedésre jogosult falutag különböző táblákban kapott holdjainak összességét jelentette. A veszprémi Szőllős határa például 1248 körül 40 fűkötélnyi volt, azaz 40 lakosnak volt „jussa" a részesedésre. Történetesen a mértékét itt pontosan ismerjük: egy fűkötélre negyed ekealjat számítottak. Vannak dunántúli vidékek, ahol úgy látszik, a norma 20 hold vagy akörül mozgó nagyság volt. Valószínű – amit külföldi párhuzamok is támogatnak –, hogy a részesedés alapja az igaerő nagysága lehetett. A helyi adottságokon múlt, hogy két vagy négy ökörrel rendelkező parasztot illetett meg a teljes „fűkötél".

Ezt a rendszert olykor földközösségnek szokás nevezni. A megnevezés azonban megtévesztő, mert óhatatlanul valamiképpen az ősközösség hátterét idézi fel. Valójában az osztásos határhasználat alapvetően új, és egy sor további jelenséget és folyamatot feltételez: agrártechnikai átalakulást és a földesúri ekével és szolgákkal folytatott („prédiális") gazdálkodás elsorvadását, a föld paraszti „birtoklásának" rögződését és a jobbágytelek kialakulását, mindennek kereteként pedig a faluközösség létrejöttét szolgai és fél-szolgai „háznépek", *mansió*k halmazából. Mennyiben függ össze a művelési rendszer átalakulása, a szabályozott talajváltás és az osztó földközösség? Szoros és kényszerítő erejű korrelációról nincs szó, hiszen a földművelés fejlődhetett más határhasználati formák keretében is, másfelől az osztásos határhasználat tovább élt a nyomásos módszerekben is. Ugyanakkor a vad vagy szabályozatlan talajváltás keretében, ahol a tágas határban a földeket addig művelték, míg ki nem merültek, majd a szabad foglalás elvén másutt törtek fel új gyepet, magának az „osztás" *(dividendo)* mozzanatának nincs helye. Ily módon aligha véletlen, hogy a két jelenség, a szabályozott talajváltás és a periodikus osztás nyomai már a tatárjárás előtt jórészt azonos tájékon jelentkeztek (Somogy,

Zala), ha még elszórtan is, hogy aztán a 13. század dereka utáni évtizedekben és a 14. század elején mindkét jelenség már széltében elterjedt és meggyökerezett rendszerként mutatkozzék a Dunántúl nagy részén, a somogyi, zalai részeken túl Baranyában, a Balaton-környéken, fentebb Veszprémben, valamint Győr, Esztergom, Pilis megyében is. Ugyanezekből a megyékből (de például Tolnából, Komáromból is) vannak adataink a periodikus „füvönosztásra", e tájon túl azonban már csak Biharból (1273).

Az európai „agrárforradalom" hullámához képest e ponton is van különbség: korszakunkban nincs határozott nyoma a nyomásos gazdálkodásnak. Ez azonban érthető. A földművelés fejlődésének nincs valami absztrakt, a táji adottságoktól elvonatkoztatható sémája. A nyomásos rendszerek elvileg természetesen „fejlettebbek", nem biztos azonban, hogy adott helyen és időben gazdaságilag „szükségesek". A szabályozott talajváltásnak nemcsak feltétele a viszonylag nagy állatállomány, hanem kedvezőbben is hat vissza az állattenyésztésre, mint a nyomásos rendszerek, minthogy több legelőt kínál. Az éveken át pihentetett „mezei földek" (parlagok) nagyobb terjedelműek voltak, mint a nyomásos rendszerben az ugar, s minthogy tovább pihentek, rajtuk több és magasabb fű nőtt. Ugyanakkor a népesség Magyarországon nem érte el azt a sűrűséget, mely a gabona vetésterületének még további növelését kényszerítette volna ki. A rendszer végeredményben a gabonatermelés és az állattenyésztés egyensúlyán nyugodott, és azt fejezte ki; ezt az egyensúlyt pedig leginkább éppen ez a művelési rendszer szolgálta. De a földművelésnek mégis olyan rendszerét testesítette meg, amely – szemben a 11–12. századival – alapvetően már a gabonatermeléshez igazodott, ritmusát ennek követelményei szabták meg, és a föld igényesebb megművelésével, többszöri szántásával lényegbevágóan eltávolodott az agrikultúra korábbi extenzivitásától.

A határhasználat osztásos formáját persze még a jelzett vidékeken sem lehetett kizárólagosnak tekinteni. A rendszer sok helyütt két irányban egészült ki. Az egyik a párhuzamosan tovább élő szabad foglalás gyakorlata volt, mely a határ távolibb, értéktelenebb részein érvényesült. Ha valakinek módja, kellő igaereje volt, itt szabadon foghatott művelés alá földet. A zalai Halápon már a 13. század dereka előtt külön tartották számon ezt az osztásos gyakorlattól és művelési kényszertől független külső határrészt (*terra extranea*). A másik irány viszont a még intenzívebb művelés felé mutat. A Dunántúl nyugatibb vidékein, de északibb folytatásában is a 14. század első felében egy jellegzetes földhasználati forma mutatkozik: a jobbágytelkek végében egy-

két holdas szántóölddarabok csatlakoztak a kertekhez, melyek – soros település esetén – egybefüggő sávként vették körül a településmagot. Hogy a jelenség még a 13. század második felében vagy vége felé alakulhatott ki, azt amellett, hogy az 1310–30-as években már számos vidéken meggyökeresedett művelési szokásként mutatkozik, az is igazolja, hogy a Kemenesalján már korszakunkból ismerjük megnevezését is: *telekszer* (1268). Trágyázott földek („telkek") lévén, itt már nem volt szükség a periodikus pihentetésre, e kisebb földek tulajdonképpen már örökszántókká alakultak.

A tatárjárás népességirtó hatásának lenyomata, hogy a Duna a művelési rendszerek terén is határvonallá vált. Tőle keletre az extenzívebb földművelés élt tovább, vagy tért vissza. Plasztikusan megmutatkozik ez a Duna által elválasztott, szomszédos Pilis és Pest megyékben, ahol is a Dunától nyugatra mindenütt a szabályozott talajváltás és osztásos földközösség nyomai mutatkoznak, keletre viszont, például a Sülysáp melletti Oszláron a településnek egy 1271. évi oklevélben tetten érhető archaikus jellegű „vándorlása", továbbköltözése a tágas határban az újonnan feltört és művelésbe fogott szántók mellé, azaz a szabályozatlan talajváltás kezdetleges gyakorlata. A népességpusztulás és a településhálózat megritkulása miatt kitágult faluhatárokon belül az Alföld jelentős részein még a késő középkorban is a szabad foglalás rendszere érvényesült. A szabályozott talajváltás első nyomai az Alföld peremvidékein (Heves, Borsod, Abaúj, Zemplén) csak az 1330–50-es években mutatkoznak.

Az ország erdős-hegyes vidékein viszont megint csak a dinamikus fejlődés jeleivel találkozunk. A mezőségi vidékekkel szemben a talaj-előkészítés domináns módszere itt az égetéses irtás volt, s maga az elégetett, korhadt növényzet játszotta a döntő talajjavító szerepet az állati trágya mellett. Az így előkészített földet sok helyütt szintén „teleknek" nevezték, gyakran az erdőfajta nevével összetételben (pl. „nyírtelek"). A másik módszer az égetés nélküli erdőirtás volt, amikor is a tisztásokat előbb kaszálónak vagy legelőnek használták, majd bizonyos idő elteltével szántották fel. Az ilyen területek neve volt az 1300 táján az oklevelekben a már művelés alá fogott irtások *(terra exstirpatitia)* környékén egyre sűrűbben előbukkanó *láz*. Magát a műveletet szemléletes módon „nyitásnak" (*aperire*) nevezték; a *láz* az erdőből (máshol mocsárból, nádasból stb.) „megnyitott hely" *(locus apertus*, 1259) volt. Azokon a tájegységeken, ahol az így létesült szántóföldek gyakoriak, a településkép és a szántók ahhoz hasonló kapcsolatot mutatnak, mint a Dunántúl erdős-dombos, kivált nyugati részein. Itt is szabályszerűen a telkek végében,

a kertek mögött *(retro ortos)* sorakoznak szántóföldek, melyeknek neve *tornuk, toronuk, taronok.* A fogalom ugyanabból a képzetből ered, mint eredetileg a magyar telek, annak szláv eredetű szóval való megnevezése, azaz állatokkal trágyáztatott és megtapodtatott „kövér föld". A különbség a dunántúli típussal szemben, hogy e területeken a szántóföldi állomány nagyobb hányada csatlakozott a kertek végéhez. Egy-egy ilyen *taronok* nemritkán több holdas. Abban a tekintetben viszont megint csak rokon jelenség, hogy erre a földállományra már nem terjedt ki az osztásos rendszer, állandó egyéni használatban álló örökszántók voltak: az irtásföldeket a telepesek „örökösen birtokolták" *(perpetuo possideant)*. A határhasználatnak ez a módja a 14. század elején már jól követhető Pozsony és Nyitra megyétől Honton át az északkeleti országrészig, Szepes, Sáros, Zemplén, Bereg megyéken át Erdélyig. A szokás gyökere korszakunkba nyúlik vissza. Muthmér szepesi prépost egy szolgáját felszabadítva, neki adta azt a préposti kert mögött *(retro ortum)* elterülő 10 hold földet, melyet már korábban is megművelt, sőt saját kezűleg irtott (1273).

Még „tisztábban" egyéni használatban voltak a szántóföldi külsőségek a soltészfalvakban. Egy ilyen falu határának szabályozása már eleve úgy történt, mint a szepességi Csetenye (1279) alapítólevele mutatja, hogy a „kiirtandó és termékeny földdé átalakítandó" erdőséget már a birtokbavételkor házhelytelkekre *(laneus)* és azokhoz tartozó egyenlő nagyságú szántóföldi egységekre osztották fel. A határ többi része közös használatra maradt. Minthogy a telepítő soltész kettős telkéhez 120 hold járt, egy-egy telepes telek tartozéka 60 hold „termőföld szepesi mértékkel" volt. Hogy a művelés itt is a fordítóeke valamilyen alfajával történt, arra az említett „ekeforduló" *(versiones aratri,* 1317) vagy a „hold fordulója" *(revolutiones iugeris,* 1321) szepességi használata utal. Egy későbbi meghatározás (1343) szerint egy szepességi faluban 50 telektartozék 9 „fordulóban" *(revoluciones)*, azaz dűlőben helyezkedett el.

31. A GABONATERMELÉS HOZAMÁNAK EMELKEDÉSE

Egy társadalomban, mely a mezőgazdaságon alapul, több mint kilenctizede a földet műveli, a törpe kisebbség pedig az elsajátításból él, nincs alapvetőbb kérdés annál, mint hogy az elvetett mag hányszorosát hozza.

A föld és az átlagtermés viszonyát a tizedmegváltás normájából ismerjük,

mely azonos volt nemcsak egy-egy régión belül, például az egri püspökség területén (1261–71) vagy a Szepességben (1290), hanem országosan is, hiszen országos gyűlést követő dekrétumba (1290) került bele: a nemesek egy-egy ekealjon termelt gabonatermésének dézsmáját 1 fertóval (12 pondus) lehetett megváltani. Itt természetesen nemesi házi gazdaságokról, „prédiumokról" van szó. A „nemesek népei", azaz a saját munkaeszközeikkel gazdálkodó parasztok *(populi nobilium, villani et rustici)* már kepénként válthatták meg a dézsmát 1–2 ponduson. A szabályozás mögött tehát az a tapasztalat és feltételezés húzódik meg, hogy egy ekealjnyi földön átlagban 120 kepe terem. Valóban így is volt, mert amikor még a század elején a bihari Pelőke faluban két ekealja földet elfoglaltak, a learatott szálasgabonával együtt az elhurcolt termés 200 kepét tett ki (1219). Az ekealja nagysága általában 120 (olykor 100, 110) holdnyi terület volt. De nem ekkora vetésterület, mert a művelésbe bevont egész terület, azaz a szántóföld és a „mezei föld" *(terra arabilis* és *campestris)* együttesét tekintették ennyi vagy annyi „ekére való földnek" *(terra ad X aratra)*. A szabályozásokban csak mintegy 60 (illetőleg 50, 55) hold vetésterület terméséről van szó; Angliában az ekefogat évi kapacitását kifejező *carucate* szintén 120 holdat foglalt magába, melynek azonban csak fele állt művelés alatt, Normandiában szintén 50–70 holdat tett ki a ténylegesen szántott-vetett „ekeföld". Magyarországon tehát a 13. században országos közbecslés szerint 1 holdtól 2 kepe gabonát lehetett learatni. A kepe *(capetia)* a learatott szálasgabonának a tarlón, illetőleg a szérűn *(horreum)* felrakott legnagyobb egysége volt. Mint az asztag neve (a szláv *kopa*, „hatvanas egység" származéka) mutatja, eredendően 60 kéve összerakásából állt. Hogy a 13. század első feléig 1 kepéből általában 1 köböl gabonát csépeltek ki, azt az a körülmény mutatja, hogy a szolgai státusú népekre „szokás szerint" kivetett 2 kepényi átalánytized (1067, 1232, 1245) fejében olykor 2 köböl gabonát vettek ki (1226, 1256). Mennyi holdankénti elvetett magból termett ez a 2 kepébe felrakott vagy 2 köböl szemmé kicsépelt gabona? A válaszhoz kis kitérőt kell tennünk.

A köböl nagysága, űrmérete eredetileg egy vagy más szokásos holdnagyság vetőmagszükségletét fejezte ki. Innen az utóbb előbukkanó köblös föld (1346), később a köbölre való föld (17. század) fogalma. A köbölméretek kaotikus változatossága mögött, ahogy az a 16. század után előttünk áll, jól kirajzolódik három nagyságrendi típus, melyeknek eredete a középkor termelési viszonyaiba nyúlik vissza. Hogy a sorok tagjaiban hol kereshetjük az eredeti „vetőköblöket", ahhoz újabb kori vetésadatok segítenek közelebb.

A 18. század elején egy királyi holdba 3,75 pozsonyi mérőt, azaz 203,625 litert vetettek el (1715); közönséges magyar holdra (43,16 ár) átszámítva a vetőmagmennyiség 104,10 liter. Valószínű, hogy az „öreg" (azaz nagy) köblök típusában, a 220 liter körül mozgó mértékben a királyi hold *(cum mensura regali)* vetőmagszükséglete rögződött. A 13. században azonban, mint láttuk, a holdméretek általában csökkentek, s a rekonstruálható nagyságok a régi királyi hold tört részét, olykor csak felét tették ki. Közelebbről megfigyelve a köböltípusokban is ilyen „osztó" szabály érvényesül. Bennünket e helyütt elsősorban a kerülőeke elterjedése nyomán a Dunántúlon már a 13. században előtűnő „kis" holdtípus és vetőmagigénye érdekel, melynek kiterjedését 40 és 50 ár közti nagyságrendben rekonstruálhattuk. A 16. és 18. századból idevonható adatok valamivel 100 liter feletti vetőmagszükségletre utalnak, csakúgy, mint a 19. század végi statisztikák és becslések. A középkorban köztudomásúlag nem ritkábban, hanem valamivel még sűrűbben is vetettek. Ennek látszik megfelelni az országosan leginkább elterjedt köböltípus, a 108–118 liter közti űrméret, mely éppen fele a királyi holdak „öreg kobleinek". Hogy ez valóban vetőköböl lehetett, mutatja, hogy gyakoriak „fertályai", sőt maga a nagyszombati mérő (27,15), mely ősisége miatt a 16. században különös tekintélynek örvendett, nem egyéb, mint egy elterjedt, 108 literes vetőköböl „fertálya". A 16. században ezt a méretnagyságot nevezték régi „magyar köbölnek", Bártfán fenn is maradt egy mércéje 1519-ből (111 liter). Számításaink szerint ebbe a nagyságrendbe sorolódik a 13. század második felében gyakran felbukkanó „négyhüvelykes tenyérnyi és kétujjnyi" *(cubulus quatuorpalmorum adiunctis pollice et duobus digitis)* köbölfajta, mely az esztergomi érsekség területén volt általános használatban, ilyennel szedték a tizedeket. A turóci és liptói uradalmaknak is ez volt a mértéke, helyi használatban is – olykor szapu (*sapo*) néven – ez forgott (pl. Hont, Nógrád). A Dunántúl középső részein, egyebek közt a pannonhalmi birtokokon a 13. században gabonamérésre is használt „akók" viszont e mérték felező egységébe sorolódnak, sőt jelek szerint éppen itt alakult ki az az 54,30 literes (eredetileg 40 pintes) akómérték – az előbbi pontos fele –, mely aztán a 16. században pozsonyi mérő néven vezető mértékegységgé vált. A különböző megközelítések ily mértékű egybehangzása alapján kimondható a feltevés, hogy a 13. században kialakuló „szokásos" vagy „közönséges" *(communis, usualis)* holdnagyság középértékének vetőmagszükséglete e 110 liter körüli köböltípus tartalmában keresendő, ami – a 17. századi gabonaminta leletek szerint – búzából 85, rozsból 73, árpából 67, zabból 42 köböl magnak felelt meg.

A 13. század elején, mint láttuk, általában még úgy számoltak, hogy egy köböl mag egy holdra elvetve két köböl termést hoz. Ez az alacsony, kétszeres terméshozam egybevág a művelés extenzivitásával s alacsony technikai szintjével; pontosan ez az arány jellemezte a 11. század előtt Nyugat-Európa mezőgazdaságát is. Már közvetlenül a tatárjárás előtt mutatkoznak azonban jelei, hogy a viszonyszámnak meg kellett változnia. A pannonhalmi apátság egy gazdaságilag fejlett birtokán, a Vág menti Sala föld kilenc falvában az apát olyan szabályozása ismeretes (1233), hogy minden jobbágy kap 20 hold földet, éspedig 10 holdat tehermentesen, jobbágyi tiszte ellátása fejében, 10 hold fejében pedig adózni tartozik *(pro tributio ecclesie)*. A szolgáltatást – akkor még egészen kivételes módon – kizárólag pénzben, háznépenként 1 fertóban (12 pondus) állapította meg. A salai nép mozgolódására az újabb szerződés (1241) már holdanként rögzítette a terhet 1 pondusban. Elképzelhető-e a földterület és a szolgáltatás ilyen viszonya, ha kétszeres terméshozamot számolnak? Még akkor is irreális az eredmény, ha az állattartás jövedelmét a gabonatermeléssel azonos nagyságúra becsüljük. Az évi termelési érték 25 százaléka mint földesúri adó még *libertinus*ok esetében is irreálisan magas, márpedig itt a birtokhierarchia felső fokán elhelyezkedő „lovas jobbágyokról" volt szó. Ha viszont három-négyszeres terméshozam volt a kirovás alapja, a járadékráta már 16,666, illetőleg 12,5 százalék – vagyis a kor számolási technikája szerint pontosan 1/6 vagy 1/8. E viszonyszámok már reálisan fejezik ki a *iobagio* réteg státusát.

Hasonló az eredmény, ha ugyanezen falvakban a szabályozás egy másik vonatkozását vesszük szemügyre. A „tisztség ellátására használhatatlanná vált", vagyis kiöregedett jobbágyok ugyanitt 5 hold földet kaptak a puszta megélhetésre *(pro sua sustentatione)*. Ha holdanként egy köblös (110 l, azaz 77 kg) vetés alapján kétszeres hozamot tennénk fel, s levonjuk belőle a következő évi vetőmagot és az egyházi tizedet, kenyérgabonának mindössze 3,5 q maradt volna, ami képtelenség. A középkori parasztcsalád évi gabonafogyasztását 8 q körüli mennyiségre becsülik. Három-négyszeri hozammal már valóban nagyjából ennyi kenyérgabona maradhatott. Egybevág ezzel, hogy ez idő tájt egy felszabadított szolga 8 gabonakeresztet kapott, „hogy legyen vetőmagva" (1234). Ezt a mennyiséget, mely két kepe szálasgabonának felelt meg, csakis a learatott gabona megnövekedett magtartalma (egy kepéből két köböl) mellett lehetett 4 holdba elvetni, melyből aztán, négyszeres hozammal számolva, levonva a következő évi vetőmagot és a tizedet, már valóban mintegy 8 q kenyérgabona maradt. 4–5 holdnyi szántóföld csak az

új művelési mód és a megnövekedett terméshozam mellett, s még így is csak földesúri terhektől mentesen biztosította egy parasztcsalád táplálkozását.

Nézzünk egy másik esetet, már a század második feléből, ahol a meghatározók szintén ismeretesek. Zozimas váradi püspök az esztergomi káptalannak adományozta egy somogyi, Berej falusi birtokrészét és egy „örökletes szolgájának" két fiát, akiket 9 hold egy tagban fekvő trágyázott földdel *(terra fimata)* látott el, a káptalannak járó évi szolgáltatásokat pedig 20 somogyi köböl búzaliszt és 20 köböl zab terményben szabta meg (1264). A somogyi köböl az „akó" nagyságrendű (40–55 literes) dunántúli mértékek közé tartozott *(cum magno cubulo qui vulgo ako vocatur*, 1208). A búza és zab fajsúlyával (100/77, 100/38) és 50 literes mértékkel, nemkülönben a búzánál 10 százalék őrlésveszteséggel számolva a szolgáltatás mintegy 8,5 q búzának és 3,8 q zabnak, együttesen 12,3 q terménynek felel meg. Ha most már a somogyi Berejen 1264 körül az elvetett mag kétszeres hozamával számoltak volna, az eredmény teljes képtelenség lenne, hiszen a 9 holdba fele-fele arányban elvetett búza és zab mindössze 7,6 q búzát és 3,8 q rozsot (együttesen 11,4 q terményt) hozott volna – kevesebbet, mint maga a kiszabott szolgáltatás. Csakis ha négyszeres „várható" hozammal, sőt ezen belül is a búza és a zab 2:1 vetésarányával számolunk, kapunk reális eredményt: mintegy 20 q búza és 5 q zab, együttesen 25 q termést, melynek már csakugyan nagyjából a torlók esetében normatív „fele része" a kiszabott szolgáltatás.

A viszonyszám – a földnagyság és a szolgai státusra nehezedő teher *(media pars)* kapcsolata – ugyanakkor éppen a „várható terméseredmény" terén közvetlenül átutal két további területre: egyrészt a szomszédos Zalába, másrészt a távoli Szepességbe. Ama torló *(exequiator)* teherkiszabások között, ahol a földnagyság és a terhek együttese kivételesen jól ismert, kiemelkedik egy szabályozás a zalai Szőllősről (1308). A veszprémi egyháznak rendelt szolga a fenti esettel rokon módon 10 hold szántóföldet kapott. A szepesi prépost Szepesvárott földre ültetett és harangozóul rendelt szolgájának szintén 10 hold megművelt szántóföldet adott (1273), a tolnai Ábrahám tartozékain is 10 holddal látta el a földesúr a földre ültetett szolgákat (1264). Úgy látszik, 9–10 hold szántóföld volt az az alsó területnagyság, mely a megnövekedett terméshozam mellett a szolgai státus szintjén már biztosította egy parasztcsalád megélhetését és egyben az úr számára a „fele rész" elsajátítási rátáját. Ugyanakkor az adatok megerősítik a Sala földön mutatkozó normát: az új technika mellett már 4–5 hold szántó biztosította a parasztcsalád évi kenyérgabona-szükségletét. A torlóknak rendelt földek korábban jóval nagyobbak

voltak, általában 30 és 40 hold között mozogtak, szolgáltatásaik viszont kisebbek. Még a tatárjárás előtt például a zalai Tótdörögdön egy torlóul rendelt szolgát 31 holddal, 6 szekérnyi kaszálóval és egy szőlővel látott el ura, terheinek megbecsülhető összértéke mintegy 28 pondus (1238). Hét évtizedre rá az említett szőllősi torló 10 hold földjét egy kaszaalja rét és szintén egy szőlő egészítette ki; terheinek becsülhető összértéke mintegy 39 pondus. Bizonyossággal kizárható, hogy az elsajátítás rátája emelkedett volna időközben; a termelékenység nőtt, ami legalábbis e két, nagyjából azonos kiegészítő gazdasági feltételekkel rendelkező gazdaság esetében igen tetemes.

A terület, ahol a várható terméshozam ezekben az évtizedekben megugrott, tovább rajzolható. Láttuk, hogy 1220 körül a kepe szemtartalmát egy köbölre tartották. Hat évtized múlva egy királyi rendelet a veszprémi káptalan panaszára rendezte Fejér megyében a gabonatized fizetésének módját, mert ama vidéken nem „törvényes mértékkel" *(mensura iusta et legittima)* adták meg a termés tizedét (1279). Ez a kor fogalmi nyelvén azt jelenti, hogy valami módon kisebbítették a tized mennyiségét a tényleges terméshez képest. A király a már említett „négyhüvelykes tenyérrel" meghatározott köblöt rendelte mértékül, mellyel az esztergomi káptalan szedte a maga területén a tizedeket, de emellett előírta az egyházmegyében kialakult módot is: a búza minden kepéjéből 1 köböl, de a rozs, árpa és zab kepéjéből 2 köböl „veendő ki" *(de singulis capetiis... duo cubuli erogentur)*. Megint csak nem holmi tizedemelésről van szó; nem olyan idők jártak akkoriban az egyházra, hogy ilyen ötlet felmerülhetett volna. Az átalakulás folyamata érhető itt tetten: az emberek oly módon próbálták csökkenteni tizedterheiket, hogy a már megemelkedett terméshozam mellett a „régi szokásra" hivatkozva kepénként csak 1 köböl magot adtak a tizedszedőknek. Ezt viszont már a Közép-Dunántúlon, a veszprémi püspökség területén is „törvénytelennek" (a terméshez képest nem „teljesnek") tartották. Hasonló jel mutat Sopronra. Miközben 1261 és 1290 között a tizedmegváltás átalányösszege általában 1 pondus, Sopron kiváltságlevele (1279) szerint a „szokásra" hivatkozva 12 bécsi dénár, azaz 1,6 pondus.

Ugyanaz a vidék körvonalazódik a három-négyszeres terméshozam területeként, ahol a kerülőeke és az új művelési rendszerek elterjedésével számolhatunk: Somogy, Zala, Veszprém, Sopron (általában a Dunántúl), valamint Pozsony, Nyitra (a két megye határán terült el Sala föld) és a Szepesség. Az egri püspökség tizedszedésének szabályozásában (1261–71), azaz az északkeleti országrészen viszont semmi nyoma még a fentiekhez hasonló törek-

véseknek. Vannak vidékek még a 14. század elején is, ahol a kepe–köböl régi relációja *(cubulos sive capetias)* maradt meg (1309). De a 14. században a váradi káptalan „régi szokásra" (egy helyütt 1312. évi intézkedésre) hivatkozó statútumai szerint már Biharban is meggyökeresedett a norma, hogy minden gabonafajta egy-egy kepéje után 2 köböl kicsépelt magot kell adni *(pro una capetia duos cubulos)*. A kezdeteket a bihari részeken talán az 1300 körüli időre lehet tenni.

A négyszeres terméshozam elérésével Magyarország mezőgazdasága arra a szintre lépett a 13. század közepi (itt-ott még korábbi) kezdetek után a század második felében, sejthetően 1300 táján egyre táguló területeken, melyre a Rajnától nyugatra eső európai területek a 11. század dereka táján léptek, hogy a jelenség az elkövetkező egy-két évszázadban Európa nyugati részein általánossá váljék. Ezzel az ugrással, mely legalapvetőbb feltétele volt az egész feudális struktúra mélyreható belső átalakulásának, a középkor agrártechnikája egyszersmind el is jutott végső lehetőségeihez; a terméshozam egy-két kivételes területtől (Németalföld, Anglia) eltekintve a 18. századig – sőt sok helyütt a 19. századig – nem emelkedett többé.

A valóságban persze indokolt némi óvatossággal három-négyszeres hozammal számolni, mert a parasztok nem „gabonát" termeltek, hanem búzát, rozsot, árpát, kölest, zabot, másrészt mert a rossz termések, aszályos évek az „átlagot" erősen ingadoztatták. A búza és a rozs kedvező évben a négyszeres hozamot is meghaladhatta, az árpa, zab, köles az elvetett magnak inkább két-háromszorosát hozta. A valóság valószínűleg ahhoz hasonlóan a három-három és félszeres „átlag" körül mozgott ide-oda, mint amit az újabban ismertté vált 17. századi számsorok mutatnak: a két időpont között ugyanis az agrártechnikában és a terméshozamok terén lényeges változás nem következett be.

Ha valaminő „átlagról" csakugyan nehéz beszélni, az az „átlagos parasztgazdaság" fogalma. Annyi bizonyos, hogy a még 1250 után is itt-ott felbukkanó 2 kepe tizedet fizetők típusában ezt az átlagot nem lehet keresni, mert az egy átalányösszeg volt, mely bizonyos szolgai jellegű rétegekre termésük mennyiségétől függetlenül, „szolgai állapotuknak megfelelően" *(iuxta conditionem servilem*, 1226) volt kiróva. A parasztgazdaságok évi átlagtermése a közfelfogás szerint éppen hogy 20 kepe felett kellett hogy legyen. Átlagról természetesen inkább csak egy-egy tájegységen belül célszerű beszélni, s inkább a szántóföldi nagyság felől közelítve, körülhatárolva például a Dunántúl régi művelésű, viszonylag sűrűbb népességű mezőségi vidékeit. A pannon-

halmi birtokok nagy összeírásában (1237–40) nyolc olyan falu különíthető el, ahol a földnagyság ismert és a lakosság homogén kondíciójú volt (udvarnok, szabados és torló falvak). Az egy-egy háztartásra jutó földnagyság átlaga 0,26, azaz mintegy negyed ekealja. Hogy valóban ez volt a norma, azt Veszprémszöllős már említett esete mutatja, ahol egy-egy családot pontosan negyed ekealja, 30 hold „ekére való föld" illetett meg (1248), ami valójában feleannyi, azaz egy-egy „fűkötélre" kiosztott és felszántott 15–15 holdnyi vetésterületet jelentett.

Magából az osztó földközösség természetéből következik, hogy az egy-egy családra jutó földterület nagyságát nem egyszerűen csak a földbőség vagy földszűke határozta meg, hanem a parasztgazdaságok művelési kapacitása és az ebből elvont – vidékenként „szokássá", hagyománnyá kikristályosodott – osztási normák is. A Dunántúl régi művelésű mezőségi tájain határozottan háromféle szántóföldi nagyság – „fűkötél" – körvonalazódik. Az egyik az említett 15 holdas szántóterület. A felsőbb határt egy normatív intézkedés jelzi. Egy Moson megyei kiürült várföld (Szilvás) nagyságát a győri káptalan ekként határozta meg: „ez a föld 32 telekre *(mansus)* elegendő, minden egyes telekhez 20 hold szántóföld *(terra arabilis)* tartozik" (1273). Ez lehetett a vidék normája. Veszprémben (1332), Baranyában (1320), Nyitrában (1320, 1360) szintén 20 holdas szántókat ismerünk, a Dráván túli Körösben pedig ismét normatív megfogalmazásban – „egy jobbágyra 20 holdat számítva" – jön elő ugyanez a területnagyság (1320, 1367). Végül pedig a két érték között határozott körvonalakkal rajzolódik ki egy 18 holdas nagyság, melyet Zalában, Szöllősön egy „egész telek" *(integer fundus)* szántótartozékának mondanak (1332). Ennek ismeretében viszont most már érthető, miért kapott a somogyi Berejen a megtárgyalt „földre ültetett" szolga testvérpár éppen 9 hold földet (1264): a szolga státusnak „fél fűkötél" járt ki, amint hogy Pozsony megyében is találkozunk 9 holdas szántókkal, másutt viszont a szolgák, torlók általában 10–10 holdat kaptak (a helyi 20 holdas „egész fűkötél" felét). De nemcsak a jogi státus, hanem az igaerő is szerepet játszott a törtszámokban, melyek többnyire valamiképpen az előző nagyságrendekbe illeszkednek: azok felét vagy kétharmadát képezik. Végeredményben tehát az „átlagos" parasztgazdaság prototípusát, legalábbis a kerülőeke elterjedési területén nem is kell mesterkélten találgatnunk, hanem az önként bomlik ki az osztó földközösség rendszeréből: 15–20 hold vetésterület. Egészen kivételes, hogy e területen, akár a 14. században, például Somogyban (1338) vagy Nyitrában (1382) 40 holdnyi földnagyság tűnik elő. Más kérdés, hogy az új tele-

pítésű hospes-falvakban (Észak-Hont, Gömör, Szepesség) a telektartozék szabályszerűen 50–60 hold; de ennek is csak fele volt vetésterület.

E 15–20 hold gabonatermésének évi értéke 30–40 pondusra tehető, éspedig kellő biztonsággal, hiszen maga az 1290. évi dekrétum nyilvánította ki a holdankénti átlag 2 pondusnyi egykorú becsértéket. Bizonytalanabb már, hogy mennyire taksálható az állattartás jövedelme, nem is szólva a szőlőről. Egy gazdálkodási rendszerben, mely viszonylag nagy állatállományt feltételez, sőt éppen a gabonatermés és az állattenyésztés egyensúlyán nyugszik, logikusnak látszik, hogy az állatszaporulat értékét legalábbis azonos nagyságrendűnek tételezzük fel. Ezt az állattartásról alább mondandókon kívül határozottan alátámasztja, hogy Pannonhalma egyik birtokán, a Tisza menti Kanizsán (Bodrog m.) a torló családok egész földesúri terhe kivételesen kizárólag pénzben, 3 fertóban (36 pondus) volt kifejezve; a gazdaságok teljes termelési értékét (ami itt a media pars elve alapján biztonsággal kimondható) az apátság tehát 72 pondusra, pontosan másfél márkára taksálta. Szőlővidékeken olykor valamivel magasabbak az értékek, a szántóterületek viszont általában valamivel kisebbek. Egy szőlőtermelő zalai falu, Pölöskefő valamivel későbbi dézsmamegváltásának szabályozása (1341) szerint egy-egy telek gabonatizedét 10 széles dénáron lehetett megváltani, bordézsmája pedig 1 csöbör volt. Minthogy akkoriban 7 széles dénárt számítottak egy pondusba, a csöbör megváltása pedig 6 pondus volt, az alapul vett teljes termelési érték 74,285 pondusra (1,55 márka) tehető, ugyanaz, mint az előbbi tisztán gabonatermelő és állattartó gazdaságoké.

Valamiféle „átlag" mégiscsak körvonalazódik a 72 pondus, azaz 1,5 márka termelési összérték körül. Ha ezt az értéket a „tisztán" gabonatermelő és állattartó gazdaságtípusra vetítjük ki, és a kettő egyensúlyának feltételezésével élünk, ez éppen 18 hold szántóterületnek felel meg. Így érthető, hogy a kerülőeke elterjedési területén a határértékek közbülső zónájában sorra-rendre tűnnek elő a 18 holdas „fűkötelek". Melyek voltak e nem is olyan absztrakt „átlaggazdaság" lehetőségei, óvatosan átlagban csak háromszoros terméshozammal számolva? A vetőmag, az egyházi tized és a parasztcsalád évi fogyasztása levonásával e feltételek között már mintegy 20 köböl gabona maradhatott meg. E mennyiség egyik része a földesúri szolgáltatás lerovására és a földesúr „megvendégelésére" *(descensus)* ment el, vagy pénzzé kellett tenni, hogy a *census* összege összejöjjön. A mennyiség másik része viszont már a jobb táplálkozásra, a jószág takarmányozására és esetleg szintén eladásra volt felhasználható. E két rész arányától: a többlettermék elosztásától függött a paraszt jóléte és anyagi emelkedése, sőt szolgai és „szabados" státusúak

esetében a társadalmi felszabadulás is: évek, évtizedek összerakott pénzecskéjéből megválthatta magát a paraszti „aranyszabadságra". Az agrártechnikai átalakulás volt a feltétele, hogy egyáltalán e perspektívák megnyíltak.

32. AZ ÁLLATTENYÉSZTÉS FEJLŐDÉSE

A 13. századi agrárátalakulás egyik sajátossága, hogy miközben az állattartást meghatározó módon a gabonatermelés primátusa mögé helyezte, a tért hódító szabályozott talajváltás az állattenyésztés abszolút súlyát és jelentőségét éppen nem csökkentette. Maga az új művelési rendszer, mint láttuk, eleve viszonylag nagy állatállományt tételezett fel, és kedvezően is hatott vissza az állattenyésztésre.

„Nomád" örökség volt az állattenyésztésnek ez a megőrzött súlya? Abban az értelemben valószínűleg igen, hogy az állattartás hagyományaiban sok évszázados tapasztalatok munkáltak tovább. Ide vezethető vissza a nagyállattartásnak Nyugat-Európához képest váltig szembetűnő relatív súlya is. Ráadásul a képet színezte, hogy az ország népességének részévé vált egy „tisztán" nomád állattenyésztő népcsoport, a kunok népe. A tatár pusztítás és a kunok együttes hatására az alföldi részeken sok helyütt visszaállt az állattartás túlsúlya, sőt ennek az újabb nomád hatásnak köszönhető ama nagy testű, szürkésfehér szarvasmarhafajtának a meghonosítása, mely aztán századokon át – hovatovább tipikusan „magyar" marhaként – a magyar föld legjellegzetesebb termékei közé számított.

Az alföldi pásztorszállások azonban nem voltak azonosak Magyarországgal, a kunok nomadizmusában pedig már maga a kor is inkább a kontrasztot érzékelte. Az állattartás belső szerkezetében már a tatárjárás előtt visszaszorultak a nomád vonások. A szerkezeti eltolódások kezdeteit mutatják azok a statisztikai arányok, amelyeket a régészet nyújt három alföldi település állatcsontleletei alapján. A feltárt települések közül kettőben (Kardoskút, Tiszalök) a lovak aránya ugyan még mindig a szarvasmarhával szinte vetekedő 27 és 30 százalék volt, de a harmadikban (Szarvas-Rózsás) már csak 12 százalék. Ugyanakkor a juhok aránya már általában csökkenő tendenciát (18, 10, 23 százalék), a sertéseké viszont emelkedő irányzatot mutat (17, 24, 28 százalék). Egyébként az állatállomány törzsét nagyjából azonos nagyságrendben (35, 38, 35 százalék) a szarvasmarha tette ki.

Valójában a lovak e változatlanul viszonylag magas aránya már a tatárjárás előtt is valószínűleg az alföldi vidékekre, egyebütt inkább csak az állattenyésztésre specializált úri prédiumokra volt jellemző. A ló a 13. századra bizonyos értelemben „előkelő" állat lett, ami jól kirajzolódik a pannonhalmi birtokokon. A ló birtoklása mintegy határvonal volt a birtokhierarchia parasztnépén belül. Azokat, akik nem tartoztak a „lovas jobbágy" elithez, de volt lovuk, „lovas szolga" néven *(equestres servientes)* az előbbiek és a kondicionális tömeg közé külön, köztes rétegként osztották be. Az „összes többi szolgálónép" *(omnes ceteri populi serviciales)* viszont a terményfuvarozásra már csak ökörfogatokat állított ki. A szerkezet még tovább módosult a 13. század második felében. Az ide vonható forrásinformációk arról vallanak, hogy a falvak paraszti állatállományának legfeljebb már csak 4–5 százalékát tette ki a ló; ugyanakkor a kisnemesi gazdaságokban, még ha alig haladták is meg a paraszti szintet, az arány továbbra is jóval magasabb (9–18 százalék). Ami a paraszti lóállományt illeti, különös figyelmet érdemelnek ama alább tárgyalandó Esztergom környéki, Duna melléki és Garam-, Ipoly-vidéki falvak, ahol a századvégi hatalmaskodásokról felvett kárlisták tömeges mintát nyújtanak az állatállományról. E tájékon a lótartás bizonyosan magasabb szintű volt az országos átlagnál, amit alighanem az esztergomi piac közelsége magyaráz. Innen ismert az a 13. században egyedüli és elszigetelt adat, hogy egyáltalán ló is tartozott az ekefogathoz, „hat ekéhez való ökröket és lovakat" hajtottak el *(recepcio boum et equorum ad sex aratra)*, ami valószínűleg úgy értelmezendő, mint a következő századból ismerünk rá példákat: a hagyományos ökörfogat elé fogtak be egy lovat. Egyébként azonban már a kárlisták számadatai is (egy-egy faluban legfeljebb 15–16, de általában kevesebb ló) félreérthetetlenül mutatják, hogy még e tájékon sem lehetett minden parasztnak lova, ha pedig volt, legfeljebb egy. Keveset változtatott e képen, hogy az ország lótenyésztését éppen a 13. század dereka után frissítették fel a „kun" és – főként hegyvidékeken – az „oláh" *(vlach)* lovak, mert ilyenek is főként nemesi kézen bukkannak elő. A terményfuvarozást 1290 táján Esztergom vidékén is, akárcsak félszázaddal korábban Pannonhalma tájékán, ökörfogatos szekérrel végezték. A hatos ökörfogat lehetett elterjedt. Egy alkalommal az érsek gabonáját fuvarozó parasztoktól, egy másik esetben egy aradi (Esztergom m.) embertől, aki gabonáját a kéméndi pap malmába vitte őrletni, raboltak el hat-hat ökröt.

Ami mármost általában a paraszti állatállományt illeti, mindenekelőtt két intézkedés kínálkozik egybevetésre, melyek kétféle struktúrát tükröznek. Az

egyik Gugh ispán rendelkezése, aki a Veszprém megyei Démen egy kápolnát alapítva meghatározott állatállománnyal látta el a kis egyházi gazdaságot (1231). A másik már a tatárjárás utáni évtizedekre jellemző intézkedés: Muthmer szepesi prépost Szepesvárott harangozó szolgáját felszabadítva földdel és állatokkal látta el az önállósuló parasztgazdaságot (1273). A maga nemében mindkét intézkedés „normatív" jelleggel bír, hiszen mindkét esetben olyan gazdaságok létesültek, melyek nyilvánvalóan az állatállomány adott kort és vidéket tükröző „tipikus" összetételét fejezik ki.

A szignifikáns különbség nem elsősorban az állatok számában mutatkozik, noha a „prédiális" keretek közt egy háztartásra természetesen még mindig valamivel több állat jutott (Démen 33), mint az önállósuló parasztgazdaságra (Szepesvárott 26). De még csak nem is a nagyállatok (ló és szarvasmarha) és a kisállatok (juh, kecske, sertés) egymáshoz való arányában mutatkozik a különbség. Ez az arány 1231 körül, de az alább említendő három Tolna megyei gazdaság összesítésében (1263) is pontosan vagy megközelítően 1:3, a Szepességben alig mozdult el valamit a kisállatok javára (1:3,33). Önmagában a nagyállattartásnak ez a relatív súlya valószínűleg ősi örökség. A változás egyik jele, hogy míg a szolgaerővel művelt prédiumhoz még hozzátartozott legalább egy kanca és két csikó, a szepességi parasztgazdaság már eleve nélkülözte a lovat. A másik jegy, hogy míg a kisállatok között a korábbi struktúrában a juhok száma még csaknem tízszerese volt a sertésekének (39:4), az új struktúrában a megoszlás már fele-fele viszonyt mutat (10:10). Ami lényegileg nem változott, az a szarvasmarha-állomány volt. A szepességi „ideálnorma" szerint az önálló parasztgazdaságot éppúgy 4 igavonó ökör és 2 tehén illette meg, mint amennyi korábban egy-egy szolgacsalád használatára „rendelve" volt. Köztes helyzetet foglalnak el a Tolna megyéből ismert adatok (1263), melyek szintén „normatív" számok: Majs mester és rokonai monostoralapítása (Ábrahám) alkalmából három falu szolgaállományához „rendelt" állatállományt ismerünk meg. Egy-egy szolgacsaládra itt egy ló (többnyire kanca) és négy igavonó ökör jutott. Ugyanakkor a kisállatok között már két juhra esett egy sertés, mégpedig szemmel láthatóan szintén normatív módon, mindhárom prédiumon egyformán (20:10) – közbülső fokozatként a két előzőhöz képest.

A szerkezeti különbségek aligha írhatók egyedül csak a táji eltérések számlájára, hiszen a ló háttérbe szorulása a Dunántúlra is jellemző már a 13. század dereka előtt, másfelől a sertéstartás megemelkedése egyéb adatok szerint is országos jelenség. A Duna menti Külső-Karva elhajtott állatállományában

(1297) is valamivel több a sertés, mint a juh és kecske (60:50), csupán a komáromi Radványban volt hatalmas juhnyáj – ami viszont alighanem az esztergomi piac közelségével, a gyapjú emelkedő keresletével függ össze. A kitapintható változások, mindenekelőtt a lótartás további csökkenése és a sertéstartás további emelkedése határozott eltávolodást mutatnak a tatárjárás előtti ásatási anyagból nyert arányokhoz képest. Ugyanakkor az az arány, hogy a teljes állatállomány negyede-ötöde szarvasmarhából állt, elég konstansnak látszik a 12., 13. és 14. században egyaránt. Vidékenkénti specializáltabb állattartási formákkal természetesen az egész középkoron át számolnunk kell.

Hogyan viszonyul e trendekhez az a viszonylag nagy – több mint 3000 állat számadatait tartalmazó – minta, melyet tucatnyi Komárom, Esztergom és Hont megyei faluban véghezvitt hatalmaskodásokról, tömeges állatelhajtásokról három kárlista (1293, 1295, 1297) tartott fenn? A Komárom megyei, Duna melletti Radványról és Külső-Karváról Csák Máté az oklevél szavai *(bonis omnibus spoliasset)* szerint a teljes jószágállományt hajtotta el (1297), de az Esztergom megyei falucsoportban is akad egy falu, Ölved, ahol a körülmények valószínűsítik, hogy a falu teljes állatállományát ismerjük meg. A teljes jószágállomány mennyisége (Radványon ez hatalmas szám, több mint 1600, másutt 240, 375 darab) természetesen igazában akkor mondana valamit, ha ismernénk a falvak háztartásainak számát is. Még így is figyelmet érdemel azonban a radványi adat. Valószínű, hogy nagy faluról van szó, ám tudnunk kell, hogy tíz–húsz házból álló kis falvakból sok volt az országban, de negyven–ötven háznál népesebb alig. Ha Radványban e felső határt vesszük, egy-egy gazdaságra átlag 8–10 szarvasmarha, 20–25 juh és kecske, 4–5 sertés juthatott, de lóból már csak minden huszadikra egy. Ami a belső arányokat illeti, a nagyállatok és kisállatok százalékos aránya Radványban és Ölveden (26:74, 20:80) közelről rokon egyrészt a szepességi „normával" (23:77), másrészt például a tolnai Alfaluval (22,5:77,5), és csupán Karván mutatkozik a ló és szarvasmarha olyan túlsúlya (4:50:46), ami az Esztergom megyei Kéttyel (5:48:47) rokon; ez esetben kétséges, hogy a teljes állományról van-e szó.

Az Esztergom és Hont megyei kárlisták öt esetben közlik kivételesen egy-egy jobbágy megkárosítását ökrökben vagy általában szarvasmarhákban. Itt viszont a szóródás érdemel figyelmet: 2, 4 és 6 ökrös paraszt egyaránt előfordul magában e kicsiny mintában, ami egyéb adatok szerint is a korszak háromféle paraszti szintjét reprezentálja. Akinek ugyanis két ökre sem volt, nem részesülhetett szántóföldi „nyílkötélben"; a „teljes" ekefogattal, 8 ökör-

rel rendelkező gazda viszont ritka, mint a fehér holló. Gyarmaton két jobbágytól összes marhájukat (*pecora*) elhajtották; egy-egy jobbágyra 1–1 ló és 9–9 szarvasmarha esett. E szám mögött valószínűleg nem egyéb húzódik meg, mint a század elszórt adataiból, de a megismert szepeségi normából is kibontakozó „átlagos" és normálisnak tartott paraszti szarvasmarha-állomány: 4 ökör 2 tehénnel és 3–4 növendékállattal (borjak, másod-harmadfű tinók). A radványi hatalmas, 400 szarvasmarhából álló csorda tehát a realitások közé tartozik. Az *officiális-*, *familiáris-*féle elemeknek viszont a kárlisták szerint 14–16 szarvasmarhájuk volt.

Az ismert adatok mindenképpen relatív állatbőségre utalnak. Egy-egy parasztgazdaságban húsznál több, de inkább harminc körüli (vagy még annál is több) állat, annak is mintegy negyede-ötöde nagyállat, főként szarvasmarha: jelentős fokkal magasabb, mint amit Európa korábban feudalizált régióiban ismerünk. Ezen belül is a szarvasmarha kimutatható számaránya (16–25 százalék), de még a ló lecsökkent aránya is (4–5 százalék) jóval magasabb, mint amit például Anglia példája mutat (5, illetve 1,5 százalék).

A hatalmaskodások, állatelhajtások hátterében egy további mozzanat érdemel figyelmet. Az említett Ölvedet a Pásztóiak 1289–92 között tartották elfoglalva, s teljes állatállományát – közte 40 igavonó ökröt – elhajtották. Midőn azonban a rokon Bényiek 1293 pünkösdje után ismét rárontottak Ölvedre, megint csak találtak az időközben falvukba visszatérő parasztok házatáján 35 elköthető ökröt. Ehhez hasonló megismételt fosztogatások másutt is mutatkoznak. Honnan a falvak jószágállományának, kivált az igavonóknak ez a „tartaléka"? Miképpen regenerálódhatott egy-két-három éven belül a kifosztott falvak igavonó jószága? A választ maguk a listák nyújtják, sőt a válasz az efféle hatalmaskodások jellegében rejlik. A jószágkár mennyiségileg csak ott tömegesebb, összetételében is ott „teljesebb", ahol a rablók az adott falut határával együtt hosszabb időre elfoglalták; különben többnyire csak magára a településre ütöttek rá, elkötötték az elköthető jószágot, de a távolabbi legelőkön tartózkodó csordákat és nyájakat már nem tudták összeterelni. Így érthető, hogy a tételek nagy többsége csak lovakra és ökrökre korlátozódik. De így érthető az igásállatok gyors „reprodukálódása" is: az utánpótlás a legelőn nevelt szilaj vagy félszilaj jószágból származott. Ha viszont így van, e kivételesen részletes kárlisták az állattartás formáira nézve is fontos vallomást tesznek. A feltüntetett lovak és ökrök számában az istállózás jelenségéről kapunk információt.

A szabályozott talajváltás meghonosodásával a pihentetett parlag szántás

alá való előkészítése, a jószággal való tapodtatása és trágyáztatása annál hatékonyabb volt, minél nagyobb jószágállomány minél hosszabb ideig „járta meg" a füves parlagot (a „mezei földeket"). Elvileg a parlagrendszer éppen nem zárta ki a szilaj állattartást, sőt a téli álláshely még növelte is az állattenyésztésből a földművelésre visszaháramló hasznot. Hogy a növendékmarhát váltig és széltében szilajon – vagy legalábbis félszilajon – tartották, azt egy terminológiai sajátosság is mutatja. Szolgáltatások előírásaiban vagy vásárra, levágásra hajtott szarvasmarha megjelölésében a kor műszava minden vidéken következetesen *pecus* (vagy *bos/pascuale)* volt, azaz: „legelőbeli" (legelőn nevelt) marha vagy ökör. Az előbbin általában „zsenge ökröt" *(bos tenuis*, 1270), tehát másod-harmadfű tinót értettek, az utóbbin olykor közelebbről is meghatározott hároméves *(triennis, triherbis)* ökröt. A húsállat, tenyészjószág tehát a közfelfogás szerint eleve és általánosan a „legelőn nevelt", szilajon tartott állományból került ki. Másfelől viszont a parlagrendszer korlátozta a szilaj tartás lehetőségeit és korábbi méreteit. A szántóterület megnövekedése a legelők számottevő csökkenését vonta magával. Emellett az évi többszöri szántás, kivált a gyeptörés az igásjószág fokozott igénybevételét jelentette, az egymást keresztező vetésforgók pedig elnyújtották a gazdasági munkák időszakát. Mindehhez járult, hogy a fuvarozás is általában ökörfogatra hárult. Az év minden szakában szükség volt tehát bizonyos számú kéznél – és mindig jó erőben – levő jószágra, melynek táplálását rendszeres takarmányozás javíthatta. Végeredményben tehát a változások két irányban hatottak. Az egyik a szilaj tartás „megszelídítése" volt: a jószág nagyobbik része kora tavasztól késő őszig továbbra is megszakítás nélkül a határban tartózkodott, a legelőket vagy füves parlagot járta, de télre már legalábbis egy részét behajtották és takarmánnyal táplálták. Ezt nevezik félszilaj tartásnak. A másik irány az állandóan háznál tartott kezesjószág számának növekedése volt. E kettő együttesen biztosította, hogy változatlan számú állatállományt csökkenő legelőterület eltartson.

Az Esztergom és Hont megyei falvak többségénél e háznál tartott állatállományról szerzünk tudomást. Természetesen tavasztól őszig ezt az állatállományt is kihajtották a legelőre vagy legelőnek használt parlagra, tarlóra. A Margit királyleány szentté avatását célzó tanúkihallgatások idején egy káposztásmegyeri (Pest m.) asszony így határozta meg a napszakot: „délután, amikor a jószág a mezőre megy" (1276). Hogy a jószág egy részének hazahajtása éjszakára mindenképpen az élet rendjéhez tartozott, azt mutatja szintén az említett tanúkihallgatáskor elbeszélt epizód: Nevegyen az éj folyamán

szerencsétlenség történt egy házban, miközben a gazda „kint hált az állatokkal" (1271). Különben, ha nem éppen a mezei munkák csúcsideje volt, a jószágot nyilván kora reggel hajtották ki a mezőre. Dorogon egy határjárásban bukkan elő egy helymeghatározásnál „a csordák útja *(via gregum)*, mely a faluból a kapun át vezet ki a kaszáló felé" (1294). Hogy e csapások neve magyarul csakugyan „csorda útja" volt, megtudjuk egy szintén Esztergom megyei falu, Mocsa határjárásából *(que via vocatur wulgariter churda uta; per viam gregis*, 1291). A *járás* „legelő" értelemben bizonyos vidékeken az újkorig ismeretes.

Önmagában sem némely jószágok háznál tartása, sem a takarmányozás nem volt persze ismeretlen már a tatárjárás előtt sem. Kaszálók fel-feltűnnek az oklevelekben már a század első évtizedeiben is. Pannonhalma egyik zalai prédiumán például 370 hold szántóföldhöz 13 hold kaszáló tartozott. Ami azonban a 13. század dereka után már futó áttekintésre is feltűnő, az a kaszálók egyre gyakoribb előfordulása a határleírásokban, nagyságuk szemmel látható kibővülése, mégpedig most már szabályszerűen parasztgazdaságok tartozékaként, eladdig, hogy a telektartozékok kialakuló formulájában 1300 táján a kaszáló *(fenetum, fenile)* többnyire a második helyet kapja a szántóföld után. Zamárdon például a kaszálót árok kerítette, védelmül az állatok ellen (1292). A kaszálók értékemelkedésének mutatója, hogy a szántóföld legkisebb egysége pontos számontartásához hasonlóan és annak analógiájára a szénagazdálkodásnak is kialakult a területi egysége: „kaszaalja" *(falcastrum)*, azaz akkora rétség, kaszáló terület, amennyit egy ember egy nap alatt le tud kaszálni *(fenetum sufficiens ad X falcastra)*.

Tanulságos most már, ha összeállítjuk azt a tucatnyi adatot, melyek 1232 és 1318 között pontosan tartalmazzák egy-egy birtokrésznek mind szántóföldi, mind kaszáló tartozékát Somogy, Zala, Sopron, Veszprém és Pilis megyékből. Ami feltűnő: az 1250–60-as évek fordulója körül éles vonal húzható. Míg korábban mintegy 30 hold szántóra esett egy kaszaaljnyi rét, a század második felében már 2–8, többnyire 4 hold körüli szántóterületre. Ki van zárva természetesen, hogy ezt a radikális arányváltozást a szántóterület csökkenése idézte volna elő, hiszen az inkább még növekedett. Éppen ellenkezőleg: a szénagazdálkodás területe ugrott meg, éspedig a korábbinak átlagosan hét-nyolcszorosára. Ahol az adatok jobbágytelki tartozékokra bonthatók le, az arány megegyező: 10 holdnyi jobbágytelki szántó külsőséghez átlag 2,5 kaszaalja tartozott. Az ugrás mértéke sokat mondó a jószágállomány „legelőn nevelt" *(pascuale)*, azaz szilajon tartott része vonatkozásában is. A kaszálóterület ilyen nagyságrendű megnövekedése szinte biztosan kizárja, hogy az

adott vidékeken a szilaj tartás régi, „tiszta" formája élt volna tovább. A jelenség mással aligha magyarázható, mint hogy az immár „félszilajon" tartott jószág (vagy annak értékesebb része) is takarmányon telelt ki. Hogy a rendszeres szénagazdálkodással korszakunk végére már országosan is számolnunk lehet, azt mutatja Károly Róbert portatörvénye (1336), midőn a szabályozás általános kiindulópontjának teszi meg a jobbágytelkek utcára nyíló kapuját, melyen „szénával vagy gabonával *(cum feno vel frugibus)* megrakott szekér át tud haladni".

Istállózásról szólva persze korszakunkban még aligha gondolhatunk minden irányból fedett és zárt építményekre. Még ha 1300 táján a parasztház mellett említenek is a jobbágytelkeken olykor egyéb „épületeket" *(domus et edificia)* az oklevelek, a későbbi értelemben vett valóságos istálló *(stabulum)* korszakunkban még ritka lehetett. Valószínű, hogy fedett, de nem teljesen zárt, csűr vagy pajta jellegű gazdasági épületekkel, legalábbis lábakon álló fedeles építményekkel számolhatunk korunkban, melyeknek komplex rendeltetésük lehetett: egyaránt szolgáltak a learatott gabona, a betakarított takarmányféle tárolására és a háznál tartott jószág bekötésére. Innen érthető, hogy a mezei „szérű" *(horreum)* fogalma olykor már korszakunkban is hajlamos volt átcsúszni a gazdasági udvaron emelt építményre, a következő századokban pedig itt-ott egyszersmind az állattartás helyét is jelölte *(stabulum seu orreum)*. Emellett bizonyára számolhatunk kezdetlegesebb, részben földbe mélyített, szalmával, takarmánnyal fedett ólakkal, ahol a kisebb tenyészállatok, mindenekelőtt kocák kaphattak helyet.

A Garam- és Ipoly-vidéki és Duna menti hatalmaskodások jóvoltából fenntartott századvégi minták történetesen még egy lényeges körülményre irányítják a figyelmet. A falvak többsége alig 10–20 km távolságra esett Esztergomtól, még a legtávolabbi is mindössze 40 km-re volt, tehát a város legközvetlenebb piackörzetébe tartoztak. Hogy az élőállat és állati termék iránti piaci kereslet a század második felében ugrásszerűen megnőtt, az ökör és sertés piaci ára pedig duplájára szökött, arról alább, a városgazdaság vázolásánál lesz szó. Az árutermelés lehetőségei visszahatottak az állatállomány szerkezetére, amire a budai Dísz téri ásatások állatcsontleletei vetnek éles fényt a 13. század második feléből. A leletek közt messze kiemelkedik a szarvasmarha (50 százalék), amit a sertés (20 százalék), majd a juh és kecske követ (együttvéve 15 százalék); a szárnyas és vad (8 ill. 7 százalék) már eltörpül. Noha a sertésfogyasztás már számottevő, a fő étkezési cikk Magyarországon e félig német lakosságú városban is a marhahús volt – csakúgy, mint

a nemesség táplálkozásában. A földesúri konyhán eleve is a *pecus pascuale*, a „legelőn nevelt marha" volt a legkedveltebb. Számítások szerint a kialakult étkezési struktúrában nem egészen 2 kg kenyérre valamivel több mint 1 kg hús esett – többnyire természetesen marhahús. A húsfogyasztásnak ez az európai összehasonlításban igen magasnak számító rátája természetesen a hagyományosan kiterjedt állattenyésztésen alapult, de vissza is hatott rá. Különösképpen visszahatott az állatállomány belső szerkezetére a marhahús favorizálása. A paraszt elsősorban állateladásból – kivált marhából – tudott pénzhez jutni. Ha számításba vesszük, hogy az állati termékek közül a gyapjú, sajt vagy – a vámtarifák szerint – a faggyú és háj kiemelkedő tételek voltak a megnyíló városi piacon, nyilvánvaló, hogy a kibontakozó árutermelés különös erővel hatott vissza az állattenyésztés fenntartására, sőt növelésére.

Korszakunkban következett be a szarvasmarha-tenyésztés kezdődő átalakulása is. Az ásatási csontleletek tanúsítják, hogy az Árpád-kor magyarországi szarvasmarhája ahhoz hasonló kisméretű, rövid szarvú, mindössze másfélkét mázsás állat volt, mint általában Nyugat- és Közép-Európában. Első ízben az esztergomi vámszabályzat 1288. évi bővítésében jelennek meg a „nagy ökrök" *(magni boves)*, mégpedig a közönséges „legelőn nevelt" ökör vámtételének duplájával, 2 márkás becsértékkel, melyeket a tarifatétel szerint „a vásáron kívül", illetőleg „a határra" szoktak hajtani. Az időbeli mozzanat megerősíti azt a feltevést, hogy a késő középkortól oly nagy szerepet játszó nagy testű, szürkésfehér „magyar szarvasmarha" *(primigenius)* a kunokkal került be a Kárpát-medencébe, tenyésztése az alföldi pusztákon a szomszédos magyar parasztságnál is megkezdődhetett, sőt nyugati kivitele éppen a 13. század utolsó évtizedeiben indult meg. Állattartó „monokultúrák" különben foltokban itt is, ott is mutatkoznak – ezek viszont javarészt a múlt örökségei. A dél-somogyi erdőségekben, a Zselicségben már a tatárjárás előtt sertéstartásra specializált falvak egész kerületét ismerjük, a békési Doboz már a 11. században királyi kondások falva volt, a bihari disznótartó falvak (Ártánd, Jánosd, Kölesér stb.) eredete szintén korai időre nyúlhat vissza. A Dél-Dunántúltól Békésen és Biharon át az északkeleti országrészig találhatók meg a sertéstenyésztésre specializált vidékek, amelyekhez a magasabb hegységekben – korszakunkban kivált a román, „vlach" bevándorlás nyomán – a juh- és kecsketartás, a hegyi pásztorkodás bővülő zónái csatlakoztak. A korszak új fejleménye, a piacgazdaság minden bizonnyal a specializált állattartás fenntartására vagy kifejlesztésére is különös erővel hatott.

A szántógazdaságot és az állattenyésztést kiegészítő ágak között a legfon-

tosabb, de egyszersmind a tájilag leginkább determinált természetesen a szőlőművelés volt. Ha e fontos termelési ágról korszakunkat tekintve még sincs sok mondanivalónk, azt egyrészt az magyarázza, hogy a szőlőkultúra már a megelőző korszakban elérte azt a színvonalat, amelyhez képest a középkor folyamán számottevően nem változott, másrészt az, hogy a paraszti szőlőművelés területe sem igen bővült tovább korszakunkban. A Sopron, Pozsony, Nagyszombat körüli borvidék kezdődő felfutásában vagy a Buda környéki szőlőhegyek kiterjedésében már a polgárságnak volt főszerepe, a Hegyalja szőlőművelése pedig egyelőre legfeljebb foltszerű kezdeteinél tartott. A hagyományos paraszti borvidékek a 11. század óta a Balaton-vidék, Pécs környéke, a Győr megyi „Sokoró-hegy" tájéka, valamint a bihari részek (Várad környéke) voltak.

A bor korán kialakult kereskedelmi értéke magyarázza azt, hogy a szőlőművelés kevésbé játszott szerepet a kötött paraszti rétegek gazdasági és jogi emelkedésében, mint a szántógazdálkodás és az állattenyésztés. A szőlőművesek, vinitorok és „boradók" korai időben kialakult és megmerevedett szolgai kondíciója lassabban oldódott, mint más paraszti rétegeké, szolgáltatásaik is súlyosabbak maradtak, éppen mert a bor a földesúr által is kedvezően értékesíthető volt; a pénzjáradékra való áttérés éppen a borvidékeken volt a leglassúbb. Valami emelkedés persze itt is megkezdődött már a tatárjárás előestéjén. IV. Béla például a Győr várhoz tartozó Sokoró-vidéki szőlőművesek hagyományos „fele rész" termésbeszolgáltatási terhét évi 1 pondusra és 20 köböl borra csökkentette (1240), ami számottevő volt, mert a szolgai kondíciójú réteg *(vinitores servi)* évi kötelme egy szőlő után általában 50 köböl bor volt. A magánföldesuraság és az egyház azonban évszázados késéssel követte a királyt. Ugyanezen a vidéken, Nyúl faluban a bakonybéli apátság szőlőművesei még 1341 előtt is évi 25 köböl borra voltak kötelezve, csak ekkor nyerték el azt a kedvezményt, amit a király egy évszázaddal előbb megadott.

33. A JOBBÁGYTELEK KIALAKULÁSA

A 13. századi agrárátalakulás kikristályító fonala és egyben „üzemszervezeti" kerete a jobbágytelek volt. Ahol az új eke a réginél hatékonyabban forgatta meg a földet és ahonnan a paraszt a korábbinál több termést takaríthatott be, nemkülönben egy sor egyéb jog a határban: a paraszti gazdálkodás egész

térbeli dimenziója, fókuszában a paraszt falubeli házával és gazdasági udvarával, valami egészen más minőségű eszmei egységgé – mert más minőségű „üzemegységgé” – állt össze e döntő jelentőségű évtizedek folyamán, mint amit a megelőző korszak ismert. A paraszti gazdálkodásból valójában a jobbágytelek révén lett parasztgazdaság. Ennek az „üzemegységnek” a létrejötte volt az, mely a paraszti tevékenységet nemcsak alkalmassá, hanem érdekeltté is tette az agrártechnikai újítások befogadására, fejlesztésére és a többtermelésre.

De a jobbágytelek létrejötte nem egyszerűen csak valami immanens üzemszervezeti fejlemény. Egyszersmind azt jelentette, hogy a paraszt és a földesúr kapcsolatának, mindenekelőtt a földesúri járadéknak maga a telek vált alapjává, azaz immár nem elsődlegesen a személyi függés, hanem egy dologi tényező. A telkes jobbágynak, noha földesúri joghatóság alatt állt, voltak immár meghatározott, világosan körvonalazott „reáljogai”. Másfelől a termelési folyamat szervezésében, de az élet egyéb területein is a jobbágytelki parasztgazdaság egy határozott karaktert öltő organizmus, a faluközösség alapsejtjévé vált. A telkes jobbágy földesúri alattvalói minősége mellett egyenrangú tagja volt egy szokásjogi közösségnek, s életét részben már a földesuraságtól független belső normák szabályozták.

A jogi–társadalmi kapcsolatrendszer e kétágú átalakulása és az „üzemi” átalakulás egymásnak kölcsönösen feltételei. A parasztgazdaság valóságos üzemegységgé csakis a szolgai jellegű *(servilis conditionis)* állapotból való kiemelkedéssel, a földet művelő szolgarendű tömegek jobbágyparaszttá *(rusticus seu iobagio)* formálódásával válhatott. Azt az üzemszervezeti medret, melyben az „agrárforradalom” szabad befolyást kapott, a technikai változások kezdték vájni, de a jogi és társadalmi átalakulás mélyítette ki. Mindez együttesen határozta meg a korszak egyik legfontosabb alapfejleményét: a „parasztnép első felszabadulását”.

Maga a telek szó, mint láttuk, egyelőre egészen mást jelölt; a jobbágytelek születő jelenségét a kor más szavakkal nevezte meg. Az előző korszak viszont magát a jelenséget sem ismerte még, legfeljebb csak sporadikus csíráiban. Kétségkívül fontos új tényezőként hatott a jobbágytelek kialakulására magának a művelési rendszernek az átalakulása. Ahol egyáltalán arról értesülünk, hogy valamely földesúr alattvalóinak földje „közös a faluval” *(habent terram communem cum villa)*, azt „közösen” *(communiter)* használják a falu többi lakosaival, emögött már eleve egyfajta paraszti *communitas*, a faluközösség léte és funkcionálása húzódik meg. A határhasználati rendszerben bekövetkezett átalakulás immanens módon, a részesedés elvénél (*sors*) fogva megha-

tározott korrelációt hozott létre a „háznép", *mansio* és az immár annak függvényeként felfogott határbeli külsőség között, ahol is a szabályozó erő már nem a földesúr, hanem maga a faluközösség volt. Minthogy pedig a szabályozott talajváltás rendszere véglegesen megszüntette a falutelepülés időszakos „vándorlását", a paraszt házhelye és háza (amit a *mansio* tulajdonképpen elsődlegesen jelölt) térben is állandósult. Ám a teljes kibontakozást még a 13. század elején is a parasztnépesség hatalmas többségének szolgai, félszolgai vagy akár „kondicionális" jellegében visszamaradt jogi korlátok hátráltatták. Még a nagy egyházi birtokszervezetek felső rétegének, a jobbágyoknak földje sem kötődött eltéphetetlen szálakkal *mansió*jukhoz. Maga a *mansio* még mindig kizárólag „személyi" értelmű fogalom maradt, kizárva bármiféle dologi tartalmat. Éppen ezért a *mansio* nem vált még az adózás szilárd egységévé sem. A pannonhalmi birtokokon például a jobbágyok vagy a szabadosok terhe már a háznéphez kötődött ugyan, de például az udvarnokok havi terménybeszolgáltatását még a tatárjárás előestéjén is éppúgy kollektíve vetették ki a közel háromszáz adózó egységre, ahogy a Szent Márton-napi „ajándékot" egy-egy falura.

Egyetlen ponton azonban éppen a pannonhalmi birtokszervezet szolgáltatott rá példát, hogyan kristályosodott ki a még amorf állapotból a gazdálkodás és a földesúri elsajátítás olyan alapegysége, mely lényegét tekintve már valóban jobbágyteleknek nevezhető. Az ügyet a határponton ama évtizedek népmozgalmainak egyik legaktívabb eleme, a más vonatkozásban már szóba került Sala föld (Deáki, Vágsellye környéke) jobbágyai lendítették át, amikor kikényszerítették az apáttól a tárgyalt megegyezést: minden jobbágy háznép szántóföldjének nagyságát 20 holdban rögzítették, aminek fele volt adózási alap. Minthogy ily módon pontos megállapítást nyert a *mansio* határbeli „tartozéka", az adót már „minden háznép után" *(de singulis mansionibus)* évi 1 ferto összegben úgy állapíthatták meg (1233), hogy az egyszersmind a földnagyság arányában kivetett földesúri szolgáltatásnak minősült. Az összefüggés még nyilvánvalóbb lett, midőn nyolc év múlva (1241) már kifejezetten holdanként *(de singulis iugeribus)* mérsékelték a terhet 1 pondusra. A ház és házhely – a jobbágyháztartás kerete – ezen a ponton elválaszthatatlan és mintegy szerződésszerű kapcsolatba került a jobbágygazdaság keretével, a határbeli külsőséggel. Maga ez az „üzemegység", azaz meghatározott földnagyság, nem pedig a jobbágy személye vált dologi jogi alapjává a földesúri járadéknak is. A salai jobbágyok vívmánya akár a tatárjárásig ívelő fejlődéssor szimbolikus zárókövének is tekinthető, mely még azáltal is különös figyelmet

érdemel, hogy mögötte az ösztönző példa is kitapintható. Ugyanabban az 1233. évben, melyben az első megegyezés megszületett, az esztergomi káptalan térben közel eső Hont megyei Szebelléb falvában élő német vendégtelepesek *(hospites)* szintén előzetes „lázadások" után léptek megegyezésre földesurukkal: minden 110 holdat tartalmazó ekealja föld után az egy összegben megállapított évi adót 1/2 márkában (2 fertó) határozták meg. A bevándorolt kiváltságolt telepes elem hazájából magával hozta a Nyugaton már vagy másfél évszázada kialakult elvet, hogy a háztelek és a határbeli külsőség szerves egysége egyben a földesúri adózás alapja is, az összeg pedig a földnagysághoz igazodik. A minta tehát a salai jobbágyok számára törekvéseik artikulálásához közvetlenül és a közelben adva volt.

Nem véletlen, hogy a tatárjárás előtti időkben a telekszervezet első nyomai a nyugati határszélen, az új típusú parasztgazdaság német földön elterjedt *lehen (Bauernlehen)* nevén bukkannak fel mint a paraszti „udvarhely" vagy *mansio* határbeli „tartozékokkal" egységet képező sejtjei, például a Fertő tó partján, a Moson megyei Nyulas várfaluban (1214), a Vas megyei Monyorókeréken (1226), Sopron megyében Mórochelyen (1230) és másutt. Mindazonáltal az ilyen típusú adatok a tatárjárás előtt még igen ritkák, térben pedig egyértelműen a vázolt nyugati zónára utalnak, melyből mintha a Duna-vidéken, mintegy ékszerűen kezdett volna behatolni a Kárpát-medencébe a jobbágytelek intézménye.

A tatárjárás nemcsak pusztításai által okozott az ország életében „robbanást". Robbanásszerűek voltak azok a folyamatok is, amelyek a regenerálódó országban szinte viharos gyorsasággal bontakoztak ki a 13. század dereka után. „Pusztító" jellegűek voltak ezek a robbanások is, csakhogy abban az értelemben, hogy minden irányban az archaikus struktúrákat rombolták. Két ilyen robbanásszerű fejleményről már volt szó: a század dereka után kibontakozó birtokmobilitásról és a népességmobilitásról. A kettő egymással kölcsönhatásban lazította fel a parasztnép archaikus kötöttségeit és pusztítóan rombolta a gazdálkodás archaikus, szolgaerőre alapozott „üzemegységeit", melyeknek megnevezése többnyire *prédium* volt. Az országnak a 13. században benépesült, új települési zónáiban ilyen gazdaságokkal már mutatóban sem találkozunk; de rohamos gyorsasággal ritkulnak, majd elfogynak a forrásokból e szolgaüzemek a régi településű vidékeken is, legalábbis a nagyobb birtokokon. A tatárjárás fizikai pusztításai is meggyorsították a folyamatot. Ahol ember- és állatállomány, épület és gazdasági felszerelés a lángok és a tatár fegyverek martalékává vált, az újrakezdés a régi alapokon nemcsak gazdasá-

gos nem volt, de lehetséges sem igen, már csak azért sem, mert az emberpusztulás és a szolgarendűek tömeges „szétszéledése" következtében gyakorlatilag megszűnt a szolgakínálat – a „rabszolgapiac". A régi prédiumok nagy többségének kétféle perspektívája volt az új helyzetben: vagy faluvá alakulnak, vagy sorsukra hagyatva eltűnik róluk az élet nyoma is, elpusztásodnak.

Hogy adott esetben miként alakulhatott egy-egy nagyobb prédium jövője, azt jól illusztrálja egy településtörténetileg jól körvonalazható területen bizonyos Csaba ispán gazdaságainak sorsa. Az ispán kevéssel a tatárjárás után (1248) fiának hagyományozta két Baranya megyei prédiumát, Csabavára és Sepse nevű gazdaságait „valamennyi tartozékaikkal", azaz szántóföldekkel, rétekkel, szőlőkkel, erdőkkel, ökrösfogattal *(cum aratro boum)*, ahhoz beosztott két szolgával és három szolganővel meg egy szabados családdal – és 100 sertéssel. Az állomány látszólagos szerénysége nem téveszthet meg, mert valójában hatalmas, több ezer hektárnyi területről volt szó Baranyavártól keletre és a Karasó folyótól délre, a későbbi Sédfőtől Csabagátáig, a Duna árterületeiig, melynek népességét a visszavonuló Batu kán irthatta ki. E prédiumok határa aztán három nemzedékkel később bukkan újból elő, midőn Csaba ispán dédunokái, a Véki nemesek megosztoztak ezen a területen is (1330). Az egykori majorságféle szolgaüzemek határain belül e nyolc évtized folyamán nem kevesebb mint hét falu alakult. A szolgaüzemek helyén egyutcás rendszerű, jobbágytelkekre *(fundus curie)* oszló egész falucsoport nőtt ki a földből, a „szolgák és szolganők" örökébe egységesen jobbágynak *(iobagio)* nevezett parasztok léptek. A prédiális gazdálkodás felszámolását persze nem egy csapásra és minden birtoktípusra jellemző érvénnyel kell elképzelnünk a tatárjárás utáni évtizedekben sem. Az újjászervezés sok esetben bizonyára úgy következett be, mint ahogy egy 1248. évi oklevél tanúsága szerint bizonyos Csapó ispán hozta rendbe „elhanyatlott és teljességgel elpusztult" Zala megyei Orosztony nevű prédiumát már az első években: nagy költséggel „szolgákkal, ekékkel *(cum servis, aratris)*, szőlőkkel, halastavakkal és malmokkal szerelte fel", ám egyidejűleg „igen sok jobbágyot gyűjtött ugyanerre a prédiumra" *(congregaverit iobagiones quamplurimos ad idem predium)*. A gazdaságok ilyenfajta „komplex" megszervezése a későbbi időben is tipikus lehetett.

Hogy a nagyobb birtok struktúráját miként kell elképzelnünk korszakunk derekán, arról plasztikus képet nyújt a már érintett ábrahámi monostoralapítás, kiegészítő rendelkezéseivel együtt (1263, 1272, 1273). Amikor Majs mester – „Nagy" Majs nádor fia, hercegi tárnokmester és somogyi ispán, majd V.

István nádora – rokonaival együtt birtokaiból egy 11 faluból és 7 birtokrészből álló együttest kihasított a családi monostor számára, mintegy pars pro toto adott mintát javarészt Tolna és Somogy megyében elterjedő birtokainak gazdálkodásáról. A monostornak adományozott birtokegyüttes törzse, kilenc falu a Kapos folyó mentén terült el, körülfogva Ábrahámot; a többi tartozék valamivel távolabb esett. Ábrahámban volt a régi prédiális birtokközpont, szívében most már egy fallal körülvett „palotával" *(palatium)* és gazdasági épülettel *(cum edificiis infra murum)*. Itt a három rendelkező rokon családfő megtartott magának egy-egy „udvarhelyet" vagy nemesi telket *(situs curie*, 1263; *sessio*, 1272), melyek mindegyikéhez egy-egy ekealjnyi föld tartozott. Az ismert mintában ennyi volt a prédiális gazdaság maradványa – de már mindhárom gazdaság a faluba beépülve működött. Mindhárom esetben maga a falutelepülés *(villa)* is – közülük Ábrahám és Kurd egyházas hely – adomány tárgya volt. A lakosságról *(populi)* közelebbit már nem tudunk meg, éppen mert ők személyükben már nem képezték adomány tárgyát. A többi birtok földrajzilag érdekesen helyezkedik el. Az eladományozott falvak sorában az Ábrahám körül elhelyezkedő tömbben akadt még egy falu, ahol szintén élt három szolgacsalád, de ezek már önállóan gazdálkodtak, a többi négyben viszont már egyáltalán nem volt szolgaelem. Ha a távolabbi tartozékokon szolgák éltek, mind önállóan gazdálkodtak. Két somogyi birtokrészen pontosan tudjuk is, miből állt egy-egy ilyen „szolgagazdaság": egy vagy két szőlő megegyező módon 10–10 hold szántófölddel egészült ki, amihez kaszáló, az egyikben még egy malom és erdőrész is járult. A térbeli dimenzióban egészen világos a szerkezet: az archaikus struktúrák részint a magban (a régi „prédiális" központokban), részint elszórtan, de túlsúllyal a periférián találhatók meg („házas" szolgagazdaságok); a magot azonban nagy túlsúllyal faluszervezetben élő jobbágygazdaságok vették körül, amelyek között a falvanként egy–három családnyi szolga már csak afféle maradványelemnek számított. Némi becsléssel kimondható, hogy e birtokmintában tizenegy falu mintegy 160–220 jobbágyháztartása állt szemben 31 szolgaháztartással: ezeknek is csak harmadrésze volt „ekéhez rendelve", a többiek önállóan gazdálkodtak. A prédiális gazdálkodás maradványszektora tehát 4,4–5,7 százalékra, az összes szolgai státusú gazdaság együttvéve mintegy 12–16 százalékra becsülhető. A birtoknépesség több mint nyolctizede olyan „népekből" *(populi)*, paraszti elemekből állt, akik kívül estek immár az adomány hatáskörén; nevük ezen a vidéken többnyire már jobbágy volt, és telekszervezetben gazdálkodtak, annak alapján rótták le földesúri kötelezettségeiket.

Maga ez a képlet minőségében más, mint akár a tatárjárás előtt a legkorszerűbbek közé tartozó pannonhalmi birtokok szerkezete 1240 táján. Elsősorban nem azért, mert a „prédiális" szektor még kisebbre sorvadt le; nem is csak azért, mert általában a szolgai státusú gazdaság az ottaninak harmadára-felére csökkent. (Pannonhalmán az *aratores, vinitores* és *servi* együttesen még mindig 32,16 százalékot tettek ki.) Mindez inkább mennyiségi különbség. A döntő – robbanásszerű – változás igazában a másik szektorban következett be. Még ha Majs mester falulakos „népeiről" közelebbit nem is tudunk, párhuzamok alapján biztonsággal választ tudunk adni arra, hogy miért csak három árva szabados *(libertinus)* család szerepel a „leltárban". A szabadosok hirtelen elapadása forrásainkból 1250–60 után azzal magyarázható, hogy részint önmegváltás útján, részint egészen automatikusan tömegeikben jobbágyokká váltak. Más szóval, e tolnai–somogyi birtokok népének több mint nyolctizede már csak nem is „kondicionális" volt – ellentétben a nagy múltú egyházi birtokszervezetekkel, melyek viszont növekedésükben megakadva most már igyekeztek konzerválni azt a szintet, ahova a tatárjárás idejére eljutottak. A stagnálásra jutott, egyébként is mélyen beivódott „intézményi" hagyományoktól kötött birtokszervezetek és az állagukban dinamikusan gyarapodó, jellegükben és igényeikben mobil magánnagybirtokok között néhány évtizeden belül tágra nyílt az olló. Az egységes jobbágyság kialakulásának kezdeti ösvényei a királyi és egyházi birtokokon kanyarogtak, a kialakulás kiszélesedő útja azonban már nagyrészt a világi nagybirtokokon át vezetett.

Ahol a prédiális gazdálkodás megmaradt, sőt a 13. század dereka után még sajátságos utóvirágzást is megért, az a kisnemesi birtok volt. A kisebb nemesség egy-két (vagy néhány) ekealjnyi birtokán váltig ragaszkodott néhány szolgájához, „saját ekéjéhez". Ezen a szinten a birtokosztályoknál – ellentétben a nagybirtokosokkal – a szolgaállomány *(servi et mancipia)* megosztásán nagy súly volt még a 13. század második felében is. A nemesség családi szaporodásával, családi osztódásával magyarázható e században országszerte a sok *-háza, -laka, -ülése, -telke* összetételű helynév elszaporodása az országban, melyeknek zöme éppen nem „falu" volt, hanem javarészt ilyen egy-két szolgacsaláddal dolgozó kis *prédium*, néhány házból, gazdasági épületekből álló tanyaszerű település, a 11–12. századi földesúri „üzemek" kicsinyített mása. Felszámolásuk, elpusztásodásuk már egy következő történeti fázisra esik.

Végeredményben tehát a 13. század dereka után a korai feudalizmus „üzemi" képletének csökevénye sok-sok kis elszórt pont formájában maradt meg

az ország mezőgazdasági termelésének térképén, miközben az összefüggő nagy területeken végérvényesen eltűnt a térképről. Ami felváltotta, az a jobbágytelek volt.

A kifejletet alapvetően három tényező siettette a század dereka táján. Az egyik az új agrártechnika és művelési rendszer gyors térhódítása volt, mely mintegy önsúlyánál fogva a korábbinál szilárdabb funkcionális kapcsolatot teremtett a parasztháztartás és a szántóföldi külsőség között. A másik tényező a *servilis* állapotú paraszttömegek viharosan gyors jogi–társadalmi emelkedése, válaszfalaik leomlása és a többség új szinten való integrálódása volt, ami határozott keretek közé fogta a ház és a „tartozék" ténylegesen formálódó korrelációját; a paraszt szokásszerűen funkcionált és elismert „jogképessége" nélkül a paraszti gazdálkodás organizmusa nem állhatott össze jobbágytelki rendszerré. Végül nem elhanyagolható a modell megléte sem. Nemcsak a régi struktúrák maradványaival volt telehintve az ország, hanem ezen a képzeletbeli agrártérképen egyre sokasodtak minden vidéken az új típusú paraszti gazdálkodás és adózás, a paraszti szabadság elszórt pontjai is.

A szabad vendégtelepesek jogrendszere csekély eltérésekkel azonos volt mindenütt. Szinte elég volt összefoglalóan hivatkozni „az országban élő vendégek szabadságára" *(sub libertate hospitum in regno existentium)*, ahogy például a veszprémbogdányi hercegi kondícionálisok tették, midőn új földesuruktól, Lőrente ispántól ki is eszközölték ezt a „szabadságot" (1275). Mindenki tudta, miről van szó. Amikor telepesek jelentek meg valahol e szabadság kilátásba helyezésével, az első aktus mindenütt abban állt, hogy a földesúr kötelezte magát, mint például Ákos Detre a gömöri Köviben (1273), hogy minden telekhez meghatározott nagyságú szántóföldet – ez esetben 50 holdat – adva ellátja őket „számukra elegendő réttel és erdővel, folyóval, ahol szabadon halászhatnak", s minden egyes telek *(quelibet mansio)* a házhely és eme tartozékok funkcionális egysége arányában adózik pontosan rögzített összegszerűséggel. Ez volt az a modell, mely a másik két tényezőtől siettetve robbanásszerű gyorsasággal terjedt el a 13. század dereka után. Példának okáért Majs mester tolnai–somogyi „népeinek" nem kellett messzire menni mintáért, hiszen ott voltak Somogyban a segesdi uradalom szabad vendégtelepesei, akiknek kialakult státusára mint modellre már az 1248. évi oklevél hivatkozik, vagy akár az újabban kiváltságolt (1264) Berény is, melynek privilégiuma szintén beérhette azzal, hogy az adózás terén a közismert „szokásra" hivatkozzon. Így volt ez a földhasználattal is.

Mindazokon a vidékeken, ahol a jobbágytelek első jelei mutatóban már a

tatárjárás előtt felbukkannak, 1260–70 táján az intézmény már általánosan elterjedt és szokásszerűen meggyökerezett jelenségként lép elénk. A soproni Locsmándon „közönségesen *lehen*nek nevezett tíz *fundus*" már kaszálóval és „egyéb megszokott haszonvételeivel együtt" cserélt tulajdonost (1262). Szintén Sopron megyében, Büdösküton hét telek *(mansiones que lehen dicuntur)* merül fel, „melyekben most öt jobbágy *(iobagiones)* lakik", tartozékai hét szőlőből, együttesen 210 hold földből és kaszálóból állnak (1271). Amiből világos, hogy e vidéken a *mansio* jelentése már elszakadt az egykori „személyi" tartalomtól („háznép"), hiszen attól függetlenül is létező, a tartozékokkal egységet képező „dologi" fogalom, hogy lakik-e rajta jobbágy vagy sem; az „üres" *mansio* is telek. Mindennél világosabb ez a győri káptalan egy jelentéséből, mely egy Moson megyei kiürült várföld nagyságát ekként írta le: „ez a föld 32 telekre *(mansus)* elegendő, minden egyes telekhez (*ad quemlibet mansum*) 20 hold szántóföld tartozik" (1273). Ahol már az „üres földet" is telektartozékok szerint tartották nyilván, a szervezet mögött legalábbis több évtizedes múlt állt. Mindazonáltal maga a terminológia még ingadozó. Az Esztergom megyei Cséven az iménti büdöskútihoz hasonló viszonylatot úgy fejezték ki, hogy négy paraszti „udvarhelyen" *(loca curiarum)* lakott két *mansio* – azaz a régi értelemben „háznép" –, a másik kettő pedig üres; 173 hold föld tartozott hozzájuk (1274).

A jobbágytelek térbeli elterjedésének ütemét nem tudjuk kielégítően követni. Annyi bizonyos, hogy az ország nyugati határzónáiban és a Dunántúl északi részein a szervezet már a 13. század utolsó harmada előtt általánosan elterjedt, legalábbis a nagyobb birtokokon; másfelől 1300 előtt a Dunától keletre eső nagyobbik országfélről egyelőre egyáltalán nincs semmi adatunk magára a szervezetre. A körvonalazott régióból terjedhetett aztán a telekszervezet még a század utolsó harmadában a Dunántúl többi tájai felé, valamint északi irányban, ahol – például a Hont megyei telepes falvakban – a hospesközségek már évtizedek óta eszerint gazdálkodtak és adóztak. A 14. század elején aztán megjelenik a telek keletebbre is, például Abaújban *(curia sive mansio*, 1309, 1317, 1319), alig egy évtizeddel utóbb már Bihar megyei falvak egész sorában is rendszeresen telki állomány szerint ejtik meg a birtokosok a birtokosztályokat (1320, 1327, 1329 stb.). Figyelemre méltó mindenesetre, hogy a jobbágytelek országos elterjedésének írott forrásokban követhető kronológiai–földrajzi képlete nagy vonásokban összefüggést mutat az új művelési rendszer sejthető terjedésének képletével. 1320 táján többé-kevésbé országos jelenségként számolhatunk a parasztgazdaság eme késő középkori és kora újkori alapsejtjével. A kifejlődés az első csírák óta egyetlen évszázad

fejleménye volt. Az időszak derekán a törzsterületen jelentkezik már a jobbágytelek tartozék-formulája (pl. *mansum... cum omnibus pertinentibus, pomerio, agro et quidquid est, quod ad ipsum dinoscitur pertinere*, 1275).

A kialakuló jelenség számára a kor egyelőre még keresgélte a megfelelő fogalmi burkot. Eleinte két szó volt forgalomban: a *curia (fundus, locus curiae)* és a *mansio (mansus)*. E kétféle megjelölés évtizedeken át egymás mellett, egymással váltakozva élt az oklevélnyelvben, egyeztetve a német, morva, sziléziai telepesek által behozott *lehen (laneus)* tartalmával. A magyar parasztság azonban a maga fogalomvilágából választotta ki az új jelenség nevét: *hely* vagy *ülés*. Az „ülés" képzete az ősi szemléletben a helyváltoztatással szemben a „helyben" maradást, a „hely" tartós elfoglalását, a „megülést", végeredményben tehát a helyhez kötött, állandó lakhelyet jelölte a latin *sedes, sessio* magyar megfelelőjeként. A paraszti szemléletben fogant fogalom már a 14. század elején – azzal egyidejűleg, hogy a telekszervezet országos jelenséggé vált – kezdte kiszorítani az oklevélnyelvből is a másik kettőt, egyre gyakrabban így nevezik a jobbágytelket, olykor bőven körülírva (pl. *locus sessionalis... cum terris arabilibus... et cum aliis utilitatibus et pertinenciis sibi annexis, sicut quelibet sessio in eadem villa habere dinoscitur*, 1322), olykor csak tömören *sessio (iobagionalis)* formában, hogy a 14. század végére véglegesen ez váljék a jobbágytelek nevévé. Homályosabb már, hogyan szorította ki a magyar nyelvben a régi hely, ülés fogalmát a telek. Talán itt is a „mozgás" és „állandóság" képzeteinek kontraszthatása játszott közre. A régi időkben az állatokkal megelőzően „telkesített", megjáratott, trágyáztatott, jó minőségű szántóföld – a „telek" – függvénye volt maga a település, a lakhely is, mely időnként tovább költözött az újonnan feltört szántóföld közelébe. A falutelepülés megszilárdulásával és a szabályozott talajváltás keretében a viszonylat megfordult: a helyileg állandósuló jobbágytelek függvényévé vált a helyét tekintve időnként „mozgó" szántóföldi tartozék. Akárhogy is, a 14. század dereka táján a fogalmi átcsúszás már igazolható (*curia seu mansio vulgo telek*, 1349), hogy ezáltal a jobbágytelek neve is öt évszázadra megszilárduljon.

Maga a telek kettős értelmű. Szűkebb értelemben a házhelyet, az udvart, a „fundust" jelentette, tágabban a „tartozékokkal" (*cum pertinentiis*) egységet képező egész paraszti „üzemet". Ide tartozott a legbelső körben az udvarhoz csatlakozó kert (*hortus, pomerium*). E kertek részint szérűskertek, részint veteményeskertek voltak; az utóbbiak már a 13. században elterjedtek. A jobbágytelek szántóföldi tartozékainak (*terra arabilis*) nagyságrendjét tárgyaltuk már a terméshozamok kapcsán. Láttuk, hogy már 1270 táján a kaszáló

(fenetum) is rendszeres tartozéka a teleknek. A telek egyéb „haszonvételei" *(utilitates)* a faluhatár osztatlanul maradt legelőire, erdőire és vizeire terjedtek ki. Nincs nyoma, hogy a falu közlegelőinek használatát a földesúr bárhol is korlátozta volna. A birtokos ménesei, gulyái, juhnyájai, kondái urasági pásztorok gondozásában benne maradtak a maradvány „prédiális" szervezetben, legelőik minden ismert esetben elkülönített prédiumokon voltak; éppúgy elkülönültek a falvak határaitól, ahogy a saját „ekéhez tartozó föld". Inkább korlátozás alá esett már az erdők és vizek használata. Még vendégtelepes községekben is megesett (pl. Kövi 1273), hogy kijelölték a faluhatáron belül az uraság számára fenntartott, tilalmas halastavakat. Mindazonáltal a tiltásokon korszakunkban még nincs nagy súly, nem úgy, mint a középkor végén. Még ha korlátozásokkal s csak használati szinten is, a telkes jobbágy már valóban sajátjának tekinthette a faluhatárt, ellentétben *servilis conditió*jú ősével, aki ha használta is a határt, óhatatlanul elsősorban úri földet látott benne. A szemléleti változás gyökere, hogy a határhasználat mindennapi szabályozása a földesúr tisztjének feladatköréből a faluközösség hatáskörébe ment át.

A faluközösség abban a formájában, ahogy a 13. század második felében előttünk áll, nem valami ősi, organikus képlet volt, hanem hosszabb fejlődés eredménye. De nem vezethető le kizárólag a helyi fejleményekből, a „kondicionális" emelkedésből vagy a határhasználat immanens „technikai" követelményeiből sem, hanem függvénye azoknak az országos folyamatoknak, melyeknek sodrában a parasztnép egyre nagyobb hányada jutott hozzá bizonyos személyi jogokhoz, együtt élő kis csoportjai pedig kommunális jogokhoz. A mintát a „szabad jobbágyok" itt is, ott is elszórt közösségei és a vendégtelepesek „szabadságai" nyújtották. A személyi jogok – mindenekelőtt a vagyonképesség és a szabad mozgás, költözés joga – szerves egységet alkottak a kommunális jogokkal, s tárgyi alapjuk maga a jobbágytelek volt. A telket a jobbágy szabadon vállalhatta fel és építhette fel rajta házát, s elvileg szabadon hagyhatta el a telket, magát a falut és az adott konkrét földesúri függést. Mindennek szabályozása már csak részben és végső fokon tartozott a földesúri hatalom alá; közvetlenül már a faluközösség dolga volt. A házhelyosztástól a földrészesedés megállapításán át odáig, hogy ha a jobbágy meghalt, vagyonjogi rendelkezését foganatosítani kellett, vagy ha élve személyi szabadságával elköltözött a faluból, hátralékait rendeznie kellett, a jobbágy ezzel a közösséggel állt közvetlen kapcsolatban. A házhelyet a faluközösség mérte ki. A baranyai Adoson tetten is érhető a házhelyosztás mozzanata (1270): egy 38×78 királyi öl (118×243 m) nagyságú, megközelítően há-

rom hektárnyi területet mértek ki házhelynek *(pro fundis curiarum)*. A házhely többnyire helyi szokás szerint egy szántóföldi hold nagyságának felelt meg, bár előfordulnak nagyobb – olykor pontos ölméretekkel meghatározott – belső telkek is. Nem önmagában a házhelyek nagysága érdemel azonban figyelmet (jóllehet bizonyos nagyságrendi típusok az elszórt adatokból is kibontakoznak), hanem további két körülmény. Az egyik, hogy a házhelyek kimérése a szabályos alakú térformákra való törekvéssel, a mérőrudakkal, „vesszőkkel" és kötelekkel bíbelődő racionális tevékenységnek az egyik vetülete, amely másfelől a „füvönosztással" e házhely szántóföldi tartozékain a határhasználatot szabályozta, az egész faluközösségre való érvénnyel azonos vetésterv szerint „dűlőkbe" és „ekefordulókba" osztotta a határt. A másik körülmény, hogy ezt a tevékenységet immár nem a földesúr tisztje, hanem maga a faluközösség végezte, élén a falunaggyal.

A jobbágy tehát házhelyének elfoglalásától fogva e házhely határbeli tartozékának használati mechanizmusán át haláláig vagy elköltözéséig tulajdonképpen elsődlegesen a faluközösséggel állt szemben. Az új korszakra már az olyasféle ügyletek jellemzőek, mint amilyet például bizonyos Örsi Mátyás ispán Örs falusi jobbágyainak közössége bonyolított le (1292). E faluközösség befogadott bizonyos Kovácsi faluból való jobbágyokat oly módon, hogy hitelezte számukra a földesuruknak kifizetendő 3 márkát; ez összeg fejében viszont a kovácsiak eladták az örsieknek két elhunyt rokonuk házhelyét a hozzá tartozó földekkel együtt – azaz a jobbágytelket – oly „szabadsággal és kötelezettséggel" *(libertas et debitum)*, mint az elhunytak birtokolták, szavatosságot vállalva az eladott telkekért, ha a többi Kovácsi falubeliek perrel támadnák meg az ügyletet. Nemcsak az ingóságok képezték tehát már a jobbágy szabadon adható-vehető vagy átörökíthető „javait" *(bona)*, hanem sajátságos korlátozott jelleggel a földesúr feudális tulajdona, a föld is – természetesen az arra nehezedő feudális szolgáltatásokkal terhelten. A személy maga szabad volt, végképp kiszabadult a földesúr „tulajdonjogából", ezzel szemben a föld egyfajta „kettős tulajdon" formáját öltötte fel magán a feudális tulajdonjogon belül. A magyarázat abban áll, hogy a föld birtoklása *(possidere)* oly mértékben megszilárdult, hogy bizonyos fokig a földtulajdon *(proprietas)* mellé emelkedett. Annak azonban, hogy efféle ügyletekre egyáltalán sor kerülhessen, az volt a feltétele, hogy a faluközösség tagjait egyetemlegesen jobbágynak nevezzék. A jobbágytelek, mint mondottuk, nem merőben „üzemszervezeti" fejlemény, hanem egyidejűleg a paraszttömegek társadalmi–jogi emelkedésének és egységesülésének függvénye.

A statisztikai mintát nyújtó prédiumokon és falvakban, együttvéve 224 feldolgozott településen a 11. és 13. század közepe között a teljességgel jogtalan, adható-vehető szolganépség aránya elérte az 52 százalékot. A számba vehető parasztnépesség további mintegy 40 százaléka tartozott abba a rétegbe, melynek földesúri szolgáltatási „feltételei", *conditiói* szabályozva voltak, bizonyos minimális „jogokkal" is rendelkezett, azonban mégsem szakadt ki még a *servilis conditio* „bilincseiből". Mindössze 8 százalék viselte a „jobbágy" nevet vagy minősült a korfelfogás szerint „szabadnak". Ez a statisztika persze nem tükrözi teljesen híven a valóságot, mert a mintából éppen a korszak legfejlettebb s a legnagyobb tömegeket magukba záró birtokszervezetei, a királyi és egyházi birtokok hiányoznak. A szolgatömegek a valóságban jelentős fokozattal e százalékarány alatt, a „kondíciót" nyertek és a szabadosok pedig együttesen a fenti arány felett lehettek. Ez volt az az örökség, mellyel a tatárok kivonulása idején számolnunk lehet.

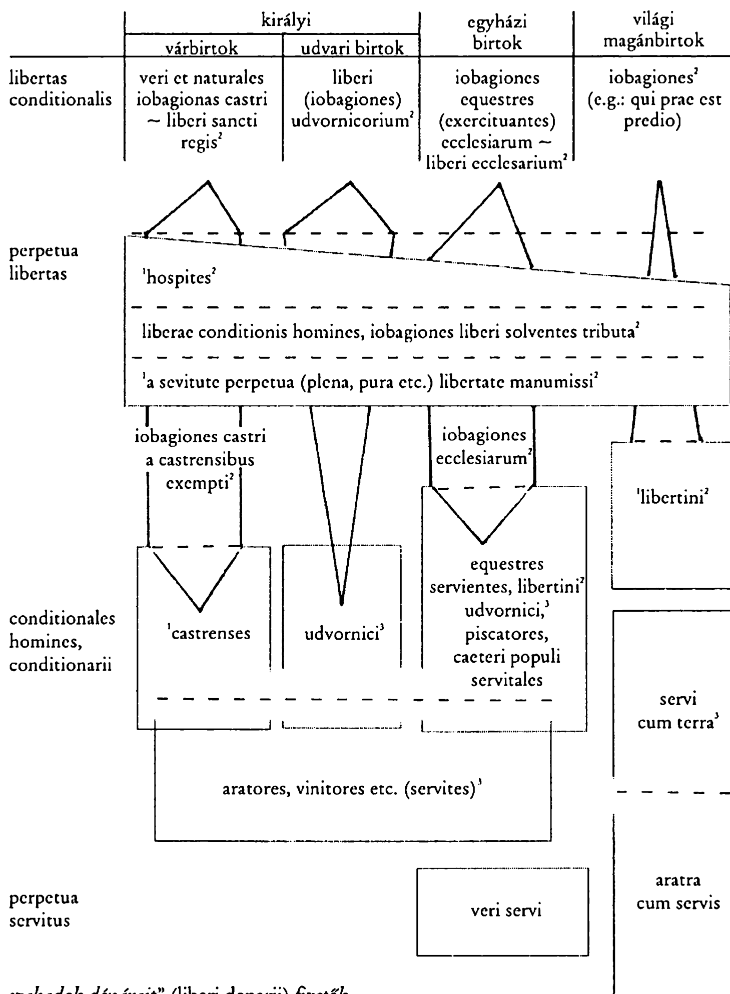
Az 1. ábra a paraszttársadalom birtoktípusok szerint is tagolt szerkezetét hivatott bemutatni a tatárjárás előestéjén – természetesen célszerű sematizálással; a 2. ábra mintegy fél évszázad strukturális átalakulásának eredményét ábrázolja, hasonló elvek szerint, míg a 3–4. összehasonlító ábra a paraszti társadalom „piramisának" átalakulását hivatott érzékeltetni.

E radikális és szinte viharosan gyors szerkezeti átrendeződéshez foghatót a magyar falu csak a feudalizmus hajnalán és bealkonyulása után, az első évezredfordulót és a 19. század derekát követően élt át. A néptömegek nyers korai feudális alávetésének korszaka után e struktúraváltás hozta meg a parasztnép – feudális alávetettségen belül is – „első felszabadulását".

A szerkezeti átrendeződés több meghatározó előfeltételét, az „agrárforradalom" jelenségkörét és a mezőgazdaság üzemszervezeti átalakulását, a birtokmobilitást és a népességmobilitást már számba vettük. Egy további előfeltétel, az árutermelés és a városiasodás jelenségköréből viszont előlegeznünk kell valamit.

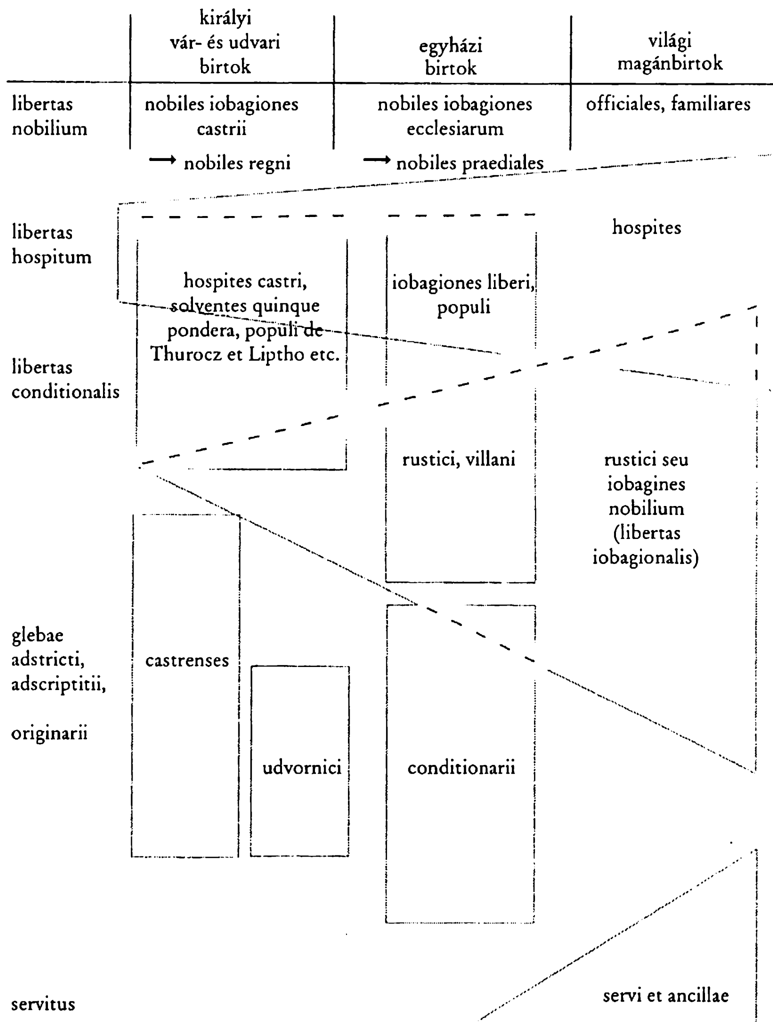
Kétségtelen, hogy a piac megjelenése közvetetten, a járadékrendszer kezdődő átalakulásán át számításba veendő a jobbágyság egységesülésének tényezői között. A pénzjáradék egyike volt a minőségi elemeknek, melyek immanens gazdasági érvként hatottak a földesúri gazdálkodás belső szerkezetének átalakítására. Tulajdonképpen érvként kínálkozott a társadalmi–jogi szférában is. Hogy a pénzjáradék elvileg magát a földesurat is érdekeltté tette,

1. ábra
A paraszti társadalom 1240 körül

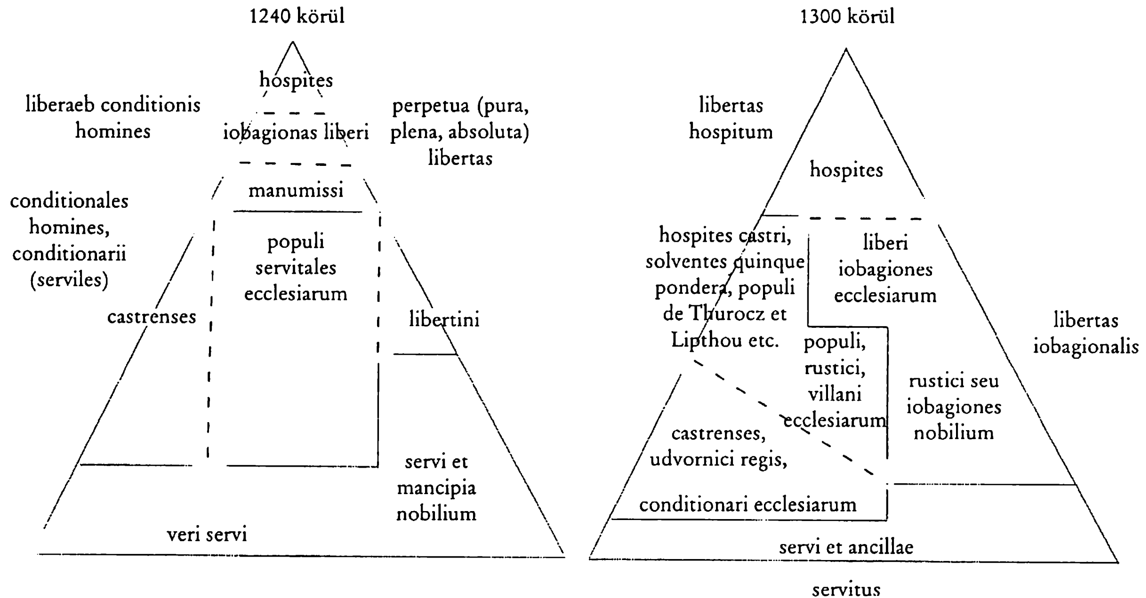

[1] *a „szabadok dénárait"* (liberi denarii) *fizetők*
[2] *teljes tizedet* (integra decima) *fizetők*
[3] *tizedátalányt* – egy-két kepét – *fizetők*

2. ábra
A paraszti társadalom 1300 körül

3. ábra
A paraszti társadalom piramisa

hogy parasztjainak olyan jogi helyzetet biztosítson, melyben e minőségi elemet maximálisan képes nyújtani, arra a gazdasági evidencia erejével mutat rá a pannonhalmi birtokszervezet, úgy, ahogy 1240 táján előttünk áll. A pénzadót fizető népességelemek köre még szűk volt. Általában a szabadosok *(libertini)* voltak pénzfizetésre,háznépenként fél fertóra kötelezve; ehhez járult a „szabad jobbágyok" egy-egy kisebb csoportja és néhány torló család – a dunántúli birtokokon együttesen is csak 104 háznépnyi pénzadózó *(tributarius)*. Más volt a helyzet a Dunától északra, a Sala föld kilenc falvában, ahol már az 1230-as években mindenki, „szabados" éppúgy, mint úrbéres földet felvállaló „jobbágy" vagy halász egységesen 1 ferto *tributum*ot fizetett, mentesülve a terményadózástól. A rétegnevek már csak a múlt örökségei voltak; láttuk, hogy a jobbágytelek gyakorlatilag e térségben valóság volt már a tatárjárás előtt, ennek megfelelően az 1241. évben egyszerűen „salai népnek" *(populi)* nevezték e csoportot. Mintegy 150 háznéppel számolhatunk e falvakban mint „egy fertót fizetőkkel". Kiszámítható, hogy a dunántúliaktól együttesen kereken 15 márkát, a Sala földiektől mintegy 37 márkát hajthatott be évente az apátság. Más szóval, a dunántúli kondícionáriusoknál csak vagy kétötöddel nagyobb létszámú pénzadózó s gyakorlatilag már jobbágyi státusú parasztoktól két és félszer több pénzjövedelmet lehetett nyerni, mint a pénzre fogott összes dunántúli alattvalótól, vagy ami még kifejezőbb: e gyakorlatilag jobbágyi státusú Sala földiek, az uradalmi népesség alig több mint 6 százaléka fizette az egész uradalmi népességtől közvetlen adózás formájában behajtott évi pénzjövedelem (52 márka) kerek számban 70 százalékát.

Nem bizonyos azonban, hogy minden földesúr vagy akár a földesurak többsége racionálisan kalkulált, avagy egyáltalán felismerte a csak lassan utat törő gazdasági evidenciákat. Sőt ennek az ellenkezője is valószínű. A földesurak többsége – minél kisebb birtokosok voltak, annál inkább – bizonyára mélyen konzervatív és tradicionalista volt, természetesnek tartotta a parasztnép „régi szokás" szerint való megosztottságát, kizsákmányolásának is hierarchikusan tagolt belső szerkezetét. De az a radikális jogi–társadalmi átrétegződés, mely az 1–4. ábrákról leolvasható, nem is vezethető le minden további nélkül a gazdasági tényezőkből. A kondícionárius vagy szabados, ha megfelelő gazdasága volt, és falva valamely város, vásárhely közelében kedvező piaci helyzetet élvezett, elvileg meg tudta fizetni ugyanazt a mennyiségű pénzcenzust, mint valamely „szabad jobbágy" vagy vendégtelepes; félig-meddig tulajdoni állapotuk miatt sokkal nagyobb mértékben meg is lehetett terhelni őket, mint az utóbbiakat. Történetesen a pannonhalmi apátság torlói

(exequiator) között akadt három olyan háznép, akiknek egy összegben megállapított 3 fertónyi pénzszolgáltatása a háromszorosát tette ki a salai népek adójának, hatszorosát a normálcenzusnak – akkora pénzösszeget, aminőre a században nincs is több példa. Merő ökonomista alapon tehát nem fejthető meg a társadalmi–jogi képlet; a gazdasági feltételekből még nem következtek automatikusan „jogok".

A feudalizmus legtágabb értelemben véve olyan szerkezet, mely a „gazdaságon kívüli" kényszeren nyugszik: a földesúri osztály hatalmi helyzetéből következően sajátítja el az alávetettek terméktöbbletét. A tatárjárás után kialakult helyzetet azonban az jellemzi, hogy éppen ez a gazdaságon kívüli kényszer jutott válságba, sőt maguk a földesurak kerültek sajátságos kényszerhelyzetbe. Szembekerültek olyasmivel, ami általában éppen nem a feudalizmus korára, hanem a modern gazdaságra jellemző: a „munkaerőpiaccal"; szembe kellett nézniük azzal a szokatlan ténnyel, hogy a gazdaságon kívüli kényszert biztosító, hagyományszerűen monopolisztikus helyzetük a dolgok belső logikája folytán hovatovább alárendelődik ennek a „törvénytelen" és szokatlan mobilitást elősegítő, újfajta szabályozó erőnek. Már önmagában a tatárjárás népszerűségvesztése is megemelte a paraszti munkaerő értékét. A munkáskéz megritkulása még változatlan kiterjedésű földterülethez mérten is számottevően megnövelte volna a népességveszteséget pótló telepesek iránti keresletet, IV. Béla politikája azonban, mint tudjuk, kettős értelemben is dinamikát vitt az „elnéptelenedett ország" birtokstruktúrájába. A bőkezű adományok a korábban lakatlan, erdős-hegyes vidékeken számottevően kibővítették magát az ország kolonizációra váró földterületét, másrészt a „kiürült" várföldek és udvari birtokok tömeges eladományozása már a király életében számottevő súlyeltolódással járt a királyi és világi magánbirtok viszonylatában, miközben az egyházi birtokállag lényegileg megmaradt a tatárjárást megelőző szinten. E trendek még inkább felerősödtek 1270 után. Nem arról van szó, hogy a tatárjárás emberveszteségе valami malthusiánus alapon hozott volna hasznot az országnak. A népesség megtizedelése az országos birtokállomány átrendeződésével együtt vált hatékony faktorrá, sőt mint ilyen is, jelentősége elsősorban abban áll, hogy a középkori gazdasági–társadalmi folyamatok egyébként szinte észrevétlenül utat törő tempójával szemben szokatlanul felgyorsított trendeket, melyeknek kezdetei már a tatárjárás előtt megfigyelhetők. A trend annak az egyenlőtlen fejlődésnek a felerősödésében állt, amit egyfelől a régi, hagyományoktól kötött, „intézményi" jellegű birtokszervezetek, másfelől a viszonylag újabb, kevésbé tradicionalista

magánnagybirtok kontrasztjában itt-ott már 1210–20 körül megfigyelhető a gazdálkodási struktúra átalakulása kapcsán.

Ha a változás szele egy-egy nagybirtokost megérintett. A prédiális gazdálkodás felszámolása egyrészt sokkal gyorsabb ütemben következett be, mint korábban a nagy monostori birtokokon, másrészt a változás társadalmi–jogi kihatása is radikálisabb volt, a *servilis conditio* olykor igen rövid időn belül sokkal szűkebbre zsugorodott, a szabadabb állapotú falulakosság sokkal inkább kibővült, mint bármelyik ismert királyi vagy egyházi birtokon.

A magyarázat részben a korai feudális „intézményekhez" képest a magánvagyon nyitottabb természetében rejlik, mellyel mint előfeltétellel szintén számolnunk kell az átalakulás tényezői sorában. Bizonyos értelemben a világi birtokosok társadalmának is megvolt a maga kötött „intézménye": az archaikus nemzetségi birtoklás kollektív tulajdonjoga, mely nemcsak a földet, hanem az embert is csoporttulajdonná tette *(communis servus, libertinus)*. Amíg ez a vagyonközösség fennállt, magát a gazdálkodási formát kötötte meg egy igen archaikus fokon „eszközeivel", a szolganéppel együtt. A nagyobb birtokosok vagyonának és gazdálkodásának súlypontja azonban már a 13. században a családi, magánbirtoklású *(privatim)* szektorra esett, itt munkált tehát az érdek, hogy megszüntessék a világi birtok e sajátságos rokoni–csoporttulajdoni „intézményét", végérvényesen megosszák *(divisio)* a nemzetségi vagyont. A nagybirtokosnak elemi érdeke volt, hogy kihasítva a maga részét, azt mobillá tegye: rokonsági beleegyezéstől megszabadultan akár el is adhassa vagy elcserélhesse, ha uradalmainak kiépítése másutt, esetleg éppen „privát" szerzett jószága körül kívánja meg a családi birtokok koncentrációját, különben pedig azokon is a maga elképzelése, stílusa és individuális – kiscsaládi – érdekei szerint gazdálkodjon. Ehhez hasonló vagyonjogi individualizáció sem a király, sem a püspökségek vagy monostorok esetében nem volt elképzelhető. A történeti fejlődés kihívására az új évszázadban az a birtoktípus volt képes megfelelőbb választ adni, mely a maga vagyonjogi ballasztjától megszabadulva indult rohamos növekedésnek és gyarapodásnak. Az új helyzetben mindennemű „vállalkozás", mely adományföldeken vagy egyéb szerzett birtokokon a népesség gyarapítását szolgálta, akár erdőirtásról vagy elvadult földek újra feltöréséről, telepestoborzásról és falvak alapításáról volt szó, a szokványos kondicionális állapotnál létfeltételeiben szabadabb munkaerőt követelt. A maga „intézményszerű" tehertételeitől megszabadult nagybirtokos hamar megtanulta, hogy a birtokjog realizálása komplex gazdasági és jogi szempontok mérlegelését kívánja meg. A fejleményekbe belejátszott tehát

egy immanens birtoklási és vagyonjogi kettősség is, mely itt-ott kitapinthatóan már a tatárjárás előtt egyfajta feszültséget hozott létre a régi és az új birtokformák között.

Hogy a feszültség miként csapott át „robbanássá” és szélesedett ki a régi kötöttségeiktől megszökdöső szolgai jellegű paraszti tömegek valóságos országos vándormozgalmává, a népességmobilitás és telepítések összefüggései kapcsán láttuk. E téren az 1260-as évtized határozott fordulópontnak mutatkozik. Az országos birtokállag tatárjárás utáni átrendeződése, amit felerősített az országmegosztás nyomán a mindkét országfélen fokozott mértékű adománydömping – azaz magában a birtokstruktúrában is bekövetkezett „robbanás” –, ez idő tájt kezdte meghozni gyümölcseit a parasztnép szempontjából is. Nem minden szolgai vagy kondicionális állapotú paraszt akart ugyanis vándorbotot fogva megszökni, hanem helyben maradva lázongott, megtagadta a szolgáltatást. E helyi mozgalmak sorsa azonban mindaddig általában a bukás vagy a század első évtizedeinek egyezkedéseire emlékeztető kompromisszum volt, amíg a jelzett kettős robbanás az 1260-as évek dereka után meg nem fordította a helyzetet.

A bakonybéli bencés apátság akoli népei például, miután „makacsul megtagadtak igen sokat szolgálataik és kötelezettségeik közül”, melyekkel a monostor „méltatlanul és fölösen terhelte őket”, kénytelenek voltak beérni azzal az egyeztetéssel, melyet választott bírák kínáltak (1254). Eszerint a jövőben senki sem kényszeríthető többre, mint amihez „más egyházak hasonló kondíciójú emberei, kondíciójuk révén kötve vannak *(ratione conditionum suarum sunt adstricti)*. Nem valami nagy eredmény a beköszöntő új korszakban, hogy egy monostor kondícionáriusai egyáltalán elismertetik ebbéli mivoltukat. Máshol az egyházi kondícionáriusok már többet akartak. A zalavári bencés apátság rokolányi és radai (Zala m.) kovácsai és mások „a monostor valamennyi többi kondícionáriusa nevében” előzetes mozgolódások után már egyenesen magához IV. Béla királyhoz fordultak, azt állítva, hogy ők valamennyien „szabad emberek *(homines liberi)* és nincsenek kötve ahhoz a szolgálathoz *(servituti)*, melyet az apát és a konvent rájuk erőszakol” (1263). E monostor népei tehát tudatában voltak már, hogy állapotuk alapjában véve „szolgaság”, ők pedig már teljesen szabadok akartak lenni. A királyban azonban csalódniuk kellett, mert IV. Béla kimondta, hogy a lázadók kérjék földesuruk bocsánatát: „alávetve magukat mindannak, amire valamennyi ősük, dédapjuk és ősatyjuk is kötelezve volt...” Hogy miféle szabadság fogalma lebegett szerte az egyházi uradalmakban békétlenkedő népek szeme előtt már

ezekben az évtizedekben, pontosan megtudjuk abból az ítéletből, melyet az alországbíró hozott a bakonybéli apátság Veszprém megyei endrédi udvarnokai ügyében (1247). E makacsul lázongó falu lakosai ragaszkodtak állításukhoz, miszerint ők „jobbágyi szabadsággal" *(iobagionali libertate)* rendelkeznek. A király rendelkezésére lefolytatott vizsgálat ezzel szemben kimondta, hogy a szóban forgó udvarnokok szabadsága csak „kondicionálisan alapozott" *(libertatem ipsorum condicionaliter conditam)*, így hát az alországbíró meghozta az ítéletet: az endrédiek fejük leborotválása mellett visszaállítandók korábbi szolgálataikhoz.

A régi birtokszervezeteknek az államhatalom támogatásával még volt annyi erejük, hogy visszaparancsolják a szellemet a palackba – legalábbis egy időre. Mert az alsóbb paraszti rétegeket magával ragadó szabadságvágyat már csak ideig-óráig lehetett megfékezni. Miközben az egyházak igyekeztek menteni, ami menthető a régiből, a világi birtokosok javában telepítettek már, „népeket gyűjtöttek", e belső telepesek neve pedig már az oklevelekben általában *jobbágy* volt. A két jelenség, a „jobbágyi szabadság" eszméjének felmerülése és eme új telepes jobbágyok sokasodása nyilvánvaló szoros belső összefüggésben állt egymással. Mert az endrédi udvarnokok nem a hagyományos, azaz a monostori „tisztséget", *officium*ot jelentő szabadságra törtek, hanem már egy más értelemben volt céljuk a „jobbágyi szabadság".

*

Korai társadalomtörténetünk e modern fogalomalkotás számára nehezen megemészthető tagolatlan terminusáról célszerű néhány közbevetett megjegyzést tenni. Jobbágyoknak nevezték az ispáni várak és az egyházi birtokok hadakozó birtokkezelő középrétegét, de kétségtelenül parasztokat is. Maga a magyar szó a *jobb* szónak a származéka, egy nyelvészetileg egyértelműen megfejthetetlen *-gy* képzővel ellátva; valamiképpen tehát ezt fejezte ki: „jobb ember". A 12. század elején például egy úr 27 „jobb embert" *(meliores homines)* adományozott a bakonybéli apátságnak, akiket aztán a birtok belső hierarchiájában a „lovaglók rendjébe" *(ad ordinem equitantium)* osztottak be. E „jobb" emberek tehát az egyház „jobbágyai" lettek. Hogy mi volt e réteg rezervoárja, szabatosan veszi számba a fehérvári prépostság jobbágyságának eredetét felsoroló királyi oklevél (1269). Idetartoztak mindenekelőtt az egyház „első, igazi és természetes" *(primi, veri et naturales)* jobbágyai, vagyis azok, akik számon tartották, hogy őseik az egyház alapítása óta az „egyház szabadjai"; idetartoztak továbbá olyanok, akik „máshonnan jöttek" *(qui*

aliunde venerunt), azaz másodrangú tiszteknek minősültek; harmadszor olyanok tartoztak ide, akik „birtokaikkal együtt az egyház védelme alá adták magukat" *(qui se cum suis possessionibus protectioni ecclesie subdiderunt)*. Ők az egyházi földesuraság alá idők folyamán „szükségtől hajtva" bekényszerült szabad parasztok voltak. Végül idetartoztak olyanok, akiket a „kondícionáriusokból és a köznépből" szolgálataik jutalmaként a „jobbágyok testületébe" sorolt át az egyházi földesúr. A világi magánbirtokon kevésbé volt tagolt a szervezet, de a földesúr hatalma alá állt szabad és „jobb embereket" a 13. század elején már itt is kezdték jobbágynak nevezni. Például a váradi káptalan előtt bizonyos Nikus nevű birtokos két „teljesen" *(omnino)* szabad földesúri alattvalóját a *Regestrum*ba „jobbágyokként" jegyezték be (1213). A „jobbágy" fogalom tehát a tatárjárás előtt bizonytalan körvonalú mezőben jelölt különféle társadalmi elemeket. Bennünket e helyütt elsősorban a fehérvári lista harmadik csoportja érdekel. Az idetartozókat mind a jobbágyi *officium*ot ellátóktól, mind az alsóbb grádusoktól megkülönböztetve rendszerint „szabad jobbágyoknak" *(liberi iobagiones)* nevezték. E réteg nem volt népes. A pannonhalmi monostor birtokain 1240 körül mindössze hét faluban élt ilyen „szabad jobbágyi" elem, mely együttvéve is csak 43 háznépet, az egész jobbágyi testület kereken 8 százalékát, az uradalmi népesség kevesebb mint 2 százalékát tette ki. Mégis ők alkották a parasztnép minőségi elemét. Földesúri terheik más jellegűek, lényegesen könnyebbek is voltak, mint a „lovas jobbágyoké". Megkülönböztető jegyük mindenesetre a „jobbágyi szabadság" volt; a birtokigazgató tiszteket és a „lovon szolgáló" jobbágyokat nem nevezték szabadnak, minthogy csak az „egyház szabadjai" *(liberi ecclesie)* lévén, jogállapotuk végső fokon „kondicionális szabadságnak" minősült.

A „jobbágyi szabadság" *(libertas iobagionalis)* társadalmi közege, következésképpen modellje is létezett tehát már az 1242. évben, amikor a tatárok kivonultak az országból, noha nem volt azonos a vendégtelepes szabadságával *(libertas hospitum)*. Annál azért „kisebb" , főleg pedig kevésbé artikulált, lazább tartalmú és bizonytalanabb körvonalú volt, minthogy nem királyi telepítőpolitika, nem is írott kiváltságlevelek alakították ki, hanem egyedül a helyi „szokás" . Szűk réteget alkotott e modell hordozó közege, még ha országosan bizonyára népesebb lehetett is, mint a pannonhalmi apátúri szervezetben. A modell kisugárzási hatásfoka azonban annak arányában nőtt, ahogy a mobilabb világi nagybirtok egyre merészebben alkalmazta. A bakonybéli apátság endrédi udvarnokai mindenesetre már a tatárok kivonulása utáni években hatása alá kerültek.

Ha például egy szabadost ura „örök szabadsággal" felszabadított, és az élve elköltözési jogával egy másik földesúrnál jelentkezett telepesként, az új helyen már jobbágynak nevezték. Plasztikusan világítja meg ezt egy 1269. évi megegyezés a győri káptalan előtt, melyből kiderül, hogy még a tatárjárás előtt Apor nembeli Sike ispán felszabadította „örökletes szabadosait" *(suos hereditarios libertinos)*, három személyt együttesen 10 márka önmegváltási összegért. Ezek aztán, élve elnyert jogukkal, otthagyták urukat, s az ügy írásba foglalása idején egyikük egy Szákai Latabár fia Csoma nevű úr jobbágya volt *(iobagiones dicti Chama)*, a másik kettő fia pedig a pozsonyi káptalan jobbágyaiként *(iobagiones capituli)* Apka faluban éltek. Ezt az ügyet egészen sajátos okok miatt foglalták írásba; a betelepítésre váró magánbirtokokon hirtelen megszaporodó jobbágyok esetében azonban semmiféle írás nem készült, mert a fenti eset teljes legalitásával ellentétben a földesurak új telepesei merőben illegális szökevények voltak: nem önmegváltó szabadosok, hanem éppen az önmegváltás jogából kizárt királyi és egyházi kondícionáriusok, meg éppenséggel nagy számban szolgák. Minthogy a betelepítésre váró nagy adományföldeken és egyéb szerzett birtokokon a világi úrnak sem lehetősége nem volt a régi módon kötött paraszti állapot konzerválására (mert ehhez nem volt hatalma), se nem ragaszkodott már a hagyományosan merev kötöttségekhez (mert a belső kolonizációban érdekelt szabadabb paraszti elemre nem volt szüksége), afféle szolgáltatásokban állapodott meg a telepesként jelentkezőkkel, amilyen már meglévő „szabad jobbágyai" esetében is „szokásban volt" – következésképpen ezeket is jobbágyainak nevezte. Így érthető, hogy már a század dereka után, ha telepesek toborzásáról, „gyűjtéséről" van szó, a *congregare, convocare* képzetével szinte automatikusan kapcsolódik egybe a *iobagio* fogalma (1253, 1255, 1256, 1264, 1265, 1270 stb.). Akiket újonnan telepítettek, eo ipso „jobbágyoknak" számítottak már.

Már a kancelláriai nyelv is kénytelen volt némi kompromisszum árán kategóriába foglalni ezt a formálódó új jelenséget. Az esztergomi érsekségnek adott nagy királyi privilégiumban (1256) bukkan fel egy eleddig jogi szövegben szokatlan kategória: „parasztok és falulakosok" *(rustici, villani)*. Láttuk korábban, hogy a margitszigeti békeszerződés szövege is (1266) óvatosan a „parasztok és falulakosok" *(rustici et villani)* szabad költözési jogát próbálta elvi szinten deklarálni, minthogy a békét diktáló nagybirtokosok érdeke lett volna a tényleges mobilitást jogilag is szentesíteni. Az írásbeliség szintjén azonban egyelőre még javában folyt a latens jogvita az érdekek között. Mert ha egyfelől még a kancellária sem hunyhatott szemet ama tény fölött, hogy

valahol a kiváltságolt vendégtelepes és a kötött kondícionárius közti társadalmi mezőben léteznek „parasztok" , másfelől éppen most jöttek elő az egyházjogászok a „röghöz kötöttség" *(glebae adstricti)* ideológiájával. A veszprémi káptalan immunitási kiváltságlevelében (1276), melyet nagy valószínűséggel maga Pál prépost, a Bolognában tanult jogi doktor fogalmazott, olvasható a fejtegetés, hogy a káptalan alattvalói „jobbágyokra" és egyéb „népekre" *(iobagiones et populi universi)* oszlanak, mely kettősség jogi kategóriákban így értelmezendő: az előbbiek „szabadok" *(liberi)*, az utóbbiak pedig részint – római *colonus* jellegű – „röghöz kötöttek" *(originarii seu asscripticii)*, részint egyéb „kondíciókhoz" kötöttek. A „szabad jobbágyok" létét abban az értelemben, ahogy már 1242 előtt is léteztek, ez a jogfelfogás sem vonta kétségbe, de tagadta, hogy e státus mindenféle népségre, automatikusan emelkedő és jogot nyerő szökött szolgaféle elemekre is kiterjedhet.

A mélységi változásokat tükröző terminológiai vitába aztán 1270 táján két nyomós érv szólt bele döntő módon. Az egyik, hogy a mind feltűnőbb módon felszaporodó, a közbeszédben jobbágynak mondott sokaság tényét most már egyszerűen nem lehetett tudomásul nem venni; 1270 táján mind a paraszti tömegek átrendeződése, mind maga a földesúri telepítés jól körvonalazódó fordulóponthoz jutott. A másik érvet is az átrendeződő valóság nyújtotta azáltal, hogy a felgyorsuló fejlődés magán az egyházi birtokon kérlelhetetlenül szétválasztotta egymástól a valóságos osztályokat. Kivételesen megesett még az is, hogy ez egyszeri aktus, királyi rendelkezés műve volt. IV. Béla király kegyúri minőségében az 1267. évben arra a meggyőződésre jutott, hogy a tihanyi monostor jobbágyai „nagy és haszontalan sokaságot" alkotnak. Megbízta tehát a nádort, hogy szálljon ki Tihanyba, és válasszon ki 12 személyt, akik „a jobbágyságban és lovas tisztben a régi módon meghagyhatók", a többieket pedig ossza be a „kondícionárius nép" közé. Az érintettek természetesen kérlelték a királyt, hogy „ne taszíttassanak gyalázatosan köznépi és kondícionárius szolgálatokra", inkább meghatározott pénzösszeget fizetnek a szolgálat fejében. A kérést a király akceptálta, és elrendelte, hogy ezután a kiemelt 12 személyen kívül a többi monostori jobbágy háznépenként évente fél ferto pénzösszeggel adózzon, és jóváhagyta, hogy eme adózás miatt „szabadságuk" ne károsodjék meg, „sőt jobbágyi néven" *(iobagionum nomine)* kezeljék őket ezután is. Ami Tihanyban egyetlen intézkedésbe összevontan következett be, másutt bizonyára évtizedek fejleménye volt. Mi a lényege a tihanyi esetnek? A „tiszti" címen jobbágy nevet viselők nagy tömege pontosan ugyanazon pénzösszeggel adózó paraszttá nyilváníttatott,

mint például a közeli Pannonhalmán 1240 táján a szabadosok; e fél ferto lett a század második felében a paraszti pénzcenzus országos normál középértéke. A lefokozott jobbágy azonban megtartotta mind „szabadságát", mind „jobbágyi nevét", ami adózó mivoltával együtt nem egyebet jelentett, mint hogy azonossá vált az egyház „védelme alá" húzódás címén jobbágyokká vált egykori szabad paraszti elemekkel. Történetesen Tihanyban nagy valószínűséggel kitapintható az arány is: a régi „jobbágy" réteg több mint 90 százaléka lett visszavonhatatlanul pénzadózó jobbágyparaszt.

Ez a markáns osztályszelekció, a hagyományos birtokszervezetek egyik felében, visszahatott 1270 táján a szóhasználat legalitására, hogy a földesúr alattvalója általában *jobbágy*. A hatás annál erősebb volt, mert a hagyományos szervezetek másik felében is megindult az analóg folyamat. Amikor IV. Béla eladományozta a locsmándi várispánságot (1263), a többséget képező „kelt-jobbágyfiúk" választhattak: vagy szabad emberekként eltávoznak, átadva földjüket a föld urának, vagy pedig a hagyományos „szabadsággal és szolgálattal" *(eadem libertate et servitio)* az új földesúr alattvalói lesznek. Az eredmény és hatás ugyanaz, mint Tihanyban, egy lényeges többlettel: ez a paraszti társadalmat újonnan bővítő elem magával vitte pozitív jogként a szabad költözés jogát.

Valójában az archaikus „kondicionális rend" *(conditionis ordo)* hullott szét, hogy ezáltal is markánsabbá váljék két társadalmi osztály, a nemesség és a jobbágyparasztság szétválása. A vár- és egyházi jobbágyok neve nem „lesüllyedt" e kiszélesedő paraszti szférába, hanem mintegy hozzáidomult a paraszti társadalomban már jó ideje létező jobbágy név tartalmához. Vele együtt a „jobbágyi szabadság" tartalma, mely már 1247 táján – mint az endrédi udvarnokoknál láttuk – hatással volt az alsóbb rendű parasztnépre, 1270 táján kiterjedt nagy tömegekre, immár az egyházi birtokszférára is. A nyitrai püspökség Vág melletti Apka falvában például már csak 20 főnyi szántó szolgát *(aratores)* állítottak szembe a falu egységesen jobbágynak nevezett többi 40 háznépével avagy telkével *(iobagionibus XL mansionibus*, 1271). Az esztergomi érsekség jogait a következő évtizedben megerősítő oklevél (1288) szerint az érsekség egész „népe" *(populi omnes)* csakis az érsek bíráskodása alá tartozik, majd értelmezőleg fűzi hozzá a szöveg: „mindazok tudniillik, akik érseki birtokon laknak és az érsek saját jobbágyainak számítanak" *(et suorum propriorum iobagionum censentur nomine)*. Az érsekség és a káptalan szóhasználatában már a század utolsó két évtizedében elég következetes a *iobagio* fogalom átfogó és értelmező jellege tágabb, „földesúri alattvaló" tartalommal.

Mindazonáltal ez a szemlélet nem talált még általános tetszésre az egyházi földesurak körében. A nagy hagyományú birtokszervezetek, egyháziak éppúgy, mint a megmaradt királyiak, ragaszkodtak hozzá, hogy ha már vannak is a szétváló régi „jobbágy” réteg örököseiként nemeseik és jobbágyparasztjaik, maradjon meg minél több „kondícionárius” is. E birtokokon még 1300 táján, sőt még évtizedekkel tovább is megmaradt a kondícionárius sors. Az egyházi birtokszféra vonatkozásában még Nagy Lajos király is elvileg deklarálta, hogy az egyház kondícionáriusai nem oldozhatók el „kondícióiktól” (1351). A minta az összezsugorodott királyi udvari birtokszervezet volt, melyre nézve még Károly Róbert király is elvileg nyilvánította ki (1318), hogy az udvarnokok és más királyi kondícionáriusok „kondícióiktól nem idegeníthetők és mozdíthatók el”. De a szolgaság „teljes” formájával – az „örök szolgasággal” – már 1300 táján itt sem számolhatunk. Ez utóbbi egy harmadik szektorban konzerválódott egy ideig: a nemesi kisbirtokokon, ahol az archaikus „prédiális” gazdálkodás is fennmaradt még sok helyütt. E megmaradt szolgaelem azonban már nem alkotott számottevő tömeget. Kicsiny, egy-két háznépnyi csoportokban oszlott el szerte az országban a kis- és törpebirtokokon, s ez is egyre fogyott. Az 1300 táján és után az okleveles anyagban elszaporodó szolgafelszabadítások, *manumissiók* már javarészt e birtokszféra maradvány szolgarétegének felszámolását tükrözik.

Ami viszont az állagában megsokszorozódó világi nagybirtokot illeti, 1270 táján nagyjában-egészében meg lehet húzni azt a vonalat, amelyen túl a „jobbágy” fogalomról már nyugodtan el lehet hagyni az idézőjelet, mert lényegileg ugyanazt jelenti, mint akár a 15. vagy a 18. században, hogy aztán a szabad költözést elvileg is kimondó királyi tanácsi határozat az 1298 utáni évekből mintegy állami érvénnyel szentesítse és zárja le jogilag a több évtizedes terminológiai fejlődést: világi birtokos, nemes minden paraszti alattvalója elvileg jobbágy *(rusticus seu iobagio alicuius nobilis...)*.

Viszonylag még mindig a legegyszerűbb a terminológiai fejlődés tükrében követni a jobbágyság egységesülésének trendjeit; ha a terminológiai változásokat előrelendítő fejleményeknek a részletei már jóval kevésbé ragadhatók meg, annak az az oka, hogy maga a parasztnép annak arányában „tűnik el” az írásbeliségből, ahogy emelkedik. Az ember megszűnt ingóságnak és „leltári tárgynak” lenni. Következésképpen afféle statisztikai viszonyszámokról is, mint aminők a korábbi struktúra kifejezésében rendelkezésre állnak, le kell mondanunk. Miben mutatkozik meg a fordulat a terminológiai szint hátterében 1270 táján? Mindenekelőtt egy negatívumban: a tatárjárást követő két

évtized sikertelen vagy régi vágású, kompromisszumba torkolló helyi parasztmozgalmainak az 1260-as évek dereka után nincs többé folytatásuk; a lázongások ezután újszerű engedményekre bírják majd a konzervatív földesurakat, kivált az egyháziakat – nem sokkal azután, hogy a pápa felpanaszolta az egyházak tulajdoni függésű *(homines de corpore)* parasztjainak tömeges szökdösését, „más uraságokhoz állását" (1263). A pozitívum részleteit azért nehéz rekonstruálni, mert azokkal a parasztokkal, akiket már 1270 körül szerte az országban jobbágy néven neveztek, a földesúr csupán szóban kötött megállapodást. Helyzetük elképzelésére az írásbeliség csak annyiban nyújt támpontot, amennyiben a tömb felső és alsó határvidékén – még és már – írás is készült az egyezkedésről. A jobbágy helye a kettő közti mezőben volt.

A felső határvidékbe jó bepillantást nyújt az 1275. évi megegyezés földesúr és parasztjai között. A Veszprém megyei Bogdány királyi hercegi földet Lőrente nembeli Saul fia Lőrente úr kapta adományba azzal, hogy az ott élő hercegi népek *(populi ducales)* békében elköltözhetnek. Ők azonban nem kívántak elköltözni földjükről, amit lehetővé is tett, hogy az adománybirtokos „invitálta" őket a maradásra. A bogdányiak azonban feltételt szabtak: ha a falu földjét megkapják „birtoklásra" a földesúr adományából *(terram... a collacione eiusdem possessuri)*, éspedig „az országban létező vendégek szabadságával" *(sub libertate hospitum in regno existencium)*, akkor ennek fejében kötelezik magukat meghatározott szolgáltatásokra, ugyanazokra, mint Rátót Loránd nádornak a szomszédos Csül faluban élő parasztjai. Az adománybirtokosnak nem „üres föld" kellett, hanem járadékszolgáltató paraszt, létrejött tehát a megállapodás, sőt ezúttal nem is csak szóban, hanem maga Lőrente ispán és a falu összes családfője, szám szerint 25 személy elvonult Veszprémbe a káptalanhoz, és megegyezését szabályszerű szerződés formájában írásba foglaltatta (1275. május 30.). Különös figyelmet érdemel mindenekelőtt a megállapodás kétoldalú szerződés jellege; az adott „szabadság" ezúttal már nem egyoldalú kegynyilvánítás folyománya, hanem két fél ahhoz hasonló szerződése, mint a soltésztelepítések esetében volt szokás. Figyelmet érdemel továbbá a kétoldalú aktus jogi tartalmában a feudális tulajdonjog korábban már említett sajátságos kettéhasadása a birtoklás szférájában. Végül figyelmet érdemel a gyakran említett „hospes-modell", mely e ponton életközelből mutatkozik meg. Éppen ezért magukban a feltételekben nincs is elvileg sok újdonság, mert a tegnapi hercegi kondícionáriusok megkapták mindazt a jogot a szabad költözéstől a falunagy „kisebb ügyekben" való teljes illetékességéig, ami „az országban létező vendégeket" általában megillette. De külö-

nös figyelmet érdemel még a szerződés záradéka. Míg egyfelől a káptalan előtt megjelent parasztok kötelezettséget vállaltak a feltételek megtartására, másfelől viszont a földesúr „hitére", azaz esküvel ígéretet tett *(fide data... promisit)*, hogy a parasztokat az írásba foglalt szabadságban örökkön megtartja, a kikötötteken túl semmiféle szolgálattal nem terheli meg – „hacsak gonoszságuk vagy hűtlenségük, netán bármikor ellene való lázadásuk másra nem szolgál rá..." A végkicsengés mindennél jobban idézi fel azt az atmoszférát, amelyben az ehhez hasonló megállapodások ezekben az évtizedekben megszülettek. A földesurakat két dologtól való szorongás vitte rá, hogy parasztjaikkal egyezkedjenek: a félelem népeik „szétszóródásától" és népeik „rebelliójától". Veszprémbogdánynak történetesen az optimális megoldás jutott ki a mobillá vált munkaerőpiacon; lakossága kondícionárius státusból egy csapásra kiváltságolt vendégtelepes lett, azaz arra a határvidékre emelkedett fel, mely felülről volt szomszédos a parasztság jobbágynak nevezett tömbjével.

A közvetlen alsó szomszédság az egyházi birtokokon kezdett feltöltődni, miután a népek „rebellióit" már karhatalommal, állami segédlettel nem lehetett elfojtani. A tihanyi apátság Somogy megyei Gamás falubeli kondícionáriusai *(condicionarii homines)* egy ideje már „gyakorinál gyakoribb" panaszokkal és követelésekkel ostromolták földesurukat „kötelezettségeik és szolgálataik sokasága miatt", midőn az 1264. évben az apát végre „fontolóra véve, hogy sokan e népek közül szolgálataik sokasága miatt elidegenednek tőlük", más szóval megszöknek a monostor földesurasága alól, helyt adott a sürgető követeléseknek és írásba foglalt „kondicionális szabadságot" *(libertates condicionales)* biztosított a szétszéledő gamásiaknak. A megadott „szabadság" nem jelentheti pusztán a „kondíció" hagyományos értelemben vett megállapítását, mert azt általában nem nevezték szabadságnak, annál inkább szolgaságnak. Közelebb visz az újfajta „szabadság"-kategória megfejtéséhez, ha rekonstruáljuk azokat a körülményeket, melyeket újabb fél évszázad elteltével (1322) egy oklevél tükröz. Az akkor már két településre, Egyházas- és Felgamásra szétvált falu parasztjai ugyanis akkor megint fellázadtak, miközben magukat már jobbágyoknak *(iobagiones monasterii)* nevezték. Az akkori apát újabb rendezésre kényszerülve már olyan „szabadságot" adott az ikerfalunak, „ahogy a monostor egyéb birtokain élő többi szabad jobbágyai *(ceteri iobagiones sui liberi)*" éltek. A gamásiak 1264-ben elnyert „kondicionális szabadsága" a hagyományos kondícionárius állapot és a „szabad jobbágyok" státusa közötti mezőbe esett. Pénzcenzusuk ugyanaz a 7 pondus volt, mely ez idő tájt a monostori alattvalók normálcenzusaként jelentkezik, mind-

össze egy pondusnyi összegtöbblettel fejezve ki e jogállapot és a „szabad jobbágyok" státuskülönbségét; az utóbbiaké ugyanis, mint emlékezhetünk rá (1267), fél ferto, azaz 6 pondus volt. Terményterhük és az apáti „megszállás" *(descensus)* címén kivetett terményadó azonban valamivel súlyosabb volt, ezen túl pedig a gamásiakat még a „kondicionális szabadság" keretében is terhelte valamennyi mezei robot, valószínűleg ahhoz hasonlóan néhány napra limitált aratás, szénagyűjtés, behordás és fuvarozás, mint a rokon pannonhalmi szervezetben. A szabad elköltözési jog még nem tartozott a képletbe. Ez az érem egyik oldala. A másik oldal viszont azt mutatja, hogy a tihanyi apát már mégis kénytelen volt belemenni egyfajta alkuba, s ha már belement, hamarosan egyik faluval a másik után volt kénytelen hasonló írásos megállapodásokat kötni, mert a példa terjedt. Már csak néhány évtized kérdése volt, hogy az egyházi birtokokon is mély gyökeret eresszen a „többi szabad jobbágy" példája. A „kondicionális szabadság" mint a „jobbágyi szabadságtól" különböző, annál alacsonyabb paraszti státust betöltő kategória eleve bizonytalan, hosszabb távon pedig tarthatatlan volt. Nem is kellett fél évszázadot várni, hogy a falulakosok egyetemlegesen jobbágynak nevezzék magukat, mert e téren már maga az egyház is sodródott az árral. A monostor egy bizonyos Pétörke nevű Kék falusi torlóját *(exequiator*, 1268, 1269) már a következő évtizedben jobbágynak *(iobagioni nostro)* titulálták (1274).

A monostor somogyi birtokközpontjának példája éveken belül felrázta és mozgósította a többi falvak népét. A közeli Igal apátsági alattvalói fél évszázada (1211) még mind szolgák *(servi)* voltak, az 1269-ben azonban már ivadékaik közül négyen mint *homines condicionarii* jelentek meg a veszprémi káptalan előtt rokonságuk nevében is az apátság képviselőivel együtt, hogy tiltakozzanak terheik emelése ellen. „E protestációjukat ezek az emberek, mint mondották, azért emelték, nehogy a monostor bármikor is szolgáltatási kötelezettségükön túl terhelhesse őket" – olvashatjuk a káptalan oklevelében. Erre a monostor két megbízottja ott helyben ünnepélyes ígéretet is tett. Az apátság tisztjeinek ez évben nemcsak Veszprémbe kellett lovagolnia, hanem Fehérvárra is, ahol viszont Szárszó harangozói, hat férfi jelentették be, hogy szolgálataikat súlyosnak érzik; ezért megállapodtak az apáttal és konventjével, hogy helyette háznépenként évente 7 pondust fizetnek. A megegyezést a konvent írásba foglalta (1269. jan. 21.). Veszprémszöllős egykori udvarnokai nevében a következő évben megint csak Veszprémbe ment el a káptalanhoz a falu hat képviselője, velük együtt ezúttal már maga az apát, hogy a megelőzőleg Tihanyban írásba foglalt megállapodást közhitelű formába il-

lesztve hiteleshelyi pecséttel erősítsék meg. A falu kötelezettsége korábban főként az apát és kísérete élelmének szállítása volt; most, különös tekintettel a lakosság megfogyatkozására, a fuvarozást és egyéb robotot teljességgel eltörölve, évi kötelezettségeiket illetően háznépenként 7 pondus ezüstben állapodtak meg, „amit úgy kötelesek adni, ahogy más népeink szokták". Mindennek változatlan megtartására utódaira is kötelező módon az apát tett ígéretet (1270). Ha a falu lakosságát csak a tatár tizedelte volna meg, a megállapodás aligha érte volna be azzal a homályos utalással, hogy a lakosok „a megelőző időkben csekély számra apadtak le" *(priorum respectu temporum ad parvum numerum sunt redacti)*. Veszprémszőllősről éppúgy a népességmobilitás szívhatta el a kötött parasztokat más birtokokra jobbágyoknak, majd kényszerítette az apát urat konvencióra és Veszprémbe való utazásra, mint Gamásról és a többi monostori birtokról.

A tihanyi monostor birtokain az öntudatra ébredő parasztnép célja már csaknem azonos volt. Az igaliak kivételével mindnyájan egységesen 7 pondus cenzust fizető pénzadózókká váltak, akiket persze továbbra is terhelt még számottevő terményadó („ajándék", „megszállás") és valamennyi robot is, de ezzel együtt is egyre inkább tágították azt a közbülső réteget, mely a „jobbágyok" és a „kondícionáriusok" között ez idő tájt képződött. Az egyházi jobbágyság osztályszelekciója adta meg aztán azt a lökést, hogy néhány évtized múltán az egész tömeg „szabad jobbággyá" váljék.

A paraszti társadalom két szélső zónája vázolódik fel tehát már 1270 körül – ha a régi struktúra maradványelemeit, továbbra is *conditionis ordo* szerint megosztott és „röghöz kötött" kondícionáriusokat, itt-ott még feltűnő szabadosokat, nemkülönben az „igazi" szolgaelemeket már figyelmen kívül hagyjuk. A felső zónát Veszprémbogdány reprezentálhatja, az alsó zóna illusztrálására Somogygamás alkalmas. A kettő között helyezkedtek el az ország írástalanság homályába rejtőző jobbágytömegei. E felső és alsó zónában a parasztokat még nem nevezték jobbágynak. A kiváltságolt paraszti elit neve továbbra is vendég volt, noha a fogalom régen eltávolodott már az eredeti „jövevény" jelentéstől; az alsó zónában a megnevezés többnyire bizonytalanul ez volt: „népek" . Van egy fontos közös vonás, mely a jóformán „láthatatlan" jobbágytömegen átnyúlva a két határzónát összeköti: a paraszti státus immár bizonyos értelemben „szerződéses" jellege. Az első ilyen jellegű oklevelek a Rajnától nyugatra tűnnek fel 1100 táján Burgundiában, majd terjednek el a 12. században általában a Francia Királyságban, Lotaringiában, Itáliában, de a Rajnától keletre még 1300 előtt is ritkák. „Semmiféle cenzus nem

vethető ki, csak ha írásban van" – ez volt az elv (1142). Ehhez képest a hiteleshelyek előtt kötött első „szerződések" Magyarországon 1260–70 táján nem is késtek oly sokat; kronológiailag mindenesetre pontosan jelzik az európai spektrumon nagy időbeli késéssel kibontakozó, de a 13. században viharosan felgyorsuló magyarországi fejlődés fordulópontját. A paraszt tudatára ébredt, hogy nemcsak kötelezettségei (*officia, debita, obsequia*), hanem jogai is vannak, amit a kor „szabadságoknak" (*libertates*) nevezett.

VI.
A VÁROS
(1250–1330)

35. AZ ÖRÖKSÉG ÉS A VÁROSIASODÁS KOORDINÁTÁI

A magyar társadalom az államalakulás után több mint két évszázadon át bennmaradt abban a tágabb gazdasági körzetben, melynek bizonyos értelemben már a honfoglalás előtt része volt. E körzet vagy – F. Braudel kifejezésével – sajátos „gazdasági világ" tengelye a Baltikumot kötötte össze a Fekete-tengerrel, másfelől szinte az egész akkori Kelet-Európát a távol-keleti „gazdasági világokkal". Két meghatározó pólusa Bizánc és Kijev volt. Magyarország a körzet perifériáján helyezkedett el; forgalmában bizánci, orosz-normann és keleti luxuscikkek ellenében elsősorban a Kárpát-medence birtokba vett kezdetleges bányászata fő termékével, az ezüsttel, a magyar állattenyésztés feleslegével, valamint a hadizsákmány szintén alkalmi „feleslegével", rabszolgával vett részt. Innen tekintve a forgalom hatósugara északon Prágáig, délen Bizáncig és az al-dunai Perejaszlavecig, keleten Kijevig terjedt. E forgalom a magyarországi metszőpontokon, kivált az ispáni székhelyek mellett kialakuló vásárokon valamelyest impulzust adott a belső forgalomnak is. A naturálgazdaság egyetlen irányban sem volt teljesen zárt, burkán itt is, ott is „rések" mutatkoznak. Mindazonáltal e rések hosszú időn át inkább csak amolyan felszíni repedések gyanánt hálózták be a masszív burkot.

Ami a tágabb gazdasági régióhoz való viszony és a távolsági forgalom jel-

legét illeti, abban egyrészt hangsúlyosan a „magasabb" és az „alacsonyabb" szint munkamegosztási különbsége fejeződött ki, másrészt a forgalom igen szűk csatornákra, néhány jellegzetes árufajta közvetítésére korlátozódott. Következésképpen e forgalom a társadalom mindennapos életmegnyilvánulását alig érintette, magát a termelést legfeljebb csak egy-egy elszigetelt ponton, ott is alkalomszerűen ösztönözte. Ami pedig a struktúra települési és társadalmi vetületét illeti, a Magyarországon – az arab geográfus, Idríszí tanúsága szerint – a 12. század közepe táján számon tartott „78 város" nagy többsége nem egyéb volt, mint ispáni vagy egyházi igazgatási központok váraljai függvénye („váras hely"), jogilag heterogén, dominánsan agrár jellegű népességgel, szolgáltató iparosokkal, közéjük izoláltan beékelődő, javarészt orientális jellegű, mohamedán, zsidó és örmény kereskedő csoportokkal vagy kolóniákkal. E váröselőzmények nagy része még legfeljebb egy „protourbánus" szintet képviselt, a struktúra pedig, melynek alkatelemei voltak, valójában még nem ismerte a falu és város dinamikus kettősségét; más szóval: az árutermelés nem volt konstitutív tényezője.

Ez az archaikus képlet persze még a korai Árpád-korban sem volt mozdulatlanul merev. Még kevésbé van arról szó, hogy átalakulása csak valamikor a tatárjárás után kezdődött volna el. Sőt e téren is áll, amit minden téren megfigyelhettünk: a 13. század közepén nem merőben új folyamatok bontakoztak ki, hanem csírájukban legalábbis több évtizeddel korábban érlelődő jelenségek tömeges kiszélesedése, olykor fél évszázados, vagy még korábbi előzmények rohamosan gyors kiteljesedése következett be. A volumen növekedésének új minőségbe való átfordulásában állt a struktúraváltás lényege. A gazdasági szerkezetátalakulás előzményei is az 1200 körüli időkig nyúlnak vissza. Az átalakulás az európai gazdaság ama korszakos jelentőségű átstrukturálódásába ágyazódott bele, melynek folyományaként alig másfél évszázad leforgása alatt – mintegy 1050 és 1200 között – megfordult a súlyviszony Európa Kelete és Nyugata relációjában. A Földközi-tenger gazdasági visszahódítása nyomán körvonalaiban felvázolódó új, nyugati „világgazdaság" (vagy „gazdasági világ") a maga mediterrán hátterével, két pólusában Velencével és Brüggével és a tengelyek mentén felvirágzó zónáival sokkalta expanzívabbnak és dinamikusabbnak bizonyult, mint az a Bizánc és Kijev által meghatározott kelet-európai régió, ahová Magyarország helyzeténél fogva hagyományosan tartozott.

Magyarország átfordulását a gazdaságilag emelkedő Nyugat vonzáskörébe egy sajátos tényező gyorsította. A felvirágzó és volumenében rohamosan

megsokszorozódó nyugati kereskedelemnek egyre nagyobb tömegű nemesfémre mint fizetőeszközre volt szüksége, minthogy e kereskedelem mérlege a levantei forgalom jellegéből következően a Távol-Kelettel szemben Európa terhére krónikusan passzívan alakult. E nemesfémszükségletnek csak kis hányadát elégítette ki az afrikai eredetű arany. A fellendülő kereskedelem tehát túlnyomórészt Európa arany- és ezüstbányászatára volt utalva. A legnagyobb hozamú lelőhelyek, kivált ezüstbányák, történetesen nagyrészt a Nyugat peremvidékén, az osztrák tartományokban és a Cseh Királyságban terültek el, köztük is kiemelkedtek a Magyar Királyság ispáni szervezeten kívül, szolgai nagyüzem keretében művelt bányái Selmecbányán és Radnán. A bányászat hozamának nagyobb méretű emelkedése mindkét lelőhelyen a 12. század folyamán következett be. A magyar nemesfémbányászat fellendülése és az élénkülő nyugati kereskedelem érdeklődésének feltámadása Magyarország iránt azonos jelenség két oldala. E kereskedelem keleti ágát a Duna vonalán elsősorban Regensburg tartotta kézben; kereskedői már a századforduló adatai szerint (1192, 1221) rendszeresen felkeresték áruikkal Magyarországot, az ezüst forrását. Másfelől a Velencével kötött szerződés (1217) a sok tekintetben Bizánc szerepkörét átvevő lagúnaváros kereskedőinek aktivitását tanúsítja Magyarország felé. De a 12. század végén már a Nyugat fejlett városzónáinak különféle egyéb tájairól is (Aachen, Metz, Svábföld, Flandria) igazolható a kereskedők feltámadó érdeklődése a Duna völgyén kelet felé.

A betagolódást a nyugati gazdaságba merőben új vonások jellemzik a régi szerkezettel szemben. Az egyik, hogy a távolsági kereskedelmet immár nem kizárólag távoli magaskultúrák luxuscikkeinek, Levante áruinak közvetítése jellemezte a Kárpát-medence alkalmi nyerstermékei fejében, hanem a behozott árumennyiségben egyre növekvő mértékben részesedett a Nyugat kialakuló saját exportipara. A másik vonás, hogy az intenziválódó külforgalom keretében a magyar export árucikkeinek köre jelentősen kibővült a korábbi gyér és alkalomszerű kínálattal szemben. A harmadik vonás, hogy az utazó vándorkereskedők mellett a kereskedelmi haszon egyre több nyugati kereskedőt vonzott az országban való letelepedésre. A jórészt északfrancia, lotaringiai és flandriai vallon eredetű, összefoglalóan „latinnak" (*Latini*) nevezett kereskedőelemmel, melynek első kiváltságolt kolóniái, *vicus*ai már a 12. században kialakultak a legfőbb magyarországi kereskedelmi központokban (Fehérvár, Esztergom, Zágráb), de elszórtan egyebütt is szerte az országban, megjelent a helyszínen és gyökeret vert az a társadalmi közeg, mely a nyugati típusú városszerveződés elveit – a Nyugat kommunális „városforradalmá-

nak" vívmányait – közvetítette magyar földre. Ezt az első – „latin" – betelepedési hullámot a 13. század első évtizedeiben követte a német polgári elemek bevándorlása.

A kezdődő struktúraváltás további lényeges vetülete, hogy a még meglehetősen amorf és „keleties" színezetű városelőzmények sorából helyenként már kiemelkedett egy-egy nyugati típusú város. A „latin" kereskedő *vicus*ok még tulajdonképpen csak egy-egy nyugati jellegű városmagot képeztek heterogén településszerkezetekben, noha az adott szerkezetekben már ez volt a domináns mag s a polgári szabadság (*libertas civium Albensium*) modelljének kisugárzási forrása. Pest esetében már szemünk előtt zajlik le egy évtized leforgása alatt (1221–31) egy orientális, mohamedán kereskedő empórium átalakulása a „fehérvári szabadságok" elvei szerint berendezkedő kiváltságolt várossá; Nagyszombat esetében viszont egy archaikus vásárhely átformálódása figyelhető meg 1211–38 között. Mindazonáltal a kiváltságolt vagy egyéb kritériumok alapján nyugati típusúnak minősíthető városok száma (ide számít még Selmecbányán kívül Radna és Beszterce, valamint az erdélyi Szászföld két kiemelkedő központja, Brassó és Nagyszeben) együtt is alig érte el a tatárjárás időpontjában a tízet.

Az előzmények után a városiasodás koordinátái igazában a tatárjárás után vázolódtak fel. Ennek részleteit a „politikai" aspektusból nyomon követhettük már IV. Béla király várospolitikája kapcsán. Ami a gazdasági aspektust illeti, meddő kérdésfeltevés, hogy a városiasodás előfeltételeként és döntő mozgató tényezőjeként melyik az elsődleges: a távolsági kereskedelem vagy a helyi árucsere. Mert igaz ugyan, hogy az igen távoli területek, eltérő adottságú világrészek és társadalmi közösségek szintkülönbségén alapuló – s éppen ebből profitáló – kereskedelmi forgalom időben megelőzheti a közösségek belső munkamegosztásából táplálkozó cserét, önmagában azonban a távolsági kereskedelem nem feltétlenül igényel, sőt elvileg nem is feltételez városokat, legfeljebb kereskedő kolóniákat. Igaz másfelől, hogy városok nem keletkeznek a belső munkamegosztás és helyi árucsere többé-kevésbé rendszeres formáinak kialakulása nélkül, ám a lokális csere önmagában szintén nem igényel, sőt elvileg szintén nem feltételez városokat, legfeljebb vásárhelyeket. Csakis a kettő együtthatása teremti meg a városiasodás gazdasági bázisát. Ami persze még mindig csak lehetőség. A városi lét feltételei között a feudalizmus rendszerében kiemelkedő szerepe van a jogi szférának, mely által valamely település népessége polgársággá válik, ez pedig a hatalmi szervezet protekcionizmusának függvénye. A képlet némileg leegyszerűsítve egy

koordinátán ábrázolható, melynek függőleges tengelye a távolsági kereskedelem, vízszintes tengelye a helyi árucsere csomópontjait mutatná. A városiasodás feltételei a metszőpontokon adódnak. A hatalmi tényező is beleilleszkedik a koordinátába, hiszen privilégiumokat általában olyan települések kaptak, melyeknek erős kereskedő eleme vagy kedvező kereskedelmi helyzete ezt indokolta, következésképpen a városprivilégiumok helye javarészt szintén a metszőpontokon van. A városiasodás szelektív folyamat, melynek természetes talaja a lokális árucsere, azaz a belső munkamegosztáson alapuló árutermelés rendjének kezdődő kibontakozása; ugyanakkor a szelekció sajátosan dinamikus mozgatóereje az a tágan interlokális tényező, a távolsági forgalom, mely eleve döntő impulzusokkal siettette magának az árutermelés belső rendjének kibontakozását; ebben áll a *primum movens* feszegetésének nehézsége.

Valójában két szélső meghatározó pólusa van annak az összfolyamatnak, melynek maga a városiasodás a minőségi eleme: az igen távol eső térségeket – jóllehet igen vékony szálakon – összekötő „világkereskedelem" kibontakozása és az igen szűk, lokális keretek között – de igen intenzíven – érvényre jutó középkori „agrárforradalom" eredményeinek beérése. A struktúraváltás két főszereplője a Távol-Kelet, Levante áruival és a Nyugat exportipara termékeivel olykor ezer kilométereket utazó kereskedő és a maga agrártöbbletével a helyi piacon mindössze néhány kilométeres távolságból megjelenő paraszt. Akár az európai összfolyamatot, a Nyugat „második feudális korszakának" gazdasági alapjait tekintve is nehéz az elsődlegesség kérdését felvetni. Vannak, akik a Nyugat struktúraváltásában hagyományosan – az irányzatot Henri Pirenne neve fémjelzi – a kereskedelem fellendülését tartják a döntő hajtóerőnek, míg mások – kivált a francia Annales-iskolával fémjelzett irányzat – a mezőgazdaságban egyidejűleg beérő változásokat tekintik a fejlődés bázisának. Abban azonban nincs nézetkülönbség, hogy az átalakulás a kettő szerves együtthatásában gyökerezik. Az elsődlegesség kérdését egy olyan másodlagos régióban, ahová Magyarország is tartozik, még kevésbé van értelme feszegetni, hiszen e térséget egyidejűleg és egymással karöltve érte el a nyugati kereskedelem expanziója és az agrárátalakulás megannyi vívmánya a 12–13. század fordulója körül és után.

Ami a városiasodás feltételeit és kereteit illeti, nem tévesztendő szem elől az sem, hogy ha *stricto sensu* szelektív folyamatról van is szó, maga a folyamat éppen ama háttérrel együtt képez megbonthatatlan egységet, melyből a kiválasztódás történt. A szelekció egy tágabb rezervoárból következett be, mely-

nek megléte legalább olyan lényeges, mint a városok kiválasztódása. A 13. század folyamán kialakuló mintegy félszáznyi város – a magyarországi városhálózat alapvetése – ama több száz falusias vásárhellyel együtt alkot egységes struktúrát, melyeknek létrejötte – a késő középkori mezővárosi hálózat alapvetése – szintén jórészt korszakunk fejleménye. Helyük a fentebb emlegetett koordináta vízszintes tengelyén van. Az egész struktúraváltást tekintve e sok-sok kis központ kicsírázása legalább oly súlyú, mint a városok létrejötte. Gyökereik is közösek, hiszen a városiasodás csak az egyik ágon kapta az impulzusokat a távolsági kereskedelem táptalajából; gyökérzetének másik fele ugyanabba a talajba nyúlt le, mint a jogilag és településpolitikailag a falutól nem (vagy alig) különböző vásárhelyeké: a lokális piackörzetekbe. Ezen az ágon közvetlenül már nem a „világgazdaság", hanem az „agrárforradalom" kihatásai a döntőek a piacon áruként jelentkező mezőgazdasági többlettermék és paraszti vásárlóerő révén, aminek ikerjelensége a helyi ipar kialakulása.

Ha nem tévesztjük szem elől, hogy az egész átalakulás a vázolt két szélső pólus kisugárzásának együtthatásában szemlélendő, akkor már jogosultnak tűnhet, hogy az egyik – az agrárátalakulás – áttekintése után most a másik, mintegy diametrálisan ellentétes pólusra, a kor „világgazdaságába" való betagolódásra fordítjuk figyelmünket. Ami közbül, a kettő együtthatásából adódott, az nem egyéb, mint az árutermelés rendjének kibontakozása a naturálgazdaság burkából.

36. A NYUGATI „GAZDASÁGI VILÁG" ÉS A MAGYARORSZÁGI BÁNYÁSZAT

Az alapképlet, a Nyugat távolsági kereskedelmének nemesfém diktálta keleti irányú expanziója tulajdonképpen a 13. század második felében sem változott. Ami változott, az mindenekelőtt a forgalom volumenének ugrásszerű megnövekedése volt. Ehhez két feltétel adta az alapot. Az egyik, hogy a Nyugat exportipara a 13. század közepére többszörözte meg ama „tömegáruk", főként textíliák termelését, melyek a keletibb régiókkal már kialakult kereskedelmi forgalom intenziválódását lehetővé tették; erről alább lesz szó. A másik feltétel, hogy a cserében legkeresettebb árucikk, a nemesfém termelése szintén a 13. század közepe után ugrott meg Kelet-Közép-Európa nem egy vidékén, közelebbről kiemelkedő módon éppen Magyarországon. A kettő sajátos erővel vonzotta kölcsönösen egymást, s hatott ki általában a forga-

lomnak nemcsak volumenére, hanem belső szerkezetére is. Ily módon a magyarországi bányászat fejlődésének kulcsszerepe van a nyugati „gazdasági világba" való betagolódásban.

A bányászat ugrásszerűen megnövekvő jelentőségét már az a tény is jelzi, hogy mint királyi kincstári jövedelemforrás a 13. század derekán emelkedett ki az addigi domaniális kezelésből, s első ízben 1256-ban, elkülönült jövedelemágként lépett elő. Az önállósodó bányaregále jövedelme, az *urbura* a fejtett érc tizede (arany) vagy nyolcada (ezüst) volt. Másfelől a nemesfém külkereskedelmi szerepét mutatja, hogy a Magyarországot a Nyugattal összekötő legfőbb empórium, Bécs ismételt rendelkezésekkel (1244, 1278) igyekezett meggátolni a Magyarországról exportált arany és ezüst szabad piaci forgalmát, előírva a kihozott nyers nemesfém kényszerbeváltását a hercegi kamarában. A rendelkezéseknek azonban nem volt foganatjuk. Rudolf római király például a regensburgi kereskedőket, akik ellen e rendszabályok elsősorban irányultak volna, biztosította, hogy a Magyarországról kihozott ezüstöt, „Ausztria tartományain át", éspedig a „szokott módon" (*more solito... de Ungaria per terras Austrie*) szabadon szállíthatják át (1279). A magyarországi veretlen arany és ezüst valóban el is jutott német földön át a Nyugat egyik legfőbb pénzpiacára, a flandriai Brüggébe, ahol azokat egy 13. század végi jegyzék regisztrálja a rendszeresen érkező árufajták között (*dou royaume de Hongrie vient cire, or et argent en plate*). Ugyanez áll e „gazdasági világ" másik centrumára, Velencére, ahol tanácshatározat mondta ki (1270), hogy a Magyarországról a lagúnavárosba „akár szárazföldön, akár tengeren" szállított ezüst (*de argento quod veniet de Hungaria tam per terram quam per aquam*) mázsája után, „miként ezelőtt is", 14 solidus vám fizetendő. Ugyanezt a jelenséget hazai oldalról világítja meg a budai (1255) és a gölnicbányai (1278) vámszabályzat egymással megegyező tétele, mely általánosságban számol olyan kereskedőkkel, akiknek egyedüli kiviteli portékájuk kizárólag nyersezüst volt (*mercator non deferens aliquas merces nisi argentum*).

A külkereskedelemről valló adatok többnyire ezüst kivitelét tanúsítják. A korszak elsősorban az ezüstbányászat nagy felvirágzásának időszaka, éspedig a korábbi két központ közül Selmecbányán. Az alapok már a tatárjárás előtt adva voltak azáltal, hogy IV. Béla király, egy német földről bevándorló bányavállalkozó tőkés konzorciummal szerződést kötve, 1235–39 között megvetette az első magyarországi kolonizációs város alapjait. Ezáltal a bányászat egy csapásra kiszabadult az archaikus, szolgamunkán alapuló királyi-földesúri üzemi keretből. Az új üzemkeret az a fajta tőkés társulás vagy bányaszövet-

kezet volt, mely az alpesi nemesfémbányászatból (Friesach, Trient) ismeretes: a meghatározott üzletrésszel rendelkező tőkés „társak" (*socii* vagy *werchi*, azaz *Gewerke*) a királyi hatalommal már csak az *urbura* révén voltak kapcsolatban, a kisegítő munkafajtákat pedig bérmunkások (*operarii*) végezték. Noha a vállalkozás jellegzetes neve (*societas in Scebnizbana*) csak a 13. század végén bukkan elő, nem kétséges, hogy ez az üzemforma látott hozzá már a tatárok kivonulása után a művelés regenerálásához. A minőségi új elem, a tőkeerő a bányászat német területen már fél évszázada lezajlott *„technikai forradalmának"* vívmányait közvetítette. A vállalkozói társulás immár alkalmazni volt képes a víztelenítést és egyéb kiemelő műveleteket hatékonnyá tevő gépet, a hajtókaros vagy kerekes vitlát (*rota*), miáltal valódi mélyművelés vált lehetővé. Az új technika nemcsak az elfulladt – hagyományos kézi erővel már nem víztleníthető – tárnák újbóli üzembe helyezésére volt képes, hanem addig hozzáférhetetlen, mélyen húzódó telérek rendszeres fejtésére is. A kora Árpád-kori ezüstbányászat másik központja, az erdélyi Radna nem követte a fellendülést; termelése stagnált, sőt a 14. század elejére alighanem hanyatlott is. Ezzel szemben a tatárjárást követő évtizedek nagy horderejű új fejleménye a magyarországi bányászat két új központjának létrejötte a „fekete erdők" eladdig szűz talaján. Mind Besztercebánya (1255 előtt), mind Gölnicbánya (1276 előtt) alapításában már a selmeci – azaz végeredményben közép-európai német – modell öltött testet a kolonizációs városalapítás, tőkés bányavállalkozás és technikai újítás jellegzetes triásza jegyében. Előbbi a Garam-vidék (Óhegy, Úrvölgy) gazdag rézérclelőhelyeinek birtokosa, az utóbbi a Gömör–Szepesi Érchegység feltárásának pionírja lett. A bányászat a kezdeti időkben mindkét helyen még súllyal a rézérccel vegyesen ezüstöt is tartalmazó ezüsttelérek kiaknázására irányult. Besztercebányán a korai időben egy királyi oklevél az ezüstbányászat növelésében való érdemeket emeli ki (*in augmentatione argentifodinarum*, 1263), ahogy Gölnicbánya körzetében is elsősorban ezüstbányákat emlegetnek e korban (1280, 1282). Ezen túl a Szepesség 1268 után kialakuló bányavárosi központjában, Iglón is számolnunk lehet az elsődleges réz mellett, majd e tájékon Jászón (1290) a vas, ólom, ón mellett járulékos ezüstbányászattal, és Rozsnyóbánya 1320 körül már virágzó ezüstbányáinak kezdete is a 13. század utolsó évtizedeire nyúlhat vissza. Az üzemi struktúra a bányászat valamennyi kialakuló új központjában a selmecbányaival volt rokon.

Bizonytalan minden becslés, mely e korszak terméshozamára irányul. Figyelembe véve azonban a selmeci nagy fellendülés mellett azt a tényt, hogy

korszakunkban Radna még nem jelentéktelenedett el teljesen, továbbá hogy éppen ez időben fejtettek le a friss feltárásokon mind a Garam-vidéken, mind Gömör–Szepesben minden elérhető ezüsttelért, melyek aztán utóbb kimerültek, éppen nem látszik irreálisnak, hogy az ország ezüsthozama 1300 táján megközelítette az évi 10 ezer kg mennyiséget. Európa ezüstvagyonának mintegy háromnegyede abban a sávban rejlett, melynek legfőbb központjai a szász Freiberg és a cseh Kutná Hora, továbbá Szilézia, délebbre a karintiai Friesach és Trient, keletebbre a szóban forgó magyarországi bányák voltak. E sávban egyedül Csehország ezüsthozama múlta felül a magyarországit a 14. század elejére; Európa évi ezüsttermelésének (alig több mint 40 ezer kg) csaknem negyedrészét Magyarország adta az ezüstbányászat e nagy felvirágzásának évtizedeiben.

Ezzel szemben a magyar aranybányászat igazi fénykora csak a következő században köszöntött be, Körmöcbánya alapítása (1328) után. De azért szerényebb hozamú aranybányák itt is, ott is feltűnnek az oklevelekben Liptótól (1278 előtt) kezdve Rimabányán (1268), Rozsnyón (1323), Jászón (1300 körül) át Szatmárnémeti vidékéig (1268), javarészt új feltárások. Emellett az arany járulékos előfordulása több ezüstbányászati központban feltehető, a folyók fövenyaranyának mosása pedig hagyományszerűen folyt a Szepességtől Erdélyig. Valószínű persze, hogy az irodalomban meghonosodott évi 1000 kg termésátlagnak felével is alig számolhatunk 1300 előtt. Még ez sem volt jelentéktelen mennyiség; Európa legnagyobb hozamú bányáinak (Csehország, Szilézia) összesített termése is aligha haladta meg a 200 kg-ot.

A nemesércek mellett a réz és vas bányászata is 1250 után lendült fel, egyenes függvényeként az üzemstruktúra mindkét ágban szintén bekövetkezett gyökeres átalakulásának. A rézbányászat új jelenség volt Magyarországon. A bányák megnyitása a Garam-völgyében (Besztercebánya) már az 1250-es években, majd alig később a Gölnic-völgyben (Gölnicbánya) és a Szepességben (Igló) a bányakultúra német vidékekről keletre nyomulásának gyorsan egymást követő hullámait jelzi. Mindazonáltal a réztermelésről e korban elsősorban közvetett, a réz piaci forgalmát jelző adataink vannak.

Többet tudunk a vas bányászata és kohászata terén. Vasat igen korai idők óta bányásztak Magyarországon, általában szolgamunkával s javarészt ispáni üzemszervezet keretében, ahol is a termelési folyamatok (bányászat, kohászat, kovácsmesterség) még differenciálatlan egységbe olvadtak össze. A korai feudális központok a tatárjárás idején tűnnek le a színről. A korai nyugat-dunántúli vasvidék (Vasvár) elhalása a stájerországi vas növekvő importjával

függ össze. Borsodban már valószínűleg az a másikfajta áramlás söpörte el a régi termelési szervezetet, mely a nemesérc és réz bányászatát is fellendítette. A bányászat és kohászat súlypontja a 13. század második felében áttevődött a Gömör–Szepesi Érchegységre, amiben döntő szerepe a már említett német bányatelepeseknek volt. Az új központ, Gölnicbánya nyugatabbról is magához vonzotta a régi bányásznépet. A vidék vaskohászata technológiájának legkorábbi leírása, ha mégoly szűkszavúan is, éppen Gölnicbánya határjárásában (1287) bukkan elő, ahol „házakat avagy épületeket" említenek, melyekben a vas „fúvása" és tisztítása történik (*domos seu edificia in quibus ferrum flari et purgari consueuit*). Nem dönthető el biztonsággal, hogy a szóban forgó fújtatást és a salak eltávolítását még a régi módon, kézi erővel végezték, vagy már a kohászatot „forradalmasító" vízikerék alkalmazása sejthető. Nincs kizárva az utóbbi sem, hiszen e kohók a Szomolnok patak forrása mellett terültek el. A vasbányászat és kohászat új központjaiban a termelés hozamának 1260 és 1290 között megfigyelhető megugrását a szabad érckutatás jogának áttörése segítette elő. E termelési ág jelentőségének növekedését jelzi, hogy míg az esztergomi érsekség jövedelmi részesedésével kapcsolatban korábban csak az arany és ezüst került szóba, az 1283. évben már a vasbányákat is említi a királyi privilégium. A fellendülés mögött a vasbányászatban is az üzemszervezet átalakulása rejlik. A tatárjárás előtti szolgáltatónépek helyett itt is bevándorló szerződéses vállalkozók és szabad bányamunkások veszik át a szerepet; bányabérlet (*locatio*) volt a vállakozói forma a jászói prépost birtokain is (1290), a vas forgalomba kerülésének útja pedig földesúri „szolgáltatás" helyett a 13. század közepe után immár a piacon át vezetett. Mindazonáltal a piaci kapcsolatok ez esetben már nem a külkereskedelem, hanem a belső forgalom megélénkülésére mutatnak.

37. A TÁVOLSÁGI FORGALOM: A BEHOZATAL

Bizánc eleste és a „Latin Császárság" megalakulása (1204) nemcsak politikai fejlemény volt, hanem egyidejűleg Velence diadalmas benyomulása az addigi bizánci kereskedelmi szférába. Ezután a Távol-Kelet és az arab világ árui mindinkább Velence közvetítésével jutottak el Európába – egyebek között Magyarországra is. Már a velencei–magyar kereskedelmi szerződésbe (1217) foglalt vámmentes „velencei" importáruk túlnyomórészt keleti luxuscikkek

voltak. Ez tükröződik plasztikus számszerűséggel abban az elszámolásban, melyet István ifjabb király udvari szállítója, a velencei (vagy velencei kereskedelmi ügynök) Syr Wullam nyújtott be Sáros várában a királynak 1264 májusában több havi, együttesen 1159,5 márka értékű áruszállításairól. Az elszámolt bíborszövetek közül a „császárinak" (*imperiales*) nevezettek bizánci ízlésre készített keleti luxuskelmék lehettek, egyébként általában a „tengerentúli" (*transmarinum*) jelzőt viselők éppúgy kétségtelenül a Levante közvetítéséből származtak, ahogy a bagdadi eredetre valló *akabit* vagy a kínai eredetet sejtető „tatár bíbor" (*purpura Tartarensis*) végjei. Utóbbiak a mongol területen át Bagdad és Akkon felé újra megnyílt selyemúton jutottak a Levantéra. Bizánci vagy arab eredetű lehet a szállított bársony és a „tengerentúli" selyem is. A keleti luxus textiláruinak ez a Velence közvetítésével a kelet-magyarországi udvartartásba jutott mintája a teljes árulista értékének 30,2 százaléka. Az elszámolt fűszerek és drágakövek szintén levantei áruk voltak. Ha a származási hely szerint értékelhetetlen textíliákat leszámítjuk, a maradék teljes árulista (998,3 márka) 45,3 százaléka abból a kereskedelmi szférából származott, melyet a 13. század második felére Velence Bizánctól el-, az arabokkal kapcsolatra lépve pedig meghódított.

Legalább ilyen súlyú fejlemény, hogy egyidejűleg jelentékenyen kibővültek a Nyugat saját iparának exportképes övezetei. Az áruforgalom zöme a 12. században még abban a sávban bonyolódott le, mely az iparilag legfejlettebb két pólust, Észak-Itáliát és Flandriát a champagne-i vásárövezeten át kötötte össze; a 13. századra az ipari zónák kiterjedtek a Saône–Rhône-térségre is, kelet felé pedig előrenyomultak a Weser, a Majna és a Felső-Rajna, a Boden-tó vidékére, immár német földre is. Ezáltal megtöbbszöröződött az az exportipari termelési kapacitás, melynek a kereskedelem csatornáin kelet felé áramló árumennyisége a Nyugat gazdasága számára lehetővé tette, hogy cserében hozzáférkőzzék Kelet-Közép-Európa legkeresettebb „árujához": a nemesfémhez. A tömegárut a szövőipar, kivált a posztógyártás szolgáltatta. Bécset már a 12. század végén e keleti irányú távolsági forgalomban kulcsszerephez jutó Regensburg kereskedői tették e kereskedelmi irány legfőbb empóriumává. A kedvező helyzetet kísérelte meg monopolizálni az osztrák hercegség azzal, hogy Bécs városát árumegállító joggal ruházta fel (1221). A század második felében ismételten megújított (1244, 1278, 1281) jog azonban papíron maradt. Valamennyi idevágó adat szerint nemcsak Regensburg polgárai, hanem Rajnán inneni és túli kereskedők is akadálytalanul közlekedtek Bécsen át Magyarországra egy évszázadon át, míg Bécs árumegállítása csakugyan hatályba lépett (1312).

A Magyarországra áramló import összetételében jól tükröződik a nyugati gazdasági világ kétpólusú szerkezete. Az áruk származási helye e világ két legfejlettebb ipari zónája: Észak-Itália (hátterében a Levantéval) és Flandria (folytatásában a Rajna-vidékkel); a közvetítők az egyik irányból e korban még főként Velence, a másik irányból zömmel a német föld kereskedői. A kétféle import kétféle áruszerkezetet testesített meg.

A velencei import jellegére nézve beszédes adat már az is, hogy a győri útvámtarifa szerint (1255) a Magyarországra jövő „német szekér" után 6 dénárt, a „latin hospesek" egy-egy szekere után viszont 1 fertót, azaz kereken 120 dénárt kellett fizetni. E „latinok" azonosak az esztergomi vámszabályzat ugyanezen évben átszerkesztett szövegében szereplő velencei kereskedőkkel (*mercatores Veneti*). Közbecslés szerint tehát Velence kereskedői hússzor értékesebb árut szállítottak, mint Németország importőrei. Ezt alátámasztják az árviszonylatok még akkor is, ha csak a vezető árunemet, a textíliákat tekintjük. Syr Wullam 1264. évi elszámolása a pazar luxuskelmék fantasztikus választékát mutatja. Csak a bíborszövetekből tízféle minőség volt a kínálat, árban tágasan széthúzott hierarchikus listán. A tengerentúli „császári" bíbor végje hol 10, hol 20 márka volt. Ezt követi a „tatár" (kínai) bíbor végenként 7 márkás árral, majd a végenkénti árak így sorakoznak: tengerentúli „aranyozott" 5 vagy 6, „halpikkelyesnek" nevezett 4 vagy 5, milánói aranyozott 5, csak aranyozottnak nevezett 3, *akabit* (bagdadi) 3, közönséges milánói 2, s végül „egyszerű" bíborszövet 1 márka. A bársony végje 4 márka volt. A szállított áruérték zöme azonban a felső tartományban található.

A velencei behozatalnak egyebekben is egészen speciális, magas értékű árui voltak. Syr Wullam árujegyzéke némi statisztikai alapot is ad a velencei import megoszlásának elképzeléséhez. A drágaköveken túl az ezüstövek – az arisztokrácia öltözködésének e státusszimbólumai – és a gyűrűk javarészt már az itáliai ötvösipar termékei lehettek, amint hogy a prémek és a hermelin prémes öltözékek is Itáliából jöttek. A velencei kereskedelem Kelet csodás gazdagságán kívül a Nyugat ipari termékeit is közvetítette. Köztük textíliákat. A bíborszövetek között volt a helye Milánó termékeinek, a selymek között Lucca exportja szerepelt, míg a finom posztó flandriai (genti) termék volt. Az elszámolásból kibontakozó struktúra szerint, mint láttuk, a teljes áruérték 45,3 százaléka bizonyosan Keletről közvetített levantei áru volt: textília, fűszer és drágakő. Másfelől óvatos becsléssel kimondható, hogy Itália és Flandria ipara adta az árukészlet – alsó határon – 43 százalékát. Kelet és Nyugat tehát nagyjából kiegyensúlyozódott a velencei importban, melyet nem hosszú

szekérkaravánok jellemeztek Magyarország felé, hanem az áru kivételesen magas értéke. Syr Wullam egész ezermárkás nagyságrendű árutömegét fel lehetett volna rakni két szekérre. Velence a maga földközi-tengeri hegemóniája révén volt abban a helyzetben, hogy minőségi importáruval vonja magához Magyarországról az ezüstöt, melynek behozatali vámját módjában volt otthon – mint az előző fejezetben láttuk – mázsatételek szerint megállapítani. Érthetően, hiszen a Syr Wullam által leszállított áruk értéke mai súlyban nem kevesebb mint 270,573 kg ezüst volt.

E század sajátossága, hogy Velence kereskedői olyan aktívak voltak Magyarország irányában, amihez csak Franciaország és Flandria felé való aktivitásuk fogható. Az ok közös. A tengerentúli Keleten kedvelt cikknek számító flandriai posztó ugyanazt szolgálta, mint a zömmel Magyarországon beszerzett ezüst: az előbbi a legfőbb ipari exportcikk volt, az utóbbi a legfőbb fizetőeszközbe olvadt be a Levantén, abban a korban, amikor Velence – a *ducato d'oro* kibocsátása (1284) előtt – még ezüstpénzt vert. Már az 1220-as évtizedtől fogva adatok sora igazolja velencei kereskedők közvetlen magyarországi tevékenységét és áruhiteleit. A győri és esztergomi vámszabályzatoknak (1255) a velencei kereskedőket kiemelten kezelő tétele éppúgy a forgalom megszakítatlan folyamatosságáról vall, ahogy az esztergomi vásárvám körüli vitákban (1288) a velenceiek kiemelése a nyugati importőrök között vagy a velencei tanács intervenciói Magyarországon kirabolt kereskedők kártalanítása ügyében az 1270-es évtizedben. A velencei tanács három tanácsosának feladata volt, hogy vizsgálatot folytassanak a Magyarországon tevékenykedő velenceiek ügyében (1274). Csak az anarchia eluralkodása apasztotta le a forgalmat a század végén.

Velence magyarországi kereskedelmének főútvonala Aquileia, Laibach (Ljubljana) és Pettau (Ptuj) állomásain át vezetett északnak, majd Muraszombatnál lépett Magyarországra Körmend és Vasvár csomópontjai felé, ahol keletre fordulva, a Balatontól északra Veszprémen át vezetett Fehérvárra, hogy ott kettéágazzék az ország másik két kereskedelmi centruma, Buda és Esztergom felé. Az útnak a Murán át vezető szakaszát egy oklevél az „olaszok útjának" (*via Latinorum*) nevezi (1274). Az elnevezés duplán jogosult volt, mert ennek az útvonalnak egy részén bonyolódott le Velence és Bécs kereskedelme is e korszakban. A 13. században még nem nyílt meg a stájer hegyeken és a Semmering hágóján át vezető kereskedelmi út; a Bécsbe igyekvő velenceiek a jelzett úton haladtak Körmendig, majd Szombathely, Kőszeg és Sopron érintésével Bécsújhelyen át érkeztek meg Bécsbe – az ókori „borostyánút" vonalán.

Magyarország nyugati kereskedelmének másik irányát, mondhatni fő áramát természetes módon a Duna folyása határozta meg, melyet az előbbi analógiájára joggal lehetne nevezni „német útnak", annyi forrásszerű alappal, hogy a győri vámon a külföldi kereskedő szekerét minden további nélkül „német szekérnek" (*de curru Teutonicorum*) titulálták.

A Regensburg és Bécs felől áramló import áruszerkezete számottevően különbözött az előbbitől. Ha egyfelől a közbecslés az átlagos „német szekér" rakományát hússzor kisebb értékűnek tekintette, mint a velenceiekét, másfelől az összképből sejthető, hogy viszont a forgalom áruvolumene talán ennyiszer nagyobb lehetett ebben az irányban. A behozatal túlnyomóan nagy többségét itt is textíliák alkották, csakhogy ez esetben már szinte kizárólag a nyugati ipar termékei. Az elit árucikk ezen az ágon Flandria szövőipari centrumaiból származott, kivált Ypern (Ypres), Gent (Gand) és Dorn (Tournai) műhelyeiből. E posztók fogalomnak számítottak egész Európában. Ennek megfelelően például Magyarországon kifejezetten valutának tekintették őket. Adásvételekben, *sallarium*okban gyakran szerepelnek fizetőeszközként, „pénz" gyanánt. Syr Wullam jegyzékében tulajdonképpen „pénzkölcsön" ügyletei az ilyen tételek: „[Adtam] 100 márkát fűszerekben, bíborszövetekben és gyolcsban Ugocsában"; „továbbá 130 márkát posztóban és gyolcsban Vácott". Az yperni és genti posztó végje (9-10 márka) vetekedett egy-egy teljes páncélzat árával. Korszakunk újdonsága azonban, hogy mind nagyobb a forgalma a közönséges, olykor német vagy „szürke posztónak" (*panni grisei*) nevezett, már kifejezetten tömegfogyasztásra készült szövetnek, mely végenként csak 1 márkába került. A termelő terület ez esetben már Strassburg, Köln, általában a Felső-Rajna-vidék. A „német vászon" vagy lenvászon (végjének szintén 1 márkás vámértékével) a Bodensee-vidék fellendülő exportiparából származott, éppúgy, mint az esztergomi piacon és Váradon (1291–94) egyaránt feltűnő gyapotáru, a barhent (*panni fustanici*).

A posztóbehozatal növekvő volumenét közvetetten jól tükrözi a vámügy, kivált az esztergomi vásárvám fejlődése. A vámkulcs emelése vagy a vámolás kiterjesztése addig vámmentes árukra a forgalom élénkségének csalhatatlan jele; új vámelveket csak olyan áru esetében lehetett bevezetni, melynek stabil kínálata és kereslete volt. Tudnivaló, hogy a tradicionális vámkulcs a posztó esetében is az áruérték 1/240-ed része (0,416 százalék) volt. E sajátos arány magyarázata, hogy 240 friesachi dénárt számítottak egy márkára, ami egyben datálja is az elv kialakulását a „friesachi dénárok korára", az 1210 utáni időre. Az első változás a vámtarifák 1255. évi rendezésekor következett be, amikor

a velenceiek importjára kimondták az áruérték általános 1 százalékos (*centesima pars*) értékvámjának elvét. De már a vámszabályzatban most először megjelenő barhent vámja is az érték 1/96-od része lett, azaz a tizenkettes számrendszerben kifejezett 1 százalék. Ugyanez áll a két másik újonnan megjelenő textíliára, a „szürke posztóra" és a „német vászonra", ami a hagyományos értékvám rendszeréhez képest a vámkulcs két és félszeresére emelését jelentette. A káptalan vámpolitikájának magyarázata kézenfekvő. A hagyományos árufajták, kivált a flandriai posztók vámtételéhez nyúlni nem volt tanácsos, mert ez hatalmas botrányt kavart volna; ezzel szemben a piacon jelentkező új „tömegárukra" bevezette ugyanazt a tetemesen megemelt vámkulcsot, mint Velence elitáruira. A feltétel csakis az lehetett, hogy ezek az áruk olyan tömegesen kezdtek áramlani, hogy forgalmukat már nem zavarta a vámemelés. A következő lépésre három évtized múlva szánta rá magát a káptalan (1288), midőn a királytól kieszközölte, hogy törölje el a „Rajnán inneni" kereskedők szokásszerű vámkedvezményét is a flandriai posztókra nézve. Az intézkedést meg lehetett hozni, mert hátterében nemcsak a forgalom nyilvánvalóan növekvő trendje, hanem az importőrök korábban így még nem részletezett kitágult köre húzódott meg: a *Cysrenenses* körébe Bécs és általában ausztriaiak (*Australes*), valamint Regensburg kereskedőin kívül bajorok, szászok, sőt csehek és lengyelek tartoztak, míg a teljes vámot korábban is megfizető *mercatores de Ultra Renum* társaságában egyéb németeken kívül Franciaország és a „szomszédos részek" (értelemszerűen Flandria), valamint Velence kereskedőit nevezték meg.

A textília mögött a többi behozatali cikk valószínűleg eltörpült. A vámszabályzatok tételei közül legfeljebb öt vonatkozott még importárukra. Ilyennek tekinthetők a „drága prémek" (hermelin, coboly, nyest), a luxusszövetekből készült ruházat tartozékai, továbbá az egyaránt egyszázalékos értékvámmal kezelt fűszer és a „kisebb áruk" (*de minutis mercimoniis*) gyűjtőfogalma alá tartozó egyedi darabok, javarészt sejthetően ipari készítmények, míg a szekérszámra elvámolt áruk közül csak a vas és ólom lehetett import. De a stájer vasbehozatal mellett már a hazai vaskohászat terméke is forgott a piacon. A nyugati fémipar egyedi darabokon kívül (páncélzat, fegyver, ötvöstárgyak) a jelek szerint tömegáruval még nem jelentkezett a magyar piacon.

Az import összetételére nézve az egyetlen statisztikailag értékelhető mintát Syr Wullam jegyzéke nyújtja: az árumennyiség 65,88 százaléka volt textília (bíborszövet, selyem, bársony és posztó), 22,70 százaléka ékszer, drágakő és ötvösmű, 6,85 százaléka fűszeráru és 4,57 százaléka prém, prémes öltözék.

A Duna-völgyi behozatalban az importot meghatározó textília értékrészesedése alighanem még magasabb volt. Valószínű, hogy a nyugati import már a 13. század második felében nagyjából felvette azt a struktúrát, mely a pozsonyi harmincadon két évszázaddal utóbb (1457–58) fogható meg számszerűen: a textil akkor a teljes behozatal 79 százalékát tette ki.

Magyarország nyugati forgalmának volt egy harmadik főútvonala (*strata publica mercatorum*) is, mely Brünn felől Újvárnál (Holics) lépett be Magyarország területére, majd Jablánc után átvezetve a Kis-Kárpátokon, Nagyszombat és Esztergom városán át irányult Budára. Hogy ennek az útnak számottevő külkereskedelmi szerepe lehetett már a tatárjárás előtt, azt mutatja, hogy Újvárnál meg kellett fizetni az egyébként oklevelesen csak a velencei útvonalon igazolható (1217) külkereskedelmi vámot, a nyolcvanadot (*octuagesima*). Valószínű azonban, hogy a forgalom ebben az irányban nem vetekedhetett a másik két nyugati útéval, ha a rajta levő egyik útvámot, az Esztergom előtti udvardit adománybirtokosa mindössze 70 (másik állítás szerint 100) márkáért adta el az esztergomi érseknek (1264). Az áruszerkezet aligha különbözött a Duna vonalától, annak lehetett szerényebb mása, minthogy az út végcélja, Prága ugyanabba a gazdasági rendszerbe tartozott, mint Bécs és Regensburg.

Van egy homályos pontja Magyarország nyugati külkereskedelmének korszakunkban: Szlavónia, közelebbről Zágráb helye az egész szerkezetben. A velencei tanács már idézett vámszabályzata szerint (1270) ugyanis Magyarországról nemcsak szárazföldön, hanem tengeren is (*per aquam*) szokás volt nyersezüstöt szállítani Velencébe. Az egyetlen tengeri útvonal, melyre itt gondolni lehet, a Veglia (Krk) szigetével szemközti Zengg (Segnia, Senj) kikötőjéből indult ki, ahol különben velencei kereskedőkolónia már a tatárjárás előtt (1239) igazolható. Zágráb kereskedelmi körzete korszakunkban a Dráva és az adriai tengerpart között rajzolódik ki, déli végpontján Zengg városával és kikötőjével. Zágráb Szlavónia nyerstermékeit (viasz, bőr, ökör, sertés) közvetítette Velencébe csakúgy, mint a szomszédos osztrák tartományokba, Karintiába és Krajnába. Ebbe a képbe illene bele a Velencébe „vízi úton" importált ezüst. A nehézség az, hogy nincs egyetlen adat sem Zágráb kereskedőinek tevékenységére a Drávától északra, sem Velence kereskedelmére Zágrábon át Magyarország felé. Az egyedüli halvány támpont a Zala megyei Karos falu Merenye-vámjának közvetett vallomása (1276). Ez a vámhely a későbbi évszázadokban a Zágrábból Budára vezető út Kanizsa és Zalavár közti szakaszán feküdt; maga az út akkor Keszthely és Tapolca érin-

tésével Veszprém előtt csatlakozott be a fentebb megismert „olasz útba". A vámhely nem közönséges forgalmát sejteti, hogy a faluval és vásárával együtt rendkívül magas, 10 ezer márkányi károk kiengeszteléseképpen kapta adományba a veszprémi egyház. Holmi helyi forgalmat megcsapoló vámot feltételezve az adomány nem lett volna jóvátétel. Emellett az a tény, hogy a közönséges útvámoktól eltérően a szekerek és állatok megvámolásán túl „egyéb áruk" kifejezett értékvámolásáról is szó van, szintén távkereskedelmi útra mutat. Ezen az alapon nincs kizárva, hogy Magyarország velencei külkereskedelmének legalább egy vékony csatornája a Zengg–Zágráb–Buda vonalon át vezethetett.

A nyugati kereskedelem e három vázolt főútvonala mintegy sugarasan vezetett délnyugat, nyugat és északnyugat felől az ország kereskedelmi centrumává emelkedő Budára. Már korszakunkban kezd melléjük emelkedni a külkereskedelem egy negyedik főiránya észak felé. Az 1280–90 táján keletkezett alzsolcai vámszabályzat annak a kereskedelmi útnak a meglétét igazolja a borsodi szakaszon, melynek irányvonalát a szomszédos Heves megyei szakaszon a kompolti vámtarifa (1280) jelöli ki. Az út Budáról valószínűleg Hatvanon át, majd a fenti vámhelyekkel jelzett nyomvonalon haladt keletre, hogy a Hernád völgyében északra fordulva Kassán és Eperjesen át, majd a Szepességbe áthajolva a Poprád völgyében vezessen Újsandecen (Nowy Szacz) keresztül Krakkó felé. A viszonylat, mely a kereskedelmet nyugat felől fellendítette, itt Gölnicbánya kialakulását követően az ércbányászat fellendülése és a lengyelországi német kereskedőtőke (Krakkó, Thorn/Torun) érdeklődésének felébredése között reprodukálódott. Vonzerőként azonban az ezüstön kívül itt már döntő súllyal esett latba a réz. A bányatermékek Krakkón át a jelek szerint főként Torun kereskedőinek közvetítésével az északi úton, Gdansk (Danzig) kikötőjéből tengeren jutottak Brügge piacára. Ily módon Magyarország legalábbis egy vékony szálon belefűződött most már a nyugati „gazdasági világ" északi, baltikumi áramkörébe is, melynek meghatározó nyugati pólusa szintén Flandria volt. Ebben az áramlatban juthatott el Brüggébe annak a veretlen nemesfémnek valamilyen hányada is, melyet ott a 13. század végén mint Magyarországról jövő rendszeres felhozatalt jegyezték. Annál valószínűbb ez, mert ugyanott a „Lengyelországból jövő" (*dou royaume de Polane vient*) felhozatal sorában a réz mellett jegyezték az aranyat és ezüstöt, márpedig Lengyelországnak rézbányászata egyáltalán nem, nemesfémbányászata pedig jelentéktelen lévén, ez esetben nem „lengyel", hanem javarészt Lengyelországon és a tengeren át érkező magyarországi ere-

detű termékekről lehet szó. A kivitel ellenében ebből az irányból azzal rokon jellegű kínálattal számolhatunk, mint nyugat felől, ámbár nem dönthető el, hogy az alzsolcai vámon a század vége felé regisztrált yperni és „szürke" posztók, német vásznak már a nyugati import belső elosztásában, azaz Budáról áramlottak Kassa és a Szepesség felé, vagy pedig fordítva, Krakkó felől. Bármint volt, a nyugati gazdasági világ áramkörének záródását tükrözik.

Magyarország külkereskedelme a 13. század második felében nagyjában-egészében a vázolt négy főút forgalmával azonos. Miután Kijev kereskedelmi kisugárzását a mongol hódítás végképp kioltotta, a Vereckei-hágó megszűnt kereskedelmi értelemben „orosz kapunak" lenni; az erdélyi Szászföld, Brassó és Nagyszeben havasalföldi kereskedelmének még semmi nyoma; ami egykor Bizánc termékét jelentette, az mind Velence lagúnáin át került Magyarországra. Ugyanezen okból nincs a leghalványabb nyoma sem a politikailag a magyar korona alá tartozó Dalmácia bárminemű kereskedelmi kapcsolatának Magyarországgal. Ily módon a Kárpátok nagy félkaréja a halicsi részektől le az Al-Dunáig s a Magyar Királyság határvonalának folytatása az Adriáig nemcsak politikai határként, hanem egyben olyan gazdasági falként övezte kelet és dél felől az országot, mely kereskedelmi értelemben mintegy vad parlagtájakon át húzódott. Annál szorosabb szálakkal kezdte befűzni az országot a szóban forgó négy kereskedelmi irány a nyugati gazdaságba.

38. A TÁVOLSÁGI FORGALOM: A KIVITEL

A Nyugattal összekötő legforgalmasabb kereskedelmi úton, a győri vámnál az 1255. évi tarifaszabályozás szerint minden Magyarországra érkező „német szekér" után 6 dénár vámot kellett fizetni, az országból távozó német szekereket viszont 10 dénárral vámolták meg. Az exportra tehát átlagosan kétharmaddal több vám nehezedett, mint az importra, holott az utóbbi nagy értékű árut, főként posztót jelentett. Téves lenne persze ebből a körülményből a magyar külkereskedelem mérlegének aktivitására következtetni, mert a vámkulcsok mögött elsődlegesen vámpolitikai meggondolások húzódnak meg. De még így is fontos változásokról árulkodnak a vámösszegek. Az útvám nem szigorúan az áruérték szabatos megbecslésén (*estimatio*) alapuló kereskedelmi értékvám volt, mint a vásárvám, de nem is volt attól teljesen idegen; valójában az értékvámolás kezdetleges elemeit egyeztette a forgalom meg-

csapolásának merőben jövedelemnyerési lehetőségeivel. Az a körülmény, hogy az idegen kereskedők kivitelét a 13. század dereka után a korábbi összegnek kétszeresével, de a behozatalnak is kétharmadával lehetett megterhelni, arra mutat, hogy a kereskedők számára ez a kivitel fontos kellett hogy legyen, a megemelt összegek mellett is „megérte" az üzlet.

A kor fontos kereskedelemtörténeti forrásai a vámszabályzatok (tarifák), elsősorban a vásárforgalmat, éspedig már kifejezetten kereskedelmi értékvámolás formájában tükröző vásárvámszabályzatok, melyekből kettő maradt fenn. Az egyik a budai (1255), mely a jelek szerint az országos királyi normáltarifa volt, mert utóbb minden változtatás nélkül Gölnicbánya is ezt kapta meg (1278). A másik az esztergomi, mely viszont azért különösen érdekes és egyedülálló, mert a vásár birtokosa, a káptalan időről időre átszerkesztette azt (1255, 1284, 1288) a forgalom alakulását – következésképpen megcsapolási lehetőségeit – követve. A győri útvámszabályozással együtt mindhárom nagy tarifa (melyeket később számba veendő kisebb útvámtarifák sora egészít ki) azt igazolja különben, hogy az 1255. évben a vámügy országos rendezésére került sor. Maga a kereskedelmi forgalom alakulása követelte meg a vámolás elavuló normáinak átalakítását – jelezve, hogy e téren is fordulóponthoz érkezett a fejlődés.

A vámszabályzatok felölelik azt az egész áruskálát, melynek elemei többnyire egyéb adatokkal is igazolhatóan részint a külkereskedelem, részint rendszeres belső forgalom tárgyai voltak. Ami első pillanatra feltűnő – sőt megtévesztő –, az az import és export tételeinek számszerű viszonya. Behozatali cikk, mint láttuk tulajdonképpen csak hatféle szerepel itt, mindössze 11 vámtételben. Ezzel szemben áll az áruk jóval szélesebb köre, nyolcféle árufajtára oszthatóan (bor, élőállat, hal, állati termék, bőr, gabona, erdei termék, bányatermék) 42 tétel, melyeknek közel fele már exportcikk – pontosabban a belső forgalmon kívül exportcikk is – volt korszakunkban.

A legfontosabb, sőt a külkereskedelmi szerkezetet meghatározó kiviteli cikkről, a nemesfémről már volt szó a bányászat kapcsán. Itt tulajdonképpen nem annyira a modern értelemben vett külkereskedelem „fizetési mérlegéről" van szó, mint inkább egy „áru" tömeges kiviteléről, mely veretlen nyersezüst rúd vagy lap formájában – mint a század végén Brüggében is jegyzett *argent en plate* – került külföldre. A „kereskedelmi ezüst" (*argentum mercimoniale*) többnyire ötödrészig égetett (*quinte combustionis*) nyersezüst volt.

A nemesfém mint „exportcikk" azonban más-más arányban részesedett a külkereskedelem két fő irányában, a velencei és a német ágon. Magyarország

termelési szerkezete egyelőre a nemesfémen kívül nemigen kínált olyan árut, melyet Velence közelebbről ne tudott volna beszerezni. Ami nyerstermékre Velencének elsőrendűen szüksége volt, az a fa, élőállat, bőr, gyapjú, gabona, viasz stb., melyek az itáliai *terra fermán* kívül ott voltak bőven az Adria túlsó partján. Az áruforgalom közvetítői elsősorban a dalmát városok voltak, köztük a magyar korona alá tartozók, sőt az Adrián hegemóniát kialakító velencei hatalmi és gazdaságpolitika lényege ebben a szférában éppen az volt, hogy egész Dalmáciát szorosan alárendelte saját nyerstermékellátásának. Ez a magyarázata, hogy a politikai függő viszony ellenére Dalmácia nem Magyarország, hanem Velence gazdaságtörténetének része. Nincs azonban adatunk arra nézve, hogy magyarországi területekről az ezüstön kívül bármiféle áru érkezett volna Velencébe. Távoli még az idő, amikor majd a magyarországi ökörkivitel számottevő szerepet játszik Velence húsellátásában. A velencei–magyar kereskedelem tipikus figurája az a kereskedő lehetett, akit a budai tarifa úgy tart számon, hogy „nem visz ki egyéb árut, mint ezüstöt". Ide tartozott a megismert Syr Wullam is, aki a szállított árukért hol a Szerémségben, hol Beregben vagy Besztercén, végül Budán összesen 661 márka ezüstöt kapott kézhez, főként veretlen rudak formájában. Más volt a helyzet a másik három irányban, kivált a német kereskedelem csatornáin. Itt a nemesfém mellé már felsorakozott a magyar föld jó néhány kiviteli cikke.

Mindazonáltal a legkorábban áruvá vált két termék, a bor és a só szerény helyet kapott a külforgalomban. Az esztergomi tarifa számol ugyan olyan idegen kereskedőkkel, akik Csehországba vagy bárhova külföldre (*quocumque extra regnum*) bort exportálnak, de itt aligha gondolhatunk számottevő mértékben a többi nyerstermék fő piacára, Ausztriára, mert Bécs már a 13. század eleje óta tilalmak sorával védekezett a magyar bor bevitele ellen. Valószínű ellenben, hogy az Esztergom–Nagyszombat–Brünn útvonal jelentőségét éppen a Morva- és Csehország felé irányuló magyar borkivitel adta meg. Ausztria felé Nagyszombat, Pozsony és Sopron vidékéről csak korlátozott mértékű lehetett a kivitel, Krakkó felé a később oly nevezetes borkivitelnek viszont még semmi nyoma, mert a Hegyalja szőlőművelése még kezdeti stádiumban volt. Még szerényebb méretű lehetett a só kivitele. Az egyedüli határozott nyom Sopronra utal, ahol a város kialakulásának egyik topográfiai pólusa éppen a Sópiac (*Salzmarkt*) volt. Ausztria ekkor még sóbehozatalra szorult, a soproni sópiac így vonzotta az osztrák kereskedőket.

Ezzel szemben már az 1200 körüli időtől fogva nyugat felé mind a hazaiak, mind a németek fő kiviteli cikke az élőállat volt. Az ökör iránti nagy keresletet

mutatja, hogy a nem levágásra szánt, vásárra hajtott, „legelőn nevelt" ökrök darabja után (*de bove pascuali vivo, qui non mactatur*) a vámértéket 1 márkában lehetett megállapítani, holott a „harmadfű" tinó hazai ára általában 1 ferto (1/4 márka), legfeljebb fél márka volt. Hasonlóképpen, míg a sertés vámértéke Budán 16 pondus (1/3 márka) volt, s helyi piaci ára is csak 8–12 pondus között mozgott (1279, 1309, 1315), Esztergomban már ezt is darabonkénti 1 márkás vámértékkel lehetett kezelni. Alig kétséges, hogy ebben a bécsi piac viszonylagos közelsége játszott főszerepet. Egyébként a juh volt még kiviteli cikk, sőt Esztergomban a húsvéti bárányt is külön tételbe foglalták. Lókivitel ezzel szemben alig volt, olyannyira, hogy Esztergomban már nem is szerepel vámtételként. Annál fontosabb új fejlemény, hogy az esztergomi tarifába az 1288. évben beiktatták 2 márkás vámértékkel a „nagy ökröket", melyeket „a vásáron kívül hajtanak a határ felé". Mint az állattenyésztés kapcsán láttuk, ez a tarifabeli pótlás datálja a magyar szarvasmarha-kivitel második korszakát, mely az újkorig tart.

Az állati termékek közül a faggyú játszhatott külkereskedelmi szerepet, amit az mutat, hogy mázsálva vámolták. Ennél is jelentősebb volt a nyers vagy félig kikészített bőr, kivált ökörbőr kivitele, melyet Esztergomban kifejezetten mint vásáron vett (*cutes emptas*) és a városon át szekéren vagy hajón „transzferált" árut tartottak számon. A hajók az „alsó részek felől", azaz Buda irányából jöttek a Dunán. A távolsági forgalom biztos jele, hogy már Budán is „nagy szekerek" szerint vámolták az ökörbőrt (*currus magnus qui portat pelles bovinas*), ami nem egyéb, mint az egyebütt „mázsaszekérnek" nevezett nagy térfogatú társzekér, a távolsági kereskedelem tipikus szállítóeszköze. A magyarországi bőr aztán Bécs kereskedelmének volt fontos cikke Csehország felé. A másik áru, melyet részint nagy hajókban (*carina*), részint szintén mázsaszekérben volt szokás szállítani, a sózott hal volt. Valószínű, hogy a dunai halászat „királyából", az esztergomi vámon külön tételek alatt jegyzett, nagy vámértékű (darabonként egy márka) sózott vizából és a tokból is jutott a bécsi piacra.

Különös figyelmet érdemel a gabona, melynek külkereskedelmi forgalmára a korábbi korszakokban nincs nyom. Éppen ez volt az a pont, mely az esztergomi káptalant az 1284. évben a vámtarifa kibővítésére és átszerkesztésére ösztönözte. A háttérben egy vita húzódik meg a káptalan és a német kereskedők között, melyet aztán Ladomér érsek döntött el (1284. február 20.), miután az utóbbiak az Esztergomban vásárolt gabona és kerti vetemények után megtagadták a vámfizetést. Az oklevél pontosan megmondja, hogy

az exportőrök Németország „felső részeiről" (*de superioribus partibus Alemannie*), azaz Dél-Németországból és kiváltképpen Bécsből származtak. A kontroverzia hátteréről még lesz szó, minthogy a probléma a másik ágon a belső piaci forgalomban, sőt mondhatni a korszak gazdaságtörténeti kulcskérdésében: a paraszti gabonafelhozatal ugrásszerű megnövekedésében gyökerezik. A lényeg, hogy a gabona volt az az árucikk, ahol a káptalan példátlan lépésre, a szekerenkénti vám ötszörös emelésére (0,2 pondusról 1 pondusra) határozta el magát. Nem merő voluntarizmus volt ez, hanem a magyarázat egyrészt ott található meg, hogy három évtized leforgása alatt kereken duplájára emelkedett a gabona piaci ára, másrészt a káptalan a vásárforgalom valamennyi „naponta a vásárra hozott" áruja után bevezette az egyszázalékos értékvámolást (*centesima pars datur*), s ezt a gabonára, sőt a hüvelyes veteményekre nézve is érvényesítette. Ez volt a háttere a vámmegtagadásnak. A vitában Ladomér érsek természetesen a káptalan javára döntött, az ítélet azonban aligha befolyásolhatta már a gabona kivitelét, különben nem szentesítették volna a megemelt vámkulcsot a vámszabályzat későbbi megerősítései (1288, 1290, 1357). Ezt különben közvetlenül is tanúsítja Bécs 1320 körüli időből fennmaradt vámszabályzata, mely szerint a hal mellett akkoriban már éppen a gabona volt az a magyarországi exportcikk, melyet hajóval volt szokás Bécsbe szállítani.

Az eredeti termékek közül elsősorban a viasz volt kiviteli cikk, melyet Brüggében a 13. század végén a nemesfém mellett tartottak számon a magyarországi felhozatal tipikus tárgyaként. Hogy a viasz a távolsági forgalom értékes cikkei közé tartozott, azt mutatja, hogy Budán már a század közepén – akárcsak a posztót és bőrt – a kereskedő szállásán értékbecslésnek vetették alá (*estimant*). Valószínűleg jutott kivitelre a mézből is, mely árucikket a győri útvámon – a borral és sóval együtt – 1255-ben már kifejezetten értékvámolásnak vetették alá. A mézet is, akárcsak a bort, hordóban szállították, vámértéke is azonos volt a boréval.

A Garam-vidék és a Gömör–Szepesi Érchegység bányászatának fellendülése nyomán jelent meg az európai piacon a magyarországi réz. Az a rézfelhozatal, melyet a 13. század végi brüggei jegyzék „lengyelországinak" nevez, valójában – mint láttuk – Lengyelországon és a tengeren át Flandriába szállított felső-magyarországi termék volt. Az imént említett bécsi vámszabályzatok az 1320 körüli időből a hal és a gabona mellett a rezet és az ónt emelik ki a bécsi kereskedők által vámmentesen Bécsbe hozott magyarországi árufajták között. A magyarországi vámtarifák kronológiailag is jól mutatják a nyersréz

megjelenését a piacon, mert az 1255. évi szabályozások még nem számolnak vele, az esztergomi szabályzat 1284. évi bővítésébe viszont már beiktatták a mázsálva vámolt rezet. Az időhatárok nem egyebet tükröznek, mint Besztercebánya és Gölnicbánya gyors emelkedését az 1255 utáni két-három évtizedben. Az esztergomi bővítés azt mutatja, hogy a Garam-vidéki réz legalábbis részben a Duna mentén juthatott ki nyugatra; minthogy azonban az 1320 körüli bécsi vámszabályzat a kifejezetten magyarországinak mondott felhozatalon kívül Lengyelországból való réz és ón szállítást is említ, valószínű, hogy e bányatermékek egy része Gölnicbánya és Igló vidékéről Krakkón és Bécsen át jutott nyugatra. Akár Bécs, akár Torun–Gdansk volt a közvetítő, a kivitel jelentős hányadának végpontja e korban Flandria, közelebbről a Lüttich környéki messzing (sárgaréz) ipar volt. Bécsen keresztül Velencébe is eljuthatott a magyarországi réz, amire azonban egyedüli támpontunk, hogy 1301-ben velencei hatóságok bécsi kereskedők rézszállítmányát foglalták le.

A külkereskedelem szerkezetében már korszakunkban markánsan kirajzolódik tehát a jellegzetes képlet: a kor „világkereskedelmének" luxusárui és a Nyugat exportiparának produktumai ellenében Magyarország bányatermékeken kívül az állattenyésztés, halászat, földművelés és a szőlőgazdaság termékeit nyújtotta; az európai gazdaság kialakulásában már *in statu nascendi* felrajzolódott a centrum és periféria, az ipari és agrár fél közti munkamegosztás viszonylata. A képlet csírájában már a 12–13. század fordulója körül kezdett felvázolódni, a 13. század közepe után mégis egészen új vonások jellemzik. Az egyik, hogy míg korábban a kivitel oldalán inkább csak alkalmi és véletlenszerű terméktöbblet játszott szerepet, újabban minden jel többé-kevésbé rendszeres piacra termelésre mutat. A másik vonás, hogy a korábbival szemben ugrásszerűen kiszélesedett árukínálat minőségi fordulatot jelez a nyugati gazdaságba való betagolódás szempontjából. Mi több, három kulcsfontosságú exportcikk – a gabona, a nagy testű alföldi „magyar szarvasmarha" és a réz – esetében egybehangzóan az 1280-as évtized mutatkozik ugrópontnak, logikus következményeként annak a fordulópontnak, mely mintegy 1270 után a gazdaság- és társadalomtörténetben oly sok irányból tekintve megmutatkozik. Az „agrárforradalom" és a bányászat üzemszervezeti átalakulásba ágyazott „technikai forradalmának" eredményei jelentkeznek itt. Új vonás továbbá, hogy a külkereskedelmi forgalom lebonyolításában mind több szerep jutott magyarországi kereskedőknek. Ha az nem döntheti is el, hogy a Velencében kereskedelmi és zálogügyleteikkel felbukkanó (pl. 1256, 1286) „magyarok" az ország belsejéből vagy Szlavóniából valók voltak-e, a

másik irányban, Kölnben az áruikkal kelet felől a Rajnához érkezők (*cum mercibus quibuslibet ad Renum veniens*) sorában a cseh, sváb, szász, türingiai kereskedők előtt, első helyen, a magyarországi kereskedőket említik (1259). A flandriai és egyéb nyugati posztó belső forgalmát már az 1255. évi esztergomi vámper tanúsága szerint számottevő mértékben hazai, kivált budai, fehérvári és esztergomi kereskedők bonyolíthatták le. A városok gazdag kereskedőelitje üzleti és hitelkapcsolatban állt a nyugati kereskedelem fentebb számba vett empóriumaival. Egy Rennerius nevű esztergomi polgár hitelezője például Gean Pinguis genti kereskedő volt (1277); hasonló üzleti szálak fűzhették Flandriához Esztergom többi vallon kereskedőit, élükön a posztóüzletek egész sorát birtokló Rubinusszal (*ordo camerarum Rubyni comitis*, 1265). Az Esztergomban megtelepedett velenceiek viszont, élükön a kincstári ügyletekben is szerepet játszó Archinusszal vagy a sokszoros ház- és üzlettulajdonos Thomas Pinguisszel a velencei kapcsolatok letéteményesei lehettek. A budai kereskedőréteg ezzel szemben elsősorban Bécs és Regensburg köreivel állt kapcsolatban, ahogy az esztergomi káptalan vámjogának közös kijátszása kapcsán keletkezett botrányokból (1288–89) kiderül.

A forgalom volumenének elképzeléséhez mindössze két halvány támpont segít hozzá. Az egyik, hogy a Buda–Nagyszombat–Brünn útvonalon Esztergom felett fekvő udvardi vám 70 (más állítás szerint 100) márkáért cserélt gazdát (1264, 1268). Ha erre az esetre is érvényes a közbecslés, hogy az évi jövedelem és az eladási ár 1:10 arányban áll, amit a kései középkorban a vízi és útvámokra is alkalmaztak, a vám évi jövedelme 7-10 márkára tehető. Minthogy egyszerű útvámról van szó, évente mintegy 800-1200 szekér áthaladása rejlik az összeg mögött. Ez az útvonal volt persze a legkevésbé forgalmas a nyugati kereskedelmi utak közül; a Duna-vonalon sokszorosan nagyobb, alighanem évi tízezres nagyságrendű szekérforgalommal lehet számolnunk, ami itt még jelentékeny hajóforgalommal is kiegészült. „Sok" ez az áruvolumen vagy „kevés"? Kevés, sőt törpe, ha az újkorhoz mérjük, de ez így volt egész Európában. A Gotthard-hágó forgalma még a késő középkorban is mindössze 0,43 százaléka volt a 19. század véginek. De igenis jelentékeny nagyságrendről van szó, ha akár a korábbi korszakhoz, akár ahhoz mérjük, hogy e forgalom mekkora nemesfémmennyiséget mozgatott, s milyen mértékben hatott mind a városiasodásra, mind az egész struktúra átalakulására. A másik támpontunk, hogy Buda Kisasszony-napi kéthetes országos vásárának vámjövedelmét a század végén (1295) 50 márka ezüstre becsülték. Feltéve, hogy a vámolás régi (1/240) és új (egyszázalékos) elvei nagyjából fele-

fele arányban érvényesültek, a kéthetes vásár forgalma mintegy 8500 márkára, azaz kereken 2080 kg ezüstre tehető. Megint csak: „sok” ez, vagy „kevés”? Kevés, ha az újkori volumenekhez mérjük, de irdatlanul magas összeg, ha a korból ismert legmagasabb ingatlanforgalmi adattal, a komáromi váruradalom 800 márkás pénzértékével (1268) vetjük egybe.

Nincs megbízható adatbázisunk a külkereskedelem mérlegének, a behozatal és kivitel értékarányának felbecsülésére sem, az összkép mégis azt sugallja, hogy már a 13. század második felében felvázolódhatott a mérlegnek az a passzív egyenlege, mely aztán a 15. század derekán a nyugati áruforgalomban, Pozsonynál szélsőséges, mintegy 79 százalékos passzivitásban mérhető. Nem az import és export elvont „tömegéről” van szó, hanem a kettő értékarányáról. Az igen magas értékű behozatal és a magyar föld árukínálatának ehhez képest alacsony értéke közti feszültség szükségképpen nagy mennyiségű nemesfémet vont ki az országból. A viszonylatot érzékelteti, ha szembeállítjuk a kor tipikus kiviteli árufajtáit akár csak a behozatal vezető árucsoportjának, a textíliáknak az értékével. Képzeljünk el hét szekeret, melyek a magyar föld hét kiemelkedő exportcikkét (bor, ökörbőr, sózott hal, viasz, faggyú, gabona, réz) tartalmazzák, úgy, ahogy a vámolásnál kezelték őket. E hét szekér rakományának a vámértékek alapján összesített értéke 167 márka, amihez ha még hozzáveszünk a lábon hajtott élőállatokból (ökör, sertés, juh) 10-10 darabot, az összeg 201 márkára emelkedik. Másfelől vegyük csak a leggyakoribb ötféle textíliát, az egyszerűség kedvéért olyan tételekben, ahogy azokat az esztergomi vámszabályzat vámolás alapjául veszi, azaz egy vég bíborszövetet és 40-40 vég finom (itáliai) gyolcsot, „színes” (flandriai) posztót, „szürke” (német) posztót és német (len) vásznat. Ez az egyetlen szekérre felrakható árumennyiség 580 márka értéket képviselt, vagyis önmagában csaknem háromszor akkora értéket, mint a magyar föld tipikus exportcikkeit szállító hét szekér rakománya és a harminc lábon hajtott élőállat együttvéve. Maga ez az esztergomi tarifából képzeletben átemelt egyetlen szekérrakomány import textília 142 kg ezüst (kereskedelmi nyersezüstöt véve csaknem 114 kg színezüst) értéket testesített meg, míg a sokkalta nagyobb tömegű kiviteli minta mindössze 50 kg ezüstöt (alig több mint 39 kg színezüstöt). A külkereskedelmi deficit csak ebben az elképzelt viszonylatban 92 kg ezüst, a mérleg passzív egyenlege 48 százalékos lenne. Az arányok természetesen csak illusztratív értékűek, hiszen a behozatal és kivitel tömegarányaira nézve semmiféle statisztikai támpontunk nincs. Az összbenyomás mindenesetre amellett szól, hogy a mérleg nemesfémmel, kivált nyersezüsttel

kiegyenlített kiviteli passzívuma már a 13. század végén még nagyobb fokú lehetett, mint amit a fenti minta sugall, mert egyrészt a valóságban aligha jutott az importáruk egy-egy szekerére átlagban hét export szekér és harminc élőállat, másrészt az értékfeszültség, főként a velencei áruk esetében, a jelzettnél még nagyobb volt. Reális tartalma lehetett, hogy a győri útvámon (1255) a velencei kereskedők szekere után negyvennyolcszor annyit kellett fizetni, mint a „magyar szekerek" után, de még a „német szekérhez" képest is hússzoros összeget.

Mindazonáltal a külkereskedelem passzív egyenlegének negatívumai a városiasodás és a tőkeképződés terén főként majd a középkor alkonyán fognak megmutatkozni. A 13. század második felében még a távolsági kereskedelem intenziválódásának puszta ténye állt előtérben, mint a városiasodást elemi erővel siettető faktor. Még a megnövekedő importot tömegénél fogva meghatározó textilbehozatalnak belső „elosztását" is minden jel szerint jórészt hazai kereskedők bonyolították le. Ez megmutatkozik olyan tényekben, hogy például a szepesi káptalan évi javadalmainak számottevő hányadát, 13 1/2 márka értékben, vég szerint előszámlált genti, dorni és yperni posztókban kapta (1286). A Szepességbe az áru nyilván ama belső csatornán, a Buda–Kassa–Szepesség útvonalon jutott, ahol az yperni, dorni és „szürke" posztók forgalmát az alzsolcai vámtarifa már 1280-90 körül világosan jelzi. De a kisebb mellékcsatornák irányát mutatják a századvég hatalmaskodásai során napvilágra került olyan esetek is, mint egy 1295. évi kárjegyzék tétele: Bény falu határában az esztergomi érsek egy Dénes nevű szentpáli jobbágyától egyebek között ötödfél vég szürke posztót raboltak el. Ugyanebben az időben lent Baranyában bizonyos Siklósi Andornicustól 400 rőf vásznat rabolt el a szomszéd vár várnagya (1294). Bény (Esztergom m.) vásárhely volt az Esztergomból a Garam völgyében a bányavárosok felé vezető úton, Szentpál *villa* pedig tulajdonképpen Esztergom déli külvárosa. A szóban forgó „jobbágy" éppúgy kisebb kereskedő lehetett, ahogy a másik esetben a baranyai vásárhely, Siklós lakosa is. Az efféle adatok már az import „tömegáru" helyi forgalmára vetnek fényt, ahogy a korabeli „világkereskedelem" árui szerteáramlottak az országban – a városok felől a kisebb vásárhelyek közvetítésével a belső forgalom megnyíló csatornáin.

39. A HELYI FORGALOM. PARASZTI ÁRUTERMELÉS ÉS VÁROSI IPAR

Ha térképre vetítjük a Magyarországot a nyugati gazdaság vérkeringésébe bekapcsoló távolsági kereskedelmi utakat és az ország egyidejűleg felvázolódó városhálózatát, az összefüggés nyilvánvaló. A kialakuló városok nagy többségét félreérthetetlenül a távolsági forgalomban játszott szerepük választotta ki a városi létre. Mindazonáltal a születő városgazdaság gyökérzetének csak egyik felével táplálkozott e távoli talajokból; a gyökérzet másik felével – az előbbinél sokkal sűrűbb hajszálgyökerekkel – eleve a közvetlen környékbe kapaszkodott.

Valójában e kettő szerves és megbonthatatlan egysége hozta létre a városgazdaságot. Ha az eddig vázoltak meghatározó eleme a tág keretű „gazdasági világ" volt, a most szemügyre veendő másikfajta gyökérzet talaját az a mikrovilág alkotta, ahonnan az „agrárforradalom" jóvoltából főszereplőként immár a paraszt jelentkezett a maga többlettermékével és vásárlóerejével a piacon, természetes partnerévé pedig a korábbi struktúra szolgai és „szolgáltató" iparosát felváltó városi kézműves lépett elő. Az alapfejlemény mindenesetre az agrárkínálat volt. A vámszabályzatok félszáznyi tételének több mint kétharmada a paraszti árutermelés produktuma volt. E termékeknek csak kisebb csoportja, az is csak részben vált a kivitel tárgyává; többségük a városi hetipiacok forgalmában vett részt.

A fejlődést e téren szemléletesen tükrözi a század második felében ismételten átszerkesztett esztergomi vásárvámszabályzat – éppen átszerkesztései révén. A 13. század közepén az értékvámolás terén Esztergom vásárain még általában ugyanaz az elv érvényesült, mely a budai szabályzat – a *tributum fori* század közepi normáltarifája – alapelve volt: a vám az áruérték 1/240-ed részét tette ki. Ez a számunkra különös hányad (0,416 százalék), mint láttuk, egyrészt azt mutatja, hogy maga a vámkulcs a friesachi dénárok korában, a század első évtizedeiben alakult ki, másrészt az áruforgalomnak azt a még viszonylag törékeny szintjét tükrözi, mely magasabb vámolást egyelőre nem engedett meg. Még a vámügy 1255. évi általános rendezésekor is csak néhány kivételes árufajta esetében merték áttörni a hagyományos elvet. Akkoriban még csak a só, a bors és az import szatócsáruk, valamint általában a velencei kereskedők árui megvámolásánál tértek át az egyszázalékos (*pars centesima*) kulcsra. Az új elv fokozatos kiterjesztése aztán az esztergomi szabályzat átszerkesztéseiben követhető nyomon. Szó volt már arról, hogy a szabályzat a barhentet, a

szürke posztót és a német vásznat a textíliák közül kiemelve 1/96-od értékhányaddal vámoltatta; a tizenkettes számrendszerben így lehetett kifejezni a „századrészt". E számolástechnika teszi különben világossá, hogy a vámemelés hajszálpontosan két és félszeres volt. Figyelemre méltó, hogy az emelés már kifejezetten „tömegárukat" érintett. Az újabb és általánosabb érvényű fordulat aztán 1284-ben következett be, de célpontja akkor már éppen nem a behozatal volt.

Noha a közvetlen indítékot a tarifamódosításra az előző fejezetben érintett külföldi gabonakereslet kínálta, mégsem kizárólag, sőt nem is elsősorban az exportőrökkel kalkulált a káptalan. Több tételnél maga az átszerkesztés emeli ki, hogy olyan árukra szól a módosítás, melyeket „naponta szokás a vásárra hozni" (*qui cottidie deferri consueverunt ad forum*). A káptalan az 1284. évben ragadta meg az alkalmat, hogy a *pars centesima* elvét általánosságban és elvileg kiterjessze a hetivásár-forgalom valamennyi „kisebb árufajtájára" (*de omnibus minutis fori*). A részletezésben példaként egyfelől sajtok és gyümölcsök, len és kender, másfelől „üstök, tálak, serlegek és hasonlók" vannak megnevezve – azaz a vámemelés az alább elemzendő gabona, hüvelyesek és a piacra szekérszámra hozott „kis halak" mellett a hetipiac alapvető élelmiszer- és nyersanyag-felhozatalát, valamint a köznapi szükségleteket szolgáló iparcikkforgalmat érintette. Már önmagában az a tény, hogy a káptalan éppen a hetivásár-forgalom megvámolásának igen tetemes, 250 százalékos emelésében látta a további jövedelemnyerés lehetőségét, beszédesen vall a belső árucsere ugrásszerű megélénküléséről. A vámolás új elve az árustruktúra sajátosan új szektora felé tágult ki; a forgalom hagyományos árufajtáinál, például a minőségi posztónál, a bornál vagy az élőállatnál a káptalan már nem merte erőltetni a megemelt vámkulcsot.

Különös figyelmet érdemel a gabonafélék kérdése. Ez az egyedüli tétel, ahol a vám a korábbinak nem is két és félszeresére, hanem egy csapásra kereken ötszörösére ugrott: míg a budai tarifában egy szekér gabona vámja 2 dénár (az akkori pénzláb szerint 0,2 pondus) volt, három évtizeddel utóbb az esztergomi tarifában már 1 pondus. Hogyan magyarázható ez a kirívó ugrás? Bármilyen mohó volt is a káptalan a jövedelemnyerésben, merőben irreális számításoknak aligha válhatott rabjává. Óhatatlanul felmerül a kérdés: nem játszott-e közre magának a gabona piaci árának megemelkedése? Annyi bizonyos, hogy még a század közepén a gabonaár feltűnően alacsony lehetett, hiszen az 1255. évi normáltarifában egy szekér gabona vámja azonos volt a szénáéval. Az alacsony árszint nyilvánvalóan a gyér keresletet, a városiasodás kezdeti stádiumát tükrözte.

A korszak gazdaságtörténete egyik kardinális pontjáról lévén szó, célszerű egy kis kitérőt tennünk. A piaci árakra közvetlenül nincs ugyan adatunk, de a learatott szálasgabona tizedmegváltási összegeire nézve elég megbízható adatsorral rendelkezünk. Tudnunk kell persze, hogy itt durva átalányösszegekkel van dolgunk, melyek amellett, hogy nem búzára, rozsra, zabra stb., hanem elvontan kicsépeletlen „gabonára" vonatkoznak, sokkal alacsonyabbak, mint a piaci ár; a dolog természetéből következik az is, hogy a megváltás gyakorlatát merev tradicionalizmus kötötte, mely a birtokosok érdekei szerint évtizedeken át is visszatarthatta az összegeket a valóságos ármozgástól. Jól megmutatkozik ez már a 13. század első negyedében. 1100 körül egy kepe gabona limitált megváltási ára Kálmán királyi dekrétuma szerint 5 *nummus*, azaz megközelítőleg 0,5 pondus volt. Amikor aztán a formálódó piac 1200 után a gabona árát kezdte megemelni, nyomában pedig a zágrábi püspök megkísérelte, hogy a kepénkénti váltságösszeget 1 pondusra emelje (1226), királyi ítélet szorította vissza azt a hagyományos fél pondusra (*pro duabus capetiis unum pondus*). A század második felére azonban a tizedmegváltásban is érvényre jutott a 100 százalékos áremelkedés. Nemcsak a zágrábi egyházmegyében (1256), hanem az egriben is (1261) elfogadottá vált, ami például a szepességi gyakorlatban igazolható (1291), sőt kétségkívül országosan érvényesült, hiszen az 1290. évi országos dekrétum rögzítette: kepénként 1 pondus az átalányösszeg (*de singulis capetiis unum pondus*). Csakhogy ekkoriban már megint a tradicionalizmus, pontosabban a nemesi érdek fogta vissza az összeget, mert városi környezetben, például Sopronban már előbb (1277) közel 1,5 pondusnak megfelelő 12 bécsi dénár volt a megváltási összeg, de a napi gyakorlatban még az esztergomi érsek egy Hont megyei tizedjövedelmének átutalása is (1295) 1,2 pondus értéket mutat (*singulis 40 capetiis pro marcis computando*). Ezt a szintet aztán megint több évtizedes késéssel szankcionálta Mikcs bán ítélete a zágrábi egyházmegyére nézve (1328), midőn 6 báni dénárban (1,4 pondus) állapította meg a váltságösszeget. Nagy Lajos egy későbbi rendeletéből derül ki, hogy az 1352 előtti évtizedekben 10-12 bécsi dénár, azaz valóban 1,2–1,4 pondus között ingadozott az általános országos gyakorlat, de a váradi káptalan statútuma (12 kamarai dénár) már 1,7 pondust tükröz. Magában a tizedváltságok tükrében is 1100–1250 között 100 százalékos, 1250–1350 között újabb 50–70 százalékos gabonaár-emelkedés mutatkozik tehát. Ez a görbe azonban még mindig nem fedi a reális piaci ármozgást. A kiugró soproni értéken kívül különös figyelmet érdemel az említett báni ítélet, mely szerint a 6 báni dénár csak Szent Márton-napjáig

(november 11.) érvényes; „azt követően 2 dénárral több fizetendő, mert attól fogva tapasztalat szerint (*experiencia hoc probante*) a gabona értéke növekszik". Ez az első eset, hogy a tizedváltság kapcsán már világosan szentesíttettek a piacviszonyok is: ősszel már egyharmaddal több a gabona értéke, mint közvetlenül aratás után, megváltási összege tehát akkor már 1,8 pondus fölé emelkedett. Télre-tavaszra nyilvánvalóan még további drágulás következett be, alighanem ama arányokat követve, melyek a késő középkorból már jól ismertek. A pozsonyi piacon például az 1456–57. gazdasági évben egy mérő zab aratás után 12, novemberben 15–16, májusban 19, júniusban 20 dénárba került.

Bizonyos, hogy a báni ítélet több évtizedes késéssel tükrözte a „tapasztalatot", mely még a 13. század utolsó évtizedeiben alakult ki, a valóságos áremelkedés pedig a városi piacokon bizonyosan egy fokkal radikálisabb volt, mint amit a tizedváltságok szankcionáltak. A tényleges arányra Esztergomban most már a számok belső logikája vet fényt. Az 1255. évi 2 dénáros (0,2 pondus) vám az akkori 1/240-ed vámkulcs szerint egy szekér gabona 1 márkás (480 dénár) vámértékének felelt meg. Amikor Esztergomban a vámot 1 pondusra emelték, a módosítás alapja egyrészt az volt, hogy a szekerenkénti vámértéket hozzáigazították a gabona árának időközben bekövetkezett 100 százalékos emelkedéséhez, azaz 2 márkára (96 pondusra) emelték, másrészt ennek is immár a megemelt vámkulcs szerint, az adott számrendszerben a *pars centesimá*t kifejező 1/96-od részét vetették ki vámként. Hogy ez így volt, arra nézve perdöntő a vámtétel kiegészítése, miszerint a *servi regis* csak fél vámot fizetnek. Más szóval, a gabonakereskedőktől eltérően a királyi uradalmak megmaradt népeire nézve méltányosságból megtartották a hagyományos alacsony vámkulcsot, de az alap már ez esetben is a megemelt vámérték volt. Az a számunkra különös körülmény, hogy a tizedügyben durván „gabona" átalánnyal, éspedig szálasgabonával (kepe) számoltak, nem a kezdetlegesség jele, mert ez így volt a kései középkorban is, sőt így maradt még a kereskedelemben, a vámügyben is. A kornak megvolt e téren a maga „kulcsa". A pozsonyi harmincadon például az 1456–57. években szintén „gabonát" vámoltak el, éspedig oly módon, hogy egy-egy 32 pozsonyi mérőt tartalmazó szekérrakomány (*mut*) gabona átalány vámértéke 4 aft (960 dénár) volt, egy mérő (54,30 liter) gabonát tehát átalányban 30 dénárra taksáltak. Ugyanakkor a pozsonyi piacon a búza mérője 40, a zabé 20 dénár körül mozgott. Ha tehát egy kepe tizedgabona megváltása korszakunkban városi környezetben megközelítette a 1,5 pondust, ez a búza köblének 1 pondus, a zab köblének 0,5 pondus körül mozgó limitált árát feltételezi – amit közel egykorú adat (1336)

alá is támaszt. A piaci ár azonban, mint alább látni fogjuk, legalább a duplája volt a limitált megváltási összegeknek.

Az a tény, hogy a gabonaár az esztergomi piacon – alighanem általában a városi körzetekben – 1255 és 1284 között a duplájára szökött fel, már önmagában is a gabonakereslet hirtelen nagymértékű emelkedésére mutat. Még inkább aláhúzza a gabona piaci forgalmának megpezsdülését, hogy a búza, rozs, árpa és zab is ama „naponta a vásárra hozott" áruk közé sorolódott, melyekre nézve a vámolás megemelt kulcsát, a „századrész" elvét lehetett alkalmazni. Az ismételt tiltakozások és vámmegtagadási mozgalmak (már 1298 előtt, majd 1324) e helyzeten nem változtattak, mert a tarifamódosításokat a későbbi megerősítések (1290, 1357, 1365) jóváhagyták. Egyedül az exportőrök élénkülő keresletével a vámtarifa ötszörösére emelése nem magyarázható; abban a döntő szerepet maga a városiasodás játszotta. Történetesen Esztergomnak, mint tudjuk, igen szűk volt a határa, szántóföldjei szinte egyáltalán nem voltak; a *suburbium*okon túl körös-körül idegen földesurak birtokai övezték a várost. Utóbb Károly Róbert azzal az indoklással adományozta Esztergomnak a tág határú Kovácsi falut, hogy a város mindaddig „művelhető, saját használatra módfelett szükséges földeknek csekélysége és hiánya miatt nehézségekkel küzködött" (1326). Más szóval, a város gyakorlatilag teljes egészében piaci gabonafelhozatalra volt utalva – s ebben éppen nem állt egyedül a kor kialakuló városai sorában. Az érem másik oldala, hogy a megnövekvő gabonakeresletet a környék parasztsága emelkedő terméshozamok jóvoltából ki is tudta elégíteni, a gabonafelhozatal értékének pedig az a hányada, melyet nem szívott fel a földesúri pénzjáradék, paraszti vásárlóerőként jelentkezett a városi piacon.

A néhány évtizeden belüli radikális áremelkedés nemcsak a gabonafélék és alighanem ama további termények (hüvelyesek, sajt, gyümölcs, len, kender stb.) esetében következett be, melyek egyáltalán csak újabban öltöttek áruformát, hanem az élőállatok esetében is. A legelőn nevelt és fogyasztásra szánt másod-harmadfű tinó (*pecus pascuale, bos tenuis*) helyi becsértéke Tolnában (1270), Baranyában (1294) éppúgy, mint Gömörben (1273) 1 ferto, azaz 1/4 márka volt. Ha azonban a szarvasmarha értékét a piaci forgalmi árra utalva jelölték meg (*bovem dimidiam marcam valentem*, 1239; *mediam marcam aut pecus trienne*, 1336), az összeg már 1/2 márka volt, sőt az esztergomi káptalan Hontnémetitől már 1 márkát hajtott be ökörvásárlásra (1292), ami pontosan egybevág a vámszabályzatban az „eladásra, nem levágásra szánt ökör" 1 márkában megállapított vámértékével – az esztergomi piaci árral. A városi piacon

tehát az ökörnél is 100-200 százalékos áremelkedés mutatkozik – miáltal az ökör ára elérte a Mátyás-kori *aestimatió*kban és Werbőczy *Hármaskönyv*ében is rögzített késő középkori árszintet (1 márka vagy 4 aft).

Megjegyzendő persze, hogy a radikális áremelkedés a kereslet, azaz a városiasodás biztos mutatója ugyan, de ez haszonként éppen nem elsősorban a paraszti termelőnél jelentkezett. Nem úgy kell elképzelnünk, hogy maga a paraszt hajtotta fel az állatot vagy szállította saját szekerén a gabonát a piacra. Ami például a borkereskedelmet illeti, már a tatárjárás előtt értesülünk, hogy fehérvári kereskedők vásárolták fel Somogyban a bort (1226), a szerémségi borfelhozatal pedig részben már 1235 előtt esztergomi borkereskedők kezén volt. Hasonlóan kell elképzelnünk az állat- és gabonakereskedelmet is. Az ökrök vágásával foglalkozó esztergomi mészárosok igen magas vásárilletéke világosan mutatja, hogy egyszersmind marhakereskedőkről van szó. De a gabona megemelt vámja ellen is egy későbbi vámmegtagadási mozgalom idején (1324) *eorum vectores Strigonienses* tiltakoztak, amiből nyilvánvaló, hogy a piaci felhozatalban helyi gabonakereskedőknek volt oroszlánrésze. Mindebből nagy valószínűséggel arra lehet következtetni, hogy az ökör 1/4 márkás ára, vagy a gabona esetében a tizedváltság megismert összege tulajdonképpen mintegy helyi „felvásárlási árnak" fogható fel, melynek duplája vagy még többszöröse volt a piaci ár; a konjunktúra haszna elsősorban a kereskedőt gazdagította.

Hogy ennek ellenére a városok körzetében élő parasztság számára mégis milyen lehetőségeket nyitott meg a piacgazdaság, arra nézve szintén Esztergom legismertebb példája nyújt számszerűen is informatív támpontot. A város a húsfogyasztás terén teljes mértékben a piacra volt utalva, minthogy nem voltak legelői. Az esztergomi királyi városban az ökrök levágására és marhahús árusítására jogosított mészárosok száma a század végén 15 volt (1294). Amikor e mészárosok megtagadták a vásárilletéket, a káptalan tíz hónapi jövedelemkiesése (1293. mindszentektől 1294. szeptember közepéig) „közbecslés szerint" 45 márka összeget tett ki. Minthogy minden levágott ökör után fél ökörbőr illette a káptalant, melynek helyi értéke a teljes ökörbőr vámértékének (6 pondus) negyedére becsülhető, e közbecslés alapjául könnyen kiszámíthatóan az szolgálhatott, hogy a királyi városban évente mintegy 1700 ökröt volt szokás levágni, azaz minden mészáros hetente kettőt vágott le. Ezenkívül voltak még a városban kisállatokat „naponta vágó" s szombatonként adózó mészárosok is (1288, 1326), amint hogy ilyenek még a külvárosokban is működtek, Örményben és Petyenben például két-két

mészárszék (1315). Ha a húsfogyasztás terén ahhoz hasonló struktúrával számolunk, mint a 13. századi Budán, ahol is az ásatási csontleletek kereken 50 százaléka volt szarvasmarha, s csak 35 százalék a sertés és juh (a többi szárnyas és vad), a súlyarányokat figyelembe véve évente mintegy 1200 kisállat vágásával számolhatunk Esztergomban. Ha most már ezt az állatmennyiséget a környék parasztsága szempontjából mérjük fel, akár csak a legalacsonyabb „felvásárlási árral" számolva (az ökröknél 1 ferto, a kisállatok esetében az érték szokásos 1:4 arányát véve – pondus) igen tetemes összeget, évente 500 márkát kapunk: ez volt az a pénzjövedelem, melyet egyedül az esztergomi királyi város húsfogyasztása biztosított évente a környék parasztságának. Feltéve, hogy egy-egy parasztháztartás a maga állatszaporulatából évente mindössze fele-fele arányban egy növendék marhával vagy egy kisállattal járult hozzá a város hússzükségletéhez, ez közel 3000 parasztgazdaságot, mintegy nyolcvan-száz falu népességét juttatta hozzá gazdaságonként évi 3-12 pondus pénzjövedelemhez, mely a felső határon már önmagában is túlhaladja a korszak átlagos, 6 pondusnyi földesúri pénzcenzusát. A valóságban persze az állatfelhozatal az esztergomi piacra ennél jóval nagyobb volt, hiszen az „árkon kívüli" külvárosok egy részében is működtek mészárszékek, magán az esztergomi vásáron pedig, mint az előző fejezetben láttuk, számottevő külföldi kereslet is jelentkezett az élőállat iránt. A fenti számok tehát alighanem duplájukra, ha ugyan nem még magasabbra emelendők. Nem véletlen, hogy – mint az állattenyésztés kapcsán láttuk – a századvég hatalmaskodásai kapcsán egyre-másra tűnnek elő a város közvetlen környékén a feltűnően nagy állatállományú falvak.

Valamivel több hipotetikus értékkel a gabonafelhozatal kihatásait is felmérhetjük. Esztergom városa éppen azért „küzdött nehézségekkel" a szántóföldek hiánya miatt az 1326. évi adomány előtt, mert kenyérellátása teljes egészében a piactól függött. Pékek nemcsak a városmagban működtek, hanem más városrészekben, „egyebütt" is, mint a vámszabályzat elárulja (*pistores de vico seu alibi*). Számítások szerint a kor magyarországi étkezési struktúrájában nagyjából 1 kg kenyér jutott 0,5 kg húsra. A fenti húsmennyiséget – a kor kis termetű ökrének húsát a 17. századi számítás (434 font) felére téve – 220 ezer kg-ra, a város évi kenyérfogyasztását tehát 440 ezer kg-ra lehet becsülni, ami a királyi város 3000 fő körüli népességét tekintve reális is: napi 0,40 kg/fő. E mennyiség az 1453. évi budai őrletési arány szerint (10 véka búzából 7 véka liszt) csaknem 630 tonna búzának felel meg. Minthogy e vidéken az akó nagyságrendű köblöket használták (a 16. században az esz-

tergomi és a kakati köböl 58,68 literes volt, ami súlyban búzából nagyjából 45 kg-nak felel meg), mintegy 14 ezer köböl búzával számolhatunk. Hogy reális talajon mozgunk, azt egy egykorú gabonakiutalás támasztja alá: a szemenyei ferences kolostor hetente 2 köböl „jó búzát" kapott a szerzetesek kenyérellátására (1248). Ez az évente 104 köblös kiutalás és egy kolostorban az e korban feltételezhető mintegy 20 barát létszáma úgy aránylik egymáshoz, mint a fenti búzamennyiség Esztergom lakosságához, ha a csecsemőket nem számítjuk (kb. 2700 fő). A búza „felvásárlási árát" a tizedmegváltás megismert összegeiből kikövetkeztetve a jelzett kulcs szerint köblönként 0,9–1,2 pondusra lehet tenni. A szóban forgó búzamennyiség eladása tehát Esztergom környékének parasztsága számára igen alacsony felvásárlási ár mellett is évente 260–350 márka jövedelmet hozhatott. Az agrárfejlődés bemutatása kapcsán láttuk, hogy a szabályozott talajváltás rendszere mellett legalábbis 3-4 köböl eladható búza- vagy rozsfelesleggel még egy közepes parasztgazdaságnál is biztonsággal számolhatunk. Ami azt jelenti, hogy Esztergom kenyérgabona-szükséglete 4000 körüli parasztháztartást – száz-százötven falut – juttathatott hozzá évi 3–5 pondus pénzjövedelemhez. Az arány rokon azzal, amit a húsfelhozatalnál láthattunk, jóllehet az állateladás egy jelentős fokkal jövedelmezőbb volt.

E számok persze spekulatívak, hiszen a kialakuló piacgazdaság nem egalitárius alapon működött; a dimenziók érzékeltetésére mégis alkalmasak. Hogy a paraszti pénzkészleteket illetően maga a kor – a királyi kincstár – számolt egy alsó limittel, éspedig nemcsak a városi körzetekben, hanem általánosságban és országosan is, arra nézve Károly Róbert rendeletei nyújtanak támpontokat az 1330-as évekből. Az évi pénzújítás idején minden jobbágyporta legalább 3 pondus súlyú ezüstöt vagy régi pénzt volt köteles a pénzkibocsátás után egy hónapon belül új pénzre beváltani (1335); kivételesen a kényszerbeváltás összege fél ferto, azaz 6 pondus ezüstértékre emelkedett, aminek fejében 9 pondus súlyú „régi dénárt" kellett beszolgáltatni (1330). Ami az összeget illeti, bizonyosan nem valami újításról van szó, hanem a kései Árpád-kor gyakorlatának folytatásáról, mert a beváltás elmulasztása esetén szokásos módon ugyanazt a fél fertós összeget kellett egy-egy jobbágyteleknek megfizetnie, amit már az 1298. évi dekrétum rögzített (*collecta dimidii fertonis*). Ám a kényszerbeváltás alá eső kamarai dénár csak a váltópénz szerepét játszotta. Az idézett rendeletek idején az értékpénz az ezüstgaras volt, mely nem esett beváltási kényszer alá; ilyen minőségben a 13. század vége felé a bécsi, a Dél-Dunántúlon a báni dénárok forogtak, főként pedig a veretlen

ezüst. Az a tény, hogy a pénzcenzust és egyéb kötelezettségeket általában „finom ezüstben" volt szokás kiróni – hatalmaskodások esetén is többnyire arról értesülünk, hogy „ezüstöt", nem pedig dénárokat raboltak el jobbágyoktól –, egyértelműen arra mutat, hogy a nyersezüst a paraszti szférában is fizetőeszköz szerepét játszotta. Ezzel számolnak a szóban forgó rendeletek is (pl. *singulos medios fertones argenti vel denariorum*, 1330). A 3–6 pondus tehát éppen nem a jobbágyportákon államilag feltételezett pénzkészlet alsó határával azonos, hanem a minimális váltópénzkészlettel. Aligha véletlen különben, hogy a földesúri cenzus normája 1270 táján fél ferto körül kristályosodott ki, mint a maga helyén láttuk; ez volt az átlagos parasztgazdaság alsó határon mintegy „kikényszerített piaci kvótája". Hogy azonban ennek átlagban legalábbis duplájával számolt maga a kincstár, azt világosan mutatja, hogy az alkalmanként a jobbágytelkekre kirótt rendkívüli adó további fél fertót tett ki (az 1290-es években kivételesen még 1 ferto is előfordul); a *collecta* néven emlegetett állami adót persze nem minden évben vetették ki. Valójában az egy ferto, azaz 1/4 márka körüli összeg látszik annak a reális értéknek, mellyel egy-egy átlagos parasztgazdaság piacon realizálható többlettermékeként évente általánosságban számolhatunk. Minthogy pedig korábbi fejtegetéseink szerint az átlagos parasztgazdaság évi termékjövedelme 1–1 1/2 márka értékre tehető, egy ilyen gazdaság piaci kvótája elérte a 16–25 százalékot; a földesúri cenzus és a ténylegesen értékesített terméktöbblet értékének különbözete paraszti vásárlóerőként jelentkezett a városi piacon.

Az „átlag" természetesen azt jelenti, hogy városi körzetekben ennél jóval magasabb értékekkel is számolhatunk, egyebütt szükségképpen alacsonyabbakkal. Visszapillantva Esztergom vonzáskörzetére, a Bényiek hatalmaskodásairól összeállított kárlisták (1293, 1295) Német- és Magyarszőgyén esetében például lovakban, ökrökben, egyéb állatokban „és ezüstben" (*et in argento*) 500-500 márka kárt jegyeztek fel. Egy másik környékbeli faluban, Kétyen egyedül egy Pós nevű érseki jobbágytól 4 márkát kényszerítettek ki, az egész falutól pedig 10 márkát, majd egy következő alkalommal további 11 márkát. Nem tartozott már a ritkaságok közé, hogy egy-egy paraszt kezén évek megfeszített munkájával akár néhány márka is felgyűlt. A *libertinus*ok eltűnése a forrásokból a század végére jórészt azzal magyarázható, hogy pénzen váltották meg magukat az „örök szabadságra"; az ismert megváltási összegek személyenként 1 és 3 márka között mozognak (1255, 1269, 1275 stb.). Természetes, hogy a parasztok pénzgazdaságára utaló adatok a városok környékén sűrűsödnek. A váradi püspök 1291 és 1294 között valamelyik

évből fennmaradt számadástöredéke ama három püspöki faluból tüntet fel igazán számottevő pénzjövedelmet, melyek néhány kilométer körzetben a város közvetlen piackörzetéhez tartoztak; a délről szomszédos Szöllős, az északra eső közeli Püspöki és Csatár cenzusa (3, 8, 9 márka) megegyező módon nyolcszor magasabb, mint az ugyanezen falvakból beszállított dézsmagabona értéke. Az összeg súlyát érzékeltetheti, hogy a püspök többi pénzjövedelme a só, bor és gabona kiárusításából együttesen is valami 39 márkát tett ki; a püspök pénzjövedelmének több mint harmada három árutermelő falu cenzusából származott az adott évben.

Olyan egymástól távol eső s jellegükben is sok tekintetben különböző városokat, mint Esztergom és Várad, rokonít az a tény, hogy nagymértékben a környék élelmiszer-felhozatalára voltak utalva. Várad lakosságát egy káptalani oklevél úgy jellemzi, hogy „szántóföldjük csekélysége miatt (*propter arctitudinem terrarum arabilium*) mezőgazdaságot nem képesek űzni, hanem inkább kézművességgel keresik jövedelmüket" (1312). Maga a püspök is eladott gabonát tizedjövedelméből. A vevők között szerepel egy kovács, Várad külvárosaiból egy szentmártoni és egy velencei ember, Váradolaszi két papja és egy falunagy, nyilván szintén Várad valamelyik külvárosából. Ez a töredékes számadás persze közvetlenül éppen nem a paraszti árutermelést tükrözi, de ugyanabból a piacból ad mintát, ha töredékesen is, melyet a kor nyitott meg a parasztság számára. Benedek püspök a sójövedelméből kiárult sókockákon kívül tizedjövedelméből bort és gabonát adott el, éspedig borból mindössze hét tételben 9 hordóval, gabonából (búza, rozs, árpa) és lisztből viszont tizenhat tételben több mint 120 köbölnyit (három esetben a mennyiség ismeretlen), valamint szálasgabona formában még 6 kepét. A vásárlók fele, 12 személy, első pillantásra megállapíthatóan Várad városrészeinek (Olaszi, Velence, Szentmárton) lakosa – *villicus*ok, papok és iparosok –, de nyilván a többiek zöme is, akik a kis tételekből (1–3 köböl, 1/2–2 kepe) következően egyetlen kivétellel szemmel láthatóan saját fogyasztásra vásároltak. A kivétel, a 100 köböl lisztet és ismeretlen mennyiségű búzát vásárló Mihály és fia viszont alighanem valamelyik városrész pékje lehetett. Ez a minta ugyanarról vall, mint az esztergomi vámtarifa 1284. évi átdolgozása: a városokban már a 13. század utolsó évtizedeiben a gabonának számottevőbb piacával lehet számolnunk, mint általában feltételezni szokás. Ugyanezt támasztja alá más oldalról már korszakunk végén a Pozsony megyei vásárhely – születő mezőváros –, Csütörtökhely hetipiacának kivételes pontossággal ismert képe (1333). A piac nyugati oldalán nagyban, szekérszámra árultak

gabonát, átellenben viszont már kicsiben – „edényekben" – is kapható volt (*annone in scutellis et in manibus vendende*).

Tekintsük most már át, melyek voltak azok az agrártermékek, melyeknek a hetivásárral való rendszeres felhozatala a 13. század vége felé a forrásokban egyértelműen tükröződik – ama cikkeket, melyeket az esztergomi tarifamódosítás szavaival „naponta szokás hozni a vásárra". Legtöbb részletében az esztergomi vásártér forgalma rekonstruálható az 1280-as években, de kontrollként érdemes szem előtt tartani éppen az említett csütörtökhelyi piacteret is. A kettő külső képe meglehetősen különbözött, hiszen a trapéz alakú esztergomi *forum*ot zárt sorban kőházak és „paloták" vették körül, míg Csütörtökhelyen egy mocsaras vízfolyás által kettéosztott utca nyugati és keleti során, falusias környezetben sorakoztak egymás mellett az árusok; amellett fél évszázad választja el egymástól őket. Az egybevetés mégis tanulságos, mert az áruforgalom belső struktúrája a 13. századi várost és a 14. század születő mezővárosát sok tekintetben rokonítja.

A gabonáról és az élőállatról már volt szó; a harmadik legfontosabb árucikk természetesen a bor volt, erre viszont később térünk vissza, minthogy forgalma túlmutat a helyi piackörzeteken. Már inkább ez utóbbiak forgalmát lendítette fel a városi sörfőzés. Az árpa Esztergomban szintén ama felhozatali cikkek közé tartozott, melyeknek vámtétele egy százalékra emelkedett, a komló vámolását pedig 1288-ban már nem szekér, hanem *bytel*nek nevezett súlyegység szerint végezték. A város kocsmárosai bort és sört egyaránt kimértek (*tabernarii vini et cherevisie*). Míg Csütörtökhelyen a bort és egyéb italt hordóban árusítók helye a nyugati soron volt, az italokat pohárban kimérők (*pocula propinare*) mindkét soron megtalálhatók voltak. Fontos szerepe volt a kor étkezésében a halnak, már a böjtök miatt is. Esztergomban a Kis-Duna mellett önálló térség szolgált halpiacul (*forum piscium*). A közeli Duna menti falvakból származhattak ama „kis halak", melyeknek szekerenkénti vámját 1284-ben a káptalan felemelte, ugyanakkor rendszeresen számoltak „bárkának" nevezett tartályokban hozott halszállítmányokkal. A nemesebb és nagyobb halak, a sózott viza és a tok külön vámtétel alatt szerepeltek. A csütörtökhelyi piac nyugati sorának végén árulták a szárnyasokat. Hogy a kerti vetemények, az esztergomi tarifába 1284-ben beiktatott borsó, bab, általában hüvelyesek, répa, valamint gyümölcsök piaci felhozatalával már nem csak esetlegesen lehet számolni, azt mutatja, hogy még Csütörtökhelyen is külön árusítóhely volt kijelölve a hüvelyes zöldségféléknek, veteményeknek (*omnes res leguminum*). A kor táplálkozásában gyakorlatilag az egyedüli

édesítőszer a méz volt, melyet a tarifák szerint hordókban szállítottak piacra. Az élelmezést szolgáló állati termékek közül Esztergomban már számoltak sajt árusításával is.

A városi népesség élelmezését szolgáló árufajták körénél valamivel szűkebb volt az ipari nyersanyagoké. Elsősorban a szűcs- és vargaipar igényelte a különféle nyers és félig kikészített bőröket, melyek közül a marhabőr már a távolsági kereskedelemnek is favorit cikke volt; ezen kívül vadbőr (Buda), mókus- és nyúlbőr, valamint kecske- és juhbőr (Esztergom) mutatkozik piaci forgalom tárgyának. Csütörtökhelyen külön árusítóhelye volt, a keleti soron, a prémes (*pelles*), a nyugatin pedig egyéb bőröknek (*cutes*). Értelemszerűen piaci cikk volt a gyapjú, hiszen kallósok és takácsok is szerepelnek az árusok között. A vászonszövés nyersanyaga volt az Esztergomban a „kisebb áruk" között felsorolt len és kender. A világítás – gyertyaöntés – nyersanyaga volt a viasz, melyet mind Budán (1255), mind Esztergomban mázsálva vámoltak; Budán külön tétel alatt szerepel a tisztított viasz. Budán szekérszámra szállított fa, Csütörtökhelyen a tűzifa (*ligna comburenda*) mellett külön feltüntetett épületfa (*ligna ad domorum fabricam construenda*) fordul elő a piaci forgalom cikkeként. A budai tarifában számoltak még faggyú és háj, valamint széna és „fű" (talán gyógyfű) -felhozatallal is.

Végeredményben annak a félszáznyi árucikknek, melyeket a vámtarifák a rendszeres piaci felhozatal tételeiként tartanak számon, kereken 70 százaléka a paraszti termelésből származott, ideértve az erdei termékeket is. Hogy a napi életben milyen kvantumok forgalmazásával számolhatunk, s egyáltalán melyek voltak a keresett áruk, arról némi mintát nyújt egy kárlista, melyet két baranyai szomszédvár, Siklós és Szársomló várnagyainak a másik jobbágyain elkövetett kölcsönös hatalmaskodásairól vettek fel (1294). A két perpatvarkodó fél a közelmúltban összesen 13 jobbágytól ragadta el portékáját részint az utakon, részint a siklósi vásáron. A legnagyobb értéket a só képviselte, olykor több száz darab; egy esetben az okozott kár „lovakban, barmokban és sóban" 12 márkát tett ki. Egyébként egy-egy jobbágynál ilyen tételek szerepelnek: 3 ló, 4 juh, 2 ökör, 5 tinó, más esetekben egy-egy ló, ökör, tehén és csikó. Olykor az összevont áruértéket adja meg a jegyzék: „só, hal és egyéb dolgok 2 márka értékben"; más esetben az érték 1 fertó, megint másban 1 márka és 1 fertó, egy továbbiban 1 márka készpénz. Akitől ez utóbbit elragadták, még 400 rőf vásznát is elrabolták. Egyéb iparcikk gyanánt – pár saru, gyapjúköpeny (*clamis*), ing (*tunica*) szerepel a jegyzékben. Hasonlóan szerény „árustruktúra" ez, mint amit az Esztergom megyei vásárhely, Bény ha-

tárában raboltak el az esztergomi érsek szentpáli kereskedő jobbágyától (1295): ötödfél vég szürke posztó, egy ló, egy tegez, egy gyapjúköpeny, 1 márka ezüst és egyéb „kisebb árucikk" (*et omnia alia minuta*). A són kívül élőállat és hal, egyebekben lenvászon és durva posztó, ruházati cikkek emelkednek ki, az áruérték ritkán haladja meg az egy-két márka összeget – ám maga a jelenség, hogy parasztok vonulnak kis portékájukkal az utakon, már elég mindennaposnak tűnik a század utolsó évtizedeiben. Az agrártermékeket felvásárló városi kereskedők esetében persze egészen más nagyságrendet sejthetünk. De akár a fenti baranyai mintában is az a három „jobbágy", akiknél a species szállítmány már 20-50 márkára emeli az áruértékét, Siklós lakosai, azaz egy vásárhely – születő mezőváros – paraszti kereskedői voltak. Ilyen relációban már rendszeres kereskedelmi körzetek vagy útvonalak nyomait is fenntartották a források. Taksonyi jobbágyokat például Dunaharasztinál támadtak meg, midőn áruikkal hajóztak felfelé a Dunán, a hajókról a szállított terményt (*fruges*) elrabolták (1304). Szentendre és Dunabogdány „népeinek" már régebb idők óta vámmentességük volt Buda és Esztergom között áruik után (*de suis rebus et mercibus*), midőn a margitszigeti apácák mégiscsak kieszközölték vámfizetési kötelezettségüket (1320). A taksonyiak nyilvánvalóan Budára szállították agrártermékeiket, az utóbbiak pedig biztonsággal összefüggésbe hozhatók az esztergomi vámszabályzat 1288. évi bővítésének ama tételeivel, ahol az „alsó részek felől" Esztergomba marhabőrt, állatot és élelmet szállító hajókról esik említés.

Amiről az eddigiekben szó volt, az csak az érem egyik oldala: a városiasodás feltételeinek megérlelődése az agrárviszonyok felől tekintve. Az érem másik oldala a városi ipar megszületése.

A források természetéből következik azonban, hogy fölöttébb szórványosak és töredékesek az adataink e téren. A kialakuló városokban itt is, ott is esetlegesen előbukkanó iparosnevek összegyűjtéséből összefüggő képet nem rajzolhatunk. Célszerűbb tehát, ha itt is a viszonylag kedvezőbb forrásadottságú Esztergomot tartjuk szem előtt, ahol a hiányok ellenére is kibontakoznak egy egységes struktúra körvonalai; kontrollként ezúttal is tanulságos figyelemmel lenni Csütörtökhely vásárterére, ahol kivételes plaszticitással és hiánytalanul bontakozik ki egy vásárhely „iparszerkezete" korszakunk végén.

Esztergomban az 1280-as és 1330-as évek közti fél évszázadból a források 62 iparosnevet tartottak fenn. Ez a gyűjtemény még mindig túl esetleges ahhoz, hogy statisztikai alapul szolgálhatna, ahhoz azonban már kielégítő támpontot nyújt, hogy egyáltalán milyen iparágakkal számolhatunk a város-

ban. Az élelmezési ipart, mint más vonatkozásban már láttuk, a mészárosok és pékek képviselték. E téren már annyi differenciálódás is érvényesült, hogy külön mesterségnek számított az ökrök vágása és a marhahús árusítása (*macellarii boum; qui carnes bovinas vendunt*), sőt e mesterek alkották az iparostársadalom elitjét. A kisállatok, azaz sertés és juh vágása, húsuk „naponta" való árusítása (*macellarii singulis diebus* vagy: *minutorum animalium*) egy alsóbb réteg szakmája volt; ilyen mészárszékek a külvárosokban is akadtak. Molnár nem fordul elő a forrásokban, ellenben egy család – apa két fiával – és egy társuk, mind a négyen pékek (*pistores*), malom birtokosai voltak a Garamon (1314). Noha azt várnánk, hogy az élelmezési ipar sajátosan városi szakma, Csütörtökhelyen is a mészárosok és a pékek elárusítóhelyeivel kezdődik a sor.

A bőripart és a hozzá kapcsolódó ruházati ipart három ágazat képviselte. A nyersbőrt cserző, kikészítő tímármesterségen (*cerdo*) kívül a varga (*calcifex, sutor*) és a szűcs (*pellipar*) szakma ismeretes. Csütörtökhelyen azonos a struktúra: a vargákkal szemközt a szűcsáruk és prémes bőrök (*pellicia et pelles*), valamivel odébb a nyugati soron a cserzett bőrök (*cutes*) elárusítóhelye volt.

Ami a szövőipart illeti, takács neve Esztergomban nem maradt fenn, ez azonban a véletlen számlájára írandó, mert viszont kallós (*fullo*) előfordul (1294), utóbb pedig arról értesülünk, hogy esztergomi kereskedők fonalat és gyapjút szoktak hozni a városba posztószövés céljából (1324). A megszőtt durva gyapjúanyag finomításának első fázisa volt a kallózás, amit a „nyírás" követett. A három összefüggő mesterség plasztikusan áll előttünk Csütörtökhely piacterén. A keleti soron árultak a szürkeposztó takácsok (*textores pannorum griseorum*), míg a szemközti soron állt „egy fa, melyre a megszőtt posztókat feszítik ki szárítás végett" (*lignum in quo panni texti distenduntur exsiccandi*), azaz kallózás – vízzel, szappannal, kallófölddel való tisztítás és döngölés – utáni szárításra. Valamivel feljebb volt a posztónyírók (*pannicide*, a régi magyarban „nyírők") helye. Ezzel szemben a vászonszövés alighanem még a háziipar keretében folyt, nem vált „mesterséggé". Az asszonymunka termékeit vásárolhatta fel az a vászonszövet kereskedő (*venditor lineorum pannorum*), akit Esztergomban egy 1294. évi összeírásból ismerünk meg; erre utal, hogy a vásznak (*linii panni*) elárusítóhelye Csütörtökhelyen a szatócsok mellett volt. A gyapjúszövés három mesterségéhez csatlakozott a ruházati ipar, a szabók (*sartor*) mestersége, Esztergomban még süvegárusok (*venditores pileorum*) is feltűnnek a vásártéren.

A fémipart az ötvösökön (*aurifaber*) kívül a gyakorlatilag még osztatlan kovácsmesterség (*faber*) képviselte, melyből Esztergomban egyedül talán az üstkészítés vált ki; erre utal egy polgár Kezlar, Kezler (*Kessler*) neve (1294) és a vámszabályzat is, mely „üstök, tálak, serlegek és hasonlók" piaci felhozatalával számol. Csak korszakunk végén (1322) egy budai adat jelzi, hogy akkoriban már a késgyártás is kivált a kovácsmesterségből. Érdekes, hogy sem kovácsok, sem szabók számára nem volt árusítóhely Csütörtökhelyen, másfelől viszont két olyan iparágnak volt, melyek Esztergomban nem igazolhatók: szekereket és kocsikerekeket (*rote curruum*), valamint ládákat avagy szekrényeket (*ciste seu scrinii*) árultak. Valószínűtlen, hogy a faipar – kerékgyártók, bognárok, asztalosok – mestersége hiányzott volna Esztergomban. Ezzel szemben érthető, hogy kőműves (*murator*) és ács (*carpentarius*) csak Esztergomban fordul elő.

Végeredményben Esztergomban mindössze 15 iparág megléte igazolható 1300 táján. Néhány ágazat hiánya bizonyára a források esetlegességével magyarázható; például molnárok bizonyosan voltak, faiparral vagy fazekassággal is számolnunk lehet, hiszen esztergályosok és fazekasok mindenütt voltak már a korai monostori szervezetekben is, ám az iparágak száma még így is legfeljebb 20 körül mozoghatott. Többi városaink szórványadatai a vázolt körön belül helyezkednek el. Az egyes iparcsoportokat (élelmezés, bőr-, szövő-, ruházati, fém-, fa- és építőipar) mindössze két vagy három mesterség képviselte. Ez a struktúra a kései középkor mezővárosi iparával rokon; a 15. századi városokban az iparágak száma 70 körül volt. Ami feltűnő: a korszak egyik legkiemelkedőbb és legnagyobb múltú városában 1300 körül csekély eltéréssel ugyanaz az iparszerkezet mutatkozik, mint 1330 táján egy falusias vásárhely piacrendjében.

A jelenség magyarázata az egyik ágon nyilvánvalóan az, hogy a fejlődés korszakunkban nem elsősorban az iparági specializálódásban állt, hanem abban, hogy javarészt hagyományos iparágak most már végleg kiszakadtak az önellátó földesúri „birtoküzemek" keretei közül. Azáltal, hogy keretük a város lett, egy törzsét tekintve hagyományos iparszerkezet nyert új társadalmi és gazdasági minőséget: iparos szolga vagy *condicionarius* helyébe szabad polgár lépett, az ipari termék pedig földesúri szolgáltatás helyett piaci áruformát öltött; e kettős változás magával hozta a technikai színvonal új minőségét. A húsipar megjelenése természetesen sajátosan a városiasodás függvénye (a húsfeldolgozás az udvarházakban és monostorokban a szakácsok dolga volt), de már „sütőkkel" a korai birtokszervezetekben éppúgy mindenütt

találkozunk, akár a 12. században, ahogy a bőrkészítés, a szűcsmesterség, a szövés-fonás, az ötvösség és a kovácsmesterség vagy a faipar kézműveseivel, együttvéve tucatnyi mesterséggel. Maga ez az archaikus „szolgáltató" iparszervezet a pannonhalmi birtokokon például még közvetlenül a tatárjárás előtt (1233, 1240) szinte megbonthatatlannak mutatkozik. A század második felében viszont oly viharos gyorsasággal tűnnek el a forrásokból a korai feudális „birtoküzemek" iparűző szolgái, hogy a struktúraváltás részleteiben nyomon sem követhető. Ha maradványaik itt-ott fel is tűnnek még, legfeljebb olyan vidékeken, ahol a városiasodás nem bontakozott ki – a bakonybéli apátság birtokain például, ahol váltig monostori ácsok, kerékgyártók, esztergályosok stb. dolgoztak (1254), vagy a várostalan Zalában, ahol a zalavári monostor kovácsai vezették a kondícionáriusok mozgalmát (1263). Városok körzetében már egészen más a képlet még egyházi földesurak esetében is. Némi bepillantást ad ebbe Benedek váradi püspök említett töredékes számadása a századvégről. A püspöknek saját szakácsa és sütőmestere volt ugyan, ruházkodási igényeivel azonban már városi iparoshoz fordult: egy Henc nevű szabóval rendezte 470 dénáros (1,3 márka) készpénztartozását. Valószínű, hogy a feljegyzésekben szereplő két kovács, Geraldus és Lampert szintén végzett munkájuk fejében kapták az elszámolt bort és gabonát. A váradi káptalan egyenesen szerződést (*conventio*) kötött a város iparosaival, hogy „a mesterségükhöz tartozó dolgokat kötelesek eladni" a káptalannak – persze ez esetben szerződés szerinti „mérsékelt" áron, minthogy a polgárok Váradon egyházi joghatóság alatt éltek (1312). De az ipari „szolgáltatást" még a feudális függésen belül is egyértelműen a piac váltotta fel.

Ha a korszakra nem is elsősorban az iparági specializálódás jellemző, némely új vonások gyér adatainkból is kihámozhatók. Az egyik, hogy a szövőipar kiemelkedett korábbi alapvetően háziipari jellegéből. A gyapjúfeldolgozás a 13. század előtt a monostori birtokokon még jórészt asszonyok, időről időre a „szövőházba" berendelt szolganők munkájának látszik; a 14. század első évtizedeire legalábbis a durva abaposztót előállító takácsok, kallósok és nyírők már falusi vásárhelyeken is otthonosak. Egy másik új vonás, hogy míg a jelek szerint korábban a bőrfeldolgozás egyazon mesterség feladata volt, most már a tímár és varga két határozottan elkülönült szakmát képviselt. Új jelenség a szabóipar megjelenése is, nem is szólva a kalap- vagy süvegkészítés specializálódásáról. Végül új jelenség a fémipar némely ágainak (üstkészítés, késgyártás) kezdődő önállósodása. Bármilyen egyszerű volt is a vázolt iparszerkezet, a mesterségek már igyekeztek pontosan elhatárolni szakmai kö-

reiket, aminek korai bizonyítéka, hogy Buda iparosai rendeletet eszközöltek ki már IV. Bélától, mely szerint egyetlen kézműves sem gyakorolhatja a másik mesterségét.

A jelenség, hogy egy királyi város és egy földesúri vásárhely, Esztergom és Csütörtökhely iparszerkezete ilyen mértékben rokon egymással, további magyarázatot igényel, s figyelmünket a fogyasztóréteg kérdésére irányítja. Minden további nélkül nyilvánvaló, hogy a fogyasztók egyik jelentékeny köre magából a városnépességből került ki, sőt az élelmiszeripar esetében gyakorlatilag azonos volt azzal. Bizonyos, hogy az egyház és a nemesség is egyre inkább a piacon szerezte be iparcikkszükségletét. Ötvösművek, fegyverek és ruházkodási cikkek esetében ez nyilvánvaló, s kézenfekvően összefügg ezzel, hogy éppen eme iparágak mesterei között találunk – az élelmezési ipart követően – vagyonban, presztízsben kiemelkedőket. Esztergomban például a mészárosokon és pékeken kívül csak az ötvösök között akadtak vallonok. A szabók között is akadtak, akik kifejezetten a feudális hierarchia csúcsának dolgoztak. Mindazonáltal az iparosok zöme szerény egzisztencia volt, az ismert esztergomi szabók többsége például fél vagy harmad telken lakott. Egyáltalán maguk az arányok zárják ki, hogy a városi ipar fogyasztóit akárcsak dominánsan a nemesség és a jobb módú polgárság köreiben keressük. Az Esztergom Szent Lőrinc plébániakerületében, káptalani telkeken lakó 26 családfő közül 9 volt iparos, köztük is három szűcs, két szabó és egy varga. Ha a minta valamennyire is reprezentatív, a ruházati iparnak ez az aránya feltétlenül olyan szélesebb fogyasztóréteget feltételez, melynek köre jóval kiterjedt a városon túl – ama paraszti közegbe, melynek számára Csütörtökhelyen is ott voltak a szűcsáruk és lábbelik, továbbá legalábbis a használt ruhák elárusítóhelyei.

A városi iparcikk-kínálat fejlődéséről a maga módján szintén beszédesen vall az esztergomi vámszabályzat, éspedig e téren is átdolgozásai által. A káptalan – mint láttuk – a közönséges textíliák, a szürke posztó és a német vászon vámtételét már az 1255. évben felemelte, s egyidejűleg beiktatott a szabályzatba néhány tételt a kocsmárosok, pékek, továbbá a kovácsok, vargák és általában ama iparosok hetente fizetendő illetékeiről, akiknek „ablakaik vannak" (*qui suas fenestras habent*). Minthogy ugyanilyen összefüggésben utóbb kiderül, hogy az illeték a város bármely utcájában lakó (*in quolibet vico Strigoniensi*, 1324) iparosokat terhelte, nyilvánvaló, hogy az „ablakok" olyan iparosműhelyeket jelölnek, melyek egyben állandó üzletek voltak. A betoldás azt tükrözi, hogy még a század közepén iparcikkeket elsősorban a kézműve-

sek üzletszerű műhelyeiben volt szokás vásárolni. Már más kép bontakozik ki a szabályzat 1288. évi átdolgozásából. A káptalan ezúttal is megragadta az alkalmat, hogy valamiképpen megadóztassa az időközben megnövekedett iparcikk-forgalmat – csakhogy most már a vásártér áll előtérben. Mindazok az árusok, akik ott „ültek” (*sedentes*), éspedig sátraikban (*in loco fori cum suis tentoriis*), ezután szombatonként 1 friesachi dénár helypénzt voltak kötelesek fizetni. A felsorolásban általánosságban sátorozó kereskedőknek nevezett árusokon kívül szatócsok (*venditores cirotecarum*), valamint különféle speciális árusok, mint ócskaruha-kereskedők (*venditores vestium antiquorum*), kalap- vagy süvegárusok (*venditores pileorum*) és szolgakereskedők szerepelnek, de iparosok is, vargák és tímárok, akik szintén vásári „helyük” után (*de qualibet sessione*) tartoztak illetékkel. Az esztergomi vásártér rendjének elképzelését e téren is a csütörtökhelyi piactér segít kiegészíteni. Ott a szűcsáruk, lenvásznak és a takácsok árusítóhelyei között lehetett kapni szatócsárukat (*res institе*), az ócskaruhák (*universe vestes veteres*) árusítóhelye pedig a tímárok árusítóhelye mellett volt. Ami az iparosokat illeti, szintén Csütörtökhelyen található meg a fontos értelmezés: a vásáron mind jövevény idegenek, mind helybeliek (*tam advene, quam ibidem residentes*) árultak. Így érthető, hogy az az esztergomi varga, aki napi üzleti forgalma után adózott, ha „helyet”, *sessió*t foglalt a hetivásárkor a vásártéren, még további illetékkel tartozott; de a hetivásáron számoltak már idegen vargákkal is.

Az esztergomi 1288. évi vámszabályzat átdolgozása arról vall, hogy akkoriban már az iparcikkek forgalmában az üzletek mellett a hetivásár sokadalmának is jelentős szerepe volt, ahol – ahhoz hasonlóan, ahogy fél évszázad múlva Csütörtökhelyen – sátorozó vándorkereskedőkkel és vásárról vásárra járó iparosokkal is számolni lehetett. A kétféle sokadalom meglepően rokon szerkezete pedig nem egyébbel magyarázható, mint hogy ugyanaz a vevőkör határozta meg: a környék parasztsága. A vargák kiemelkedő szerepe mindkét vásáron ugyanarra mutat, mint a távoli baranyai eset (1294), ahol három pár csizmát vagy hosszú szárú sarut (*paria ocrearum*) raboltak el egy jobbágytól. Egy pár ára 4 pondus – egy bárány értéke – minden további nélkül beleillik a fentebb vázolt paraszti vásárlóerőbe. Ugyanez áll a tímárokra is, akik ez időben még valószínűleg különféle bőrárukat állítottak elő, de kétségkívül a szűcsiparra is. Hogy a prémes öltözéknek a csütörtökhelyi szűcsáruk között felbukkanó *mastruca* neve (ugyanaz, mint például a Syr Wullam-féle jegyzékben főúri öltözékként a hermelin *manstreca*) a paraszti szférában subát, gubát vagy egyebet takar, nem dönthető el, az azonban bizonyos, hogy éppen a

szövetből készült ócskaruhákkal szembeállítva új terméket jelent, melyet paraszti fogyasztásra készítettek. A vargák és a szűcsök szembeötlő száma Esztergomban már 1300 előtt megerősíti, hogy eme iparágak virágzása számottevő paraszti kereslettel függhetett össze. Némileg más a helyzet a szövetruházkodással. A parasztoktól a század végén Baranyában elvett tárgyak között gyapjúköpeny (*clamis*) és hosszú ing (*tunica*) is előfordul, ugyanakkor Csütörtökhelyen szabóknak nyoma sincs. Ami viszont az esztergomi és csütörtökhelyi vásárt megint csak rokonítja, az az ócskaruha-kereskedők jelenléte mindkét helyen. Valószínű, hogy a köznépi ruházkodásban a nemesi vagy polgári rétegek által levetett ruhadaraboknak számottevő szerepük lehetett, a vásári forgalomban mindenesetre kiemelkednek. De a hazai szürke posztó (*pannus griseus*) gyártás kezdeteire utaló szórványos adatok az 1300 körüli évtizedekből azt is elképzelhetővé teszik, hogy ebben már paraszti szükséglet is közrejátszott. Ha fentebb említett szentpáli – Esztergom külvárosi – jobbágytól a bényi vásárra menet végszámra rabolhattak el szürke posztót (1295), az áru rendeltetése már a paraszti piac lehetett.

A városi iparosság számbeli arányaira nézve szintén egyedül Esztergom nyújt egyfajta mintát azzal az összeírással, mely a királyi város területén – „az árkon belül" –, részint a vásártértől északra és nyugatra fekvő káptalani telkeken, részint különböző városrészekben káptalani házakban bérlakókként élő polgárok neveit tartalmazza (1294). Az 52 háztartásfő közül 13 volt iparos (4 szabó, 3 szűcs és 1-1 mészáros, kallós, varga, ötvös, kovács, üstkészítő), azaz 25 százalék. Hogy e viszonylag szűk mintából lehet-e általánosítani, kontroll hiányában eldönthetetlen; maga az arány mindenesetre egyfajta statisztikai valószínűséget fejez ki.

Amiről e fejezetben szó esett, egyik pólusa egy gazdasági szerkezetnek, melynek másik pólusáról a korábbiakban volt szó. Míg a külkereskedelem igen nagy távolságokon át fejtette ki hatását, emezt igen szűk hatósugarú körök jellemezték. Mert a városi piacon megjelenő agrártermékek zöme éppúgy a környékbeli falvakból származott, ahogy a városi ipar termékei sem igen jutottak túl egy-egy igen behatárolt körzeten. A kettő rádiusza nagyjából fedte egymást, hiszen egyazon viszonylat két oldaláról volt szó. A piackörzet fókuszában a hetivásár állt, sőt a jelentősebb városokban (Buda, Esztergom, Győr, Nyitra, Várad, Szeged) már hetente két napon tartottak vásárt, másmás városrészben. Az egy-egy várost körülölelő piackörzetek kiterjedését persze csak nagyon hozzávetőlegesen lehet körvonalazni. A lakatlan erdőségben telepített Gölnicbánya már jó előre belefoglaltatta privilégiumába

(1276), hogy a tágas határon belül telepítendő falvakban vásár nem alakulhat, hanem „az egész nép Gölnicbánya vásárára köteles jönni áruival". E határon belül egy évszázad leforgása alatt közel harminc falu létesült. A körzeti vásártilalom – ez esetben a német *Bannmeille* intézményének átültetése – persze csak egy minimális körön belül volt hivatva biztosítani a város hetivásárának monopóliumát. Budán a 15. században egy *rast* (utazó kereskedők pihenőhelye), azaz két mérföld, mintegy 16 km volt e tilalmi körzet sugara. IV. László egy rendelete tanúsítja, hogy egyfajta országos norma már korszakunkban kialakult. Eszerint új vásár nem volt létesíthető egy meglévő mellett olyan távolságon belül, melyet „reggeltől ebédig lovon, ügetve meg lehet tenni" (1283). A norma persze nem specifikusan a városokra, hanem általában a vásárhelyekre vonatkozott. Ha most már térképre vetítjük, hogy egy-egy város körzetében 1300 táján milyen távolságra estek a legközelebbi vásárhelyek, meglepő egyezéseket találunk. Esztergom (legközelebbi vásárhelyek Bény, Egeg, Ság, Tata), Pécs (Pécsvárad, Kéménd, Siklós, Harsány, Szerdahely), Várad (Körösszeg, Cséffa, Biharvár) vagy Kassa (Szina, Szepsi, Jászó) körzetében egymással nagyjából megegyezően 20–30 km a távolság. Az így kontúrjaiban felvázolódó gazdaságföldrajzi térség egybevág azzal a mintegy száz falut felölelő mezőgazdasági háttérrel, mely fentebbi számításaink szerint egy Esztergom nagyságú város élelmiszer-ellátását biztosíthatta – következésképpen ipartermékek terén is piackörzetét alkotta. Ami a nagyságrendet illeti, a jelek arra mutatnak, hogy lényegileg már 1300 körül kirajzolódófélben voltak a kései középkorra jellemző 10–15–20 km sugarú lokális piackörzetek, ha a körvonalak még lazábbak is; a különbség a 15. századhoz képest nem annyira térben, mint inkább a csereforgalom intenzitásában áll.

40. A TÁJKÖZI ÁRUCSERE. AZ „ORSZÁGOS" PIAC KEZDETI ELEMEI

A 13. század közepe után kibővülő áruforgalmi struktúra nem korlátozódott az európai gazdaságból kiágazó távolsági forgalomra és a lokális piackörzetekre. Formálódóban volt egy köztes szint is: bizonyos áruknak az ország különféle tájegységei között, viszonylag nagy távokon kialakuló rendszeres kereskedelmi forgalma. E szinten jelentek meg az országos – vagy legalábbis regionális – piac kezdeti elemei.

Az országot átszelő kereskedelmi utakat természetesen már a növekvő mennyiségű importáruk – elsősorban posztók – elosztása is megkövetelte; a fő csatornák irányát azonban hazai termékek cseréje határozta meg, mindenekelőtt két áru: a só és a bor forgalma. Mindkettő rendszeres kereskedelmi forgalom tárgya volt már a 12. század közepén, sőt éppen ez a kettő öltött szilárd áruformát már korszakunk előtt.

A sókereskedelem korai idők óta királyi monopólium volt, lebonyolításában számottevő szerepet játszottak a hazai mohamedán – „szaracén", kivált káliz – kereskedők. Az erdélyi sóbányákból szállított rakományok két nagy raktárhelye Szalacson és Szegeden volt, innen szállították tovább a sót az országhatárokig (1222, 1233). A királyi sóraktárak a két legfőbb korai sószállító út állomásai voltak. Az egyik útvonal irányához igazodott a korai Szolnok megye sajátságos, az észak-erdélyi Dés vidékétől (Belső-Szolnok) a Tiszáig (Külső-Szolnok) elnyúló hosszanti alakja; ezen a sóúton volt szerepe a szalacsi raktárnak. A közép-erdélyi (Torda, Kolozsakna, Székakna) és délebbi (Vízakna) sóbányákból a Maroson szállították a sót Szegedig, ahol átrakták szekerekre és a „káliz úton" (1158, 1208) átfuvarozva a Dunához, a szekcsői révtől megint folyamon továbbították Pest felé és tovább. Volt még egy északibb vízi út is, mely a Dés környéki bányákból a Szamoson, Szatmár érintésével, majd a Tiszán vezetett lefelé Szolnokig. Ily módon a sóellátás tulajdonképpen már a 11. század óta kijelölte az ország nyugat-keleti irányú forgalmának fő csatornáit, a tatárjárás után azonban bizonyos átrendeződés következett be. A marosi vízi út megtartotta fontosságát, jelentősen hozzájárulva Szeged városiasodásához, de a forgalom további iránya a régi „káliz útról" valószínűleg már korszakunkban átterelődött a Duna–Tisza közét Kecskeméten át átszelő „budai nagyútra". A másik két korai út jelentősége azonban, úgy látszik, csökkent; erre utal egyebek között az a negatívum, hogy e sávokban városok nem alakultak.

Ezzel szemben megnőtt a szerepe annak az útnak, mely Erdélyből a Sebes-Körös völgyében, Váradon át vezetett Szolnok és Buda felé. Egyike volt ez a „sóutaknak", hiszen az Erdélyből jövet Várad elé eső telegdi vámon régi idők óta minden áthaladó szekér után eleve sóvámot szedtek; „sóval terhelt szekerek" állnak első helyen a Telegd és Sebesvár közé eső bertényi révvám új tarifájában is (1284), feltűnő azonban, hogy a szekerenként ezúttal megállapított 2 sókocka és 2 dénár vám pontosan duplája a révvámokon mutatkozó 13. századi országos normának. A telegdi vám újraszabályozása (1312) aztán megmutatja, hogy a tarifaemelésben rendszer van. Telegden „az erdélyi

részekről sóval megrakottan visszatérő" szekerek után akkor már a hagyományos országos tarifa négyszeresét, 4 sókockát és 2 báni dénárt kellett fizetni. Az alábbiakból kiviláglik, hogy az emelés mögött a régi „súlyvámról" az értékvámra való áttérés húzódik meg. Minthogy az elv már 1284 körül jelentkezik, világosan mutatja, hogy akkoriban már erre terelődött a forgalom fő árama. A vámtarifák arra is rávilágítanak, hogy ez miért következett be. A borral, posztókkal és „egyéb kereskedelmi árukkal" megrakott kereskedelmi szekerek (*currus mercatorii*) kiemelt kezelése már 1284-ben a bertényi révnél nyilvánvalóvá teszi, hogy általában a Buda és Erdély között lebonyolódó áruforgalom fő árama terelődött át a Sebes-Körös völgyébe. A fejleménynek egyidejűleg oka és következménye Várad városiasodása. Ezáltal nem egyszerűen a „sóutak" egyike, hanem egy újfajta kereskedelmi út rajzolódott ki, mely Váradon át az „ország közepét", Budát az ország legkeletibb – az „erdőkön túli" (*ultra sylvas*) – régiójával oly módon kötötte össze, hogy a só által kivájt csatornán különféle árucikkek egyre rendszeresebben erre áramlottak. Az áruk közül a távolsági kereskedelem legfőbb importcikkén, a posztón kívül az a hazai termék emelkedett ki, amely a só mellett a tájközi forgalom legkeresettebb cikke volt: a bor.

A kor legkiemelkedőbb, minőségi borvidéke a Szerémség volt. Budán 1255 körül par excellence a szerémi – vagy ahogy szintén nevezték, „bolgyáni" – bor számított kereskedelmi cikknek. A budai vásáron megforduló zimonyi, szalánkeméni, nagyolaszi, engi kereskedők Esztergomig, sőt tovább, a bányavidékig szállították a Szerémség borát, de esztergomi kereskedők is foglalkoztak annak forgalmazásával; a vásárra hozott „bolgyáni" bor esetében 20 százalékos vámengedményt élveztek a szerémségiekkel (*homines de Marchia*) szemben. A vámszabályzat szerint a bort részint hajón, részint szekéren szállították Esztergomba. A vízi út a Duna volt, a szárazföldi pedig az az útvonal, mely az eszéki réven kelt át a Dráván, majd Mohács, Szekcső, Dunaföldvár és Adony érintésével vezetett Budára, Martonvásáron és Bicskén át pedig Esztergomba. Ha a kor legfontosabb nyugat–kelet irányú kereskedelmi útvonalát az erdélyi só határozta meg, a legfőbb észak–dél tengelyt a szerémi bor forgalma alakította ki. Az utat „baranyai nagyútnak" nevezték, ez volt a megjelölése még a késő középkorban is (*Baranyawth antiqua*).

A másik korán kialakult borvidék a Balaton körül, Somogy és Zala megyékben terült el, északibb nyúlványában a Győr alatti Sokoró-vidék szőlőterületével. Az esztergomi piacon az e tájakról származó bor számított közönséges – hordónként a szerémi 2 pondusával szemben csak 1 pondus ér-

tékkel vámolt – kereskedelmi minőségnek. Minthogy a Szerémséggel ellentétben hagyományosan paraszti borvidékről volt szó, forgalmát idegen városi kereskedők bonyolították le, tatárjárás előtti adatok szerint főként fehérváriak. A szerémségi és Balaton-vidéki bor forgalmát azonban nem határolta be a Duna. Az esztergomi vámszabályzat számon tartja a bányavidékre (*in aurifodinam*) és Csehországba tovább vitt borszállítmányokat is. Az út tehát részben a Garam völgyében folytatódott Selmecbánya és Besztercebánya felé, részben az előbbi fejezetekben vázolt „brünni úton" Nagyszombat felé. A többi borvidéknek kereskedelmi szempontból korlátozottabb regionális jelentősége volt. Idetartozik a hagyományos baranyai borvidék, Harkány, Villány környéke éppúgy, mint a nyugati határszél, Sopron, Pozsony és Nagyszombat környékének éppen korszakunkban fellendülő, jellegében már inkább polgári szőlőművelése; az utóbbi piacát főként Ausztria és Morvaország felé igyekezett keresni, aminek számottevőbb eredményei azonban inkább csak az Anjou-korban mutatkoznak. Szűkebb regionális jelentősége volt a Buda környéki szőlőművelésnek csakúgy, mint a bihari (Várad környéki, részben Erdély felé is átnyúló), valamint a beregi és ugocsai (Beregszász, Nagyszöllős vidéke) vagy a szatmári borvidéknek. A Hegyalja szőlőtermelése is távol állt még későbbi kereskedelmi jelentőségétől, de az a tény, hogy a szepesi káptalan ellátmányában már pataki bort (*tunelle vini de Potok*) kötöttek ki (1286), azt mutatja, hogy kisugárzása már a Szepességig terjedt. Az itt számba vett vidékeken a városok korszakunkban még általában csak egy-két megyére szóló vámmentességet igényeltek; érdekes kivétel Szatmár, mely város csak egyetlen árufajtára, éppen a borra nyert vámmentességet, azt azonban országos hatállyal (1264–91).

A só mellett a bor rendszeres tájközi forgalom tárgya volt. Ennek biztos jele, hogy midőn a 13. század dereka után az útvámtarifák kezdtek differenciálódni, a kizárólag rakományokat darabszámban szem előtt tartó súlyvámolásból elsőként éppen ez a két árufajta vált ki. A bort soha nem szekérrakomány szerint, hanem mindig hordószámra (*de qualibet tunella vini*) vámolták, a tarifa pedig valamennyi útvámon egységesen ugyanaz az 1 pondus vagy annak megfelelő váltópénz, mely összeg az esztergomi vásárvámon a Balaton-vidéki bor tarifája volt. Más szóval, a bor esetében a közlekedési vámokon is eleve értékvámot szedtek. Némileg más a helyzet a sóval, melyet útvámokon rakományonként egy sókockával vagy 1 pondusnyi dénárösszeggel (révvámon ennek felével) vámoltak. Míg azonban a vásárokon már a 13. század közepén egy százalékos értékvám nehezedett a sóforgalomra (100 sókocka,

zuanne után kellett egy sót, vagy 10 só után 1 dénárt, azaz 0,1 pondust fizetni), az útvám eredetileg ennél jóval alacsonyabb volt, mert egy szekér nem 100 sókockát, hanem jóval többet szállított. Hogy mennyit, arra nézve a Várad környéki szokást tükrözi, hogy Olasziból 1291–94 körül 400 sót szállítottak egy szekéren a püspök fenesi várába. Ez viszont megadja a kulcsot ahhoz, hogy mi a magyarázata a váradi úton – az említett bertényi és telegdi vámon – a tarifa egyszeriben négyszeresére emelésének. Az egyszerű súlyvám helyett (mely az értéknek legfeljebb 0,25 százalékát képezte) most már a közlekedési vámokon is bevezették, ami a vásárokon már évtizedekkel korábban gyakorlat volt: az egyszázalékos értékvámolást. A tiszta és egyértelmű értékvám érvényesülése az utakon és a réveken is a bor esetében már 1250 körül, a só esetében pedig 1280 után világosan tükrözi e cikkek országos forgalmának sűrűségét és stabilitását.

Ami most már egyebekben az országrészeket összekötő – mintegy „belső távolsági" – áruforgalmat illeti, erről az út- és révvámtarifák csaknem annyit vallanak, mint a hetivásárok forgalmáról a vásárvámszabályzatok. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a fennmaradt kilenc szabályzat a legfőbb kereskedelmi utak közül ötnek a nyomvonalában helyezkedik el. A Duna menti nagyútról maradt fenn korszakunkból a legkorábbi, a győri (1255) szabályzat; a Budáról Győrbe vezető út csomópontján fekszik Bicske (1306); a Zágrábból Veszprémen és Fehérváron át Budára vezető út Zala megyei szakaszán Zalavártól délre esett Karos falu Merenye-vámja (1276). A Duna vonalától keletre vezető két főút forgalmának fejlődését még beszédesebben dokumentálják a többi szabályzatok. A Budáról Heves és Borsod megyén át, majd a Hernád és a Tarca völgyében a Szepesség felé vezető út Heves megyei szakaszára esik Kompolt (1280), Miskolctól keletre pedig Alzsolca (1280, 1300 k., 1329). A Váradon át Erdélybe irányuló kereskedelem fővonalán fekszik a már említett Bertény (1284) és Telegd (1308, 1312), ugyanennek az útnak alföldi szakaszán pedig, a Tisza mellett Fegyvernek (1320). E szabályzatok, különféle időpontokból származván, már szerkezetük változásával is elárulnak egyet s mást a fejlődésből, amellett maga a vámösszegek alakulása is beszédes forrás – feltéve, ha a különbözőképpen megadott értékeket közös nevezőre hozzuk. Ehhez tudni kell, hogy egy pondusba 1255 és 1290 között általában 10, a 14. század elején (1306) 12, majd (1312–29) 8 „kis" (királyi, kamarai) dénárt számítottak, az utóbbiakból pedig kettő ért egy „báni" dénárt. Világos szabályszerűség mutatkozik abban, hogy a réveknél (Bertény, Fegyvernek) pontosan a felét szedték az útvámoknak.

A tarifák szerkezete időben a viszonylagos egyszerűségtől a részletezés felé halad. A legegyszerűbb szerkezetben – az 1280-as évekig – mindössze három vagy négy tétel szerint történt a vámolás. A már tárgyalt són és boron kívül az élőállatok darabonkénti vámját hol említik, hol nem, konstans harmadik elem azonban a „mázsaszekér". A távolsági forgalom e nagy térfogatú, rendszerint legalább négy, párosával befogott ló által húzott (ezért olykor *rudas*nak is nevezett) alkalmatossága onnan nyerte nevét, hogy olyan nagy értékű árufajtákat volt szokás szállítani bennük, melyeket a vásárokon ki kellett bontani és megmázsáltatni, vagy egyéb módon – például darabszámra – értékvámolásnak alávetni; szinonim neve „kereskedelmi szekér" (*currus mercatorius*) volt. A szóban forgó utakon és vámokon mind számoltak e lokális forgalomban nem használatos szekérfajtákkal, bennük pedig olyan áruféllékkel, melyeket a vásárvámszabályzatok szerint a fenti módon kezeltek. Bőr és prém (kivált ökörbőr és vadbőr), valamint sózott hal tartozik ide; a hasonlóan magas vámértékű méz, a viasz és bányatermékek (főként vas) szállítmányait nem mázsaszekérben forgalmazták, de mázsálva vámolták.

A mázsaszekerek rakományait – a sóval és a borral ellentétben – az útvámokon eleinte értékvámnak nem vetették alá, hanem bizonyos átalánytarifával kezelték. A tarifa azonban idők során változott, s éppen e változások körvonalaznak három fejlődési szakaszt. A legkorábbi szabályzatban, a győriben a vámösszeg csak távoli és laza kapcsolatot mutat az áruértékkel, a hangsúly vámpolitikai meggondoláson, a hazai kereskedők javára érvényesített protekcionizmuson volt: míg a német kereskedők szekereire – aszerint, hogy befelé vagy kifelé haladtak – 0,6 vagy 1 pondus értékű dénárösszeget róttak, addig a magyarokéra egészen minimális, 0,25 pondus vámot. Ez még annál is alacsonyabb volt, mint amit a századelőn (1209) Varasd polgárai fizettek szekerenként (0,5 pondus). A következő fokon, a század utolsó harmadában, a zalakarosi tarifával (1276) kezdve és a bicskeivel bezárólag (1306) a protekcionizmus megszűnt. Ezután idegen és magyar kereskedő szekerenként egységesen 1 pondust (réven fél pondust) fizetett – ugyanannyit tehát, mint a század közepén még kiemelten csak a német exportőr. E gyakorlatnak még mindig nem volt köze az áruértékhez, azt azonban már mutatja, hogy a megélénkülő belső forgalmat az utakon is a korábbi vámnak négyszeresével lehetett megterhelni. A harmadik fázist az utolsó csoport (1312–29) képviseli a Budáról Erdélybe vezető úton (Telegd, Fegyvernek) éppúgy, mint a Kassára vezetőn (Alzsolca). A mázsaszekér vámja egyszeriben a korábbinak tizenkétszeresére, 1 fertóra (a révvám ennek felére, 6 pondusra)

ugrott. Hogy a feltűnő jelenség magyarázatához jussunk, emlékeznünk kell, hogy az 1255. évben Győrben már kísérleteztek azzal, hogy a szekérvámolásban is érvényesítsenek valami becslést – egyfajta relatív átalány értékvámolást –, amennyiben az olaszok különösen értékes importáruját szekerenként 1 fertóval adóztatták. Alig múlt el fél évszázad, ugyanez a magas összeg lett érvényes válogatás nélkül minden kereskedelmi szekérre az országos jelentőségű utakon. Az összegek megegyezése három egymástól oly távol eső tájon, mint Várad, Szolnok és Miskolc vidéke, kizárja, hogy helyi jelenséget, netán önkényességet sejtsünk a jelenség mögött. Közelebb visz a magyarázathoz, ha a számok logikáját követjük. A „mázsaszekérben" szállított tipikus árufajták – ökörbőr és sózott hal – szekerenkénti vámértéke a vásárvámtarifák szerint 30 márka (1440 pondus) volt. Az 1 ferto ennek az összegnek pontosan 1/120-ad része, amiből nyilvánvaló, hogy a korábbi „súlyvám" helyett a 14. század első évtizedeire az útvámokra is kiterjedt az egy évszázada csak a vásárokon alkalmazott értékvámolás elve – legalábbis egyfajta „átalány értékvám" formájában.

Nem minden értékes árut szállítottak azonban mázsaszekérben – egyebek között a legértékesebb importárukat, a posztót, a fűszert és a „kisebb áruk" gyűjtőfogalma alatt kezelt vegyes iparterméket sem. E téren a gyakorlat nem volt egységes. Karoson például bármiféle áruval megrakott szekeret általában 1 pondus vámmal terheltek meg, s homályban marad, hogy mit takar a kitétel, miszerint bizonyos árukat mégis *taxato tributo* kezeltek. Bicskén viszont a „kisebb áruk" vámja 0,5 pondus volt, éppúgy, mint a bertényi és a fegyverneki réven a kifejezetten megnevezett posztóké (*de quolibet curru mercatorio onerato pannis*) – azaz fele a mázsaszekér vámjának. De az 1310–20-as évek az importáruk vámolása terén is gyökeres fordulatot hoztak. A bihari Telegden és a borsodi Alzsolcán már egyaránt végszámra vették számba az átszállított posztót. A legértékesebb yperni végjének 1 vagy 2 pondus vámja, „egyéb posztóvégek" (Telegden még tovább részletezve: dorni, huyi posztók) 1 vagy 0,5 pondus vámja közelről rokon a flandriai „színes posztó" ama végenkénti értékvámjával, melyet az esztergomi vásárvám 1255. évi rétegéből ismerünk (1,2 pondus), csak a közönséges, „szürke posztó" és a vászon 0,25 pondus vámja (Alzsolca) alacsonyabb az Esztergomból ismertnél (0,5 pondus). De mi történt az egyéb ipari árukkal, jórészt importcikkekkel? Az alzsolcai vám e téren is beszédesen vall, minthogy háromféle szekértípust különböztet meg: a mázsaszekéren kívül „fedett szekerekkel" (*de curru clauso*) és „nyitott szekerekkel" (*de curru patenti*) számol, mely utóbbiakban

halat vagy sót szokás szállítani. A középső kategória nem egyéb, mint az a fajta ponyvával fedett kereskedelmi szekér, melyen posztóbálákat és egyéb ipari importcikket, „kisebb árukat" szállítottak. Csakhogy Alzsolcán a posztót külön vámolták, a „fedett szekérre" viszont ugyanazt az 1 fertós vámot alkalmazták, mint a mázsaszekérre. A célzat teljesen világos: minden importcikkre nézve az előbbihez hasonló átalány értékvámolást vezettek be, miáltal az összeg a századforduló súlyvámához képest huszonnégyszeresére ugrott. A forgalom növekedése lehetővé tette, hogy ami 1250 táján a vásárokon meghonosodott, két vagy három fázison át 1310 után az utakon és a réveken is szabály legyen: a legkeresettebb árucikkek legalább átalány jellegű, olykor azonban tiszta értékvámolása.

Az előállat természetesen szintén ama áruk közé tartozott, melyekkel a belső vámokon számoltak – már csak azért is, mert e vámokon át hajtották ki őket exportra. A városok szükségletét nyilván jórészt a lokális piackörzetek fedezték, éppúgy, mint a gabona esetében. Mégis, e téren is tanulságos a vámtételek vallomására figyelni. A század derekán a győri útvámon az állatforgalomban még ugyanaz a fajta protekcionizmus figyelhető meg, mint a szekéren forgalmazott áruknál: ha az ökröt német kereskedő hajtotta ki, darabjáért 0,25 pondust fizetett, ha magyar, szinte csak szimbolikus összeget, 0,075 pondust. Ezzel szemben az ökör vámtétele a zalai Karoson már 0,2 pondus (1276), tekintet nélkül arra, hogy ki hajtotta, Telegden (1312) pedig pontosan az a 0,25 pondus, mint fél évszázada Győrnél a német kereskedőé, csak Bicskén és Alzsolcán mozog egy közepes szinten (0,166 és 0,125 pondus). A magasabb összegek már szintén tiszta értékvámok, hiszen a budai és az esztergomi vásáron az ökör darabját egyformán 0,2 pondusra vámolták.

A számba vett árufajtákon kívül a 13. századi út- és révvámok tételszerűen egyebet nem tartalmaznak – kivéve a győri tarifát, ahol már a mézet szállító szekerek is kiváltak a „szekerek" átalánytarifájából 0,4 pondus vámtétellel. A méz persze valószínűleg általában jelen volt a tájközi forgalomban, ha lappang is az „egyéb áruk" burkában, hiszen előállítása táji adottságokhoz, erdős vidékekhez volt kötve, másrészt mint gyakorlatilag egyedüli édesítőszer iránt széles kereslet jelentkezett. Külön tételként aztán Alzsolcán (1329) bukkan elő, éspedig hordónként már 3 garas, azaz 2,5 pondus tarifával. A fentiek ismeretében aligha kétes, hogy ez esetben is az értékvámolás kifejlődésével van dolgunk, hiszen a budai vásáron (1255) egy szekér értékvámja volt 6 pondus, a bor analógiájára pedig bízvást feltehető, hogy mézből is általában három hordót volt szokás szállítani egy szekéren. Még egy árucsoport jelenik

meg Alzsolcán önállósult tételként, a bányatermékeké (réz, ólom, ón). A méz nyilvánvalóan a Kassa feletti erdőségekből, a réz Gölnicbánya, a Szepesség felől áramlott e borsodi vidéken át „az ország közepe" felé.

Az útvámtarifák kezdő és záró tagjai között eltelt alig több mint fél évszázad fejlődésére nézve már az is sokatmondó, ahogy az 1270-80 körüli hármas-négyes tételcsoportból kifejlődik a „szekerek" hármas osztatán, újabb termékek kiválásán át az Alzsolcán részletezett 16 tétel; még többet mond az értékvámolás bemutatott fokozatos érvényre jutása. A tárgyalt útvámtarifák vallomása szerint ez az elv országosan 1310 körül tört át, Esztergom példája azonban arra figyelmeztet, hogy a helyi kezdeteket korábbra kell tennünk.

Az ismert vámszabályzat 1288. évi kibővítését és végleges redakcióját közvetlenül az mozgatta, hogy a közelmúltban budai, pesti és más hazai kereskedők Győrnek tartva rendszeresen elkerülték Esztergomot, a rövidebb úton, Dorogon és Táton át haladtak nyugatra; másrészt a Buda felé igyekvő Rajnán inneni német posztóimportőrök nem voltak hajlandók posztóbáláikat Esztergomban kibontani (*disligare*), s ragaszkodtak ahhoz, hogy bálánként csak a hagyományos 1 pondus vámmal tartoznak. A konfliktus központjában tehát ezúttal éppen nem a vásárvám (*tributum fori*), hanem kifejezetten az Esztergomnál szedett útvám állt. A királyi ítéletből (1288. március 21.) kiderül, hogy a francia, velencei és általában a Rajnán túli kereskedők tranzitárui után már 1288 előtt útvám fejében is teljes és szabályos értékvámot – 40 vég színes posztó után 1 márkát, azaz az érték 1/240 részét, az egyszerű „súlyvám" negyvennyolcszorosát – hajtottak be; a káptalan most ezt a gyakorlatot kívánta kiterjeszteni minden kereskedőre, s nem is siker nélkül, mert megkapta a királyi jóváhagyást. A fentebb elmondottak alapján világos, mi volt a másik fél hivatkozási alapja: maga az országos gyakorlat, mely akkoriban még csak 1 pondus átalány súlyvámot rótt a posztót szállító szekerekre az utakon, anélkül, hogy a rakományt ki kellett volna bontani. Ezzel szemben az esztergomi szabályzatnak a királyi ítélet nyomán végrehajtott végső redakciója egy valóságos „útvámszabályzat" részletet iktatott be a vásárvámszabályzatba – amit szintén oda nem illő tételek, a kereskedők vásártéri illetékei követnek, mint korábban láttuk. Eszerint ha csak áthaladt is valamilyen szekér Esztergomon, Pest felől Mosonnak tartva vagy fordítva, vagy akár a dorogi útra, Tát faluba kihelyezett vámfiliálén, ezután „teljes vámot" (*integrum tributum*) volt köteles fizetni. Hogy miben állt e „teljes" vám, azt két ponton összegszerűen is tudjuk. Ha a Dunán Esztergom mellett felfelé haladtak

ökörbőrt szállító hajók, a kereskedőknek száz bőr után kellett egy unciát (6 pondus) fizetniük: pontosan ugyanazt a darabszám szerint kirótt értékvámot, amit a vásártéren szedtek az ott vásárolt bőrök (*cutes emptas*) után. A bányavidékre vagy Csehországba tovább szállított bor hordója után pedig a kakati réven ugyanazt az 1 pondust kellett megfizetni, mint a vásártéren. Esztergom tehát nemcsak a hetivásár-forgalom fokozott megvámolásában járt élen; a tranzitforgalomban érvényesített tiszta értékvám bevezetésével is jó negyedszázaddal előzte meg az országos gyakorlatot.

A vám nagysága azért fontos mutatója a forgalomnak, mert hiába küzdöttek a kereskedők és az országos gyűlések 1270 után a „felesleges vámok" elszaporodása ellen, a „legitimnek" tekintett – azaz IV. Béla életében már fennálló – közlekedési vámok is elég sűrűn sorakoztak egymás után, számottevően drágítva az amúgy is magas szállítási költségeket. A brünni útnak például csak a Nagyszombat és Buda közti szakaszán, 160 km-en nyolc törvényes vámhelye volt: Farkashida, Sempte, Nyárhíd, Udvard, Esztergom, Piliscsaba és Szentjakab mellett. A Budáról Győrbe vezető úton, melynek távolsága a tatárjárás után Esztergomot délről elkerülve 110 km-re rövidült, hat vámon kellett áthaladni: Bicske, Bánhida, Kocs, Bana, Bőny és Győr útvámján. A vámhelyek hol közelebb, hol távolabb estek egymástól, középátlagon azonban ugyanazt a nagyságrendet adják ki. Átlagosan 18–20 kilométerenként, azaz minden két–két és fél egykorú mérföldön ütközött a kereskedő vámokba. Alighanem itt a magyarázata a *Budai Jogkönyv*ben utóbb előbukkanó két mérföldes *rast* fogalmának; e távolság nem a kereskedők „pihenője", hanem vámok által megszakított kényszerpihenője volt. Ha a vámbirtokosok odáig tudták feszíteni a dolgot, hogy meg nem elégedve a 13. század második felében bekövetkezett négyszeres átalány tarifaemeléssel, a 14. század elejére az utakon és a réveken mindenütt bevezették a hol tizenkétszeres, hol csaknem ötvenszeres emelést jelentő értékvámolást, ez annak biztos mutatója, hogy az árucikkek áramlása már nagyjából ilyen növekvő arányban „tűrte el" a fokozott megcsapolást – természetesen csak ama áruké, melyekről szó esett, ezeknek köre pedig egyelőre a tucatnyi tételt sem érte el. Az önkény tényezőjét ki kell kapcsolnunk, hiszen a szabályzatokat a királyi hatalom szentesítette; a vámpolitika országosan egységes normák jegyében fejlődött.

Hogy például Alzsolcán – a Budáról Kassa és a Szepesség felé vezető úton – miért térhettek rá a posztófajták tiszta értékvámolására, azt életközelből mutatja a szepesi prépost és káptalan jövedelmeinek már említett szabályozása (1286): a prépost két évre összesen 9 vég flandriai – vegyesen yperni,

dorni és genti – posztót kapott szolgáltatás formájában az egyház „népeitől", együttesen 27 márka értékben. A belső kereskedelem elosztó útján a Szepességbe került import minőségi posztó egyszerre játszotta tehát a „feudális járadék" és értékálló „valuta" szerepét. Ugyanez mutatkozik meg köznemesi miliőben, midőn a két falus, Abaúj megyei ruszkai nemesek a család egyik nőágát 44 márkával ígérték kielégíteni, mely összeget „részint dorni és yperni posztóban... részint dénárokban" tartoztak megfizetni. A flandriai posztó is „pénz"-nek számított, sőt a labilis értékű dénároknál keményebb valutának, hiszen az ügylet szögezi le, hogy az yperni végje 10 márkába, a dornié 5 márkába veendő (1318). A szóban forgó Ruszka a Hernád völgyében ugyanazon kereskedelmi viszonylaton fekszik, mint északabbra a Szepesség. Ez a fajta *partim in estimatione... partim in denariis* fizetési mód különben szerte az országban dívott, egy egri káptalan előtti kártalanítási esetben például „12 rőf dorni posztót számítva egy márkába" fordulattal (1299).

Bizonyos értelemben valuta szerepét játszotta az előzőekben elősorolt cikkek közül a só is, minthogy konstans értékét megtartotta, bármikor átváltható volt ezüstre vagy vert pénzre. A váradi püspök familiárisait a század végén részben sókockákkal dotálta; a sójövedelemből 260 darab jutott e célra, 400 darab eladásra került. Éppen a só „valuta" természetéből érthető, hogy a vámokon ez volt az a forgalmi cikk, melyet előszeretettel természetben, azaz sókockák formájában vámoltak, csak kivételesen „dénárokban". Nem arról van szó, hogy a kor visszakanyarodott volna a korai idők „természeti pénzeihez" (tinó, nyestbőr), hanem arról, hogy az áruforgalom gyors növekedése nem kis feszültséget teremtett egyfelől a megsokszorozódott árumennyiség (egyáltalán az adásvételek és egyéb pénzt igénylő ügyletek), másfelől a forgalomban levő ezüst fizetőeszköz-készlet között. Természetes, hogy ezt a valuta szerepet éppen a számba vett nagy forgalmú és stabil forgalmi értékű árufajták játszották még, a posztó és a só mellett még két cikk, melyeket például Esztergomban legalábbis részben természetben vámoltak: a bor és az ökörbőr. Ami viszont a számba vett „országos" áruk helyi forgalmát illeti, legyen elég csak két illusztráció. Az említett baranyai hatalmaskodások alkalmából (1294) magasan a zömében egy-két márka összértékű árukészletek fölébe emelkedik a szekérszámra szállított, egyik esetben 300, a másikban 400 sókocka tételű (több mint 6 és 8 márka értékű) só. Az egyik károsult, bizonyos Siklósi Pál nyilvánvalóan e falusias vásárhely, Siklós kereskedője volt. A másik jellemző adalék, hogy a Tolna megyei Kazsok földesura már aszerint szabta meg 10 vagy 5 köbölben a telepes falu borszolgáltatását, hogy az adott

évben olcsó áron (*pro levi foro*) vagy drágábban (*cariore*) lehet beszerezni (1270). Volt hely tehát, ahol már a feudális szolgáltatás mértéke is a piacviszonyokhoz igazodott. Ezzel vág egybe, hogy sok helyütt az állatszolgáltatást is az ökör vagy sertés árának megjelölésével szabták ki, a gömöri Köviben (1273) éppúgy, mint a Szepességben (1279), a honti Németiben (1292) csakúgy, mint Veszprém megyében.

Mindazonáltal ha a korábbi időkhöz képest számottevően kibővült is az áruformát öltő termékek köre, és forgalmuk ugrásszerűen megnövekedett, mégiscsak szűk kör volt ez egyelőre. A tucatnál is kevesebb árufajta, mely különböző országrészek, eltérő adottságú tájak között többé-kevésbé rendszeresen áramlott, egy „országos" piacnak csak kezdeti csíraformáit hozta létre. A kialakuló városok nagy többsége kereskedőinek tipikus mozgástere általában elég szűk körzetekre korlátozódott. Hogy mekkora területre, azt jól mutatják a városprivilégiumokba foglalt vámmentességi körzetek. Maguk a városok sem igen igényeltek ugyanis többet e téren, mint amit kereskedőik tevékenységi rádiusza a valóságban kialakított. A nyugati határszélen Körmend és Vasvár egymással megegyezően Vas és Zala megyék területére kapott vámmentességet (1244, 1279). Sopron privilégiumai (1281, 1291) ugyan – a „fehérvári szabadságokból" következően – elvileg országos mentességet biztosítanak, gyakorlatilag azonban utóbb (1323) kiderül, hogy a város csak a Lajta és a Rába között, Sopron megyére nézve élvezte a mentességet. Pozsony kiváltsága (1291) éppúgy nagyjából az azonos nevű megyére szól, ahogy Németlipcséé (1293) Zólyomra, Dobronyáé és Bábaszéké (1254) ugyanerre a területre „a Dunáig". Kassa mentessége Abaúj, Zemplén és Ung területét ölelte fel „a Tisza és Sajó folyóig és Bereg megyéig" (1319), amihez képest Újhely túl ambiciózus volt, midőn a hét északkeleti megyére nézve igényelte a jogot (1261). Kolozsvár Erdély területére teljes (1316), Désvár szintén Erdélyre és Szolnok megyére – valójában a „sóútra" –, de már csak fél vámmentességet kapott (1261). Sajátos közbülső helyzetet foglal el Szatmár a maga említett országos mentességével egyetlen árura, a borra nézve (1264). Többnyire valóban az egy-egy város kereskedőinek rendszeres tevékenysége keretéül, melyek egy-egy tágabb sugarú körben vették körül az előző fejezetben tárgyalt „napi" forgalom kis köreit.

Akadt persze néhány város, mely már a 13. században országos vámmentességet élvezett. Ennek reális tartalma lehetett az ősi Fehérvár vagy a Pest kiváltságát átöröklő Buda esetében (1244). Már inkább csak a „fehérvári szabadságok" automatikus kisugárzásaként volt e jog birtokában még a tatárjárás

előtti privilégiuma (1238) révén Nagyszombat, majd jutott hozzá ugyanezen az alapon Győr (1272). Olyan városok esetében, mint Zólyom, Korpona vagy Torda, a jog már merő fikciónak tűnik.

A sok, egymással laza és alkalmi kapcsolatban álló kisebb kereskedelmi körzet meglétét mutatja, hogy a mértékek, a köblök, akók és rőfök sokféleségén túl magának a fizetőeszköznek, a márkának és részeinek (fertó, pondus) alapsúlya is tájanként eltéréseket mutatott. Noha a budai márka 1270 után egyre inkább kezdett „országos" alapegységgé emelkedni, továbbra is számítottak fehérvári, esztergomi és szepességi márkával – „helyi" pénzsúlyokkal (*marca ponderis terrestris*) –, a nyugati határszélen, kivált Pozsonyban a bécsi márka is használatban volt (a Dunántúl nyugati felén és északi meghosszabbításában az általános fizetőeszköz a – részben hazai veretű – „bécsi" dénár volt), Erdélyben megint külön „helyi" márkák voltak érvényben, a 14. század elején kassai számítású márka is feltűnik. Megint más volt a márkasúly a külön gazdasági körzetet alkotó Szlavóniában, de a szlavóniai – „báni" – dénárok forgalma Magyarországnak megint csak egy többé-kevésbé körülhatárolható régiójában, a Dél-Dunántúlon (Baranya, Somogy és Tolna megyékben), valamint Erdélyben mutatkozik rendszeresnek. Árak megadásánál gyakori az eltérő pénzlábakra utalás: ennyi vagy annyi pondus (fertó, márka) „dénárokban, ahogy a pénz az idő szerint ama vidéken forog" (*prout tunc in provincia curret*). Mindazonáltal e jelenségben nemcsak a piac széttöredezettsége, hanem bizonyos szintű integrálódása is tükröződik. Az egy-két megyényi kereskedelmi körzetek legalább vékony szálakon, a fizetőeszköz néhány domináns alaptípusának kisugárzása szerint nagyobb regionális egységek felé orientálódtak. Az egyre inkább országos jelentőségűvé váló Budán kívül a két régi centrum, Esztergom és Fehérvár kisugárzása, továbbá az ország nyugati sávja, a Dél-Dunántúl, a Szepesség és Kassa, végül Erdély, azaz vagy nyolc ilyen tágasabb régió körvonalai bontakoznak ki, ha a határok át is mosódtak egymásba.

A „már és még" jellegzetes átmeneti képlete mutatkozik meg a vásárszerkezetben is. A vásár fogalma e korban általában minden további nélkül a hét meghatározott napján tartott sokadalommal, a hetivásárral azonos. A távolsági – mai fogalmaink szerint „nagykereskedelmi" – forgalom és a „naponta a vásárra felhozni szokott" áruk cseréje, ahogy Esztergomban számon tartották, általában egyazon sokadalmon bonyolódott le. A két hétig tartó sokadalom, országos vásár (*nundinae seu forum annuale*) korszakunkban még csak két helyütt fejlődött ki: Fehérvárott már 1275 előtt, és Budán már talán

a század közepén, legkésőbb 1287 körül. A két sokadalom időben egymáshoz csatlakozott: a kereskedők az augusztus 14–28. között tartott fehérvári országos vásárról tovább vonulhattak a szeptember 1–15. között szokásos budai vásárra. Egyelőre csak az aratás utáni hónap volt a „vásárhónap" Magyarországon, noha a nyugat felől érkező kereskedők egy része bizonnyal felkereste már Esztergom vagy Győr, Sopron, Pozsony hetivásárait is. Részint a távolsági forgalom szintjének korlátaira mutat rá, hogy az ország beérte mindössze két országos vásárral, részint azonban a jogi tényezővel, hiszen a távolsági forgalom fő áramába eső említett utóbbi három település csak a század utolsó harmadában nyert egyáltalán városprivilégiumot (1271, 1276, 1291). Némileg más volt a helyzet Esztergom esetében, hiszen ez az ősi *metropolis Ungariae* már valószínűleg a 12. század óta szokásjogon alapuló útkényszert és az árumegállító jog egy elemi formáját élvezte; más kérdés, hogy Buda konkurenciája ezt a szokásjogot már 1280 táján illuzórikussá tette. Valójában a külkereskedelem és a belső tájközi forgalom a vázolt nagy fellendülés ellenére sem volt még ahhoz elég intenzív, hogy Buda árumegállítási jogán (1244) kívül többet megtűrt volna. Noha kiváltságával utóbb Győr is elnyerte a jogot (1271), ez a valóságban korszakunkban még aligha érvényesült.

A korszak alapvető fejleménye Buda centrális kereskedelmi helyzetének kialakulása. A budai márka már a század utolsó harmadában országos fizetési alapegységnek kezdett számítani. Még határozottabban mutat rá e kialakuló centrális szerepre az ország úthálózatának átrendeződése a tatárjárás után. 1250 előtt a legfontosabb „nagy utak" sugarasan két centrumból, Esztergomból és Fehérvárból ágaztak ki, kelet felé pedig Pest volt az utak kiindulópontja. Három évtizeden belül a szerkezet megváltozott. Egészen nyilvánvaló ez a nyugati irányban, ahol a „győri nagyút" eredetileg a szárazföldön is a Duna vonalát követte. A régi „metropolis" panaszaiból értesülünk aztán az 1288. és 1289. években, hogy a nyugati forgalom fő iránya akkoriban már jó ideje elterelődött arra az új útvonalra, mely Győrből Bánhidán – és egyebek között a fentiekben emlegetett bicskei vámon – át, Esztergom kitérőjét megtakarítva, sokkal rövidebben, egyenesen Buda felé tartott. Az esztergomi érsek ki is közösítette Buda tanácsát, élén Werner comes rektorral, mert az Regensburg, Bécs és egyéb német városok kereskedőivel összejátszott Esztergom útkényszerének kisemmizésében. A kiközösítés azonban keveset használt a gazdasági ésszerűséggel szemben; Esztergom kénytelen volt vámjogát azzal a kompromisszummal érvényesíteni, hogy az „esztergomi" útvámot egy Győrbe és a közeli Abda faluba kihelyezett filiálé révén Győr vidékén hajtotta

be. A másik két távolsági nagyút, a délnyugat felől Körmenden és Veszprémen át vezető *via Latinorum* s az északnyugat felől Nagyszombaton át vezető brünni út áthaladt ugyan a két régi centrumon, de az előbbin Fehérvár, az utóbbin Esztergom már nem végcél volt, hanem csupán egyike az útba eső fontos városoknak. Az imént említett új „győri nagyúttal" együtt a nyugati forgalom mindhárom főútja Buda kapujában, mintegy fókuszban futott össze. Ugyanide tartott dél felől a „baranyai nagyút", melyből már csak egy-egy mellékút ágazott ki Dunaföldvárnál Fehérvár, fentebb pedig Martonvásáron át Esztergom felé. Ugyancsak Buda kapujából indultak ki – a pesti réven átkelve a Dunán – a kereskedők szekerei kelet felé mindkét fentiekben vázolt főútra: Hatvanon át Kassa és a Szepesség, másrészt Szolnokon és Váradon át Erdély felé. Ez a hat, sugarasan Budára összefutó főút (*magna via, strata publica*) alkotta a későbbi századokban is Magyarország kereskedelmi szerkezetének gerincét. A szerkezetnek fontos kiegészítő elemei voltak még az Esztergomból a kakati (Párkány) réven át a Garam és az Ipoly–Korpona völgyében a bányavárosok és Zólyom felé vezető nagyutak, a Dunántúlon pedig a Győrt Sopronnal és Sopront Körmenddel összekötő utak; az előbbi Bécsújhelyen át Bécs felé, az utóbbi Muraszombaton át Velence felé folytatódott. A Duna vonalától keletre eső, sokkalta nagyobb országfélben azonban az ezekhez jelentőségben fogható regionális nagyutaknak az említett kettőn kívül korszakunkban nincs határozott nyomuk. Az északkeleti országrészt az alföldi részeken, Debrecenen és Váradon át Erdéllyel egybekapcsoló kereskedelmi főirány például csak a 14. század derekán alakult ki. Az ország kereskedelmi struktúrája 1300 táján éppoly sajátos, „féloldalas", nehézkedésével alapvetően nyugatra billenő képletet mutat, mint oly sok más gazdasági, társadalmi és politikai-kulturális mutató szerint.

41. A MAGYARORSZÁGI VÁROSHÁLÓZAT KIALAKULÁSA

A *Descriptio Europae Orientalis* című mű (1308) francia dominikánus szerzője a kor Magyarországáról adott tömör gazdaságföldrajzi jellemzésében azt emeli ki, hogy „földje bővelkedik legelőkben és igen termékeny kenyérgabonában, borban, húsban, aranyban és ezüstben, a halak tömegével pedig, Norvégiát kivéve, felülmúl csaknem minden országot", majd Erdély sóbányáit méltatja. Ami azonban a városiasodást illeti, az író már sokkal szűkmarkúb-

ban mér. Kategorikusan közli, hogy tíz megnevezett helységen kívül „nincs több város (*civitas*) egész Magyarországon", csak még Dalmáciában öt; „van azonban sok mezőváros (*oppidum*)" – enyhít valamit a szűkkeblűségen a kiegészítés. A lista élén a „városok legnagyobbika", Buda áll, majd Esztergom, Győr és a püspöki székhelyek (Zágráb, Veszprém, Pécs, Gyulafehérvár) következnek, hogy Nagyszombat, Pozsony és „Baia" zárja a sort. E legutóbbi valószínűleg *Bania*ból torzult, azaz Selmecbányára gondolhatunk.

Nem annyira elfogultság vagy merő tájékozatlanság magyarázza ezt a szűkkeblűséget, mint inkább az, hogy a kor nyugati mércéjével mérve tűnt „kevésnek" a *civitas* Magyarországon és „soknak" az *oppidum* – noha az utóbbi terminus „mezőváros" értelemben akkoriban Magyarországon még nem honosodott meg. Fehérvárnak és még nem egy településnek persze a nyugati mérce szerint is a listán lett volna a helye. A város fogalma azonban egyelőre fölöttébb bizonytalan volt a korabeli Magyarországon is; határozott kontúrok nélkül mosódott át a „szabad falu" (*libera villa*) fogalmába. Amikor az 1267. évi országos dekrétum a királyi „szabad falvak népeiről" (*populi liberarum villarum nostrarum*) rendelkezve két helyütt is egy kalap alá vette a kiváltságolt telepes falvakat és a városokat, tulajdonképpen csak az elterjedt szóhasználatot visszhangozta, hiszen még IV. Béla városprivilégiumainak többségében is *villa* volt a „szabadság" különleges, a telepesekénél sokkal magasabb, polgári jellegű státusát (*libertas civium*) elnyert települések megnevezése. A városoknak *civitas* – polgárai összességének *cives* – megnevezése kezdett persze utat törni a század dereka óta, sőt például Fehérvár, Esztergom vagy Buda esetében senkinek nem jutott eszébe más terminust használni, de egyébként nemritkán olyan felemás fogalmazásba ütközünk, mint például Vasvár privilégiumában: *sicut etiam hospites nostri in maioribus civitatibus regni nostri gratulantur* (1279). Holott az ország „nagyobb városaiban" – egyáltalán városaiban – a lakosság már éppen nem a „vendégek", hanem a polgárok szabadságának örvendett.

A város fogalmának ingatagságába belejátszhatott, hogy sok megszülető város látványra, népességszámát és települési szerkezetét tekintve egyelőre amolyan nagyra nőtt falu volt, kivált jó néhány városi rangra emelt *hospes*-település, melyek csak a minap emelkedtek ki az „egyéb szabad falvak" sorából. Hiányzott általában a nyugati város legszembetűnőbb, mintegy fizikai ismérve, a városfal is. Ilyen értelemben a szemléleti gyökérzet rokon lehet azzal, mely az idézett *Descriptio* hiperkritikájának hátterében sejthető. Az oklevelek előszeretettel ama helységeket hajlamosak *civitas*nak nevezni, melyeknek

domináns településmagva valamely régi ispáni várterülettel, *castrum*mal vált azonossá a tatárjárás után (Fehérvár, Nyitra, Győr, Sopron), vagy legalábbis szoros kapcsolatban maradt a várral (Pozsony), esetleg árokkal, sánccal, tornyokkal megerősítve (Esztergom) eleve várszerű képződmény volt, nem is szólva Budavárról, mely város eleve új és korszerű „várként" épült fel. Ugyanilyen okból járt ki a *civitas* név általában a főpapi városoknak, melyek mindenütt a püspök várával álltak kapcsolatban, jóllehet lakosságuk távolról sem élvezte a *libertas civium* teljességét. Ugyanitt gyökerezik a polgár fogalma. A városi lakosságot ott, ahol *hospes*ek „várbeliekké" váltak, a Burgból származó latinosított *burgenses*, vagy szinonim módon *cives* (eredetileg szintén: „váriak") formában nevezték nemcsak Budavárában, hanem például Sopronban is, éspedig már azelőtt (1250, 1269), hogy a „váriak" a városprivilégium jóvoltából jogilag „polgárokká" váltak. Holmi vaskövetkezetességet azonban nem várhatunk el még ilyen értelemben sem a forrásoktól, mert másfelől például Kassát, mely *hospes*-település sem vár nem volt, sem városprivilégiumot akkor még nem élvezett, egyre gyakrabban (első ízben: 1281) *civitas*, lakosait *cives* (1291) néven emlegetik. Valójában ugyanis a század vége felé már mégiscsak kezdett érlelődni az az újfajta „városszemlélet", mely a *civitas* fogalmát fokozatosan eloldozta a „vár" képzetétől, hogy azt elsősorban jogi és komplex gazdasági, települési és népesedési ismérvekkel töltse fel. A régi és új azonban még évtizedekig élt egymás mellett.

Mindazonáltal nemcsak a kor volt zavarban, hanem a mai kutató számára sem mindig egyértelmű, hogy mely települések minősíthetők teljes joggal „városnak". A legegyértelműbb kritériumot mindenesetre a városprivilégiumok szolgáltatják – bármilyen néven nevezték is meg az oklevelek az adott települést, s bármennyire bizonytalan is némely esetekben a határvonal a gazdasági és települési szerkezet felől nézve a „nagy falu" és a város között. A lényeg ugyanis az, hogy a városi kiváltság társadalmi és jogi tekintetben még akkor is létrehozta az ispáni vagy egyéb feudális joghatóság alól mentes, egyedül a királyi hatalomnak alárendelt, szabad és autonóm polgári közösség társadalommodelljét (*universitas* vagy *communitas civium*), ha ennek igazi realizálása csak idővel következett be. A két legjelentősebb 12. századi *vicus Latinorum* magvából kifejlődött városon, Fehérváron és Esztergomon – a nyugati város két magyarországi előfutárán – kívül csak az 1230-as évtized emelte e sorba Pestet, Selmecbányát és Nagyszombatot. Szlavóniában hasonló mag volt Zágráb, magyar, német és „latin" hospeseivel. Még jelentősebb Erdély, ahol a 12. század második felétől fogva kifejlődő Radna és Beszterce,

a délebbi Szászföldön Nagyszeben és Brassó annak ellenére a városhálózatnak az előbbiekkel rokon jellegzetes nyugatias csíráihoz számíthatók, hogy privilégiumuk nem maradt fenn. E kilenc magból álló, területileg szórt előzményhez a tatárjárás után IV. Béla haláláig, csak 1243 és 1270 között – mint a király várospolitikájáról szólva bemutattuk – további 19 kiváltságolás járult. Hogy a kiváltságolások az esetek túlnyomóan nagy részében már ténylegesen városiasodó településeket emeltek jogilag is várossá, annak szinte csalhatatlan mutatója a kolduló rendi kolostorok jelenléte. A domonkosok és ferencesek missziójukból következően eleve népes, városias jellegű helységekben telepedtek le; a városi környezetet részesítették előnyben az Ágoston-rendiek előtt is. A két nagy kolduló rend valamelyike már a tatárjárás előtt jelen volt az akkori kiváltságolt városokban, sőt Esztergomban mindkettő. A kivétel Radna, továbbá Brassó annyiban, hogy itt csak egy premontrei apácakolostor volt, Besztercén pedig majd a tatárjárás után épül fel két kolostor. 1250 után aztán eme „ősvárosokban" szinte szabályszerűen felépült a másik kolostor is (Fehérvár, Pest, Nagyszombat, Nagyszeben), Esztergomban és Fehérvárott még a harmadik, az Ágoston-rendi is. Az 1243 és 1270 között kiváltságolt települések kétszerte tágasabb csoportjában mindössze hét akadt, ahol a szerény népességszám (mint a zólyomi uradalom öt kisvárosában) nem vonzotta a rendek egyikét sem, vagy (Besztercebányán és Késmárkon) ismeretlen okok tartották vissza őket. A többiben legalábbis az egyik, sőt négyben (Buda, Szatmár, Patak, Szeged) legkésőbb a 14. század elejéig mind a domonkos, mind a ferences rend, Budán rajtuk kívül még az Ágoston-rend is megalapította kolostorát – ily módon a két vagy három kolostorral rendelkező privilegizált városok száma tízre emelkedett.

A városfejlesztés nem rekedt meg IV. Béla halálával, sőt egy új vonást mutat fel. A „városalapító" király sajátos módon tartózkodott az ispáni székhelyek várossá emelésétől; ennek gyanítható oka, mint a maga helyén láttuk, hogy az uralkodó tekintettel volt országbáróinak, stabil kormányzati támaszainak – egyszersmind a legjövedelmezőbb ispánságok javadalmasainak – presztízsére és jövedelmeire. Az arány éppen fordított 1270 után. A kormányzati stabilitás amúgy is felborulván, most már sorra-rendre városprivilégiumot nyertek a szóban forgó központok, sőt csaknem kizárólag ezek: 1271 és 1299 között Győr, Sopron, Vasvár, Pozsony, Torda és Sáros; ide vonható még Kolozsvár is, jóllehet V. István kísérlete a várossá emelésre (*volens olim fundare et congregare civitatem*) csak két emberöltő múltán realizálódott (1316). Az 1270 után városi rangra emelt kilenc helység közül csak Eperjes és Kisszeben

volt ispáni várral településszerkezetileg össze nem függő telepes község, mely településtípusra IV. Béla király városfejlesztésének súlya esett. Az új városokban, Kisszeben kivételével, mind felépült már a privilégium előtti időben, többnyire a század közepe után, hol a domonkos (Vasvár), hol a ferences (Sopron, Pozsony) kolostor, vagy éppen mindkettő (Győr), hol pedig az ágostonosok (Sáros, Torda) vagy egy negyedik kisebb kolduló rend, a karmeliták (Eperjes) kolostora – világosan mutatva, hogy a kiváltságolás nem a kezdetet, hanem reális előzmények jogi betetőzését hozta meg.

Végül is 1300 körül Magyarországon 32 helység volt birtokában városi kiváltságlevélnek (Nyitra időközben a püspök joghatósága alá került); minthogy azonban az említett négy régi erdélyi város is ideszámít, együttesen 36 város „örvendett a fehérváriak szabadságainak" – ahogy a privilégiumok kivált 1270 után előszeretettel minősítik a nyugati jellegű kommunális szabadság teljességének magyarországi változatát. Nem számítható e körhöz jó néhány további település, melyek kiváltságot nyertek ugyan, de az nem biztosított többet a szokványos „*hospes*-szabadságoknál".

Nem tagadható meg ugyanakkor a „város" minősítés néhány püspöki székhelytől, melyeknek lakossága jogi és társadalmi értelemben nem alkotott ugyan a fentiekhez fogható „polgárságot", autonómiájuk – olykor városrészek (jogilag „falvak") szerint más-más *villicus* közvetlen elöljárósága alatt – igen korlátozott volt, de a település gazdasági funkciója, lakosság-összetétele és népességszáma mégis városias jellegre mutat. A szórványadatokon és a kolduló rendek jelenlétén kívül fontos népesedési mutatónak számít a plébánosoknak a pápai tizedjegyzékekből (1332–37) ismert jövedelemszintje. Az évi 20 márka jövedelem feletti összegek félreérthetetlenül városias népességkoncentrációt tükröznek. A már idézett *Descriptio* Esztergomon és Győrön kívül (ahol persze a meghatározó képlet a kiváltságolt királyi város volt), s Zágrábot a jelzett okból itt nem számítva, még három püspöki székhelyet említ a *civitas*ok különben szűken mért listáján.

Pécs városias jellege (*civitas*, 1297) már a 12. század óta adatolható. Német, olasz és vallon telepeseivel, vásáraival, korszakunkból ismert kereskedő és iparos elemével, négy vagy öt plébániájával, három kolduló rendi kolostorával éppúgy vitán felül áll, mint a listáról érthetetlenül és méltatlanul lemaradt Váradé, mely komplex, sokmagvú püspöki-káptalani *civitas* (1235, 1241, 1304, 1312) nemcsak jóval népesebb volt az előbbinél, hanem a Buda és Erdély közti áruforgalom kulcspontján városi funkciója is erőteljesebb. Mindkét helység egyértelmű városi, sőt kereskedelmi körzetet meghatározó jellegét

mutatja, hogy 1330 táján pénzverő kamarák székhelyei voltak. Már kétségesebb és elmosódóbb a listán szereplő Veszprém és Gyulafehérvár városjellege. Az előbbi tulajdonképpen csak 1313–1324 között vált egyértelműen „püspöki várossá", noha a várban székelő veszprémi püspök már elismert városúrnak számított a váltig „váraljának" (*suburbium*) minősülő, nagy kiterjedésű és heterogén népességű településhalmaz felett, ahol azonban kézműveseken kívül számottevő „szabad kondíciójú" kereskedőelem is gyanítható. Rokon volt a képlet Gyulafehérvárott, azzal a különbséggel, hogy a régi lakosság nagy részét a tatárok lemészárolták, a püspök viszont hamarabb szerezte meg a kizárólagos joghatóságot (1278), hogy ennek birtokában és az „Erdélybe vezető *publica strata*" előnyeit kihasználva „szabad kondíciójú vendégek" toborzásával mégiscsak egyfajta városfejlesztő politikába fogjon a *civitas Albensis* kiépítésében (1282). A városban különben feléledt a régi domonkos kolostor, sőt 1300 előtt az Ágoston-rendiek is felépítették házukat. Hasonló telepítő politika eredményeként jelenik meg az ország közepén Vác is a 14. század második évtizedére német és magyar városrészre tagozottan (*civitas nostra Waciensis – civitas Theotonica, Hungaricalis,* 1319), Egernél pedig korai vallon rétegén kívül két korai kolostora (domonkos, ferences) és plébániáinak az előzőkkel vetekedő jövedelme figyelmeztet, hogy ne tagadjuk meg a városjelleget. Az említettekhez hetedikként járult Nyitra, miután a IV. Bélától az elsők között elnyert privilégiumát éppen három évtized múlva elvesztve szintén püspöki várossá vált (1288). Ezzel szemben a többi püspöki székhely, Bács, Csanád és Szerém a jelek szerint éppúgy elvesztette a tatárjárás előtti fogalmak szerint még városias karakterét és funkcióját, mint az olyan régi, egyházi joghatóság alá süllyedt és funkcióit vesztett ispáni központok, mint Arad vagy Somogyvár.

Végül néhány határesettel kell számolnunk. Lőcse a Szepesség másik két városával, Gölnicbányával és Késmárkkal ellentétben privilégiumot nem kapott, de mind kereskedelmi helyzete, mind igazgatási centrum jellege és 1316 előtt alapított ferences kolostora arra int, hogy egyértelműen városnak tekintsük, amint hogy már az 1271. évi szász privilégium is annak nevezte (*civitas provincie capitalis*). A másik jellegzetes határeset Kassa – a fokozatosan kifejlődő város talán legtipikusabb példája. A már 1249 előtt hospes-jogokat élvező telepes falu jóformán lépésről lépésre jutott hozzá a városi lét különféle ismérveihez, hogy a viszonylag későn elnyert városprivilégium (1347) már csak a koronát tegye fel az együttesre. Igazi emelkedése a 13. század utolsó évtizedeiben kezdődött, amikor a bíró és esküdtek által igaz-

gatott polgárközösség (*iudex, cives et universitas de Cassa*, 1290) egyre inkább átvette a kulcsszerepet az ország belseje és a Szepesség közti kereskedelemben, sőt a Krakkó felé megnyíló „lengyel úton". Ennek biztos jele, hogy a kassai *strata publica* kezdődő emlegetésével (1281, 1288, 1295) egyidejűleg, már 1290 előtt pénzverőkamara székhelye, a kassai számítású ezüstmárka kibocsátási központja lett, miközben a már gyakran *civitas*nak nevezett (1290, 1297, 1300 stb.) település egyházi téren, plébánosa jogállása és a dézsmaügy vonatkozásában kivívta a szabad városok státusát (1290, 1292). A kifejlődő városban már 1303 előtt domonkos kolostor, 1311 előtt harmincadhely működött, s az interregnum zavarai idején, kivált a rozgonyi csatában (1312) játszott kulcsszerepe világosan mutatja, hogy az ország északkeleti régiójában Gölnicbányához hasonló súlya volt; vámmentessége (1319) is a Tisza és Sajó vonalától északra elterülő országrészt körvonalazza kereskedelmi körzetéül.

Egyebütt is vannak nyomai városjellegű központoknak, legalábbis *in statu nascendi*, sőt a Szerémségben egész városiasodó zóna körvonalai mutatkoznak, melyek azonban több mint egy évszázad múlva, a török előrenyomulás következtében fokozatosan elhalványodtak, majd maguk a települések – forrásanyagukkal együtt – elpusztultak. A már Idríszí leírásában kiemelkedő Frankavilla (Nagyolaszi), valamint Szávaszentdemeter (a későbbi Mitrovica) és a Valkóba eső Eng ferences kolostorai 1300 táján éppúgy városias szintre mutatnak, mint plébániajövedelmeik (20–30 márka) és az évi pénzbeváltás mennyiségét szabályozó kamarabérleti szerződések, melyekben az e településekre megállapított magas összegek (25, 50, 60 márka, Szalánkeménnél meg éppenséggel a kiugróan magas 240 márka) élénk kereskedelmi tevékenység, városias lét figyelemre méltó mutatói, hiszen ugyanakkor például Pécs 40, Nagyszombat 100 márkára volt kötelezve. Hogy itt a legkorábbi városi zónák egyikéről van szó, azt világosan jelzi, hogy Esztergom, Buda és Zágráb mellett még 1253 előtt itt létesült a negyedik pénzverőkamara. A katasztrofális forráspusztulás miatt olyan települések esetében, mint Szolnok vagy Temesvár, még ehhez fogható mutatókkal sem rendelkezünk, de az előzmények és az Anjou-kori kifejlődés némi ismeretében nem zárható ki, hogy ezeknél is legalább a városiasodás „határeseteiről" lehetett szó.

Végeredményben, ha a privilegizált királyi és püspöki városokon kívül csak Lőcsét és Kassát vesszük tekintetbe, 45 település minősíthető városnak az 1300 körüli Magyarországon; a határesetekre is gondolva nagyjából félszázra bővül a kör – mindenesetre jóval tágabbra, mint a *Descriptio* tükrében, még

ha a városok közül sok *oppidum*nak minősült is nyugati szemmel nézve. Igaz, e félszáznyi település urbanizációs szintje nem volt egyforma, összességükben mégis határozottan elkülönültek a közönséges vásárhelyek és a nagyobb szabad telepes falvak sokaságától – a majdani mezővárosok csíráitól, melyekre a magyarországi latinság idővel az *oppidum* szót fogja alkalmazni.

A kirajzolódó városhálózat nem nélkülözi az előzményeket, mégis tetemes súllyal a tatárjárás utáni fél évszázad produktuma. Javarészt vadonatúj a képlet ahhoz a szerkezethez képest, melynek pilléreit – az áruforgalom legfőbb központjait – egy megelőző struktúra fogalmai szerint már korábban is „városoknak" nevezték. A szicíliai arab al-Idríszí által a 12. század közepén sommásan jellemzett 16 város közül mindössze hét vált az 1250 után kiérlelődő szerkezet pillérévé: Fehérváron és Esztergomon kívül nyugaton Pozsony, Sopron és Nyitra, a keleti részeken a Csanádtól kelet felé négynapi útra eső „*Ualba*" (mely kétséges olvasat mögött Gyulafehérvár vagy Várad rejtőzik) s délen a szerémségi Frankavilla. A többi akkoriban „virágzó és népes város", a kiemelten méltatott Bács és Keve, továbbá Titel és Barancs, Csanád és Csongrád, északkeleten Ungvár, az ország közepén Óbuda a 13. század közepe után kiszorult a városiasodás koordinátáiból, ahol egészen más csomópontok alakultak ki, Temesvár sorsa pedig homályban van. Az eltelt egy-másfél évszázad folyamán átrendeződött az ország egész kereskedelmi szerkezete, megváltoztak súlyponti viszonyai is. Idríszí tablóján négy főútvonal rajzolódik ki, melyek közül azonban a Duna-vonal (Pozsony–Esztergom–Óbuda) egyelőre a leghalványabb. Már erőteljesebb az Erdélybe vezető marosi „sóút" (itt „*Ualbá*n" kívül még Csongrád és Csanád emelkedik ki), a legerőteljesebb azonban a dunai kereskedelem déli része Bácstól Kevéig (melynek folytatása aztán Belgrádon át Bizánc felé mutat), ugyanakkor Ungvár „nagy és virágzó városként" méltatása az akkor még virágzó kijevi kereskedelemmel magyarázható. Az utóbbi két viszonylat 1250 után elenyészett, kiesett a városképző faktorok közül is. A városiasodás új koordinátáit a tatárjárás után az a szerkezeti metamorfózis, Magyarország gyors betagolódása a nyugati „gazdasági világba" határozta meg, amiről az előző fejezetekben volt szó; ezzel összefüggésben jutottak szerephez olyan új tényezők, mint a bányavidékek – maguk is e betagolódás fontos faktorai – és a távoli országrészeket összekapcsoló „nagyutak" kialakulása. A közel félszáznyi város elenyésző kivétellel nyolc kereskedelmi főútvonalon nyert funkciót; közülük is négy a külkereskedelem négy fő iránya volt. Alapvetően a települések e funkcionális helyzete magyarázza a királyi kiváltságolásokat csakúgy, mint azt, hogy mely püspöki

városok választódtak ki a városi létre. Célszerű a számbavételt ilyen szempontból is megejteni.

A fellendülő nyugati kereskedelem Duna menti fő árama emelte fel és juttatta városprivilégiumhoz az ősi Esztergomon kívül a század utolsó harmadában Győrt (1271) és Pozsonyt (1291) is, s járult hozzá, hogy a 14. század elejére a Duna parti püspöki város, Vác is *civitas* legyen. Ugyanennek az áramnak egy másik ágán, a Bécs–Bécsújhely–Győr és a Velence–Pettau–Bécs forgalom csomópontján emelkedett várossá Sopron (1277). A másik fő irány, a Velencéből Krajnán és Karintián át Magyarországra vezető *via Latinorum* nyugat-dunántúli csomópontjain iktatódott a városok sorába előbb Körmend (1244), majd Vasvár (1279), s jutott szerephez a Fehérváron át Budára továbbvezető úton a püspöki székhelyek közül Veszprém. Az ősi Fehérvár természetesen központja maradt a Dunántúl belső úthálózatának. A harmadik külkereskedelmi irány, a „brünni út" már a tatárjárás előtt a városok közé iktatta Nagyszombatot (1238); ennek egyik kiágazásában Nyitra jutott privilégiumhoz (1248). Ha az utóbbi négy évtizeden belül mégis a püspök joghatósága alá került, azt elsősorban éppen az magyarázza, hogy csak kiágazásba esvén, kereskedő polgársága nem tudott eléggé megerősödni.

E három nyugati külkereskedelmi útvonalat továbbra is az esztergomi révnél metszették azok a belső nagy utak, melyek a Garam-vidéki bányavárosokkal, az északnyugati országrész kereskedelmének kikristályosodó pontjaival teremtették meg a kapcsolatot. E térségben a tatárjárás előtti Selmecbánya mellett a kialakuló Besztercebánya (1255) és az országrész igazgatási központja, Zólyom (1243) nyert privilégiumot. E kereskedelmi zóna kisugárzásában már IV. Béla különös kedvezésének, a zólyomi uradalmat sajátos intenzitással „modernizáló" politikájának köszönhették létüket a Korpona Esztergom felé vezető völgyében Korpona (1244), Bábaszék és Dobronya (1254), a másik irányban pedig, a liptói medence felől a Vág és az Árva völgyében Lengyelország felé megnyíló úton Németlipcse (1263) és Hibe (1265) –, hogy a gazdasági és politikai tényezők eme sajátságos együtthatásából megszülessék ezen a tájon a kor legsűrűbb városhálózata.

A délre irányuló kereskedelmi főtengely, a „baranyai nagyút" végpontja nemcsak a szerémségi borvidék, hanem egyben egy formálódó városi zóna volt, mely a valkói Engtől a szerémi Nagyolaszin és Szávaszentdemeteren át Szalánkeménig húzódott; e nagy út közeli kiágazásában jelentőséget és funkciót kapott az itteni püspök civitasa, Pécs.

A négy kereskedelmi főút délnyugat, nyugat, északnyugat és dél felől az

„ország közepévé" (*medium regni*) és székvárossá (*sedes regni*, 1308) alakuló Budára futott össze mintegy fókuszba. Budavárból a pesti vagy jenői réven és a kiváltságait (1231, 1244) megőrző – de bizonyos értelemben Buda túlparti „váraljává" degradálódó – Pest városán át a keletibb országrészek felé, mint láttuk, három további kereskedelmi „nagy út" ágazott ki. Az előzőnél sokkalta nagyobb keleti országfélben három városiasodó zóna rajzolódik ki, ám jellegzetes módon súllyal a keleti ellenpontokon.

Az északkeleti zónában a Gömör–Szepesi Érchegység bányáinak feltárása, Gölnicbánya kiváltságolása (1276), ezt követően egyrészt a Hernád–Tarca–Poprád völgyében megnyíló „krakkói út", másrészt az ország belsejével összekötő kereskedelmi ütőér kialakulása egymással összefüggésben magyarázza Késmárk (1269) és a Szepesség *civitas capitalis*a (1271), Lőcse, majd Eperjes, Sáros és Kisszeben (1299), nem utolsósorban az 1290 táján ténylegesen már *civitas*nak minősülő Kassa gyors városiasodását.

A másik keleti zónát Erdély alkotja egyrészt a maga tatárjárás előtti örökségével, a korai ezüstbányászat (Radna) és a szász kolonizáció többi pionír városával (Beszterce, Nagyszeben, Brassó), másrészt a sóbányászat kisugárzásában privilégiumot nyert Désvár (1261), Désakna (1291), Torda (1291), s az 1270 körüli kezdemények után Kolozsvár (1316) városiasodásával. A Dél-Erdélyből a marosi „sóúton" az ország belsejébe irányuló forgalom juttatta városias szerephez az erdélyi püspök *civitas*át, Gyulafehérvárt.

A harmadik zóna az előző kettő közé esik, ahol Beregszász (1247), Nagyszöllős (1262) és Szatmár (1264) ikertelepülésével, Németivel együtt (*hospites de Zothmar det de Nempti*, 1285), a Tiszán innen pedig Sárospatak korai vallon települése, majd az ennek jogállását öröklő Újhely (1261) emelkedett városi rangra. Ez az egyedüli zóna, mely annyiban nem illeszkedik be a képbe, hogy miután az orosz kereskedelem elapadt, elvesztette markáns távolsági kereskedelmi funkcióját. Mégis érthető, sőt igen figyelemreméltó e zóna kialakulása is, mert éppen a gazdasági „infrastruktúra" és a királyi várospolitika együtthatását példázza sajátos plaszticitással. Az itt kialakuló városok előzményei – Újhely kivételével – jelentős részben éppen a hajdan virágzó orosz kereskedelemmel összefüggő korai, 11–12. századi *hospes*-települések voltak. A városiasodás eme előfutárait a királyi hatalom a tatárjárás után sem hagyta cserben, sőt V. István „ifjabb királyi" minőségében éppen itt találta meg a terepet, hogy az országmegosztás idején, az 1260-as évtizedben, atyjával rivalizálva mintegy a IV. Béla-féle zólyomi várospolitika ellensúlyát teremtse meg a keleti országfélben. Ily módon e tájon, mintegy harmonikusan

folytatva Észak-Erdély (Désvár, Beszterce és Radna) felől a láncot, Szatmár, Ugocsa, Bereg és Zemplén megyén át nagyjából kirajzolódik az „egy megye–egy város" elve, mely töretlenül folytatódik az említett Abaúj–Sáros–Szepes megyei tömbben. Aligha véletlen, hogy a délről szomszédos Désvár vámmentessége a szatmári határig, a másik irányból Kassáé viszont a beregi határig terjedt.

Feltűnő most már, hogy a városiasodás eddig számba vett, nagyjából félkörösen elhelyezkedő nyugati és keleti zónái között az ország egész hatalmas belső térsége az Alföld északi peremvidékével és a hozzá délről, a Maroson túl csatlakozó Temesközzel együtt nem hogy a fentiekhez mérhető „városi zónákat" nem mutat fel, hanem egyáltalán városokat is csak mutatóba. Noha Budáról három fontos út is vezetett a keleti részek felé, az országközpont és a keleti városias sáv között mégis mindössze csak három város alakult ki. Az egyik Erdély kapuja előtt, a Sebes-Körös partján Várad többmagvú érseki-káptalani *civitas*a volt, a másik a marosi vízi út és a Budáról vezető nagy út átrakó csomópontján Szeged, melynek királyi *hospes*ei IV. Bélától nyerték el a fehérvári kiváltságokat; a három magvú település városiasságát ferences (1316 előtt) és domonkos (1318 után) kolostora és az a tény, hogy a 14. század elején pénzverő kamara székhelye volt, világosan mutatja. A harmadik út kiágazásában már jóval kétesebb Eger kereskedelmi funkciója. Homályos pont Szolnok is, délebbre Temesvár; valószínű, hogy mindkét régi ispáni „váraljai" település esetében inkább afféle népesebb *hospes*-településekre, vásárhelyekre lehet gondolnunk, amilyen sok volt az országban. E térség hajdani ispáni „váraljai" települései lesüllyedtek egyszerű falusias vásárhelyekké, anélkül, hogy közel s távol város alakult volna ki – Hevestől Borsodon át Szabolcsig és Bodrogtól Békésen át Zarándig az azonos nevű megyékben. Nem arról van szó persze, hogy e tágas belső térség általában az áruforgalom szempontjából maradt volna „üres". A vásárhelyek sűrűsége, mint látni fogjuk, e vidékeken sem maradt sokkal alatta egyéb országrészekének. Üresen tátong azonban e térség a városképződés szempontjából, ami nagyfokú aránytalanságot mutat, kivált, ha elképzelünk egy hatalmas szabálytalan téglalapot, melynek északnyugati sarkán, a Duna-vonal folytatásában Korpona és Zólyom, az északkeletin a Tisza-kanyar két oldalán Patak és Újhely, valamint Beregszász helyezkedik el: e magasságtól délre egészen az Al-Dunáig, harmadfélszáz kilométer szélességű tömbben, mintegy négyszáz kilométer mélységben az imént említett három város a kor városhálózatának törpe 6 százalékát képviseli.

A kialakuló városhálózat mindenképpen sajátságos egyenetlenségeket mutat. Észak-Dunántúlon és a hozzá a Dunától északra csatlakozó országrészben a zólyomi uradalommal bezárólag, azaz (minthogy Zólyom még egy megyének számít) 15 megye területén 21 város alakult ki: az országterület kevesebb mint egyötödén a városállomány több mint kétötöde. Rokon az arány a Szepességtől Szatmárig húzódó északkeleti sáv 8 megyéje területén, ahol 12 város született meg, s csak egy fokkal alacsonyabb Erdélyben, ahol 7 megyében és a szász kerületekben a városok száma 9. Ezzel éles kontrasztban e karéj alatt és a köztes vidékeken, az északi hegyvidék és az Alföld peremétől délre, ide véve a szintén várostalannak maradt Dél-Dunántúlt is, azaz mintegy 25 megye térségében – Pécset is számítva – mindössze 4 város jött létre.

E feltűnő egyenetlenség, sőt kirívó aránytalanság már első pillantásra is egybeesik két körülménnyel. Az egyik, hogy a „várostalan" tömb az etnikailag idegen szigetektől szinte teljesen mentes – csupán a kunok és jászok csoportjai által tarkított – összefüggő magyar településterülettel azonos. A másik körülmény, hogy egyszersmind ez az a térség, mely a tatárpusztítást többszörösen súlyosan szenvedte meg, mint egyéb országrészek. Ami ezt az utóbbit illeti, kihatásával kétségkívül számolnunk kell, de hogy korántsem mint egyedüli tényezővel, arra figyelmeztet, hogy egyrészt a tatár inváziótól alig szenvedett Dél-Dunántúl is a várostalan régiókhoz csatlakozik, másrészt, hogy adott esetben még olyan szörnyűségesen elpusztított városok is regenerálódni voltak képesek, ha funkcióhoz jutottak, mint a Rogerius részletes beszámolójából ismert Várad vagy Vác, más tájegységeken Esztergom vagy Gyulafehérvár. Ami az etnikai tényezőt s az abból a múltban olykor teória szintjére emelt vélekedést illeti, hogy a magyarság nem volt „városalkotó" elem, azt megint csak cáfolja akár e térségben Várad és Szeged példája, de egyebütt is nem egy városé, ahol jelentékeny számú magyar polgársággal számolhatunk. Annyi valóságmagva azért van ennek a szempontnak, hogy a tőkeerős és vállakozó szellemű, a kommunális lét megszervezésében is hagyománnyal és rutinnal rendelkező régi „latin" (francia, vallon, olasz) és újabb német jövevényeket – akiknek különös aktivitása a városiasodás terén tagadhatatlan – kevéssé vonzotta ez a tágas belső térség. De nem ösztönözte a városképződés másik, „politikai" partnerét sem e vidék, hiszen az egyedüli Szeged kivételével nem törekedett itt privilégiummal felkarolni viszonylag népesebb településeket, holott ha valami, akkor etnikai meggondolások iránt aztán igazán közömbös volt.

A városhálózat egyenetlenségének magyarázata alapvetően nem a kataszt-

rófa vagy az etnikum, hanem a gazdaság dimenziójában rejlik, mindenekelőtt abban a „peremhelyzetben", mely Magyarország betagolódását jellemzi a nyugati gazdaságba. A városképző hatékonyság a külkereskedelem hármas nyalábú nyugati sugárzása mentén Budáig, észak felől legfeljebb Kassáig terjedt, s a három bányavidékről (Garam-vidék, Gömör-Szepes, Erdély) kapott további sajátos impulzusokat; ugyanakkor az ország belső területeinek az állattenyésztésen kívül nem volt olyan speciális kulcsterméke (érc, só, bor), mely a még meglehetősen gyér „belső távolsági" forgalom révén, az előbbivel együtt, a kereskedő elemet elementáris erővel vonzotta volna, vagy elementárisan segítette volna elő a népességkoncentrációt. Ha az ország távolsági forgalma egyelőre beérte Fehérvár és Buda két országos vására elosztó funkciójával, e belső térség is beérte két város, Várad és Szeged további közvetítő funkciójával. A helyi elosztáshoz és a napi forgalomhoz már elegendők voltak az egyszerű vásárhelyek, a születő mezővárosok vagy „parasztvárosok". Hogy a kereskedelmi funkció volt a döntő, azt kontrollként szemléletesen mutatja a püspöki városok csoportjánál a városiasodási szintnek a szórt adatokból is kibontakozó hierarchiája. Várad városi léte, egy „nagy út" fontos forgalmi pontján, elsődleges kereskedelmi funkció birtokában pregnánsabb, mint a csak kiágazásban fekvő Pécsé, népessége is nagyobb volt; Veszprém vagy Vác városias jellege egy fokozattal határozottabb Egernél; míg a primer kereskedelmi funkciót gyakorló főpapi székhelyeken a *civitas regia* megmaradt domináns városmagnak (Esztergom, Győr), addig a funkciótlan Nyitra elvesztette privilegizált helyzetét. Ahol pedig ez a sajátságos többlet, a távolsági kereskedelemben játszott funkció kiesett, az egyházi városúr jogilag „jobbágynak" megmaradt városi alattvalói, ha akadtak is köztük kereskedők és iparosok, nem voltak képesek ellene szegülni, hogy az Idríszí korában mégoly „virágzó, szép és népes városok" eljelentéktelenedjenek, mint Bács, Csanád vagy Szerém, vagy a prépost hatósága alá süllyedt és Buda szomszédságában funkciótlanná vált Óbuda.

A városiasodó zónákban a szerkezet jellemzője, hogy többnyire minden megyében kialakult legalább egy város a nagyjából „megyényi" kereskedelmi hatósugaraknak megfelelően, sőt akadtak megyék, ahol két vagy több város is keletkezett (Vas, Pozsony, Hont, Zólyom, Szepes, Sáros, Zemplén). Két csomóponton, a zólyomi térségben és a Zemplén–Bereg–Ugocsa–Szatmár zónában, mint láttuk, az 1260-as évtized kétpólusú királyi várospolitikája sajátos erővel szólt bele a városhálózat sűrűségébe; ezzel szemben semmi jele, hogy az ország középső nagy tömbjében és a Dél-Dunántúlon a királyi po-

litika bármelyik pólusa a jog eszközével ellensúlyozni próbálta volna a városképző tényezők hiányát vagy gyengeségét. Ugyanakkor Szlavóniában, mely tartomány gazdaságilag is különálló régiót képezett, nagyjából szintén kirajzolódott az „egy megye–egy város" szerkezet Varasd (1242), Zágráb (1242), Szamobor (1242), Petrinja (1242), Körös (1252) és Verőce (1248) várossá emelésével. Hogy itt szintén a távolsági kereskedelem volt a szelektív erő egyrészt Ausztria, másrészt Velence felől, minden további nélkül nyilvánvaló.

A szerkezetnek megvoltak a maga „belső súlypontjai", s ezek már kevésbé mutatják azt a némileg nyugatra és a peremek felé billent gravitációt, mint önmagában a városállomány sűrűsége. A súlypontokra a pénzverő kamarák létesítése mutat rá. A napi forgalom nem igényelt feltétlenül kiváltságolt városokat; a forgalom jelentékeny részét lebonyolító falusias vásárhelyek vidékenként bizonyos nagyobb áruforgalmi központok felé orientálódtak. Károly Róbert gyökeres újításokat hozott a pénzügyben az 1320–30-as években, a pénzverő kamarák természetesen kínálkozó helyeit azonban még az elmúlt fél évszázad belső fejlődése jelölte ki egy-egy vidék kereskedőközpontjában, ahol a forgalom leginkább biztosította a pénzkibocsátás és adminisztráció jövedelmezőségét. Budán és Esztergomon kívül már 1250 táján működött egy kamara a csanádi egyházmegyében és a Szerémségben, melyekhez már 1290 előtt járult egy újabb kamara Kassán; további központokká 1330 táján az ország belsejében a csanádi kamara örökébe lépő Szeged, a déli részeken a szerémivel egyesített dél-dunántúli kamara központjává váló Pécs, az Alföld peremén Várad és Szatmár, Erdélyben pedig Kolozsvár vált. E nyolc székhely határozottan kijelöli a városhálózat belső áruforgalmi-kereskedelmi súlypontjait: ama országrésznyi belső régiók körvonalait, melyek a márkaszámítás terén is külön egységeknek mutatkoznak; a szerkezethez kilencedikként a Szlavóniában az 1255 körüli idők óta működő szlavóniai vagy báni kamara járult Zágráb központtal. Már aztán a Károly Róbert-féle adminisztráció sajátosan új, gazdaságosabbnak ítélt meggondolásaival magyarázható, hogy idővel a kamarákat a pénz „forgalmi" központjaiból a nemesfém „termelő" központjaiba, a bányavidékekre helyezték át.

Hogyan viszonyult az 1300 tájára felvázolódó szerkezet a kései középkor városhálózatához? Az a sajátságos, hogy a középkor alkonyán sem volt félszáznál több város Magyarországon. Az 1500 körüli városállományból a teljes kiváltságot élvező, akkor már jogi vagy területi csoportok szerint szerveződő királyi városok száma némi ingadozással 40 körül mozgott. A tárnoki városok törzse az egyedüli Bártfa kivételével éppúgy ott van a tablón már 1300 körül,

mint Szakolca kivételével a személynökieké, vagy Körmöcbánya és Nagybánya kivételével a legkiemelkedőbb bányavárosoké és a Szászföldé. A változásoknak két oldala van. Az egyik, hogy az 1243 és 1299 között kiváltságolt városok közül kerek tucatnyi időközben a tulajdonképpeni városhálózatból kiszelektálódva *oppidum* szintre süllyedt, vagy azért, mert a királyi „fejlesztési politika" a zólyomi uradalomban eltúlzottnak bizonyult (Bábaszék, Dobronya, Németlipcse, Hibe), vagy mert a fejlesztési politika másik súlyponti térségében a távolsági kereskedelemben való funkciótlanság ténye beigazolódott (Patak, Újhely, Beregszász, Nagyszöllős, Szatmár, valamint Sáros), vagy mert a távolsági forgalom, nevezetesen a velencei kereskedelemé, a következő évszázadban elterelődött a semmeringi útra (Körmend, Vasvár). E csökkenést a másik oldalon az pótolta, hogy a bányavidékeken a 14. században új feltárások nyomán új városok alakultak (Körmöcbánya és Szomolnok a két bányavidék kisebb városaival, Erdély határán pedig Nagybánya), továbbá a külkereskedelmi forgalom a peremterületeken néhány új települést emelt ki (Szakolca, Zsolna, Bártfa), valamint a Havasalföld és Moldva felé vezető új kereskedelmi irány megnyílásával megszaporodott az erdélyi szász városok köre. A püspöki városok köre 1500 táján ugyanaz, mint a 13. században, annyi módosulással, hogy végül Győr is ide süllyedt (1447). A városképző faktorok a „pótlásokat" meghozó 14. században mit sem változtak, maga a szerkezet jellege sem módosult, hiszen a gyér városiasságú belső térségben a *civitas* szintjére egyértelműen csak Temesvár emelkedett, míg például Szolnok vagy Debrecen a *civitas* és *oppidum* határán ingadozva végül is mezővárosként lépett át az újkorba.

Végeredményben az 1300 körüli időre kialakult városállományból 33 város, az akkori városhálózat kereken kétharmada nemcsak kiállta az idő próbáját, hanem 1500 táján is nagyjából ugyanilyen arányban képezte a magyarországi városhálózat törzsét. Minthogy közülük alig tucatnyinak gyökere nyúlik vissza a tatárjárás előtti időkbe, de még ezek egy részének igazi kifejlődését is az 1250 utáni időszak hozta meg, elmondható, hogy a kései középkor városhálózatának megalapozása legalább felerészben egyetlen fél évszázad, a 13. század második fele dinamikus fejlődésének köszönhető.

Negyedik rész

A RENDI KORSZAK HAJNALÁN

VII.
ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM AZ ÁRPÁD-KOR VÉGÉN (1272–1308)

42. BÁRÓI „PÁRTKORMÁNYZATOK" IV. LÁSZLÓ GYERMEKKIRÁLYSÁGA IDEJÉN

Az új korszak nyitánya egy politikai merénylet, a gyermek IV. László elrablása volt, melyet gyors egymásutánban még több hasonló fog követni. A merényletek és a nagyúri érdekcsoportosulások – „pártok" – formálódása, egymással való ádáz küzdelmük a kormányzat gyakorlása címén és krónikus válsága jegyében, az elharapózó anarchia és az országon időnként végigszántó belháborúk: mindez a feudális állam tartósult funkcionális zavarának tünete, s új jelenség a magyar állam történetében. Ugyanakkor az erővonalak egyelőre változékony kuszasága, a fejlemények csak üggyel-bajjal követhető logikája már önmagában is utal e korszak – a 13. század utolsó negyede – átmeneti jellegére. Az állam funkcionális zavara csak előkészület és átmenet volt a feudális állam általános válságához: territoriális egységének megingásához, a „tartományi" különhatalmak formálódásához a századfordulót követő időszakban.

Az állam e dezintegrációba áthajló működési zavara magának a feudalizmusnak elkerülhetetlen fejlődési jelensége, sőt növekedési szimptómája; önmagában nem fogható fel sem holmi rendellenességnek, sem hanyatlásnak. Az állami egység széttagolódására való hajlam egy bizonyos fejlődési szinten endogén sajátossága az európai feudalizmusnak, még ha ez különféle regio-

nális változatokban és eltérő időbeli ritmusban következett is be a 10–13. század folyamán. Az európai feudalizmust ebben a vetületben is specifikus szerkezeti vonások különböztetik meg az egykorú magaskultúráktól, például Kínától vagy az Iszlám világától. Ilyen alapvonás mindenekelőtt a föld örökletes magántulajdona, ami olyan további vonásokkal való kölcsönhatásban adja meg a szerkezet eleve adott sajátosságát, mint az uralkodói szuverenitás elvi korlátozottsága és az állam működési mechanizmusa terén a „köz" és „magán" szféra egybemosódása hierarchikus személyi függőviszonyok rendszerében. Már az elemek kölcsönhatásának eredménye volt a feudális magánbirtok felhalmozódásának feltartóztathatatlan folyamata is Magyarországon a 13. század folyamán, ami a függő viszonyoknak a monarchikus centrumtól való függetlenedésével karöltve előbb-utóbb szükségképpen idézte elő az állami funkciók átfordítását a „közhatalom" gyakorlásából magánhatalommá, következésképpen a monarchikus hatalom dekompenzációját és az állam területi széttagolódását. Mindez fokozott nyomatékkal emelte ki a keresztény uralkodó szuverenitásának a vérségi (dinasztikus) mítoszon eleve átütő elvi korlátait: uralmát elvben istentől nyerte, de az egyház közvetítésével és az előkelőség jóváhagyásával, uralkodásának mércéje pedig meghatározott – az egyház által előírt – „etikai" normák és – a társadalom előkelőségei által őrzött – „szokások" megtartása volt. Önmagában ahhoz, hogy az arisztokrácia fölébe kerekedjék a királyi hatalomnak, nem volt szükség feltétlenül kifejlett hűbéri kapcsolatok hálózatára, mint Nyugat-Európában az ezredforduló táján. Ahhoz a struktúra tagolatlanabb formájában is legalább oly mértékben adva voltak az előfeltételek és „legális" hivatkozási alapok, mint amennyire a folyamat a nyers erőszak és a közfunkciók önkényes kisajátítása jegyében haladt előre. A gondolat, amit Ákos mester nem sokkal 1270 után írt *gestá*jában a magyar honfoglalás korát illetően fejtett ki, hogy a nagy nemzetségek ősei szállásföldjeiket egyedül a foglalás jogán – azaz mintegy „történeti jogon" – bírták, a dinasztia őse, Árpád pedig nem uralkodott a honfoglaló elődökön, hanem velük egyenrangú volt (csupán valamivel „gazdagabb s hatalmasabb" náluk): valójában nem volt egyéb, mint az új korszak küszöbén „történeti" megalapozása az arisztokrácia aktuális felfogásának az országbárók és a királyi hatalom viszonyáról. A modellből önként következett a királyi hatalom korlátozásának „jogszerűsége", annál is inkább, mert a királyi döntések jogszerűségét már évszázad óta az adta meg, hogy az „ország tanácsából (akaratából)" adattak ki. Márpedig a *regnum* ilyen összefüggésben az arisztokrácia akaratát megtestesítő országbárókkal volt azonos.

A királyi hatalom a 13. század utolsó évtizedeiben bizonyos értelemben vákuumba került. A régi integratív tényezők, a korai Árpádok magánhatalma és archaikus igazgatási szervezetei elenyésztek, új integratív erők – mindenekelőtt az árutermelés és városiasodás – még csak csíráztak, azok a meglevő politikai tényezők pedig, elsősorban az egyház és a nemesség, amelyeknek elemi érdekük lett volna az állam integritása, erőtlenek voltak; a politikai szférát az arisztokrácia jóformán kontroll nélkül uralta. Kikerülhetetlen belső logikával köszöntött be tehát az új korszak – legalább oly mértékben logikus következményeként az ország IV. Béla féle „reformációjának", mint amennyire annak szimptomatikus ellentételeként. Mert bármennyi visszás jelenséggel, káosszal jár is együtt az állam dezintegrációja, hosszabb történeti távon a maga módján megint csak az európai fejlődés dinamikájának összetevője: olyan „kihívás" a monarchikus hatalom számára, mely előbb-utóbb mindenütt új bázisokra utalva és magasabb fokon kényszeríti ki az állam integrálását. Ez a magyar történelemben éppoly gyorsasággal, alig több mint fél évszázad elteltével következett be az 1330-as években, amilyen viharosan köszöntött be az 1260-as évek előzményei után 1272 nyarán–őszén a káosz korszaka.

Nem tévesztendő szem elől az sem, hogy a beköszöntő új korszak politikai története nem azonos a korszak történelmével. A politikai élet színpadán, a „cselekmény" központjában igen-igen szűk körű főszereplő gárda mozog ezekben az évtizedekben; egy-egy felvonásban nem több, mint egy-két tucatnyi előkelő. Egyéb társadalmi erők reprezentánsai csak alkalmanként, akkor is inkább csak a háttérben jelennek meg a színen. Ennek a politikai erőteret meghatározó (sőt csaknem kitöltő) maroknyi főszereplőnek az aktivitása, változékony érdekcsoportosulásai, a királyi hatalommal és egymással való konfliktusai készítették elő az Árpádok államának kezdődő szétesését. A feudális államkeret politikai válsága azonban éppen nem involválta a feudalizmus általános növekedési válságát. Valójában arról van szó, hogy a növekedés kétfajta hulláma csaknem egy időben érte el a magyar társadalmat. Az államegység korai feudális jellegű konstitutív elemeinek felbomlása és az arisztokrácia súlygyarapodása nagyjából akkor ért el egy kritikus ponthoz, amikor a gazdasági és társadalmi fejlődés sajátos összeurópai dinamikája – a „második feudális korszak" beköszönte – éppen elérte és kezdte már áthatni a magyar társadalmat. Más szóval, a belső előfeltételek akkorra érlelődtek meg az állam „dekompenzációjához", amikor a feudális struktúrát „kompenzáló" új erővonalak – mindenekelőtt az agrártechnikai átalakulás és annak terme-

lési–szociális kihatásai, másfelől az árutermelés és a városiasodás mentén – kirajzolódóban voltak. Mindenesetre sajátos variáns ez az európai tablón. A politikai felépítményt jellemző kontraszt jellegű színváltozás, éles törés azonban éppen nem mutatkozik a gazdasági és társadalmi fejlődés tényeiben. Az agrárátalakulás és a telepítések lendülete – mint láttuk – nem torpant meg, a szabad városok köre tovább bővült, a mezővárosi szerkezet alapjai éppen e korszakban kezdtek kikristályosodni – annak ellenére, hogy a növekvő anarchia olykor fizikai értelemben károsította a termelő erőket, helyenként súlyos nyomokat hagyott a településszerkezeten, bénította az áruforgalmat, és sok tekintetben gátolta a városiasodás kiteljesedését. A politikai zavarok hullámai jelentős részben a gazdasági és társadalmi fejlődés öntörvényei „felett" csaptak át. Mindenesetre a Gutkeled Joachim által 1272 nyarán megrendezett hercegrablás nyitányával kezdődő több évtizedes eseménysor a korszak „történelmének" csak egyik szelete.

Magát a nyitó politikai merényletet viszont hamarosan újabb követte. Nem volt alaptalan a gyanú, hogy a királyné, Kun Erzsébet valami módon részese volt az akciónak, hiszen V. István király halála (aug. 6.) után elébe sietett a gyermek Lászlót Szlavóniából sürgősen Fehérvárra cipelő Joachimnak, majd együtt készítették elő a koronázási ceremóniát. A történteket megbosszulandó az elhunyt király híveinek egy csoportja, Monoszló Egyeddel az élen, fegyveresen rárontott a királyné szállására; csak heves dulakodás után sikerült az újabb merénylőket elűzni. A bukott tárnokmester most ugyanazt a kínálkozó utat választotta, mint két éve politikai ellenfelei: Gergely testvérével együtt Ottokár udvarába menekült. Minthogy ispáni hatalma révén birtokában volt Pozsony vára, a megye jó részével együtt átjátszotta azt a cseh király kezére. Prágában viszont helycsere következett be. A két éve emigráns Kőszegi Henrik a fordulat hírére még az ősz folyamán visszatért Magyarországra, hogy egy harmadik merénylettel pecsételje meg az új éra kezdetét. Midőn az udvar november közepe táján a Margitszigeten tartózkodott, rátámadt Bosznia és Macsó hercegére, az ifjú Bélára, „árulással" vádolta, majd ott a helyszínen kegyetlenül lekaszabolta. Az ürügy valószínűleg az volt, hogy IV. Béla unokája – Rosztiszláv és Anna fia – nem jó szemmel nézte a közelmúlt fejleményeit, és anyja, a prágai udvarban élő öreg hercegasszony révén kapcsolatot keresett Ottokárral. Valójában az új éra főszereplőinek útjában volt a dinasztia egyedüli cselekvőképes, immár felnőtt korú tagja. A gyermek herceget el kellett rabolni, hogy névleges király legyen; a felnőtt herceget viszont kézenfekvő volt egyszerűen megölni, hogy egy másik posszibilis

uralkodójelölt ne legyen a színen. A merénylet nemcsak hogy nem vont maga után megtorlást, hanem még meg is erősítette Kőszegi Henrik pozícióját. Tartós, a következő éveket meghatározó szövetségre lépett a másik merénylővel – csaknem évtizedes „pártellenfelével" még a Béla és István közötti szakadás idejéből –, Gutkeled Joachimmal, újabban a kis király gondnokával. Ha egyáltalán valami, akkor ez volt az első kikristályosító pontja e zavaros időknek.

Mert egyébként bomlékony és ingatag érdekcsoportosulások vették körül egyelőre a királyi trónt, melyet a tíz éves kisgyermek a koronázás (1272. szeptember 3.) után természetesen csak névleg foglalt el. IV. Béla egykori kormányzati notabilitásai köréből a maga külön útjára lépő Kőszegi Henriken kívül az öregek közül már csak Rátót Loránd és Ákos Ernye, a valamivel fiatalabbak közül Kemény fia Lőrinc és Péc Dénes volt életben. Ők is elhaláloztak sorban az 1270-es évek dereka táján vagy alig utóbb. Amíg éltek, arra voltak jók, hogy az egymást sűrűn követő kormányzati válságok kezdeti szakaszában (1272–75) felváltva nádorrá tegyék meg őket. A nádori méltóság mintegy szépségflastrom volt a kialakuló „pártkormányzatokon". Egyébként csupa olyan fiatalabb főúr forgolódott az udvarban és osztogatta szét egymás között a főméltóságokat, akiket az 1260-as évek politikai felhajtóereje, a két uralkodó közötti lavírozás emelt fel. Gutkeled Joachimon és Miklós, István, Pál testvérein kívül a Bélától annak idején szintén az ifjú Istvánhoz átállt három csákvári Csák testvér a nemzetség egyéb tagjaival együtt és Rátót István, valamint az ellenkező utat megjárt Kán fivérek és Geregyék; a szereplőgárda törzsét IV. Béla egykori kormányzati támaszainak fiai alkották. Most vette birtokba igazában a politikai színteret az arisztokrácia tatárjárás utáni második nemzedéke. Ugyanakkor a koronázás idején még úgy látszott, hogy Kun Erzsébet özvegy királyné is politikai tényező lesz. Az említettek közül egy kisebb csoport – a királyné régi lovászmesterén, Rátót Istvánon kívül ifjabb Kán László és fivére, az István ifjabb királyt annak idején többször eláruló, de újabban afféle legbelsőbb kegyencként mellé csapódó Miklós prépost – körülötte szerveződött. A jelek szerint hiú és nagyravágyó, de politikai téren tehetségtelen volt a szépnek mondott kun asszony, képtelen arra, hogy a tényleges dinasztikus vákuumban az uralkodói hatalmat képviselje. Ő sem volt több, mint egy udvari klikk feje, bár az sem sokáig, mert hamarosan még őt is félreállították. Hiába vésette pecsétjére az „Isten kegyelméből Magyarország királynéja és a kunok császárának leánya" (*filia imperatoris Cumanorum*) különös címet, alig két hónap múltán, 1272. november közepén

Joachim bán a nemrég visszatért Kőszegi Henrikkel szövetkezve kibuktatta a hatalomból kegyenceivel együtt.

A királynéi klikk nem hagyta annyiban. A korszak stílusát folytatva a maga nemében egy újabb „merénylettel" készítette elő a hatalom visszavételét. Az esztergomi érseki szék 1272 telén megüresedvén, a királyné első számú kegyencével, Kán Miklós erdélyi préposttal együtt radikális eszközökkel kényszerítette rá az esztergomi káptalant a papi ornátust viselő, de nem éppen papi lelkületű törtető érsekké választására. Egyszerűen rázárták az ajtót a kanonokokra, addig enni sem adtak nekik, míg – „mintegy ihletésre", mint utóbb Rómába írták – „megválasztották" a magyar egyház fejévé Kán Miklóst az 1273. március 6. előtti napokban. E pozícióból kiindulva megnyerték a nádori méltóság felajánlásával a koronahűségében régimódi Kemény fia Lőrincet, másrészt – jellemzően a feudális érdekszövetségek elvtelenségére – a szlavón bánság felkínálásával az ellenlábas Kőszegi Henriket, az erdélyi vajdasággal Geregye Miklóst, s segítségükkel kibuktatták a kormányzatból az eddigi főrendezőt, Gutkeled Joachimot. Kun Erzsébet klikkjéből az újsütetű érsek kancellár lett, László testvére országbíró, Rátót István pedig tárnokmester.

Egy éven belül a kormányzat háromszori cseréje, herceggyilkosság, cseppfolyósan változó udvari klikkek összeesküvései és palotaforradalmai: mindez érthetően megtermette a gyümölcsét külpolitikai téren is.

A magyar és a cseh–osztrák hatalom immár közel negyedszázada megmegújuló konfliktusaiban mindeddig voltaképpen nem II. Ottokár volt az agresszor vagy békebontó, hanem a magyar fél. Most, a magyar állam rohamos meggyengülése láttán kezdett megérlelődni a Premysl-uralkodóban a gondolat, hogy közép-európai államkomplexumát tovább bővítse a Lajta–Morva vonaltól keletre, a magyar korona megszerzésével. A kialakult politikai manőver, a mindenkori magyar arisztokrata ellenzék Prágába futkosása bizonyos legalitást is adott a törekvésnek. Aligha csak néhány osztrák lovag alkalmi kalandja volt az a hadi vállalkozás, amely 1273. április első felében vagy ezerfőnyi sereggel bekövetkezett, hanem próba és előjáték a negyedévvel utóbb megindított offenzívához. A próba jól sikerült, a támadás mélyebben hatolt be a magyar vidékre, mint két éve. A sikert elősegítette, hogy a határszéli Duna-vonal, Pozsony várának vidéke Monoszló Egyed jóvoltából szabad felvonulási útvonal volt. Hogy Győrt első csapásra sikerüljön elfoglalni, abban már az új politikai éra egy sajátos következménye segítette a támadókat. A várat és a püspökséget a mosoni ispánsággal együtt a kor garázda főpapi figurája, Záh Jób pécsi püspök kerítette kézre V. István halála

után, megakadályozva az alig két éve elnyert városprivilégium érvényesülését. Maga a polgárság tehát mintegy szabadítókat látott a „németekben”, a lovagokkal vállvetve ostromolta meg a várat, és fogta el a püspökkel együtt ott székelő ellenséget, a magyar urakat. A városi polgárság első hazai küzdelme „szabadságainak” feudális eltiprói ellen visszás módon egybekapcsolódott külellenség támogatásával. Győr várából aztán délre a Bakony vidékéig, északra az elfoglalt Nyitráig pusztították a támadók a vidéket, egyidejűleg az osztrák–stájer határon beütő újabb erők Németújvár és Körmend vidékét dúlták. Miközben az ország nyugati részein külellenség grasszált, itthon Gutkeled Joachim fegyverkezett az őt megbuktató özvegy királyné és hívei ellen, akik viszont a Duna–Tisza alsó közén a kunokat mozgósították.

A polgárháború már a levegőben volt, amikor az elemi külső veszély mégiscsak rákényszerítette az érdekcsoportokat az egyesülésre, ezúttal oly módon, hogy a gyermekkirályt játszották ki Kun Erzsébet és klikkje ellen. A helyzetet színezte, hogy a cseh–osztrák támadás hatására Monoszló Egyed május elején otthagyta a prágai udvart, hogy itthon csatlakozzon ahhoz a „koalícióhoz”, amelynek tengelye a válság nyomán Kőszegi Henrik bántól Gutkeled Joachimon és Geregye Miklós vajdán át Csák Mátéig terjedt. A királynét és csoportját eltávolították a kormányzatból, érvénytelenítették Kán Miklós érsekké választását is, és megfosztották a kancellárságtól. Nádorként az idős Rátót Lorándot vették elő, Joachim visszanyerte a tárnokmesterséget, Egyed mester Bosznia és Macsó bánságát kapta meg, Csák Máté országbíró lett. Az új szövetkezés (1273. május–június) sem volt tartós életű, mindössze az év őszéig tartott, amíg úgy-ahogy sikerült úrrá lenni a külső veszélyen.

Győr várát és városát sikerült ugyan véres küzdelem után június derekán visszavívni, de az igazi próba még váratott magára. II. Ottokár ezúttal már teljes haderejét mozgósította Szt. Jakab napjára (július 25.). „E nyughatatlan és gonosz népet – írja egy levelében – csak úgy lehet igazán békére kényszeríteni, ha az ember leveri őket.” Magyar részről is általános hadfelkelést hirdettek ki. Az erőviszonyok még kedvezőtlenebbek voltak, mint az 1271. évi háborúban. A kortársak 60 ezer főre becsülték Ottokár „kilenc országának” mozgósított erőit, a magyarok létszáma ennek alig fele lehetett. Ráadásul a fejetlen ország elvesztette több évtizedes múltú szövetségi rendszerének maradékát is. IV. Béla vejeit, Henrik bajor és Boleszláv krakkói herceget sikerült Ottokárnak megnyernie. A magyar sereg főparancsnoka a cseh király oltalmát alig egy éve otthagyó Kőszegi Henrik bán lett, e lovagnak is, nemcsak politikusnak merész főúr, aki azonban hadvezérként az elmúlt két évtizedben

sem volt valami sikeres, korban is jó ötvenes volt már; nem vetekedett a két évvel előbbi háború parancsnokával, V. Istvánnal. Ennek megfelelően az eredmény is másként alakult, mint két éve. Igaz, a háború magyar támadással és átmeneti győzelemmel kezdődött a Morva folyón túl (1273. augusztus 5.), de a vállalkozás inkább csak afféle rajtaütés, portya volt. Kétnapi csatározás után, az ellenség megtépázásával megelégedve Kőszegi a zsákmánnyal visszatért Pozsony vidékére. Ottokár hamar rendezte sorait, majd ugyanazon az útvonalon, mint két éve, átözönlöttek seregei a Morván, ismét elfoglalták Pozsony várát és az egész megyét a Vágig, majd Dévény környékén átkelve a Dunán nyomultak előre – ezúttal azonban sikeresebben. Nem tartóztatta fel a támadókat a Fertőtől keletre húzódó mocsaras vidék, nem ismétlődött meg az ügyes haditaktika sem. Ottokár elfoglalta Óvárt, Moson után Győrt is, majd nyugat felé fordulva bevette Sopront. Szeptember folyamán a négy határszéli megye területének jó része hatalma alá került, október első felében serege zömét visszavonta Ausztriába. A visszavonulás nyomán kibontakozó magyar ellentámadás némi részsikereket ért el, egészében az 1273. évi háború mégis valami újdonsággal szolgált a cseh–magyar konfliktusok 1250 óta megmegújuló sorában: október folyamán elcsitult anélkül, hogy befejeződött volna. Békekötés nem követte, a magyar hadvezetés nem is törekedett arra, hogy – mint már szinte hagyomány volt – legalább a háború előtti status quót visszaállítsa. A kulcsfontosságú határvárak, Pozsony, Sopron, Moson és Óvár környékükkel együtt Ottokár birtokában maradtak.

A magyarázat világosan ott van a fejleményekben. A mozgósított magyar haderő az átmeneti megingás után ismét megszilárdult Kőszegi–Gutkeled érdekcsoport vezetése alatt állt. Az új korszak két kulcsfigurája kihasználta tehát az alkalmat, hogy a mobilizált fegyveres erő súlyára támaszkodva kézbe vegye az országtanácsot. Ez nyomósabb szempont volt, mint az elfoglalt részek visszaszerzése. Az újabb palotaforradalom 1273. október közepén eltávolította Rátót Lorándot, Csák Mátét és rokonait, sőt még Henrik bán egykori disszidens társát, Aba Lőrincet is. A tárnokmesteri és báni méltóságot már a két vezér tartotta kézben, Erdély vajdája is érdektársuk, Geregye Miklós volt; most az országbíróságot és a szörényi bánságot Joachim két öccse, Miklós és Pál kapta meg, pohárnokká Henrik bán fia, Kőszegi Miklós lett, csupán nádorrá tolták előtérbe az idős Péc Dénest. Alig telt el egy év a koronázás óta, hogy négy lépcsőfokon át kikristályosodjék immár egy valóságos és homogén „pártkormányzat".

A feudális „párt" fogalma természetesen csak laza értelemben, s jobb szó

híján használható; a jelenséget bizonyos értelemben hívebben kifejezné a „klikk", ha ez meg más szempontból nem lenne zavaró. Az érdekcsoportosulásnak ezt a formáját mindenekelőtt az jellemezte, hogy néhány arisztokrata család igen szűk körű alkalmi szövetsége és akcióegysége volt, magvában egy-két szuggesztív vezéregyéniséggel, mely még inkább alkalmi és változékony „szövetségesek" körével bővült. Jellemzője továbbá, hogy nem voltak „elvei", s nem volt tulajdonképpeni „tömegbázisa" sem. Az összetartó erő a puszta magánhatalmi érdek, a tömegeket pedig egyszerűen a feudális függőviszony szolgáltatta. Ha egyáltalán megnevezték a résztvevők kapcsolatukat, egymást kölcsönösen egyszerűen „társaknak" (*socii*) titulálták. Magát a jelenséget érdekesen jellemzi Bruno olmützi püspök a közép-európai állapotokról Rómába éppen ez idő tájt (1272) megküldött beszámolójában, nyilvánvalóan célozva a magyarországi helyzetre is. „Mindenfelé elterjedt ez a pestis" – írja –, hogy az emberek magánérdeküket (*res privata*) a közügy elébe helyezve „a felsőbbség igájától irtózva vagy olyanokat választanak uralomra, akik inkább nekik engedelmeskednek, semhogy uralkodnának felettük, vagy szavazataikat megosztják két okból: hogy több hasznot húzzanak a megoszlásból, mint egyetlen fejedelemtől, vagy pedig azért, hogy ha az egyik az igazság szigorával lépne fel ellenük, szembe forduljanak vele és a másikhoz menekülhessenek..." Magyarországon a fejlemények viharossága tulajdonképpen 1272 folyamán már túl is csapott e szinten a hercegrablás és herceggyilkosság révén. Annyiban mégis reprodukálódott a mechanizmus, hogy a Kőszegi–Gutkeled-párt 1273 őszén kialakult egyeduralma kiváltotta egy „ellenpárt" kikristályosodását.

A szervezkedés élére 1273–74 fordulóján a csákvári Csákok álltak, előtérben a politikában otthonosabb (II.) Mátéval és az inkább hadvezérként kiemelkedő Péterrel. Velük tartottak nemzetségük más tagjai is, közöttük a déli részeken és a Dráván túl birtokos újlaki ágból Ugrin, aki az újabb fordulattal a lovászmesterségből esett ki. Ott volt a „társak" között V. István régi gárdájából a két Monoszló-testvér is, hajlott az új csoportosuláshoz IV. Béla egykori főméltóságainak maradéka, az idős Ákos Ernye, Rátót Loránd és Péc Dénes is, a fiatalabbak közül IV. Béla hajdani hívének, Hontpázmány Andrásnak (a Forgáchok ősének) fia is, Tamás, a gimesi váruradalom ura. A csoportot eredendően egy negatívum kovácsolta egybe: a másik csoport ereje és félreérthetetlen szándéka a politikai szféra osztatlan kitöltésére. Ugyanakkor a fejlemények logikája ezen az oldalon szükségképpen hangsúlyt adott egy pozitív töltetnek is: a koronahűségnek – éppen mert e formálódó „párt"

gyengébb volt. Kézenfekvő érdek volt a gyermekkirályt kivonni az erősebb és aktívabb fél bűvköréből, s a királyság semmivé vált tekintélyének helyreállítása szólamával porondra lépni. Nem is volt ez kizárólag csak szólam, hiszen csakugyan nem vetemedett e csoportosulás egyik tagja sem olyan lépésekre, mint a jóformán már szuverén feudális hatalmasságként viselkedő ellenfelek. Nincs kizárva, hogy őszinte megbotránkozással szemlélték az elmúlt esztendő kusza fejleményeit, volt okuk, hogy kiábránduljanak a királyné és klikkje praktikáiból is. Akárhogy is volt, érdek és eszme egybeesett. Ennek jegyében Péc Dénes nádorral szövetkezve 1274. június elején kibuktatták Gutkeled Joachimot atyafiságával és Geregye Miklós vajdával együtt a kormányzatból. Csák Máté visszavette V. István idején viselt erdélyi vajdaságát, Ugrin a visszafoglalt lovászmesteri méltósága mellett átvette a szörényi bánságot is, országbíróvá Ákos Ernye, tárnokmesterré Monoszló Egyed lett. Csak Kőszegi Henrikkel nem mertek egyelőre ujjat húzni, ő megmaradt bánságában.

Ettől fogva IV. László nagykorúságáig (1277), sőt részben azután is e két feudális pártcsoportosulás valóságos politikai „váltógazdasága" kormányozta a magyar államot a növekvő zűrzavar és anarchia felé. Szabályszerűség annyi mutatkozik e sajátságos kétpárti kormányzati mechanizmusban, hogy csaknem minden év kora nyarán (rendszerint júniusban) és késő őszén (október–november táján) bekövetkezett a váltás, többnyire fegyveres erőszakkal, mintegy ütemesen lendítve előre mindig egy-egy fokozattal a belső anarchia kiteljesítését. Előfordult, hogy egyik vagy másik párt kormányzata nem tartott tovább egy-két hónapnál, kivételesen kitartott közel egy évig is, az átlag azonban fél év körül mozgott. 1272–1277 között tizenegyszer cserélődött a kormányzat; 1273 októbere után jelentéktelen személyi változásoktól eltekintve ugyanaz a személyi garnitúra jött és ment.

A „Csák-párt" első kísérlete a hatalom megragadására kérészéletűnek bizonyult – éppen mert mégsem volt még maradéktalanul egyszínű „pártkormány", hiszen Szlavónia az ellenlábas Kőszegi kezén maradt. Minthogy a gyermekkirály volt a hivatkozási alap, a bukottak Kőszegi Henrik közreműködésével alig egy hónapon belül újabb radikális lépésre szánták el magukat. Egyszerűen fizikai hatalmukba kerítették a kiskorú uralkodót. Még 1274. június végén Buda mellett elfogták a kis Lászlót, és anyjával együtt szabályosan fogságban tartották, visszaállítva 1274 júliusától szeptemberéig előző évi uralmukat, csak éppen egy magasabb fokon: most már a királyi felséget zár alatt tartva. Miután a kis királyt az ellenpárt hadvezére, Csák Péter a nyár

végén mégiscsak kiszabadította, Gutkeled és Kőszegi újabb tervet eszelt ki – mintha csak a Bruno olmützi püspök által vázolt modellhez akartak volna alkalmazkodni; igaz, annak egy brutálisan nyersebb változatához. A királyt személyében ismételten megkísérelni foglyul ejteni, végül is nemcsak kényelmetlen, hanem gyakorlatilag kivihetetlen, sőt ésszerűtlen volt; ésszerűbbnek látszott ellenkirályt állítani, pontosabban a gyermek királlyal szemben egy másik gyermeket kijátszani. Az ütőkártya ott kínálkozott V. István nyolcéves kisebbik, Endre nevű árvája személyében. Az uralmon levő párt főemberei megindultak tehát szeptember derekán a kis Endre herceggel együtt a Dunántúlon át, hogy biztos territoriális bázisukon, a Dráván túl végrehajtsák az államcsínyt, egy új dimenzióban reprodukálva az előző évtized tanulságait: „ifjabb királlyá" kiáltva ki a gyermeket.

A szándék azonban kitudódott, Csák Péter vezetésével sietős vágtában sereg indult az államcsínyt tervezők után. Maga a gyermek László is ott lovagolt már a hadban. Fehérvártól délre, a Föveny (ma Fövenypuszta) és Bökénysomló közötti mezőn sikerült utolérni a hercegszöktetőket, ott fejlődött ki az ütközet 1274. szeptember 26–29. között, melyben az volt a groteszken újszerű, hogy a királyi zászló alatt harcolók a királyi tanácsot kézben tartókkal csaptak össze. Az előbbiek győztek. Maga Kőszegi („Nagy") Henrik, a korszaknak ez a jelentős formátumú kulcsfigurája holtan maradt a csatatéren. Saját személyében viharos ütemben járta meg két évtized leforgása alatt kora legambiciózusabb arisztokrata családjainak általában két vagy három nemzedékre eloszló útját; két évtizeden belül vált IV. Béla „hű báróinak" egyikéből az országmegosztás *adhaerens* státusán át a „korona hűtlenévé", majd egy feudális „párt", politikát diktáló csoport vezéregyéniségévé és egyben egy majdani tartományi hatalom megalapozójává. Hogy „lándzsát szegezve a király személyére" esett el – mint utóbb egy oklevélben áll –, akár szimbolikusnak is tekinthető. Bukása azonban nem szimptomatikus. Nem a király győzte le, hanem Csák Péter: trencséni Csák Máténak, a majdani legnagyobb tartományúrnak az apja. A hatalom után kezét kinyújtó arisztokrácia egyébként is olyan volt már, mint a mesebeli sárkány; ha fejét levágták, menten több nőtt helyébe. Az új „fejek" különben ott is voltak a csatában, „Nagy" Henrik felnőtt sorba ért fiai, Miklós, Iván és (III.) Henrik. Egyelőre Gutkeled Joachimmal és a többiekkel hanyatt-homlok menekültek, „pártjuk" azonban nem semmisült meg. Csupán annyi történt, hogy a királyhűség mezében diadalmaskodó „Csák-párt" viszonylag hosszabb időre (1274. szeptember–1275. június) átvehette ismét az országtanácsot, törzsében az előző

szereposztásban, annyi különbséggel, hogy Péc Dénes most a megürült báni méltóságot foglalta el, nádorrá Rátót Loránd emelkedett, az időközben elhalálozott Ákos Ernye helyett pedig országbíróvá Hontpázmány Tamás lett. Maga a pártvezér, Csák Máté nemcsak visszafoglalta erdélyi vajdaságát, hanem – a Margit-legenda szavaival – a kis király „mestere és őrzője" lett. A fövenyi csata döntötte el, hogy László gondnokságát a két párt közül az kaparintotta meg, amelynek inkább szüksége volt a király nevére.

A legyőzöttek váraikba vonultak vissza, Gutkeled Joachim a Dráván túlra, a Kőszegi testvérek Nyugat-Magyarországra. Csákék elhatározták, hogy a király nevében és személyes részvételével főbenjáró ellenfelük eleste után családi hatalmát is felszámolják. Jelentékeny sereget gyűjtöttek össze zsold ígéretével, és mindjárt 1274 őszén megindultak a Kőszegi-hatalom Vas megyei központja felé. Maga a kis László király ismét ott volt a seregben. Henrik fiai szalónaki várukban rendezkedtek be védelemre. Szalónak ostroma azonban többhetes kísérletezés után is eredménytelen maradt. A vár ellenállt a tél kezdetébe átnyúló, meg-megújított ostromnak. A fizetetlen hadat végül is nem lehetett tovább együtt tartani, feloszlott, vonultában felélve és végigpusztítva az útjába eső dunántúli vidéket. Most kezdett megmutatkozni igazán, mi a jelentősége a főúri magánváraknak a központi hatalom és az arisztokrata magánhatalmak konfliktusa esetén. Bármennyi fegyverese volt is valamely renitens arisztokratának, akkora serege nem lehetett, mint a királynak; volt azonban már biztos fedezéke, ahol átvészelhette a válságot, eredményesen dacolhatott a királyi haderővel, ami aztán visszahatott: a katonai fiaskó a központi hatalmat politikai engedményre kényszerítette. A következő évtizedek számos alkalommal fogják majd beigazolni ezt a logikát. A várostrom kudarca ezúttal is megerősítette az oppozícióba kényszerített ellenzék tekintélyét, olyannyira, hogy Csákék már az elkövetkező tavaszon, 1275. március vége felé kénytelenek voltak visszaengedni a Dráván túli terület igazgatását ellenfeleiknek. A hosszú idő óta most először megosztott „egész Szlavónia" tulajdonképpeni szlavóniai felén (a Dráva és a Kapela-hegység között) Kőszegi Henrik másodszülött fia, Iván, a horvát és dalmát tengerparti részeken pedig Gutkeled Joachim öccse, Miklós nyerte el a báni méltóságot. Maga Joachim is visszakerült az udvarba, egyelőre csak a visszanyert pilisi ispánsága révén. Innen aztán már csak egy lépés volt, hogy maga a „párt" újból – immár harmadjára – átvegye a kormányzó hatalmat (1275. június–október). Új vonás, hogy ezúttal már a nádori méltóságot is a vezető család egyik tagja, néhai Henrik bán elsőszülöttje, Kőszegi Miklós foglalta el. Gutkeled Joachim

visszafoglalta a tárnokmesteri tisztet, Geregye Miklósnak pedig ezúttal az országbíróság osztatott ki, minthogy a király új „mesterét és őrzőjét", Csák Mátét taktikus volt meghagyni erdélyi vajdának. Ennyi volt a „szabálytalanság" az új fejleményben.

A kocka viszont fél éven belül egészen „szabályosan" fordult. Még a visszafordulás is kísértetiesen az előbbi fázist ismételte meg. Szabályszerű volt, hogy a Csákok megbukott pártja fegyverhez nyúl. Csák Ugrin és néhány társának júliusi fegyveres támadása az előző évi fövenyi csata színtere tájékán meghiúsult ugyan, de a „párt" hadvezére, Csák Péter a késő őszön kiköszörülte a csorbát. Az ugyancsak harmadszorra, megint csak alig több mint fél évre (1275. november–1276. június) felülkerekedett csoport abban is imitálta ellenfeleit, hogy ezúttal Csák Péter már magát tette meg nádorrá, de abban is, hogy a királyi tanács minden eddiginél határozottabb családi–nemzetségi színezetet öltött. A legfőbb cél ezúttal is, akárcsak az előző évben, a végleges leszámolás volt Kőszegiékkel, akiknek a Nyugat-Dunántúlról kisugárzó territoriális befolyása újabban azáltal is növekedett, hogy néhai Henrik bán négy fia közül az egyházi pályára ment Kőszegi Pétert a veszprémi káptalan 1275 közepén püspökké választotta. A veszprémi egyházmegye révén most már a Közép-Dunántúl is Kőszegiék hatalmi szférájához számított. Megindult tehát még az év végén a második hadjárat a Kőszegi-hatalom ellen, ismét királyi zászló alatt, a kis László részvételével és Csák Péter nádor vezérletével, de el sem jutott a családi hatalom Vas megyei fészkéig, hanem kitombolta magát Péter püspök székhelye, Veszprém és környéke vandál feldúlásában. A sereg a legbarbárabb feudális hatalmaskodás stílusában rombolt a püspöki székhelyen. Betörtek a székesegyházba, az ott tartózkodó kanonokokat, javadalmas papokat és familiárisaikat, szám szerint 68 embert meztelenre vetkőztettek, ütlegelték őket, néhányat ott helyben levágtak, a többieket lóhoz kötözve hurcolták el. Az oltárokat széttörték, a templom kincstárát kifosztották, a sekrestyében őrzött értékes könyvtárat és a prépost, a tizenöt kanonok, jogi doktorok saját könyvtárait (kánonjogi és római jogi könyveket) megsemmisítették, a levéltárat feldúlták, az okleveleket szétszaggatták. A káptalani iskola az esztelen pusztítás nyomán most „csaknem teljesen hamuvá és pernyévé vált" – szólt utóbb a jelentés. Az egész dúlás a káptalan kimutatása szerint horribilis, 50 ezer márkányi kárt hagyott maga után. „Ennél gyalázatosabb pusztítás emberemlékezet óta nem történt országunkban, még a tatárok betörése idején sem" – foglalta össze az eredményt utóbb egy királyi oklevél. A pusztításban az volt a példátlanul egyedülálló, hogy végeredmény-

ben a király nevében és a nádor jelenlétében folyt; évekkel utóbb is úgy emlegették, mint „Péter nádor dúlását és pusztítását".

A botrányos esemény 1275–76 fordulója után, még a téli hónapokban következett be, amikor a Dunántúlon amúgy is kialakuló polgárháborús állapotban példátlan módon mintegy a kormányzat adta meg a jelt a pusztító bosszú energiáinak elszabadulására. Mert időközben a bukott ellenpárt is mozgolódott. Geregye Miklós testvérei rokonukkal, Márk fia Loránd volt szepesi ispánnal Fehérvár környékére becsapva dúlták a Csákok itteni birtokait. E dunántúli belharcokban nemcsak Veszprém, hanem – „az átkos idők gonoszsága jeleként" – az esztergomi érseki székhely és egyéb egyházi központok is súlyos károkat szenvedtek. Egyebek között a tihanyi apátság úgy elpusztult, hogy templomában még egy év múltán sem lehetett misét celebrálni. A királyi sereg Péter nádor vezérletével Veszprém vidékéről a Csák birtokok felmentésére indult, 1276 márciusában a Vértes vidékén és Esztergom környékén tartózkodott, majd feloszlott anélkül, hogy Veszprém vandál feldúlásán kívül a Kőszegiekkel szemben bármit is elért volna.

A kudarc és az országra szóló botrány viszont ugyanoda vezetett, mint egy éve. Mire eljött a június, az udvar kénytelen volt visszajuttatni a kormányzathoz ellenfeleit, ezúttal hosszú időre, több mint egy évre (1276. január–1277. július). Ismét Kőszegi Miklós lett a nádor, Iván testvére tárnokmester, Gutkeled Joachim pedig bán. Geregye Miklósnak be kellett érnie a királynéi tárnokmesterséggel, mert a király gyámját, Csák Mátét taktikus volt ezúttal is meghagyni erdélyi vajdának.

Az 1277. év, mely meghozta az ismételt foglyul ejtések, „mesterek és őrzők" közötti hánykolódás, intrikák és praktikák között felnövekedett IV. László nagykorúvá nyilvánítását, itt is, ott is fellángoló zavargások jegyében köszöntött be. Erdélyben a szászok véres felkelése tört ki. A gyúanyagot az erőszakos püspök, Monoszló Péter szolgáltatta, akinek testvérei 1275 körül eltűntek a politikai életből. A püspök a szebeni prépostságot joghatósága alá próbálta vonni, majd a szászok elkeseredett ellenállását letörendő kivégeztette a vízaknai gerébet, bizonyos Alárdot. Ennek Jan nevű fia a felkelés élére állt. A feltüzelt szászok Gyulafehérvárott megrohanták a székesegyházat, az odamenekülő vagy 2000 főnyi népet legyilkolták, feldúlták a várost, elrabolták az egyházi kincseket, megsemmisítették könyvtárát és levéltárát, „ördögi dühhel tombolva" pusztították a város környékét is (1277. február 21.). Egy veszprémihez hasonló másik elemi pusztítás zajlott le itt alig egy év leforgásán belül, jóllehet egészen más indítékokból. Az ország másik végébe viszont az

év elején osztrák rablólovagok csaptak be, és pusztították a Dunántúl határszéli megyéit. Dél felől is zavargások híre jött. A Kulpa és Una vidékén birtokos Babonics-ősök, a nemsokára politikailag is emelkedni kezdő István és Radoszláv, már ez idő tájt kezdték előkészíteni majdani tartományi hatalmukat. Stájer kapcsolataik révén idegen lovagokkal pusztították a vidéket, ahol Joachim bán magánbirtokai is elterültek. A „pártkormányzat" egyik fejének magánhatalmát, báni méltóságát és az államot egyszerre fenyegető hatalmaskodások ellen maga Gutkeled Joachim vezetett hadat. De vereséget szenvedett, maga is holtan maradt a döntő csatában 1277 áprilisában. A történelem paradoxona, hogy az új politikai éra e merészen ambiciózus vezéregyénisége, ez a királyi hatalomnak elsőként nyíltan hadat üzenő főúr – nem úgy, mint rokon mentalitású társa, Kőszegi Henrik három éve – legalábbis formailag az állam védelmében esett el. Minthogy utódokat nem hagyott hátra, testvérei pedig nem osztoztak politikai képességeiben, halálával megszakadt a szál. Gutkeled-territórium nem alakult – holott megvoltak a feltételei. „Gutkeled–Kőszegi-párt" sem létezett többé; ezen az ágon maradtak a Kőszegiek. Az uralom átvételét ez idő tájt deklaráló IV. Lászlónak jóformán az egyetlen ajándék jutott, hogy a véletlen jóvoltából egy fortélyos cselszövővel és ellenféllel kevesebb maradt a színen.

A feudális „pártkormányzat" sajátságos működési gyakorlatának természetrajzához kétségkívül találó megjegyzéseket fűzött a kortárs Bruno olmützi püspök. Az új korszak szembetűnő vonása valóban abban áll, hogy az arisztokrácia vagyonban, presztízsben és személyi képességekben kiemelkedő tagjai most már szinte leplezetlenül és gátlástalanul „magánügyüknek" tekintették az államkormányzatot. Ezt elősegítette a gyakorlatilag bekövetkezett dinasztikus vákuum, amin a gyermek király és a tehetségtelen özvegy királyné fizikai jelenléte keveset változtatott. Az 1272–73 után kialakult helyzetnek mégis az a sajátos vonása, hogy miközben csupa olyan arisztokrata mozog a színen, akiket külön-külön mind a maguk partikuláris magánhatalmának növelése és az állam központjától való lehető függetlenítése mozgat, mégis minden energiájukat arra összpontosítják, hogy két csoportra polarizáltan, egymással való krónikus harcban meghódítsák az állam központját. Miközben a cél a távolodás az állam fókuszától, az erővonalak a kormányzat fókuszában metszik és törik meg egymást. Ebben a képletben is a korszak átmenetisége tükröződik. Az arisztokrácia bizonyos tagjai már eljutottak odáig, hogy formálódó magánhatalmuk alá rendeljék az államot, de az előbbi területi bázisa még elégtelen volt ahhoz, hogy magánhatalmukat függetlenít-

sék is az államtól (vagy ami ugyanaz: magánhatalmuk keretei között gyakorolják az állami funkciókat) – ebben egyelőre éppen az egyazon cél felé törők akadályozták egymást. Az állam feudális széttagolása nem az érdekeltek kölcsönös konszenzusa, hanem az államkormányzatért vívott ádáz harc jegyében készülődött.

Abban, hogy az arisztokrácia mely tagjai indultak rohamra az állam központja ellen az állam központjának meghódítása céljából, a birtok nagysága és a személyi képességek mellett nem utolsósorban politikai hagyományok is szerepet játszottak. Aligha véletlen, hogy a kialakuló érdekszövetségek vezéregyéniségei és legfontosabb szövetségeseik csupa olyan családokból kerültek ki, amelyeknek kiemelkedő tagjai a tatárjárás utáni időkben kormányzati kulcspozíciókat viseltek. A Gutkeledek, Kőszegiek és Geregyék egyik oldalon, a Csákok, Ákosok, Rátótok, Kánok a másik oldalon. Csupa olyan főúr, akik számára az atyák által megalapozott presztízs komoly helyzeti előnyt jelentett, helyük hallgatólagosan megvolt az „ország tanácsában", hogy aztán az „ország" nevében szinte szuverén módon a király helyett cselekedjenek. E körből, a következő nemzedékből került ki aztán a századforduló „tartományurainak" törzse is. Az új korszak ilyen értelemben is IV. Béla uralkodásában gyökerezik és hajlik át nagy ívben a következő század elejére.

Ide nyúlik vissza annak a territoriális bázisnak a genezise is, ahonnan az új éra főszereplői a rohamot megindították. Kőkapronca (Koprivnica) vára, az első „merénylet" színtere Körös megye északnyugati részén a bán hatalma alá tartozott, a báni méltóság pedig atyja érdemeiből Gutkeled Joachimot „illette meg", aki atyjának belső-szlavóniai birtokszerzeményeire és magánvárára, Sztrenicsnyakra támaszkodva megkezdhette magánhatalma és közfunkciója összekapcsolását. Szövetségét Kőszegi Henrikkel nemcsak mentalitásbeli rokonság, hanem territoriális kapcsolat is indokolta. Kőszegi magánhatalmi centruma Vas megyében – országosan egyedülálló módon öt vagy hat várával és számos uradalmával – egyik irányban kiterjedt már a nemzetség hédervári ága jóvoltából Moson és Győr megye felé, a másik irányban a Varasd és Körös megyei birtokok révén a Dráván túl érintkezett Joachim bánéval. Sőt itt már egy másik centrum is formálódóban volt a Varasd határszéli vidékein már 1271 előtt erőszakkal elfoglalt három zagorjei vára körül. A befolyási körzet Nyugat-Magyarországtól le Szlavóniáig az érdekek egyeztetése révén erősödött meg, nem zárva ki a munkamegosztást sem, hogy a territoriális bázist a báni méltóság és családja nyugat-magyarországi ispáni tisztjei révén inkább Kőszegi Henrik őrizte, Joachim „bán" meg a tárnokmesteri méltóság

és a központi pilisi ispánság segítségével inkább az állam centrumában jutott kulcsszerephez.

Világos territoriális szempont kapcsolta be Geregye Pál néhai országbíró fiait, kivált az előtérben mozgó Miklóst a szövetségbe. Nemcsak az, hogy Vas megyei birtokaik és váruk (Egervár) erősítette a nyugati bázist, hanem főként az, hogy az atyjuk által összekovácsolt fél megyényi bihari birtokkomplexum révén adva volt a „párt" kelet-magyarországi bázisa is, mely az erdélyi vajdasággal és a szolnoki ispánsággal összekapcsolva itt is kialakította magánbirtokok és közfunkciók együtteséből egy tartományi hatalom körvonalait. E hatalom növelésén Geregye Miklós tovább munkálkodott testvéreivel együtt. A megye nyugati részeit is ellenőrzés alá vonva elfoglalta Gáborjánmonostorát és környékét, valamint a Hontpázmányok itteni ágának Derzspalotája nevű várát is. A Borsák „tartományát" valójában megelőzte egy formálódó Geregye-territórium, amely abban az értelemben nem is enyészett el, hogy a Geregyék politikai bukása (1277) után a maga kiépített állagában beolvadt a Borsák magánhatalmába.

A „Gutkeled–Kőszegi-párt" magva e három születőfélben levő „tartomány" koncepciójára épült. Közülük kettő eltűnt ugyan az alapítók bukása és folytatók hiánya miatt, de nem teljesen, mert beépült a Babonicok és Borsák majdani territóriumába. Éppen e territoriális háttér magyarázza e csoport különös aktivitását és erejét; emiatt volt kevésbé szüksége a királyi hatalom színeire, mint a másiknak.

A „Csák-párt" annyival volt gyengébb, s annyival inkább volt szüksége erre a támaszra, amennyivel territoriális bázisa kiérleletlenebb volt. Az országos elhelyezkedés különben itt is megfigyelhető. Csák Máté, akinek birtokközpontja testvéreivel és nemzetsége rokon ágaival együtt Fejér és Komárom megyében volt, éppen azért ragaszkodott a kormányzati változások idején az erdélyi vajdasághoz, azért vonták be alkalmanként Kán Lászlót és Miklós erdélyi nagyprépostot is a csoportosulásba, hogy a hiányzó keleti bázis meglegyen. A Monoszló testvérek Dráván túli birtokközpontjaik és váraik (Atyina, Monoszló) és a macsói bánság révén lettek volna hivatva az ellenpárt déli bázisát ellensúlyozni, részint Péter erdélyi püspöksége révén a keleti befolyást nyomatékosítani. A déli részeken aztán a rokon Csák Ugrin valósított meg már csakugyan tartományi jellegű befolyást. A Rátót és Ákos szövetség a hevesi–borsodi részeket jelentette. Sokkal szórtabb szerkezet volt ez, mint az ellenpárté. Magának a vezérnek és rokonainak valamirevaló váruk sem volt egyelőre. A törzsterületen a várak (Gesztes, Bátorkő, Csóka-

kő) csak a következő évtizedekben fognak majd felépülni, maga Máté Komáromot csak 1277–78 táján szerezte meg. Mindazonáltal a jelek arra mutatnak, hogy a Csákok birtokszerző expanziója és ispáni tisztségek révén befolyásuk növelése ebben az évtizedben a Dunántúl nyugatibb részei felé terjedt; a bakonyi „örökös ispánság" volt a területi összekötő lánc. Minden hatalomátvétel alkalmával a Csák testvérek és rokonaik vették át a fontos dunántúli megyék igazgatását, sőt volt idő (1277), amikor Csák Máté vajda egyesítette kezében Moson, Sopron és Vas ispáni tisztét, István testvére Pozsony, Péter pedig Somogy megyét igazgatta. Figyelmet érdemel a feltevés, hogy a polarizált „pártküzdelem" mögött jelentős mértékben a Kőszegiek és a Csákok dunántúli hegemóniáért vívott magánbirkózása húzódik meg. A küzdelem azonban eleve reménytelen volt a Csákok szempontjából. Már a kitérés jele, hogy Máté valamikor 1283 előtt megszerezte a Nyitra megyei nagytapolcsányi uradalmat; az unokaöcs, trencséni Csák Máté majdani főhadiszállását Északnyugat-Magyarország birtokbavételéhez.

Az 1270-es években hiányzott még a hallgatólagos „konszenzus" Magyarország területi befolyási körzetekre való felosztása terén; a territoriális terjeszkedés itt is, ott is keresztezte egymást. Ez a háttere a „pártküzdelmeknek", nemkülönben annak, hogy a gyengébbik fél, melynek elemibb szüksége volt az állami központra partikuláris növekedése szempontjából, miért lépett fel oly tüntető módon a királyhűség színeiben. A helyzet különös ellentmondása, hogy miközben a küzdelmet a partikularizmus erői mozgatták, a csoportok állandósult küzdelme egyelőre majdnem oly mértékben gátolta a partikuláris befolyási körzetek megszilárdulását, mint amennyire elősegítette. Egyelőre a legszembetűnőbb eredmény az anarchia állandósulásában jelentkezett.

43. AZ IFJÚ IV. LÁSZLÓ STABILIZÁCIÓS KÍSÉRLETE

Még Kőszegi Miklós volt a nádor, „pártja" tartotta kézben az országtanácsot, amikor – 1277 késő tavaszán – IV. László kinyilvánította, hogy a „törvényes kort" (*etatem legitimam*) elérve átvette az ország teljes kormányzatát. A gyermek király azonban még 15. életévét sem töltötte be. Az Árpád-ház hagyományai szerint az uralomra képesség életkori feltétele legalább a 16., de inkább a 18. év betöltése volt. Ki nyilvánította hát nagykorúvá a még kamasz ifjút?

Hogy Kőszegiék hatalmi csoportja lett volna, teljességgel ki van zárva; Csákék sem lehettek, nekik erre, ellenzékbe szorulva, módjuk sem volt.

A kérdést egyelőre nyitva hagyva előre kell bocsátanunk, hogy a kis királyt a tényleges uralom átvétele előtt nemcsak az a szerencse érte, hogy egykori elrablója, a vele bábként játszadozó Gutkeled Joachim bán eltűnt a színről, hanem egy kedvező külpolitikai fordulat is. Ennek előzményei évekkel korábbra nyúlnak vissza.

Németország fejedelmei 1273. október 1-jei frankfurti gyűlésükön egy délnémet grófot választottak német („római") királlyá, akinek törzsbirtokai a Boden-tótól nyugatra, a mai Svájc északi vidékein terültek el: Habsburg Rudolfot. Egy évvel utóbb, 1274. november 19-én a nürnbergi birodalmi gyűlés felhatalmazta a már nem fiatal, 55 éves új német királyt, hogy a választást el nem ismerő II. Premysl Ottokárt megfossza tartományaitól. A magyar politika már 1274 végén felfigyelt a kínálkozó lehetőségre, hogy az új konstellációban Habsburg Rudolffal szövetséget keresve visszaszerezheti az 1273. évi „befejezetlen" háború óta Ottokár birtokában maradt nyugati határszéli területeket. A két „párt" azonban a külpolitikai orientáció terén is megoszlott. Csákék hajlamosak lettek volna elfogadni Ottokár szorultában tett békeajánlatát (1275. október 6.), a Gutkeled–Kőszegi-csoport viszont a Habsburg-szövetségre tett – annál is inkább, mert Joachim bánt dinasztikus súlyú házassága felbátorította, hogy a Babenberg-örökség jogcímén igényt jelentsen be az osztrák tartományokból való részesedésre. Végül is Magyarország helyét a szomszédos Ausztria sorsának alakulásában az szabta meg, hogy Habsburg Rudolf megüzente a háborút (1276. június 24.), és seregeivel a kora őszön be is nyomult Ausztriába. Október közepén már Bécs alatt állt. A kialakult helyzet az akkor uralmon lévő Gutkeled–Kőszegi-kormányzat orientációja javára billentette a mérleget. A királyi sereg az immár 14 éves László király személyes részvételével, Joachim bán vezérlete alatt Ausztria ellen vonult 1276 novemberében, hogy Habsburg Rudolffal egyesüljön. A sereg azonban csak Sopron környékéig jutott el (a város hódolatát nyilvánította IV. Lászlónak), a fegyveres konfrontáció ezúttal még elmaradt. II. Ottokárt a német birodalmi seregek súlya meghátrálásra késztette. Lemondott Ausztria, Stíria, Karintia, Krajna és a Vend Őrgrófság birtokáról, Cseh- és Morvaország viszonylatában hűbéri hűségét nyilvánította, egyidejűleg pedig kötelezte magát a magyar területek visszaadására is. Más kérdés, hogy a visszafoglalt soproni részeken kívül a többi nyugati terület visszaadásából az Ottokár és Rudolf között létrejött béke (1276. november 21.) után sem lett semmi.

A kis IV. László 1277 elején mindenesetre Sopron felszabadítójának szerepében tűnhetett fel, és egy kedvezőnek látszó külpolitikai fordulat előtt állt. A helyzet siettette a Habsburg Rudolffal való szövetség formális szorosabbra fűzését. Noha a szövetségi szerződést Rudolf csak a nyáron ratifikálta Bécsben, a megállapodás már a tavaszon megszülethetett, hiszen IV. László egy oklevele a szövetséget (*pax, unio seu concordia*) már május 23-án mint befejezett és elrendezett tényt emlegeti. Vajon azért lett volna szükség a félig még gyermek király nagykorúsítására, hogy az egymást kölcsönösen barátokká, sőt „rokonokká" fogadó szövetségesek közül a magyar uralkodó is egyenrangú félként szerepeljen? E szempont szerepet játszott, de nem volt kizárólagos. IV. László oklevelei szoros kapcsolatban említik „törvényes korának" elérését, a kormányzat átvételének mozzanatát egyrészt e szövetség bekövetkeztével, másrészt azonban egy bizonyos országos gyűléssel, mely különös figyelmet érdemel.

E gyűlés a Pest melletti Rákoson zajlott le 1277. május utolsó napjaiban; megnevezése az oklevelekben hol „valamennyi főpap és báró, valamint a minden egyes megyéből összejött nemesek és a kunok általános gyűlése" (*generalis congregatio omnium prelatorum et baronum necnon omnium nobilium de singulis provinciis et etiam Cumanorum*), melyen a király is részt vett, hol királyi gyűlés (*congregatio nostra, convocatio domini regis... generalis*), melyen részt vettek a püspökök, bárók és a megyei nemesek, hol pedig egyszerűen „országgyűlés" (*regni nostri congregatio*). Az egybehívás célját az oklevelek legáltalánosabb fogalmazásban a „közjó" helyreállításában, „az országot és az egyházakat ért károk és pusztítások" ügyének megtárgyalásában nevezik meg. Egy királyi oklevél különös részletességgel fejtegeti, milyen „kevéssé szerencsés idők közepette" jutott el az uralkodó érett korába, midőn „az országszerte elburjánzó gonoszságok állandósulása és szüntelen átkos megújulása" miatt „belső veszedelmek" marcangolják az országot, aminek következtében napirendre került „az ország reformációja és nyugalmának, valamint az egyházak biztonságának helyreállítása". A tárgyalások fő témája az elmúlt időben elharapózott hatalmaskodások, birtokfoglalások, fegyveres pusztítások ügye volt, különös tekintettel az egyházakat ért károkra. Határozatot hoztak arról, hogy „királyi, egyházi vagy nemesi javakat senki se merészeljen elfoglalni, az ilyenre vetemedőknek senki segítséget ne nyújtson", s erre a gyűlésen részt vevő főpapok, bárók, nemesek és kunok ünnepélyesen letették az esküt. A püspöki kar jelenlevő hat tagja a király és a négy társadalmi réteg képviselőinek akaratából (*de voluntate*) kiközösítő ítéletet

hozott az ország belső békéjének megzavarói (*pacis turbatores*) ellen, a király pedig esküvel kötelezte magát, hogy „az ország ilyen meggyalázói és pestisesei ellen" fegyveres hadfelkelést hirdet meg. Úgy látszik, a gyűlés hagyta jóvá a Habsburg Rudolffal véglegesítendő szövetségi szerződést, s éppen e gyűlés nyilvánította „törvényes korúnak" a királyt, kezébe adva az ország „teljes kormányzatát" (*plenum gubernaculum*).

E rákosi gyűlés merőben új és szokatlan jelenség a politikai élet 1272 óta kialakult atmoszférájában, sőt új minőség egyáltalán a magyar államéletben. V. István halála óta úgy látszott, mintha a politikai színtéren maroknyi arisztokratán kívül másnak helye sem lenne, mintha a többi társadalmi erő dermedt bénaságban vette volna tudomásul, hogy az államkormányzat egymással vetélkedő bárói klikkek magánügyévé vált. Most a társadalom egész politikai szektora kezdett felocsúdni bénult passzivitásából – de másként, mint a megelőző fél évszázad ismert „gyűlésein". Arra már volt példa, hogy a kisebb nemesség egy bárói csoport vezetésével (1222) vagy az egyházzal összefogva (1231) nyilvánította hangját; az Aranybullákat kikényszerítő gyűlésezések azonban a királyi hatalmat engedményekre szorító, s éppen nem az állam erősítését célzó rendi kiváltságmozgalmak voltak. Arra is volt már nem egy példa, hogy a királyok valamely megye vagy szűkebb országrész számára hirdettek ki „általános gyűlést" (*generalis congregatio* vagy *convocatio*), mint már IV. Béla (1254), majd inkább V. István (1262, 1263, 1270, 1271); ezek azonban, nevükre rácáfolva, mind nagyon is részleges gyűlések voltak, hatáskörüket és jellegüket tekintve sem voltak többek, mint „törvénynapok". Végül arra is volt már példa, hogy a nemesség országos jellegű gyűlést rendezett (1267), ezen viszont sem az egyház, sem a bárók, sőt a király sem vett részt. Arra azonban nem volt még példa, hogy a király részvételével az egyházat képviselő főpapok, az arisztokráciát reprezentáló bárók és a nemességet minden megyéből (*de singulis provinciis*) képviselő küldöttek, valamint a kun főemberek olyan „általános gyűlésre" jöttek volna össze, melynek önmaga által megszabott hatásköre jóval túlnőtt akár parciális rendi követelmények összeállításán, akár a „törvénynap" szintjén: elvi döntést hozott az ország belállapotait illetően, a királyt akcióra kötelezte, még külpolitikai téren is jóváhagyását gyakorolta a háború és béke kérdésében, sőt minden jel szerint maga nyilvánította nagykorúnak a királyt, hatalmazta fel a kormányzat átvételére.

Hogy a kezdeményezés a főpapoktól indult ki, a gyűlés lefolyása és határozatai félreérthetetlenül mutatják. Őket két nyilvánvaló szempont is moz-

gatta. Közvetlenül a veszprémi és gyulafehérvári pusztítás emelte ki drámai erővel, amit egyéb egyházak viszontagságai már évek óta jeleztek: a növekvő anarchiában a világi nagybirtokos csoportok haderejével szemben az egyház a gyengébb fél, elemi érdeke ennélfogva az állam erősítése. Ugyanakkor a felső klérus politikai értelemben is kiszorult a kormányzatból. A bárói csoportosulások, „pártok" formálódásában a püspöki karból csak egy-két olyan világias figura vett részt, mint Záh Jób, Monoszló Péter és az érseki ambícióival fel nem hagyó Kán Miklós prépost; a főpapság egészében kiesett a politikai játéktérből. Kérdés azonban, hogy egyszerűen csak a rivalizálás vagy a klérus szűkös „rendi" érdeke mozgatta a rákosi gyűlésben testet öltő tágabb körű rendi akciót az „ország reformációjának" és a „köz javának" (*pro bono et utilitate communi*) régi szólama mögött.

A gyűlés kezdeményezőit kivételesen jól ismerjük. Nem általában a magyar püspöki kar, hanem annak egy csoportja volt a kezdeményező, Báncsa István kalocsai érsekkel, a Bolognában tanult művelt főpappal az élen, aki még IV. Béla klerikusai közül került az ifjú István mellé, hogy végig, királysága idején is kancellárja legyen (1266–72). Ide tartozott Fülöp váci püspök, szintén IV. Béla egykori klerikusa, majd alkancellárja (1258), aki utóbb Kun Erzsébet kancellárja (1262–73), a gyűlés idején Anjou Izabella (Erzsébet) kis királyné kancellárja volt. Ott volt még a kiközösítést kihirdető főpapok között az ugyancsak Bolognában tanult Ladomér váradi püspök, István ifjabb király volt alkancellárja (1264–66) és a pápai jellemzés által (1265) megint csak kiemelkedően műveltnek bemutatott, egyházmegyéjét eréllyel kormányzó Timót zágrábi püspök. Végül jelen volt Póka szerémi püspök, s történetesen a hírhedt garázda Záh Jób pécsi püspök is, minthogy a gyűlés idején éppen ő viselte a kancellári méltóságot. De a gyűlés hangadói nemcsak püspökök voltak. Ott volt vagy sejthető a csoportban még legalább négy személyiség, kivétel nélkül Bolognában tanult jogtudó királyi klerikusok, élükön Demeter fehérvári préposttal, aki IV. Béla követe volt egykor a Szentszéknél, majd utolsó alkancellárja (1268–70), a gyűlés idején is a kancellária tényleges vezetője. Valószínűleg jelen volt a leendő fehérvári prépost és alkancellár, Tamás, szintén IV. Béla egykori nótáriusa (1266–67). A veszprémi egyház ügyét Tétény Pál prépost képviselte, a nemrég hazatért kánonjogi doktor, a király „hű klerikusa" 1275 óta. Ott gyanítható a szervezők között (hiszen júliusban majd ő lesz a Habsburg-szövetséget véglegesítő magyar követség egyik tagja) Hontpázmány János budai prépost, királyi kápolnaispán, szintén a kánonjog doktora, 1273 óta királyi klerikus, nemsokára (1278)

kalocsai érsek és kancellár. Nem általában a főpapság volt tehát a gyűlés szorgalmazója, hanem az egyházi értelmiségi elit többségében magas jogi képzettségű csoportja, mely hosszabb királyi hivatalnoki múltra tekinthetett vissza: annak a „legista" rétegnek a képviselői, melynek alapját annak idején IV. Béla vetette meg. E csoport ocsúdott fel most dermedtségéből – miután a bárói klikkek csoportharcának következményei lávaömlésszerűen kezdték fenyegetni az országot –, hogy megpróbáljon új dimenziót adni a politikai életnek. A tömegerő természetesen kínálkozott az országos szerepre már az 1267. évben igényét bejelentő, de 1272 óta inkább csak az országos zűrzavar visszásságait szenvedő nemességben és a király legütőképesebb haderejében, a kunokban.

Az anarchia kibontakozása és a feudális államszerkezet nyilvánvaló funkcionális zavara kellett hozzá, hogy az e szerkezetben elvileg amúgy is szerepet betöltő egyháziak és a megyei keretek között immár bizonyos „állami" funkciókhoz jutó nemesség szövetkezéséből – bevonva a döntő katonai funkciót betöltő kunokat is – felvázolódjék egy koncepció, mely a merő hivatkozási alappá degradált királyi hatalmat, a *regalis dignitas* vagy *status regis* kiürült eszmei fogalmát ismét a realitások közé igyekszik emelni. Ami itt elkezdődött, nem egyéb, mint a feudális állam védekező reflexe a széttagolódás ellen egyfajta korai – egyelőre még elég nyers és kiérleletlen – rendi mechanizmus kiépítésének kísérlete révén. E „rendi" jellegű fejlődésvonal ezután éppúgy hozzátartozik a kései Árpád-kori állam szerkezetéhez, mint az a „hűbéries" fejlődés, mely ezt az államot gyakorlatilag felbontotta.

Az 1277. tavaszi akció nem nélkülözte sem az ideológiai alapot, sem a szervezeti előképet. Nem véletlenül emelkedik ki a szervezők mögött a bolognai háttér. Csak két éve, hogy egy 1275. évi oklevélben, melyet minden bizonnyal az említett Tétény Pál veszprémi prépost fogalmazott, feltűnt az a metafora, hogy a király „hű klerikusai" a maguk tudományával „miként a csillagok" világítanak a királyi hatalom mennyboltján, hogy kiirtsák a bűnöket és plántálják az erényeket; az arenga a justinianusi *Institutiones* bevezetéséből vett idézettel zárul a jogszerűség diadaláról az ármánykodó igazságtalanság felett (*per legitimos tramites calumpniancium iniquitates expellentes ad iusticiam valeantplurimos erudire*). Ugyanő egy másik veszprémi ügyben kelt oklevélben (1276) a római közjog, a *ius publicum* teljes hosszú definícióját idézi (Dig. I,1,1,2; Inst. I,1,4), összekapcsolva a gondolatot a „királyi korona iránti különleges odaadás" követelményével. Hasonló törekvések végigvonulnak ezen évtizedek oklevelein. E klerikusok az államot „magánüggyé"

degradáló folyamattal szemben a római közjog segítségül hívásával igyekeztek az állam „közhatalom" jellegét (*res publica*) propagálni.

Ugyanakkor komoly figyelmet érdemel az a feltevés, mely szerint az Árpád-kor végén jelentkező rendi intézmények valószínű előképe közelebbről is körvonalazható. Volt Magyarország közelében egy territórium, melynek korán kifejlett rendi kormányzati formái kínálkozó mintát nyújthattak: az Aquileia-friauli patriarchátus. A birodalomba hűbéresként betagolódó egyházfejedelemmel itt már az 1220-as évek óta kormányzati partnerként állt szemben a rendi gyűlés (*colloquium generale*), melyben a klérus, a nemesség és a városi közösségek képviselői vettek részt. A Magyar Királyságnak az Adriai-tenger és Karintia között elterülő tartománnyal való kapcsolatai 1270 táján és után a tetőponton voltak, rendszeresen követek jártak a két udvar között. Sőt a kapcsolat több volt, mint diplomáciai. 1271 tavaszán a friauli belügyben az egyik döntőbíró V. István volt, akit Medeában egy fehérvári kanonok képviselt. A szálak épp elég szorosak voltak ahhoz, hogy az Európa-szerte még alig alakuló rendi kormányzati szisztéma e közeli meggyökeresedett formája ismert lehetett ama magyar egyházi elit-értelmiség előtt, mely a kor államtanának csírázó képviseleti (*representatio*) elvét Bolognában megismerte, és hogy megfelelő szerkezeti változtatással megpróbáljon valami hasonlót meghonosítani itthon is, miután az állam a régi formák között úgyszólván megszűnt funkcionálni. A városok még túl gyengék voltak ahhoz, hogy szóba jöjjenek; a klérus mellett a bárók és a nemesség kettőssége viszont hagyományos volt, ahogy különben Friaulban is elkülönültek az előkelő szabad hűbéresek az egyszerű nemesek és *ministerialis*ok csoportjától. A sajátos „helyi szín" a kunok voltak. Így jöhetett létre, s élt tovább – alkalomszerűen – az 1280–90-es években is a főpapság, a bárók, a nemesség képviselői, valamint a kun főemberek csoportjaira tagolódó „proto-rendi" gyűlésezés, melynek megnevezéseként Magyarországon is felbukkan a *parlamentum publicum* mint a *generalis congregatio regni* szinonimája (1289).

Noha e csírázó rendi mechanizmus hatása a fejleményekre elég erőtlennek bizonyult, maga a kezdeményezés ennek ellenére igen figyelemreméltó, európai viszonylatban is feltűnően korai. Mindenesetre lehetőséget teremtett a politikai erőtér koordinátáinak bővítésére, legalább kínálkozott valami alap, mely reményt nyújtott, hogy főúri csoportok vigasztalanul anarchikus marakodásából kiemelkedve az „állam" mégiscsak testet ölt. S valóban, ezután vagy két éven át – 1279 őszéig – úgy látszott, mintha valami kezdene is kihajtani a csírából; úgy látszott, hogy IV. László a most megmozduló erőkre

is támaszkodva valóságos uralkodóként veszi át „országa teljes kormányzatát", uralkodása csakugyan meg fogja érdemelni a *gubernaculum* nevet.

Ehhez azonban egy minden eddiginél súlyosabb válságot kellett leküzdeni, mely 1277–78 fordulóján és az elkövetkező tavaszon kulminált. Az 1277. májusi gyűlés feloszlott anélkül, hogy módjában lett volna megállítani azt a sajátságos ingamozgást, mely a kialakult két főúri csoportosulás közül ütemesen hol egyiket, hol másikat ütötte ki a porondról, hogy a kormányzatba lendítse az iménti ellenfelet. A társadalmi mozgolódás közvetlen eredménye egyelőre annyi volt, hogy Kőszegiék még a kora nyáron kibuktak a királyi tanácsból, helyüket a másik csoport foglalta el, mely hagyományosan királyhűségét hangoztatta. Már abban a követségben, mely a Habsburg Rudolffal kötött szövetséget Bécsben a király nevében ratifikálta (1277. július 12.), a „Csák-párt" tekintélyes öregje, a szlavón bánságot átvevő Rátót Loránd képviselte az országbárókat. A Csák-atyafiság az 1275–76 fordulója körüli felállásra emlékeztetően nyerte vissza a kulcspozíciókat már az év derekán. A rákosi gyűlés kezdeményezőinek egyelőre – 1278 ősze előtt – jóformán szerep sem jutott a központi kormányzatban. A megbukott „párt" tagjai viszont a maguk biztos területi fedezékébe visszavonulva készülődtek, hogy minden eddiginél keményebb próba elé állítsák a „törvényes" hatalmához jutott fiatal királyt: hatályt tud-e szerezni az ország „pestisesei" ellen hozott gyűlésbeli határozatnak.

A lázadás ezúttal már négy égtáj felől, négy territoriális gócból kisugározva érlelődött: Nyugat-Magyarországon kívül a Dráván túli déli részeken, keleten Biharban és északon a Szepességben.

1277 késő őszén a 15. életévét betöltő IV. László először a nyugati góc ellen mozgósította hadát, jelentős létszámú kunt is. Miután Hainburg mellett személyesen is megerősítette szövetségét Habsburg Rudolffal (1277. november 11.), visszavonultában Sopronon át seregével Kőszeg vára ellen indult. Ostromra azonban ezúttal sor sem került. Az egyik ok egy erre az időpontra datálható levélből derül ki, melyben a király fogadott „atyjától", Rudolftól várostromhoz szükséges hadiszereket kér. A királyi sereg nem volt felkészülve a várostromra. A másik ok az lehetett, hogy már híre jött az északi és keleti országrészekben kirobbant lázadásnak. A körülmények arra kényszerítették a királyt, hogy kiegyezzen a Kőszegiekkel, sőt Miklósnak visszaadja a báni méltóságot.

Északon a Geregyék rokona, Márk fia Loránd szepesi ispán állt a mozgolódás élére, mint már 1274 őszén. Elfoglalta a Szepességet és Gölnicbánya

vidékét, ahonnan seregei átcsaptak a Tiszántúlra, előrenyomultak a Nyírségig. A lázadás itt egybekapcsolódott a másik góccal, Bihar megyével, ahol – mint láttuk – Geregye Miklós bukott erdélyi vajda atyjának birtoktömbjeire, váraira és az újonnan elfoglalt erősségekre támaszkodva testvéreivel együtt már valósággal tartományúri hatalmat gyakorolt; az egész „váradi provinciát" (Bihar megyét) hatalma alá hajtotta – mint utóbb egy oklevél emlékezik.

Míg az északi és keleti vidékeken a lázadás egyszerűen csak a nyers erőszak jegyében kerített hatalmába egy-egy országrészt, délen szinte már formálisan is bekövetkezett a hadüzenet. Miután a Kőszegi-fivérek felszabadultak a királyi had nyomása alól, Szlavóniába siettek, hogy teljesen önálló dinasztikus politikába kezdjenek. Mint tudjuk, már a „Gutkeled–Kőszegi-párt" territoriális hatalmát is zavarták az Una és a Kulpa folyó közötti vidéken az egyre befolyásosabb Goricai és Vodicsai nemzetség – a Babonicsok elődei – aspirációi; e konfliktusban bukott el maga Gutkeled Joachim bán. Kőszegi Miklós bánnak és testvéreinek azonban nem állt érdekükben a helyi háború folytatása éppen most, hogy a királyi hatalom ellen készülődtek. A Száván túl, az Una-parti Dubica mellett szabályos békét kötöttek Vodicsai István ispánnal („bánnal", ahogy már titulálta magát) és az egész Babonics-rokonsággal (1278. április 20.). E dubicai egyezmény akár úgy is felfogható, mint az első tartományúri szerződés. A három Kőszegi fivér, Iván, Miklós és Henrik kompromisszumra lépett ellenfeleivel, elismerte, hogy hat zsupánság a kiváltságolt Petrinja várossal együtt jogosan István bánt és rokonait illeti. Minthogy a Babonics-elődök magánbirtokainak sora az Unától laza láncban húzódott nyugatnak a krajnai határig (Podgorja), a dubicai egyezmény nem egyebet mondott ki, mint hogy a Szávától délre és az Una völgyétől nyugatra eső terület a Kapela-hegységig a Babonicsok magánszférája – szemben a Szávától északra eső szlavóniai részekkel, ahol Kőszegiék maguknak igényelték a hatalmat. E paktum természetesen az iménti szövetséges, Gutkeled Joachim testvérei, Miklós és István érdekeinek gátlástalan elejtését jelentette, hiszen néhai István bán szerzeményei jórészt éppen a Babonicsoknak „átengedett" részekre estek. Mi több, Kőszegiék kötelezték magukat, hogy akkor sem segítik a Gutkeledeket, „ha erre nekik a király úr vagy királyné külön parancsot adna..." Szlavónia felosztása két érdekszférára ama fiktív új szuverenitás védnöksége alatt következett be, melyet bele is foglaltak a szövegbe: „Endre herceg akarata és beleegyezése" jegyében. Ez volt a jogalapja a királyi szuverenitás kerek megtagadásának.

A fogott herceg nem más volt, mint az Árpád-ház Észak-Itáliába szakadt,

itthon el nem ismert „utolsó aranyágacskája": II. Endre unokája, az ez idő tájt tizenkét éves kis „velencei Endre" – ahogy itthon emlegették. Nagyanyja, Estei Beatrix (néhai II. Endre alig egy évvel halála előtt oltárhoz vezetett harmadik felesége) IV. Béla uralomra lépte után, az udvar gyűlölködő légköréből menekülve, már külföldön szülte meg azt az „Utószülött" Istvánt (1236), aki végül is Velencében telepedett le, s a tekintélyes patrícius Morosini család Tomasina nevű leányával való házasságából született a szóban forgó kis „velencei" Endre. Árpád-házi hercegi igényeit környezete ébren tartotta apjának kori halála (1272) után is. Kőszegiék most, 1278 első hónapjaiban e Velencébe szakadt ág felé nyúltak, hogy ellenjelöltet állítsanak a magyar trónra. Lehetséges, hogy a kis Endre, „egész Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercegeként" már jelen volt Dubicánál is; mindenesetre Kőszegiék alig később megindultak vele együtt Magyarország felé. A kis fogott herceg a Zala megyei Kehidán már oklevelet bocsátott ki (1278. május 27.). Ez volt Kőszegiéknek a dubicai egyezményből kiinduló valóságos „hadüzenete" immár a királyi hatalomnak.

A válságos helyzetben IV. László gyorsan és határozottan cselekedett. A szepességi lázadók ellen felvidéki híveit mozgósította, élükön Aba Fintával és Baksa Simon fia Györggyel, akik még a tél folyamán leverték Márk fia Lorándot. A bihari góc ellen Kán Miklós vezérletével vonult a királyi had. A „választott érsek" hadvezérnek mindenesetre alkalmasabbnak bizonyult, mint főpapnak; igaz, segítőkre lelt a bihari Borsákban, akiket a Geregyék hatalmi törekvései létükben fenyegettek, Simon fia György is csatlakozott mobilizált felvidéki seregeivel. A Geregye-testvérek formálódó bihari tartományát az egyesült erők több véres ütközetben számolták fel. Még 1278 kora tavaszán ostrommal bevették Adorján várát, Miklós volt vajda behódolt. Időközben maga a király is megindult a bihari részek felé, vonultában megtörte a lázadókkal tartó egri püspök erejét. Amikor IV. László Váradon hét tiszántúli vármegye számára „általános gyűlést" (*generalis congregatio*) hirdetett ki, már a lázadók utóvédharcai is elültek, a keleti országrész Szolnoktól Biharig pacifikálva volt. A gyűlés 1278. május eleje és június dereka között zajlott le, részt vettek rajta a királyi haddal érkező bárókon kívül a megyék nemesei és egyéb rangú emberek is, tevékenysége a lázadás vezetőinek büntetésén túl a feldúlt országrész állapotainak rendezését ölelte fel. A gyűlésben elnöklő király kemény kézzel sújtott le; a vasba verve elébe vezetett egyik Geregye fivért például halálra és birtokelkobzásra ítélte. Egyszersmind a gyűlés kihirdetésével kinyilvánította, hogy az előző évi rákosi gyűlés szellemében a me-

gyei nemességre is támaszkodni kíván. Egy kereteiben formálódó „tartomány" semmisült meg e tavaszon, a váradi gyűlés mondta ki rá a verdiktet. A személyükben kegyelmet nyert Geregyék eltűntek a történelem süllyesztőjében.

Még ha az eredmény nem is volt teljes (hiszen Kőszegiék váltig ott vesztegeltek az ellenjelölttel a Dél-Dunántúlon), az ifjú király a rákosi gyűlést követő egy éven belül mégis elmondhatta, hogy a gyűlés határozatait jelentős részben végrehajtotta, a belső „béke megrontóit" legalább a keleti országfélen kemény kézzel kiirtotta vagy megzabolázta. További lépéseiben is ügyes politikusnak bizonyult. Kőszegiékkel már aligha lehetett ez idő tájt fegyverrel leszámolni; tanácsosabb volt politikai eszközökkel semlegesíteni őket. Minthogy a Kőszegi-politika épp az imént, Dubicánál hagyta cserben az elesett Gutkeled Joachim testvéreit, legcélszerűbbnek látszott megnyerni őket – éppen Kőszegiékkel szemben. Erdélyből visszaútban, Csanádon következett be az ünnepélyes kibékülés (1278. június 19.). Gutkeled Miklós elnyerte a szlavón báni méltóságot, Istvánt országbíróvá és mosoni ispánná nevezte ki a király. A keleti országrész pacifikálása után átalakult az egész kormányzat. Csák Péter helyett a mérsékeltebb és nagyobb tekintélyű Máté lett a nádor. A Csákok mellett új szereplők jelentek meg a színen, az erdélyi vajdaságot a harcokban kitűnt Aba Finta nyerte el, a különválasztott tengermelléki bánságot Subic Pál. Évek óta először vált az országtanács némileg „nyitottabbá", nem egyszerűen a kétpárti kormányzati váltógazdaság reprodukálódott.

A másik politikai eszközt a Kőszegiekkel szemben a külpolitikai helyzet adta az ifjú király kezébe. Az önálló dinasztikus politikát kezdeményező Kőszegiek természetesen külpolitikai téren is emancipálódtak. Minthogy a király Habsburg Rudolf szövetségese volt, ők most az ellenfelet, Ottokárt támogatták. De a nagy leszámolás a közép-európai hegemóniát illetően már 1278 tavaszán a levegőben volt. A pozícióiban visszaszorult cseh király fegyverkezett, készülődött Habsburg Rudolf is. Éppen mert német királysága nem állt osztatlanul mögötte, különös súlyt nyert a Magyar Királyság szövetsége. „Édes fiát", IV. Lászlót viszont – akit már a tavaszon felszólított az „álnok cseh király" elleni bosszúra – különös nyomatékkal utalta a Habsburg-szövetségre immár trónkövetelővel fenyegetőző legveszedelmesebb belső ellensége. Így érthető, hogy a keleti részek pacifikálása után június–július folyamán IV. László minden energiáját latba vetve ismét hadat gyűjtött, a tavaszinál is nagyobbat, hogy a mérkőzést, mely voltaképpen a Kőszegiekkel

volt esedékes, ne a Drávánál, hanem Rudolf haderejével egyesülve a Morván túl – Ottokár ellenében vívja meg.

A király újabban megnyert báróival, a Gutkeledekkel, az Abákkal és régi híveivel, a „Csák-párt" tagjaival, a nemesi és megyei csapatokkal s a kunokkal együtt, mintegy 15 ezer főnyi lovassal indult el Fehérvárról 1278. július végén. A sereg nem volt túl nagy, de még így is csatadöntő elemnek bizonyult, minthogy a Bécsből augusztus 14-én meginduló Rudolf végül is alig kétezer lovagot tudott összegyűjteni német földről. Ottokár legalább kétszeres létszámbeli fölényben volt, amikor a két tábor a Morvamezőn, Dürnkrut és Stillfried vidékén felvonult egymással szemben. A döntő ütközet 1278. augusztus 26-án következett be. Kimenetelét minden jel szerint a balszárnyat alkotó magyar seregzöm döntötte el. A cseh haderő összeomlott, maga II. Ottokár holtan maradt a csatatéren. A stillfriedi győzelem végleg szétfoszttatta a Premysl-dinasztia kiemelkedő egyéniségének közép-európai hegemóniára törő kísérletét, s egyben megalapozta – magyar segédlettel – a Habsburg-ház hatalmát. IV. László egyelőre, miközben hadi dicsőségével és Rudolf hálájától kísérve hazafelé vonult, hogy a zsákmányolt zászlókat és pajzsokat tüntetően a fehérvári bazilika falára függessze fel, aligha volt tudatában e haditett hosszú távú történelmi ambivalenciájának. Számára a morvamezei vitézkedés egyelőre azért volt fontos, mert megerősítette helyzetét itthon, keresztülhúzta legerősebb belső ellenfeleinek vérmes terveit. Kőszegiék kénytelenek voltak hazaküldeni a kis Endre herceget Velencébe, maguk is visszahúzódtak, sőt 1279 elején jónak látták hűségüket kinyilvánítani IV. Lászlónak. Végül is a Habsburg-szövetség segítségével sikerült a kormányzatot átvevő ifjú királynak úrrá lennie az országlását megkérdőjelező 1277–78. évi válságon.

Az immár tizenhat éves ifjú számára nem eleve az az út rendeltetett, amin utóbb – a „Kun" jelzőt méltán kiérdemelve – pogánykodó reminiszcenciáival, szertelen tivornyái közepette egyre kilátástalanabb, ötletszerű kapkodásaival, bárói csoportok és nomád jellegű kísérete között hányódva botladozott. Sőt a tények inkább arra mutatnak, hogy a stillfriedi győzelemből megtérő ifjú király megnövekedett presztízsét arra igyekezett felhasználni, hogy ott folytassa, ahol az 1277. májusi gyűlés kívánalmai véget értek. Nádorát már 1278 kora őszén megbízta, hogy királyi teljhatalommal és országos jogkörrel „fékezze meg, ítélje el és büntesse meg országszerte a gonosztevőket", hatékony intézkedéseket hozzon „az országban elsokasodó veszedelmek és romlások" ügyében. Csák Máté e tevékenységét meg is kezdte a Dunántúlon, s akárcsak a hajdani konszolidált időkben a királyi biztosok, megyegyűléseken ítélke-

zett, olykor hatékony szigorral. A Sopront öt éve Ottokár kezére átjátszó Péter várnagyot például árulása és többrendbeli gyilkossága miatt a soproni gyűlésben hozott ítélettel lefejeztette. Nem sokkal utóbb a király a Szepességbe vonult, és személyesen indította el a királyi birtokok szétzilálódott állapotának rendezését, elrendelve valamennyi várföld elhatárolását (november 15.). A következő évi tétényi országos gyűlés (1279. július 13–25. között) napirendre tűzte a király kiskorúsága idején, nevében tett mértéktelen adományok általános felülvizsgálatát. Mindezzel súlyban egyenértékű, hogy a király e rövid két évnyi időszakban két fontos városprivilégiumot is kiadott, folytatva nagyatyja és atyja félbemaradt törekvését a városiasodó ispáni központok teljes jogú várossá emelésével. Sopron 1277 legvégén, Vasvár 1279 derekán nyerte el a „fehérváriak szabadságait". Bizonyára szerepet játszott itt az a szempont is, hogy a Kőszegiek befolyási zónájába eső két új szabad városi közösség, mentesülve immár a megyésispánoktól, a királyi hatalom bázisát erősítette a nyugati részeken. A királyi tekintély növekedésének figyelemre méltó jele, hogy – amiről hosszú ideje még csak nem is olvasunk az oklevelekben – az 1279. évben IV. László az egész országra nézve (*per omnes provincias*) kivetette a hadbírsági illetéket mindazokra, akik nem jelennek meg az országos had gyülekezésekor. Az akció célzata nyilvánvaló. Külhadjáratról ez idő tájt szó sem volt; az intézkedés értelme egyedül az lehetett, hogy a belső „békebontók", a helyi lázadók és „tartományi" hatalmasságok – első helyen nyilvánvalóan a Kőszegiek – ellen esedékes hadjáratokban biztosítsa a nemesi részvételt. Ugyanakkor a csírázó „rendi" mechanizmus további élésének a jele, hogy amikor a kun kérdés rendezése felmerült, már nem érték be azzal, hogy a királyi tanács 1279. június 23. körül elfogadta az alapelveket, hanem 1279. július 13-ára kitűzték a nemességet és a kunokat is magába foglaló *convocatio publica regni* összehívását.

Mindezek az intézkedések együttesen arról vallanak, hogy a megelőző fél évtized káoszából felocsúdva az „állam" megkísérelt ismét funkcionálni. Nem alaptalan a sejtés, hogy az ifjú király tanácsosai között éppen az a csoport jutott befolyáshoz a kormányzat stabilizációs kísérletében, amely már 1277 májusában kezdeményezőként lépett fel, és szorgalmazta a király „törvényes korának" kinyilvánítását. Aligha véletlen, hogy a kormányzati kör megújítása idején, 1278 júniusában Csanádon ott volt a király környezetében, a vele együtt esküt tevők között Báncsa István érsek, Ladomér váradi és Tamás váci püspök is. Éppen a hónapban lett alkancellárrá Hontpázmány János prépost, aki aztán István érsek októberben bekövetkezett halálával nemcsak utódja

lett a kalocsai székben, hanem ő lett a király kancellárja, első számú tanácsosa is (1278. november–1279. március). Ha e kiváló jogtudó főpap majdani, III. Endre-kori szerepére gondolunk az állam stabilizációs kísérletei körül, nyilván többről van szó, mint véletlen időbeli egybeesésről. Az esztergomi széket bitorló Kán Miklós is ez idő tájt (még november dereka előtt) bukott ki végleg fiktív érsekségéből, hogy az esztergomi egyház adminisztrációját Ladomér vegye át. Bármilyen különös is a későbbi fejlemények ismeretében az ifjú Lászlót tudós és erélyes prelátusok körében – kivált majdani gyűlölt ellenfele, Ladomér érsek társaságában – elképzelni, e lehetőség a szóban forgó időszakban éppen nem zárható ki. Semmi jele ekkoriban még a király szertelen pogánykodásának, az egyházzal való bárminő konfliktusnak. Ebben a két évben egy tettre kész, nemcsak hadi forgolódásban, hanem politikai lépéseiben és intézkedéseiben is jó készségeket felmutató ifjú uralkodó áll előttünk, aki korszerű eszközökkel igyekszik a megrendült államot stabilizálni.

44. A KUN KÉRDÉS ÉS A KONSZOLIDÁCIÓ KUDARCA

Az állam konszolidációs kísérlete átmeneti közjátéknak bizonyult; 1279 őszén drasztikus hirtelenséggel derékba tört. A politikai felszín egymást viharosan követő fejleményeinek tükrében úgy tűnik fel, mintha maga az ifjú uralkodó hagyta volna cserben az ügyet, mintha ő maga fordított volna hátat ama zsenge rendi kezdeményeknek, amelyeknek jóvoltából hozzájutott a tényleges kormányzathoz.

Mert hiszen a kísérlet eredményei azon morzsolódtak fel – legalábbis formailag –, hogy a király nem volt hajlandó végrehajtani egy végzeményt, melyhez egy újabb rendi jellegű gyűlés, a Tétény mellett 1279 júliusában megrendezett *convocatio publica regni* adta hozzájárulását. A végzemény az úgynevezett „kun törvény" volt. IV. Lászlót a fejlemények most taszították arra a végzetes útra, melyen egy évtizeden át hányódva méltán érdemelte ki a nem kis mértékben megbélyegző árnyalatú „Kun" jelzőt. A hibás körbe került királyt a bárók már fél éven belül szabályszerűen fogságba ejtették – mint már gyermekkorában kétszer –, a két főrendező pedig két olyan szereplő volt, Aba Finta és Borsa Loránd, akiket éppen a rövid életű konszolidáció emelt fel. A kör ezáltal bezárult; az állam regenerálódási kísérlete hosszú időre megsemmisült. Kérdés azonban, hogy a kudarcért ez idő tájt a még mindig csak 17 éves uralkodó tehető-e felelőssé.

A feltűnően rapid törés okát keresve természetesen óhatatlanul a fókuszba kerül az ifjú uralkodó személyisége, akinek megítélésében az utókor hajlamos a végletekre – hol sommásan lesújtó ítélkezésre, hol romantikus rehabilitációra. Predesztinálva lett volna IV. László arra, hogy „Kun" László legyen? Tényleges uralkodásának első két éve, mint láttuk, határozottan egy efféle végzetszerű elrendelés ellen szól. A szokványosan felemlegetett alkati tulajdonságok, a „kun vér szava" – régebbi történetírásunk e sztereotip pszichológiai, sőt genetikai érvei – ingoványos talajra terelik a problémát. Belső kiegyensúlyozatlanság, szertelen kapkodás, lobbanékony állhatatlanság? Kétségtelen, hogy e hányatott gyermekkorú ifjú, aki még mindig tizenéves fővel sodródott alig megoldható konfliktusokba, nem bizonyult valami higgadt, okos taktikusnak, de éppen ez lett volna a csoda; különben is e tulajdonságok mind csak a krízist követően, 1279–80 után ütköztek ki, holmi endogén ok gyanánt tehát nem állíthatók be. Kedvtelés a vadászatban és mulatozásban, a szép nőkben és a lovakban? Mindez a feudális életforma oly általános velejárója, hogy inkább hiányuk feltűnő; e kedvteléseknek akár túlhajtása sem akadályozott meg egyetlen középkori királyt sem, hogy jelentős uralkodói személyiség legyen, ha a körülmények különben kedvezőek voltak. Erélynek, talpraesettségnek, fürge észnek pedig IV. László sem volt híján, amire még balszerencsés uralkodása is nem egy bizonyítékot szolgáltat.

Mindezen túl azonban döntő súllyal esik latba, hogy egyetlen, mégoly halvány hitelt érdemlő jele sincs, hogy a fiatal uralkodó „pogánykodó" hajlamai, tüntető fraternizálása a kunokkal, kicsapongásai – a következő évtized botránykövei – a krízist előidéző, sőt akár csak megelőző jelenségek lettek volna, s nem éppen megfordítva: következmények. Igaz, a magyar krónika úgy véli tudni, hogy a pápai követ már azért jött volna Magyarországra 1279 elején, mert László „kun módra, s nem katolikus szokás szerint élt"; e krónikarészlet azonban a 14. században keletkezett, amikor az események kronológiája már egybecsúszott. Ezzel szemben a szentszéki követ kinevezésének idejéből, 1278 szeptemberéből csaknem negyven pápai irat maradt fenn, melyek a legátus feladatainak részletekbe menő szabályozása sorában egyetlen kitételt vagy akár csak utalást sem tartalmaznak arra nézve, hogy a király életmódja, viselkedése és „szokásai" bárki egyházi vagy világi tekintélyben visszatetszést keltettek volna. Márpedig a pápai intézkedés Magyarországról származó, „gyakran előadott" és „sokszor hallott" panaszokra hivatkozik. Teljességgel kizárt, hogy ha a fiatal uralkodó életvitele és mentalitása itthoni egyházi körökben problémát jelentett volna, e szempont ne került volna be

a követutasításokba. De még az úgynevezett „kun törvényt" előkészítő legátusi előterjesztésben (1279. június 23.), majd magában a dekrétumban sincs ennek egyetlen jele sem. 1279 nyarán a pápai követ még úgy kezelte az ifjú uralkodót, mint aki „elődjének, István szent királynak" nyomdokaiba lépve „királyi joghatóságának és hatalmának erejével" meg fogja téríteni a kunokat. Szó sem esett még arról, hogy őt magát kellene rászorítani a keresztény–feudális normák betartására.

A fordulat előzményei valójában odáig nyúlnak vissza, hogy a Szentszék elérkezettnek látta az időt a beavatkozásra Magyarország ügyeibe. III. Miklós pápa (1277–80) kinevezte legátusává Fülöp fermoi püspököt Magyarországra, hogy különleges teljhatalommal, „mintegy a béke angyalaként... az Úr nevében irtson és romboljon, építsen és plántáljon" (1278. szeptember 22.). A hivatkozási alap az elmúlt időkben Rómába érkező sok panasz volt a huzamos ideje tartó „nyughatatlan lázadásokra és lázongó zavargásokra", sőt kifejezetten „polgárháborús" állapotokra, melyek „súlyosan nehezednek a királyi trónra", miközben „lábbal tiporják az egyház szabadságát is". A jogcím viszont a minden korábbinál határozottabban megfogalmazott kuriális teória volt, a pápai hatalom hűbérigénye, ahogy utóbb már Budán öntötte formába Fülöp legátus: a magyar királyok Szent István óta „a Római Szentegyháztól nyerték el az ország kormányzatát és a koronát" (*regni gubernaculum et coronam*). E szemléletben fogant a legátus felhatalmazása az egyházi állapotok rendezésén túl tárgyalásokra és intézkedésekre a világi politikai ügyekben is – „a király státusának megerősítése" jegyében. A nagy buzgalommal előkészített pápai akció kétes értéke már eleve időzítésében rejlett. Az egyetemes egyház feje akkor eszmélt fel, amikor legkevésbé volt aktuális. A polgárháborús állapotokon az ország éppen túljutott, a királyi hatalomnak önerejéből sikerült úrrá lenni a lázadásokon, éppen megkezdődtek a konszolidáció munkálatai, amikor a pápai udvar rászánta magát a cselekvésre. V. István halála óta bármikor komolyabb hivatkozási alapja lehetett volna a Szentszéknek a beavatkozásra, mint éppen 1278 őszén. Nem csoda, hogy a király és környezete eleve – mint utóbb egy pápai szemrehányásból értesülünk – „aggódott a legátus jövetelén", sőt igyekezett azt megakadályozni.

Igazán különös fordulatot azonban azt követően vett az ügy, hogy Fülöp pápai követ kíséretével együtt 1279 elején megjelent az országban. Az üresedésben levő esztergomi érsekség ügyén kívül a legátus mindössze egy olyan ügyben látszott fáradozni, amely összhangban volt küldetése részletesen előírt eredeti célkitűzéseivel: még március 4. előtt közvetített a király és a Kő-

szegiek kibékülésében. De már akkoriban egy olyan probléma központba állításában vélte felismerni küldetésének lényegét, melyről viszont egyetlen árva szó sem volt az eredeti pápai megbízásban. Mintha csak az elmúlt idők krónikus zűrzavarában, a *status regis*, vagy akár a *libertas ecclesiae* „elnyomásában" a kunok játszották volna a központi szerepet, a legátus minden energiáját arra összpontosította, hogy a püspöki kart megnyerve, a királyt és az országbárókat radikális intézkedésekre szorítsa a kun probléma „rendezése" terén.

Nyilván tárgyalások és egyezkedések előzték meg azt a királyi tanácsülést, amelyen Fülöp legátus már cikkelyekbe szedett kész javaslatot (*articuli Cumanorum*) terjesztett Budán a király és a jelenlévő püspökök, országbárók elé (1279. június 23.). Az „artikulusok" a tervezett általános térítési és letelepítési akció alapelveit tartalmazták: az egész kun nép köteles felhagyni a pogány rítusokkal és felvenni a keresztséget; szakít a nomadizálással, a sátorozó, vándorló életmóddal, és „keresztény módra" falvakban telepedik meg; felhagy a „szertelenségekkel és a keresztény vér ontásával", és visszabocsátja az egyházi és világi birtokosok elfoglalt földjeit. A legátus azonban nemcsak e tervezetet terjesztette a királyi tanács elé, hanem egy szintén saját fogalmazatú keretszöveget is. Az az oklevél, amely IV. László nevében 1279. június 23-i kelettel ránk maradt, nem holmi „első kun törvény" – mint történetírásunk áthagyományozott tévedéssel hajlamos nevezni –, hanem a pápai követnek az országtanácsban elfogadtatott és a királyra kényszerített diktátuma, melynek „artikulusai" aztán részben módosítva, részben bővítve alapul szolgáltak az utóbb kiadott – nem „második", hanem egyetlen – kun dekrétumhoz. Mert maga az ügy olyan horderejű volt, hogy a döntést a királyi tanács egy ahhoz hasonló országos gyűlés egybehívásától tette függővé, mint ami két éve zajlott le, s ennek kihirdetését július 13-ára tűzték ki. A legátus viszont előre biztosítani akarta a királyi állásfoglalást. Ezért az „artikulusok" keretszövegeként egy királyi kötelezvényt szerkesztett meg, amely aztán formailag a királyi kancellária kiadványaként került kibocsátásra. A június 23-i oklevél elöljáróban a pápai főhatalom már említett elvi elismerését tartalmazza, majd ezt követően a király esküjét, hogy a legátust teljes világi hatalmával (melynek forrása a Szentszék) támogatni fogja, végül – az „artikulusokat" átírva – a király eleve elkötelezettségét, hogy az egybehívandó gyűlés határozatait elfogadja és azoknak érvényt szerez, sőt ha a kunok ellenkeznének, királyi „karhatalommal" (*brachio regie potestatis*) kényszeríti őket.

Homály fedi a morális kényszernek azokat a fogásait, amelyekkel a Szent-

szék követe, küldetésénél fogva a „királyi méltóság megerősítése" jelszava jegyében, a királyi méltóság szuverenitását ilyen többszörösen megalázó diktátum elfogadását eszközölte ki. Nyilván sikerült megnyernie a püspökök és bárók egy részét. De aligha mindenkit. Feltűnő, hogy Hontpázmány János kalocsai érsek, ama főpapok egyike, akik mindeddig IV. László oldalán álltak tanácsadókként a stabilizáció kísérletében, éppen a kun kérdés kiéleződésének időszakában esett el kancellári méltóságától; 1279. március 13-án szerepel utoljára. Maga a szóban forgó oklevél viszont az alkancellári tisztséget újból megkaparintó korrupt Kán Miklósnak a kezéből kelt. Egy ponton nem is vagyunk sejtésekre utalva, hogy az előkészítés hátterében miként munkált az erőszak. A kunoknak a királyi tanácsülésen is részt vevő két főembere, Uzuz és Tolon annak az árnyékában adták jóváhagyásukat a legátus tervezetéhez, hogy mind a hét kun nemzetségből túszok szedése biztosította a kun törvény előkészítésének sikerét.

A kitűzött időpontban Tétény mellett megnyílt és tartott több mint tíz napon át „egész Magyarország" „ünnepélyes és nyilvános gyűlése" (*solemnis et publica congregatio, generalis congregatio totius regni Ungarie*), melyen a főpapokon és bárókon kívül ismét részt vettek a nemesség és a kunok képviselői is. (A gyűlés július 15-én már, 25-én még ülésezett). A napirendi pontok között szerepelt, mint már említettük, az 1277 előtt kiadott adományok revíziója és valószínűleg egyéb országos ügyek is, a központi téma azonban a legátus által előterjesztett kun kérdés volt.

A gyűlés végül is hozzájárult a korábbi „artikulusok" bővített és részletezőbb véglegesítéséhez, de módosításokkal és az eredeti tervezethez képest némi enyhítéssel. A véglegesített cikkelyeket – a „kun törvényt" – a kancellária a gyűlés feloszlatása után adta ki királyi kettős pecsét alatt (1279. augusztus 10.). Enyhítésnek számított, hogy a legátus eredeti merev követelésével szemben a kunok nem „mindenben" tartoztak hasonulni keresztény környezetükhöz és megtagadni etnikai hagyományvilágukat; legalább haj- és szakállviseletüket, ruházatukat megtarthatták. Míg e ponton az etnikai különállást demonstráló külsődleges szimbólumoknak szólt az engedmény, jelentősebb módosítás volt a kun társadalom népi–szokásjogi egységének cikkelyekbe foglalt elismerése, alsó fokú autonómiájának biztosítása – amiről a legátusi tervezetben szó sem esett. Szentesítést nyert, hogy a kunok közössége joghatóság tekintetében közvetlenül a királynak van alárendelve. Más országlakosokkal való perekben kimondatott a nádor és a kun nemzetségi bírák közös illetékessége; különben a belső ügyek megmaradtak a nemzetségi bírák

hatáskörében, a fellebbezési fórum a király ítélőszéke maradt. Elismertetett, hogy a kun előkelők és szabad harcosok (*domini et nobiles Comanorum*) több tekintetben „az ország nemességével azonos szabadságnak örvendenek". Hadjárat esetén fejenként vonulnak tehát a királyi seregbe, mentesek a megszállási tehertől, adománybirtokaikat szabadon birtokolhatják, szökött szolgáikat senki sem fogadhatja be.

A kun társadalom tehát tulajdonképpen megkapta a maga szabadságlevelét – „bulláját" –, jellegében közbülső fokon az országos nemesség aranybullája és egyéb területi–etnikai közösségek (például az erdélyi és a szepességi szászok) privilégiumai között. Csakhogy ez a „bulla"-jelleg már csak a tétényi gyűlés kiengesztelő vagy semlegesítő célzatú bővítménye; a törvény lényegének (1–7., 9. art.) megmaradt a térítés és letelepítés szabályozása a legátus korábbi „artikulusainak" szellemében.

Kijelöltettek a körzetek, ahol fel kellett hagyni a nomadizálással és „keresztény módra" falvakban kellett letelepedni: a Duna–Tisza, a Körös–Maros és a Maros–Temes közén. Külföldi hadjárataikról magukkal hurcolt szolgatömegeiket azonban szabadon kellett ereszteniük; ehhez a legátus „kiváltképpen és mindenekelőtt" ragaszkodott. A nomád gazdaság szerkezetét e létalapjában megrázó intézkedésen a gyűlés annyit volt csak képes enyhíteni, hogy a kötelezettség a keresztény foglyokra nézve maradt fenn, „külországokban zsákmányolt más foglyaikat" megtarthatták. A gyűlés a végrehajtás módját illetően annyiban módosította a pápai követ doktriner elképzelését, hogy legátusi vizsgálóbiztosok (*inquisitores*) helyett minden kun nemzetséghez egy hazai négyes bizottság szállt volna ki, mely a területileg illetékes püspökön kívül egy országbáróból és két megyei nemesből állt volna.

A kun törvény önmagában – elvonatkoztatva kikényszerítésének időpontjától és politikai összefüggéseitől – tulajdonképpen semmi képtelenséget nem tartalmazott. Végeredményben csakugyan anakronisztikus jelenség volt, hogy egy önmagát egységnek valló nyugati–keresztény feudális világban idegen testként él tovább egy nomád és pogány kultuszoknak hódoló tömb – mintha csak az ezredfordulót megelőző világ egy darabja reprodukálódott volna a Magyar Királyság közepében. Sok tekintetben irritáló idegen test volt ez már a környező magyar társadalom szervezetében is. Az elképzelt reform nem egyebet célzott, mint ennek az egzotikus tömegnek a feudalizálását. Nem is volt ez merőben idegen már magától a kun társadalomtól sem. A nemzetségfők, a kun urak (*domini*, olykor *principales*, *comites Cumanorum*, kun nyelven *bej* vagy *bij*) szűk rétegével nem egy homogén szabad tömeg állt

már szemben; a szövegek világosan megkülönböztetik a szabad és jobb módú nemzetségtagokat (*nobiles*) a közönséges kunoktól (*universitas*). A nemesi jellegű kiváltságok csak az első kettő számára szóltak. A kun előkelőség egy része már földbirtokos volt. Bizonyos Parabuch nevű kun úr csak 1266–68 között nem kevesebb mint kilenc falut nyert adományba szerteszét az országban, a kun sereg Alpra nevű parancsnoka, aki jelen volt a tétényi gyűlésben is, a Debrecen melletti Macs birtokosa volt, más kun uraknak is Nyitrában, Pest megyében, Szabolcsban, Tolnában, Baranyában és egyebütt, a kun szállásvidékeken kívül terültek el birtokaik. Nem elsősorban ők, hanem a nemzetségi kötelékben élő, viszolylag még népes „nemes" szabad középréteg – azaz a kun haderő törzse – volt az, mely a nomadizmushoz ragaszkodott; ezt fenyegette a gazdasági összeroppanás is, ha a kun törvényt csakugyan végrehajtják, szolgáit szélnek eresztik. E középréteg erejét a nomád struktúrában szokásos idegen szolgaréteg biztosította, mely a téli szállások körüli járulékos földművelés munkaerejét adta, jórészt a hadjáratokból 1246 óta zsákmányként hazahurcolt osztrák, stájer, morva keresztény foglyok tízezres nagyságrendű tömege, melyet Fülöp legátus egy csapásra fel kívánt szabadítani. Emellett a szabad nomád számára nem volt gyűlöletesebb dolog, mint a rákényszerülés a földművelésre és kötött települési rendre, nem volt fenyegetőbb veszedelem, mint hagyományvilágának feladása. Az elkeseredett ellenállás és lázadás, mely a következő években kétszer is kirobbant, alighanem már 1279 nyara óta érlelődött a kun szállásvidékeken. Nem ok nélkül kellett túszok szedésével előkészíteni a kun törvényt.

A kun kérdést éppen ezért nem lehet önmagában, abból az összefüggésből kiragadva szemlélni, mely a kun társadalom funkcióját kijelölte a feudális anarchia és széttagolódás hullámaival küzdő magyar államban. El sem lehet képzelni szerencsétlenebb és végzetesebb időpontot a kérdés megbolygatása szempontjából, mint éppen az 1279. évi – két okból is.

Egyrészt ez idő tájt a kun ügy éppenséggel nem volt akut országos probléma; pontosabban nem ez volt az ország akut problémája. Kun kérdés tulajdonképpen azáltal lett, hogy mesterségesen „üggyé" dagasztották. Valószínű persze, hogy a kun szálláskörzetek tájékán csakugyan előfordultak „szertelenségek", birtokfoglalások és gyilkosságok („keresztény vér ontása") – ahogy a legátus tervezetében szerepel; csakhogy semmi jele, hogy a helyzet bármivel is súlyosabb lett volna, mint a megelőző évtizedekben, s ami fő, ebben az évtizedben már éppen nem elsősorban a kunok „ontották a keresztény vért", hanem feudális nagyurak és királyi seregek egymással vetélkedve. Igaz tovább-

bá, hogy a kun szállások környékén keresztény hadifogoly szolgák tömege dolgozott; ezek helyzete azonban semmivel sem volt rosszabb, mint a keresztény birtokosok „prédiumait" megművelő adható-vehető, vagyontárgy jellegű hagyományos szolgáké, mely réteg még mindig számottevő tömegét képezte a parasztnépességnek a kisebb vagy szórt birtokokon. Igaz végül, hogy nagy volt a kontraszt e nomád rezervátum és a *more Christiano* élő környezet – a letelepült agrártársadalom – között, állandó súrlódási felületekkel; ám e „keresztény módon" élő magyar társadalom legfőbb problémája az 1270-es években nem ez, hanem az a sokkalta vészesebb súrlódási felület volt, ahol a feudális anarchiával érintkezett. Nem véletlen, hogy a pápai udvarba befutó panaszok között 1278 körül szó sem esett a kunokról, annál több a „lázadó zavargásokról", „polgárháborúkról".

A másik ok, ami miatt a kun kérdés mesterséges felszítása végzetes volt, még közelebbi: végeredményben szétzilálta a belső konszolidáció alapjait. Abban a kormányzati mechanizmusban, melynek keretei 1277 tavaszán vázolódtak fel, a kunoknak kettős értelemben is megvolt a helyük. Ők jelentették azt a legmobilabb haderőt, mely egyedül a királyi hatalom eszközeként bármikor mozgósítható volt belső lázadások esetén is, ugyanakkor megvolt a maguk sajátos „képviseleti" szerepe a csírázó rendi koncepcióban. A rákosi gyűlést annak idején kezdeményező püspökök és prépostok csoportja józan politikai megfontolásból tette félre nyilvánvaló ellenérzéseit, midőn e katonai és politikai erőt pogánysága és nomadizmusa ellenére befogadta a „közjót" előmozdítani hivatott *generalis congregatio* keretei közé. Bármilyen különös, a „vad" kunoknak szerves funkcionális helyük volt a konszolidáció biztató kezdeteiben. Ilyen körülmények között az a mód, ahogy a legátus értelmezte küldetését, a legnagyobb mértékben zavaró és időszerűtlen volt. Nehéz elzárkózni a gyanú elől, hogy némely püspök és főúr is közreműködhetett a pápai legátus missziós buzgalmának felkeltésében. A kun kérdés napirendre tűzése és kiélezése kiválóan alkalmas volt arra, hogy demagóg módon elterelje a figyelmet arról, ami a pápai instrukció szellemében még így is a legátusra várhatott volna. Mert hiszen ha éppen el is ültek a zavarok, a „királyi trónra súlyosan nehezedő" anarchia tényezői nem semmisültek meg, legfeljebb lappangtak, lett volna még teendő elég ezek felkutatása és „kigyomlálása" terén – a pápai felhatalmazás jegyében. A kunok odaállítása céltáblának ezt az irányt sikerrel elreteszelte. Ha egyáltalán valami biztosította a konszolidáció pilléreinek statikáját, az a király, a püspökök, a nemesség és a kunok egyfajta összehangolt egyensúlya volt. Ezt az összhangot rombolta szét a Szentszék

képviselője által doktriner fanatizmussal meghirdetett „Kulturkampf": lényegbevágó feszültségek zónáját kikerülve a politikai közhangulat hamis pályára kényszerítése. A püspökök a tekintélyi erőszak előtt természetesen kénytelenek voltak fejet hajtani, a nemesség egy részét megnyerte a demagógia, a kunok köreiben viszont érlelődött a lázadás. Következésképpen a fiatal király egyszeriben megoldhatatlan konfliktushelyzetbe sodródott: ha nem akart légüres térbe kerülni, egyik választási lehetősége rosszabb volt, mint a másik.

Az incidensek – erőszakos kihívások és egyre dacosabb válaszok – sorozata már az őszön elkezdődött. A legátus már szeptember elején megintette a királyt, kilátásba helyezte kiközösítését, felróva, hogy késlekedik a kun törvény végrehajtásával; egyidejűleg a hónap közepére egyházi zsinatot hirdetett ki Budavárába. Az ifjú László ezúttal már nem fékezte felháborodását. Hónapok óta „királyi mérséklettel alávetette magát a legátus üdvös intelmeinek" – ahogy a pápai udvar fogalmazott –, most azonban fellázadt. Csakugyan el akarta volna sikkasztani a végzeményeket? Nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy ha nem akarta egyből elveszteni a kunokat, a végrehajtás nagy türelmet, óvatos tapintatot és nem utolsósorban időt igényelt. A pápai legátus agresszív türelmetlensége most már kiváltotta a király agresszióját, „ifjonti hevének fellobbanását" – mint utóbb kényszerű bűnbánati pillanatainak egyikében maga vallotta. Most már megelégelte, hogy az „egyház szabadsága" jegyében a legátus szuverén rendelkezéseket hoz az országban, királyi jogainak megsértéseként fogta fel az újabb lépést (*in nostram hoc inferri iniuriam estimantes*), és megtiltotta Buda tanácsának, hogy helyt adjon a zsinatnak. Miközben azonban az ifjú király az északkeleti részekre távozott, a legátus szeptember második hetében mégiscsak megrendezte Buda falai között a zsinatot.

Ilyen körülmények között természetesen még kevésbé lehetett szó a kun törvény végrehajtásáról, s ezzel megkezdődött az incidensek második felvonása. Október elején Fülöp legátus kimondta a király személyére és országára az egyházi interdiktumot. A súlyos helyzetben László környezetéből most már azok is meghátrálni kényszerültek, akik egy hónapja még oldalán álltak a legátussal szemben. A magára maradt uralkodó pillanatnyilag nem tehetett egyebet, mint hogy visszatérve Sárosból, megalázkodott a legátus előtt, megesküdött az evangéliumra és egyben „magyar módra jobb kezét adva királyi hitére", megismételte a legátusnak tett valamennyi korábbi ígéretét. IV. László eme első Canossa-járása valamikor október 2–16. között következett be. Helyzete most vált igazában válságossá. Miután a kun ügy kiélezésével a

legátusnak sikerült leválasztania a királyi hatalom támaszainak sorából előbb a püspököket, majd a tétényi gyűlésen a nemesség képviselőit, végül az interdiktum révén a maradék bárókat és tanácsosokat is, a keresztény–feudális környezetében légüres térbe került király számára elvileg két út maradt: vagy vállalja az *ecclesia militans* világi eszközének és végrehajtó karhatalmának szerepét, vagy pedig ott keres menedéket, ahol a legátusi küldetés idején oly gyakran emlegetett „királyi státusának" immár egyedüli támaszait remélte fellelni: a kunoknál. Az első esetben elvileg fel kellett volna áldoznia „státusának" szuverenitását, gyakorlatilag pedig a kunokat; a másik út viszont kérlelhetetlenül oda vezetett, hogy kívül kerül a keresztény–feudális értékrenden. Kun László sorsának megoldhatatlan dilemmája ebben az ördögi csapdában rejlett. Mindkét út zsákutca volt ugyanis, mindkettő a királyi hatalom összeroppanásához vezetett, és a feudális részerők felülkerekedésébe torkollt. Harmadik út nem létezett, mert nem volt számottevő hatalmi erő, tényező, mely irányt adhatott volna a csapásnak. Ezen a ponton már közömbös, voltak-e netán efemer előzményei a kunszimpátiának. Ilyen feltételezések nélkül is megérthető, hogy nemcsak a büszkeség és dac, hanem az a körülmény is a második út választására késztette a királyt, hogy a cserbenhagyások és kétszínűségek után itt még legalább remélhetett őszinte bizalmat és politikai–katonai támaszt.

Kun László sorsa akkor dőlt el végleg, amikor az újabb kihívásra, a kiközösítésre és a kényszerű megalázkodásra még 1279. október közepe előtt megadta az elutasító választ. Hátat fordítva az udvarnak és az egyháznak, valósággal elmenekült a kunok közé a Temesen túli szállásokra, Érsomlyó vidékére, ahol már október 16-án oklevelet adott ki. Két társa volt ebben az exodusban, mindkettő társaságába a legátus politikája kergette: az önjelölt exérsek, Kán Miklós prépost és Gergely esztergomi nagyprépost, a magyar klérus két zavaros erkölcsű figurája. A késő őszön Rómába befutó panaszok nyomán most bukkan fel első ízben a pápai feddésben (1279. december 9.), hogy a király tüntetően kun viseletet öltött, haját kun módra növesztette. A dőzsölések és kicsapongások ez idő tájt vehették kezdetüket, melyek során különben Gergely prépostot hamarosan elérte végzete. Kun szeretője mellett éjjel, sátrában gyilkolták meg a kunok. Ez idő tájt tűnt fel a színen az ifjú király kun szeretőinek sorában elsőként a sokat emlegetett botránykő, a csábos Edua (különben anyja révén Lászlónak valamiféle rokona, előkelő kun leány), akit az udvar hamarosan bűnbaknak állított be, hogy a király eltaszította magától törvényes feleségét.

A tragikus szakítás nyomán 1279 késő őszén már valóságos kettős hatalom alakult ki Magyarországon. Miután a király tüntetően a kunokat választotta, a másik hatalmi centrum Esztergom és Buda székhellyel Fülöp legátus körül kristályosodott ki. III. Miklós pápa imént említett decemberi felszólítását Magyarország klérusán kívül a „legátust küldetésében híven támogató" előkelőihez, ispánjaihoz, báróihoz és „egész népéhez" címezte; a király nem volt a címzettek között. Az újabb beavatkozás már az *ecclesia militans* nyílt hadüzenete volt a királynak. A Szentszék immár kinyilvánította, hogy a „király és az ország üdve" érdekében nemcsak lelki, hanem „világi fenyíték" alkalmazását is időszerűnek látja, felszólította és felhatalmazta tehát az országot, hogy keljen fel (*insurgere*) a király ellen. Ahogy az inga az incidenseknek e harmadik felvonásában minden eddiginél messzebb lengett ki, hasonló lendülettel csapódott vissza. IV. László válaszként az év végén elfogatta a legátust, és a kunok őrizetébe adta.

A nyílt és példátlan hadiállapot az egyetemes egyházzal nem állt már senkinek sem érdekében, akinek az országban szava volt. A pápai felhatalmazás megadta a legitimitást a negyedik felvonáshoz, a királyi hatalom elleni felkeléshez. A szervezkedés élére a nemrég országbáróvá emelkedett Aba Finta, az erdélyi vajda állt, aki titkon követtette az ország déli vidékeiről Erdélybe vonuló királyt, majd emberei 1280. január dereka körül Beszterce tájékán rárontottak, foglyul ejtették, és átadták őrizetre a bihari Borsa Lorándnak. A feszültség zónájából a két pólus közül egy harmadik került ki győztesen, mely ráadásul az „egyház szabadítójának" szerepében tetszeleghetett: az országbárók egy csoportja. A helyzet megérett, hogy a politikum dimenziói visszaforduljanak az 1277 előtti állapotba. A szervezkedő nagyurak ismét a régi stílusban osztották ki egymás között a főméltóságokat. Kőszegi Miklós már 1279 végén visszafoglalta a szlavón bánságot, az új kormányzat élére nádorként a mozgalom vezére, Aba Finta került, Péter öccse országbíró, a harmadik testvér, Amadé pedig szebeni ispán lett. A konszolidáció minden zsengéje lehervadt. A hatalom ismét egy nagyúri csoport kezébe csúszott át, mely a királyt őrizetben tartotta, a klérus e hatalomtól várta a legátus kiszabadítását. A kunok viszont lázongtak, a Borsák birtokait dúlták, és a legátus kivégzésére készülődtek; már egy ízben ki is állították a vesztőhelyre. A hatalom új birtokosai végül is, nem tudni, milyen eszközökkel, kieszközölték Fülöp legátus szabadon bocsátását, majd 1279. március elején a fogoly királyt Budára vitték, rákényszerítették újabb – immár harmadik – esküjére, hogy végrehajtja a kun törvényt, megbánja az elmúlt hónapokban elkövetett „vétkeit", és fátylat borít a történtekre.

A hibás körből természetesen már nem volt kiút. Hogy azonban a kör tökéletesen záruljon, ahhoz még két záró felvonás hátra volt.

Amitől az ifjú király valószínűleg eleve tartott, s ami miatt 1279 szeptemberében – mint kiderült, okkal – nem szorgalmazta a kun törvény végrehajtását: a kunok általános lázadása a király újabb esküje nyomán robbant ki. Az új konstellációban, midőn a legátus és a klérus az országnagyok segítségével győzedelmeskedett, és a király maga is az urak markában volt (sőt úgy látszott, cserbenhagyta a kunok ügyét), reális fenyegetésként tornyosult fel a veszély, hogy valóban útnak indulnak a térítő bizottságok. A kunok 1280 nyarán felbolydultak a Körösök vidékétől a Temesközig, „barbár dühvel" rátámadtak a környező kúriákra, majd öldökölve, gyújtogatva és zsákmányolva megindultak az Al-Duna felé, Havasalföld irányába – akárcsak a muhi csata előestéjén. Fehérvárott sebtében sereg gyűlt egybe, maga az ifjú király állt élére, s utána eredt a távozó kunoknak. Valahol már a havasalföldi részeken sikerült a lázadókat részint fegyverrel, részint tárgyalásokkal visszatérésre kényszerítenie. A nyugalom azonban csak átmenetileg állt helyre. Bár a pápai legátus időközben távozott, a kun törvény Damoklész-kardja továbbra is ott lebegett a kunok felett, a légkör is eléggé mérgezett volt ahhoz, hogy két év múlva újabb lázadás robbanjon ki, még veszedelmesebb, mint az előző. Az elégedetlen elemek kapcsolatba léptek a tatár uralom alatt élő kun népreszekkel, behívták vezérüket, Oldamurt, állítólag azzal a céllal, hogy átvegyék a hatalmat Magyarországon. „Nemcsak országunkat akarták alávetni, hanem királyi koronánkat is el akarták ragadni" – állítja utóbb IV. László egy oklevele. A kun probléma felszítása több fokozaton át az 1282. évre megtermette ezt a gyümölcsét is, a mongol veszély felidézését. A királyi hatalom korábbi feltétlen támaszait sikerült annyira elvadítani, hogy elemi veszedelemmé váltak az állam számára. Elérkezett az az idő, hogy a király maga kényszerült „Józsuaként harcba szállni népéért, országáért" – mint Kézai Simon írta –, éspedig iménti foglyul ejtőivel, Aba Fintával, Borsa Loránddal és a többi országbáróval együtt, mozgósítva a nemességet, a székelyeket, az országos hadat. Az ütközet 1282 nyarán a mai Hódmezővásárhely mellett, Hód tavánál zajlott le a királyi haderő átütő győzelmével. Sokan vesztek oda a kunok közül, még többen menekültek ki az Al-Dunán túli részekre, „barbár népek közé" – mint a kortárs írta. A hód-tavi csata eredményeként szűnt meg kun szállásterületnek lenni a Körös–Maros köze és a Temes vidéke. „Ama kevesek is, akik megmaradtak, annyira meghunyászkodtak a király parancsa előtt, hogy remegő szívvel alig mertek a király arcára tekinteni" – olvasható Kézainál.

Fülöp pápai legátus már nem érte meg Magyarországon a hód-tavi ütközetet. 1281. június végén eltávozott „a királynál semmit el nem érve" (*nihil in rege proficiens*) – ahogy a magyar krónika összegezte. Valamit persze mégiscsak elért. Sikerült úgy összezavarnia a politikai frontokat, hogy remény sem maradt a regenerálódásra, és sikerült olyan helyzetet teremtenie, hogy a kunok valóban országos veszedelemmé váltak, a király pedig forma szerint a „kereszténység bajnokaként" kényszerült szembefordulni velük. A hód-tavi ütközet ilyen értelemben a legátus kétes értékű utólagos diadala volt. Sikerült „kun kérdést" kavarnia – anélkül persze, hogy a dolog pozitív oldalából, a térítésből és a letelepítésből bármi is lett volna; ugyanakkor a kunok tömege számottevően megcsappant, a kun szállások széles sávjai kiürültek, a király bázisa most már e ponton is megingott. A legátus, akit a pápa „a király státusának megerősítése" feladatával küldött Magyarországra, politikájával azt érte el, hogy úgy látszott, kicsúszik a *status regis* alól még ez a maradék talaj is. De maga Fülöp püspök is jóformán menekült küldetése színhelyéről, a csődtömegből, mondogatva, hogy még egyszer nem jönne vissza Magyarországra legátusnak.

A politikai dráma, az 1277–79. közötti konszolidációs kísérlet összeomlása még egy záró felvonást tartogatott. A talaját vesztett, többszörösen megalázott, már csak konok daccal és ötletszerűen cselekvő ifjú király, aki pillanatnyilag még a kunokat is elvesztette, alig várta, hogy a legátus kitegye a lábát, s bosszút állhasson foglyul ejtőin, újabb esküje kikényszerítőin, Aba Finta nádoron és társain. Amit tett, a lehető legrosszabb volt, amit csak tehetett: szövetkezett leghatalmasabb ellenfeleivel, a Kőszegiekkel és társaikkal, akiken pedig az 1278. évi válság idején már diadalmaskodott. Endre egri püspököt, aki annak idején az északkeleti országrész lázadóival tartott, visszafogadta kegyelmébe, adományokkal halmozta el, majd 1281 júliusában az Abákat eltávolította az országtanácsból, és megtette nádorrá Kőszegi Ivánt. A konszolidációs kísérlet több fokozatú felmorzsolódása azáltal vált teljessé, hogy újra egy Kőszegi emelkedett az országtanács élére, még a Csákok is eltűntek a politikai előtérből. Ebben a térben minden kapcsolat megbomlott, mely az első rákosi gyűlés után reményt kelthetett a stabilizációra. A klérus „reformpártja" – embrionális rendi kezdeményeivel együtt –, a nemesség és a kunok egymással és a királlyal is szembekerültek. A politikai viszonylatok visszahullottak arra a szintre, mely az 1277 előtti időre volt jellemző: főúri „pártkormányzatok" váltógazdaságába.

45. „KUN” LÁSZLÓ TORZ AUTOKRATA KÍSÉRLETE ÉS BUKÁSA

„László király idején hanyatlott le Magyarország nagyszerű dicsősége” – összegezte fél évszázad távlatából a minorita krónika. „Belháborúk kezdtek támadni, városokat romboltak össze, a falvakat tűz emésztette el, a béke és egyetértés teljesen megbomlott, megfogyatkoztak a gazdagok, és a nemesek a szegénységtől sújtva parasztsorba jutottak. Abban az időben a *bigát*, azaz kétkerekű kordét László király szekerének nevezték, minthogy a szüntelen rablások miatt az igavonó jószág annyira megfogyatkozott, hogy az emberek, barmok módjára igába fogva, pótolták az állatokat...” Az utókor ítélete alapjában véve hiteles; más kérdés, hogy a leegyszerűsödött összképből hiányoznak az árnyalatok. A társadalom védekező reflexei nem bénultak meg teljesen, még azután sem, hogy 1281 nyarán az ország kormányzata visszahullott a feudális „pártok” rivalizálásának szintjére.

Tény, hogy a helyzet az állam regenerálódásának szempontjából még kilátástalanabbnak látszott, mint 1277 körül. A magánhatalmi gócok időközben megerősödtek, sőt új színfoltokkal bővültek. A Kőszegiek és a Csákok között dúló küzdelem a Dunántúlért máris az előbbiek javára billent el, majd Csák Péter, majd Máté halálával (1283) végleg le is zárultak; a Kőszegiek hatalmi aspirációi immár átnyúltak a Dunántúlon, egészen Pécsig. Ha a Dráván túl még nem fejeződött is be a harc a Kőszegi és a Babonics magánhatalom között, annyi már eldőlt, hogy Szlavóniában reménytelenül kicsúszott a talaj a királyság alól, Dalmáciában pedig Šubics Pál szuverén családi hatalma érlelődött. Abaújban és környékén az Abák, a bihari részeken a Borsák befolyási körzete szilárdult meg. E kiemelkedő családok most ahhoz hasonlóan két érdekcsoportba tömörültek, mint az előző évtized első felében, csakhogy az egyik „párt” magva ezúttal a Kőszegi–Borsa, a másiké a Csák–Aba családi hatalom alkalmi szövetkezése volt. A kormányzati váltás 1281 júliusában kiváltotta a bukott nádor, Aba Finta lázadását az abaúji és gömöri részeken. A királyi sereg az új nádor, Kőszegi Iván részvételével több ütközet és várostrom (Gönc, Szalánc) során törte meg a lázadó főúr ellenállását; testvérei, Péter és Amadé viszont szövetkeztek a háttérbe szorult öreg Csák Mátéval, hogy a királyhűség jegyében üssék ki a nyeregből Kőszegi Ivánt. A Csák–Aba koalíció kormányzatát (1282–83) viszont a kiformálódó Kőszegi–Borsa koalíció váltotta fel (1284–86).

Ha a helyzet mégsem volt olyan reménytelen, mint az 1277 előtti fél évti-

zedben, és legalább lehetőségeket tartogatott valamiféle kibontakozásra, annak az a háttere, hogy az 1277. évi gyűlés óta a nagyúri csoportosulásokon kívül két további társadalmi tényező is igényt formált a politikai aktivitásra, sőt mintegy felajánlotta segédkező jobbját a királynak: az egyház és a nemesség.

Bármilyen szerencsétlen kimenetelűnek bizonyult az egyetemes egyház beavatkozása a magyar államéletbe Fülöp pápai legátus diktátumai által, e negatív szerepet tévedés lenne rávetíteni a magyar klérusra. Igaz, az 1277 táján jelentkező reformcsoport sorai az 1280-as évtizedre megritkultak, de ebből a körből indult maga Ladomér érsek, 1279 nyara óta a magyar egyház prímása. Személyében művelt, erélyes és céltudatos vezéregyéniséget nyert a klérus. Az „egyház szabadságát" (mely teóriának persze Ladomér érsek is harcos képviselője volt) az anarchikus állapotok legalább oly mértékben fenyegették, mint a „király státusát". Adott helyzetben az egyháznak – a „szabadságát" elsődlegesen veszélyeztető magánhatalmi törekvésekkel és fizikai pusztításokkal szemben – az államegység helyreállítása és a király pozíciójának megerősítése volt az érdeke; másfelől a királyi hatalom – „státusának" visszanyerése végett – rá volt utalva az egyházra, nemcsak mint erkölcsi tényezőre, hanem mint arra a szervezetre is, mely intézményi kereteiben egyedül vészelte át a korai feudális struktúra bomlását. Az a körülmény, hogy ez az intézmény Rómának alárendelten relatív önállóságot igényelt önmaga számára a király hatalmi szférájával szemben, az adott helyzetben kevésbé veszélyeztette az uralkodói szuverenitást, mint a világi nagyok törekvései.

Bizonyos, hogy a fejlemények sodra a magyar klérust a pápai legátus oldalára állította a királlyal szemben; miután pedig az ifjú király a kunokat választotta, a kocka el volt vetve. De még mindig nem visszafordíthatatlanul. A bajkeverő legátus távozása, majd a meghasonlás a király és a kunok között, maga a hód-tavi ütközet új helyzetet teremtett. Ehhez még hozzájárult az újabb kormányzati fordulat, mely 1282 nyarán ismét – akár csak az 1278. évi konszolidációs kísérlet idején – az idős Csák Mátét juttatta a nádori méltóságba. Ladomér érsek ekkor lépett akcióba, határozott kísérletet téve, hogy visszatérítse az immár húsz éves uralkodót a keresztény monarcha szerepébe. Miközben az érsek felajánlotta a magyar egyház mint a nagyúri csoportoktól független politikai erő támaszát a királynak, egyben kinyilvánította, hogy másként fogja fel az *ecclesia militans* és a *status regis* kapcsolatát, mint Fülöp legátus; biztosította a királyt, hogy nem a Rómától való abszolút függés jegyében ismeri fel saját funkcióját. Ezt egy figyelemre méltó körülmény mutatja. Az új pápa, IV. Márton a király fellebbezésére válaszolva 1282. augusztus

28-án biztosította IV. Lászlót, hogy ama intézkedésekből, melyeket a legátus a kiközösítés ideje alatt az egyházi javadalmak betöltése terén királyi jóváhagyás nélkül hozott, a jövőre nézve semmiféle következmény nem háramlik; a pápa elvileg elismeri a király főkegyúri jogát (*regni tui ecclesiis... quarum patronus existis*), és megígéri, hogy ez a jog a jövőben nem szenved sérelmet. Ez a pápai nyilatkozat semmi esetre sem születhetett volna meg – kivált e kiélezett helyzetben – az esztergomi érsek ajánlása és véleménye nélkül. Ladomér érsek azzal nyújtotta békejobbját az ifjú királynak, hogy e vitás kérdésben, mely a Magyar Királyság és a Szentszék között a neuralgikus pontok egyike volt, a királyi álláspontot támogatta.

A hód-tavi csata után, 1282 őszén fel is támadt némi remény a király és az egyház szövetségére. Ladomér érsek információi tükröződnek a pápa újabb levelében (1282. szeptember 30.), mely optimistán nyugtázza, hogy az isteni gondviselés kiragadta a királyt azok kezei közül, akik – nyilvánvaló célzással a kunokra – reá „mint prédájukra leselkedtek", az országban helyreállt a béke, megszilárdult a királyi trón, és biztató jelei vannak, hogy az uralkodó „megmarad az Úr ösvényén". Másfelől a király egy oklevele egy év múlva azt nyugtázza (1283. augusztus 28.), hogy Ladomér érsek az elmúlt időben „ügyünket és az egész ország üdvét nemcsak a lelkiekben, hanem világi dolgokban is tanácsaival előmozdítva, az ország oly szükséges reformációjában gondosan, bölcsen és tántoríthatatlanul működött közre..."

Ez újabb kísérlet kezdetét egy további mozzanat segít datálni, midőn a *reformatio regni* szólama azzal karöltve bukkan fel ismét, hogy a király most már minden tekintetben elérte a „törvényes kort". IV. László 1282. október 24–26. körül Szegeden országos gyűlést (*congregatio regni nostri*) tartott. Ha a nemesség képviselőinek részvételét az ismert oklevelek nem emelik is ki, ez alig vonható kétségbe. Kérdés, hogy az adott helyzetben jelen voltak-e a kunok képviselői. A helyszín azt sejteti, hogy igen, mintha ez irányban is kibékítési gesztusról lenne szó, hiszen a kor hasonló gyűlései mind az „ország közepe" környékén, Pest, Buda vagy Fehérvár közelében zajlottak le, Szeged viszont a kun szállásterülethez esett közel. Bizonyos, hogy a gyűlés kezdeményezőjeként ezúttal is a klérus, személyesen maga Ladomér érsek játszott szerepet. A tárgyalás érdemi részleteiről sajnos semmit sem tudunk.

Arra nézve mindenesetre nem vagyunk sejtésekre utalva, milyen megújuló reményeket fűzhetett a nemesi közvélemény a huszadik évét betöltő IV. Lászlóhoz. Éppen a hód-tavi ütközet megörökítésével zárta le és nyújtotta át ajánlás kíséretében művét ifjú királyának „hű klerikusa", Kézai Simon mester

– a magyar nemesség első ideológusa. Ezt a nemritkán félreértett művet, az új *Gesta Hungarorum*ot a történetírás gyakran hajlamos volt úgy elkönyvelni, mint a kun befolyás alá került királyi környezet romantikus–pogánykodó reminiszcenciáinak tükrözését. Holott a magyarság hun eredetének teóriája nem egyéb, mint egy sajátosan középkori veretű, egész struktúrájában nagyon is európai jellegű „nacionalizmus" történeti ideológiája. De a mű, melynek epikai cselekményanyaga egy több szálú történeti–jogi fikció köré fonódik, egyébként sem az egyház vagy a keresztény monarchia oppozíciója.

A *gesta* műfajába rejtett valóságos elméleti traktátus nemesség és királyi hatalom, királyság és egyház viszonyának ideálnormáját véli feltalálni a történelemben – úgy, hogy az modellként szolgálhasson az 1282 körüli Magyarországon. A hatalomátruházás Európa-szerte felvirágzó tanát alkalmazva Kézai elméletében Attila „királlyá választása", azaz a monarchikus hatalom a hun nép önigazgató közössége (*communitas*) akaratából jött létre. E közösség az idők során társadalmilag széthasadt, a nemesség azokból alakult, akik megmaradtak a *communitas* tagjainak. Ennek részesedése a hatalomból viszont töretlenül fennmaradt a keresztény királyság idején is – a jelenig. Ezt a jogelméleti, politikai, teoretikus és epikus elemekből összeállított konstrukciót Kézai Simon tökéletes anakronizmussal, de következetesen érvényesíti a Géza és Szent István uralmával beköszöntő korszak átdolgozásában is. Eszerint a magyar nemesség részt vett volna már a 11. századi „királyválasztásokon", már az első királyok „az egész communitas" hozzájárulását (*assensus*) kérték ki a pápai rendelkezés érvényéhez, Kálmán király is a *communitas nobilium* tanácsát követve adott volna ki intézkedéseket.

Egy másik aspektusban a királyi hatalom és az egyház harmóniáját igyekszik a mű történetileg alátámasztani. E kombinációkban az 1279-ben megbolygatott kun kérdés motívumai éppen nem ideálként, hanem egyszerűen modellként szolgálnak a „hun-magyar" nép belső viszonyainak ábrázolásához. Kézai felfogásában is az egyedüli helyes útra tértek a magyarok, miután szakítottak a nomadizáló és „zsákmányoló" életmóddal és felvették a kereszténységet, miáltal a „barbár népek" sorából a *gens Christiana* közösségébe emelkedtek. Sajátságos módon még a kun törvény kapcsán napirendre került szolgafelszabadítás mozzanata is arra szolgál a szerző tollán a mű *Appendix*ében, hogy segítségével az államalapítás utáni időkbe visszavetítve megkonstruálja az egyetemes egyház, a királyság és a nemesi *communitas* közös akcióját a szolgáltató népek helyzetének rendezése terén, melynek éle már akkor „az ország henye életre vágyó hatalmasai" (*potiores regni*) ellen irányult.

Az 1279 után kérdésessé vált királyi kegyúri jogot a szerző történetileg úgy támasztja alá, hogy II. Szilveszter pápa szájába adja a magyar király csorbítatlan jogát az egyházszervezésre. Emellett a mű valóságos propagandairatként állítja be IV. Lászlót a „katolikus Szentegyház fiaként", aki „szent elődeinek", Istvánnak, Imrének és Lászlónak nyomdokain lépked. Kézai Simon *Gesztá*ja éppen nem „Kun" Lászlóhoz szól, hanem a nemesség igényeit elsőként megfogalmazó klerikus érvelése, hogy „legyőzhetetlen és hatalmas", „dicsőséges" jelzőkkel ékített – egyben „Mars fia"-ként üdvözölt – katolikus királyát megnyerje. A mű teoretikus célzata pontosan azt a történeti pillanatot tükrözi, mely 1282–83 táján a király, az egyház és a nemesség együttműködése terén reményként újra felcsillant. A hun-magyar nemesi *communitas* ősi „alkotmányjogi" szerepének víziója nem egyéb, mint egy ébredező politikai igény visszavetítése a történelmi múltba, hogy aztán ez normaként visszahasson: illő, hogy ahhoz hasonlóan részesítse a király az országos gyűléseken 1277 óta fel-felvonuló nemességet a hatalom gyakorlásában, miként már „szent elődei" is tették; amint hogy viszont a *communitas nobilium* is készségét nyilvánítja, hogy az „ország hatalmasaival" (*potiores regni*) szemben támogassa a királyt.

Nyilvánvalóan az egyház és a nemesség támogatását háta mögött tudva határozta el a király, hogy leszámol az „ország hatalmasai" közül a leghatalmasabbakkal, a Kőszegi Henrik-fiak magánhatalmával. A vállalkozás azonban csúfos kudarcot vallott, még megalázóbbat, mint a korábbi hadjáratok (1274, 1275, 1277). 1284 január–februárjában hat héten át ostromolta eredménytelenül a királyi had a Vas megyei Borostyánkő (Bernstein) várát. A Kőszegi fivérek (Miklós, ifjabb Henrik és Péter püspök) nemcsak derekasan védekeztek, hanem miután a király márciusban felhagyott az ostrommal, és a Tisza vidékére vonult vissza, akadálytalanul átnyomultak a Dunántúlon, és Pécset ostromolták meg. Ugyanaz ismétlődött meg, mint a királyi had korábbi három fiaskója után. A helyzet urai a diadalmaskodó Kőszegiek lettek, a király kibékülni kényszerült, sőt még 1284. július 6. előtt vissza kellett fogadnia a kormányzatba ellenfeleit, akik a király korábbi foglyulejtőivel, Borsa Loránddal és testvéreivel léptek szövetségre.

Hiányos adataink nem engednek meg egyebet, mint hogy felvázoljuk a kontúrokat: a kormányzat kínálkozó új lehetőségét és az újabb kudarcot. Hogy hol és miként sikkadt el az előbbi, részleteiben rekonstruálhatatlan. Annyi azonban kétségtelen, hogy elsikkadt, mert már 1285-ben ismét zavaroktól hangos az ország. A nyitányt egy már-már leírt külső ellenség aktivi-

zálódása jelentette. 1285 január–márciusában ismét tatár hadak nyargalásztak az országban. A Dnyeper-vidéki tatárság két kánja, Telebuga és Nögej (Batu kán és öccsének unokái) vezetésével az Északi-Kárpátokon tört be az ellenség, majd Sáros, Abaúj és Borsod vidékét pusztítva Pestig hatolt, s Erdélyen át távozott. Egy kortárs úgy becsülte, hogy hétezer áldozata volt a beütésnek, mely „Erdély és a Duna között az egész földet elpusztította". Az utóbbi alighanem erős túlzás; az offenzíva ereje nem is volt hasonlítható az ötödfél évtizeddel korábbihoz. Abaújban és Sárosban eredményesen védekeztek a főurak, kivált Aba Amadé és Baksa Simon fia György, Erdélyben a székelyek, a románok és a szászok szálltak szembe sikerrel a visszavonuló tatár seregekkel. Alig múlt el azonban a veszély, a Szepességben tört ki lázadás, a király a nyár végén ismét „hűtlenek megzabolázására" volt kénytelen hadat vezetni. Még ez év őszén a nyugati országszélen a Kőszegiek és Albert herceg között kirobbant helyi háborúskodás azzal a különös fordulattal zárult, hogy Kőszegi Iván szövetséget kötött az osztrák herceggel – a magyar királlyal szemben is.

A történetírásban felmerült a gyanú, sőt olykor állítás, hogy a tatárokat maga IV. László hívta volna be 1285 elején az országba. A feltételezés egy téves névértelmezésen alapul. Első ízben 1285 őszén, a szepességi hadjáratban tűnik fel egy *neugerii, neugarii* néven nevezett harcos elem, melyet a források az évtized második felében aztán gyakorta úgy emlegetnek, mintha külön népről lenne szó. A magyarázati kísérletek a névhasonlóság alapján Nögej-tatárokat véltek a megjelölés mögött. Valójában a kun *nöger* – magyarországi formájában *nyögér* – szó rejlik a latinosított forma mögött, amely „kísérettagot, kísérő katonát" jelent, összességében olyan fegyveres kíséretet, amellyel a kun előkelők vették körül magukat. Olyan nomád jellegű harcos kíséretelemről van tehát szó, mely legfőbb támasza volt a nomád fejedelmek és előkelőség hatalmának. Nincs kizárva, hogy az 1285 körül felbukkanó magyarországi „nyögérek" sorában a beütésből visszamaradt tatárok vagy a Kárpátokon túl tatár függésben élő kunok közül felfogadott harcosok is akadtak, ami jól összefért egy efféle barbár kíséret szervezésével. Igazában véve a nyögérek megjelenésével vált teljessé IV. László végzetes fordulata, melynek alapján aztán alappal iktatódott be „Kun László"-ként a történelembe. A király nem volt hajlandó elfogadni az alternatívát, mely 1282–83 táján kínálkozott. Megkísérelte kivágni magát az egymást váltogató nagyúri csoportok bábjának lealázó szerepéből, de nem úgy, hogy igénybe vette volna a klérus és a nemesség felkínált támogatását, hanem egy illuzórikus harmadik utat

keresve: megkísérelte a királyi hatalmat mintegy kiszakítani a keresztény–feudális koordináták közül.

Miért taszította el az ifjú uralkodó Ladomér érsek jobbját, miért nem fogadta meg a Kézai Simon által tolmácsolt javallatot? Nehéz a kérdésre biztonsággal felelni. Valószínű, hogy az elhatározó lökést a Kőszegiekkel szemben elszenvedett minden eddigit felülmúló kudarc adta meg 1284 első hónapjaiban. A megaláztatás, hogy a koronás uralkodó immár negyedszer szenved vereséget és kénytelen meghátrálni saját alattvalóival szemben, túl sok volt, a várható kézzelfogható segítség az egyháztól vagy a nemességtől pedig talán túl kevésnek látszott. A probléma végül is a fegyverek súlyviszonyaira redukálódott, aminek árnyékában az országos „gyűlésezések" puszta szócséplésnek tűntek fel. Tény, hogy a király mind az egyház, mind a nemesség felé becsapta a kaput; a hód-tavi konfliktus emlékeinek elülte után hamarosan erősödni kezdett a kun befolyás. A keresztény megbotránkozás különös hangsúllyal emelte ki, hogy Edua mellett most már egyre-másra tűntek fel az újabb kun ágyasok, egyszerre több is (a hagyomány kettőnek, Köpcseknek és Mandulának a nevét is fenntartotta), „akiknek szerelme miatt a király szíve méltán megromlott, úgyhogy bárói és az ország nemesei előtt gyűlöletessé vált" – örökítette át a hagyományt a magyar krónika. A király „szívének megromlását" persze aligha elsősorban a kun leányok ölelése, mint inkább helyzete kilátástalanságának érzete okozta, melyből most már úgy képzelte kivágni magát, hogy mint egy nomád fejedelem, kunokból és egyéb nomád–pogány elemekből parancsait vakon követő sereget szervez, s eme archaikus katonai kíséretre támaszkodva egy afféle autokrata hatalmat próbál megalapozni, aminek modelljét nyilván a környezetében ismét domináns szerephez jutó kun urak ismertették meg vele. A „nyögérek" létszáma nem lehetett csekély, ha a források 1285–90 között külön népként emlegetik őket. A kihívó kísérletnek sikerült megnyerni néhány magyar középbirtokost is, az Aba nem debrői ágából való Makjánt, Ubul fia Mihályt (a Kállayak ősét) fiaival együtt, egy Tolna megyében birtokos Mizse nevű kikeresztelkedett mohamedánt, néhány szerencselovagot, akik azonban elszigetelt kivételeknek számítottak. A kísérlet anakronizmusa rövid időn belül beigazolódott. A király, aki önnön pozícióját a feudális társadalmon kívül helyezve képzelte megerősíteni, hamarosan szembe találta magát az egész „országgal" – mindazokkal, akik a politikai szférában való részesedésre igényt formáltak.

Ahhoz képest, hogy Kun László torz autokrata törekvése milyen anakronizmus volt, mennyire példa nélküli botránynak számított a keresztény Nyu-

gaton, a bukás nem is oly viharosan következett be. Ez viszont egyfelől azt mutatja, hogy a zsákutcába tévedt uralkodó mégsem volt teljesen tehetségtelen, másfelől azt, hogy a feudális szerkezet immár önállóan, a király ellenében, s személyét fokról fokra elszigetelve is volt olyan erős, hogy fenntartsa a kormányzat látszatát.

A király különös autokratizmusa nem egyszerre bontakozott ki. A maga külön hatalmi bázisának kiépítése a megmaradt kun szállásvidékek körül, a „nyögérek" megszervezése valószínűleg 1284–85 folyamán kezdődött, de csak 1286 őszén sikerült az országtanácsot is hatalmába kerítenie. Ezt megelőzően Ladomér érsek még egy kísérletet tett, hogy kompromisszummal megmentse a helyzetet. Rászorította a királyt, hogy hívja egybe még egyszer az „ország" gyűlését. A Rákoson 1286. június utolsó és július első napjaiban összejött *congregatio generalis regni* központi témája a békéltetés volt a király és a Kőszegiek között. A helyzetre jellemző, hogy a panaszok ama nagyhatalmú család terjeszkedése, a familiárisaik által elkövetett „károk és jogtalanságok" ügyében csúcsosodott ki, amely éppen a nádort és a bánt adta. De az is jellemző, hogy a panaszok egy évre elnapoltattak, minden bárót utasítva, hogy e türelmi idő alatt Kőszegi-familiárisokon ne ítélkezzenek; csak ha a helyzet egy éven belül nem változik, helyezte kilátásba a gyűlés és a király a személyes ítélkezést. Csakugyan különös szituáció: a király „kegyelmet" gyakorol és türelmi időt tűz ki – legfőbb országbárói hatalmaskodásainak ügyében. Különben a gyűlés makacsul visszatért arra a korábban (1279) is felmerült témakörre, hogy a bajok kútfeje a király helytelen adománypolitikája; „az ország státusának megjavítását" tehát abban jelölte ki, hogy a király a főpapokkal és bárókkal együtt vizsgálja felül korábbi adományait, a jövőben csak a most elkészített új kettős pecséttel megerősített intézkedések legyenek érvényben.

Mindkét ismert napirendi pont egyben jól rávilágít e korai „rendi" jellegű megmozdulások korlátaira és szűklátókörűségére is. Ez teszi némiképpen érthetővé, hogy a király, végleg kiábrándulva a kormányzat e típusú kontrolljából is, „nyögéreinek" fegyverére támaszkodva szeptemberben menesztette az országtanácsból az egész Kőszegi–Borsa „pártot", hogy helyébe ne a rivális várományosokat nevezze ki (akik a Csák Máté-fiak elhaltával az újvári Abák lettek volna), hanem személyes hívét, a debrői ágból való Aba Makjánt tegye meg nádorrá. Az erdélyi vajda is egy Majs nevű közeli híve lett, szlavón bánokká megtette a Kőszegiek ellenlábasait, Babonics Radoszlávot és testvérét, Bosznia és Macsó élére sógorát, a szerb tróntól elütött Dragutin Istvánt

állította. Alighanem már ez idő tájt szerepet játszott a tolnai Mizse, a „vad gróf" (*der vilde graf*), ahogy a szomszédos németek számon tartották. A király ifjú feleségét, Anjou Izabella-Erzsébetet, akitől – mintha már-már kötöttségeinek szimbólumát látta volna benne – eleve valami különös, neurotikus módon irtózott, a nyulak-szigeti apácakolostorba dugta őrizetre. A királynéi javakat és jövedelmeket kun élettársának, Eduának adományozta, majd hadat gyűjtött, és 1286 novemberében még egyszer megindult, hogy királyi hatalma legfőbb ellenlábasaival, a Kőszegiekkel leszámoljon.

Kun Lászlónak ez az immár ötödik – utolsó – hadjárata a formálódó nyugat-magyarországi tartomány ellen sikerrel indult. Végre legalább egyetlen várat (valószínűleg Kőszeget) sikerült a királynak bevennie, serege vérfürdőt rendezett az őrség között. Maga Kőszegi Iván azonban elmenekült, és Miklós testvérével, az iménti nádorral s a bukott „párt" többi tagjával együtt a tél folyamán a Duna bal partján készülődött a visszavágásra. Rövid időre Pozsonyt is elfoglalták, miközben megérkeztek a Tiszántúlról a szövetséges Borsák, Loránd exvajda vezérletével. Kitavaszodott, mire a Dunán időközben szintén átkelő királyi sereg és a főúri koalíció között a Zsitva mellett lezajlott az ütközet 1287. március második felében. A király megint csak alul maradt, vereséget szenvedett. Kénytelen volt vert serege maradványaival a zólyomi, liptói részekre visszahúzódni, majd a késő tavaszon levonult Buda környékére, hogy a Csepel-szigetről általános amnesztiát hirdessen meg: kegyelmet helyezett kilátásba mindenki számára, bármiféle kártételt követett is el a múltban, ha a „hűtlen bárók és nemesek" ügyét odahagyva zászlaja alá áll (1287. május 18.). Hadvezére ekkor már a Kállay-ős Ubul fia Mihály volt, István és Pál fiaival együtt. Kiáltványa azonban nem lelt visszhangra, újabb sereget nem tudott gyűjteni, az őszön csekély számú hívével és kun nyögéreivel kénytelen volt visszahúzódni a Felvidékre. Már a gömöri részekről hirdette ki ismételten a mozgósító célú amnesztiát (november 4.), majd az egész telet a távoli Szepességben töltötte. A Kőszegiek és a Borsák befolyási zónájában, a Dunántúl és Tiszántúl nagy részein egyaránt az óvatos várakozás álláspontjára helyezkedtek nagybirtokosok és nemesek; már senki sem mozdult a király ügye mellett. A Kőszegiek viszont a nyár folyamán ismét kapcsolatba léptek az időközben huszonkét évessé érett velencei Endrével, aki megint felvette az „egész Szlavónia hercege" címet (1286. május–június), bár ezúttal nem lépett Magyarország földjére.

Miután Kun László végleg hátat fordított egyebek között az egyháznak is, a magyar klérus, élén Ladomér érsekkel, természetesen élesen szembefordult

a „keresztény hitet elvető" és „a nyögérek életmódjába süllyedő" királlyal. 1286 ősze óta teljes volt a szakítás. Esztergom és Róma között viszont teljessé vált az összhang. Az érsek információi alapján 1287 tavaszán a pápai udvar már keresztes hadjárat tervével foglalkozott a kunok és a király „tatár, szaracén, nyögér társai", pogány kísérete ellen, melynek kihirdetője Ladomér érsek lett volna; csupán a pápa halála (április 3.) szakította félbe az akciót. Mihelyt azonban a király kitette a lábát Budáról, Ladomér érsek elérkezettnek látta az időt a cselekvésre. Az egyházfő, aki a korábbiakban a királyi hatalom támogatása jegyében szorgalmazta az országos gyűlések egybehívását, 1287 novemberében a király távollétében hirdette meg Budára a gyűlést (*congregatio regni*). Elérkezett a pillanat, hogy az „ország" („valamennyi főpap és báró, valamint a nemesek Budán összegyűlt *universitasa*") a király nélkül, sőt a király ellenében hozott határozatot, jóváhagyva egyebek között a bíborosok kollégiuma felolvasott levelének (1287. augusztus 2.) szellemében Ladomér előterjesztését az ifjú királyné kiszabadítására és jövedelmei visszaállítására nézve – ami az év végén be is következett.

Kun László szorult helyzetében most kezdte eljátszani a „mesebeli Proteus" szerepét – mint Ladomér érsek utóbb jellemezte –, akit „semmiféle bilincs le nem foghatott, s arcát oly sok ábrázatra változtathatta". 1288. március közepe táján a Szepességből kíséretével együtt Esztergomba vonult, és Ladomér érsek előtt eljátszotta a bűnbánat és megtérés látványos színjátékát. Három napon át vezekelt – „borzalmas önátkozásokkal és hangos szóval hirdetve, hogy ő is, országa is testben-lélekben halott volt, de most, minthogy az isteni kegyelem áradása megvilágította szívének rútsággal teljes sötétjét, új fényre támadt". Megint sor került, akár csak közel egy évtizede a legátus előtt, egy ünnepélyes eskütételre, csakhogy az esküpontokat most már az érsek szerkesztette meg és olvasta fel a térdrehullt királynak, aki az evangéliumra és a feszületre tett kézzel tett ígéretet, hogy „szaracént, nyögért, zsidót, kunt" nem fogad kíséretébe, nem nevez ki ispáni vagy országos méltóságba. Megesküdött, hogy szakít a pogány szokásokkal, és „ételben, ruházatban, szakáll- és hajviseletben is" keresztěnnyé válik; távol tartja magát „hitszegő és tisztátalan tanácsosaitól", ama „gyalázatos katolikusoktól" is, akiken a maroknyi udvari kör volt értendő Aba Makjánnal az élen, valamint törvényes keresztény feleségét visszafogadja és „férji szeretettel illeti". Az eskü minden téren kötelezte a királyt „országa és az egyház szabadságai" megtartására. Az eskütétel a március 21. előtti napokban következett be, több püspök és bárók, nemesek jelenlétében, hiszen a kibékülés színleg az „országnak" is szólt.

Ennek jegyében Ladomér közbenjárására az új nádor előbb Aba Péter, majd Amadé lett, aki ez idő tájt nyerte el Ung megye örökös ispánságát.

A király azonban valóban csak időnyerésnek és sakkhúzásnak tekintette az esztergomi színjátékot. Az érseki feloldozás után Budára távozva a kiegyezés zálogaként kezeseket vett a bárók és nemesek közül, akiket aztán a királyi várakba záratott el, hogy e fedezet alatt alig egy hónap elteltével (április 18.–május 8.) éppoly látványosan felrúgja fogadalmait, mint ahogy előbb a megtérő bárány szerepét eljátszotta. Az elvadult ifjú király láthatóan kedvelte a drasztikus, megbotránkoztató fogásokat. Hogy látványosan demonstrálja, mennyire semmibe veszi esküjét, egy alkalommal állítólag az udvar szeme láttára tette magáévá a kun Eduát – válaszul arra, hogy az egyház és az „ország" központba emelte a „törvényes ágy" témáját, az utódnemzést az Anjou-királyleánnyal. Pogány kíséretével rárontott a margitszigeti kolostorra – a megfelelő következményekkel az apácákra nézve –, és erőszakkal kiragadta onnan eleve nem apáca hajlandóságú, sőt mentalitásában „ellenapáca" (nem *sancti-*, hanem *antimonialis*, mint Ladomér érsek nevezte) nénjét, Erzsébetet, akit egy évtizede maga kényszerített rá a kolostorra főnökasszonynak, most viszont egy cseh főúrhoz, Rozemberk Zawišhoz adott feleségül (május 4.). Az egész kolostori randalírozás, a szándékolt botrány nem egyebet szolgált, mint az egyháznak szóló nyílt hadüzenet nyomatékosítását: nem is annyira nővére szegte meg szent fogadalmát, hanem a király veszi semmibe az egyházat.

Ezekben a hetekben fejtette ki autokrata kísérletének nyers „ideológiáját" is ama két főpap előtt, akiket Ladomér érsek küldött hozzá a történtek nyomán. „Az esztergomi érsektől és az alája rendelt püspököktől elkezdve – mondta – ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani, mind egész Rómáig... Ha éppen tizenöt vagy annál több nővérem lenne apáca akárhány kolostorban, mind kiragadnám őket onnét, s törvényes vagy törvénytelen házasságra adnám, hogy akaratom végrehajtására olyan rokonságra tegyek szert, mely minden erejével mellettem áll, hogy így lelkem minden indulatát végbevihessem..." „A magam számára ugyanis én vagyok a törvény, s hogy valamiféle papok törvényei korlátozzanak, nem tűröm el" – mondotta, majd ismételgette, ugyanezt variálva: „Uratoknak nem az a dolga, hogy nekem törvényt szabjon, hanem hogy kövesse azt a törvényt, melyet én hoztam. Az engedelmesség az ő dolga, nem pedig hogy parancsoljon – a hatalom!" Aligha helytálló e hányaveti nyilatkozatokból valami korszerű hatalmi felfogást, netán római jogi elvek visszhangzatát kihallani a látszólagos egybecsengés alap-

ján (*Ipse mihi sum lex...*) – mint a történeti irodalomban felmerült. Még ha az udvari klerikusoktól elkapott frázisok ülepedtek volna is itt le, egész összefüggésükben a fogalmak szánalmasan üresen csengtek. Kun László „törvénye" nem egyéb volt már, mint elvakult akarat, mely a „hatalom" merőben irreális és anakronisztikus elképzeléséből hajtott ki. A másik motívum, melyet szintén Ladomér érsek tolmácsolásában ismerünk, a tatár szövetséggel való fenyegetőzés volt. „Nyiltan hirdeti, hogy összeszövetkezett a tatárokkal, és maga is olyan lett, mint a tatár." E téren viszont kritikával kell fogadnunk az érsek közléseit. Arra nézve, hogy e fenyegetés mögött valóságos tatár szövetség kísérlete rejlett volna, csak bizonytalan és kósza mendemondák, állítólagos tatár házassági tervekről szóló pletykák keringenek. Valójában a király embere, Baksa Simon fia György még e hisztéria tetőpontján is, 1278–88 fordulóján a lengyel–magyar határvidéken egy tatár beütést hiúsított meg. Nincs kizárva viszont, hogy a foglyok közül a Késmárk vidékén tartózkodó király sokat ezúttal is, mint 1285-ben, „nyögérei" közé fogadott. Ilyen értelemben tehát alappal vághatta oda a püspököknek, hogy a klérust „tatár kardokkal irtja ki". A tatár motívum mögött aligha húzódik meg több, mint a „kun" király autokrata elképzeléseinek immár egyedüli fedezete: a vegyes népi összetételű, nomád jellegű fegyveres kíséret mint a király felfogása szerinti „hatalom" és „törvény" biztosítéka.

A valóságban az uralkodó, aki egy nomád fejedelem pózaiban tetszelgett, botrányokon kívül egyébre már nem volt képes; gyakorlatilag jóformán már nem számított hatalomnak. Viselt dolgaival egyetlen eredményt váltott ki: létrehozta az egyház és a legnagyobb feudális urak olyan egységét, amire e kaotikus két évtizedben nincs példa. Előbb a két érsek a Kőszegiekkel egyezett ki, Ivánnak juttatva a nádori méltóságot (1288. május), majd hamarosan a három leghatározottabb tartományúri aspirációkat tápláló család, a Kőszegiek, az Abák és a Borsák osztották fel egymást között eleddig nem tapasztalt konszenzussal az országtanácsot – sőt a területi befolyás szerint magát az országot (1288–90). A nádor Kőszegi Miklós lett, sőt egy időben már maga e főméltóság is példátlan módon megoszlott: a Dunántúlon Miklós, a Dunától keletre a Kőszegiek szövetségesei között az 1270-es évek óta szerepet játszó Básztély Rénold gyakorolta a hatalmat. Szlavónia természetesen szintén Kőszegiéknek jutott Iván bán révén, Erdély pedig visszakerült Borsa Loránd vajda kezébe. Az Abákat Amadé képviselte a kormányzatban országbíróként. Ladomér és János érsek a püspöki karral együtt teljes tekintélyükkel e születőfélben levő valóságos „tartományúri koalíció" mögött álltak –

messze sodródva az 1277–79 és 1282–83 körül megismételt próbálkozásaiktól, hogy a „király státusát" erősítsék a centrifugális erőkkel szemben. Végeredményben a feudalizmus fölénye jutott kifejezésre a kialakult új helyzetben. A legtekintélyesebb urak racionálisan összefogva elszigetelték a királyt, hagyták, hogy ide–oda vonulgasson az országban az Alföldtől Erdélyig kun környezetével, kíséretével, szeretőivel együtt, és kedvteléseinek éljen. Az utolsó két évben a szerencsétlen királynak szinte a legrosszabb jutott ki. Odáig süllyedt, hogy már komolyan sem vették. 1288 késő tavasza után Kun László alig fordult meg már az „ország közepében". Hol a Tisza, hol a Maros vagy a Temes vidékén, az Al-Dunánál vagy a Barcaságban táborozott, „kóborolt" nomád udvarával – földrajzilag is távol a feudális kormányzat központjaitól.

Mindössze két ízben jelent meg a Dunántúlon ez idő tájt, akkor is csak azért, hogy kamaszfővel még komolyan áhított „királyi méltósága" maradékait is végképp elveszítse. A Kőszegiek birtokai és a szomszédos ausztriai vidékek között évek óta időnként határszéli csetepatékban kisülő feszültség 1289 tavaszán igazi háború formájában robbant ki. Habsburg Albert herceg számára Kőszegi Iván „ragadozó farkasként" való hatalmaskodásai szolgáltatták az ürügyet, hogy az osztrák és stájer lovagságot április 24-ére Traiskirchenbe összegyűjtve 15 ezer emberrel általános támadást indítson Magyarország ellen, miután Pozsonyt ténylegesen már két éve megszállva tartotta. Két hónap alatt elfoglalta Sopron és Vas megye jelentős részét, több mint harminc várat és tornyot, a Kőszegiek rohonci és szalónaki székhelyein kívül előkelő familiárisaik, a Nagymartoni-ősök, Gutkeled Miklós, ifjabb Aba Lőrinc és mások várait is. Sopron városa is osztrák kézre került, majd a lovagsereg továbbnyomult Mosonba, elfoglalva Magyaróvárt. Ez már nem határszéli incidens volt, nem Albert és Kőszegiék magánháborúja, hanem általános offenzíva a magyar korona ellen – ám a koronát viselő fő tudtával és támogatásával. A herceg még a tavaszon megkereste Kun Lászlót, és beleegyezésével, sőt kilátásba helyezett támogatásával indította meg támadását. A király, aki másfél évtizeden át öt hadjáratban nem volt képes boldogulni ellenfeleivel, elégedetten szemlélte, hogyan recseg-ropog osztrák csapások alatt Kőszegiék magánhatalma még akkor is, amikor júniusra már nyilvánvalóvá vált, hogy nem magánháborúról és Kőszegiekről van csak szó. Kun László akkor történetesen a Fejér megyei Fövenynél táborozott az alább említendő gyűlés alkalmából, de nem avatkozott be, sőt még a nyáron visszatért a Tiszántúlra és Erdélybe, miközben az osztrák herceg is hazavonult erőt gyűjteni. Amikor pedig a herceg tiroli, karintiai, bambergi, passaui és egyéb birodalmi segéd-

csapatokkal együtt szeptember végén újra megjelent, és egyhavi kemény ostrom után (október 2.–november 1.) bevette Kőszeg várát is, majd decemberben Szentvidet, Kun László még egyszer átvonult a Dunántúlra, a veszprémi vidékre, de csak azért, hogy mintegy tíz mérföldre az ostromtól és a megszállt nyugat-magyarországi vidéktől ezúttal is tétlenül és kárörömmel szemlélje a fejleményeket.

Pedig ekkor már a hazai közvélemény egyöntetűen felzúdult. Ladomér és János érsek két püspökkel együtt erélyes levélben intette meg a királyt, kilátásba helyezve, hogy urak és nép egyaránt ellene fordul. Az országban szerte azt mondogatták: „Becsülete kívánta volna, hogy ne hagyja pusztítani az országot, de neki se hite, se becsülete többé...!" Amikor a püspökök levelét megmutatták Lászlónak, dühöngve fakadt ki kun környezete előtt: „Én ura vagyok a magyarnak, ő pedig szolgám. Engem ne tanítson senki, hogyan őrizzem becsületemet!... Az ő fajzatuk a becstelen és hitetlen, nem én. Azt mondják, hogy vak vagyok a becsület iránt? Na majd kiszúratom ezért a szemüket, ne legyen László a nevem, ha beszédüket meg nem keserülik..." Hányaveti fenyegetőzései stílusában az illett volna hozzá, hogy miként az előző évben a klérus ellen dühöngött, legalább megkísérelje maga „tatár kardokkal kiirtani" évtizedes fő ellenségének magánhatalmát. Ehhez azonban az a kard gyenge és alkalmatlan volt. Ahogy rezzenés nélkül szemlélte, miként irtja most már a „német kard" nemcsak ellenfelét, hanem országát is, azon nem csupán a magyar közvélemény háborgott, hanem utóbb, az epizód megörökítése kapcsán, még az ellenséges stájer lovagköltő becsületfogalma is tiltakozott ellene. A tragédiájában mind mélyebbre süllyedő, tehetetlenségében már csak mániákus kitörésekre képes uralkodó végső vergődése idején valóban elvesztette minden hitelét és becsületét.

A háború szünetében már csak közjátéknak számított, hogy a király részt vett az 1289. június 23–26. körül Föveny mellett megrendezett újabb országos gyűlésen, az „ország nyilvános parlamentjében" (*in convocatione et parlamento publico regni*), ahogy első ízben nevezték. A kléruson (melyet ezúttal a két érsek és öt püspök képviselt) és az országbárókon kívül a kialakult szokás szerint részt vettek a nemesség képviselői is a tárgyalásokon, melyek kitűzött célja ezúttal is az „ország státusának rendezése" volt. Bár emlékeink kifejezetten nem említik, a helyszín (a mai Tác–Fövenypuszta, Fejér m.) valószínűvé teszi, hogy az egyik napirendi pont a nyugat-dunántúli háború ügye lehetett. A királyné jövedelmeinek visszaadása, egyházi jövedelmek rendezése, a szokásos birtokügyek mellett szóba jöhettek fontos országos kér-

dések is, mint az a döntés, hogy a forgalmat akadályozó belső vámok, melyek V. István halála óta elszaporodtak, eltörlendők. Mindazonáltal a töredékes adatokból nem világlik ki a gyűlés értéke, azon túl, hogy egy immár több mint évtizedes mechanizmus töretlen tovább élését dokumentálja. Nincs kizárva, hogy a gyűlés kötelezte a királyt az osztrák herceg elleni fellépésre, s ennek következménye lett volna Kun László őszi megjelenése a dunántúli részeken, majd szándékolt tétlensége nyomán az általános felzúdulás. Tény, hogy a király magatartása megérlelte a kormányzat újabb elhatározó lépését. Velencei Endre korábbi felléptetései (1278, 1287) még egy feudális magánhatalom, a Kőszegi család praktikái közé tartoztak, a klérus Lászlóhoz intézett levelében azonban már felcsendül egy ilyenfajta akció legitimálásának lehetősége. A „tyrannus" ellenében nyugati keresztény felfogás szerint jogszerű volt az engedelmesség megtagadása. Az év vége felé sor került a gyakorlati kivitelezésre is. Ladomér érsek a birtokaik javát pillanatnyilag elvesztett Kőszegiekkel teljes egyetértésben behívta az országba Endrét, aki kisebb sereg élén az Adrián és Horvátországon át 1290 elején meg is jelent a zalai részeken. Helyzete egyelőre bizonytalan és ingatag volt, de mindenesetre már a helyszínen volt az új trónjelölt.

A szállongó hírek nyomán Kun László 1289. december 7-én Csanádról, majd december 25-én Körösszegről hadparancsot küldött szét Szatmár, Szabolcs, Bereg megyék „nemeseihez és minden más hadakozásra kötelezettjéhez", hogy haladék nélkül keljenek fel és csatlakozzanak hadvezéreihez, Ubul fia Mihályhoz és fiaihoz. Hasonló parancsok mehettek más tiszántúli megyékbe is. A királyt a végső pillanat, a bukás előszele késztette arra, amit – „hű klerikusa", Kézai Simon sugallatát el nem fogadva – mindeddig elmulasztott: a nemesség segítségül hívására. A pillanat azonban rég elkésett már. Néhány kegyencén és kun kíséretén kívül nem akadt már senki, aki fegyvert fogott volna ügye mellett. Még az olyan urak is elhagyták, mint Baksa Simon fia György, aki pedig a legutóbbi időkig igyekezett híveként kitartani mellette. Az ország nagyjai között meg éppen régen nem tapasztalt egyetértés uralkodott, midőn 1290 tavaszán a Szentszéknél benyújtották vádlistájukat a király ellen. A Kőszegiek, Babonicok, Frangepánok, Borsák, Abák e ponton nem ismertek ellentéteket. A pápai udvarban ismét felmerült a keresztes háború terve. Kun László 1290 első felében Cegléd és a Temes-vidék (Karánsebes, Székes), valamint a bihari vidék közötti háromszögben, megmaradt és kiürült kun szállásvidékek zónájában, az országnak ezen a tatárok nyomait még mindig súlyosan viselő vidékein vonulgatott kíséretével fel s alá, mint egy ketrec-

be zárt vad. Ez volt az az országrész, ahol – ha hitelt lehet adni némely külföldi krónikák értesüléseinek – az utóbbi időben itt is, ott is afféle „félpogány" világ támadt fel. Kun hatásra még a bálványtisztelet is megjelent, babonás pogány kultuszok terjedtek a nép körében, a kun süveg, ruházat és hajviselet pedig „már szokásba jött" – mint a Magyar krónika értesít. Ez volt a „kun" király megmaradt „országa", melynek nádorává talán májusban kinevezte a „vad grófot", a Tolnában birtokos, kikeresztelkedett mohamedán Mizsét. (Emlékét a kiskunsági Lajosmizse őrzi.)

E finálénak azonban semmi befolyása nem volt már a fejleményekre. Alighanem maguk a kunok is megunták céltalanul vergődő és egyben zsarnokoskodó urukat; mindenesetre nem volt nehéz bérgyilkosokat találni közöttük. Amikor a király Csanádról a bihari részek felé vonult, és a Borsák körösszegi vára közelében táborozott, 1290. július 10-én éjjel kun előkelők, bizonyos Árboc, Törtel és Kemence, embereikkel együtt rárontottak a sátrában alvó huszonnyolc éves uralkodóra, és meggyilkolták. Nem alaptalan a gyanú, hogy a közeli várúr, Borsa Kopasz részes volt a gyilkosságban. Némely krónikaváltozatok viszont úgy tudják, hogy a kunok közössége határozta el több tanácskozás után a tettet.

A valóság kideríthetetlen; annyi bizonyos, hogy az Árpád-ház e legkülönösebb és legszerencsétlenebb életsorsú sarjának bukása jóval megelőzte és előrevetítette elkerülhetetlen fizikai pusztulását. Holttestét a csanádi székesegyház fogadta be, szélesebb körű részvét azonban aligha kísérte utolsó állomására, inkább csak a vérengző bosszú lángja csapott fel. A „szaracén" Mizse nádor Ejze testvérével és a király kun ágyasának, Eduának testvérével, fegyvereseivel együtt rárontott a gyilkos kunok szállására, az egyik tettest kettébe hasította, a másikat darabokra vagdalta, és egész nemzetségüket a csecsemőkkel együtt irtózatos tömegmészárlással kiirtotta. Az ország előkelőit azonban e vérfürdők már hidegen hagyták, annál inkább foglalkoztatta őket, hogy elhunyt aposztata uralkodójuk, e különös középkori „délibábok hőse" még azt a feudális–keresztény dinasztikus funkcióját is megtagadta, hogy utódot nemzzen; pedig volt eset, hogy egyik fogsága alkalmával (1280) a bárók a szó szoros értelmében „összezárták" szomorú sorsú kis feleségével. Minthogy Velencei András – „az estei gróf" – pedigréje körül nem ültek el a kételyek, volt olyan nézet, miszerint „ebben a királyban, minthogy örökös nélkül halt meg, megszakadt a szent királyok férfimagva".

46. „VELENCEI" (III.) ENDRE KORMÁNYZATA

„Velencei" Endre rossz ómen jegyében várta, hogy eloszlanak-e Magyarországon a mendemonda által ébren tartott kételyek származása körül, elismerik-e az Árpádok trónja várományosának. Mielőtt még IV. Béla király nomád fejedelmeket imitáló unokáját egy bihari várúr közreműködésével elérte volna végzete, az ország másik végében ugyancsak egy várúr volt, aki a nála, a zalai Sztrigón vendégeskedő ellenjelöltet – minden tekintetben a kun szállások sátraiban otthonos király ellenképét, a velencei Morosino-palazzóban felnevelkedett, félig olasz Árpád-házi sarjat – kiszolgáltatta Albert osztrák hercegnek. A várúr, Hahót Arnold jóvoltából az ifjú Endre már a tavasz óta fogoly volt Bécsben; uralkodói sarjnak kijáró őrizetben, de mégiscsak fogoly. A Körösszeg környéki merénylet hírére azonban az ország egyházi és világi nagyjai 1290. július derekán meglepően gyorsan fojtották el a lappangó kételyt, és ismerték el a bécsi foglyot a „származás joga és rendje szerint" trónvárományosnak. A gyors döntés abban a kivételes akcióegységben fogant, mely IV. László ellenében már jó fél éve létrejött a klérus és a főurak többsége között. Ilyen értelemben „Velencei" Endre nem kis mértékben „Kun" Lászlónak köszönhette koronáját.

Az akcióegység persze eltérő indítékokat takart. „Nagyuramék" – *hoheste uramen*, mint a stájer lovagköltő tartotta fenn az állást foglaló főúri csoport titulusát – Endre személyében azt a figurát várták, aki 1278 óta Kőszegiék sakkhúzásai folytán a főúri magánhatalmi politika eszközeként tűnt fel olykor a láthatáron. Ladomér érsek és a klérus viszont olyan jelöltre vélt találni, aki adottságai és háttere folytán végre alkalmas médiuma lehet a Kun Lászlón 1279 óta ismételten megtört kísérletezéseknek: az állam regenerálásának az egyház és a nemesség támogatása mellett – „szabadságaik" biztosítása jegyében. Az elágazó indítékok abban találkoztak, hogy mindkettő a maga módján a meggyilkolt király pogánykodó és nomád ízű „tyrannizmusának" keresztény–feudális ellenképét várta.

Ladomér érsek két esztergomi szerzetesküldötte kalandos úton, álruhában szöktette meg a herceget Bécsből. A határon főurak várták, kíséretükben lovagolt Budára, onnan a fehérvári koronázásra (1290. július 23.). A szertartás után az új uralkodónak ünnepélyes esküt kellett tennie a felolvasott koronázási hitlevélre: a béke és az igazság őre, az egyház hű fia lesz, üldözi az ország rablóit és gyújtogatóit, védi az özvegyeket és árvákat, gyarapítja Magyarországot, és visszaszerzi elfoglalt részeit. Másfelől a ceremónia részesei esküdtek hűséget a királynak.

A hitlevél, ez az új mozzanat a magyar királykoronázási szertartásban, elsősorban az uralkodó és az őt „megválasztó" egyházi és világi nagyok viszonylatában volt hivatva kifejezni a kölcsönösséget. Mindazonáltal az esküpontok közül nem egy, kivált az utolsó, tágabb értelemben is sürgető aktualitásra utalt. Albert osztrák herceg az 1289. évi háború óta is tovább terjeszkedett. A birtokában levő Pozsonyon kívül elfoglalt egyéb Duna bal parti részeket is (Nagyszombat, Szentgyörgy, Bazin, Sasvár), ily módon Moson, Sopron és Vas megyei várak környékén át le a Drávaig szinte összefüggő határszéli sávot tartott immár hatalmában. A „rablók és gyújtogatók" is két évtizedes országos problémát jelentettek. Az új uralkodó joggal írhatta Aragónia királyának 1290. szeptember 8-án, hogy az egész klérus, a világi előkelőség, a bárók és a nemesség szerte Magyarországon „a mi kegyünktől várja, hogy ebben az országban, melyet régóta pusztít a viszály és szörnyűséges széthúzás, megkoronázásunk békére és megegyezésre fog bírni mindenkit, félretéve az állatias ellenségeskedést, megszüntetve a széthúzást és az indulatokat, megadva kinek-kinek, ahogy illik, a szabadságot".

A levél már az alig egy hete feloszlott országos gyűlés (*congregatio generalis*) hangulatát tükrözi, mely 1290. szeptember első napjaiban zajlott le Óbuda mellett a főpapok, bárók és nemesek részvételével. Önmagában a gyűlés ténye még nem keltene feltűnést, hiszen az töretlen folytatása az 1277 óta kialakulófélben levő gyakorlatnak. Már két formai körülmény is figyelmeztet azonban arra, hogy az évtizedes mechanizmus némiképpen új szakaszba jutott. Az egyik, hogy az óbudai gyűlést cikkelyekbe szedett, királyi kettős pecsét alatt kiadott dekrétum követte, amiről a korábbiakban – az 1279. évi kun törvény kivételével – nincs tudomásunk. A másik, hogy e dekrétum formailag tulajdonképpen a király ígérete az országos nemesség jogainak megtartására (*iura nobilium regni nostri... inviolabiliter, firma fide promisimus observare*), sőt ahogy már a következő évben értelmezték: „Magyarország nemesei régi szabadságainak összeírása", melyhez „újonnan megadott artikulusok is" járultak. A király tehát a koronázási hitlevél után alig másfél hónappal mintegy kötelezvényt adott ki a koronázási aktusban érdemi szerepet nem játszó nemesség számára is – bizonyos tekintetben a korábbi Aranybullák egy újabb kiadását. Tartalmilag viszont az különbözteti meg az újabb dekrétumot a régebbi „szabadságlevelektől", hogy a maga 34 cikkelyével nem csupán rendszeresebb, hanem tágabb spektrumon taglal országos problémákat és vet fel javaslatokat a kormányzat szférájában, éspedig ezúttal már határozott éllel a hatalmaskodó vagy hatalmukkal visszaélő bárók ellen.

Hogy a gyűlésben a klérus és a nemesség volt a hangadó, azt a határozatok ama alaprétege világosan mutatja, mely közelről rokonítja a régi Aranybullákkal. Számos cikkely hivatott megerősíteni az „egyházak jogait" (*iura ecclesiarum*); ami a nemesség kiváltságait (*iura nobilium*) illeti, megannyi vonatkozásban már az 1267. évi dekrétumba is belefoglaltatott követelések szentesítése tér vissza, helyenként bővítve vagy pontosítva. Az 1290. évi dekrétum azonban mégsem elsősorban mint rendi „szabadságlevél" érdemel figyelmet, hanem mint programtervezet, mely a hagyományos egyházi és nemesi követelményrendszert minden eddiginél szorosabban kapcsolja össze a királyi hatalom „jogainak" (*iura regalia*) helyreállítási kísérletével, az elhatalmasodott anarchia megfékezési szándékával.

Súlyponti helyet foglalnak el a dekrétumban azok a követelések, amelyek a Kun László korában elszaporodott abúzusok eltörlésére vonatkoznak: visszaállítandó az „erőszakos foglalók" által kisajátított valamennyi birtok, vár, vásárhely, vám és minden egyéb földesúri jog; visszavonandók a László idején tett „illetéktelen és igazságtalan" adományok; „kiirtandó" a László idejében felállított valamennyi vámhely; lerombolandók az egyházakból átalakított tornyok, várak és minden egyéb „ártalmas" erődítmény. Kun László kormányzati stílusát opponálja a kieszközölt ígéret, hogy a király a jövőben nem adományoz méltóságokat vagy ispánságokat „jövevényeknek, pogányoknak vagy nemteleneknek, akik az országnak gyakorta károkat okoztak". Az ideál minden téren IV. Béla és V. István uralkodása volt, a „dicső" királyoké, akik az országot „az igazság eszközével, szerencsés és sikeres eredménnyel kormányozták". A „visszaállítás" normáját az 1272. évi status quóban jelölték meg a résztvevők. De közvetve minden további követelmény, mely a sűrűn emlegetett országos „ártalmak" és az elharapózott „erőszak" (*nocumenta, violentia*) megszüntetését célozza, szintén Kun László korát kárhoztatja – olykor nyílt és félreérthetetlen utalással, hogy a gyűlés minden rossz kútfejét a bárókban látta. Az egyik cikkely például kimondja, hogy az elítélt gonosztevőket a király nem veszi pártfogásába, de azt sem engedi, hogy a „bárók megvédjék". Egy másik szerint olyan esetekben, ha bármely országlakos birtokát „erőszak folytán vagy félelemből" volt kénytelen eladni, és az eladótól erre nézve „oklevelet csikartak ki", az ügylet semmis. Mindezek mögött az erőszakkal terjeszkedő magánhatalom jellegzetes módszerei tornyosodnak: a véres kegyetlenkedéssel vagy fiktív adásvételek kikényszerítésével birtokokat foglaló *familiaris* had, mely a királyi bírák ítéleteit a nagyurak védőszárnyai alatt már semmibe vehette.

A formálódó tartományi magánhatalmak veszedelme egyebekben is végighúzódik a cikkelyek mögött. Ez ellen irányul az a királytól kieszközölt ígéret is, hogy a jövőben örökös ispánságot nem adományoz; nem engedi azt sem, hogy a bárók méltóságaikat „meghatározott pénzösszegért bérbe adják" (*locare*), helyettesükként vagy bírákként a megyében nemtelent alkalmazzanak (ami megint csak a tisztségviselő főurak magán*serviensei* ellen szól); biztosítja a nemeseket, hogy bel- vagy külhadjárat esetén „kényszerből és akaratuk ellenére" egyetlen báró seregében sem tartoznak megjelenni, kizárólag csak a királyi zászló alatt. A nemesi hadkötelezettséget rögzítő cikkely egyébként egy merőben új momentumot tartalmaz: a nemesség nemcsak külellenség támadása esetén, hanem akkor is köteles hadra kelni, „ha az ország valamely része vagy vidéke megtagadja a királynak az engedelmességet vagy erőszakkal elszakadna az országtól is, avagy bármilyen módon elidegenedni akarna..." Nyilvánvaló, hogy a gyűlés élénken tárgyalta Gutkeled Joachim, a Geregye fivérek, Márk fia Loránd, a Babonics-elődök 1270-es évekbeli, Aba Finta, Borsa Loránd és mások 1280-as évekbeli lázadásait, kiváltképpen pedig a Kőszegiekét, akiknek diverziója immár két évtizeden húzódott végig. Az óbudai gyűlésen éles oligarchiaellenes hangulat uralkodott. A 34 cikkely közül 19 közvetve vagy közvetlenül a hatalmaskodó és magánhatalmukat erőszakkal gyarapító főurak ellen szól.

A bárók közül alighanem csak kevesen vehettek részt a gyűlésen, különben nehezen kerültek volna bele a dekrétumba a kormányzat átalakítását célzó programjavaslatok. A birtokügyek felülvizsgálatának határidejét a gyűlés az elkövetkező Szent István-napig szabta meg, de oly módon, hogy az adományok revízióját a két érsekből, a püspökökből és – az országbárókat mellőzve – az „ország által deputált" nemesi tanácsosokból álló testület végezte volna el (*consiliarii nostri per regnum deputati*, alább: *consilium nobilium regni nostri*). Ez a szokatlan összeállítású tanács, melynek ötlete magának az óbudai gyűlésnek az összetételéből következhetett, állapította volna meg, hogy az 1272–90 között kibocsátott adományok közül melyek „illetéktelenek és igazságtalanok", s melyek „igazságosak és jogszerűek". De a nemesség már az országtanács összetételébe is beleszólást igényelt. Megígértette a királlyal, hogy nádort, tárnokmestert, alkancellárt és országbírót a nemesség tanácsa alapján nevez ki. Olyan messze az óbudai gyűlés nem mert elmenni, hogy az országtanács átalakítására gondoljon; a nemesi tanácsosok szerepe a javaslattételre korlátozódott – de maga a kormányzat ellenőrzésének gondolata már felmerült. Különben a gyűlés beérte a már 1267-ben körvonalazott szereppel,

a kormányzat kontrolljával az évente Fehérvárott összehívandó gyűléseken, melyek rendeltetése az „ország állapotának” (*status regni*) felülvizsgálata és „a bárók tetteinek megvizsgálása, ki-ki hogyan járt el tisztségében és hogyan őrizte meg az ország jogait”.

Egyebekben a nemesség beérte a helyi igazságszolgáltatásban és igazgatásban való részvétellel, ott azonban annál határozottabban védte állásait. A megyénként választott négy szolgabíró intézménye az elmúlt két évtizedben általánossá vált és meggyökeresedett; a dekrétum már országos szervezetként említi a megyei (*parochia*) „négy nemes (bíró)” meglétét. A zavaros két évtized nem tudta feltartóztatni a helyi nemesi szervezkedést, még ha a nagyhatalmú ispán nem is mindenütt volt hajlandó azt elismerni, amit maga a dekrétum egyik cikkelye is tükröz, leszögezve, hogy „az ispán ne merészeljen bírságot elfogadni vagy bíráskodni a négy választott nemes nélkül”. Elrendeli a dekrétum, hogy az évi pénzváltás adminisztrációját is a négy szolgabíróval együtt intézze a megyésispán; vidéki bíráskodó körútján a nádor is minden megyében a négy nemesi bíróval és az ispánnal együtt tartozott ítélkezni. A megyei önkormányzat mint bizonyos vonatkozásokban „állami” funkciókat betöltő szervezet működési zavarai az állam funkcionális zavaraiból fakadtak. A gátló tényező adott esetben a nemesi testületet negligáló ispán volt, aki a megyében elterülő birtokai alapján a helyi birtokosság egy részét már magánfamiliárisi függésbe vonta.

Másféle akcióegység formálódott ki Óbudán, mint Endre herceg királlyá tételében. Az egyház a koronázás utáni hetekben a nemességgel szövetkezve, egybehangolt szempontok szerint próbált programot adni az uralkodónak a hatalom gyakorlását illetően. Maga ez a meglepően határozott rendi színezetű program nem képzelhető el a közel másfél évtizedes előzmények nélkül, s némi fényt vet hátrafelé is, a részleteiben kevésbé ismert korábbi *congregatio generalis*ok homályába. Kézenfekvő, hogy az elképzelések nem egyszerre pattantak ki 1290 késő nyarán. Nem egy programpont még töredékes ismereteink szerint is felmerült a régebbi gyűléseken: a helyi lázadások és hatalmaskodások megfékezése (1277, 1286), a birtokrevízió (1279, 1286, 1287, 1289) vagy akár az önkényes vámhelyek megszüntetése (1289). Ha az elképzelések szisztematikusabb rendbe álltak össze, abban szerepet játszott, hogy reményt keltő partner jelent meg a színen. III. Endre számára velencei tapasztalatai alapján természetesnek tűnhetett az uralkodói hatalom és jogkör intézményes kontrollja – jóllehet a velencei Nagytanács és a dózse viszonylatában sokkal arisztokratikusabb elvek érvényesültek, mint az Óbudán elő-

terjesztett elképzelésekben. Már ezért sem hihető, hogy a dekrétum meghozatalában az új uralkodó lett volna az aktív fél; a klérus és az alsóbb nemesség szövetkezése a bárói méltóságokat kisajátító arisztokrata magánhatalmak ellen jellegzetesen a hazai előzményekből nőtt ki. De azokban gyökerezett a városok negligálása is. Az árutermelés szféráját több cikkely érinti ugyan, de kifejezetten egyházi és nemesi rendi érdekből (elfoglalt vásárok és vámok ügye, földesúri alattvaló vámmentessége, a tized pénzben szedése), az áruforgalom és pénzgazdaság akadályait felszámolni hivatott javaslatokat is (elszaporodott vámhelyek, pénzváltási adminisztráció ügye) ilyen érdekek diktálták. A városok képviselete fel sem merült, sőt amikor a következő évben a dekrétum számos cikkelyét az erdélyi szászságra is kiterjesztették, annak csak földbirtokos, lovagi jellegű vezető rétege jött szóba.

A mozgalom szellemi vezetői viszont nyilvánvalóan a klérusból kerültek ki, még részben személyükben is azonosak voltak az 1277. évi kezdeményezőkkel, Ladomér és Hontpázmány János érsekekkel az élen. Hogy a program kidolgozói ezúttal is a királyi klerikusok jogtudó csoportjában keresendők, több mint sejtés. A főtisztviselői kinevezéseket megkötő cikkelyhez egy kiegészítés járul, miszerint a fehérvári egyház régi joga az alkancellári tisztségre épségben tartandó. A fehérvári prépost a gyűlés idején Tivadar alkancellár volt, aki a dekrétum megszerkesztésekor saját „jogát" is jónak látta belefoglaltatni a cikkelyekbe. Pályáját a kancelláriában jegyzőként (1284) kezdte, majd a *notarius specialis* hivatalán át, már Kun László idején, az alkancellári tisztségbe emelkedett (1286). III. Endre idején aztán huzamos időn át ő vezette a kancelláriát (1290–97), miközben a győri püspökségbe emelkedett. Jobb módú Fejér megyei középbirtokos család sarja volt, a „tengerdi nemesek" (*nobiles de Tengurd*) közül; két testvére közül az egyik *comes* címet viselt.

A dekrétumba foglalt program és a politikai realitás között mindazonáltal nem kis mértékű volt a feszültség, amit már az is mutat, hogy alig oszlott fel a gyűlés, a király már a következő hetekben a határozatok egyik vagy másik cikkelyét negligáló intézkedésekre kényszerült. Az örökös ispánságokat tiltó elv ellenére például még az őszön megerősítette Aba Amadé nádort Ung megye Kun Lászlótól elnyert örökös ispánságában. Az országtanácsot ugyanaz a főúri „koalíció", az Aba–Kőszegi–Borsa családi szövetség tartotta kézben, mely Kun László utolsó éveiben alakult ki, majd magát Endrét elismerte királynak. Amadé nádor mellett a tárnokmesteri és szlavón báni méltóság két Kőszegi (István és Henrik), az erdélyi vajdaság és a pohárnokmesterség két Borsa (Lóránt és Kopasz) kezén volt – éppen ama főurakén, akik a dekrétum

szavai szerint a „királynak tartozó engedelmességtől" valóban már egész „országrészeket vagy vidékeket" próbáltak elszakítani, nemegyszer a közelmúltban. Az egyház exponense a királyi tanács világi felében legfeljebb János kalocsai érsek testvére, Hontpázmány Tamás volt, az országbíró. Egyebekben is nehéz feltételek között vette át jogait az új uralkodó.

Nem ok nélkül került központba az óbudai gyűlésen a mértéktelen adományok kérdése. A királyi birtokállomány az 1260-as években bekövetkezett megcsuszamlás után igazában 1272 után forgácsolódott szét. A megcsuszamlás most már elérte a szélterületeket is, IV. Béla idején még a királyi hatalom biztos domaniális bázisát. Turócban, melynek földje 1270 táján még legalább 60 százalékban királyi birtok volt, 1290 körül mindössze öt falu maradt meg királyi kézen, az egykori birtokállomány alig több mint 10 százaléka. Ugocsában, mely IV. Béla halálakor még királyi magángazdaság (*predium*) volt, a század végére a királyi birtok a Tisza völgyére zsugorodott össze, egy időre még Nagyszöllős is áldozatul esett az „illetéktelen és igazságtalan" adománydömpingnek (1280). Az egyensúly megbillenését a királyi hatalom és arisztokrácia viszonylatában legkézzelfoghatóbb módon az ország várállományában bekövetkezett arányeltolódás mutatja. Új királyi várak IV. Béla halála után nem épültek, sőt jó néhány magánkézre került. Míg 1270 táján a várak megközelítőleg 40 százaléka királyi erősség volt, 1300 körül mintegy 30 királyi várral 136 magánvár állt szemben, a király az ország várállományának már csak 18 százalékát mondhatta magáénak. A politikai életben kulcsszerepet játszó, már 1290 táján a legcéltudatosabb módon területi magánhatalmuk kiépítésén munkálkodó Kőszegiek, Amadék és Borsák, akikhez az évtized derekán trencséni (III.) Csák Máté zárkózott fel, azaz mindössze négy család együttesen máris több (szám szerint 36) várat mondhatott magáénak, mint a király. Ilyen erőviszonyok közepette volt – vagy lett volna – szüksége az uralkodónak az egyházra és a nemességre.

A kezdetek arra mutatnak, hogy III. Endre csakugyan felismerte e bázis jelentőségét, és igyekezett azt a bállóknak tett engedmények ellenére megerősíteni. Koronázását követően a télen előbb a Tiszántúlra vonult, és Váradon tartott öt megye (Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szolnok, Kraszna) nemessége számára gyűlést, majd 1291 februárjában Gyulafehérvárott rendezett gyűlést Erdély nemesei, a szászok, a székelyek és a románok számára. Itt adta ki újból az óbudai végzéseket, annyi módosítással és bővítéssel, hogy a „prédiumokat birtokló és nemesi módra viselkedő" erdélyi szász vezető réteget, a gerébeket minden lényeges vonatkozásban a nemességgel azonos szintre emelte (1291.

február 22.). Ez elvi újdonság és számottevő kísérlet volt a politikai bázis szélesítése terén. Az 1290-es évtizedben úgy látszott, hogy a korai „rendi" mechanizmusba valóban bekapcsolódnak a szászok (1298, 1299), mintegy pótolva a háttérbe szorult kunokat. A gyulafehérvári gyűlés alkalmából rendezte a király az erdélyi sóbányák ügyét is. Torda 1291. évi kiváltságlevele lényegileg városprivilégiumnak tekinthető. Még ugyanebben az évben – de már az osztrák háború lezajlása után, az őszön – bocsátotta ki Pozsony városprivilégiumát. A fontos ispáni központ utóbbi időben oly hányatott sorsú *hospes*-településének városi rangra emelésével kiteljesedett az ország városhálózatának nyugati sávja. A nyugati kereskedelem fellendítését szolgálta még szintén 1291-ben kiadott kiváltságlevele Regensburg kereskedői számára, biztosítva a IV. Béla-kori feltételeket vámfizetés és szabad közlekedés terén – „mivel a kereskedők áramlása biztosítja a lakosság jólétét és hasznát". Mindez már nem a megmozduló rendi erők, hanem a Velencében nevelkedett király kezdeményezése volt, aki a kereskedelem és városiasodás fejlesztése révén is igyekezett saját „státusát" erősíteni.

A konszolidációhoz fűzött reményeket azonban kezdettől beárnyékolta az új koronás uralkodó ingatag külpolitikai helyzete. Míg a hazai közvélemény meglepően hamar elismerte Endrét az ország „természetes urának", Nyugaton szinte egyszerre mozdult meg minden hatalom, melynek érdekében állt, hogy kihaltnak nyilvánítsa az Árpádok fiágát. A legközelebbi leányági örökség jogcímén a nápolyi Anjouk léptek fel. II. Károly Árpád-házi felesége, Mária királyné – Kun László nővére – címén igényelte húsz éves fiuk, Martell Károly salernói herceg számára a magyar koronát; már ki is nevezte a héttagú küldöttséget (1290. szeptember 21.), melynek feladata lett volna Magyarországon az utódlást előkészíteni. Egyéb leányági trónkövetelők (Wittelsbach Ottó bajor herceg, II. Vencel cseh király) reménye kevés volt Habsburg Rudolf igénye mögött, aki viszont előásta a fél évszázados múltból IV. Béla feltételes hűségajánlatát (mely semmissé vált azáltal, hogy II. Frigyes császár annak idején a tatárok ellen egy szál fegyverest sem küldött), Magyarországot megürült hűbérré nyilvánította, s fiának, Albert osztrák hercegnek adományozta (1290. augusztus 31.). IV. Miklós pápa viszont a Szentszéknek igényelte a trónbetöltést „sokféle okból" – valójában arra az egyetlen érvre, pontosabban teóriára alapozva, hogy annak idején Szent István a korona elfogadásával elismerte volna a pápai hűbért. Az általános versengésben akadt még egy kalandor is, aki IV. László rég meghalt (1278) Endre öccsének állítva magát, a koronázás után bejött Lengyelországból, és pártot igyekezett szervezni.

Az ál-Endrét a király emberei könnyedén visszaűzték, az Anjouk egyelőre távol voltak, a pápai igénynek ez idő tájt még inkább elméleti jelentősége volt (a gyakorlatban a magyar klérus, maga Ladomér érsek óvatosan bár, de elutasította a kuriális elméletet), annál kézzelfoghatóbb és közelibb veszélyt jelentett a Habsburg-fenyegetés. A háború a levegőben volt már két éve. Időközben, 1291 elején Kőszegi Miklós vette át a nádorságot, aki a visszavágást saját családi hatalma visszaszerzése érdekében sürgette. Miután az elfoglalt nyugati országrész visszaadását követelő magyar követség (1291. április 22.) eredménytelenül tért vissza Bécsből, megkezdődtek a hadi előkészületek. A júniusi fehérvári zászlóbontáskor nagy létszámú – bizonnyal túlzással 80 ezer főre becsült – magyar sereg indult meg a nyugati részek felé. A had jobbszárnya a Pozsony környéki várakat igyekezett visszafoglalni részleges sikerrel, a főhad pedig a Lajtánál átlépte az osztrák határt (július 18.), és a nyugati háborúzás sok évtizedes hagyományait követve, legyezőszerűen különféle irányokban előretörve, pusztító portyákkal szántotta végig a vidéket. Maga a király Bécs alá szállt, Schwechatnál ütötte fel táborát augusztus elején. Az előhadak már Bécs falai alatt csatároztak, sőt a külvárost is felgyújtották. Végül is azonban mindkét félnek érdekében állt a béke. Egy hetes vita után Hainburgban megszülettek a békefeltételek (augusztus 26.), amelyekre két nap múlva Köpcsénynél a két uralkodó kíséretével együtt letette az esküt. Albert osztrák herceg kötelezte magát, hogy visszaadja az elfoglalt várakat és területeket, Endre király viszont beleegyezett, hogy a várak többségét Ausztria biztonsága érdekében le kell rombolni. A béke kompromisszum volt, de olyan, amit mindkét fél részéről józan érdek diktált, hiszen a lerombolásra ítélt várak többsége a Kőszegiek és befolyásuk alá tartozó főurak erősségeit érintette volna, e magánhatalom gyöngítése pedig érdekében állt mindkét félnek. III. Endrének kifejezetten kapóra jött, hogy a békeszerződés jegyében teljesítheti egyben az óbudai gyűlésnek az „ártalmas" magánvárak lerombolására hozott határozatát is.

A hainburgi béke kihasználása a konszolidáció érdekében azonban nem valósult meg, sőt visszájára fordult. Kőszegiék visszajutottak elvesztett hatalmi központjaikhoz, de eszük ágában sem volt hagyni, hogy váraikat lerombolják. Hiába sikerült III. Endrének egy ponton elnyomnia a trónját fenyegető külső veszélyt, helyzetének bizonytalansága külpolitikai téren most a másik két ponton kezdett megfoghatóvá válni, s hatott vissza a belállapotokra. A pápai politika időközben az Anjoukban találta meg azt a „világi kart", mely a magyar koronát érintő szentszéki igényt érvényesíti, de igyeke-

zett támaszokat keresni Magyarországon is. A pápa követe 1291 végén érkezett meg, és a magyar főurak között próbált híveket gyűjteni, miután a fő papsággal nem sikerült elfogadtatnia álláspontját. Szükségképpen Kőszegiek kerültek a központba, akik – két évtizedes politikai hagyományaikhoz híven – nem haboztak hidegvérrel hátat fordítani annak az uralkodónak, akinek trónutódlását pedig több mint egy évtizede éppen ők készítették elő. A pápai követtel hamar szót értettek, tárgyalásokba kezdtek az Anjou-udvarral is. Nem múlt el fél év sem a hainburgi béke óta, Mária királyné máris felhatalmazta „kedves hívét", Kőszegi Ivánt, hogy háborút indítson „Magyarország bitorlója és cinkosai ellen". A megnyerés eszköze a legmegfelelőbb volt, ami e nyugat-magyarországi család tényleges területi magánhatalmát a nyugati fogalmak szerint legitimálta: Vas és Sopron megye hűbéradománya (1292. január 5.). A nápolyi udvar jól felismerte, hol tapinthat rá a leghatalmasabb magyarországi arisztokrata családok törekvéseinek netovábbjára, a nagyhűbéres státusára, amit a magyar államszerkezet és birtokjog nem ismert. Hasonló hűbéradomány formájában nyerte el Šubic Pál egész Horvátországot a délen határos Hulmtól északra Modrusig és a Kapela-hegységig („Gozd"), sőt az annak keleti oldalán végighúzódó Drezsnik és Pszet megyével együtt. A már korábban megnyert Frangepánok és Babonicok mellett hasonló feltételekkel kapott adományt Dragutin István a szlavón hercegségre. Nápoly politikája felcsillantotta a bizonytalan körvonalú, csak *de facto* „tartomány jellegű" magánhatalmi befolyási körzetek zárt, *de iure* hűbértartománnyá alakításának kilátásait. Hasonló nyugati külsőségek közepette ruházta rá az anyakirályné fiára, Martell Károlyra Magyarországot „minden lakosával, hűbéresével, hercegségével, grófságával, bárósággával, városaival, váraival együtt" (1292. január 6.) – egy nem létező hierarchiába tagolt, virtuális „hűbéri államot", csúcsán egy Nápolyban székelő salernói herceggel, aki magát ezután „Magyarország királyának" címezte.

Mindebből a reális következmény egyelőre a Kőszegiek fegyveres lázadása lett a magyar korona ellen 1292 tavaszán – teljesen az előző két évtized stílusában. A lázadás átcsapott egyik irányban a Dunától északra, a pozsonyi és a nyitrai vidékre, másfelől a Dráván túlra. A nádorságtól megfosztott Kőszegi Miklós egy időre Pozsony várát és városát is hatalmába kerítette. E harcokban tűnt fel a csákvári Csákok tatárjárás utáni harmadik nemzetségének képviselője, az 1260–1270-es évtizedben katonai és politikai téren főszerepet játszó Péter fia: az ifjú (III.) Máté. A jövőnek ez a kulcsfigurája, Nagytapolcsány ura egyelőre királyi lovászmester és pozsonyi ispán volt, aki a király támasza

nak szerepében visszafoglalta Pozsonyt. Maga a király viszont a lázadás Dráván túli gócának felszámolására indult seregével (1292. május), de a konfrontáció elmaradt, sőt a fejlemények visszakanyarodtak az 1270–80-as évek logikájához. III. Endre nem kockáztatta meg a mérkőzést Kőszegi Ivánnal; békét kötött vele és kegyelmébe fogadta, majd visszafordult seregével. Iván viszont elérkezettnek látta a pillanatot, hogy egykori védencével szemben éppúgy demonstrálja erejét, mint nemegyszer az ifjú IV. Lászlóval. Az augusztus 4. utáni napokban rajtaütött a visszavonuló király seregén, még mielőtt elérte volna a Drávát, és kíséretével együtt foglyul ejtette. A konszolidáció reményei két év leforgása alatt látványosan összeomlottak – kísértetiesen ahhoz hasonló ütemben, mint IV. László idején az 1277–79. évi közjáték után. A koronás uralkodó ismét fogoly volt mintegy három hónapon át. A kormányzat, több püspök és Tivadar alkancellár alkudozásra kényszerült az ország leghatalmasabb főurával, hogy kegyeskedjék szabadlábra helyezni a királyt, ami aztán csak jó néhány előkelő túsz fejében sikerült (november 26. előtt). De a merényletet senki nem merte megbosszulni, a túszok jó ideig Kőszegi Iván várbörtönében sínylődtek (egyikük meg is halt), sőt Kőszegi Iván megtartotta – ha nem is az Anjouk kínálta feltételek mellett – Vas és Sopron megye ispáni méltóságát.

A következő fél évtized a királyi hatalom meg-megújuló próbálkozásai jegyében zajlott, hogy az évente megint hol itt, hol ott fellángoló tartományi lázadásokon úrrá legyen, de részleges sikerek ellenére monoton módon visszatérő eredménnyel: kompromisszumokkal. Az 1290. évi óbudai gyűlés programja nem volt realizálható, mert az ott megmozdult erők nem voltak képesek kézzelfogható segítséget nyújtani a királynak. A nemesi hadfelkelés vagy meg sem valósult, vagy szerepe jelentéktelen volt. Még a főpapi csapatokra inkább lehetett számítani; a Kőszegiek elleni hadjáratban (1296) például maga Ladomér érsek személyesen is részt vett. A birtokvisszavételi programból, a rablóvárak lerombolásából, a nemesi tanácsok szerepéből a jelek szerint semmi sem lett. A király a centrifugális törekvésekkel szemben, melyek mindenkor bátorítóan érezhették hátukban az Anjou-támogatást, visszakényszerült a régi módszerekhez: megkísérelte a királyhűséget hangoztató bárókkal körülvenni magát. Ennek jegyében lett nádorrá újra Aba Amadé (1293–96), országbíróvá Péc Apor, kerültek előtérbe a Rátótok, az imént említett ifjú Csák Máté, Ákos Ernye fia István – javarészt IV. Béla tatárjárás utáni kormányzati támaszainak fiai, unokaöccsei vagy már unokái. Ennél szilárdabb támaszt nyert az uralkodó Velencéből 1293 derekán megérkezett

anyjában, az erélyes és tetterős Morosini Tomasinában, akivel mintegy megosztotta az uralmat. Az anyakirályné „egész Szlavónia és a Tengermelléki részek hercegnője" címmel a Dráván túli kormányzatot vette át, majd „kormányzói" (*gubernatrix*) joghatósága kiterjedt a Dunántúl egy részére is. A Dráván túli ingadozó tartományi hatalmasságok megnyerésére III. Endre átvette az Anjouk módszerét: szentesítette tényleges befolyási körzetüket, sőt új adományokkal bővítette azt. Babonic Radiszláv Száván túli tartományi góca most kapta meg nyugati és keleti peremét, a stájer határon Podgorja megyét Oklics várával és Szamoborral, a boszniai határon Orbász megyét és Galast (1293. július 11.). Subic Pált ugyanekkor azzal igyekezett eltéríteni Nápolytól a király, hogy örökletes jogon neki adományozta a tengermelléki bánságot jövedelmeivel együtt, aminek ellenében a bán 500 fegyveressel tartozott volna támogatni a királyt „külső és belső ellenség ellen".

Hogy ez a módszer sem volt célravezető, a bán két évvel utóbbi lázadása mutatta meg, amit aztán Martell Károly megismételt hűbéradománya követett (1295. június 27.). 1294 tavaszán–nyarán a Tiszántúl ingott meg. Az erdélyi vajda és szolnoki ispán, Borsa Loránd önállósította Bihartól a Tiszáig, másfelől Erdély belsejéig kisugárzó hatalmát, májusban már magát Váradot szorongatta, majd megostromolta a püspök fenesi várát. A király országos hadfelkelést hirdetve vonult a tartományi hatalmasság ellen, egyéb erősségek mellett szeptemberben ostrommal elfoglalta Adorján várát. A Borsákat azonban nem érte el a Geregyék sorsa; a király megkegyelmezett a hódolatát nyilvánító lázadónak és testvéreinek, sőt egy időre Lorándot még vajdai méltóságában is megerősítette. 1295 derekán az imént lekenyerezett Babonic Radoszláv lázadt fel a Száván túl, miután a tavaszon Šubic Pál a Tengermelléken tűzte ki az Anjou-zászlót. E részeken Tomasina anyakirályné fojtotta el a felkelést Orbászkő vára bevételével. Miután a következő tavaszon a Kőszegiek Baranya megyei hívei nyúltak fegyverhez, III. Endre elhatározta, hogy leszámol a Kőszegiekkel, s 1296 augusztusában országos sereg élén vonult a Nyugat-Dunántúlra. Ladomér érsek egyházi interdiktummal sújtotta „minden rossz kútfejeit az országban", Albert osztrák herceg is megjelent segélycsapatokkal. Bár a sereg létszáma nem volt csekély, a vállalkozás ezúttal is megtört a félelmetes erejű család ellenállásán. Egyedül Kőszeg várát sikerült több hetes ostrom után megvívni (szeptember–október), de a késő őszön a hadak feloszlottak anélkül, hogy a Kőszegi-hatalom megrendült volna.

Ahogy múltak az évek, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy „Kun" László botrányai nélkül is reprodukálódnak a megelőző időszak problémái, sőt a

politikai mozgás jellegzetes fordulatai is. A lázadások, kompromisszumok, újabb lázadások vigasztalan körforgásában, miközben a legnagyobb magánhatalmasságok makacsul újra és újra felülkerekedtek, töretlenül hódított az általános anarchia. Az óbudai gyűlés kívánságlistája papíron maradt, ezzel szemben egyre gyakoribbak az olyanféle kárlisták, mint amilyet a váci káptalan és az esztergomi keresztes konvent állított össze a Hontpázmányok bényi ágából való Kázmér és fiainak pusztításairól az esztergomi érsekség Esztergom és Hont megyei birtokain. Az új uralkodó koronázását követő három évben 19 falut dúltak fel (némelyiket többször is), 3000 márka becsértékű kárt okoztak, hét jobbágyot megöltek; előfordult, hogy egy egész falu lakosságát lebontott házaikkal együtt saját birtokaikra hurcolták. Baranya megye három várúr, Siklós, Kéménd és Harsány birtokosai egymás ellen folytatott magánháborújától hangos ebben az évtizedben; versengve pusztították egymás falvait, ütöttek rajta vásárokon, rabolták ki az utakon a parasztokat. Kun László volt nádora, Mizse elfoglalta Szekcső királyi várát, melyet Tomasina anyakirályné csapatai csak ostrommal tudtak visszaszerezni (1294). Az oklevelekben nemritkán bukkannak fel az ország különböző vidékein „teljesen, egészen" (*funditus, penitus*) lerombolt falvak. Szenvedett az egyház, a nép, a városi polgárság. Sopron polgárai „a belső háborúk, az utak viszontagságai miatt áruikkal már évek óta nem mertek kimozdulni" (1296). A helyi igazgatás megbénult. Az ispánok egy része maga is hatalmaskodó főúr volt, vagy valamely tartományi hatalmasságtól függött, a megyei nemességnek nem volt eszköze vagy fegyveres közege az „ország tyrannusai" megfékezésére. Pedig a centrifugális erőket bátorító Anjou-praktikák az évtized derekán átmenetileg alábbhagytak, miután a trónjelölt, Martell Károly váratlanul meghalt (1295). Az Anjou-befolyással egybekapcsolódó magánhatalmi törekvések – elsősorban a lebírhatatlan Kőszegiek – ellen a király legalább diplomáciai hátterét próbálta erősíteni. Miután az országnagyok által még a koronázás után szerzett felesége, a lengyel Fenena királyné fiatalon meghalt (1295), III. Endre most Habsburg Albert leányát, Ágnest vette feleségül (1296), hogy kapcsolatát az osztrák herceggel még szorosabbra fűzve szilárdítsa meg helyzetét. A belviszonyok terén viszont abban látta a megoldást, hogy a Kőszegi-hatalom hagyományos ellenlábasai, a csákvári Csákok közül választja ki az országtanács első főméltóságát. 1296–97 fordulóján néhai Csák Péter fiát, (III.) Mátét nevezte ki nádorrá.

A téves helyzetfelismerésnek aligha lehetett volna kiáltóbb példája, mint a király reménye, hogy a régi „hű" Csákok e leszármazottában nyer segédkezet. A király szemében Csák Máté még mindig a hős lovag, a „korona bajnoka"

volt, aki a Kőszegiek 1292. évi lázadása idején visszafoglalta Pozsony várát. Valójában az 1292. év csakugyan fordulópont volt, de egészen más értelemben, mint ahogy a király gondolta. Éppen ekkoriban jött létre ugyanis a két évtizede rivalizáló két család között a hallgatólagos konszenzus a területi befolyás megosztása terén. A Kőszegi Henrik-fiak lemondtak Pozsony megyéről, egyáltalán a Dunától északra való terjeszkedésről, az ifjú Csák Máté viszont felhagyott atyja és nagybátyjai dunántúli aspirációival. A konszenzus értelmében a Duna vonala lett a határ; a Nyugat-Dunántúlról való lemondás fejében Kőszegiék többé nem zavarták Csák Máté köreit Pozsonytól északra.

Csák Máté az 1292 utáni években úgyszólván iskolapéldáját nyújtotta annak, hogyan kell egy tartományi magánhatalmat megalapozni. Kettős hídfőállásból indult ki Északnyugat-Magyarország meghódítására. Az egyik atyjától öröklött magánuradalma volt Nyitra megye északi részén, a másik területi közfunkciója Pozsony megyében: Nagytapolcsány vára tartozékaival együtt és a pozsonyi ispáni méltóság. E két pólust kellett funkcionálisan és földrajzilag összekötnie. Az első lépés az említett magánvártól északra Ugróc várának és tizenegy falunyi uradalmának megszerzése volt (1293), a másik a pozsonyi várból indult északra Vöröskő és tizennégy falva felének megvétele révén. Már Ugróc megszerzése is iskolapélda volt, pontosan az az eljárás, melyet az 1290. évi dekrétum próbált 29. cikkelyével tiltani: valamely birtokos kényszerítése, hogy „erőszak által vagy félelemből" (*vi vel metu*) birtokait „eladja", s erről oklevelet „csikarjanak ki" tőle. Az eset évek múlva került nyilvánosságra (1297. június 19.). Csák Máté egyszerűen fegyveres erővel kiűzte IV. Béla egykori trencséni ispánjának, Bás mesternek fiát és unokáit javaikból, majd utóbb „fenyegetéssel és terrorral" kényszerítette ki az ál-adásvételt, amibe a kisebb urak „Máté nádor által halálfélelemtől kényszerítve" belementek. Mert Máté ekkor már javában nádor volt, sőt éppen e méltóságát aknázta ki, hogy a Vág és a Nyitra völgyében formálódó hatalmát kiteljesítse. Nem csupán kisebb nemesek tömege vagy középbirtokosok álltak (vagy kényszerültek) be magánfamiliárisainak hadába, hanem tekintélyes várurak is, mint az Abák galgóci ága, Galgóc, Szenic és Berencs váruradalmai révén Nyitrától a Kis-Kárpátokig biztosítva dominusuk hatalmát. Hasonló módon nyerhette meg Máté nádor Trencsén királyi várnagyát is, hogy elfoglalja új székhelyét a Vág völgyében 1296 októbere és 1297 áprilisa között. Már Trencsén várában székelve a „nádor" leszámolt az uralmával dacoló legerősebb családdal is, a Hontpázmány–Bényiekkel; sorra elfoglalta a Trencsén alatti (Csejte, Pöstyén) és feletti váraikat (Rajec, Bajmóc), uradalmaikkal

együtt. Ezáltal „trencséni" Csák Máté – ahogy új székhelye után hamarosan nevezni kezdik – Turóc határvidékétől, a privigyei medencétől délre a Vág, Nyitra folyók völgyében a Dunáig, a nyugati országhatártól Nyitra–Bars határvidékéig országrésznyi terület ura volt már 1297 derekán, sőt Pozsony várából ki-kicsapva már Komárom és Esztergom irányába tágította birtokfoglaló vállalkozásait. Csak magva volt ez az évtized múltán hatalmassá tágult „tartománynak", de a mag már kiformálódott. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzat élére nem Kőszegiék ellenfele került, hanem egy olyan másik hatalmasság, aki a király „főellenségeinek" és notórius „hűtleneinek" hallgatólagos jóváhagyásával, azonos módszerekkel és hatékonysággal (s nem kisebb személyes tehetséggel) tör egy országrész „elidegenítésére", éspedig nádori minőségben. A király megpróbált visszakozni. Még 1297 augusztusa és októbere között újra Aba Amadét nevezte ki nádorrá, ez azonban csak olaj volt a tűzre. Trencséni Csák Máté még gátlástalanabb módon, független úrként kezdett regnálni az ország északnyugati sávjában.

Akárcsak az elmúlt fél évtizedben minden évben, a király 1297 őszén is mozgósítani volt kénytelen az újabb lázadó ellen. A hadjáratban jelentékeny szerepet játszottak a Forgách-ős Hontpázmány András-fiak, András, Ivánka és Miklós – János kalocsai érsek fivérei –, akiknek gimesi uradalmát a Nyitra–Zsitva közén, alig 20 km-re Tapolcsánytól veszedelmesen fenyegette az exnádor terjeszkedése. Valószínűleg ott volt a hadban a Balassa-ős Demeter zólyomi ispán is, akit a király még a nyáron, július 8. előtt elvben kinevezett Pozsony ispánjává. A hadjárat 1297 őszén (november eleje előtt) annyiban eredményes volt, hogy sikerült Pozsony megyét visszafoglalni. A király megerősítette Pozsony város kiváltságait (november 1.), s a megyét a pozsonyi várral, tartozékaival és vámjaival együtt feleségének, Ágnes királynénak adományozta (1297. november 2.), igazgatását pedig Demeter ispánra bízta. Pozsony visszaszerzése kétségtelenül siker volt, hiszen e terület egy időre kiszakadt Csák Máté formálódó tartományából, de mégiscsak részleges siker – akárcsak a megelőző évek királyi vállalkozásai.

47. KORMÁNYZATI REFORMTÖREKVÉSEK

Alighanem az új hatalmasság, trencséni Csák Máté ambícióinak leplezetlen feltárulkozása, a nyílt viszály a király és nádora között (*discordia inter nos et Matheum palatinum*) volt az a kihívás, mely az évek óta országszerte halmo-

zódó elégedetlenséget elemi erővel felszínre hozta. Az immár trencséni várúr gátlástalan terjeszkedése egyaránt kihívóan fenyegette az egyházat – közvetlenül elsősorban az esztergomi érsekség birtokállományát és a kalocsai érsek Nyitra megyei magánbirtokait – és a kisebb-nagyobb birtokosok „szabadságait"; amellett országszerte méltán zúgolódást váltott ki az újból és újból reprodukálódó körforgás, az önmaga ellenfeleit tápláló kormányzati módszer.

Az immár két évtizede meg-megújuló kísérletezés a kormányzat „rendi" jellegű kontrolljával azután sem hozott kézzelfogható eredményeket, hogy az elképzelések az 1290. évi óbudai gyűlésen programszerű jelleget öltöttek. Van ugyan nyoma, hogy a király kitűzött (1294), sőt tartott is (1295) országos gyűlést, a tárgyalások hatásfoka azonban éppoly „lagymatag" lehetett, mint amit utóbb általában az elmúlt nyolc évre visszatekintve a főpapság és a nemesség vetett a király szemére. Jellemző, hogy e gyűléseknek egyáltalán létéről is csak afféle említésekből értesülünk, hogy például egy alkalommal egy falvakat dúló nagyúri familiáris had tíz kocsit is kifosztott, amelyek Budára, a pünkösdre kitűzött országos gyűlésre tartottak. A krónikussá vált válság azonban most már a királyt is arra késztette, hogy a csődbe jutott kormányzati stílust felülvizsgálva valami új módszert keressen. De sürgette a választ a kihívásra az is, hogy a kormányzat oszlopa, Ladomér érsek 1298 elején meghalt, az utódjává megválasztott fehérvári prépostról, Bicskei Gergelyről pedig hamarosan kiderült, hogy a trónbetöltés kérdésében Róma fenntartások nélküli híve. Minthogy a római egyház csúcsán VIII. Bonifác személyében (1294–1303) a pápai világhatalmi koncepció utolsó erélyes, sőt erőszakos képviselője állt, az új helyzet fenyegette a magyar főpapság egységes frontját a királyi hatalom mögött. Félő volt, hogy miután az évek múltával egyre szaporodtak a kérdőjelek a királyba vetett remények körül, most még legitimitása is meginog.

A kihívásra elsőként a klérus és a nemesség próbált választ adni – a korábbiakhoz képest nem egy téren szokatlan módon. A mozgalom élére Hont-pázmány János kalocsai érsek és királyi kancellár állt, aki a püspökökkel együtt rábírta a királyt, hogy augusztus elejére hívja egybe az országos gyűlést – ám minden bárót kizárva (*exclusis quibuscunque baronibus*). A pesti ferencesek kolostorában 1298. augusztus 5-én János érsekkel az élen tíz püspök kezdett el tanácskozni „Magyarország összes nemeseinek" képviselőivel együtt, a szászok és az újból meghívott kunok küldötteinek jelenlétében; az országbárók csakugyan nem vettek részt a gyűlésen. A pápához igazodó Gergely választott esztergomi érsek sem jelent meg a Csák Mátétól függő

nyitrai és a szerémi püspökkel együtt. A gyűlés nemcsak a Kőszegiekkel, Csák Mátéval és általában a „hatalmasokkal" (*potentes*) szemben foglalt állást, hanem bizalmatlanságát nyilvánította a hivatalban lévő összes országbáróval és a megyésispánokkal szemben is, Aba Amadé nádorral az élen. De a résztvevők nem rejtették véka alá elégedetlenségüket a királlyal szemben sem. A bajok gyökere ott rejlik – hirdette meg a gyűlés –, hogy az óbudai programból jóformán semmi sem lett, éspedig két okból. Egyrészt, mert az 1290. évi dekrétum cikkelyei „ellenséges és nagyravágyástól elvakult emberek gonoszsága miatt igen kevéssé jutottak hatályra"; másrészt viszont azért, mert a cikkelyek „a király úr lagymatagsága folytán (*ex tepiditate domini regis*) teljességgel háttérbe is szorultak". Következésképpen: „Magyarország minden részében ingadozni kezdett, s a bárók és egyéb hatalmasok erőszakosságából (*ex potentia baronum et aliorum potentum*) eredő különböző pusztítások sokasága folytán annyira megsemmisült, hogy az egyházak és a nemesek, s egyéb országlakosok javaikban, vagyonukban csaknem a végső romlásba jutottak..."

Formai tekintetben azért a gyűlés résztvevői nem voltak ennyire radikálisak, sőt sajátságos ellentmondásokat produkáltak. A gyűlést a király tűzte ki (*indixit*), de nem ő, hanem János érsek elnökölt benne. A bárók kizárattak, de azért a főpapok és a nemesek előzetesen kikérték „a király úr és az ország báróinak törvényes beleegyezését" (*legali consensu*), sőt a gyűlés a tárgyaláshoz éppen ezáltal nyerte el az autoritást (*accepta auctoritate*). A végzemények a szokásostól eltérően nem királyi dekrétumba foglalva véglegesíttettek, hanem mintegy a gyűlés résztvevőinek saját „statútumai" formájában adattak ki (*Nos Joannes dei gratia archiepiscopus... episcopi... cum omnibus nobilibus Hungariae... statuimus*); jogerőre e végzemények viszont azáltal emelkedtek, hogy végül is a királyon és tizenegy főpapon kívül az országbárók is ráillesztették pecsétjüket az oklevélre (*charta statutorum*). Valószínű persze, hogy e bárók már éppen a gyűlés nyomán kinevezett új kormányzat főméltóságai voltak, élén két új nádorral is, akik közül Péc Apor „Dunán inneni" (mai fogalmainkkal fordítva: dunántúli), Rátót (II.) Loránd „Dunán túli", azaz a Dunától keletre illetékes nádor volt. Más szóval a „bárók kizárása" csak a *de facto* politikai felállásnak szólt, amint hogy a több ponton még az uralkodóra is kilátásba helyezett szankciók is csak a király személyére vonatkoztak – ám a „királyi méltóság" érdekében.

A végzemények szerkezete, fogalomkincse és tartalmi rétegei már viszonylag kiéretten tükrözik a rendiség jellegzetes dualisztikus szemléletét. Eszerint a

feudális állam olyan kettős szerkezet, melyben két partner, a király és az „országgal" szövetkezett egyház áll egymással kölcsönviszonyban. A király személye (*persona*) nem azonos a királyi méltósággal (*regalis dignitas*); a vele szemben álló *regnum* „üdvös statútumai" egyfelől azt szolgálják, hogy a király „személyében a királyi méltóság kívánatos teljében tündökölhessék", de jelentős mértékben avégből, hogy másfelől a rendi partner „szabadságai" kiteljesedjenek. E másik pólus viszont megint csak egy kettősség, mely az egyház és a nemesség jogait és kiváltságait („szabadságait") foglalja egybe egy kétágú, de mégis összefüggő „státusban" (*status regni* vagy *status regnicolarum* és *ecclesiarum*). Figyelemre méltó különben, hogy egy helyütt a *status praesens* egyértelműen „jelen gyűlés" – az abban képviseltek összessége – értelemben fordul elő. A gyűlés ideológiája szerint a bárók és egyéb „hatalmasok" éppen hatalmaskodásaik, azaz erőszakuk (*potentia*) révén zárták ki magukat e „státusból" – rekesztetnek ki tehát joggal a tárgyalásból. A végzemények ennek megfelelően három világosan elkülönülő rétegre tagolódnak. A cikkelyek törzsállaga, mintegy fele azzal a jelenséggel foglalkozik, mely egyaránt fenyegette a király és az „ország státusát": a „hatalmasok" által elkövetett pusztítások, fosztogatások és foglalások (*vastus*, *spolia*, *occupationes*) problémáival. A második csoport a gyűlésben képviseltek javaslatait terjeszti elő a királyi szféra, azaz a kormányzat és a kincstárügy terén. A harmadik viszont kiegészítő cikkelyeket tartalmaz a rendi szféra, az egyház és a nemesség „szabadságai" vonatkozásában.

Az adott helyzetben a Szentszékkel és az Anjoukkal szemben oly szükséges elvi nyilatkozatot, miszerint III. Endrét mint „királyi nemzetségből származót" a gyűlés elismeri „az ország természetes uraként", mindjárt követi – a jelzett kettős „státus" értelmében – az elvi határozat, hogy egyfelől az elfoglalt királyi és királynéi birtokok, másfelől minden elidegenített egyházi és nemesi „jog" (birtok, vásárhely, vám) maradék nélkül visszaállítandó. Ez önmagában még nem egyéb persze, mint az 1290. évi dekrétum követelményének megismétlése, ahogy olyan további cikkelyek is, mint a királyi engedély nélkül emelt erősségek és egyházakból átalakított erődök lerombolásának, vagy a Kun László ideje óta felállított vámok eltörlésének kimondása. Új viszont a restauráció módjának, végrehajtásának és szankcióinak részletes szabályozása. A munkálatra a gyűlés – különös optimizmussal – három hónapos határidőt tűzött ki. Mindazok büntetése, akik nem bocsátják vissza az elfoglalt javakat, nem rombolják le a rablóvárakat, nem adnak jóvátételt a kifosztottaknak vagy újabb erőszakos cselekményeket követnek el, kettős:

egyházi és világi. A bűnöst a megyéspüspök egyházi kiközösítéssel sújtja, a világi ítélkezés pedig a király hatásköre. Az ítélet minden körvonalazott esetben birtokelkobzás, az utódok kizárása az öröklésből, sőt megfosztásuk a nemességtől is; eme együttes összefoglaló megjelölés aztán végig a végzeményeken egyszerűen csak: „köteles büntetés" (*debita poena*). Ami az eljárást illeti, elvi szabályozást nyert a hatalmaskodások kivizsgálásának (*inquisitio*) módja; a feladat minden megyében a kiküldött királyi emberre és négy „deputált" nemesre hárult. Az ítélkezési eljárásra nézve pedig elvileg kimondatott, hogy az a bírói eljárás elhúzása nélkül (*sine strepitu iudiciorum*) történjék.

A szabályozások kiterjednek a hatalmaskodók „segítőire" is – ami mögött ismét, mint már 1290-ben, a *familiaritás* kötelékei húzódnak meg. Az olyan szolgabírák – a vizsgálatot lefolytató „négy nemes" – is elítélendők, akik „kedvezésből vagy félelemből, avagy pénzbeli juttatás miatt" vonakodnának a megbízástól, vagy hamis jelentést tennének. A gyűlés alapállását jellemző érdekes vonása a végzeményeknek, hogy a *status regni* érdekében fellépő erők – a jelzett dualisztikus szemléletből következően – a királyt nemcsak kötelezik a végrehajtásra, hanem mint a dualizmus egyik partnerét, a szankciók terén is közös nevezőre hozzák. Ahogy tehát egyfelől az országlakosok részéről (*ex parte regnicolarum*) kötelező az elfoglalt javak visszaadása, másfelől a *rex* kötelezettsége, hogy az egyházak és nemesek részére teljesítse a restaurációt. Hasonlóképpen, ha a király a bűnösöket nem üldözné vagy az előírt ítélkezésben hanyagnak mutatkozna, pápai kiközösítés alá esik – amire nézve a gyűlés külön oklevélben kötelezvényt eszközölt ki a királytól. Ahogy a főpapság a munkálat minden részletében a maga eszközét, az egyházi fenyítéket helyezte kilátásba, a végrehajtást minden részletében a királyra és megyei közegeire bízta, ideértve a rablóvárak lerombolását is. Kimondatott, hogy a végzemények megtagadói, a lázadók ellen a király az országos hadfelkelést (*invocata et congregata regni sui*) köteles mozgósítani, ha pedig ez nem elegendő, a gyűlés felhatalmazza külső segítség igénybevételére is. Végezetül a király kötelessége, hogy bármely országrészt (*aliqua pars regni*), melyet bárki, „bármely címen vagy szín alatt elidegenített", visszaszerezze – „hogy Magyarország mintegy jogegység részei egységének örvendezhessen...".

A végzemények e törzsállagával szemben azt a kifogást szokás támasztani, hogy az egyházi interdiktum eluralkodása a szankciók között valami politikumtól idegen jelleget kölcsönöz a határozatoknak; mintha az anarchia kézzelfogható realitásával szemben a gyűlés hangadó főpapjai szenteltvízzel akarták volna felvenni a harcot. A kifogás ebben a formában alaptalan. A világi

eljárás irányelveit a végzemény konkrétan körvonalazza, a világi *debita poena* mibenlétét az 5. cikkelyben pontosan meghatározza, sőt azáltal, hogy a „hatalmaskodás" fogalmának körvonalazásával és *par excellence* jogi szankcióinak előírásával magát a jelenséget a törvényhozás központjába emeli, éppen jogi szempontból számottevő előrelépésnek tekinthető. A végzemények hibája nem abban áll, hogy jogilag nem szakszerűek, sőt ellenkezőleg, inkább abban, hogy túlságosan is „jogászi" jellegűek. Maga János érsek, mint tudjuk, Bolognában tanult jogász volt. A „statútumok" szervi hibája abban áll, hogy a végrehajtást teljes egészében a királyra hárítja azzal a fikcióval, mintha a királyi hatalom mindehhez a kellő igazgatási és fegyveres apparátussal rendelkezne. A király azonban ilyennel már régóta csak hiányosan és töredékesen bírt. A megyésispánok java része a végzemények céltáblái, a „hatalmasok", *potentes* közé számított, aki nemesek tömegeit vonta magán*familiá*jának függésébe – kivonta tehát abból a szerepkörből, amit a király végrehajtó hatalmának nevezhetünk. Ezt bizonyos fokig a végzemények is – mint láttuk – beismerik; ám olyan törekvésnek, hogy e „hűbéries" súlynövekedéssel szemben a „rendi" tényezők, az egyház és a nemesség hathatós és kézzelfogható segítségüket ajánlanák meg, alig van nyoma. A kulcskérdés a királyi kincstár helyzete és a király rendelkezésére álló fegyveres erő volt. Ami az előzőt illeti, legalább valami elvi engedmény – mint mindjárt látni fogjuk – megszületett, de már például a királyi adó (*collecta*) alól való mentességet az egyház és a nemesség „népeire" nézve nyomatékkal hangsúlyozni tartotta szükségesnek a gyűlés. Az egyházi *familia* vagy a „királyi zászló alatt" felvonulni köteles nemesség hadi hatékonyságának bármiféle intézményes növeléséről szó sem esett, sőt maga a gyűlés vallotta be a hagyományos országos hadfelkelés csődjét, midőn külső segítség igénybevételére hatalmazta fel a királyt. A gyűlés szeme előtt alighanem az lebegett, hogy a hadszervezet bármiféle reformja helyett a király Albert osztrák herceg vagy olasz kapcsolatai segítségével kényszeríti majd a Kőszegieket, Csák Mátét és társaikat a határozatok végrehajtására. Ugyanakkor e gyűlés kényszerült első ízben elvileg elismerni a *familiaritás* évtizedek óta létező tényének jogszerűségét: „Nemesek szolgálhatnak bárkinek, akinek akarnak, önkéntes akaratukból"; csupán azt tiltja a cikkely, hogy a „hatalmasok" nemeseket „erőszakkal kényszerítsenek szolgálatra vagy őket emiatt személyükben avagy vagyonukban sújtsák".

A végzemény második rétegébe azok a cikkelyek tartoznak, amelyekkel a gyűlés közelebbről és pozitíve csakugyan hozzá kívánt járulni a király „stá-

tusának" megerősítéséhez. Ide tartozik az elfoglalt királyi és királynéi javak visszaszerzésén kívül a királyi és királynéi vámjövedelmek „teljes integritásban" való visszaállításának követelménye és a pénzverés, pénzváltás ügye. E téren tapasztalható az egyetlen számottevő elvi engedmény a hagyományos rendi követelésekhez képest. Az 1231. évi Aranybulla óta az egyház és a nemesség makacsul követelte szolgáltató népeinek mentesítését a pénzváltást megtagadókat sújtó illeték, a „kamara haszna" (*lucrum camerae*) alól is; most viszont a gyűlés ettől elállt, sőt általános jelleggel kimondta a telkenként fél fertó büntetési illetéket, mi több, ama nemeseket vagy „hatalmasokat", akik a birtokaikon tartott vásárokon nem fogadják el a királyi pénzt, a vásárjog elvesztésével fenyegette meg. Határozatba ment továbbá, hogy az egész országban egységes királyi pénz forogjon, sőt két év múlva tizedrészig égetett finom ezüstből verjék a dénárokat, a magánpénzverés büntetéseként pedig jószágvesztést helyeztek kilátásba. E kétségkívül konstruktív javaslatok fejében viszont a gyűlés résztvevői most már a kormányzatban való részesedésre is bejelentették igényüket, mégpedig sokkal határozottabb formában, mint 1290-ben. Kimondatott, hogy ezentúl a király háromhavonként váltakozva két püspököt és két nemesi tanácsost köteles megfelelő fizetéssel maga mellett tartani, akiknek véleménye meghallgatandó mind adományügyekben, mind a főméltóságok kinevezésénél, egyáltalán valamennyi „nagyobb jelentőségű" ügyben. Az első négy ilyen rendi tanácsost a gyűlés máris kinevezte – a nyolc éve felmerült *ad hoc* javaslatot intézménnyé emelve. Megismételtetett a régi követelés is az évi országos gyűlések tartására, de első ízben szakítva az illuzórikus Fehérvárral és Szent István-napjával. A következő gyűlés Rákos mezejére és konkrétan 1299. május 8-ra tűzetett ki, az 1290. évi dekrétum érvényesüléseinek és a jelen intézkedések felülvizsgálatának célzatával.

A végzemény harmadik rétegét azok a kiegészítések alkotják, amelyek az Aranybullákban lefektetett rendi kiváltságokat bővítik, azaz fogalmilag kizárólag az „ország (országlakosok) státusához" tartoznak. E téren „örök ediktumként" mondatott ki, hogy mindaz érvényes továbbra is, ami az 1290. évi dekrétumban áll. Ez magyarázza, hogy e fogalmi körben a cikkelyek száma nem sok, jórészt aktuális pótlások – szinte kivétel nélkül éllel a „hatalmasok", éspedig a megyésispánságot viselő hatalmasságok (*parrochiani*) önkénye ellen. A *libertas regnicolarum*nak az aktuális viszonyokhoz való hozzáigazítását szolgálták például olyan cikkelyek, mint a két vagy három szomszédos vagy akár csak egyetlen megyét igazgató „hatalmas" urak eltiltása a nemesek feletti bíráskodástól (mert erre vagy a nádor, vagy a megyei szolgabírák illetékesek),

az országbíró tiltása nemes személy bebörtönzésétől, a nádori bíráskodás szabályozása és a familiáris viszony kényszerítésének tiltása.

Az egyház és a nemesség válasza a „hatalmasok" kihívására olyan volt, mint általában a rendiség válaszai: felemás. De kétségkívül tartalmazott jó néhány konstruktív javaslatot – többet, mint eddig bármikor. A királynak azonban ahhoz, hogy szakítson a szemére vetett „lagymatagsággal", és valóságos hatalma is legyen e jogászi tekintetben minden korábbinál kiérleltebb rendi reformjavaslatok valamelyes realizálásához, valami más módszerhez kellett folyamodnia, mint amit a pesti gyűlés megajánlani képes vagy hajlandó volt.

Ebben a felismerésben fogant III. Endre sajátos és külön válasza valamikor 1298 második felében – bizonyosan július 23. után, de közelebbről nagy valószínűséggel csak a gyűlés feloszlását követően, az őszön. Ákos István országbíróval és többekkel éppen ama „hatalmasok" közül, akikkel a pesti gyűlés *en bloc* szembefordult, olyan magánjogi jellegű kölcsönös szerződéseket (*pacificas pactiones*) kötött, amikre még nem volt példa magyar király és alattvalói között.

A szerződésekben két fél, a király és egy-egy nagybirtokos „hű és familiáris báró" (*fidelis et familiaris baro noster*) között létesült magánjogi kapcsolat, kétoldalú eskü által megerősítve és meghatározott feltételekkel, melyeket mindkét fél részéről pontokba foglaltak. Egyfelől tehát a király (a királynéval együtt) az evangéliumra és a feszületre tett kézzel ünnepélyes esküt tett, hogy amíg a másik fél rokonságával és „a hozzájuk tartozókkal" (*ad ipsos pertinentes*, azaz familiárisokkal) együtt megmarad hűségén, kegyében fogja tartani. Bármilyen rendű és rangú ellensége támad tehát, vagy „szorongattatást szenved", a király megsegíti, és „senki élőlénnyel szemben a földön" el nem hagyja. Ha a király a bárót „az ország dölyfösei és zavargói ellen" (*contra insolentes et turbatores regni*) küldi, majd a lázadók esetleg kegyelemért folyamodnak, a szerződő báró tudta és beleegyezése nélkül – nyilvánvalóan a magánbosszút kizárandó – békét nem köt velük. A király útjain a szerződő félnek a belső „familiáris kíséretében" van helye. A király kötelezi magát, hogy besúgók vádjainak nem ad helyt; ha bárója gyanúba keveredik, közli vele a gyanút, s csak akkor mozdítja el udvarából, ha nem tudja tisztázni magát. Végül megígéri a király, hogy bárkit vezet a szerződő báró a király ellenfelei közül „hite alatt" az udvarba, bántódása nem lesz; ha a kibékülés meghiúsul, szabadon távozhat. Eddig a király kötelezettségei.

Másfelől viszont a „hű és familiáris báró" ugyanolyan eskü alatt fogadja, hogy a királyt „természetes uraként" elfogadja, parancsainak engedelmeske-

dik, őt és híveit „minden ellenségével szemben, aki csak létezik a földön, az országon belül vagy kívül, bármilyen rendű és rangú, akár egyházi személy legyen is", megvédi. „Mivel Szent István király Magyarország apostola, és utódai az örökösödés jogán az ő helyébe lépnek", erejéhez és tehetségéhez képest tartozik királyát szolgálni. „Nem képzelhető el emberi lény, akár közeli vérrokona, akár előkelő idegen, világi vagy egyházi, akit ne üldözne rendeletünkre és parancsunkra; minden ellenségünknek ellensége, ellenfelünknek ellenfele, nyilvános és titkos hűtleneinknek üldözője lesz." A király többi „híveivel és familiárisaival" viszont szoros barátságot tart (Ákos István szerződésében e ponton személy szerint is ki van emelve Balassa Demeter, aki ugyanezen pontokra tett esküt). Eddig a „familiáris báró" kötelezettségei. Aki a szerződést bármelyik oldalról megszegi, eskü- és hitszegő (*violator, notam periurii incurrens*), s az esztergomi és a kalocsai érsek kiközösítési ítélete sújtja. A szankció a báró oldalán egy fokkal még erősebb, mert „örök hűtlenség gyalázatába" esve még felségsértést (*crimen laesae maiestatis*) is elkövet, tehát minden javától és méltóságától megfosztják. A „familiáris bárók" csoportja – akárcsak a nyugati hűbéresek – egyben bírói grémium is, mely szemmel tartja, kinél merül fel a hűtlenség gyanúja, s az ilyet a királlyal együtt ítélik el.

Ezt az esküvel megerősített magánjogi szerződést III. Endre öt bárójával létesítette. Ákos István országbírón kívül Balassa Demeter, Zólyom és Pozsony ispánja, Rátót Domokos tárnokmester, Aba Amadé (aki a szerződés időpontjában éppen nem volt nádor, de megkapta a nádori címet) és Komáromi Pál mester, Moson, Győr és Komárom ispánja volt tagja a szűkebb hűbéres csoportnak, mely 1298 őszén a király körül kiformálódott. Mert a szerződések nem egyebet, mint szabályszerű hűbéri viszonyt konstituáltak a király személyével – meglepő újdonságként a magyar államstruktúrában. Még a formulák is egybecsengenek a nyugati hűbérszerződésekkel, annyi különbséggel, hogy beleszövődnek – a „hűség" forrása és a hűtlenség szankciója pontján – hagyományos „közjogi" elemek is.

A király válasza Csák Máté kihívására, egyáltalán az 1297–98 táján kiélesedő helyzetre az volt, hogy hozzálátott a hűbérviszony kiépítéséhez – a csúcson. Az ország kezdődő tartományi széttagolódása, a több megyére kisugárzó magánhatalmi gócok centrifugális „elidegenedése" a központtól és az „engedelmesség" megtagadása – mint már 1290-ben az óbudai gyűlés fogalmazott – jelentős mértékben a familiaritás elterjedésében gyökerezett. A magyar familiaritás viszont – egyéb vonások között – éppen abban különbözött a nyugati hűbériségtől, hogy hiányzott a csúcsa a király és a nagyhűbéresek

viszonylatában. Oly módon tagolta be a társadalom középrétegének egyre számottevőbb sokaságát a „hűbéries" függőrendszerbe, hogy a csúcson hiányzó láncszem miatt elvileg nem tölthetett be integratív funkciót. Kizárólag a dezintegrációt szolgálta, holott a nyugati hűbériség e kettőt sajátságosan ellentmondásos, de mégiscsak egyfajta egységbe kapcsolta össze. A király válasza nem nélkülözte a belső logikát: ahelyett, hogy a királyi hatalom „régi fényének" fikciójába kapaszkodva az országbárók királyi tisztviselői minőségére, azaz „közjogi" méltóságára apellálva (mely a familiaritás révén már amúgy is átfordulóban volt magánhatalommá) erőltette volna a csődbe jutott hagyományos kormányzati stílust, a „magánjogi" jellegű hűbériség szerződéses kötelékével és éthoszával próbálta felváltani azt. Kísérletének célzatát és realitását megértjük, ha közelebbről számba vesszük e kialakuló „nagyhűbéres" csoportot, melynek tagjai maguk is már többé-kevésbé „tartományi" hatalmasságok voltak, de szembefordíthatók a két legnagyobbal és legveszedelmesebbel: a Kőszegi fivérekkel és trencséni Csák Mátéval.

A Balassa-ős Demeter, a zólyomi ispán (1285–1300) bizonyára számottevő szerepet játszott Pozsony megye visszaszerzésében 1297 őszén. Miután ő lett Pozsony új ispánja, magvául kínálkozott a hűbéri körnek, amit a szerződésszöveg jól tükröz; körülötte kristályosodott ki a csoport. A Balassa család három ágának várai és birtoktömbjeinek láncolata az észak-trencséni tömbtől (Hricsó, Budetin, Várna és Lietava) kezdve Turócon (Szucsány és Szklabinya vára) és a tisztségük alá tartozó egész Zólyomon át a dél-honti és nógrádi részekig (Kékkő, Balassagyarmat, Hídvég) mintegy tágas félkörben ölelte körül Csák Máté Dél-Trencsén- és Észak-Nyitra-vidéki, Barsra is átnyúló magánhatalmi magvát. A Balassák ez idő tájt kilenc várukkal, melyekhez még a tisztségükhöz tartozó négy királyi vár (Zólyom, Árva, Lipcse és Liptóvár) járult, a Kőszegiekkel és Csák Mátéval egy sorban az ország leghatalmasabb várurai közé számítottak. Demeter, a „familiáris hű báró" saját és unokatestvérei magánhatalmával, ezzel egybefonódott közfunkciójával, Pozsony és Zólyom ispánságával nyilvánvalóan körülzárni és elszigetelni volt hivatott a formálódó Csák-tartományt. E félkörös lánc jóformán szorosan zárult a Csák Máté magánhatalmát délkelet felől elszigetelni hivatott láncszemhez, melyet a király egy másik régi híve, korábbi országbírája (1290–92), újabban lovászmestere – János kalocsai érsek fivére –, Hontpázmány Tamás tartott kézben. Gimes várura a Nyitra–Zsitva közén elterülő uradalma mellett szintén közfunkciójával, Bars és Nyitra ispáni méltóságával (1293–1301) volt hivatva a kört lezárni a zólyomi részek és Pozsony között.

A másik „familiáris báró", Rátót Domokos – V. István egykori hívének, Kun Erzsébet lovászmesterének, Istvánnak fia – nemcsak III. Endre régi tárnokmestere volt (1293–1301), hanem magánhatalma és közfunkciói révén úgyszólván egy második biztosító láncot jelentett az előbbi mögött. Birtoktömbjei egyrészt a Heves megyei Ágasvár és Hasznos vára vidékétől északra, Heves, Nógrád, Gömör és Borsod határvidékén, súllyal a Rima és Sajó völgyében terültek el (hogy itt kapcsolódjanak Ákos István országbíró befolyási körzetéhez, akihez atyafisági szálak is fűzték), másrészt laza láncban Pest megyén, Vácrátót, Fót környékén át átnyúltak a Dunántúlra is, Fejér és Veszprém megyékbe. Domokos maga Nógrád ispáni tisztét is viselte (1299), Dezső nevű unokatestvére – Rátót Loránd nádor (1298–99) testvére és egyben Ákos István országbíró veje – egyidejűleg Gömör és Borsod ispánja volt (1299). A családi hatalom e tágas vidéken is országrésznyi befolyást jelentett.

A harmadik hűbéres, az Ágnes királyné környezetéhez tartozó Komáromi Pál mester három Duna menti megye, Moson, Győr és Komárom ispánságának egy kézben egyesítésével (1298–99) újabb láncot tartott kézben, melynek szemmel láthatóan kettős szerepe volt: a Csák-tartomány elszigetelése a dunántúli oldalról, másrészt a Kőszegi-tartomány terjeszkedésének meggátlása észak felől. Ezt egyértelműen mutatja, hogy egy időre (1299 nyarán–őszén) még Sopron ispáni tisztét is elnyerte, noha ezt már nyilván csak névleg.

A további két „familiáris báró" az előzőekhez kapcsolódó keletibb részek ura volt. Ákos István országbíró – IV. Béla egykori „hű bárójának", Ernye bánnak fia –, Dédes várura és a diósgyőri uradalom összekovácsolója Borsodban domináns magánbirtokai és familiárisai, nemkülönben a Rátótokkal való rokoni kapcsolatai révén (egyik leánya Rátót Domokos unokaöccsének felesége volt) a borsodi részek királyhűségét volt hivatva biztosítani, másfelől ugyancsak atyafisági szálakon a bihari és kelet-tiszántúli hatalmasságok, a Borsa-fivérek ingatag hűségét is. Anita nevű leánya a lázadó vajda, Borsa Loránd és a mostanában kinevezett bán, Kopasz (1298–1300) testvérének, Bekének felesége volt. Az Ákos–Rátót–Borsa atyafiság politikai ügyekben mindig együtt tartott.

E csoporthoz húzott az ötödik hűbéres és területi hatalmasság, Aba Amadé, aki abaúji várai (Füzér, Gönc, Regéc, Boldogkő) és rokonságával együtt fél megyényi magánbirtokai, valamint ági rokonainak várai (Szalánc, Ida) révén nemcsak Abaúj megye ura volt, hanem befolyása kisugárzott le egészen a Tiszáig (Tokaj vára), másrészt Ung megye örökös ispánsága és itteni vára

(Nyevicke) révén kelet felé. Ő volt a Hernád völgye, a Tisza és a beregi részek között elterülő egész északkeleti országrész legfőbb ura.

Elég térképre vetíteni az elmondottakat, hogy felismerjük a nagyhűbéres csoport kialakítása mögött a világos koncepciót: a király mind a központi kormányzat kulcspozícióit, mind a területi igazgatás kulcsfontosságú zónáit felosztotta „hű és familiáris bárói" között. Az országtanács élére 1299 júliusa után nádorként visszakerült Aba Amadé; évek óta a csoport tagjai kezén volt az országbírói (Ákos István) és a tárnokmesteri (Rátót Domokos) méltóság, melyekhez súlya és presztízse révén már valóságos „országbárói" minőségben járult Pozsony és Zólyom ispáni méltósága (Balassa Demeter). A Dráván túli részeket aztán Morosini Albertino ez idő tájt – mint látni fogjuk – létrehozott hercegsége, s a hasonló hűbéries feltételekkel utóbb (1300) megnyert Babonics István báni kinevezése lett volna hivatva biztosítani.

Egyébként területi tekintetben, akárcsak IV. Béla idején, a Dunántúl és északi, északkeleti meghosszabbításának birtoklása jelentette az igazi súlyt. Ha magunk elé képzeljük a Dunántúlt és északi meghosszabbítását a Kárpátokig, s hozzávesszük Pozsonytól Máramarosig az egész Tiszán inneni országrészt Pest–Heves tömbje felett, e domináns terület 1300 körül 28 megyére oszlott (mert Zólyom még mindig egységet képezett); e területen 22 megye ispánsága, azaz a megyék nyolctizede a király feltétlen híveinek kezére került 1298 után. Ide számítandók olyanok is, mint Szepes, mely végig „Velencei" Endre Bald nevű olasz hívének igazgatása alatt állt (1292–1300), valamint Esztergom, mely hamarosan a Csák Mátéval szembeforduló Bossányiaknak jutott (1300), és Hont, melyet a Balassa-rokonság egyik tagja kapott meg; ide számítandó a Dunántúl egy része is, hiszen Tolna és a szomszédos Bodrog ispáni méltóságát Rátót Domokos Kakas nevű öccse kapta meg (1300), Somogy ispánságát maga Rátót Domokos nyerte el (1299), Zaláét pedig Aba Amadé (1300). A körvonalazott területen a megyék kereken fele, azaz 14 az öt nagyhűbéres és családja kezére jutott: Rátót Domokos és Ákos István atyafiságának (Nógrád, Gömör, Borsod, valamint Somogy és Tolna), Balassa Demeternek (Pozsony, Zólyom és Sáros), Aba Amadénak (Abaúj és Ung, valószínűleg Zemplén és Bereg is, valamint Zala) és Pál mesternek (Moson, Győr és Komárom). De még a Borsák tiszántúli magánhatalmát is igyekezett ellenőrzése alá vonni a király. Szatmár ispánságát szintén egy Rátót, Miklós pohárnokmester nyerte el, Szabolcsét pedig a király felvidéki híve, Baksa Simon fia György (1300).

A király politikája nem egy ponton kétségkívül szemben állt az 1298. évi

„statútumokkal". Sokszorosan, sőt meghatározott rendszerrel hágta át a méltóságok (*honores*) halmozásának tiltását; nem vette figyelembe a pesti gyűlés ellenkezését a „két vagy több szomszédos megye" egy kézben egyesítésével szemben sem. Másfelől viszont a király joggal hivatkozhatott a gyűlés némiképpen homályos megfogalmazású 6. cikkelyére, mely kifejezetten felhatalmazta, hogy ha a végrehajtáshoz és a lázadások elfojtásához az országos had elégtelen, „máshonnan" (*aliunde*) kérhet segítséget. Némi értelmezéssel ez éppen nem csak külföldiekre volt vonatkoztatható. A gyakorlatban a király csakugyan „máshol" volt kénytelen erő után nézni, mint amit az egyház és a nemesség kínált. Nem lehet állítani, hogy III. Endre kibontakozó „hűbéri" koncepciója elvileg rosszabb, kivált pedig kilátásaiban hatástalanabb lett volna, mint a János érsek irányításával kidolgozott „rendi" tervezet. Sőt a király koncepciója annyiban a pesti gyűlés végzéseinek fedezete volt, hogy az ott egyházi és jogászi eszközökkel meghirdetett hadüzenet a „hatalmaskodások" elburjánzásának csak annak arányában volt valóra váltható, ahogy a területi igazgatás és a végrehajtás szférájában – a megyékben – a királynak sikerült tért hódítania. Ez már csak minél több megyésispán megnyerése és lekötelezése révén volt lehetséges, eszközéül pedig logikusan kínálkozott az „alulról" már amúgy is dúsan kihajtott hűbéries viszonylatok célszerűen kiválasztott kötegeinek „felkötése" a királyi trónhoz.

Mindez már azért is sürgetően fontos volt, mert az 1298–99. évek folyamán Bicskei Gergely választott esztergomi érsek valami ahhoz hasonló kettős hatalmat próbált meg kialakítani, mint éppen két évtizede Fülöp fermói püspök, pápai legátus. Önmagát nemcsak az esztergomi érsekség és a fehérvári egyház adminisztrátorának, hanem önkényesen a „Szentszék követének" is minősítette, ennek jegyében igyekezett nyomást gyakorolni a főpapokra. Pápai felhatalmazást kieszközölve (1299. március 19.) feloldozta a Kőszegieket a még Ladomér érsek által rájuk kimondott interdiktum alól, és a Nyugat-Dunántúlról, Kőszegiék territóriumából parancsolgatott. A Rákos mellé 1299. június 11. körül már összejött újabb országos gyűlés azon hiúsult meg, hogy Gergely érsek nem volt hajlandó megjelenni, sőt fiktív pápai követi minőségében az összes püspököt Veszprémbe hívta egybe zsinatra, „hűtlenek és az ország békéjének felforgatói közé, e veszedelmes és mindenképpen gyanús helyre" – mint utóbb a püspökök minősítették. Veszprém már Kőszegiék befolyási zónájának számított. A diverzió nem ért el eredményt. A Rákoson összegyűltek visszautasították az érsek igényeit; a főpapság „a király és a prelátusok, valamennyi báró és az ország összes nemese nevében" felhá-

borodott hangú fellebbezést küldött a pápához, tiltakozva Gergely eljárása ellen, akinek magatartása meghiúsította „az ország üdvét és békéjét" helyreállítani hivatott gyűlést, sőt „magát az ország hűtleneinél húzta meg" – olvasható tovább –, mi több, „az ország pestiseseit és minden büntetésre méltókat erősít meg makacsságukban és régi gonoszságukban" (1299. július 6.). Végül is az érsek kénytelen volt visszavonulni. „Egy bizonyos átkozott várban", a Dráván túli Keresztúrnál (Kapronca és Körös között), Kőszegi Iván védőszárnyai alatt húzta meg magát.

A király ügye szemlátomást megszilárdult 1299 nyarára, aminek nem is csekély jele, hogy a hatalmi súlyviszonyokat mindig racionálisan felismerő Kőszegi testvérek közül ketten a király kegyét keresték, sőt már ifjabb Henrik volt az országos gyűlés egyik kiküldött közvetítője az imént vázolt konfliktusban. Csak Kőszegi Iván dacolt tovább. A feloszlott gyűlés egy hónapon belül, 1299. július közepén újra összejött, de most már a „parlamentben" (*generale parlamentum seu congregatio*) nemcsak az előző évi tizenegy főpap és a „magyar nemesek *universitasa*" képviselői vettek részt, hanem a bárók és előkelők is, szám szerint huszonnégyen. A tárgyalás egyik fő témája, mint Péter erdélyi püspöktől értesülünk, a „felek kibékülése" (*partium reconciliatio*) volt, ami részint az előző évben kettészakadt rendi szerkezet egyesítésére, a bárókkal való kiegyezésre, részint a feudális „pártok" viszonylatára értendő. A név szerint ismert nagyurak között nemcsak a király fentebb megismert hűbéri köre és rokonságuk volt jelen, nem is csak a kormányzat többi főméltóságai (az akkori két nádor, Kán László vajda, Borsa Kopasz bán, több megyésispán), hanem olyan személyiségek is, mégpedig korábbi méltóságaik feltüntetésével („volt nádor", „volt vajda"), mint a nemrég még lázadó Kőszegi Henrik és Borsa Loránd. Ez mindenesetre sokkal inkább a király kialakuló hűbéri jellegű szövetségi rendszerének, mint a rendi mozgolódásnak a számlájára írandó. Az előbbit különben a gyűlés a jelek szerint jóvá is hagyta, minthogy Aba Amadé nem sokkal a gyűlés után vette vissza az újra egyesített nádori méltóságot. Jóváhagyta a „parlament" a királynak azt az intézkedését is, hogy a „máshonnan" (*aliunde*) szerezhető segítség jegyében még az év elején behívta Velencéből ügyes és politikai dolgokban fortélyos nagybátyját, Morosini Albertinót, akit már-már uralkodótársává tett meg. Idős anyja helyett rábízta „egész Szlavónia" hercegségét a Drávától az Adriáig, és örökös jogon neki adományozta Pozsega megyét. Az országos gyűlés a velencei úr bekapcsolását a kormányzatba az „ország reformációja és békés státusa" szempontjából üdvös intézkedésként nyugtázta, és személyében is befogadta a magyar nemesség körébe (1299. július 29.).

A király egyebekben is folytatta előző évben megkezdett politikáját. A Babonicsok – az időközben meghalt Radoszláv bán testvérei – Anjouk által ösztökélt újabb lázongását a Száván túl Tomasina anyakirályné seregei még 1299 kora nyarán elfojtották. A „királyi kegy ölébe visszatérő" Babonicsokat a király némiképpen ahhoz hasonlóan igyekezett megnyerni, mint „familiáris báróit" nemrég. Megerősítette őket a stájer határ és Bosznia, a Száva és a Kapela-hegység között elterülő tartományi körzetükben, visszavéve azonban az elfoglalt királyi várakat (Szomszédvár, Orbászkő, Glazas), Istvánt pedig nem sokkal utóbb kinevezte szlavón bánná. A kibékülés és a feltételek megállapítása már Albertino herceg jóváhagyásával és János érsek, több püspök közvetítésével Budán következett be (1299. augusztus 1.).

Az 1299. júliusi országos gyűlésről a leghatalmasabbak közül (és a Dráván túliakon kívül) tulajdonképpen csak ketten hiányoztak: Kőszegi Iván és Csák Máté. Az utóbbi, még ha Pozsony megye elvesztése után területileg némileg visszavonulva is, gyakorlatilag már független úrként regnált területén; jogcímül azonban megtartotta és használta korábbi „nádori" címét. A hatalmi törekvéseinek ellenállók sorsát jól mutatja egy 1299 tavaszán kipattant eset. A Divék nembeli Bossányi-ősök – bizonyos Iroszló és Barleus, Nyitra–Trencsén–Turóc határterületein tekintélyes nagybirtokos várurak – nem engedtek Csák Máté kényszerítéseinek, sőt egy rokonukat, aki beállt Máté familiárisának, az országbíró előtt hűtlenséggel vádolták be. Csák Máté erre várukat és valamennyi birtokukat elfoglalta. A kárvallottak javaikat vesztve természetesen a királyhoz menekültek. III. Endre beavatkozási kísérletére azonban Máté „nádor" kevélyen visszaüzente, hogy a Bossányi testvérek ügye csakis őrá tartozik, mivel azok iránta voltak „hűtlenek". A harc már nyílt sisakkal folyt a király és trencséni Csák Máté között; a „hűség"–„hűtlenség" köteléke leplezetlenül polarizálódott. III. Endre Balassa Demeter vezetésével mozgósította is „hű báróit" „az ország eme hűtlene és pusztítója" ellen. A had 1299. augusztus–szeptembere táján ostrommal elfoglalta Nyitra megye határszéli szögletében Újvár várát és környékét. Ezáltal újabb darabot, ha nem is nagyot, sikerült letörni az alakuló territóriumból. Magát Csák Mátét persze megtörni már nem lehetett, legfeljebb megkísérelni még inkább elszigetelni. Ezt szolgálta, hogy a király a trencséni úrral szembeszegülő Bossányi-ősökre bízta a renitens érsek rezidenciáját, az esztergomi várat az „örökös ispánság" tartozékaival együtt (1300. január 29.), miáltal újabb láncszemmel egészült ki a Csák Mátét immár jóval több mint félkörben körülzáró blokád. Hasonló félkörű blokád volt kialakulóban, mint láttuk, Kőszegi Iván Vas és

Sopron megyei hatalmi centruma körül is, miután az északról (Moson–Győr–Komárom) és délről (Zala–Somogy) határos megyék mind a „hű és familiáris bárók" kezére jutottak.

A beköszöntő századforduló több irányból mutatja, hogy az 1298. évi kezdemények nem maradtak hatástalanok, sőt a hosszú ideje jóformán megbénult államszervezet itt is, ott is működőképes organizmusnak kezd mutatkozni. Az eleve illuzórikus cikkelyekből, például a három hónapon belül elképzelt általános birtokrestitúcióból természetesen aligha lett valami is. Már ami a rablóvárak lerombolását illeti, nem oly biztos, hogy az eredmény ily mértékben negatív; több vár, melyeknek meglétéről 1290 táján tudomásunk van, 1300 körül nyomtalanul eltűnik a forrásokból. A királyi tanács delegált rendi tanácsosokkal való ellenőrzése megvalósult. A tanácsüléseken valóban részt vett az „ország által deputált" két tanácsos (*consiliarii per regnum deputati*), jóllehet ezek természetesen nem köznemesek voltak, hanem, mint egy oklevélből tudjuk (1299. február 19.), Hontpázmány Tamás nyitrai–barsi ispán és Balog nembeli Athfi Henrik, azaz tekintélyes birtokosok, sőt kifejezetten a klérus világi exponensei. Ennél is lényegesebb, hogy a hatalmaskodások országos kivizsgálása és üldözése már a pesti gyűlés feloszlása utáni őszön megkezdődött, és a következő két évben elég rendszeresen folyt. A keleti országrész nádora már alig két hónap elteltével Szabolcsban, a Gáva falu mellett tartott bírói közgyűlésben a végzemények megfelelő cikkelyének szellemében, azaz a négy szolgabíró és más nemesek közreműködésével folytatott vizsgálatot egy augusztusban feldúlt falu pusztítóinak ügyében (1298. október 6.). Ezzel egyidejűleg a Dunántúlon is Lőrinte veszprémi ispán a négy szolgabíróval tartott vizsgálatot három nemes szeptember derekán elkövetett garázdasága ügyében. E vizsgálat (*inquisitio*) alapján az alországbíró a tetteseket az „ország végzései értelmében" (*iuxta statuta regni*) máglyán való elégetésre és teljes birtokelkobzásra ítélte (1299. júl. 31.). Szintén még 1298 nyarán történt, hogy az Aba nem Csobánka-ágából származó, Gyöngyös vidékén birtokos László, Benevár egyik ura, a szolnoki Kakatnál debreceni kereskedők árukkal megrakott szekereit kifosztotta, és hármukat megölte. A vizsgálat eredményét a váradi káptalan jelentette, majd miután a tettes kétszeri idézésre sem jelent meg, a király az előző évi gyűlés végzeménye értelmében „az ítélet halogatása nélkül" (*absque strepitu iudicii*) birtokai elkobzására és fővesztésre ítélte (1299. július 17.). Hasonló esetek sorra-rendre bukkanak elő 1299 és 1300 folyamán az ország különböző vidékeiről, Pozsony és Esztergom megyétől Abaújig. Az eseteket rokonítja, hogy

csupa hatalmaskodási ügyről van szó, a helyi vizsgálat lefolytatása és az ítélet szelleme egyaránt az 1298. évi gyűlés alapelveit követi, hivatkozva is az „ország statútumaira". Mint láttuk, a pesti gyűlés *statuta* néven nevezte saját végzeményeit. Az 1298 után utat törő gyakorlat azonban valami többre is utal.

Az újabb kutatás tüzetes vizsgálat alá vette azt a keltezés nélkül fennmaradt, 36 cikkelyből álló királyi tanácsi döntvényt (*per praelatos et barones... est decretum...*), mely az 1298. évi végzések függelékeként maradt fenn. E döntvény lényege éppen a „hatalmaskodás" (*potentia*) jogi mibenlétének tisztázása, a bizonyító eljárás vagy régi perjogi műszóval „tudományvétel" (*inquisitio*), nemkülönben a bíráskodási eljárás tüzetesebb szabályozása. Meggyőző érvek szólnak emellett, hogy minden téren már a kései Árpád-korban fel-felbukkanó törekvések nyertek összegzést, a szóban forgó döntvény mintegy az 1298. évi „statútumok" végrehajtási utasítása, mely aztán 1299–1300 folyamán a gyakorlatban is érvényesülni látszik. A döntvény a hatalmaskodások, az erőszakos birtokfoglalások, a szándékos emberölés, fosztogatás és rablás eseteiben (*in factis potentiae*) megyénként tizenkét nemes – közöttük a négy szolgabíró – feladatává tette a vizsgálatot, előírva, hogy a királynak megküldött jelentés után a vizsgálat lezárult, az illetékes bíró (*iudex ordinarius*) pedig csak két ízben idézheti meg a vádlottat, a nyilvános proklamáció után „minden hatalmaskodási ügy a harmadik határnapon minden huzavona nélkül befejezendő". A hagyományos jogszokás értelmében a perek végtelen elnyújtásának alapja a hétszeri perbehívás volt, csupán a helyi nemesi önkormányzat kezdeményei nyomán jelent meg itt-ott a perek három idézés utáni lezárásának igénye. Ez az igény emelkedett országos elvvé az 1298. évi végzések *sine strepitu iudiciorum* kitételével, s jelent meg gyakorlati szabályozás formájában a szóban forgó döntvényben és az 1299. évi ítéletekben. Kimondja a döntvény továbbá, hogy szándékos emberölés (*potentialiter*) esetén a király nem gyakorolhat kegyelmet, külön kitér a bárók és főpapok familiáris tisztviselői (*honorem seu officiolatum tenens*) hatalmaskodási eseteire, a bírságok szabályozására és egyéb részletekre is. A hatalmaskodás ítélete az 1299 után kifejlődő joggyakorlatban valóban fejvesztési ítélet (*capitalis sententia*) és birtokelkobzás volt.

Különös figyelmet érdemel a vizsgálatot lefolytató szolgabírák helyzete. Már az 1298. évi végzésekben feltűnő, ami aztán a következő években az okleveles gyakorlatban is jelentkezik, hogy a szolgabírák a vizsgálatot mint a király által „deputált" bírák (*iudices a rege deputati*) folytatták le. E kettősség

a központi hatalom ama törekvéséből fakadhatott, hogy az ispántól függő familiárisokat kikapcsolandó – a pesti gyűlés intenciói nyomán – a király erősítette meg a szolgabírákat hivatalukban: egyszerre voltak a megyei nemesi közösség és a királyi hatalom kinevezett tisztviselői. A szerkezet e kettős minősége ugyanaz, mint amit IV. Béla király kezdeménye nyomán az 1268. évben Somogyban megfigyelhettünk. A reformmunkálat kidolgozói szoros kapcsolatot létesítettek az állam központja és a helyi igazgatás közegei között; ilyen értelemben valóban a IV. Béla-kori *status quo* visszaállítása következett be.

Az 1298. évi „rendi" kezdeményezést tehát alapos jogászi reformmunkálat követte. A szakjogászok – a király klerikusai – megpróbálták kiszűrni az előző évtizedek helyi kezdeményezéseiből mindazt a hasznos elemet, amely alkalmasnak látszott az igazságszolgáltatás és közigazgatás hatékonyabbá tételére. A hadüzenet az erőszak uralmának egyéb intézményes következményekkel is járt. Megerősödött az országbíró és a Budán állandó ítélőszéket tartó alországbíró ítélkezési jogköre, sőt e gyakorlat kiterjesztést nyert a nádor és más bírák jogszolgáltatására is. Fölöttébb valószínű, hogy a munkálat kezdeményezője és irányítója az 1277 óta minden politikai és reformkísérletben szerepet játszó jogtudó kalocsai érsek és kancellár, Hontpázmány János lehetett. A munkálat gyakorlati fedezete viszont jelentős mértékben a király megismert kezdeményezése volt, hogy legfőbb országbáróit és a területi igazgatás kulcsfontosságú zónáinak főtisztviselőit mintegy nagyhűbéreseivé fogadva biztosítsa a végrehajtó hatalmat. Ez a háttere, hogy az 1298 után szabályszerűen évente rendszeresedő országos gyűléseken (1299. július, 1300. június) jelentős számban részt vettek a bárók is; helyreállt a pesti gyűlésen átmenetileg meghasadt korai rendi szerkezet. A király hűbéres köre jelen volt, sőt hangadó szerepet vitt az államélet minden szintjén a tanácsülésektől a központi bíráskodáson át a kulcsfontosságú megyék igazgatásáig. Egy alkalommal pontosan ismerjük az alországbíró bírótársait (1300. január 11.). Ketten – Rátót Domokos és Balassa Demeter – a „hű és familiáris bárók" közül kerültek ki, a harmadik, Rátót Loránd rokonuk, a negyedik pedig János érsek fivére, Hontpázmány Tamás volt.

A királynak kevés idő adatott meg, hogy a „hűbéri" és „rendi" tendenciák e sajátságos kiegyensúlyozási kísérletének eredményességét beigazolja. Inkább csak kezdemények mutatják azokat az irányokat, melyek felé az utolsó években lépéseket tett, hogy „királyi státusát" megerősítse. Aligha sikerülhetett természetesen az 1298. évi határozatok értelmében „visszaállítania" az

elfoglalt királyi birtokokat, annak azonban határozott jelei vannak, hogy a szélterületeken – mintegy IV. Béla nyomdokain – valóban hatékonyan igyekezett reorganizálni a királyi birtokállományt. Az ugocsai királyi uradalom rendezése és körülhatárolása már 1296 körül megkezdődött, a század végén a király visszaszerezte a Kun László által elidegenített Nagyszöllőst is. A szomszédos Máramaros betelepítésének kezdete meg éppenséggel III. Endre nevéhez, éspedig uralkodásának utolsó éveihez fűződik. A telepesek átrajzása a szomszédos Bereg, Ugocsa és Szatmár megyékből ez idő tájt indult meg a Tisza völgyében, lerakva Huszt, Úrmező, Técső, Hosszúmező és Sziget alapjait. A benépesülés nyomán rendezte a király a vidék tizedeinek ügyét (1299, 1300), majd Máramarosban „összegyűjtött népeinek védelmére" birtokcsere révén megszerezte Visk várát (1300). A várospolitika terén is a IV. Béla által lefektetett alapokon indult tovább. Miután az általa várossá emelt s a királyi hatalom számára visszaszerzett Pozsonyt további adományokkal és kiváltságokkal erősítette meg (1297, 1299), a IV. Béla idején betelepített sárosi vidék három városiasodó vendégtelepes községét, Eperjest, Kisszebent és Sárost közös városprivilégiummal adományozta meg (1299). A kincstárügyek és a pénzverés terén, melynek irányítása hűbéres bárója, Rátót Domokos tárnokmester kezén volt, a Kun László idején eluralkodott káosz helyett rendezett viszonyok mutatkoznak. Uralkodása végén növekedett a pénzveretek finomsága, határozott törekvés figyelhető meg a forgalomban lévő pénzek pénzlábának egységesítésére. Az 1298. évi végzések hozzásegítették a kincstárat a fél fertós pénzváltási illeték országos behajtásához. Eme utolsó évek valamelyikében kelt az a királyi parancs, melyből következtethetően az egy fertónyi rendkívüli adót (*collecta*) is behajtották országszerte. A kancelláriai ügymenet rendezésére vet fényt, hogy az írásbeli petíciók rendszere – szintén IV. Béla újítása – újjáéledt (1299).

A számos téren újszerű alapokon stabilizálódó kormányzatnak sikerült nem csupán blokád alá vennie és elszigetelnie, hanem behódolásra is kényszerítenie mindkét fő ellenfelét. Miután a Kőszegi fivérek közül Henrik és Miklós még 1299 első felében beadta a derekát, a sarokba szorított Iván, aki a Babonicsokkal a hátában most már a Dráván túli várakban sem érezhette biztonságban magát, egy évvel utóbb követte őket. A nyolc éve jóformán szünet nélkül notórius „hűtlenségben" leledző családot már Morosini Albertino ügyes diplomáciája pacifikálta, midőn házasságot ajánlott fel unokája és Kőszegi Henrik leánya között. 1300 nyarán még trencséni Csák Máté is megjelent Budán, és hűségét nyilvánította, miközben visszaadta a

Bossányiak elfoglalt falvainak egy részét. E „megtérések" aligha voltak őszinték, mégis már önmagukban az erőviszonyok józan felmérésének kétségtelen jelei, kivált azáltal, hogy olyan időpontban következtek be, amikor pedig ismét alkalom kínálkozott a lázadásra – sőt olyan alkalom, amihez fogható hosszú ideje nem adódott. Az Anjou-diplomácia 1299 nyarán ismét megélénkült. II. Károly a dalmát tengerparti urak megnyerésével most már hozzálátott unokája Magyarországra vonulásának előkészületeihez. A túlparton a Tengermellék urai, a Śubicsok készülődtek a fogadásra; György 1300 elején személyesen Nápolyban is járt. A tizenkét éves kis Caroberto 1300. augusztus elején szállt partra Dalmáciában, Spalato kikötőjében. Śubics Pál, „Horvátország és Dalmácia bánja, Bosznia ura" fogadta nagy pompával. A dalmát és horvát urak közül többen – közöttük a Frangepánok – természetesen az Anjou-zászló alá álltak, de II. Károlynak még az év elején kinyilvánított reményéből, hogy Magyarország előkelőségének számottevő csoportja királyaként fogja üdvözölni unokáját, jóformán semmi sem lett. A magyar klérusból egyedül Gergely választott érsek fogadta a kis nápolyi herceget, az annak idején számításba vett urak – a Babonicsok, a Kőszegiek, Csák Máté, a Borsák – időközben mind III. Endre oldalára álltak, s ott is maradtak, holott az Anjou-trónjelölt már ott vesztegelt a magyar korona területén, Dalmáciában. Nehéz másként magyarázni e főurak magatartását, akik közül nem egy s nem is egy ízben nyúlt már fegyverhez éppen az Anjouk ügye mellett, mint hogy „Velencei" Endre belső helyzete a századfordulóra komoly mértékben megerősödött.

Hitelesen számol be az udvar hangulatáról a király Budáról frissiben Velencébe érkező olasz diplomatája, a Tarvisióból való Petrus de Bonzano 1300. szeptember 18-án: „A király úr egészséges volt, és értesült ugyan Károly király unokájának érkezéséről, de nem törődött vele. [Kőszegi] Henrik fiai eljöttek a királyhoz... Turcho [Morosini Albertino unokája] feleségül kapta Henrik bán leányát; láttam, igen szép, s jelenlétemben mindenben megegyeztek. Trencséni Máté és sok más báró, akik előbb lázadók és hűtlenek voltak, valamennyi püspök és a kalocsai érsek a király rendeletére [eljöttek és] a király úrral vannak. Sokan közülük még akkor is ott voltak a király udvarában, amikor én eljöttem... Németország királya Mihály napja körül Bécsben volt, és ígérte, hogy a magyar király minden hűtlen és engedetlen báróját erővel vagy szeretettel engedelmességre szorítja. A jövő nyáron szándékszik Magyarországra vonulni azok ellen, akik nincsenek pártjukon..." Akadtak még persze jószerével „hűtlen bárók" 1300 őszén is, nemcsak e beszámoló, hanem

egyéb források szerint is. A legveszedelmesebbek azonban már mégiscsak meghódoltak, az udvarban oly optimista volt a hangulat, hogy egyszerűen „nem törődtek" a kisfiúval, aki lent Spalatóban vesztegelt. A jövő nyárból, az időközben (1298) német királlyá választott Habsburg Albert támogatásából azonban nem lett semmi, mert a király egészsége megtört, s vele a remények is derékba törtek.

*

Indokolt volt az optimizmus? Beváltotta volna a reményeket az államstruktúra „hűbéries" átalakítása a királlyal a csúcson, egyidejűleg pedig egyfajta „rendi" kontroll alatt? Reális reménység volt a kibontakozó regionális tagolódás és az államegység egyfajta – a feudalizmustól elvileg éppen nem idegen – egyensúlya, aminek körvonalai éppen kezdtek felvázolódni? A „volna" kérdésére a történetírás nem hivatott válaszolni. Valószínű azonban, hogy a „tartományuraság" ama nyers és anarchikusan pusztító formája, mely 1301 nyarán fejlődött ki, nem az egyedüli lehetséges variáns volt a magyar történelemben; annak egyik legfőbb feltétele a királyi hatalom reguláző szerepének katasztrofális kiesése volt. Kísérletezés, a kibontakozás új formáinak keresése közepette, váratlanul tört le 1301. január 14-én „Szent István első magyar nemzetségének, vérének, törzsökének atyai ágon kisarjadt utolsó aranyágacskája" – ahogy az utolsó Árpád-házi király egyik „hű és familiáris bárója", Ákos István búcsúztatta egyik oklevelében dominusát. Az alig 38 éves uralkodó halálának oka nem világos. Külföldön természetesen mindjárt mérget gyanítottak; lehetséges, hogy anyja és uralkodásának támasza, Tomasina alig egy hónappal előbb bekövetkezett halála törte meg a király életenergiáit; a legvalószínűbb azonban, hogy gyors betegség végzett vele. Csaknem pontosan háromszázadik évfordulóját ünnepelhette volna az ország István király koronázásának; ehelyett – Ákos István szavaival – „Ráchelként siratta el" a nagy államalapító utolsó fiági leszármazottát. Halálával és a nyomában támadt sokéves űrrel derékba tört a dinasztia utolsó tagjának kísérlete is, hogy – oly sok elődjéhez híven – a feudalizmus immanens fejlődéstendenciáit korszerűbb formák felé egyengesse. Szabályozó központi erő híján egyértelműen a feudalizmus dezintegratív és pusztító energiái szabadultak fel 1301 után; impozáns legyűrésük arra a Dalmáciában várakozó Anjou-gyermekhercegre várt, akiről a közvélekedés egyelőre azt tartotta: az ország legfőbb „ellensége".

JEGYZETEK

Az eseménytörténetet illetően az egész kötetre vezérfonalként használta a szerző *Pauler*, ill. *Hóman* szintézisét, noha nem minden esetben követte őket. A rájuk tett hivatkozásokat általában nem láttam szükségesnek közölni. Pauler munkájának egyébként érdekes módon az *első* kiadását forgatta. *(A szerk.)*

1. Az „elnéptelenedett ország" (11–16. o.)

Hermann apát kijelentése: *Gombos* II. 1147.

A pusztításra *Szabó*: Falurendszer 95, 175–176, *Makkai*: Pest 736; *Kovalovszky:* Orosháza 188; vö. még *Valter*: Histoire 183–187; *Valter:* Bodrogköz 1–55.

Egyes vidékek pusztulására *Györffy:* Demogr. 53–54, uő, TF. I. 841, 886.

A pusztulás mértékére *Szabó:* Falurendszer 48–51, 149–51, 174–80; *Entz:* Gyulafehérvár 87–88; Csanak példája *Solymosi* 10 (41. jegyzet).

A falurendszer átalakulására *Szabó:* Falurendszer 149–151, főleg 177– 180, a települések átlagos nagyságára uo. 191, 195; a különböző népsűrűségre *Györffy:* Demogr. 49–50, 53.

A tatárjárás mint „időszámítási" kiindulópont: *Györffy:* Budapest 334.

2. A tatárjárás tanulságai (16–22. o.)

Rogerius az elégedetlenség okairól: SRH. II. 554–559

A királyi haderőre Mályusz: Köznemesség 286.

Tobolyra *Fügedi:* Vár 13, Abaújvárra *Györffy:* TF. I. 49; Fehérvárra *Fügedi:* Székesfehérvár 39; Esztergomra *Pauler* 230–232; város és castrum együtteséhez *Györffy:* Budapest 288; az országnagyok 1242-i levele: *Makkai–Mezey* 154.

3. A király és „hű bárói" (22–28. o.)

A korszak prozopográfiai irodalmát a könnyebb áttekinthetőség végett itt foglalom össze a szerző jegyzetei alapján. A legtöbb szereplő életpályája megtalálható Karácsonyi János máig sem elavult művében (Nemz. I–III), nevezetesen a Türjéké III. 121 skk, a Geregyéké II. 8–15, a Csákok Máté-ágáé I. 317–332, Csák Demeter ágáé I. 297, 332–336, Csák Ugriné I. 336–341, Csák Domokosé és Mihályé I. 299–302, Gutkeled Istváné és fiaié II. 61–67, a Rátótoké III. 7–10, Pok Móricé és fiáé, Miklósé II. 437–440, Ákos Ernyéé és fiáé, Istváné I. 102–104, 115–116, Hahót Csáké és rokonaié II. 116–119, 124, Héder Henriké és a Kőszegieké II. 147–154, Aba Lőrincé I. 21–25, 46–48, Aba Fintáé és testvéreié I. 23–32, 38–42, a Hontpázmány nembeli Forgách-ősöké II. 204–208, Báncsa István érseké és unokaöccseié I. 197–200, Péc Dénesé és rokonaié II. 428–431, Monoszló Egyedé és testvéreié II. 379–382, Záh Jób püspöké III. 145, a Baksa nembeli Simonfiaké I. 158, a Balog-Semjén nembeli Kállai-ősöké I. 181–183, 188–190, Kökényes-Radnót nembeli Mikod báné II. 338–339, Miskolc Panyité II. 365–367, Rosd Demeteré és Mihályé III. 20–22. Vö. mindehhez, valamint Kán Lászlóra és Miklósra *Zolnay: Számadás 91–96; a Gutkeledekre még Pauler 273–274, 288, 297–298, 320, közülük István bánra Hóman: Károly Róbert; a Csákok Máté-ágának első nemzedékeire újabban Kristó: Csák Máté 13–27, a Hontpázmányok birtokszerzéseire uo. 57–60. Az ismeretlen származású Lőrinc nádorra Wertner: Lőrinc 41–55, pontatlanságokkal. (Pauler 673* [170. jegyzet] feltevése szerint a Szente-Mágocs nemzetségből eredt.) Bás mesterre Pauler 322, 685; Básztély Rénold nádorra Domanovszky: Kézai 128; a Balassa-ősökre Zolnay: Donch 22 skk, Mályusz: Turóc 20–25, 150–151, Kristó: Csák Máté 68–72; Benedek esztergomi érsekre Str. I. 398–399; Pécsi Benedek mesterre Hajnal 15–16, Fejérpataky 117, 120–121, 130, Zolnay: Számadás 88–89.

Spalatói Tamás idevágó helye (c. 38): Gombos III. 2241, vö. Pauler 233; Béla 1242. márc. 10-i oklevele: F. IV/1. 268 (RA 713); a nov. 16-i oklevél: Endlicher 451 (RA 723).

Geregye Pál érdemei (1249): W. VII. 282–284 (RA 901).

Új tatár támadás veszélye 1243-ban: Györffy: Budapest 297; Rosztiszlávra Pauler 275, 277, 294–297.

Béla 1243. jan. 24-i oklevele: F. IV/1. 274 (RA 732). További példák korábban elkobzott birtokok visszaadására: RA 746, 804, 926, 982–983, 1056.

Gutkeled Istvánra (1248): F. IV/1. 382 (RA 879), Türje Dénesre (1267): W. VIII. 163.

4. A hadszervezeti reform alapelvei és szélső pólusai (29–34. o.)

A páncélzatra Mályusz: Köznemesség 288–292; a hadiménre (dextrarius) uő: Gesta 72 (67. jegyzet), az 1317-i oklevél (loricam propriam cum omnibus apparamentis): A. I. 430.

A tatár veszélyre és a mongol birodalom állapotára 1242 után Györffy: Budapest 297–298, Pauler 277, 300, 302, 326–327, 338–339, Hóman 568–571, 573, 578.

A kunokra Györffy: Kunok 252; Béla 1250-i levele a pápához: Theiner I. 230 (RA 934); a kun szerződést (1246) Marczali Henrik közölte egy luxemburgi kódexből: TT. 1878. 376; Szaján mint Béla rokona (1255): H. VIII. 62 (RA 1054).

A johannitákra Pauler 254–255, Hóman 559, vö. Bónis: Hűbériség 160 (154. jegyzet); az 1247-i szerződés szövege: ZW. I. 73 (RA 853).

5. A reform és az arisztokrácia (34–36. o.)

A fejezetre általában Bónis: Hűbériség 256–260, 342–343; Váczy: Szimb. 43; Mályusz: Köznemesség 407–408; S. Kiss 13.

A semptei adomány (1261 k.): W. III. 1 (RA 1264).

Locsmánd adománya (1263): W. VIII. 50 (RA 1372).

Az esztergomi érsekség kiváltságai (1262): Str. I. 473 (RA 1302a).

6. A hadi reform törzse (37–43. o.)

Az aulára Váczy: Serviensek 19–20, 40–46, 53; az in armis militaribus értelmére Hajnik 269–272; Béla 1252. jún. 12-i oklevele: W. VII. 342 (RA 973), vö. Tagányi: Felelet 596, Mályusz: Köznemesség 283, 294.

A szepesi lándzsásokra Fekete Nagy: Szepesség 253–301; Mályusz: Köznemesség 278–279; a turóci és liptói jobbágyfiúkra uo. 280–281, Váczy: Serviensek 59–69, Mályusz: Turóc 54–148. Béla 1243. jún. 7-i oklevele: F. IV/1. 279 (RA 745), az 1255-i turóci privilégium: F. IV/2. 295 (RA 1049).

Pest kiváltságlevele: Endlicher 466 (RA 781), Nyitráé: Endlicher 498 (RA 885), Körmendé: H. VI. 42 (RA 786).

A nobilis és serviens viszonya Erdélyi: Árpádkori 43–46; Tagányi: Felelet 599–604; Mályusz: Köznemesség 294–308.

Az 1186-i hamisítvány: Str. I. 131 (RA 146); az Écsnek szóló oklevél: H. VIII. 54 (RA 917), Walter fia Pálé: H. VI. 45 (RA 848), Perényé: H. VIII. 52 (RA 873)

A prediálisokra Váczy: Serviensek 77–84, uő: Szimb. 68–69, a szlavóniaiakra Bónis: Hűbériség 336. A Dém nemzetség oklevele: F. IV/2. 424 (RA 1146), Hermán Andronicusé: W. VII. 480 (RA 1177)

7. A várépítési program (44–50. o.)

Béla várépítéseire összefoglalóan Entz: Építészet 82–102. Az 1242. febr. 2-i levél: Makkai–Mezey 154

Béla várépítési alapelvei (1260): P. II. 309 (RA 1244)

Turóc vár építése (1253): RA 987, Visegrádé (1259): RA 1223; Bertold kőfaragó adománya (1255): RA 1051, másik turóci adomány királyi kőfaragóknak: RA 1197.
Marcellvárára (1269): RA 2903 és 933, vö. Fügedi: Vár 15, 18; Sőregre (1245): RA 1828, Dédesre (1254): RA 1021, vö. Györffy: TF. I. 770, a Csém nemzetségre (1244): W. VII. 161 (RA 783); Mentő várra Fügedi: Vár 34–37.
Fehérvár betelepítése (1249): RA 919, vö. 1250: Theiner I. 208; az esztergomi kísérlet (1256): Str. I. 440
Medvevár építésére (1273): F. V/2. 126
Az ország várállományára Fügedi: Vár 22–32, számításait a szerző a források alapján korrigálta; a kor várainak jellemzése uo. 58–59, Holl: Burgen 386–396, részletesen Entz: Építészet 82–102, 154–177.

8. Az országos telepítési program „vendégtelepesei" (51–59. o.)
Összefoglalóan Fügedi: Gastland 478–88; uő: Várospriv.; Kubinyi: Siedlungen 529–547.
Új arengatípus 1242–től: Kubinyi: Siedlungen 544.
Kassa, Szina Györffy: TF. I. 105–108, 148; Eperjes Mályusz: Mezőv. 158–159.
Jászó, Szepsi Györffy: TF. I. 98–100, 147.
Az 1267-i dekrétum rendelkezése: Marczali 168.
Magántelepítés királyi oltalom alatt; a Görgeiek példája (1256): F. I/2. 380 (RA 1105), az erdélyi püspökségé (1246): ZW. I. 72 (RA 831)
Az idézett kiváltságleveleket lásd alább.
A védlevelekre Szabó: Falurendszer 106–107. A bonchidai oklevélre (1263) Kubinyi: Siedlungen 553.

9. A telepítés és a királyi birtokszervezet komplex reformja. A mintaterep: a zólyomi országrész (59–68. o.)
Összefoglalóan Mályusz: Turóc 2–14, 43–52, 151–68.
A Balassa családra Árvában Györffy: TF. I. 191–193
A várépítésekre Entz: Építészet 82–102.
A zólyomi privilégium (1243): F. IV/1. 332 (RA 752), Korponáé (1244): F. IV/1. 329 (RA 793)
A kereskedelmi utakra lásd alább a 37. fejezet irodalmát.

10. Új megyék alapjai a peremterületeken (68–75. o.)
Fekete Nagy: Szepesség 39–46; uő: Településtört. 424–427.
Györffy: TF. I. 522; Szabó: Ugocsa 36–49.
A városalapításokra lásd a köv. fejezetet.
Bélay 10–17.

11. A településhálózat és a gazdaságpolitika átfogó reformja. Várospolitika (75–90. o.)

Összefoglalóan Fügedi: Várospriv. 19–26, 56–73; uő: Székesfehérvár 35–39; uő: Entstehung 113; uő: Gastland 478–482; Nagyszombatra Pleidell: Várostört. 13–17; Major: Városok 80–82, Fügedi: Städtewesen 114; Pestre Györffy: Budapest 282; Selmecbányára Paulinyi: Nemesfém 586 (131. jegyzet); Kubinyi: Pecséthaszn. 118 sk.

A felsorolt városprivilégiumok: Zólyom: F. IV/1. 332 (RA 752); Pest: Endlicher 466 (RA 781); Korpona: F. IV/1. 329 (RA 793); Körmend: H. VI. 42 (RA 786); Beregszász: Endlicher 471, F. IV/1. 455 (RA 867), vö. Györffy: TF. I. 533; Nyitra: F. IV/2. 455 (RA 885); Bábaszék és Dobronya: H. VI. 76 (RA 1013); Besztercebánya: Str. I. 426 (RA 1059); Németlipcse: F. IV/3. 9 (RA 1344); Liptóhibe: Húscava 165 (RA 2074); Késmárk: H. VI. 157 (RA 1636); Gölnicbánya: F. V/2. 345 (vö. RA 3464); Patak: vö. W. VIII. 5 (RA 1780); Désvár: ZW. I. 84 (RA 1784, hamis); Szeged: vö. Györffy: TF. I. 902; Sátoraljaújhely: W. VIII. 5 (RA 1780); Nagyszöllős: W. VIII. 31 (RA 1793).

Buda alapítására Györffy: Budapest 298–309; Entz: Építészet 6–35; Kubinyi: Pecséthaszn. 117, 124–128.

A beépítés módjára Lócsy E.: Középkori telekviszonyok a budai Várhegyen. Budapest Régiségei. 1964. 191–206; a királyi székhely fekvésével kapcsolatos vita összefoglalása Kubinyi: Kúriák 160–171; a fehérvári törvénynapokra és a „főváros" kérdésére Kumorovitz: Buda 8 skk.

A fehérváriak áttelepítése (1249): RA 919, Fügedi: Székesfehérvár 37–40, uő: Entstehung 113; az esztergomiak áttelepítése (1249): Str. I. 375 (RA 902) és visszatelepítésük (1256): Str. I. 439 (RA 1125), Schünemann 94–95, Pleidell: Várostört. 30, 34–35.

A budai vásárjog eladományozása (1255) F. IV/2. 320 (RA 1043), vö. Eckhart: Adózás 101.

Győrre Mályusz: Mezőv. 166–168, Pleidell: Várostört. 24; Sopronra Holl: Sopron 105–145, Mollay 49–51.

12. A birtokpolitika reformja (90–97. o.)

Az egész fejezetre Rákos 21–27; a váci gyűlésre Mályusz: Köznemesség 407–408, S. Kiss 14–16; az idézett forráshelyek: (1254) W. VII. 465, (1255) Str. I. 423.

Pauler 289–290; Hahót Csák oklevele (1257): W. VII. 465; Náta fia Gergely ügye (1254): W. VII. 361 (RA 1025).

Heym és Cheyd utódairól W. VII. 91, 452, 463, W. VIII. 74, 116, W. IX. 345; ügyükről Holub: Zala 53–59.

Béla idézett oklevele (1262): Sopron vm. I. 25.

13. Az államháztartás reformja (97–108. o.)

Béla pénzverésére Hóman: Pénztört. 315–325, 334, 458–472, uő: Károly Róbert 22, 37–44, 197; a budai pénzverés kezdeteire és a zsidók szerepére még Györffy: Budapest 300, 304, Zolnay: Számadás 109–110.

A báni dénárokra Hóman: Pénztört. 329–337, uő: Károly Róbert 76.

Az út- és vásárvámokra Hóman: Károly Róbert 19, Domanovszky: Harmincadvám 8–12.

A bányászatra Hóman: Károly Róbert 37–38, 145–156, Paulinyi: Nemesfém 562–565.

Az adókra Eckhart: Adózás 5–79, Hóman: Károly Róbert 18–22.

Az 1264-i megrendelés: Zolnay: Számadás; a pénzügyigazgatásra és a tárnokmester szerepére Horváth–Huszár 22–23, Hóman: Pénztört. 458, 467–470, uő: Károly Róbert 42–43.

14. A melléktartományok és a külpolitika reformja (109–119. o.)

Az 1249-i oklevél: F. IV/2. 54 (RA 907).

Béla és IV. Ince kapcsolatára lásd alább a 16. fejezetet.

Béla 1250-i nevezetes levelét (Marczali 162–166, RA 933a) a szerző eredetiben (Archivio Vaticano, AA Arm. I–XVIII. N. 605) is tanulmányozta, és évét az érvek és ellenérvek gondos mérlegelése után tette 1250-re.

Bernát montecassinoi apát jelentése (1269): W. VIII. 316.

15. Háborúk Ausztria birtokáért (119–128. o.)

Pauler és Hóman munkáin túl Stájerország megszerzéséhez még Mályusz: Gesta 42–43.

Az Ákos mester által adott jellemzéshez vö. Mályusz: Gesta 120.

16. A király és az egyház (129–137. o.)

Részletesen Szűcs: Egyház 158–181 (jegyzetek nélkül).

Béla és a Szentszék viszonyára Balics II/1. 345–347, 356–359, 364–369, 388–390; Fraknói: Szentszék I. 61–79; vö. uő: Kegyúri jog 37–38; Gerics: Kézai 117–119.

Béla levelei a pápához (1241–42): Makkai–Mezei 152; későbbi (1250) levele: Marczali 162 sk.

Az idősebb Báncsa Istvánra Karácsonyi: Nemz. I. 197, Fejérpataky 120, Veress 2, Pór: Adatok 781; az esztergomi utódlás kérdése, Béla 1253. máj. 11-i levele: Str. I. 406–408, hibás datálással Theiner I. 232 (RA 991); Ince 1254-i kinevező bullája: Theiner I. 225, Berger No. 7316.

A főkegyúri jog problémájához Balics II/2. 119, 139

Adatok Béla diplomatáira, követjárásokra Theiner I. 228, 239, 275, 279, 281, F. IV/3. 258, Str. II. 74, vö. Hajnal 15.

A bolognai egyetemre és magyar hallgatóira Veress 3–17; a jogi műveltség szerepére lásd a köv. fejezetet

Az egyházi tized felosztásának kérdésére Mályusz: Egyházi társ.

Béla vallásosságára Mályusz: Margit 362–363, 370–377; Mezey 17, 47, 76; Béla és a kolduló rendek viszonyára Fügedi: Koldulórendek 77–79; a domonkosokra Pauler 126–128, Balics II/1. 397–399, vö. 407–408; a ferencesekre Karácsonyi: Szt. Ferencz I. 21 skk.

17. A kormányzat és ideológiája (138–147. o.)

A regnum korabeli fogalmára és a kapcsolódó fogalmakra Karpat passim. Az 1255-i oklevél (Buda alapítólevele): F. IV/2. 453; példa kir. tanácstagok (consilium prelatorum et procerum) felsorolására (1263): W. III. 35 (RA 1346).

A királyi klerikusokra, a kancelláriai reformra Fejérpataky 40–42, 58–60, 64–65; Hajnal 2–18; Bónis: Petrus de Vinea 183; a jogászok szerepére Gerics: Kézai; uő: Jogint.; Bónis: Einflüsse; a petitiok rendszerére Györffy: Petíció 336–338; László mesterre Hajnal 15 és Kollányi 14–15, könyvtárát végrendeletéből (1277) ismerjük: Str. II. 71; vö. Ivánka 216–226.

Az alországbíró működésére Györffy: Budapest 335.

Walter kamaraispánra Györffy: Budapest 300, 303, Kubinyi: Patr. 218; az első rectorra uő: Pecséthaszn. 127, 141 (235. jegyzet)

A kormányzat arisztokratizmusához vö. Balics II. 332–333, 364; Timót püspök ügyére Theiner I. 245, 281, W. III. 45, Str. I. 532–533, vö. Balics I. 134–135, II. 332–333.

A bárói erényekre vö. Váczy: Szimb. 30–33 (13. és 23. jegyzet); Benedek püspök prédikációját egy bécsi kódexből idézi Bunyitai III. 117.

Az uralom ideológiájához Bónis: Hűbériség 152–156, uő: Petrus de Vinea 184; a rei publicae utilitas fogalmára Váczy: Szimb. 22 sk., 49–58; a szentkorona első előfordulására (1256) Vajay 354–357.

A királyi hatalom természetére, a római jog szerepére Bónis: Petrus de Vinea 184; uő: Einflüsse 81.

18. A királyi birtokszervezet bomlása (151–154. o.)

Adománypolitika 1242 után: Molnár J. 248–251

Várispánságok eladományozására Kristó: Széttag. 232–237. Komáromra (1265) Str. I. 521 (RA 1439), Sempte adománya (1261 előtt) W. III. 1 (RA 1264), Locsmándé (1263) W. VIII. 50 (RA 1372).

A királyi birtokszervezet bomlásának mértéke Zala példáján: Holub: Zala 75–92 és a szerző számításai.

Biharra és Barsra Györffy: TF. I. 415–420, 579. Turócra Mályusz: Turóc 14–16, 133, 150.

19. Országbáróság és birtokakkumuláció (155–161. o.)

A Balassa-ősökre Zolnay: Donch; Kristó: Csák Máté 64–69, Árvára vö. Györffy: TF. I. 192

A váruradalmak kialakulására Fügedi: Vár 37–54, a birtokkoncentrációra Kristó: Csák Máté 140–142.

Geregye Pál birtokszerzéseire Györffy: TF. I. 579, 584–589, Jakó: Bihar 194, 266.

Az országbárók stipendiumaira Kristó: Csák Máté 149–150, Molnár E. 94.

Birtokkoncentráció Borsodban: Györffy: TF. I. 745–746, Miskolc Panyitra Karácsonyi: Nemz. II. 368.

20. Egy ország – két kormányzat (161–169. o.)

Az 1262-i pozsonyi béke Str. I. 476–480 (RA 1791), kiegészítései (1263) W. III. 34–36 (RA 1346), az 1266. évi békére lásd a köv. fejezetet. Az országmegosztásra és az erdélyi regnumra Szentpétery 77–87, Kristó: Széttag. 66–69, 117, Vajay 357.

21. A belháború és az országmegosztás politikai–morális következményei (170–178. o.)

István szakali esküje (1263) Str. I. 485–486 (RA 1801).

Az 1264-i pápai oklevelek Guirard No. 2760–2765, 2769–2774.

A margitszigeti béke (1266): W. III. 128–131, 136–139 (RA 1481, 1848).

22. Az 1267. évi dekrétum háttere és eredménye: az új megyeszervezet kezdete (179–193. o.)

Az egész fejezetet lásd részletesen Szűcs: Köznemesség 341–394.

23. Két kormányzat – kettős külpolitika (193–198. o.)

Szörényre és a bolgár háborúkra Mályusz: Gesta 48–50.

A nápolyi szövetségre Szűcs: Kézai 95–99. Anjou Károly keleti és ennek alárendelt magyar külpolitikájára általában Léonard 103 skk, Boehm 1–35. Az előzményekre még Steinfeld 167, 175, 196–201, 223–227.

24. IV. Béla király halála – V. István öröksége (198–209. o.)

Béla levele Ottokárhoz Makkai–Mezey 168.

István koronázása és esküje W. XII. 10 (RA 1961), vö. Györffy: TF. I. 296, 309.

Ákos mester Mályusz: Gesta 53–72.

István környezete és a lovagi szellem Kurcz (kézirat) 302, 314, 320–321, 345.

25. Kísérlet az egyensúly helyrebillentésére: V. István kormányzata (209–216. o.)

Béla városprivilégiumainak megerősítései (1270): Németlipcse (az egyetlen napi keltezésű, jún. 24-én: RA 1933), Fehérvár (RA 2063), Korpona (RA 2053), Dobronya és Bábaszék (RA 2011), Késmárk (RA 2023). Szatmár városprivilégiuma (1271) F.

IV/3. 206 (RA 2133), vö. Maksay: Szatmár 67–70; Győré (1271) F. V/1. 146, Endlicher 526 (RA 2132), Felszászé (1271) F. V/1. 176 (RA 2117).

A hajóhalmi gyűlés (1271) F. V/1. 153 (RA 2124); Sixtus mester Kollányi 13, Hajnal 16, 1271-i szerepe W. VIII. 356.

Az 1285-i oklevelet (H. VIII. 241) idézi Mályusz: Turóc 139.

26. Népesedési trend és a betelepülések (219–228. o.)

A Descriptiot (Górka 44 sk.) idézi Fügedi: Gastland 477 (20. jegyzet); a főpapi jövedelmek demográfiai értékelése Györffy: Demogr. 56–57. A 14. század első felének püspöki jövedelmei a pápai megerősítő bulla alkalmából fizetett servitium commune összegéből számíthatók ki. Ez az „antiqua consuetudine" megbecsült évi jövedelem egyharmada volt. Az adatokat közölte H. Hoberg: Taxae pro communibus servitiis (1295–1455). (Studi e testi 144.) Citta del Vaticano 1949.

A német telepesek korai hulláma Fügedi: Gastland 478, 482; Kubinyi: Siedlungen 546–549; a 13. századra Györffy: Demogr. 56, Fügedi: Gastland 488–490, uő: „Németjogú" 226–227, Fekete Nagy: Szepesség 12–13, a lándzsásvidék uo. 253–301, Ila: Gömör 183, Kubinyi: Siedlungen 555; Burgenlandra Mollay 45–46.

A szlovákiai telepítésre összefoglalóan Györffy: Demogr. 55–56, vö. Kubinyi: Siedlungen 547–549, az északkeleti megyékre Szabó: Magyarság 45.

Román betelepülés Györffy: Demogr. 54–55, uő: Adatok 4–8, Makkai: Románok 8, 11–15, Szabó: Ugocsa 116–118, 125.

27. Népesedési trend és belső demográfiai tényezők (229–238. o.)

Orosháza példája Kovalovszky; a demográfiai növekedés Szabó: Falurendszer 79–80, 83; Fügedi: Gastland 475–480, 489–490; a bihari példa számítása Jakó: Bihar és Györffy: TF. I. adatai alapján történt.

Álagos falunagyság és új településtípusok Szabó: Falurendszer 191, 200.

A családnagyságra Szűcs: Háztartás 136 skk.

28. Népességmobilitás és földesúri telepítések (238–250. o.)

A fejezethez általában Molnár E. 63–65, 75–76. Lakatlan földekre adatok Szabó: Falurendszer 141–142.

Népek szökése és szétszóródása, visszahívása Solymosi 14–15, Szabó: Prédium 305–306; az 1272-i példa: W. IX. 7, vö. Szűcs: Háztartás 136 sk; a johannita példát (1247) idézi Székely: Előzmények 8, a gamásit (1264) Maksay: Benedekrendi 6.

Védlevelek Szabó: Falurendszer 106–107, Solymosi 21–23.

A 13. századi szabadság kérdése Bolla 62–95.

A földesúri telepítések általában Szabó: Falurendszer 85–87, a kedvezmények uo. 107–109, Eckhart; Adózás 62–63.

A hospes-telepítések Kubinyi: Siedlungen 542, 553–554; Az első hospes-privilégiumok magánbirtokon: Barskeresztúr (1246): F. IV/1. 441, vö. Györffy: TF. I. 451;

Jászó (1243, hamis): F. IV/1. 304, vö. Györffy: TF. I. 99, Rimavölgy (1268): W. VIII. 212, Kövi (1273): W. IV. 32, Egeg (1279): F. V/2. 590, Kazsok (1270): Endlicher 520, Bonchida (1263): H. V. 40 (RA 1799), Hontnémeti (1292): Str. II. 313, vö. Bakács 159, Sárd (1295): W. V. 126.

A soltészfalvakra Szabó: Falurendszer 114–118, Fügedi: „Németjogú" 225–239, uő: Gastland 503–504, Kubinyi: Siedlungen 540, 553, Kristó: Csák Máté 155; a településterület kitágulása Maksay: Településrend 37–40, Szabó: Falurendszer 85–87.

Földek bérbeadása Szabó: Falurendszer 110–112; Méhes példája Jakó: Bihar 299, Györffy: TF. I. 642.

A pelsőci uradalom betelepülése Ila: Gömör 145–186, Karácsonyi: Nemz. I. 108–111; itt nem elemzett egyéb példák Jakó: Bihar 32–47, 146–147; Szabó: Ugocsa 54–57, 62–63; az Ábrák galgóvi ága Kristó: Csák Máté 153;

29. Az agrártechnika új eszköze: a kerülőeke (250–255. o.)

A kerülőeke Balassa 29–34, 243, 275–296, 300; Makkai: Landwirtschaft 25–32, Belényesy: Földművelés 399–401, uő: Ackerbau 269–270.

A hold kialakulása, a dülő fogalma, barázdaszélesség Belényesy: Ackerbau 271–274, Makkai: Landwirtschaft 32, holdméretek Bogdán 145–146, 177–179, 185

Az ekealja Bogdán 161–162.

30. A szabályozott talajváltás és a határhasználat egyéb formái (256–262. o.)

A szabályozott talajváltásra általában Belényesy: Földművelés 398, 407–409, 413, 59–60, uő: Parlagrendszer 323–328, Makkai: Landwirtschaft 33

A „telek" eredeti jelentése Belényesy: Földművelés 388, 396, uő: Parlagrendszer 343–344.

„Gyep" (1257): W. VII. 456; Zamárd (1292): Str. II. 323.

A szabályozott talajváltás kezdetei Belényesy: Földművelés 61–64.

Szabad foglalás, „telekszer" Major: Telektípusok 43–45.

Irtásfalvak Belényesy: Földművelés 72–76, , „láz", „taronok", retro ortos uo. 61–64, 68.

31. A gabonatermelés hozamának emelkedése (262–271. o.)

A kepe és köböl viszonya a tizedmegváltás normája alapján Makkai: Landwirtschaft 38–39, a pelőkei adat (1219) Györffy: TF. I. 577–578; az 1256-it (Akol, Veszprém m.) idézi Léderer: Iparososztály 507; 2 köböl kivétele 1226: VR. 352 (341), vö. Györffy: TF. I. 601; 1256: Tkalcic I. 113, W. XI. 431.

Köbölméretek Lederer:rmértékek 128 skk.; Makkai: Landwirtschaft 40–42.

A salai szabályozások (1233, 1241): P. I. 793; Berej példája (1264): W. VIII. 105.

32. Az állattenyésztés fejlődése (271–280. o.)
A korai állattartásra Makkai: Landwirtschaft 5–7, 17–19.
A kaszáló elterjedése: Zamárd (1292): Str. II. 323.
A sokorói szabályozás (1240): H. III. 6; Nyúl falu (1341): P. VIII. 313.

33. A jobbágytelek kialakulása (280–291. o.)
Az egész fejezetet lásd részletesen Szűcs: Parasztság 3–65.

34. Az egységesülő jobbágyság (292–310. o.)
Az egész fejezetet l. részletesen Szűcs: Parasztság 263–319.

35. Az örökség és a városiasodás normái (311–316. o.)
A korai struktúra Györffy: Débuts; korai vásárhelyek Major: Városok 18, 56. Idríszí leírása Lewicki.
A „világpiaci háttérre" Paulinyi: Nemesfém 568–573, 577–578, a külkereskedelem korai struktúrájára, Regensburg és Velence 12. századi szerepére Pleidell: Külker. 7–17, Teke 1–2.
A latinok vicusaira Paulinyi: Nemesfém 577–578.

36. A nyugati „gazdasági világ" és a magyarországi bányászat (316–320. o.)
A bányászat fellendülésére Paulinyi: Nemesfém 573–574; Rudolf oklevele (1279): Regensburger Urkundenbuch. I. München 1912. 121; Bécs rendelkezései, brüggei jegyzék, velencei tanács határozata (1270).
Selmecbánya kialakulása Paulinyi: Vállalkozás 32–33, 47–51, 82–85, uő: Nemesfém 574; Besztercebánya Paulinyi: Réztermelés 4–8, uő: Nemesfém 580; Gölnicbánya Heckenast: Eisenhütten 163–164; Radna Györffy: TF. I. 553–555, 563, Paulinyi: Nemesfém 565, a többi felvidéki bányára uo. 562 (5. jegyzet); a termelt ezüst mennyiségét Hóman: Károly Róbert 146–149 teszi évi 10 ezer kg-ra, amit Paulinyi: Nemesfém 564 csak a 14. század közepétől tart elfogadhatónak.
Az aranybányászatra Paulinyi: Nemesfém 562, Hóman: Károly Róbert 143–146.
A réz- és vasbányászatra Paulinyi: Réztermelés; Heckenast: Wasserrad 160–173, 176–179, az előzményekre uő: Vaskohászat 135 sk; Major: Városok 85.

37. A távolsági forgalom: a behozatal (320–328. o.)
A velencei–magyar szerződés (1217): Ljubic I. 30, Teke 13 sk., Syr Wullam elszámolása (1264): Zolnay: Számadás 80–82.
Bécs árumegállító joga Pleidell: Külker. 17–21.
A pettau–velencei útvonalra Glaser 141–143; az „olaszok útja" (1274) Teke 6.
A bécsi útvonalra Glaser 145–146, a „német szekérre" és a posztóimportra Pleidell: Külker. 17, 20, Paulinyi: Nemesfém 578–585; a posztóárakra elsősorban Zolnay: Számadás 80–82, továbbá elszórt adatok (1286–1318: lásd alább).

A cseh–morva útvonalra Domanovszky: Harmincadvám 8–12, Glaser 147.
Zágráb szerepének kérdésére Teke 3–5.
Buda növekvő szerepére (medium regni) Glaser 149–150, Györffy: Budapest 326–327, Fügedi: Várospriv. 35–36, 41–42, 56; a lengyel út kialakulására Mályusz: Mezőv. 158–159, Paulinyi: Nemesfém 579–580, Domanovszky: Lőcse 5–8, az árvai útra Györffy: TF. I. 191; Kijev kiesésére Fügedi: Várospriv. 109, Pleidell: Külker. 121.

38. A távolsági forgalom: a kivitel (328–336. o.)
Az alább még többször idézendő vámszabályzatok: Győr, útvám (1260-i keltű, de „a régi módon" szabályoz, ezért az 1255-i reformhoz köthető): F. IV/2. 323, W. VII. 523 (RA 1237); vásárvámok: Buda (1255): Bp. I. 56–57, vö. Györffy: Budapest 327; Gölnicbánya (1278): W. IX. 204 (RA 2926); Esztergom (1284): Str. II. 175–176; (1255–88): uo. 237–240, vö. Györffy: TF. II. 260–261.
Az ezüstkivitel szerepére Paulinyi: Nemesfém 577, 585–586, Molnár E. 14–15.
A kivitel egyéb cikkeire a vámtarifák adatain kívül Pleidell: Külker. 19–30, Paulinyi: Réztermelés 3–5, a szarvasmarha-kivitel Makkai: Landwirtschaft 15–16. A soproni sópiac szerepére Major: Városalaprajz 158.
Magyar kereskedők Kölnben (1259) Pleidell: Külker. 17, az esztergomi patriciátusra Schünemann 68–69, 76–80, 116–117, Thomas Pinguisra (1299): Str. II. 458, Renneriusra még Zolnay: Számadás 107, a budaiakra Györffy: Budapest 326–327, Kubinyi: Patr.
Az udvardi vám (1256–68): Str. I. 436, 518, 550, szerepe Domanovszky: Harmincadvám 8–12 és Glaser 147, a budai vásárok jövedelme Györffy: Budapest 328.
A szepesi káptalan bevételei (1286): Str. II. 211–212, az 1295-i kárjegyzék: Str. II. 367, Siklósi Andornicus esete (1294): W. X. 163, vö. Györffy: TF. I. 378.

39. A helyi forgalom. Paraszti árutermelés és városi ipar (337–356. o.)
Az 1284-i esztergomi szabályzatot lásd fent.
Vö. Szűcs: Árforradalom.
Az ökör ára: (1292) Str. II. 313, mészárosok Str. II. 362.
Várad lakossága (1312) Bunyitai: Stat. 46, az alább többször idézett csütörtökhelyi piac leírása (1333): A. III. 34 (hibás lapszám), vö. Mályusz: Mezőv. 130.
Siklósi és szársomlói kártételek (1294): W. X. 163, vö. Györffy: TF. I. 378.
A városi ipar kialakulása általában Paulinyi: Nemesfém 589–591; az 1324-i adat Str. III. 49; iparosszakmák Esztergomban Schünemann 97–108, 125–126; Györffy: TF. II. 250–269 (Szűcs a szerző szívességéből kéziratban használta).
IV. László rendeletét (1283) idézi Eckhart: Adózás 102; a rast fogalma Kubinyi: Városhálózat 42–43.

40. A tájközi árucsere. Az „országos" piac kezdeti elemei (356–370. o.)

A többször idézett vámszabályzatok (a 235. lapnál idézetteken kívül): Bicske (1306): A. I. 111; Kompolt (1280): F. V/3. 21 (RA 3047); Alzsolca ([1280–1300 k.]/1329): Dl. 40559, vö. Györffy: TF. I. 817, Hóman: Pénztört. 529; Bertény (1284): W. IX. 400 (RA 3342); Telegd (1308, 1312): Csáky I. 35, A. I. 264, vö. Györffy I. 600, 675; Fegyvernek (1320): A. I. 569.

A sóra Paulinyi: Sóregále; a kálizok Györffy: Nemzetség 62–65.

A borkereskedelemre lásd a vámszabályzatokat; pataki bor említése (1286): Str. II. 212.

A posztó mint fizetőeszköz; a szepesi szabályozás (1286): Str. II. 211; a többi példa (1318): A. I. 483, vö. Györffy: TF. I. 137; (1299): Z. I. 95.

A só mint fizetőeszköz: a váradi példa (1291–94) Jakubovich: 359.

Helyi pénzszámítások Hóman: Pénztört. 92–93, 482.

41. A magyarországi városhálózat kialakulása (370–384. o.)

Az Anonymi Descriptio leírása Górka 44–50, ezen belül a városok felsorolása 48–49.

Terminológia Ladányi 1–4; mezőváros Fügedi: Oppida 166–168, 178, uő: Koldulórendek 87; Sopron kialakulása Mollay 48–51, Fügedi: Städtewesen 114; a kolostorok Fügedi: Koldulórendek 84–85.

1270 után adott városprivilégiumok: Győr (1271): RA 2132, Sopron (1277): F. V/2. 397 (RA 2809), Sáros (1299): Iványi: Eperjes 11, vö. Mályusz: Mezőv. 158–159, Kolozsvár (1316): ZW. I. 319–320.

Püspökvárosok: Pécs Györffy: TF. I. 359–362, Várad uo. 684–688; Veszprém Mályusz: Mezőv. 162–166, a többire uo. 160–161, 172, 175, Fügedi: Städtewesen 113, uő: Koldulórendek 84; Gyulafehérvár (1282): F. V/3. 119.

Lőcse Domanovszky: Lőcse 5–8; Kassa Györffy: TF. I. 105, Fügedi: Städtewesen 115

A késő középkori városszerkezet Kubinyi: Városhálózat 39–42.

Pénzverőkamarák Hóman: Pénztört. 458, uő: Károly Róbert 199.

42. Bárói „pártkormányzatok" IV. László gyermekkirálysága idején (387–404. o.)

Bruno püspök jellemzése (1272) W. IV. 10–13, Theiner I. 306, vö. Balics II. 406–407.

A veszprémi egyház feldúlásának első említése IV. László 1276. júl. 26-i oklevelében: RA 2716; vö. H. IV. 55 (RA 2720).

43. Az ifjú IV. László stabilizációs kísérlete (404–417. o.)

A klerikus-réteg szerepére László törekvéseiben Gerics: Kézai 119–121, uő: Friaul 310–311, Mályusz: Gesta, vö. Bónis: Einflüsse, Hajnal 5.

A rákosi gyűlés jellegére S. Kiss 28–33, a rendi mozgalom ideológiai hátterére Gerics: Friaul; az egyházat mint a „gyengébb felet" ért pusztításokra Balics II. 420–422, 433, 445; a Bolognában tanult klerikusok névsora Veress 3 sk.

Márk fia Loránd felkeléséhez Györffy: Adatok 14–15.

A hadbírsági illetékre Eckhart: Adózás 54–55.

44. A kun kérdés és a konszolidáció kudarca (417–430. o.)

László és a kunok kapcsolatára Györffy: Kunok 253, 259–261; Németh: Nyögérek 304 skk.

A tétényi gyűlésre S. Kiss 35–39.

45. „Kun" László torz autokrata kísérlete és bukása (430–446. o.)

A szegedi gyűlésre S. Kiss 39–40.

A rákosi gyűlésre (1286) S. Kiss 41–42

A budai gyűlésre és László esküjére (1287–88) S. Kiss 42–45; erről Ladomér levele: Makkai–Mezey 203, 205.

A fövenyi gyűlésre S. Kiss 46–49; László dec. 25-i parancsa: Makkai–Mezey 215.

László halálára Szabó K. 179–180.

46. „Velencei" (III.) Endre kormányzata (446–461. o.)

A választásról és annak rendi szemléletéről Bartoniek 369–375; az András-kori rendi mozgalmak esetleges friauli kapcsolataira Gerics: Friaul 320–325, a püspöki kar szerepére uo. 309, 313.

Az óbudai gyűlés helye és kelte: Str. II. 267 (RA 3656). Az itt hozott, 1291. febr. 22-én kiadott („1291. évi") dekrétum: Marczali 186 (RA 3705).

A mozgalom vezetőire Fejérpataky 143.

A gyulafehérvári gyűléshez Györffy: Adatok 22

Tomasinára Kristó: Széttag. 41; a Borsák elleni hadjárathoz Györffy: TF. I. 617.

Csák Máté és a Kőszegiek „hallgatólagos konszenzusára" Kristó: Csák Máté 35, Máté politikájára uo. 124, 133, Pozsony védelmére uo. 144–145.

47. Kormányzati reformtörekvések (461–481. o.)

Az 1294-i gyűlés: Str. I. 355, az 1295-i: uo. 368.

Az 1298-i dekrétum: Kovachich: Suppl. I. 110.

András hűbéri kísérletére Bónis: Hűbériség 155, 226–228, a magyar állam nem hűbéri jellegére uo. 304–312, Máté szerepére Kristó: Csák Máté 67–72.

Máté és a Bossányi-ősök ellentétére Kristó: Csák Máté 49–50; a választott rendi tanácsosok intézményére és a tanácsi döntvény datálására Gerics: Jogint. 622–62; uő: Rendiség (kézirat) 470.

Az északkeleti fejleményekre Szabó: Ugocsa 43, 70; Bélay.

RÖVIDÍTÉSEK

Acsády =	ACSÁDY Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp. 1906. (Magyar közgazdasági könyvtár 3.)
Bakács =	BAKÁCS István: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971.
Balassa =	BALASSA Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973.
Balics =	BALICS Lajos: A római katholikus egyház története Magyarországon. 1–2. Bp. 1885–1890.
Bartoniek =	BARTONIEK Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 70 (1936) 359–406.
Bélay =	BÉLAY Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei : a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Bp. 1943. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 7.)
Belényesy: Ackerbau =	BELÉNYESY Márta: Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im XIV. Jahrhundert. Acta Ethnographica Acad. Scient. Hung. 6 (1958) 256–321.
Belényesy: Földművelés =	BELÉNYESY Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. 1–2. Ethnographia 65 (1954) 387–415; 66 (1955) 57–93.
Belényesy: Hufengröße =	BELÉNYESY Márta: Hufengröße und Zugtierbestand der bäuerlichen Betriebe in Ungarn im 14–15. Jh. In:

Viehwirtschaft und Hirtenkultur : Ethnographische Studien. Hrsg. von L. Földes. Bp. 1969. 460–502.

Belényesy: Parlagrendszer = BELÉNYESY Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. Ethnographia 75 (1964) 321–349.

Berger = Les registres d'Innocent IV. Ed. E. Berger. 1–4. Paris, 1884–1921.

Blagay = Codex diplomaticus comitum de Blagay. A Blagay-család oklevéltára. Szerk. Thallóczy Lajos, Barabás Samu. Bp. 1897. (Monumenta Hungariae historica, I. 28.)

Bogdán = BOGDÁN István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, 4.)

Boehm = BOEHM, Laetitia: De Karlingis imperator Karolus, princeps et monarcha totius Sinopae : Zur Orientpolitik Karls I. von Anjou. Historisches Jahrbuch 88 (1968) 1–35.

Bolla = BOLLA Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, U.s. 100.) (A szerző a kéziratos disszertációt használta.)

Bónis: Einflüsse = BÓNIS György: Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. In: Jus Romanum Medii Aevi P. V. 10. Mediolani, 1964.

Bónis: Hűbériség = BÓNIS György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n [1947.]

Bónis: Petrus de Vinea = BÓNIS György: Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon : Gondolatok a szicíliai államszervezet hazai hatásáról. 1–2. Filológiai Közlöny 4 (1958) 1–26, 173–193.

Bp. I. = Monumenta diplomatica civitatis Budapest. 1. Szerk. Gárdonyi Albert. Bp. 1936.

Bunyitai = BUNYITAI Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. 1–3. Nagyvárad, 1883–1884.

Bunyitai: Stat. = A váradi káptalan legrégibb statutumai. Közrebocsátja Bunyitay Vincze. Nagyvárad, 1886.

Csáky = Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. 1/1–2. Bp. 1919. (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I., Oklevéltár)

Csánki = CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a

Hunyadiak korában. 1–3, 5. Bp. 1890–1913. (Hunyadiak kora Magyarországon)

Deér: Magyarság = DEÉR József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938.

Domanovszky: Harmincadvám = DOMANOVSZKY Sándor: A harmincadvám eredete. Bp. 1916. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 24/4.). [Újabb kiadása: Gazdaság és társadalom a középkorban. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1979. 51–99.]

Domanovszky: Kézai = DOMANOVSZKY Sándor: Kézai és a húnkrónika. In: Károlyi Eml. 112–132.

Domanovszky: Lőcse = DOMANOVSZKY Sándor: A szepesi városok árumegállító-joga : Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért, 1358–1570. Bp. 1922.

Eckhart: Adózás = ECKHART Ferenc: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908.

Endlicher = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli, 1849.

Entz: Építészet = ENTZ Géza: A középkori Magyarország gótikus építészete 1242–1320. Kézirat.

Entz: Gyulafehérvár = ENTZ Géza: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958.

Erdélyi: Árpádkori = ERDÉLYI László: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. 1–6. Történelmi Szemle 3 (1914) 517–561; 4 (1915) 32–50, 202–226, 334–352, 481–514; 5 (1916) 39–63.

F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. 1–11. Studio et opera Georgi Fejér. Budae, 1829–1844.

Fejérpataky = FEJÉRPATAKY László: A királyi kanczellária az Árpádok korában. Bp. 1885.

Fekete Nagy: Szepesség = FEKETE NAGY Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.

Fekete Nagy: Településtört. = FEKETE NAGY Antal: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 71 (1937) 417–431.

Fekete Nagy: Trencsén = FEKETE NAGY Antal: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 4. Trencsén vármegye. Bp. 1941. (Hunyadiak kora Magyarországon)

Fraknói: Kegyúri jog = FRAKNÓI Vilmos: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Tereziáig. Bp. 1895.

Fraknói: Szentszék = FRAKNÓI Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. 1. Bp. 1901.

Fügedi: Gastland = FÜGEDI Erik: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittel-

alters als Problem der europäischen Geschichte : Vorträge und Forschungen. 18. Bd. Hrsg. W. Schlesinger. Sigmaringen, 1974. 471–507.

Fügedi: Koldulórendek = FÜGEDI Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106 (1972) 69–94.

Fügedi: „Németjogú" = FÜGEDI Erik: „Németjogú" falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 225–239.

Fügedi: Oppida = FÜGEDI Erik: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform : Ungarns oppida im XIV. Jahrhundert. In: Stadt und Stadtherr im XIV. Jahrhundert. Linz, 1972. 165–192.

Fügedi: Städtewesen = FÜGEDI Erik: Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. Alba Regia 10 (1969) 101–118.

Fügedi: Székesfehérvár = FÜGEDI Erik: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. Településtudományi Közlemények 20 (1967) 31–45.

Fügedi: Vár = FÜGEDI Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből, U.s. 82.)

Fügedi: Várospriv. = FÜGEDI Erik: Középkori magyar városprivilégiumok. Tanulmányok Budapest múltjából 14 (1961) 17–107.

Gerics: Friaul = GERICS József: Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli–aquileiai kapcsolatairól. Filológiai Közlöny 21 (1975) 309–325.

Gerics: Jogint. = GERICS József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. Századok 96 (1962) 611–640.

Gerics: Kézai = GERICS József: Adalékok a Kézai krónika problémáinak megoldásához. Annales Univ. Scient. Budapestinensis. Sectio historica 1 (1957) 106–134.

Gerics: Rendiség = GERICS József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. (A szerző a doktori értekezés kéziratát használta.)

Glaser = GLASER Lajos: A Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63 (1929) 138–167, 257–285.

Górka = Anonymi descriptio Europae Orientalis anno MCCCVIII exarata. Ed. Olgierd Górka. Cracoviae, 1916.

Guiraud = Les registres d'Urbain IV. Ed. J. Guiraud et S. Clémencet. 1–4. Paris, 1901–1958.

Györffy: Adatok = GYÖRFFY György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. 1–2. Történelmi Szemle 7 (1963) 1–25, 537–568.

Györffy: Budapest = GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története. 1. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. 217–349.

Györffy: Débuts = GYÖRFFY György: Les débuts de l'évolution urbaine en Hongrie. Cahiers de civilisation médièvale. 12 (1969) 127–146, 253–264.

Györffy: Demogr. = GYÖRFFY György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 45–62.

Györffy: Kunok = GYÖRFFY György: A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 248–275.

Györffy: Nemzetség = GYÖRFFY György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Századok 92 (1958) 12–87, 565–615.

Györffy: Petíció = GYÖRFFY György: A magyar krónikák adata a III. Béla-kori petícióiról. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Bp. 1974. 333–338.

Györffy: TF. = GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 1. Bp. 1963.

H. = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius.1–5. Kiad. Nagy Imre et al. 1–8. Győr, Bp. 1865–1891.

Hajnal = HAJNAL István: IV. Béla királyi kancelláriájáról. Turul 32 (1914) 1–19.

Hajnik = HAJNIK Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899.

Heckenast: Eisenhütten = HECKENAST Gusztáv: Das Eisenhüttenwesen in Ungarn am Anfang des XVIII. Jahrhunderts. Acta Historica Acad. Scient. Hung. 9 (1963) 155–177.

Heckenast: Vaskohászat = HECKENAST Gusztáv: A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezetei. Történelmi Szemle 10 (1966) 135–161.

Heckenast: Wasserrad = HECKENAST Gusztáv: Die Verbreitung des Wasser-

radantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. In: Nouvelles études historiques, 1965. 159–179.

Holl: Burgen = HOLL Imre: Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946–1964 : Burgen. Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. 22 (1970) 386–398.

Holl: Sopron = HOLL Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Acta Archaeologica Acad. Scient. Hung. 31 (1979) 105–149.

Holub: Zala = HOLUB József: Zala megye története a középkorban. 1. Pécs, 1929.

Hóman = HÓMAN Bálint–SZEKFű Gyula: Magyar történet. 1. Bp. 1935.

Hóman: Károly Róbert = HÓMAN Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921.

Hóman: Pénztört. = HÓMAN Bálint: Magyar pénztörténet 1000–1325. Bp. 1916.

Horváth–Huszár = HORVÁTH Tibor Antal – Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny 54–55 (1955–1956) 22–24.

Ila: Gömör = ILA Bálint: Gömör megye. 1. A megye története 1773-ig. Bp. 1976.

Ila: Település = ILA Bálint: Település és nemesség Gömör megyében a középkorban. Turul 54 (1940) 1–28, 53–72.

Ivánka = IVÁNKA Endre: László mester esztergomi prépost könyvtára 1277-ben. Theologia 4 (1937) 216–226.

Iványi: Eperjes = Eperjes szabad királyi város levéltára. Archivum liberae regiaeque civitatis Eperjes 1245–1526. Irta és összeáll. Iványi Béla. Szeged, 1931. (Acta litterarum ac scient. reg. univ. Hung. Francisco-Josephinae. Sect. juridico–politica, 2.)

Jakó: Bihar = JAKÓ Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 5.)

Jakubovich = JAKUBOVICH Emil: A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. [Benedek püspök számadásai]. Magyar Nyelv 22 (1926) 359–360.

Karácsonyi: Nemz. = KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. 1–3. Bp. 1900–1901.

Karácsonyi: Szt. Ferencz = KARÁCSONYI János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. 1–2. Bp. 1923–1924.

Károlyi = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex

diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. 1–5. Bp. 1882–1897.

Károlyi Eml. = Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933.

Karpat = KARPAT, J.: Corona regni Hungariae im Zeitalter der Arpáden. In: Corona regni : Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. Hrsg. von M. Hellmann. Weimar, 1961. 263–332.

Kollányi = KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.

Kovachich: Suppl. = KOVACHICH, Martinus Georgius: Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros. 1. Budae, 1798.

Kovalovszki: Orosháza = KOVALOVSZKI Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: Orosháza története és néprajza. I. Orosháza, 1965. 175–203.

Kováts = KOVÁTS Ferenc: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadvám alapján. Bp. 1902. (Társadalom és gazdaságtörténeti kutatások, 1.)

Kristó: Csák = KRISTÓ Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. 1973.

Kristó: Kőszegiek = KRISTÓ Gyula: A Kőszegiek kiskirálysága. Vasi Szemle 1975. 251–268.

Kristó: Széttag. = KRISTÓ Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979.

Kubinyi: Kúriák = KUBINYI András: A király és királyné kúriái a XIII. századi Budán. Archeológiai Értesítő 89 (1962) 160–171.

Kubinyi: Patr. = KUBINYI András: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények 42 (1973) 203–264.

Kubinyi: Pecséthaszn. = KUBINYI András: Buda város pecséthasználatának kialakulása. Tanulmányok Budapest múltjából 8 (1961) 109–146.

Kubinyi: Siedlungen = KUBINYI András: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte : Vorträge und Forschungen. 18. Bd. Hrsg. W. Schlesinger. Sigmaringen, 1974. 527–566.

Kubinyi: Városhálózat = KUBINYI András: A magyarországi városhálózat

	XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. Tanulmányok Budapest múltjából 19 (1972) 39–56.
Kumorovitz: Buda =	KUMOROVITZ L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából 18 (1971) 7–57.
Kurcz =	KURCZ Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988. (A szerző a kandidátusi értekezés kéziratát használta.)
Ladányi =	LADÁNYI Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum : Terminologische Fragen in der ungarischen Städteentwicklung. Annales Univ. Scient. Budapestiensis. Sectio historica 18 (1977) 6–14.
Lederer: Iparososztály =	LEDERER Emma: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Századok 62 (1928) 492–528.
Lederer: űrmértékek =	LEDERER Emma: Régi magyar űrmértékek. Századok 57 (1923) 123–157, 305–326.
Léonard =	LÉONARD, Émile G.: Les Angevins de Naples. Paris, 1954.
Lewicki =	LEWICKI, Tadeusz: Polska i kraje sasiednie w swietle „Ksiegi Rogera"... al Idrisiego. 1/1. Kraków, 1945.
Ljubic =	Listine o odnosajih izmedju juznoga slavenstva i mletacke republike. 960–1527. Skupio S. Ljubic. 1–5. Zagreb, 1868–1875.
Major: Telektípusok =	MAJOR Jenő: A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. Településtudományi közlemények 12 (1960) 34–36.
Major: Városalaprajz =	MAJOR Jenő: A városalaprajz mint a korai magyar városépítéstörténet forrása. A soproni belváros kialakulása. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1965. 153–174.
Major: Városok =	MAJOR Jenő: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18 (1966) 48–90.
Makkai: Landwirtschaft =	MAKKAI László: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). Agrártörténeti Szemle 16 (1974) Suppl. 1–53.
Makkai: Pest =	MAKKAI László: Pest megye története 1848–ig. In: Pest megye műemlékei. Bp. 1958. 59–169.
Makkai–Mezey =	Árpád-kori és Anjou-kori levelek : XI–XIV. sz. Sajtó alá

rend. Makkai László és Mezey László. Bp. 1960. (Nemzeti könyvtár. Levelestár)

Maksay: Benedekrendi = MAKSAY Ferenc: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúraváltozás idején. Somogy megye múltjából : Levéltári évkönyv 3 (1972) 1–47.

Maksay: Szatmár = MAKSAY Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 4.)

Maksay: Településrend = MAKSAY Ferenc: A középkori magyar falu településrendje. Bp. 1971.

Mályusz: Egyházi társ. = MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkorban. Bp. 1971.

Mályusz: Gesta = MÁLYUSZ Elemér: Az V. István-kori Gesta. Bp. 1971. (Értekezések a történeti tudományok köréből, U.s. 58.)

Mályusz: Köznemesség = MÁLYUSZ Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76 (1942) 272–305, 407–434.

Mályusz: Margit = MÁLYUSZ Elemér: Árpádházi Boldog Margit : A magyar egyházi műveltség problémája. In: Károlyi Eml. 341–384.

Mályusz: Mezőv. = MÁLYUSZ Elemér: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 128–191.

Mályusz: Turóc = MÁLYUSZ Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.

Marczali = MARCZALI Henrik: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Enchiridion fontium historiae Hungarorum. Bp. 1901.

Mollay = MOLLAY Károly: Sopron vármegye vázlatos története: A középkor. In: Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. 2. Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956. 39–110.

Molnár E. = MOLNÁR Erik: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949.

Molnár J. = MOLNÁR József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények U.f. 1 (1959) 222–252.

Mon. Vespr. = Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. 1–4. Bp. 1896–1908.

Németh: Nyögérek = NÉMETH Gyula: Kun László király nyögérei. Magyar Nyelv 49 (1953) 304–318.

ÓMO = Ó–magyar olvasókönyv. Összeáll. Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929. (Tudományos gyűjtemény, 30.)

P. = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. 1–12/B. Bp. 1902–1916.

Pauler = PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1893.

Paulinyi: Lélekszám = PAULINYI Oszkár: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XII. század derekán. Történelmi Szemle 2 (1958) 351–378.

Paulinyi: Nemesfém = PAULINYI Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526) : Gazdag föld – szegény ország. Századok 106 (1972) 561–602.

Paulinyi: Réztermelés = PAULINYI Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: Károlyi Eml. 402–439.

Paulinyi: Sóregále = PAULINYI Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon. Századok 58 (1924) 627–647.

Paulinyi: Tulajdon = PAULINYI Oszkár: Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban. Történelmi Szemle 6 (1962) 173–188.

Paulinyi: Vállalkozás = PAULINYI Oszkár: A vállalkozás kezdeti formái a feudalizmuskori nemesércbányászatban. Bp. 1966. (Értekezések a történeti tudományok köréből, U.s. 40.)

Pleidell: Várostört. = PLEIDELL Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok 68 (1934) 1–44, 158–200, 276–313.

Pleidell: Külker. = PLEIDELL Ambrus: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Bp. 1925.

Pór: Adatok = Pór Antal: Adatok a bolognai és pádovai jog–egyetemen a XIV. században tanult magyarokról. Századok 31 (1897) 769–795.

RA = SZENTPÉTERY Imre – BORSA Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico–diplomatica. 1–3. Bp. 1923–1961.

Rákos = RÁKOS István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Szeged, 1974. (Acta Univ. Szegediensisde Attila József nominatae. Acta historica, 47.)

Schünemann = SCHÜNEMANN, K.: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau, Oppeln, 1928. (Südosteuropäische Bibliothek, 1.)

Schwandtner = Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini ... cum amplissima praefatione Matthiae Belii. 1–3. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonae, 1746–1748.

S. Kiss = S. KISS Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Szeged, 1971. (Acta Univ. Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica, 31.)

Smičiklas = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. 2–15. Sabrao Tadeusz Smičiklas et al. Zagreb, 1904–1934.

Solymosi = SOLYMOSI László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle 14 (1972) 1–37.

Sopron vm. = Sopron vármegye története. Oklevéltár 1–2. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891.

SRH = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. Emericus Szentpétery. 1–2. Bp. 1937–1938.

Steinfeld = STEINFELD, Richard: Karl von Anjou als Graf von Provence (1245–1265). Berlin, 1888.

Str. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–3. Ed. Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924.

Szabó: Falurendszer = SZABÓ István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). 2. kiad. Bp. 1971.

Szabó: Magyarság = SZABÓ István: A magyarság életrajza. [Bp. 1941]. (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, 8.)

Szabó: Népesség = SZABÓ István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 63–113.

Szabó: Prédium = SZABÓ István: A prédium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle 5 (1963) 1–49, 301–337.

Szabó: Ugocsa = SZABÓ István: Ugocsa megye. Bp. 1937. (Magyarság és nemzetiség, 1/1.)

Szabó K. = SZABÓ Károly: Kun László 1272–1290. Bp. 1886. (Magyar történeti életrajzok)

Székely: Előzmények = SZÉKELY György: A történelmi előzmények. In: Ta-

nulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 7–18.

Székely O. = Székely oklevéltár. 1–7. Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos. Kolozsvár 1872–1898.; [8.] 1229–1776. Közzéteszi Barabás Samu. Bp. 1934.

Szekfű: Serviensek = SZEKF Gyula: Serviensek és familiárisok. Bp. 1912. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 23/3.)

Szentpétery = SZENTPÉTERY Imre: V. István ifjabb királysága. Századok 55/56 (1921/22) 77–87.

Szűcs: Árforradalom = SZŰCS Jenő: A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle 27 (1984) 5–33.

Szűcs: Egyház = SZŰCS Jenő: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán: IV. Béla király és az egyház. Történelmi Szemle 21 (1978) 158–181.

Szűcs: Háztartás = SZŰCS Jenő: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. Történelmi Szemle 26 (1983) 136–158.

Szűcs: Kézai = SZŰCS Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában. 1–2. Századok 107 (1973) 569–643, 823–878.

Szűcs: Köznemesség = SZŰCS Jenő: Az 1267-es dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva et al. Bp. 1984. 341–394.

Szűcs: Parasztság = SZŰCS Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság : a paraszti társadalom átalakulása a 13. században. 1–2. Századok 115 (1981) 3–65, 263–314.

Tagányi: Felelet = TAGÁNYI Károly: Felelet Erdélyi Lászlónak „Árpád-kori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdéseire". Történelmi Szemle 5 (1916) 296–320, 409–448, 543–608.

Teke = TEKE Zsuzsa: Velencei magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Bp. 1979. (Értekezések a történeti tudományok köréből, U.s. 86.)

Teleki = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Codex diplomaticus sacri Romani imperii comitum familiae Teleki de Szék. 1–2. Szerk. Barabás Samu. Bp. 1895.

Theiner = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vati-

canis deprompta. 1–2. Coll. ab Augustino Theiner. Romae, 1859–1860.

Váczy: Korai = VÁCZY Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92 (1958) 265–345.

Váczy: Serviensek = VÁCZY Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok 61 (1927) 243–290, 351–414.

Váczy: Szimb. = VÁCZY Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. Bp. 1932. (Minerva könyvtár, 40.)

Vajay = VAJAY Szabolcs: Az Árpád-kor uralmi szimbolikája. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Bp. 1974. 339–373.

Valter: Bodrogköz = VALTER Ilona: A Bodrogköz honfoglaláskori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle 16 (1974) 1–55.

Valter: Histoire = VALTER, Ilona: Histoire du peuplement de „Bodrogköz" a l'époque Arpadienne et au moyen ge. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/2. 183–187.

Veress = VERESS Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1941.

VR. = Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Kiad. Karácsonyi János és Borovszky Samu. Bp. 1903.

W. = Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. 1–12. Pest, Bp. 1860–1874.

Wertner: Lőrinc = WERTNER Mór: Kemény fia Lőrinc és utódai. Századok 26 (1892) 41–55.

Z. = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk. Nagy Imre et al. 1–12. Pest, Bp. 1871–1931.

Zala = Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. 1–2. Bp. 1886–1890.

Zolnay: Donch = ZOLNAY László: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 51 (1937) 22–39.

Zolnay: Számadás = ZOLNAY László: István ifjabb király számadása 1264-ből. Budapest régiségei 21 (1964) 79–114.

ZW. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. 1. Von Franz Zimmermann, Carl Werner. Hermannstadt, 1892.

UTÓSZÓ*

Ez a kötet a legtágabban vett értelmiségi közönségnek szól. Általában véve mindazoknak, akik önmagáért szeretik a régmúlt idők krónikáját vagy divatjamúlt szokások leírását. Azoknak, akik a középkorban is mai világunk jelenségeinek gyökereit és magyarázatát keresik; akik elvárják, hogy a történelem, még olyan távoli korszaké is, mint az Árpád-kor, valamiképpen a jelen legégetőbb kérdéseiről szóljon. Szűcs Jenő olyan történész volt, aki, még ha éppen IV. Béláról írt is, a máról gondolkodott.

1928-ban született Debrecenben. Középiskoláit az angolszász kultúrájú sárospataki kollégiumban végezte, egyetemi tanulmányait pedig előbb szülővárosában, majd Budapesten, ahol feloszlatásáig (1950) a nagyhírű Eötvös Kollégiumnak volt a növendéke. Körülményei – vidéki értelmiségi környezet, alföldi paraszti-kézműves kálvinista ősök – voltaképp talán arra predesztinálták volna, hogy az ifjúkorában oly népszerű romantikus népiességhez, a „harmadikutas" eszmékhez közeledjék. Intellektusa azonban másfelé terelte. Az irracionalitás iránti hajlam merőben idegen volt tőle, valószínűleg alkatilag volt képtelen a világot másként látni, mint az értelem szűrőjén keresztül. Értelme pedig kezdettől azt súgta neki, hogy Magyarország egyetlen igazi problémája társadalmának torz, elmaradott szerkezete. A politikus feladata, hogy ezt orvosolja, a történészé pedig, hogy az okait felderítse.

Fiatal éveiben ennek megfelelően baloldali érzelmű volt, sőt egy darabig a

* Ez az utószó 1993-ban a mű első kiadásához készült, amely az MTA Történettudományi Intézet és a História gondozásában jelent meg.

marxista eszmék is hatottak rá. 17 évesen, amikor a kommunista pártba lépett, alighanem könnyű volt azt gondolnia, mint nála érettebbeknek is, hogy a magyar társadalom temérdek baján legkönnyebben a sebész kése, a radikális reform segíthet. Később persze, a diktatúra kiépítése idején már minden másképp festett, ő pedig eleve alkalmatlan volt arra, hogy hithű párttag maradjon. Eltekintve attól, hogy a politikában a várva várt modernizáció helyett terror és az ostobák uralma következett, a marxizmus–leninizmusnak nevezett pártdoktrínát sem úgy alkották meg, hogy egy önálló ítéletalkotásra hajlamos fiatalember vonzónak találja. Szűcs már egyetemistaként vitatkozott, érvelt, kritizált – s eközben rohamosan kiábrándult. „Aki húszévesen nem kommunista, annak nincs szíve; aki harminc évesen még az, annak nincs esze" – mondta erről később egy bölcs francia, talán Maurois. Ami Szűcsöt illeti, szíve is, esze is a régi maradt, baloldali szimpátiáit sem tagadta meg, de ezekből a későbbiekben már nem jutott semmi a pártnak, és kevés a marxizmusnak.

Történészként elsősorban a magyar társadalom fejlődésproblémái foglalkoztatták. Őt azonban kezdettől fogva a középkor érdekelte, tehát a válaszokat is annak történetében kereste. A torzult társadalomszerkezet fő okát, mint annyian mások, a túl késői és felemás polgárosodásban látta, és ennek okait kutatta már első, fiatalkori művében (*Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*, 1955), ahol hatalmas forrásanyagon mutatta be, hogyan és miért torpant meg a magyarországi városfejlődés – és ezzel a polgári kibontakozás folyamata – a középkor végére. Noha egyes részmegállapításait a kutatás azóta módosította, a könyv máig alapmunkának számít, és ami még nagyobb szó, ma is bízvást kiadható lenne. Ellentétben az akkori szakkönyvek zömével, mindvégig tárgyszerű érvelésen alapul, nem a doktriner korszellem, hanem a szerzőre jellemző független, a sémákat fölényesen félresöprő gondolkodás hatja át.

Szűcs ezt a művét jórészt még diákéveiben írta, és mindössze huszonhét éves volt, amikor megjelent. Egyszeriben tekintélyes történésszé lépett elő, és munkáját beiktatták az egyetemek kötelező olvasmányai közé. Ehhez képest feltűnő, noha a kor ismeretében nem meglepő, hogy csak alkalmazottként kapott állást az Országos Levéltársban, ahol kutatásra természetesen a kívántnál jóval kevesebb ideje jutott. Ekkoriban leginkább 16–18. századi iratok lajstromozásával, leltáruk összeállításával kellett foglalkoznia, de ezt is a rá jellemző precíz alapossággal végezte. Csak nyolc évvel később, 1960-ban hívta meg Molnár Erik az MTA Történettudományi Intézetébe, azóta ott dolgozott, immár zavartalanul, mint tudományos kutató, majd 1976-tól mint

az akkor létrehozott középkori osztály vezetője, 1988-ban történt, fájdalmasan korai haláláig. Oktatni, noha előadónak is kiváló volt, csak utolsó éveiben nyílt alkalma: meghívott professzorként nem egészen három szemesztert tarthatott még a budapesti egyetemen. Előadásain zsúfolásig megtelt a terem, de arra, hogy a szó valódi értelmében tanítványokat neveljen, ez az idő már kevés volt.

A szakmán kívül, szélesebb körben ismertté az 1960-as években vált, amikor beleszólt az emlékezetes „nacionalizmus"-vitába, amely Molnár Erik egy írása nyomán éveken át fel-fellángolt a sajtóban „nemzeti érzelműek" és „kozmopoliták" között. Magyarságtudat és hazafiság mibenléte lett volna a fő téma, ebbe azonban óhatatlanul belevegyült a magyar történelem megannyi alapkérdése. Fontos tudni, hogy a vita nem az aktuálpolitika dimenziójában folyt: hivatalosan egyik álláspont sem minősült „ellenzékinek", mert mindkét nézet képviselve volt mind a párt soraiban, mind azon kívül. A tollharcot sok indulattal, de meglepően kevés szakértelemmel vívták, és valószínű, hogy Szűcs érdeklődését éppen ez a körülmény ébresztette fel. Mindenesetre itthon ő volt az első, aki a nemzetfogalom történetiségét észrevette, és kialakulását, előzményeit tárgyszerűen, érzelmektől és prekoncepcióktól mentesen, a szakma bevált módszereivel elemezte. Ezzel kapcsolatos írásai, amelyek a vitára is mintegy pontot tettek, később összegyűjtve is napvilágot láttak (*Nemzet és történelem,* 1974), és hogy a kötetnek jelentős mértékben kellett hatnia a kor értelmiségének tudatára, sejthető abból, hogy két elfogyott kiadást ért meg. Jobban lemérhető az a hatása, amelyet a magyar történeti kutatásokra gyakorolt azáltal, hogy a medievisztikában az ablakot szélesre tárta nyugat felé, amelyen át végre betódulhatott a friss levegő.

A marxizmusnak, ez ma sem vitatható, volt valaha pozitív, megtermékenyítő hatása is, hiszen olyan területek – elsősorban az agrár- és gazdaságtörténet – felé irányította a figyelmet, amelyek iránt addig, legalábbis itthon, nem volt elég érdeklődés. Ezzel az előnyével együtt járt azonban az a sokkal nagyobb hátránya, hogy a történeti gondolkodást bezárta egy reménytelenül idejétmúlt filozófiai rendszer kereteibe, és ezzel valósággal megbénította. Nem azzal okozta a legtöbb kárt, mint talán gondolni lehetne, hogy a maga idétlen szakzsargonját erőltette; még csak nem is azzal, hogy ez a zsargon ideológiai töltésű volt, és egyoldalú történetszemléletet sugallt. A marxista filozófia mindenestül, a közgondolkodás egészére hatott kártékonyan. Ami a történeti tudatot illeti, ezen a téren ismeretelmélete – vagy inkább annak hiánya – volt a leginkább ártalmas: fiatal kutatók és tanárok nemzedékeibe

sulykolta bele, sikerrel, azt az elavult, 19. századi szemléletet, hogy a világ jelenségei örökérvényű kategóriákba rendezhetők, következésképp a múltat is általuk lehet, sőt kell leírni. Ennek romboló hatása nem lebecsülendő.

A nyugati történetírás némely áramlatai, mivel ideológiai koloncokkal nem kellett bajlódniuk, már jó ideje túljutottak ezen a szemléleten. Évtizedek során fokozatosan teret hódított az a felismerés, hogy a fogalmaknak éppúgy megvan a maguk története, mint a népeknek, és e történetiségüket rekonstruálni a történész aktuális feladata. Megszületett a fogalomtörténet irányzata. Ennek keretében a nemzetfogalom történeti múltja is vizsgálódások tárgya lett, úgyhogy Szűcs a magyarországi „nacionalizmus"-vita idején már támaszkodhatott valamelyes előzményekre. Évekre belemerült a kérdés tanulmányozásába, egy hatalmas monográfia terve bontakozott ki előtte, amely a magyarságtudat „historikumát", ahogy nevezte, a kezdetektől követte volna nyomon a 19. századi modern polgári nemzet születéséig. Ebből azonban, résztanulmányokat leszámítva, csak az első kötet készült el („*Gentilizmus*". A barbár etnikai tudat kérdése), amellyel 1970-ben kandidátusi fokozatát szerezte meg, és életében ez a kötet is kéziratban maradt. (1992-ben Zimonyi István tette közzé *A magyar nemzeti tudat kialakulása* címmel.)

Eszmetörténeti kutatásai messze túlléptek a nemzetfogalom vizsgálatán, és átformálták egész történetszemléletét, metodikáját, sőt stílusát is. A barbár, hűbéri és rendi társadalomra vonatkozó modern elméletek hatására fogalmazódott meg benne nevezetes teóriája a háromosztatú Európáról: a polgárosodást előkészítő nyugati, a despotikus berendezkedést kialakító keleti, és a kettő között húzódó sajátos közép-európai zónáról, illetve fejlődésvonalról. Csírájában megtalálható ez a gondolat már a *Gentilizmus*ban, de részletesebben csak egy évtized múlva fejtette ki a Bibó István-emlékkönyvbe szánt írásában. A *Vázlat Európa három történeti régiójáról* (1983) végeredményben a sokat vitatott „helyünk Európában" problémára adott választ, és a történeti elemzésbe rejtve fontos aktuálpolitikai mondanivalót is tartalmazott: Magyarországot és a kelet-közép-európai régió többi országát a történeti előzmények sokkal inkább a nyugat-európai térséggel rokonítják, mint a tőle genetikusan idegen berendezkedésű szovjet szférával.

Látszólag tehát érthető, hogy a tanulmány hatalmas feltűnést keltett mind itthon, mind külföldön. A honi értelmiség, kivált a diákság körében úgyszólván bestsellerré vált, mellesleg lefordították mindhárom nagy nyugati nyelvre, és a francia kiadáshoz nem kisebb történész, mint Fernand Braudel írt meleg hangú előszót. A könyv óriási hatását mindamellett nem könnyű meg-

magyarázni, olvasmánynak ugyanis még iskolázott olvasó számára is szerfelett nehéz. Alighanem az intenzív eszmetörténeti stúdiumoknak tulajdonítható, hogy Szűcs hajdan oly keresetlen stílusa az idők folyamán elnehezült, mondanivalóját egyre szívesebben öltöztette bonyolult felépítésű, idegen szavakkal túlterhelt mondatokba. A kristálytiszta, logikus gondolatmenet azonban mindvégig sajátja volt, és az olvasókat nyilván ez nyűgözte le, meg a friss, újszerű történetszemlélet, aminőhöz hasonlóval évtizedek óta nem találkozhattak.

Szakmai pályáján a *Vázlat* voltaképp már kitérő volt, mert 1958 óta új témán dolgozott egyre intenzívebben: az utolsó Árpádok történetén. Először IV. Béla korának – pontosabban a tatárjárást követő 28 évnek (1242–1270) – monografikus feldolgozására kapott megbízást mint a Történettudományi Intézetben készülő tízkötetes *Magyarország története* 2. kötetének egyik kiszemelt szerzője (és utóbb főszerkesztője), később pótlólagos feladatul kapta az Árpádok kihalását követő interregnum végéig, 1308-ig terjedő időszak történetének megírását is. A monumentális vállalkozás eredetileg a magyar történelem „marxista szintézisének" indult, de ezt az ideológiai elkötelezettséget az 1970-es években már vajmi kevés szerző vette komolyan, Szűcs pedig eleve eltekintett tőle. Számára a munka egyszerűen kihívás volt a lehető legcsábítóbb feladatra, amelyet történész egyáltalán kaphat: a magyar történelem egy fontos korszakának elfogulatlan, sokoldalú, tömör összegzésére.

Munkája, amelyet mindvégig intenzív kutatás kísért, megszakításokkal mintegy másfél évtizedet vett igénybe, és a kötet, amelyet az olvasó a kezében tart, ennek a munkának végső, kiérlelt terméke. Eltekintve attól, hogy Szűcs a magyar történelemnek ezzel a korszakával behatóan addig nem foglalkozott, tehát a feladat magában véve is új volt számára, a megírás során számtalan további nehézséggel kellett szembenéznie. Kitűnt, hogy az előmunkálatok számos részterületen nem megbízhatóak, nem elegendőek vagy éppenséggel hiányoznak, itt tehát a szintézisnek elsősorban nem a meglévő szakirodalomra, hanem az elsődleges forrásanyagra kell épülnie. Egyre-másra bukkantak elő az olyan résztémák, amelyek megfelelő előzmények híján alapkutatásokat és részletes kifejtést igényeltek. Ezek némelyikét 1978-tól kezdve résztanulmányokban publikálta, a legtöbbet azonban a kézirat első, nyers változatába építette be. Így az eredeti kézirat végül mintegy ezer gépelt oldalra rúgott, terjedelmes exkurzusok sora szabdalta szét, ráadásul jóval túllépte ama terjedelmi keretet, amely a „tízkötetes" számára még elfogadható volt. Ennek a

fogalmazványnak kényszerű, drasztikus, ugyanakkor önmaga által is szükségesnek talált megnyírbálásával alkotta meg Szűcs 1984-re a monográfia végleges, jelenlegi változatát, amelyet később önálló kötetként szándékozott megjelentetni. Egyúttal a műnek egy még rövidebb variánsát is elkészítette az eredeti célra: a majdani „tízkötetesbe" való beillesztés végett.

Mindazonáltal a kötet végül is befejezetlenül maradt, s ezért az ő életében nem is jelent meg. Csupán két, viszonylag kisebb teendő volt még hátra, ezek elvégzését azonban Szűcs folyvást halogatta. Egyfelől nem írta meg a művelődéstörténeti fejezetet, nem egészen világos, hogy miért, hiszen a korszak szellemi kultúrájával a gesztaíró Kézai Simon és a nemzetfogalom eredete kapcsán már behatóan foglalkozott. Másfelől a fejében és céduláin maradt, szinte teljes egészében, a tudományos munkához megkívánt apparátus: a felhasznált szakirodalom és az idézett források feltüntetése az egyes fejezetek után. Mindössze háromhoz állította össze: ama kettőhöz, amelyeket a parasztság történetéről tett közzé a *Századok* 1981. évi évfolyamában, valamint – bő lábjegyzetek formájában – a nemesi megye kialakulásáról írott tanulmányához (*Mályusz Elemér emlékkönyv,* 1984). Egyedül ezekből ítélhető meg, milyen igényeket támasztott a szerző az apparátussal (és önmagával) szemben, és hogyan festett volna a kézirat jegyzetanyaga, ha ő maga állítja össze.

Szűcs Jenő halálával, 1988 novemberében eltűnt a remény, hogy *Az utolsó Árpádok* az eredetileg tervezett formában láthat napvilágot, ámde az is nyilvánvaló volt, hogy vétek volna asztalfiókban hagyni. Részletesen méltatni nyilván nem ezen a helyen illik, de annyi a majdani bírálókat megelőzve is kockázat nélkül elmondható, hogy Szűcs monográfiája a 20. századi magyar történetírás egyedülálló teljesítménye. Érdemét nem pusztán abban kell látni, hogy szerteágazó tematikájának minden területén merőben új kutatási eredményeket tartalmaz, noha publikálását önmagában ez is indokolná. Nem is csak abban, hogy világos okfejtése ezúttal ismét adekvát stiláris eszközökkel párosul, s a modorosságot levetkőzve sikerült megtalálnia korábbi, keresetlen hangját. Alighanem mindezeknél is fontosabb maga a minta, amelyet szolgáltat: íme, így fest egy történelmi korszak monografikus feldolgozása, ha szakavatott tudós a tudomány legkorszerűbb eszközeivel végzi el. Ez az a mérce, amelyet azoknak, akiket a sors hasonló feladat elé állít, kívánatos lesz majd elérniük, vagy ha ez nem sikerül, legalább meg kell próbálniuk megközelíteni. Nem lesz könnyű dolguk.

A fenti rövid értékelés azért kívánkozott ide, hogy világossá tegye: a Történettudományi Intézet vezetése korántsem a volt munkatársnak kijáró ke-

gyeletből, hanem kötelességből, a történész szakma és a szélesebb publikum érdekét nézve döntött úgy, hogy a kéziratot sajtó alá bocsátja. Gondozása mintegy magától értetődőn hárult az alulírottra, részint mint hivatali utódra, részint – igazából elsősorban – a barátság okán. A feladat szokványos része nem volt nehéz. Szűcs Jenő eleve gondosan fogalmazott, lehetőleg semmit sem bízott a szerkesztőkre, ezt a művét pedig ráadásul véglegesnek szánt formába öntötte, ennélfogva a szövegen szinte semmit sem kellett igazítani. Teendő voltaképpen egyedül az említett hiányaival volt. Az elmaradt fejezetet természetesen nem lehetett pótolni, de ami az apparátust illeti, mindenképpen kívánatosnak látszott, hogy valamelyest enyhíttessék az olvasó jogos hiányérzete. Evégett a kötethez, fejezetek szerint tagolva, rövid jegyzetek készültek, amelyek a lehetőségekhez képest tájékoztatnak a felhasznált szakirodalomról, továbbá, ahol indokolt volt, a primer forrásokról. A jegyzetekben alkalmazott rövidítéseket külön jegyzék oldja fel, amely összességében a munka bibliográfiájaként is kezelhető. Forrásul a szerző hagyatékában talált gazdag és áttekinthetően tagolt jegyzetanyag szolgált.

Ennek ellenére tudatában kell lennünk annak, hogy az eredmény roppant viszonylagos. A felhasznált cédulaanyag nem követte mindig pontosan a tárgyalás menetét, emellett biztosan nem volt hiánytalan, hiszen ha az lett volna, Szűcs bizonyára elszánja magát, hogy megbirkózzék vele. Tapasztalni lehetett, hogy egyazon cédulára több helyen szüksége volt, és nyilván többször, mint ahányszor észrevettük. Gyanítható, hogy voltak olyan munkák, amelyeket ismert vagy használt, holott feljegyzéseiben nem maradt nyomuk. Különösen feltűnő volt a nem magyar szerzőkre való hivatkozások csekély száma, ha tekintetbe vesszük a szerző közismert olvasottságát, valamint fogékonyságát a jelenségek nemzetközi párhuzamai iránt. Az ilyen jellegű esetleges hiányok pótlására merészség lett volna vállalkozni. Primer forráshelyeket is csak olyankor tüntettünk fel, amikor a cédulákon megtaláltuk őket, egyébként feltételezzük, hogy másodkézből, a megjelölt szakmunkák valamelyikéből származnak. (Korántsem biztos, hogy így van, de a feltevés ellenőrzése hónapok munkáját igényelte volna.) Hogy a kötet használatát megkönnyítsük, egyben apparátusának kényszerű fogyatékosságait is némileg ellensúlyozzuk, részletes mutatóval láttuk el, különös gonddal ügyelve a szerző okfejtésében oly fontos latin szakkifejezések regisztrálására.

Engel Pál

MAGYARORSZÁG A XIII. SZÁZADBAN

